Greenaway (ejtsd: grínevé) *Kate*, angol rajzolónő, a London melletti Hamsteadban. Kecses gyermekképei az u. n. Queen Anna Style-öltözetben, Nagy-Britannián túl is hírnevessé tették és betöltötte azon társadalmi hivatást, hogy mindenfelé elfogadták a kényelmes és természetes gyermekruha-mintákat, s kiszorította a mesterkélt és egészségtelen francia gyermekdivatot. Ismeretesebb illusztrált könyvei: Under the window (1879); The children of the personage (1880); Topo (1878); Birthday-book for children (1880); Language of flowers (1884); Dame Wiggins of Lee (1885); Marigold Garden (1885); Queen Victoria's Jubilee Garland (1887); Browning R. szép költeményet: The Pied Piper, Piper of Hamelin (1891) szinten G. illusztrálta.

Greenovit (ásv.), mangántartalmu, vöröses titanit (XVI. k.).

Green room (ang., ejtsd: grín rúm, a. m. zöld szoba), angol színpadokon a színészek, írók társalgó-szobája.

Greenwood Grace, álnév, l. *Lippincott*.

Gregoir (ejtsd: grögoár) testvérek, belga zeneszerzők. 1. *G. Jakab Máté József*, szül. Antwerpenben 1817 jan. 28., megh. Brüsszelben (hol mint zeneoktató élt) 1876 okt. 22. Herz H. és Rummel növendéke; zongorára, vonós hangszerekre számos művet irt Servaisvel, Vieuxtempsel és Léonard-ral együtt is. — 2. *G. Eduárd*, szül. Turnhoutban (Antwerpen mellett) 1822 nov. 7-én, megh. a közeli Wyneghemben 1890 jun. 28. Rummeltől tanult, mint zongoraművész a Milanollo testvérekkel utazott Európán át (1842), de nemsokára egészen a zenetörténeti buvárkodásnak és zeneköltésnek élt. Operákat, Keresztes hadak c. szinfoniát, oratoriumokat, megnyitókat, orgonaiskolát irt. Francia és belga lapokba irt cikkei nincsenek összegyüjtve; érdekes könyvei: Méthode de musique; Études sur la nécessité d'introduire le chant dans les écoles primaires; Essai historique sur la musique et les musiciens dans les Pays-Bas (1861); Histoire de l'orgue (1865); Galerie biographique des artistes-musiciens belges du XVIII. et du XIX. siècle (1862 és 1885); Notice sur l'origine de L. v. Beethoven (1863); Recherches historiques concernant les journaux de musique (1872); La régénération de l'ancienne école de musique flamande; Documents historiques (4 köt., 1872—1876); Gossec (1878) stb. K—Y.

Gregorcsics *Simon*, a szlovének legnagyobb élő költője, szül. Vrsniben 1844. A görzi egyházmegyében pappá lett s felszentelték 1867. Több helyütt mint segédlelkész működött, utóbb Gradiscsében vikáriussá lett. Első költeményei 1864. a Glasnikban jelentek meg; a 70-es években a Zvon c. folyóiratban megjelent elegikus hangu költeményei általános feltünést keltettek. MARG.

Gregory, 1. *Augusztus*, ausztráliai utazó, Nyugat-Ausztráliában mérnök lett és testvérével 1846. a kormány megbizásából kikutatta Perthből kiindulva Murchisonig északra elterülő vidéket, 1852. tett második utazásában ezen túl is járt. 1855-ben egy nagyobb expedíciót vezetett, melyben Müller F. botanikus is részt vett, az eszaknyugati parton levő Victoria-folyó torkolatához, eljutott ezen folyónak a D. sz. $18^1/_2{}^0$ alatt fekvő szakaszához, ezután Queensland északi részén át a keleti parthoz ért. A Journal of the North Australian exploration expeditionban (London 1857) irta meg utazásainak eredményét, 1858. ismét kiküldetett, hogy Brisbaneból kiindulva, Leichhardt nyomait kutassa; a Victoria-Barku folyón lefelé haladva elérte Dél-Ausztrália fővárosát Adalaidet. Ezen utolsó útjában fontos adatokat szolgáltatott Barku v. Cooper folyók rendszeréről. Testvérével közzétette: Journals of Australian explorations (Brisbane 1884).

2. *G. Tamás*, ausztráliai utazó, G. Augusztus öcsese, szül. 1820., megh. Harlaxtonban (Queensland) 1888 okt. 23. Állami mérnök volt, e minőségben 1847. a Murchison és Gascoyne, 1861. az Azyburton, Fortescue és De Grey folyókat kutatta ki, egyúttal kiadta az általa bejárt vidékek geologiai térképét. 1862. Queenslandba telepedett le, hol több magas hivatalt viselt, 1874. a felsőház örökös tagjává nevezték ki.

Gregr *Gyula*, cseh politikus, megh. Prágában 1896 okt. 3.

Greguss *Mihály*, l. *Greguss* (Ágost 1., VIII. k.).

Greifenhagen, porosz város, (1895) 6798 lak.

Greifswald, porosz város, (1895) 22,777 lak.

Greigh *Sámuel*, orosz tengernagy, szül. Skótországban 1736., megh. Revalban 1788 okt. 15. (ó-naptár). Fiatal korában tengerész volt, 1759. részt vett a belle-islei csatában s 1764. orosz szolgálatba állt. Midőn erre nemsokára kitört a török háboru, G. a középtengeri expedició egyik főparancsnoka volt; kitüntette magát a csezmei csatában (1770) és fő része volt a török flotta megsemmisítésében. 1788. a svéd háboru kitörésekor G. a keleti-tengeri flotta parancsnoka volt és Hoglandnál jul. 17. legyőzte a svéd flottát. — *G. Alexej*, az előbbinek fia, szül. 1777., megh. 1845 jan. 18. (ó-naptár). Ez is tengerész volt s a tengerészet tanulmányozása végett sokáig időzött Angolországban, később pedig élénk részt vett az orosz tengerészet szervezésében. 1804. és 1805. angol hajóhadakkal együtt egy orosz hajóhad élén a franciák és törökök ellen harcolt a Közép-tengeren s 1805 május havában Lemnos szigetét meghódította. 1816. a feketetengeri flotta parancsnoka lett s a török háboruban része volt Anapa és Várna meghódításában. — *G. Alekszejevics Sámuel*, az előbbeni fia, megh. Berlinben 1887 márc. 22-én. 1878—80. Oroszország pénzügyminisztere volt.

Greiner, 1. *Ferenc*, osztrák politikus, szül. Bécsben 1732 febr. 2., megh. 1798 jun. 2. Jogi tanulmányait elvégezvén, 1761. fogalmazó lett a hadi tanácsnál, 1770. udvari titkár a cseh-osztrák udvari kancelláriánál, 1773. pedig udvari tanácsos. Mint a tanügyi dolgok előadója, nagy mérvben birta Mária Terézia és II. József bizalmát s háza a legkiválóbb osztrák irók gyülőhelye volt.

2. *G. Ottó*, német rajzoló, szül. Lipcsében 1869. Münchenben tanult Liezen-Mayernél, de nagy tehetsége egészen önállóan fejlődött. Münchenben él. Nagy része van a litográfiának újabb lendületében. Hiressé vált rajzai között emlitendők: Walpurgis, Golgotha, Herkules a válaszúton, a Táncos, Jelenetek Dante poklából, Ördög, Éva és a bűn.

Greiz, Reuss hercegség székhelye, (1895) 22,296 lak. 1895. egy Bismarck-emléket lepleztek le.

Greizen (ásv.), szürkés quarcnak és csillámnak (litium-csillám) durva szemű szemcsés elegye; a quarc benne az uralkodó. Ha földpát kezd benne fellépni, a gránitba megy át, melyben csakugyan a G. tömzs- vagy telérszerűleg kiválva van. Nevezetes ásványa a *kasszziterit*, mely benne széjjel szóródva, telérben és érben fordul elő. Zinnwald, Schlaggenwald (Érchegység, Csehország), Szászország, Anglia (Cornwall), keletindiai szigeteken (Banka). Ritkább kőzet, minálunk eddig nem ismeretes. SZT. H.

Greizinger *Iván*, zeneszerző, szül. Székesfehérvárott 1861., megh. u. o. 1899 nov. 4. Orvosi tanulmányait Budapesten végezte s u. o. a Rókuskórházban $6^1/_2$ évig mint gyakornok működött. Nagy tehetségű s nagy tudású, sokat tanult zeneszerző volt. Alapos készültsége mesterének, Volkmann Róbertnek is feltünt. Összes művei száma 121. Komolyabb irányu, nagyobb műveit, u. m.: 2 nagy misét, egyházi zenedolgait, nagyobb hegedü- és kamarazene-műveit, ugy dalait saját neve alatt, magyar dalait (v. 60-at) *Iványi*, tánczene-szerzeményeit *Yvon* néven adta ki. Nagy mesterhegedü-iskolája Párisban jelenik meg. Műveit az alapos komoly tudás, mély invenció, ritka formai tökély s páratlan dallamgazdagsággal párosult nemes ízlés jellemzik.

Grekov *Demeter Panjotov*, bolgár államférfi. Sztoilov bukása után 1899 jan. miniszterelnök lett s egyúttal átvette a külügyi tárcát is. A minisztertársával, Radoszlavovval kitört viszály következtében 1899 okt. állásáról visszalépett.

Gren *Frigyes Albert Károly*, német fizikus, szül. Bernburgban 1760 máj. 1., megh. Halléban 1798 nov. 26-án. 1776—82. gyógyszerész volt, később, miután egyetemi tanulmányait elvégezte, a hallei egyetemen a kémia és orvostudomány tanára volt s tagja a berlini tudományos akadémiának. Számos fizikai és kémiai művet és értekezést irt. Ezek közül egy magyarul ily cimen jelent meg: Chemia vagy természet titka. Magyarul legelőször kiadta *Kováts* Mihály (Buda 1807). G. indította meg Journal der Physik cimén 1790. azt a hires fizikai folyóiratot, melyet halála után Gilbert, majd Poggendorf folytatott, s mely napjainkban Wiedemann Gusztáv szerkesztése alatt a legtekintélyesebb fizikai folyóiratnak tekintendő. A Journal der Physikből megjelent 1790—1794. 8 köt. Neues Journal der Physik cimen 1795—98, 4 köt. H. Á.

Grenada, Ny.-indiai brit sziget, (1897) 61,299 lak. A behozatal 1897-ben 164,356, a kivitel 154,439 sterling font. A hajóforgalom 442,363 t. A gyarmat bevételei 56,973, amiből 26,292 vámokra esik, a kiadásai 58,549, adóssága 127,770 sterlig font.

Grenet-Dancourt (ejtsd: grönédankúr) *Ernő*, francia drámairó, szül. Párisban 1858 febr. 21. Előbb magánhivatalnok, majd szinész lett s mint ilyen az idősb Coquelin társaságában bejárta Franciaországot s a külföldet. Irt egy csomó monologot (Monologues comiques et dramatiques, 1883); több vígjátékot, minők: Rival pour rire (1881); La femme (1882); Divorçons-nous?; Les noces de Mlle Loriquet (1883); Oscar Bourdoche (1884); Trois femmes pour un mari (1884, magy. ford. *Makó* L. Három feleség cimen, szinre került a fővárosi nyári szinházban 1899 jun. 2.); La banque de l'univers (1886); Rigobert (1887); Les mariés de Montgiron (1888); Hypnotisée (1888).

Grenfell *György*, angol hittérítő és Afrikautazó, szül. Senzanceben (Cornwall) 1848-ban. A baptista hittérítő társulat megbizásából 1874. Kamerunba ment és a Kamerunhegy tövénél Victoria állomást alapította, honnan Comber társaságában 1876—79. a közeli szárazföldet átkutatta. Később a Kongo középső szakaszánál működött, 1885. François-val kikutatta a Lulongo és Mobangi vidékét a Szongo folyó sellőiig, 1886. a Kuango alsó folyását és II. Lipót-tó partvidékét, valamint a Mantumba-tó környékét.

Grenier *Károly*, l. *Gren.* (VIII. k.).

Grenoble, francia város, (1896) 64,002 lak.

Gréoux (ejtsd: greú, *Gréoulx* is), fürdő Basses-Alpes francia département dignei kerületében, Verdon mellett, (1891) 917 lak. Kénes forrásain (37·5°) fürdő épült. A templomosoknak itt váruk volt, melynek romjai maig megvannak.

Grès de Flandres (ejtsd: gré dö flandr), franciául igy nevezik a rajnai fehér cserépedényeket.

Gresham (ejtsd: gresem) *Walter Quinton*, északamerikai államférfi, szül. Lanevilleben (Indiana) 1832 márc. 17., megh. Washingtonban 1895 máj. 28. Miután a jogot végezte 1853. ügyvéd és 1860. szülőállamának képviselője lett. 1861. Indiana állam 38-ik ezredénél alezredesi rangot viselt, 1863. Bicksburg eleste után az önkéntesek dandárának tábornoka. Atlanta mellett súlyosan megsebesült; a háboru befejezése után New-Albanyban (Indiana) ismét az ügyvédséget folytatta. 1869. Grant elnök Indiana kerület szövetségbirájává nevezte ki, 1882. Arthur elnök postafőigazgatóvá tette kabinetjében és 1884. Folger halála után kincstári titkár lett, 1893. Cleveland elnök államtitkárrá nevezte ki.

Gressenich, falu Aachen porosz kerületben, (1895) 5128 lak., jelentékeny vas-, ólom- és cinkbányászattal.

Greville *Róbert Kaye*, l. *Grev.* (VIII. k.).

Grévy *Albert*, francia politikus, megh. Montsous-Vaudreyben 1899 jul. 11.

Grewia *L.* (növ., Vincentia Boyer), a hársfafélék génusza, 80 faja az óvilág meleg tájain nő. A *G. oppositifolia* Hamilt. és más keletindiai faj hársát kötélnek v. más fonadéknak használják.

Grey, 1. *György*, angol államférfi, megh. Londonban 1898 szept. 20.

2. *G. Henrik* gróf, angol államférfi, megh. Londonban 1894 okt. 9. Minthogy gyermektelen volt, örökébe bátyjának fia *Albert Henrik György* (szül. 1851.) lépett, kit 1896. Rhodesia állambiztosává neveztek ki.

Greytown-rend, máskép *San-Juan-rend*, amerikai rendjel, melyet 1857 máj. 1. a nikaraguai Grey-Town város elöljárósága alapított, az 1854 jun. 14. az Egyesült-Államok részéről történt bombázás után a város körül maguknak érdemeket szerzett egyének jutalmazására. Három osztálya van: nagykeresztesek, parancsnokok, lovagok. Nagymestere a mindenkori polgármester, a

rend csak a városi tanács egyhangu határozata folytán adományozható. A nagykeresztesek jelvénye egy a balmellen hordandó ezüst csillag, melyen fehérzománcos, aranyszegélyü, nyolcágu csillag nyugszik, alatta aranygyümölcsü, zöld tölgykoszoru; a csillag minden sugara közepén arany vonal vonul végig. Középpaizsa kék, zöld olajfakoszoruval körülvéve, közepén két aranyszalaggal összekötött aranyfáklya és Cives urbis reparatae minores felirat áll; hátlapján kék alapon ötágu aranycsillag. A II. és III. osztályuak a nagykeresztesek jelvényénél leirt belső csillagot viselik, tölgykoszoruval körülvéve, arany falkoronán függve, karmazsinvörös, sötétkék szegélyü szalagon nyakuk, illetve mellükön. ÁLD.

Grezzana (ejtsd: greccana), falu Verona olasz kerületben, (1881) 4428 lak., kövületek lelőhelye. Az itteni Villa Allegriben Paolo Veronese freskói vannak. Közelében a Ponte di Veja nevü festői természetalkotta híd és cseppkőbarlangok.

Gridnica, l. *Grigy.*

Grierson (ejtsd: grirsz'n) *György Ábrahám*, angol orientalista, szül. Glenageary-ben (irországi Dublin grófság) 1851 jan. 7. Tanulmányait a dublini Trinity Collegeben végezte, ahol előbb menynyiségtant, majd szanszkrit nyelvet tanult. 1871. letette az indiai közigazgatási szolgálatra képesitő vizsgát. 1873. Indiába ment, hol több nagy városban hivatalnok volt, mig 1898. az indiai kormány megbizta az élő indiai nyelvek földrajzi és statisztikai összeállításával (Linguistic Survey of India), melyből több rész már megjelent (Kalkutta 1898). 1894-től fogva a kalkuttai Asiatic Society filologiai titkára volt, de erről az állásról szembaja miatt 1897. lemondott. G. az indiai nyelvek és az ottani népélet legalaposabb ismerőinek egyike. Fő művei: Grammar and chrestomaty of the Maithili language (Kalkutta 1880—1882, 2 rész); Seven grammars of the dialects of the Bihari language (u. o. 1883—87, 8 rész); A comparativ dictionary of the Bihari language (Hörnlével, u. o. 1885—89, 2 rész, még befejezetlen); Bihar peasant life (u. o. 1885); The modern vernacular literature of Hindostan (u. o. 1889); Notes on the district of Gaya (u. o. 1893); The Satsaiya of Bihari, with a commentary entitled the Lala-Candrika, edited with an introduction and notes (u. o. 1896); The Padumawali of Malik Muhammad Jaisi, edited with a commentary, translation and critical notes (Dvivedivel együtt, a Bibliotheca Indicában, u. o. 1896—98, 2 rész); The Kaçmiraçabdamrta (u. o. 1897). Kisebb munkái a Journal of the Asiatic Society of Bengal, Indian Antiquary, Calcutta Review, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft c. folyóiratokban jelentek meg.

Grigioni, *Le*, Graubünden olasz neve.

Grignano (ejtsd: grinyáno), kisközség az osztrák tengerparton, a D-i vasút mentén s a monfalconei tenger-öböl verőfényes mellékén, Miramare kastély tőszomszédságában, 1890 óta tengeri fürdővel.

Grigorjev, 1. *Alekszandrovics Apollon*, orosz iró és kritikus, szül., Moszkvában 1822., megh. Szt.-Pétervárott 1864 szept. 25. (ó-naptár). Jogot tanult, aztán kis ideig hivatalnokoskodott. Mint kritikus nagy munkásságot fejtett ki az előkelőbb orosz folyóiratokban, előbb szlavofil, majd általános emberiségi irányban. Munkáit halála után Sztranov adta ki (Szocsinenija Apollona Grigorjeva, Szt.-Pétervár 1876).

2. *G. Vaszilj evics Vaszilj*, orosz orientálista és régész, szül. Szt.-Pétervárott 1816., megh. u. o. 1882 jan. 2. Többféle hivatalnokoskodása után 1863. a szentpétervári egyetemre a keleti történelem tanárává nevezték ki, 1879. pedig a sajtóügy főnöke lett. A különböző lapokban megjelent munkái összegyüjtve Rosszija i Azija (Oroszország és Ázsia) c. alatt jelentek meg (Szt.-Pétervár 1834).

Grigy, Oroszországban a középkorban a fejedelmek kiséretéhez tartozó testőrség; innen a fejedelmek lakásainak főtermét *gridnica*-nak nevezték, mert ott gyülekezett ebédre s társalkodásra az udvarhoz tartozó G.

Grillenberger *Károly*, német szociáldemokrata politikus, megh. Münchenben 1897 okt. 19.

Grillosz (gör.), szószerinti értelme malac, többes számban grilli, az ó-korban festészeti műkifejezés a karrikaturára, különösen a vegyes alakokra, melyek állat- és emberrészletekből vannak összetéve. Legelőször a Nagy Sándor korában élt Antiphilos festő foglalkozott ily tárgyakkal, kinek különösen könnyedségét és ügyességét emelik ki. V. ö. *Pauly*, Real-Encyclopädie (2. kiad. Stuttgart 1897) Antiphilos cikk alatt.

Grim *András*, 1767—1783-ig kassai ötvösmester. Polgárjogot 1767 jan. 8. nyert, a céh jan. 13. vette fel «Stückmeister» gyanánt kebelébe. Egy fehér ezüstszelencéjét a kassai evang. tót egyház őrzi. A tárgyat, egy későbbi felirata szerint, Chrappan János ajándékozta a templomnak az 1826. canonica visitatio emlékezetére. G. mesterjegye négyszögü mezőbe helyezett *X. G.* betük voltak. V. ö. *Mihalik* J., Kassa város ötvösségének története (Budapest 1899, a magy. tud. akad. kiad.). MIHALIK.

Grimaldi *Bernát*, olasz államférfiu, megh. Rómában 1897 márc. 16.

Grimm *Gyula Ottó*, német zeneszerző, szül. Pernauban (Livonia) 1827 márc. 6. A lipcsei zenekonzervatoriumon képezte ki magát. Müvészi fejlődésére nagy hatást gyakoroltak Schumann és Brahms, kiknek környezetében 1853. és 1854., majd Hannoverben, majd Düsseldorfban tartózkodott. 1855. Göttingában telepedett le mint zenetanár, ott egy karénekegyesületet alapított. 1860 óta Münchenben zeneigazgató és 1878 óta az ottani zeneakadémia igazgatója. Szerzeményei közül kiemelendők: egy- és többhangu dalok, két- és négykezü zongoradarabok, egy D-moll szinfoniája, egy szonáta zongora és hegedüre, egy ének: An die Musik, zenekarkiséretével.

Grimma, szászországi város, (1895) 9804 lak.

Grimsby, angol kikötőváros, kereskedelmi flottája 1896-ban 701 tengeri hajóból (62,864 t.) és 638 halászbárkából (41,324 t.) állott. Kikötőjébe érkezett 1944 hajó, köztük 277 parti hajó (875,287 t.). A behozatal értéke kitett 6.952,637 sterling fontot, a kivitt brit áruké pedig 10.594,277-et. A behozatal legfontosabb cikkei: vaj (946,279 sterling font), cukor, fa (750,325), gabona, főképen

árpa, üveg, pamutáruk, vasáruk, pamutszövetek; kivitelre kerültek főképen gyapjufonalak (2.342,205 sterling font), pamutfonalak (768,797), pamutszövetek (1.117,764), gépek és szén.

Grindelia *Willd.* (növ., Donia R. Br.), sugaras fészkes virág 25—30 fajjal Amerikában. Ritka díszvirág.

Grinzing, azelőtt külvárosa Bécsnek, 1890 óta a XIX. kerületbe van beosztva, igen jó bortermeléssel.

Gripsholm, a svéd királyok régi kastélya, nem messze Mariefredtől, a Mälar-tó egyik szigetén. 1537. I. Gusztáv építtette egy régibb kastély romjai fölé, III. Gusztávnak kedvelt tartózkodási helye volt, ki egy szép színházat is építtetett ide, azonkívül több történelmi nevezetességet is tartalmaz, igy egy igen érdekes történelmi arcképcsarnokot. Itt voltak fogva III. János (1563—67), XIV. Erich (1571—73) és 1809. IV. Gusztáv, kinek a svéd trónról lemondania kellett.

Gris, növénynevek mellett *Gris* Artur párisi botanikus tanár neve (megh. 1872 aug. 19.).

Griseldis, l. *Grizeldisz* (VIII. k.).

Griso *Fredico,* olasz nemes, a nyugati lovaglásművészetnek fölélesztője, a XVI. sz. elején élt Nápolyban, hol lovagló-akadémiát alapított. A lovaglásról irt műve 1552. jelent meg. *Pignatelli* volt leghiresebb tanítványa, ki a róla elnevezett kantárt találta fel.

Gritzner *Miksa,* német heraldikus és történetiró, szül. Sorauban 1843 jul. 29. Előbb katonai pályán működött, de azután a porosz belügyminisztériumba lépett, hol könyvtárnok lett. Művei: Chronologische Matrikel der brandenburg-preussischen Standeserhöhungen (Berlin 1873—1875); Standeserhebungen und Gnadenakte deutscher Landesfürsten während der letzten drei Jahrhunderte (2 köt., Görlitz 1880—81); Heraldisch-dekorative Musterblätter (Frankfurt 1884—1893); Grundsätze der Wappenkunst (Nürnberg 1889—90); Handbuch der Damenstifter u. Wohlthätigkeitsanstalten (Frankfurt 1893); Handbuch der Ritter- und Verdienstorden (Lipcse 1893); Landes- u. Wappenkunde der brandenburg-preussischen Monarchie (Berlin 1894); Das brandenburg-preussische Wappen, geschichtliche Darstellung seiner Entwickelung (u. o. 1895); Stammbaum des preussischen Königshauses (Minden 1897); Geschichte der Entwickelung des sächsischen Staatswappens aller Linien seit 1423 (1897). Hildebrandttal együtt kiadta a Wappenalbum der gräflichen Familien Deutschlands u. Österreich-Ungarns (Lipcse 1883—90) című munkát és évek óta az új Siebmacher-féle címerkönyv munkatársa. Tudományos művein kivül Amyntha (Lipcse 1892) címmel eposzt irt és *Max Fernand* álnéven a Die Brandenburger vor Ofen (Berlin 1883) és a Feindliche Gewalten (u. o. 1886) c. drámákat adta ki.

Grivois (ejtsd: grivoá), eredetileg olyan katonát jelentett, ki burnótot szí, de vig legényt és vállalkozó fickót is jelentett; onnan ered a *genre G.* vagy a *pièces grivoises,* Franciaországban a színműnek az a neme, melyben a szereplők a köznépből valók és előadásukban saját tájszólásukat használják.

Grizon (állat), l. *Galictis.*

Grober Unfug, a német büntető törvénykönyvben foglalt kihágás, mely szerint pénzbüntetéssel vagy elzárással büntetik azt, ki a közönségnek érzését bosszantja. E rendkivül tág fogalommeghatározás ellen, melybe a legfőbb német bíróság azt az esetet is belefoglalta, midőn diákok libasorban jártak az utcán, a legkiválóbb német jogászok felszólaltak. Minthogy pedig G. sajtóközlemény által is elkövethető, a sajtószabadság szempontjából valósággal veszélyes e tényálladék laza szövegezése. Más büntető törvény e fogalmat nem ismeri. v.

Grodno, orosz kormányzóság, (1897) 1.617,859 lak. — *G.* város, 46,871 lak.

Grófság díja, l. *Díj.*

Grohovo, Fiuméhez tartozó telep a Fiumara mellett. 1894. és 1895. földcsuszamlás érte, mely több házat megrongált.

Groisz *Gusztáv* megh. Budapesten 1899 jan. 21.

Groitzsch, szászországi város, (1895) 5451 lak.

Grol, város, l. *Groenlo* (VIII. k.).

Groller *Balduin,* magyar születésü német novella- és regényiró, szül. Aradon 1848 szept. 19. Bécsben él mint hirlapiró; több budapesti (német) lapnak is a munkatársa. Önálló művei: Weltliche Dinge; Junges Blut; Prinz Klotz; Gräfin Aranka; Unter vier Augen; Wenn man jung ist; Der kleine Rudi; Überspannt (1894); Zehn Geschichten (1895); In den Tag hinein (1896); Schuldig (1897); Ganz zufällig und andere humorist. Novellen (1898). M. L.

Grolman *Ernő,* porosz tábornok, szül. Berlinben 1832 aug. 16-án. 1849. lépett a Ferenc-császár ezredbe, 1850. hadnagy lett, 1857. a 3-ik gárda-gyalogezrednél hadsegéd, 1859. főhadnagy, 1863. kapitány és századparancsnok lett. Résztvett 1866. az osztrákok elleni hadjáratban mint az első hadtest hadsegéde, később a 10-ik hadtestparancsnoksághoz került hasonló minőségben Hannoverbe, 1867. őrnagygyá emelkedett és a münchen követséghez rendeltetett és a franciák elleni hadjáratot 1870—71. mint Werder tábornok hadsegéde harcolta végig, 1871. a vezérkarban alezredesi rangban osztályfőnök, 1873. az 55-ik gyalogezred parancsnoka volt, 1874. ezredes lett és a 3-ik gárda-gyalogezred parancsnoka, 1880. altábornok és az 55-ik gyalogdandár főnökévé neveztetett ki, 1883. a hadügyminisztériumba osztották be a hadastyánügy osztályigazgatójául, 1889. a berlini rokkantak házának kormányzója lett; 1890. gyalogsági tábornok jelleget kapott.

Gromon *Dezső* az ezredéves kiállítás szervezése körül szerzett érdemeiért a Ferenc-József-rend nagykeresztjét kapta.

Groot, *de,* l. *Grotius* (VIII. k.).

Gros romain, l. *Betünemek* (III. k.).

Gross, 1. *Gusztáv,* osztrák politikus, szül. Reichenbergben 1856 jan. 12. Jogi tanulmányai befejezése után 1877—81-ig a közigazgatási pályán szolgált, majd a közgazdaság tanulmányozásához fogott, melyből a bécsi egyetemen magántanár is lett. 1889. Igló morva városban képviselőnek választották a birodalmi gyülésbe, hol kezdetben az egyesült német balpárthoz csatlakozott, melyből azonban 1896. kivált. 1897 óta a

német haladó pártiakkal hevesen kikelt a Badeni és Gautsch-féle nyelvrendeletek ellen. o. j.

2. *G. Hans*, osztrák kriminalista, szül. Grazban 1847 dec. 26-án. 1869 óta a grazi tartományi büntetőtörvényszéknél az előkészítő, ügyészi és bírósági szolgálatban volt alkalmazva, legutóbb mint tartományi törvényszéki tanácsos. 1899. a czernowitzi egyetem rendes tanárának nevezték ki. Kriminalisztikai tanulmányok céljára Grazban ő állította össze az első kriminalisztikus muzeumot. Művei: Entwurf einer Rechtsentwickelung (Graz 1873); Über die Ehrenfolgen bei strafrechtlichen Verurtheilungen (u. o. 1874); Die Entscheidungen des obersten Gerichts- u. Kassationshofes über den § 119a des Strafgesetzes 1850—78 (Bécs 1880); Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte etc. als System der Kriminalistik (Graz 1893, 3. kiad. 1899, eddig hét nyelvre fordították le); Lehrbuch für den Ausforschungsdienst der Gendarmerie (2. kiad. u. o. 1895); Kriminalpsychologie (u. o. 1898). 1898 óta kiadja a Lipcsében megjelenő Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik c. folyóiratot.

3. *G. Rudolf* báró, német jogtudós és politikus, 1899 jan. 1. megvált a szász-weimari miniszterelnökségtől.

Grossenhain, szászországi város, (1895) 12,024 lakossal.

Grosse pièce (franc., ejtsd: grosz pjesz), az a húsétel (relevé de boucherie), mely ebéd alkalmával rendesen hal után a 4-ik fogás. Többnyire egy nagy darab húsból áll (roastbeef, ürühátgerinc, vad, nagy szárnyas, sonka stb.) és *pièce de résistance*-nak is nevezik.

Grosseria (ol.), öblös, de szűk nyaku fémedények, melyeken a trébelt és a vésett díszítmény nagyolt, durva kimunkálásu szokott lenni.

Grossglogau, l. *Glogau* (VIII. k.).

Grossheim *Károly*, építész, l. *Kayser* (1., X. k.).

Grosslichterfelde, l. *Lichterfelde* (XI. k.).

Grossmann *Lipót*, orvos és szakiró, szül. Szucsányban (Turóc) 1825. Középiskoláit Turóc-Szt.-Mártonban, Komáromban és Pozsonyban végezte. Orvosdoktori oklevelét 1847. nyerte el a bécsi egyetemen, hol 1848. Rosas szemorvos klinikáján működött. Miután visszatért Magyarországba, negyedfél évig Liptó vármegye tiszti másodorvosa volt. Majd ismét Bécsbe ment, hol Jaeger tanár mellett dolgozott, majd Berlinben Graefe tanár oldalán és utóbb Párisban folytatta szemorvosi tanulmányait. Miután egy ideig Sopronban működött mint szemorvos, 1862. Pestre költözött. 1871 óta a budai fővárosi Szent-János-kórház szemészeti és fülészeti osztályának főorvosa. 1896 jan. 14. ülte meg főorvosi működésének 25. évfordulóját. A magyarországi s külföldi orvosi szaklapokban közzétett szemészeti cikkein kivül önállóan megjelent munkái: Kasuistische Beiträge zur Ophthalmologie und Otiatrik (Bécs 1869); *A szem ápolása egészséges és kóros állapotban* (u. o. 1872, 2. kiad. 1874); Zur Therapie der Otorrhoe (u. o. 1870); *A szemtükörrel való vizsgálat és annak gyakorlati értékesítése a szemgyógyászatban* (Buda 1870); *A szem alkalmazkodási és törési tana* (u. o. 1873).

Gross-Moyeuvre, lotaringiai falu, (1895) 6322 lakossal.

Gross-Ottersleben, porosz falu, (1895) 6788 lak.

Grossröhrsdorf, szászországi falu, (1895) 6242 lakossal.

Gross-Salze, porosz város, (1895) 5903 lak.

Gross-Schönau, szászországi falu, (1895) 6713 lakossal.

Gross-Strehlitz, porosz város, (1895) 5449 lak.

Gross-Stresow (Stresow), falu Stralsund porosz kerületben, 7 km.-nyire Putbustól, a Rügeni Bodden egy kis öblénél, 70 lak. Közelében áll I. Frigyes Vilmos szobra, annak emlékétül, hogy 1715 nov. 15. ott szálltak partra a poroszok, dánok és szászok.

Grosstabarz, falu Gotha hercegségben, az Inselsberg É-i lejtőjén, a Türingiai-erdőben, (1895) 1118 lak. Mint klimatikus gyógyító helyet sokan látogatják (1895-ben 2814 vendég).

Gros tournois, l. *Petit tournois* (XIII. k.).

Grosventres, indus törzs, l. *Hidatsza*.

Groszni, orosz város, 1893 óta bő naftaforrásokat találtak a környékén. 1895. az egyik forrás 24 óra alatt 1·2 millió pud naftát szolgáltatott.

Grote *Armin*, német numizmatikus, megh. Hannoverben 1895 márc. 3.

Grotefend *Hermann* német történetiró, szül. Hannoverban 1845 jan. 18., jelenleg Schwerinben hercegi levéltáros. Számos jeles munkái közül említendő: Handbuch der historischen Chronologie des deutschen Mittelalters (1872); Stammtafeln der schles. Fürsten (1889, 2. kiad.); Zeitrechnung des deutschen Mittelalters u. der Neuzeit (2. kiad. 1891—98); Urkundenbuch u. Jahrbuch der mecklenburgischen Gesch. (több kiad.); Taschenbuch der Zeitrechnung (1898). m. l.

Groth *Kolos*, német költő, megh. Kielben 1899 jun. 1.

Groth-féle cserzés, l. *Gyorscserzés*.

Grotthuss, l. *Jeanot Emil* báró, német iró, szül. Rigában 1865 ápr. 5. Berlinben filozoflai, irodalmi s műtörténeti tanulmányokat folytatott. 1898 óta a Der Türmer c. havi folyóirat kiadója. Baltisches Dichterbuch (2. kiad. Reval 1895) címmel egy kötet balti verset tett közzé. Egyéb művei: Der Segen d. Sünde, Geschichte eines Menschen (novella, Stuttgart 1897, 4. kiad. 1898); Probleme und Charakterköpfe (irodalmi tanulmányok keresztény szempontból, 1897, 3. kiad. 1898); Gottsuchers Wanderlieder (versek, u. o. 1898).

2. *G. Tódor* (tkp. Keresztély János Dietrich) báró, szül. Lipcsében 1785 január 20-án, megh. Geddutzban 1822 márc. 14. Kiképeztetésére a külföldre ment, hol 1803—1808. Párisban, Rómában és Nápolyban élt; tanulmányainak bevégzése után Litvániában fekvő öröklött birtokát átvette, hol buskomorságban szenvedvén, saját kezével vetett véget életének. G. Mémoire sur la décomposition de l'eau et des corps qu'elle tient en dissolution à l'aide de l'électricité galvanique (Róma 1805) c. értekezésével állapította meg azt az elektrolitikus elméletet, melyet később Davy és utána számos fizikus elfogadott. Ezen elmélete szerint az elektromos áram hatása a folyadékra, melyen keresztül megy, abban áll, hogy a vizmolekulákat akként rendezi, hogy az összes oxigénatomok a pozitiv, a

hidrogénatomok a negativ sark felé fordulnak. A pozitiv sark a legközelebb álló molekulák oxigénatomjait magához rántja, miáltal a hidrogén szabaddá lesz. Ez ismét a szomszédos vizrészecskéket megbontja és az oxigént magához veszi. Ez a folytonos bomlás és vegyülés addig folytatódik, mig a negativ sarkhoz ér, hol az utolsó hidrogénatomok kiszabadulnak. Az áram folytonos hatása következtében a molekulák ismét a régi állásba fordulnak és a bomlás újolag kezdődik. H. Á.

Ground rattans, l. *Rhapis* (XIV. k.).

Grove (ejtsd: gróv), 1. *György,* angol mérnök és iró, szül. Clapham-ben 1820 aug. 13. Hidakat, világító tornyokat épitett; kétszer is beutazta Palesztinát, mint a Smith W.-féle Dictionary of the Bible főmunkatársa; barátjának, Stanley teologusnak Amerikában útitársa, majd műveinek kiadója volt. A Macmillan's Magazin-t szerkeszti, 1879—89. pedig 5 nagy kötetben, elsőrangu munkatársak segítségével, Dictionary of music and musicians-t irt. Ez a jeles mű az 1882. alapitott Royal College of Music igazgatóságát és a nemességet szerezte meg G. számára, ki egyébiránt rég tagja a kristálypalota-társaság igazgatóságának. K—y.

2. *G. Vilmos Róbert,* angol fizikus, megh. Londonban 1896 aug. 2.

Grönland (VIII. k.). A kivitel (1894) 396,301, a behozatal 460,606 dán koronára rugott. Mióta Nansen rajta áthatolt, 1891—95. Peary nehány sikertelen kisérlet után kétszer szelte át az É. sz. 82°-a alatt, amiközben a szárazföldi jég É-i szegélyét is elérte és kétségtelenné tette, hogy G. sziget. 1893. egy dán expedició Garde vezérlete alatt a Ny-i part legdélibb végét járta be. 1893. egy, a berlini Gesellschaft der Erdkunde által létesített expedició járt G.-on *Drygalski* Erich vezetése alatt, aki meg is irta az expedició történetét (2 köt., Berlin 1898). 1898. *Nathorst* kutatta a keleti partvidéket, 1899. pedig *Amdrup,* aki különösen a 65—67. É. sz. alatti partvidéket vizsgálta s a 67° alatt egy kihalt eszkimó-törzs csontvázait és maradványait találta. Ezeket a kopenhágai muzeum kapta. Amdrup közelebb újabb expediciót vezet G.-ba.

Grube *Miksa,* német színész, szül. Dorpatban 1854 márc. 25. Szülei ellenére lépett a színészeti pályára. A detmoldi udvari szinháznál 1875. már elsőrangu jellemszerepeket adott, mint III. Rikárd, Moor Ferenc, Shylock, Jago. 1889. a berlini királyi szinház kötelékébe lépett, melynek 1890. főrendezője lett. Többi szerepei: Hamlet, Wallenstein, Lear király, Macbeth, Mefisto, Fülöp király, Alba, Shakspere Vihar-jában Caliban és Molière Fösvényében Harpagon. Irodalmilag is működik, megjelentek tőle a többek között következő drámák: Christian Günther (Oldenburg 1882); Strandgut (u. o. 1885); Hans im Glück (u. o. 1886) és In Kaisers Schutz (1887).

Gruber *Lajos,* jogtudós, szül. Pesten 1855 máj. 24-én, hol középiskolai és egyetemi tanulmányait végezte. Tanulmányainak befejezése után ügyvédi vizsgát tett és Budapesten, főképen a bűnügyi védelem terén, ügyvédi gyakorlatot folytatott. A budapesti ügyvédi kamara, melynek választmányi tagja, megbizta ama felirat megszerkesztésével, melyet a büntető törvény módosítása dolgában az igazságügyminiszterhez intézett. 1891 óta királyi alügyész a budapesti királyi ügyészségnél. A londoni Howard Association és a párisi Société générale des prisons levelező s a magyar jogász-egyesület választmányi tagja. Művei: *A közigazgatási biráskodás eszméje, kellékei és alakzatai Európában* (a budapesti tudomány-egyetem által jutalmazott pályamunka, Budapest 1897); *Az 1883. XLIV. t.-c. a közadók kezeléséről, jegyzetekkel, utalásokkal és magyarázatokkal* (u. o. 1883, 2. kiad. 1889); *A pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló törvényjavaslat* (u. o. 1883); *A feltételes elitélés* (u. o. 1891); *A javító intézetekről és az ifjukori bűnösökről* (u. o. 1897).

Gruby *Dávid,* orvos, szül. Kisbéren 1809-ben, megh. Párisban 1898 nov. 15-én. A gimnáziumot Pesten, orvosi tanulmányait Bécsben végezte, ahonnan 1836. Párisba ment, hol a francia orvosi diplomát is megszerezvén, nagy hirre és vagyonra tett szert. Orvosa volt többi között id. és ifj. Dumasnak, Chopinnek, Balzacnak, Gambettának stb.; Heinet is kezelte s ő volt az egyetlen orvos, kit Heine neje (Matilda) a háztól el nem kergetett. Sok tekintetben különc életet élt. Irók és művészek számára alapitványt tett, melynek kamataiból a hires G.-ebédeket rendezték; hetenkint egyszer ingyen rendelt stb. Élte végén sokat foglalkozott hipnotizálással. (V. ö. az 1895. Figaróban megjelent cikksorozatot a Médecin de Dumasról.) Megemlítésre méltó, hogy 1848. haza jött és a szabadságharcban részt vett, de azután visszatért Párisba, melyet haláláig többé el nem hagyott. V. ö. *Malonyay* Dezső, G. doktor (Budapesti Hirlap, 1898 dec. 3.); *Nagy* Béla, G. doktor (Pesti Napló, 1898 dec. 3.). M. L.

Gruics, 1. *Efrem,* szerb államférfiu, szül. Doroszavában (Belgrád vidékén) 1829 okt. 27. Tanult Belgrádban, Heidelbergában és Párisban, hol 1853. francia nyelven kiadta a Délszlávok c. munkáját, melyet Ausztriában és Szerbiában egyaránt elkoboztak. 1860. Szerbia igazságügyi minisztere lett, de 1861. lemondott, mert nem sikerült kivivnia a birságok függetlenségét. Ekkor a legfőbb törvényszék tagja lett. Mivel ez 36 politikai vádlottat felmentett, kiket pedig Mihály fejedelem el akart itéltetni, G. a főtörvényszék összes tagjaival fogságba került. Kiszabadulva a fogságból, Belgrádban politikai lapot akart kiadni, de a kormány ettől eltiltotta. Mint a radikális omladina párt hivét, 1867. őt választották a Belgrádban tartott második omladina gyülés elnökévé. Az első regenség idejében Szerbiának konstantinápolyi követe és 1876. a Risztics-minisztériumban belügyminiszter. Utóbb a szerb szkupstina alelnöke. MARG.

2. *G. Száva* (VIII. k.) szerb tábornok és politikus 1896 óta másod izben képviselte Szerbiát az orosz udvarnál. Midőn Milán exkirály 1899 jul. az ellene elkövetett merényletet a radikális párt megsemmisítésére készült felhasználni, G.-ot azzal vádolta, hogy a radikálisok által szőtt összeesküvésről s a merényletről szintén lett volna tudomása. E miatt állásáról visszahivták. II. Miklós cár bizalmának jeléül nagy rendjellel tüntette

ki a távozó diplomatát, ki ártatlanságának tudatában csakugyan visszatért Belgrádba, hol házában internálták, de elfogni nem merték. A pör folyamán kiderült azután G. ártatlansága. M. L.

Grujics *Mihály*, g. kel. szerb püspök, szül. Kralyevcsánban (Zágráb) 1861 aug. 9. Gimnáziumi tanulmányait Zágrábban végezte. U. o. joghallgató volt s 1882. az első államvizsgát is kiállotta. Ekkor szülei kívánságára papi pályára lépett és a teologiai tanfolyamot Karlócán 1882—1886. elvégezte. 1887. a károlyvárosi püspök világi pappá avatta fel. Eleinte mint lelkészhelyettes Menesencsaniban és Marindolban működött. 1890. a zárdai papok rendjébe lépett. 1890 őszén a karlócai papnevelő intézetben tanárrá nevezték ki. 1891 dec. 15. károlyvárosi püspökké lett.

Grumbkov *pasa* (Grumbckow), német születésű török tábornok, szül. 1838. Hannoverában végezte tanulmányait, azután a katonai pályára lépett és u. o. szolgált mint tüzértiszt. Részt vett az 1866. és 1870—71. háboruban (utóbbiban mint tüzérkapitány). 1880. a 10. sz. tüzérezrednek parancsnoka lett. A 80-as évek végén a török hadseregbe lépett, melynek tüzérségét azután mint pasa valósággal reformálta. Részt vett mint a tüzérség főparancsnoka az 1898. görög háboruban és különösen Larissza közelében tüntette ki magát, amidőn a reá bizott hadosztályt nagy veszélytől mentette meg. Jelenleg a szultán szárnysegéde és a fő haditanács tagja. M. L.

Grumentum, l. *Saponara di Grumento*.

Gruner *Hans*, német Afrika-utazó, szül. Jenában 1865 márc. 10. Jenában mennyiségtant és természettudományokat, Br.-Freiburgban állat- és növénytant tanult, 1887—91-ig vegytani, geologiai és földrajzi tanulmányokkal foglalkozott és a jenai, valamint a lipcsei csillagvizsgálóban működött. 1892. a német kormány megbizta a Togo vidék kikutatásával. Döring orvossal és Carnap hadnagygyal 1894 nov. 6. indult el, végig ment Gurma területén és 1895. Kankancsariban védszerződést kötött, innen a Niger melletti Say-ba érkezett, honnan Szokoto állam Gando helységébe jutott és Borgun át visszatért Togóba. A francia Decoeur által ugyanazon időben kötött védelmi szerződés a francia kormánynyal tárgyalásokra adott alkalmat, amelyben a németek igényei csak részben érvényesülhettek.

Grunerit (ásv.), vasoxidulszilikát ($FeSiO_3$), az amfibol-csoporthoz számítják, barna, selyemfényű. azbesztforma, rostos, sugaras ásvány, optikai viselkedése egészen olyan, mint az amfibolé. Fs.-a 3·71. Termőhelye Franciaország.

Grunewald (VIII. k.) nyugati szélén, a Havel partján, Schildborn és Wannsee között a Karlsbergen 1899. elkészült a *császár-torony*, melyet Teltow kerülete építtetett l. Vilmos császár születésének századik évfordulójának emlékére. A 4 m. magas talapzaton levő torony, melyet 1899 jun. 4. lepleztek le a német császárnak jelenlétében, 55 m. magas.

Gruppetto, l. *Groppo* (VIII. k.).

Gruson *Hermann,* német iparos, szül. Magdeburgban 1821 márc. 13., megh. u. o. 1895 jan. 31. Berlinben a természettudományokat és bölcsészetet tanulta, amellett a műszaki ismeretek körében is széles tapasztalatokat szerzett. 1845. a berlin—hamburgi vasútnál gépmester volt, hol reá bizták a terjedelmes javító műhely önálló vezetését. 1851. Berlinben a Wöhlert-féle gépgyár vezetését mint főmérnök vette át, 1854. a hamburg-magdeburgi gőzhajózási társaság igazgatója lett Buckauban, hol 1855. neve alatt egy hajógyárt és egy kis vasöntödét alapított, ez utóbbiban oly tiszta öntött vasat tudott előállítani, mely nagyon alkalmas volt a kemény öntésre (l. *Kérges öntvény*, X. k.). Tömör öntvényei csakhamar annyira elterjedtek, hogy 1868. telepét át kellett helyeznie és jóval megnagyobbítania. Azóta a G. telep részvénytársasággá alakult át. G.-nek sikerült tömör öntvényeit erődítési célokra is alkalmazni. G. 1891-ig vezette a vállalatot mint igazgató, ezután visszavonult és kizárólag tudománynyal foglalkozott, nagy gondot fordított üvegházaira, melyek Európában a leggazdagabbak s legszebbek közé tartoztak. Remek üvegházait örökösei Magdeburg városának ajándékozták.

Grün, 1. *Károly*, német publicista, szül. Lüdenscheidben (Vesztfália) 1817 szept. 30., megh. Bécsben 1887 febr. 18. Bonnban és Berlinben végezte iskoláit, azután a kolmari kollegiumban a német nyelvet tanította, 1842. Manheimban megalapította a radikális Manheimer Abendzeitung-ot. Badenből és Bajorországból kiutasították, Kölnbe ment, hol irodalmi és szépművészeti felolvasásokat tartott és megirta: Friedrich Schiller als Mensch, Geschichtsschreiber, Denker und Dichter (Lipcse 1844) c. művét. 1844. Párisba ment, itt adta ki: Die sociale Bewegung in Frankreich und Belgien (Darmstadt 1845) és Ueber Goethe vom menschlichen Standpunkte (u. o. 1846). 1848. visszatért Németországba, beválasztották a porosz nemzeti gyülésbe, 1849. tagja volt a porosz második kamarának is, melynek feloszlatása után, mint a pfalzi felkelés értelmi részese, elzáratott és csak 9 hónap után szabadult ki. Frankfurtban felsőbb ipar- és kereskedelmi iskolai tanár volt. 1870. Bécsbe költözött. Művei: Louis Napoleon Bonaparte, die Sphinx auf dem französischen Kaiserthron (3. kiad. Hamburg 1860); Frankreich vor dem Richterstuhl Europas (mindkettő névtelenül, Trier 1860); Italien im Frühjahre 1861 (München 1861); Fragmente aus Italien; Natur und Kunst (u. o. 1862); Kulturgeschichte des XVI. Jahrhunderts (Lipcse 1872); Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass (u. o. 1874, 2 köt.); Die Philosophie d. Gegenwart (u. o. 1876); Kulturgeschichte des XVII. Jahrhunderts (u. o. 1880. 2 köt.) stb.

2. *G.* német festő, l. *Baldung* (II. k.).

Grünberg, porosz város (1895) 18,528 lak.

Grüneisen *Károly*, német teologus, költő és műtörténetiró, szül. Stuttgartban 1802 jan. 17., megh. u. o. 1878 márc. 1-én. 1819-től kezdve Tübingában hallgatott teologiát, később Schleiermachertól Berlinben. Beutazta Német- és Olaszországot, 1825. Stuttgartban udvari káplán lett, 1835. udvari predikátor és egyházi főtanácsos ugyanott. Már 1823. kiadott egy kötetet Lieder cimen; sok költeménye a nép közt nagyon elterjedt. Műtörténeti tanulmányainak nagy része a keresztény művészet köréből van merítve s többnyire a né-

met lapokban jelentek meg. (Über Bedeutung und Geschichte des Totentanzes; Der Salomonische Tempelbau; Über den Kunsthass in den ersten drei Jahrhunderten der Kirche.) Különösen említésre méltók: Über die bildliche Darstellung der Gottheit (Stuttgart 1818); Über das Sittliche der bildenden Kunst bei den Griechen (Lipcse 1833); Die altgriechische Bronze des Tux'schen Kabinetts in Tübingen (Stuttgart 1835); Nikolaus Manuel, Leben und Werke eines Malers, Dichters, Kriegers, Staatsmanns und Reformators im XVI. Jahrhundert (u. o. 1837); Ulms Kunstleben im Mittelalter (Mauch Edével, Ulm 1840); Christliches Handbuch in Gebeten und Liedern című műve (Stuttgart 1846, 7. kiadás 1883) nagy elterjedtségnek örvend. Emellett Schnaase K. és Schnorr J.-vel a Christliches Kunstblatt (Stuttgart 1858) megalapitója és kiadója volt.

Grünenwald *Jakab*, német festő, megh. Stuttgartban 1896 szept. 26.

Grünfeld *Vilmos*, hegedűművész, szül. Pesten 1855 dec. 16. Korán kezdett tanulni *Huber* Károlynál, majd *Ridley-Kohne* és Bécsben *Dont* voltak mesterei. A budapesti operai zenekarnak már 1869 óta tagja, 1896 óta hangversenymestere. A 80-as évek elején a *Klemcke*-féle ritkán hallható zeneműveket előadó, magas szinvonalu társaság tagja lett, de ez csakhamar megszünt, mint nemsokára a *Major* Gyulával és *Willmouth* Bódoggal szervezett zongoratrio-társasága. Majd 4 évadon át a *Hubay-Popper* kamarazenetársaság brácsása volt, mig 1894 őszén saját vonósnégyesét alapította, mely maig fennáll, művészetben és sikerekben gyarapodva. 1898 őszén G. az orsz. zeneakadémia hegedűtanárává neveztetett ki.

Grünhorn, l. *Tödi* (XVI. k.).

Grünne *Fülöp* gróf (VIII. köt.), 1891. az első osztályu vaskoronarendet, 1892. az aranygyapjas rendet és 1898 dec. 2. a gyémántos katonai érdemkeresztet kapta. 1899 ápr. súlyos idegbaja miatt saját kérésére fölmentették a 8-ik hadtest parancsnokságától.

Grütli-egyesület, svájci politikai egyesület, melyet 1838. Genfben alapitottak a hazafias érzület ápolására. 1893. nyiltan szociáldemokrata elveket vallott s a svájci munkások központjává lett. 1891. tagjainak száma 16,000-re rugott. Német lapja a Grütlianer, francia lapja: Le Grutli.

Gryllus (állat), l. *Tücsökfélék* (XVI. k.).

Gsell-Fels *Tivadar*, német utazási iró, megh. Münchenben 1898 okt. 12.

Gstatterboden, l. *Gesäuse* (VII. k.).

Guadalupe, sziget, 1894-ben 167,099 lak., akik közt 15,000 kuli. Hozzája tartoznak, illetőleg G. kormányzója vezetése alatt állanak: Desirade (27·2 km², 1398 lak.), Les Saintes és Petite Terre (17·6 km², 1624 lak.), Marie Galante (149·3 km², 14,268 lak.), St. Barthélemy (21 km², 2674 lak.) és St. Martin (51·8 km², 3641 lak.). Az összes kivitel értéke: 1896-ban 18.793,995 (cukorból kivittek 43,299 t., melasszból 39,571 hl., rumból 24,035 hl., kávéból 6311 t., kakaóból 396 t. és kampesfából 6311 t.); a behozatalé 21.762,773 frank. Ugyanazon évben érkezett 645 hajó (267,008 t.) és távozott 635 (251,300 t.). V. ö. *Ballet*, Le G., renseignements sur l'histoire, la flore, la faune, la géologie, l'agriculture, l'administration etc. (mintegy 12 kötetben; 1894—99. megjelent 1—4. köt.).

Guadalupe y Calvo, bányaváros Chihuahua mexikói államban, a Sierra del Duranzo keleti lejtőjén, ezüst- és aranybányákkal.

Guaduas, város Cundinamarca kolumbiai államban, 48 km.-nyire Facatativától, az ugyanily nevü folyó forrása közelében, mintegy 9000 lak., panamakalap-készitéssel, meleg forrásokkal, szén- és aszfaltbányával, szép környékkel.

Guajáki, néptörzs a délkeleti Paraguajban, a Monday és Acaray forrásai, a Parana, a Rio Tobay, a Jesus és Trinidad vidéke és a Parana s a Paraguaj vizválasztóját alkotó hegyláncok között. A G. mellett laknak nagy számban a *kaaguák* (erdei lakók), a G. halálos ellenségei, kik a teaerdőkben vadászatból és földmívelésből békésen élnek s gyakran munkásoknak is elszegődnek. A G., körülbelül öt-hatszázan, mint vadász-nomádok a kultura legalacsonyabb fokán élnek. Alacsony termetüek, nyeregalaku orruk duzzadása, kiálló állcsontjuk a botokudokra emlékeztet. Fejük nagy, szemük kicsiny és ferde, szakálluk nincsen, lábuk kicsiny. Karakterük fő vonása az aggódó félénkség, mely életviszonyaik mostohaságának a következménye. A G. még a kőkorszakban élnek. A fémeket egyáltalában nem ismerik. Fegyvereik kőfejszék, nagy íjjak, nyilak és pálmafából való dárdák. Egy durva kötényen kivül nincs öltözetük. Tapir- és jaguárbőrből való tekeformáju sipkákkal s átfurt állati fogakból készült nyakláncokkal ékesitik magukat. Edényeik közül csak egy van agyagból, a többi viaszszal bevont finom kosárfonadék. Lécekből összerótt, pálmalevéllel födött nyomoruságos kunyhókban laknak. Kis csapatokban bolyonganak, férgeket, hangyákat, bogyókat esznek, tapirokra, jaguárokra vadásznak, melyeknek sok asszony és gyermek esik áldozatul és a majmok után a legmagasabb fákra is felkúsznak. A vadmézből, melyet nagyon kedvelnek, erjedő italt készitenek. V. ö. *Steinen*, Steinzeitindianer in Paraguay (Globus, 67. köt. 1895); *Ehrenreich*, Neue Mitteilungen über die G. (Steinzeitmenschen) in Paraguay (u. o. 73. köt. 1898).

Gualtieri (ejtsd: gualtjeri) *Lajos*, olasz regényiró, szül. Bolognában 1826. Milanóban telepedett le és nőül vette Giacinta Pezzana ünnepelt színésznőt, kit azon idő óta vendégszerepléseiben egész Olaszországon át kisért. Első regénye volt: Misteri d'Italia (Milano 1849, 12 köt.). Nevezetesebbek még: L'innominato (8. kiad. u. o. 1882, 6 köt.); La biscia dei Visconti (u. o. 1861); Memorie di Ugo Bassi (1862); Dio e l'uomo (1864); I piombi di Venezia (1864); L'ultimo papa (1865); Il nazareno és L'amazzone (1868); La compagna (1869); La vita romana (1870); La figlioccia di Cavour (1881); Il dottore Malebranche (1883); Madame Adele (1885) és La gabbia di ferro (1887). Szinművei: L'amore di un'ora, Le fasi del matrimonio, La forza della coscienza, Gli studenti di Eidelberga, Il duello, Padroni e servi, I misteri dell'inquisizione di Spagna (Scalvinivel 1885) stb

Guanahani, l. *Watling-sziget* (XVI. k.).

Guañape (ejtsd: guanyape), két nagyobb és több apróbb szigetből álló csoport Peru partjai mellett, amelyek Trujillo tartományhoz tartoznak és a Chinchas után guanóban a leggazdagabbak.

Guanit (ásv.), l. *Struvit* (XV. k.).

Guano (VIII. k.). Svédországban a Bohus-parton 23 gyárban heringeket guanóvá és zsiradékká dolgoznak föl, még pedig 1895–96 telén mintegy 850,000 hl.-t. Amerikai eljárás szerint a heringeket megfőzik és azután a vizet a zsiradékkal együtt leeresztik, a maradékot kisajtolják, megszárítják és azután még 10—15% zsiradékot nyernek. Angol eljárás szerint, mit azonban Svédországban ritkán alkalmaznak, a heringeket megsütik, sajtolják, megszárítják és újból pirítják. Larson a heringeket (vakuumban) szárítja és benzinnel vonja ki a zsiradékot, miáltal igen értékes G.-t nyernek. A hering-G. legnagyobb részét Franciaországba szállítják.

Guano-sziget, l. *Chinchas* (IV. k.).

Guarda, portugál város, (1890) 6028 lak.

Guardiano, l. *Gvardián* (VIII. k.).

Guari (Gbari), tartomány Szokotóban Afrika ÉNy-i részében a Binue torkolatától É-ra, Jauri és Szaria közt. Fővárosa Birni-n-Gbari a Kaduna egyik mellékvizénél, a Marigánál. Itt gyűlnek össze a szokotói és kanói karavánok, hogy útjokat folytassák az alsó Nigerhez. G. jelenleg az angol érdekkörbe tartozik.

Guary *Miklós*, királyi udvarnok, földbirtokos és bölcseleti iró, Vas és Sopron vármegyék táblabirája, szül. 1766., megh. Guarban (Vas) 1839 febr. 12. Munkája: Positiones ex universa philosophia quas in regia academia Jaurinensi anno 1783. publice propugnandas suscepit (Jaurini). Nevét irodalmunkban a *Guary-kódex* (VIII. k.) tartotta fönn.

Guatemala (VIII. k.). A lakosok száma az 1893-ki összeirás szerint 1.364,678 (677,472 férfi, 687,206 nő), köztük 11,311 idegen. 1897. a lakosság számát 1.535,632 főre becsülték; ugyanekkor a születések száma 71,353, a haláleseteké 43,892 és a házasságkötéseké 5504. 1893-ban 124,771 acrenyi területen termett 305,085 font kávé, 35,708 acre cukornáddal volt beültetve; 821 acreon termett 305,085 font dohány; 235,000 acreon 1.185,370 bushel kukorica s 11,272 acreon 948,250 csomag banána. Ugyanazon évben a házi állatok száma 163,381 db. ló és öszvér, 497,130 db. szarvasmarha és 490,170 db. juh. A külső forgalom terén a behozatal az újabb időkben növekedett; 1894-ben 6·9, 1895-ben 8·9, 1896-ban 11·4, de 1897. megint csak 8·5 millió dollár értéket képviselt; a kivitel pedig 20·3, 26·5, 23, illetőleg 19·7 millió dollárt tett ki. 1897-ben 1·4 millió dollár értékü áru érkezett Nagy-Britanniából, 2·2 millió az amerikai Egyesült-Államokból, 1·4 millió Németországból és 0·8 millió Franciaországból. A fő kiviteli cikkek: kávé (18·8 millió ezüst dollár), banána (77,548 dollár), bőrök (205,964 dollár). 1897-ben 614 hajó (782,076 t.) érkezett a köztársaság kikötőibe. A postahivatalok száma volt 272. 1895. volt 1266 állami népiskola, amelyeket 64,015 növendék látogatott. Az állam kiadásai rendesen felülmulják a bevételeket. 1894. volt a bevétel 11·8, 1895-ben 14·4 és 1896-ban 15·1 millió dollár és a kiadás 13·5, 15·5 illetőleg 17·4 millió dollár. Az 1897—98. budget a bevételeket 15·2 és a kiadásokat csak 12·4 millió dollárra irányozza elő. A külső államadósság 1897-ben 2.009,815 sterling fontra, a belső pedig 7.319,955 pesóra rug. V. ö. *Sapper*, Das nördliche Mittel-Amerika (Braunschweig 1897).

A Mexikóval 1895 ápr. 1. kötött egyezség alapján a két állam határa Chixoy és La Pasion folyók között van, majd keletnek fordul a Chixoy felé, ahonnan a szélességi fokot követi, mely Tabascótól délre 25 km.-nyi távolságban vonul el. Belize irányában az 1893 jul. 9-iki szerződés ugy állapítja meg a határt, hogy a Ny. h. 89° 20'-ét követi a mexikói határtól a Rio Sarstunig, azután pedig ezt a folyót egészen a hondurasi öbölbe való torkolásaig. Honduras és Salvador felé a határ nem változott meg. —zik.

Guateque, város Kolumbia délamerikai köztársaság Boyaca államában 7032 lak., környékén arany-, ezüst- és rézbányák vannak.

Guatimozin (Quauhtemotzin), Mexiko utolsó királya, Montezuma sógora és öcscse, 25 éves korában jutott a trónra, halálosan gyülölte a fehér embereket. A legnagyobb erélylyel folytatta Cortez ellen a háborut, szivósan védelmezte Mexikót. Minden ajánlatot az önkéntes megadásra visszautasított; midőn 1521 aug. 13. a város utolsó részét is elfoglalták a spanyolok, G. a tengeren akart elmenekülni, de elfogták; eleintén jól bántak vele, de azután, hogy belőle kicsikarják kincseinek rejtekhelyét, kinozták, azonban hiába. 1526 febr. 15. Cortez ama vád miatt, hogy lázadásra bujtogat, több előkelő férfival együtt G.-t is felakasztatta.

Guauchos a. m. gauchos (VII. k.).

Guaza, l. *Kender* (X. k.).

Guben, porosz város, (1895) 31,182 lak.

Gubernija (orosz, a. m. kormányzóság), Nagy Péter óta a tartományok hivatalos elnevezése. Minden G. kerületekre (ujeszd) van felosztva.

Gubuluvajo (Buluvajo), a brit-délafrikai társaság kormányának székhelye, 1893-ig Lobengula matabele király székvárosa; Mafeking vasúti állomástól 880 km.-re fekszik É-ra, 1895. már több mint 100 kőépülete volt és 650 fehér lakosa. A közelében levő aranybányák még eddig nem igen jövedelmezők. 1897. nyitották meg Mafekingból idáig épített vasutat, ezáltal G. közvetlenül a Fokvárossal van összekötve.

Gudarok, néptörzs, l. *Asztorabad* (II. k.).

Gudda, mérték, l. *Gödde* (VIII. k.).

Gudehus *Henrik*, német tenorista, szül. Altenhagenben (Hannover) 1845 márc. 30. Eleintén tanító volt, majd Schnorr von Carolsfeld asszonytól énekelni tanult. 1871. lépett föl a berlini operaházban (Spohr Jessonda-jában mint Nadori), de nemsokára elhagyta a szinpadot és hosszabb ideig Ress Lujzánál tanult. 1875. ismét szinpadra lépett Rigában mint hőstenor, következő években Lübeckben, Br.-Freiburgban és Brémában szerepelt, 1880-ban 10 évi szerződést kötött a drezdai udvari szinházzal. Ott hallotta őt Wagner Rikárd, ki azután a bayreuthi szinpad részére szerződtette. Itt G. Winkelmann mellett 1882. az első

Parzifal volt, 1883. ezt énekelte Londonban az Albert-Hallban és több külön előadáson Münchenben II. Lajos király előtt. Máig mint legkiválóbb wagnerista énekest ismerik.

Gudenus, előkelő spalatói polgári család tagja, szép és arányos művelt ember, 1136. éppen akkor lett spalatói érsek, mikor a város a magyaroknak meghódolt. Különben is vonzódván a magyarokhoz, azon esztendőben az esztergomi érsek által szenteltette föl magát, mit II. Ince nagyon rossz néven vett, mert a fölszentelés jogát a pápa kiváltságának tekintette; vétségét és merényletét azonban tekintettel II. Bélára, ki érdekében több ízben közbenjárt, 1138 máj. 24. megbocsátotta. G. azután többször megfordult II. Béla udvarában s mindvégig hive maradt a magyar fenhatóságnak. M.

Gudenus, 1. *József* báró, alsóausztriai tartományi marsal, szül. 1841 jul. 31. Mühlbach és Fels alsóausztriai uradalmak ura. Politikai téren mint a keresztény-szocialista párt egyik tagja tünt fel és e körülménynek köszönhette, hogy megtették Alsó-Ausztria tartományi marsaljává. Lueger pártjának minden lépésével azonban korántsem ért egyet, amint ezt a tartománygyülésen (1898—99) a G. mint elnök és Lueger között előfordult összekoccanások bizonyítják. M. L.

2. *G. Lipót* bárót a király 1897 máj. 8-án föl mentette Stefánia özv. trónörökösnő udvarában viselt főudvarmesteri hivatalától s fővadászmesterré nevezte ki.

Gudermann *Kristóf*, német matematikus, szül. Winneburgban 1798 márc. 28., megh. Münsterben 1852 szept. 25-én. 1823 óta Clevében gimnáziumi s 1832 óta Münsterben akadémiai tanár volt. Az elsők közé tartozott, kik az elliptikus függvényeknek Jacobi és Abel által alapított elméletét elsajátították. Művei: Theorie der Modularfunktionen und der Modularintegrale (Berlin 1844); Grundriss der analytischen Sphärik (Köln 1830); Theorie der Potenzial- oder cyklisch-hyperbolischen Funktionen (Berlin 1832); Lehrbuch der niedern Sphärik (Münster 1835). KÜRSCH.

Guelf-rend, l. *Welf-rend*.

Guell y Renté (ejtsd: guel) *József*, spanyol iró, szül. Habanában (Kuba) 1818 szept. 14., megh. Madridban 1884 dec. 20. Jogot tanult, sok évig ügyvédeskedett Habanában, aztán Spanyolországba ment, ahol tevékeny részt vett a politikai mozgalmakban. Hatalma nagyon emelkedett, amikor 1848 jun. az eléje gördített akadályok ellenére nőül vette Jozefa infánsnőt, Ferenc király hugát. 1854. ő vezette a forradalmi mozgalmat, majd a cortes tagja lett és a legszélsőbb liberálisok táborában harcolt. Az 1856. foradalomban is résztvett, de aztán visszavonult a politikai élettől és leginkább Párisban tartózkodott. 1879. Kuba részéről szenátorrá nevezték ki. Irodalmi munkássága is nagy volt. Irt költeményeket: Lagrimas del corazon; Duelos del corazon (Valladolid 1854); Poesias (Páris 1881); drámát: Don Carlos (1879); prózait: Pensamientos cristianos, filosoficos y politicos (Valladolid 1854); Traditions américaines (Páris 1861); Légendes du Montferrat (1886); Légende de Catherine Ossema (1873); Les deux folies (1879); Philippe II et don Carlos devant l'histoire (Páris 1878); Los restos de Colon (u. o. 1884).

Guercha, *Guerca*, l. *Goricai főesperesség*.

Guereza (állat), a keskeny orrsövényü majmok (Catarrhini) családjába tartozó faj, a *Colobus guereza* Rüpp., melynek hazája Abisszinia.

Guérin (ejtsd: gereñ), 1. *Gyula*, francia politikai kalandor, szül. Madridban 1860 szept. 14. és u. o. nevelkedett. 1875. egy nagy olajkereskedőházba lépett, melyben tiz év alatt az igazgatóságig vitte fel. Ekkor az üzlet tulajdonosának háta mögött verseny-üzletet alapított, melylyel két hamburgi kereskedőt rászedett. Noha piszkos üzelmek és csalárd bukások miatt több ízben elitélték, 1888. közmeglepetésre, másoknak pénzével, egy új nagyhangzásu olaj-üzletet nyitott; mely azonban szintén megbukott. Ez alkalommal ugy szedte rá hitelezőit, hogy üzletét felgyujtotta. Elfogták ugyan, de Naquet szenátor kieszközlé kiszabadulását. 1892. Morès marquisval, az ismeretes antisemita vezérrel ismerkedett meg, aki Roblin nevü milliomossal hozta összeköttetésbe. Ennek a pénzén G. újra üzletet nyitott, de rövid idő alatt Roblint is rászedte. Ez a dolog még kétszer ismétlődött; börtönbe pedig, összeköttetései révén, mégsem jutott. 1896 jun. hátat fordított az iparnak és Drumont vezetése alatt felcsapott politikai agitátornak és összeesküvőnek. Részt vett az utolsó két év valamennyi utcai tüntetésében és a Loubet elleni merényletben és óriási erejét ugyancsak éreztette a rendőrökkel. Déroulède oldalán pedig szerepet vállalt az orléansi herceg javára szőtt összeesküvésben, midőn pedig a rendőrség 1899 aug. az összeesküvést felfedezte, társaival a Rue Chabrolban egy már előzetesen eröddé alakított házba (Fort Chabrol) vonult vissza, hol magát elsáncolta és mindazokat halállal fenyegette, akik a házba be mernének nyomulni. A párisi rendőrség csakugyan nem merte elfogni, hanem arra szorítkozott, hogy őt és társait kiéheztesse. Elvégre a Dreyfus-pör reviziójának befejezése és a tervezett államcsiny kudarca után (szept. 20.) megadta magát és Millevoye szocialista képviselő kiséretében kijött várából, miután az összeesküvés iratait és leveleit elégette. Az állami törvényszék elé állitották, mely közelebb itéletet fog hozni ügyében. M. L.

2. *G. Jenő*, francia politikus és miniszter, született Carpentrasban 1849 jul. 27-én. Jogot végzett és azután ügyvédi irodát nyitott szülőföldjén. 1892. a szenátusba választották, ahol a mérsékelt köztársaságiakhoz csatlakozott. 1893 ápr. 4. igazságügyi miniszter lett a Dupuy-minisztériumban, mely állását ugyanez év nov. 25. az egész kabinet lemondása következtében elvesztette, de 1894 máj. 29. újra elnyerte az igazságügyi tárcát a Dupuy által alakított új kabinetben. Carnot megöletése után ugyanazon év jul. 9. az anarkista törvényjavaslatot terjesztette a képviselőház elé, mely azt heves viták után jul. 26. el is fogadta, szintugy a szenátus. 1895. lemondott. 1899 jun. vonakodott a Waldeck-Rousseau által neki felajánlott tárcát elfogadni. A rennesi tárgyalások alkalmával tanunak idézték be a Dreyfus-ügyben, hol mindössze annyit vallott,

hogy minisztersége idejében történt Mercier indítványára Dreyfus pörbefogása. M. L.

Guerinière (ejtsd: gerinyer) *Ferenc Robichon*, de la, XV. Lajos francia király istállómestere, a régi Pluvinel és Cavendish, a későbbi newcastlei herceg kezdeményezésére Európában csakhamar elterjedt lovaglási módok reformátora. Mint versaillesi hires és irányadó lovaglóiskola vezetője, legelőször is a tapasztalat bizonyította helytelen ülést igyekezett megváltoztatni, amennyiben az addig elfogadott s szokásos tartást, mely szabályként a kinyujtott, merev lábszárakkal történő elhelyezkedést irta elő, a könnyed, a természetes testtartásnak sokkal inkább megfelelő s jóval kevésbbé fárasztó üléssel helyettesítette. Az általa inaugurált lovaglási metodust École de cavallerie (1733) c. munkájában fejtette ki. A fősúlyt a vállak és a fej tartására fektette. A lovakat, ellentétben az addig dívó szokással, csak 6—8 éves korukban vette dresszura alá. Ő volt az első, ki a ló különböző járómódjait helyesen leirta, élesen megkülönböztetve a járás természetes és művészileg kiképzett fajait. A ló helyes belovaglásának principiumaiként: annak hajlékonyságát, föltétlen engedelmességét s a járásban észlelhető pontosságot, szabatos mozdulatokat hangoztatta. Vágtában is G. gyakorolta be először a lovat s használta az ügetésnél a kantárt. A lóversenysportnak mindvégig határozott ellensége volt. V. ö. *Oettingen*, B. v. Über die Geschichte und die verschiedenen Formen der Reitkunst (Berlin 1885).

Guernica (ejtsd: gernika), város Vizcaya spanyol tartományban, 21 km.-nyire Bilbaótól, a Mundaca kies völgyében, (1887) 2837 lak. Ismeretes arról, hogy benne egy tölgyfa alatt jöttek össze mindig a baszk tartományok követei, hogy régi kiváltságaik védelmére esküt tegyenek. Kat. Ferdinánd és Izabella szintén itt tették le a kiváltságok megtartására az esküt. Az eskületétel szokása a baszk fuerók elnyomásával megszünt.

Guéroult (ejtsd: gerú) *Constant*, francia regényiró, szül. Elbeufben 1814 febr. 11., megh. Párisban 1882 nov. 29. Eleinte kereskedelmi pályára készült, de még jókor az irodalmi pályára lépett, miután egy elbeszélése, mely Brüsszelben jelent meg, feltünést keltett, ezután Párisba ment és Patrie részére tárcákat, azonkivül több napilapba regényeket irt, melyek közül nevezetesebbek: Roquevert l'arquebusier, Zanetta la Chanteuse, Les autours de Paris, Le capitaine Zamore, Le Bronzino, Le juif de Gand, Le chevalier de Mailly, La pigresse de Flandres, La bourgeoise d'Anvers, La vierge aux larmes. 1858. Couder-vel a Courrier de Paris-ban egy rémes regénytárcát közölt: Les étrangleurs de Paris cimen (1859, 6 köt.).

Guerrier *Vladimir*, francia eredetü orosz történetiró, szül. 1839. Tanult Moszkvában, aztán három évig utazott Francia-, Olasz- és Németországban. 1872. Moszkvában felsőbb iskolát alapitott nők számára. Munkái: Az 1732-iki küzdelmek a lengyel trónért; A történeti tudományok fejlődése; Leibnitz, az ő kora és Rousseauhoz való viszonya; Officium ex miracula sancti Willagis; Az orosz dilettantizmus a tulajdonjog kérdésében; Az orosz egyetemek reformjáról; A francia forradalom, Taine munkája ötletéből; A nők nevelése; XII. Károly vagy az utolsó varjág Oroszországban; A kalisi béke; Augusztus császár és a római császárság alapitása; J. J. Rousseau és az ő politikai eszméi stb., mely művek fölváltva orosz, német és francia nyelven vannak irva.

Guerrieri-Gonzaga *Anselmo*, olasz költő és politikus, szül. Mantovában 1817 máj. 19., megh. Mantova melletti Paludano nyaralóban 1879 szept. 24. A város legrégibb családjából való volt és már ifju korában bevezette őt atyja az irodalmi körbe. Padovában végezte a jogot, azután Milanóba ment, hol a politikai áramlatba sodortatott. 1848. a lombardiai ideiglenes kormány tagja volt, melynek megbizásából Aleardival, a velencei kormány megbizottjával Párisba ment. Az 1849-iki szomoru események után száműzetett és birtokaitól megfosztva Genovában és Párisban tartózkodott, később Maninhoz, azután Cavourhoz csatlakozott. 1860—76. országgyülési képviselő volt, hol leginkább a bizottságokban nagy tevékenységet fejtett ki. Egy ideig a külügyi miniszterium főtitkára volt és többször járt el diplomáciai küldetésekben, 1865. Németországban, később a trónkérdés ügyében Spanyolországban. A mérsékelt párthoz tartozott, csak vallási ügyekben csatlakozott az ellenzékhez. G. lefordította Goethe Faustját (Milano 1862, 2. kiad. 1872), valamint Iphigenie auf Tauris-t, Hermann és Dorothea-t stb. Lefordította Horatiust is; mint dalköltő is jó nevet vívott ki.

Guesde (ejtsd: gezd) *Jules Bazil*, francia szocialista politikus és hirlapiró, szül. Párisban 1845 nov. 11. A német-francia háboru idején Montpellierben a Droits de l'Homme cimü lapot szerkesztette s egy cikke miatt öt évi fogságra és 4000 frank birságra itélték. A büntetés elől Svájcba szökött. Az amnesztia után 1880-ban visszatért Franciaországba s ekkor több hirlapnál dolgozott, igy a Radicalnál és a Cri du Peuplenél, Michel Lujza társaságában pedig szocialista tanokat hangoztatott. A nemzetközi szocializmusnak ezt a formulát adta: «A hazafias korszak bezárult, kezdődik az emberiség korszaka». 1892. a képviselőházba választották. 1894 tavaszán egyik interpellációjával a Périer-kabinet bukását idézte elő. 1894 ápr. 4. beszédet mondott a klerikálizmus és az orosz-francia szövetség ellen, melyet még a politikai morál szempontjából is kárhoztatott. nállóan megjelent művei: Essai de catéchisme socialiste (1878); Collectivisme et révolution (1879); La loi des salaires (1879); Le collectivisme au collège de France (1886) stb. M. L.

Guessard (ejtsd: geszár) *Ferenc*, francia nyelvész, szül. Passyban 1814 jan. 29., megh. Ménil-Durandban (Calvados) 1882 máj. 7. Eleintén Raynouard titkára volt, később az École des Chartes tanára, hol az ó-franciát tanitotta, melynek ő volt a legkiválóbb ismerője, mig Paris G. és Meyer P. tanitványai fölül nem multák. Kiadványai közül megemlítendő az általa szerkesztett Anciens poètes de la France cimü gyüjtemény (1859—37, 10 köt.), melyben 14 chanson de geste jelent meg.

Guestyai főesperesség, l. *Császmai főesperesség*.

Gueterbock *Károly Ede*, l. *Güterbock* (VIII. k.).

Gugler *Pál*, auraniai (vranai) perjel, főrendiházi tag, szül. 1820 jun. 29-én. 1843. áldozó pappá

avatták, 1849-ig püspöki irodában működött. Mint Haulik bíboros érsek titkára, két pozsonyi országgyülésen vett részt, 1849—60-ig Zágrábban plébános és az érseki árvaház igazgatója volt. 1860. kanonokká nevezték ki; 1869. pápai kamarás lett. 1886. almisai címzetes püspök, 1893. káptalani helynök s végül 1895. nagyprépostá és auraniai perjellé emeltetett. Időközben a királyi nemesi konviktus regense és a káptalani alapítványok prefektusa is volt.

Guglia *Jenő*, német történetiró és tanár, szül. Bécsben 1857 aug. 24. U. o. és Berlinben végezte tanulmányait és u. o. működik mint gimnáziumi tanár. Több becses munkát irt és mint műbiráló és kritikus is tekintélyes nevet vívott ki magának. Munkái: Friedrich von Gentz's Manifeste vom Jahre 1809 und 1813 (Bécs 1888); Konservative Elemente Frankreichs vor 1789 (1890); Geschichte der Stadt Wien (1892); Leopold von Ranke (1893); Kaiserin Maria Ludovica (1894); Friedrich Mitterwurzer (1896). M. L.

Gugorázás, az aldunai hajósok nyelvén egyértelmü a *kukázással*. L. *Kapaszkodó hajózás* (X. k.).

Guhra, Zay Mineralogiájában a poralaku gipsz neve; tulajdonképen kovaliszt.

Guibert (ejtsd: giber) *József Ipoly*, párisi bibornok és érsek, szül. Aix-ben 1802 dec. 13., megh. 1886 jul. 6. Teologiai tanulmányait Rómában végezte. Rövideden ajacciói püspöki helynök, 1842. viviersi püspök, 1857. toursi érsek, 1871. párisi érsek, végül 1873 dec. 22. bibornok lett. A kat. mozgalmak fővezére volt Franciaországban. Közvetítette a tárgyalásokat a római kuria és a francia kormány között, melyek különösen 1877. igen élénkek voltak, de eredményre nem vezettek. Ő kezdte meg a montmartrei nagyszerü templom építését, mely Jézus sz. szivének tiszteletére van szentelve. Számos teologiai munkát irt. Z—R.

Guicciardini (ejtsd: gvicsardíni) *Ferenc* gróf, olasz államférfi, szül. Firenzében 1851. Pisában jogot tanult, azután sokat utazott és végre Montopoli község polgármestere lett. 1882. beválasztották az olasz képviselőkamrába, hol a centrumhoz csatlakozott. 1884 jul. 24. a kereskedelem-, ipar- s földmívelésügyi minisztérium titkára volt. Miután 1882. Firenzében városi tanácsossá, majd polgármesterré választották, képviselői mandátumát letette. 1894 óta azonban újból a kamara tagja és 1896 márc. 10. Rudini kabinetjében a földmívelésügyi tárcát kapta és ezt a tárcát a kabinet rekonstruálásakor is megtartotta. 1898 jun. állásáról visszalépett. O. J.

Guide-main (franc., ejtsd: gidmeñ, a. m. kézvezető), zongoragyakorlati gépezet, melyet Kalkbrenner Fr. párisi zongoraművész talált fel a 30-as években. Feladata az volt, hogy a zongoragyakorlók, a zongora mellett ülve, kezeiket egyenletes magasságban tartsák s a mozgás terhe ne nehezedjék a karokra. Még ma is használja több pedagogus, kivált az oly gyakorlatoknál, amelyek legtöbbnyire mozdulatlan kéztartást kivánnak. Á. K.

Guiffrey (ejtsd: gifré) *Gyula*, francia iparmüvészeti iró, szül. Párisban 1840 nov. 29-én. Jogot végzett, azután a pénzügyminiszteri levéltárban nyert alkalmazást, 1866-tól a nemzeti levéltárban működik. Közleményei közül jelentékenyebbek: L'oeuvre de Charles Jacques (1866); Histoire de le réunion du Dauphiné à la France (1866); Les Caffieri, sculpteurs et fondeurs-ciseleurs (1877); Histoire générale de la tapisserie (Müntz, Pinchart és Vidal irókkal együtt, 1879—85, 105 képmelléklettel); Comptes des bâtiments du roi sous Louis XIV (1879—91, 3 köt.); Antoine van Dyck, sa vie et son oeuvre (1881). Fő művei: Inventaire général du mobilier de la couronne sous Louis XIV (1886, 2 köt.); La tapisserie depuis le moyen-âge jusqu'à nos jours (1885). 1869—72. a kir. akadémia régi kiállításainak (1673—1800) katalogusait újból sajtó alá rendezte 42 kötetben.

Guill., természetrajzi nevek után *Guillemin* Antal (VIII. k.) nevének rövidítése.

Guillemin (ejtsd: gijmeñ) *Amédée Viktor*, francia népies iró, szül. Pierreben (Saône-et-Loire) 1826 jul. 5., megh. u. o. 1893 jan. 2. Párisban a mennyiségtan tanára volt, nagy érdemeket szerzett a természettudományok terjesztése körül, illusztrált és sokszor kiadott munkáival. Ezek közül nevezetesebbek: Les mondes, causeries astronomiques (1861); Simple explication des chemins de fer (1862); Le ciel (1864, 5. kiad. 1877); La Lune (1865); Éléments de cosmographie (1866); Les phénomènes de la physique (1867); Les applications de la physique aux sciences etc. (1873); La vapeur (1873); Le soleil (1873); Les comètes (1874); La lumière et les couleurs (1875); Le son (1876); Les étoiles (1877); Le monde physique (1880—85, 5 köt.); Petite encyclopédie populaire (1886—91, 12 köt.) stb.

Guilmant (ejtsd: gilmán) *Félix Sándor*, francia orgonaművész és zeneszerző, szül. Boulogne-sur-Merben 1837 márc. 12., megh. 1890. Atyja és 1871. Brüsszelben *Lemmers* volt mestere; ezóta a párisi Trinité-templom orgonása. E hangszeren új hangszineket fedezett fel; amerikai stb. művészi körútja diadalmenet volt. L'organiste liturgiste c. gyüjteményén kivül számos szonátát stb. irt orgona számára. K—Y.

Guimarães, portugál város, (1890) 8636 lak.

Guinának, l. *Ginának*.

Guion-line, gőzhajózási vonal Liverpool és New-York között. Nevét *Guion* (megh. 1885.) vállalkozótól kapta. L. *Gőzhajózás* (VIII. k. 221).

Guise herceg, ezt a címet *Aumale* herceg (4., II. k.) legifjabb fia viselte, aki azonban 1873. elhalt. Ezóta nem volt a címnek gazdája. 1899 okt. 30-án Fülöp orléansi herceg, mint a család feje, *János* orléansi hercegnek (a chartresi herceg fiának) adományozta e nevet, aki e napon Bourbon Izabellával esküvőjét tartotta. M. L.

Guizotia *Cass.* (növ.), sugaras-fészkes fü, három fajjal Afrika tropikus vidékein. A *G. oleiferát* DC. Abissziniában és Kelet-Indiában termesztik. *Ramtilla* nevü magvából kövér lámpa- és ételolajat sajtolnak. Ez a szezámolajjal K.-Indiában a legkelendőbb.

Gujana (VIII. k.), 1. *Brit-G.* (1896) 283,278 lak., akik közt 115,749 bevándorlott és indus. 1896-ban született 9276, elhalt 7513; bevándorolt 2380 és kivándorolt 2059. Az aranytermelés 1898-ban 125,080 unciát szolgáltatott. Az áruforgalom újabban hanyatlást mutat. 1897—98. a behozatal értéke kitett 1.282,976 és a kivitelé 1.783,764 ster-

ling fontot. A behozatal fő cikkei: liszt (139,107 sterling font), szövetek (156,120), rizs (95,933), gépek (73,381) stb., a kivitelé: cukor (1.023,523), arany (456,436), rum (132,586) stb. A hajóforgalom 1897—98-ig 621,198 t.-ra rúgott. A gyarmat jövedelme 505,369, kiadása 562,598 sterling fontot tett ki. V. ö. *Kirke*, Twenty-five years in British Guiana (London 1898); *Rodway*, Guide-book for British Guiana (Boston 1898).

2. *Francia-G.*, a Braziliával folytatott határvillongás ügye 1897. kölcsönös megegyezés szerint a svájci köztársaság elnökének ítéletére bizatott. A lakosok száma (1896) 22,714, akik közt 4500 fegyenc. 1895. a főbb termékek voltak: 4.210,136 kg. foszfát, 1.972,831 g. arany, 869,758 kg. aranyérc, 14,894 kg. kakasbab, 2033 kg. festékanyag és 222,224 lit. rum. 1897. Franciaországból behoztak 1.648,848 s oda kivittek 10.849,482 frank értékű árut. A bevétel 1898-ban 2.453,261 és a kiadás 6.368,139 frank. V. ö. *Maurel*, Histoire de la Guyane française (Páris 1896).

3. *Németalföldi G.*, az orosz cárnak 1891-iki ítélete értelmében megkapta a közte s Francia-G. közti vitás területet, amely az Aua és Tapanahoni folyók között fekszik és csaknem lakatlan. A lakosok száma (1896) 66,959, akikhez még mintegy 12,000 indust és busnégert számíthatni. Vallásra nézve volt 8974 református és lutheránus, 25,421 morva testvér, 11,773 r. kat., 1250 zsidó, 2681 mohammedánus, 9698 hindu stb. 1896-ban a főbb termékek voltak 1705 ha-on 10·3 millió kg. cukor, 12,243 ha-on 3 millió kg. kákaó, 1897-ben 280,875 kg. kávé, 134,223 kg. rizs, 359,922 kg. kukorica, 1.000,747 lit. rum és 1.370,110 lit. melassz. Az aranytermelés 1876-tól 1896-ig kitett 20.694,380 hollandi frtot. Az áruforgalom értéke 1897. a behozatalban 5.635,161, a kivitelben pedig 5.141,671 hollandi frtra rúgott. Ugyanazon évben érkezett 248 hajó (107,153 t.) és távozott 253 (108,988 t.). A gyarmat jövedelme 1898-ban 2·1, kiadása 2·3 millió frt. —zik.

Gully (ejtsd: gölli) *Vilmos*, angol politikus, szül. 1835. Tanulmányait Cambridgeben végezte. 1860. Londonban ügyvéd lett, 1877. királyi igazságügyi tanácsos, 1880. beválasztották az alsóházba, ahol a konzervativ párthoz csatlakozott. 1895. az alsóház elnökének választották.

Gulner *Gyula*, politikus, szül. Válban 1842. Jogi tanulmányai befejeztével 1867-ben Pest vármegye szolgálatába lépett s Beöthy Lajos alispán oldalán mint főjegyző működött. Képviselővé először 1872. választották meg az abonyi kerületben s akkor a balközépárthoz tartozott. 1875. a választások alkalmával a kormánypárthoz csatlakozott s 1878-ig a képviselőház jegyzője is volt, 1876 máj. kivált a kormánypártból és a független szabadelvű párthoz csatlakozott, amely mozgalomnak, illetőleg kiválásnak kezdeményezője volt. 1878. mint a jákóhalmi kerület képviselője az egyesült ellenzéki pártba lépett. 1881—84. nem volt képviselő, 1884. azonban a monori kerületből újra bekerült és ezen kerületet képviselte három országgyülésen keresztül, mig 1896. újból az abonyi kerületben választatott meg. Széll Kálmán kormányra jutásával a nemzeti párttal a szabadelvű pártba lépett. Tagja a pénzügyi bizottságnak. A vámszerződés kérdésében 1878 jan. 30. tartott beszéde nyomtatásban is megjelent (Budapest 1878).

Gulyás *István*, filologus, született Tisza-Dobon (Szabolcs) 1867 márc. 27. Középiskolai tanulmányait a miskolci főgimnáziumban kezdte, a sárospataki főiskolában folytatta s a budapesti tudomány-egyetemen fejezte be. 1892. bölcsészetdoktori, 1893. pedig tanári diplomát nyert a magyar s latin filologiából. Még 1892. a nagykörösi ev. ref. főgimnázium, 1893-ban pedig a debreceni kollégium tanárának választották meg s ott működik jelenleg is. Önálló művei: *A Pisói levél magyar fordításai* (Budapest 1892); *A határozók rendszere középiskolai magyar nyelvtanításunkban* (Debrecen 1897); *Rendszeres magyar nyelvtan a középiskolák III. osztálya számára* (Budapest 1898); *Módszeres magyar nyelvtan a középiskolák I. osztálya számára* (u. o. 1898); *Módszeres magyar nyelvtan a középiskolák II. osztálya számára* (u. o. 1899). Ezeken kivül több esztetikai, kritikai, irodalomtörténeti, nyelvészeti és tanügyi dolgozata jelent meg az Orállóban, a Sárospataki Lapokban, a Debreceni Prot. Lapban, a Debrecen c. politikai napilapban, a Tanáregyesületi Közlönyben és e Lexikonban.

Gumbert *Ferdinánd*, német dalszerző, szül. Berlinben 1818 ápr. 22., megh. u. o. 1896 ápr. 6. Könyvkereskedői pályáját elhagyva, 1839. színész, majd énekes lett; pár év mulva Kreutzer Konrád tanácsára egészen a zeneköltésre és énektanításra adta magát. Számos dala terjedt el igy a Luccának ajánlott: Mein Lied. Könyve: Musik. Gelesenes und Gesammeltes (1860). G. fordította németre Meyerbeer, Gounod, Thomas, Massenet, Delibes operáinak szövegkönyvét. k—y.

Gumbinnen, 1. Kelet-Poroszország közigazgatási kerülete, (1895) 802,340 lak. — 2. *G.*, város (1895) 13,545 lak.

Gummersbach, porosz város, (1895) 11,086 lak.

Gummi Gettania, l. *Guttaperka* (VIII. k.).

Gummi Kutera, l. *Cochlospermum* (IV. k.).

Gundert *Hermann*, német hittérítő iró, szül. Stuttgartban 1814 febr. 4., megh. Calwban (Svájc) 1893 ápr. 25-én. 1835. hittérítőnek ment Madraszba; 1838. Malabárban a baseli hittérítőkhöz csatlakozott. A biblia nagyobb részét lefordította a bennszülöttek malajalami nyelvére, melynek nyelvtanát és szótárát is megirta. Európába visszatérvén Calwban 1865—74. a Baseler Missionsmagazin és a Baseler Missionsblatt szerkesztője volt. Munkái: Geschichte der neuesten Zeit 1815—1877. (Redenbacher Lesebuch der Weltgeschichte c. művének 4. kötete, 3. kiad. Calw 1890); Hermann Mögling, ein Missionsleben (u. o. 1882); Die evangelische Mission, ihre Länder, Völker und Arbeiten (3. kiad. u. o. 1894).

Gundula (Gondola) *János*, XVII. sz.-beli ragusai tisztviselő és krónikairó, ki egyrészt rokonának, *G. Ferencnek* Ragusa városáról irt történeti művét rendezte és évkönyvek formájába öltöztette, másrészt pedig a város történetét 1451—1484-ig tovább vitte. A két G. közös művét egyébiránt *Restius Junius* ragusai szenátor (megh. 1735.) folytatta. Mindkét munka Ragusa, Magyarország, Dalmácia, Bosznia és Szerbia multjára vi-

lágot vet és különösen a városi levéltárban őrzött oklevelek alapján készült. *Engel* mint kéziratot használta, *Gelcich* S. Biblioteca storica della Dalmazia c. művében töredéket közölt belőle. A maga teljességében csak legújabban jelent meg mind a két munka a délszláv akadémia vállalatában Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXV. (Chronica Ragusina J. Restii és Chronica Ragusina Joann. Gundulae, Zágráb 1893). M. L.

Gunja, keletindiai kender, melyből hasis készül.

Gunong-Api, sziget, l. *Banda* (I. k.).

Gunter-skála v. *Gunter-számoló-léc*, l. *Számoló-léc* (XV. k.).

Gúnydalok, l. *Tréfás dalok*.

Gura-Humora, 1. 1893 óta *kerületi kapitányság* Bukovinában 751 km² ter., (1890) 48,607 lak., G. és Solka járásokból áll. — 2. *G.*, az ugyanily nevü ker. kapitányság *székhelye* a Humora és Moldova összefolyásánál, vasút mellett, (1890) 3502 lak.

Gurámi (állat, *Osphromenus* olfax C. V.), a tüskeparás halak (Acanthopteri) rendjébe tartozó halfaj, mely Jáva, Szumátra, Borneo édesvizeit lakja. Apró állatkákkal és növényekkel táplálkozik. A hím és nőstény növényekből és iszaprészekből közösen fészket épít. Husa ízletes. Újabb időben megkisérlették Európában is meghonosítani. D. J.

Gurara, oázis-csoport a Szaharában Tuattól É-ra, amelyhez számítani szokták és a Szauravaditól Ny-ra, összesen mintegy 2800 km² területtel és 200,000 lak. Főhelye Timmimun. 1895. a franciák megszállották.

Gurguria, folyó Piauhy braziliai államban, az 1000 m. magasságig emelkedő *Serra Gurguriából* ered, innen és Serra de Piauhy vidékéről sok mellékvizet nyer, átfolyik Parnagua nagy tavon és 600 km. hosszu szakasza után a Parnahyba folyóba ömlik.

Gurhofián (ásv.), hófehér, tömött dolomitféleség, Ausztriából (Gurhof) és Oroszországból, nálunk Cserisorról (Hunyad) említik.

Gurító, l. *Szállítás*.

Gurlitt *Lajos*, német festő, megh. Naundorfban (Erchegység) 1897 szept. 19.

Gurlt *Ernő Gyula*, német sebész, megh. Berlinben 1899 jan. 9.

Gurma, a Ny-i Szudánban, az É. sz. 11°—13° 30′ és a K. h. 1°—3° 30′ alatt fekvő vidék, amelyet az 1898 jun. 14. Párisban Anglia és Franciaország között a Szudán felosztására vonatkozó szerződés az utóbbinak juttatott. G. D-i része köves síkság, a Niger mellett fekvő része pedig homokos. Az egész vidék ennek dacára nagyjában termékeny. Fő folyója a Danka, amely Gulba v. Janga néven G. DNy-i szélén az E. sz. 11° 30′ alatt ered és a Nigerbe torkollik. Jelentékenyebb folyója még a Pindiagu vagyis Diamangu, amely Szaj alatt 35 km.-nyire szintén a Nigerbe szakad. Barth óta megfordult benne Monteil, midőn 1892. St.-Louisból Tripoliszba ment. 1895. Decoeur a baribák törzsfejével kötött védelmi szerződést, kisérője Baud pedig átkelt az Atakorahegyeken és áthaladt G. K-i részein; kisérőit, kik tovább követni nem akarták, Kodsarban hagyta, maga pedig néhányad magával Szajba ment, ahol Geladso Ibrahim szultán nagyon barátságosan fogadta. Decoeur ezalatt a Gulba egyik mellékfolyójánál épült Pamába jutott, hogy itt Baudval találkozzék. Később Decoeur Fada n'Gurmába is eljutott, ahol sikerült G. szultánját rábirnia, hogy a francia fensőséget elismerje. Ez volt az oka, hogy a párisi szerződés G.-t Franciaországnak itélte oda, Dahome kormányzója pedig két expedíciót küldött ki G. elfoglalására. Az egyik Baud vezérlete alatt Fada n'Gurmáig, a másik pedig Bretonnet vezetése alatt Szajba ment; útközben mindegyik katonai állomásokat szervezett. Midőn Baud 1897 febr. 1. Fada n'Gurmába érkezett, Bancsande szultán országa Ny-i részeinek lázadóival volt háboruba bonyolítva. Baud a szultán hadainak élére állott és a lázadókat csakhamar leverte.

Gurunszi, Francia-Szudán vidéke az É. sz. 10° 30′—12° és a K. h. 0° 40′—2° 10′ alatt, Gurma, Mosszi, a Fekete- és a Vörös-Volta között. A kevéssé ismert vidék, amint eddig tudjuk, nagyobbára erdős síkság, amelyet kisebb vizek öntöznek; ezek sok helyen mocsarakká gyülnek össze. A talaj igen termékeny, de állattenyésztésre nem alkalmas a cecelégy miatt. Elefánt és más vadak nagy számmal élnek rajta. A benszülöttek, a gurungák számos törzsre oszlanak; a főbbek a nonumák és tiollék É-on, a kasszangák, lakhasszák Ny-on, a tianszik vagy bulszik s nakaranszik középen, végül a talenszik K-en. Valamennyien fetis-imádók és igen primitiv viszonyok közt élnek; nagyobbára idegen hódítók hatalma alatt éltek. Végre 1896. Voulet francia vezér zsarnokaiktól megszabadította és francia fenhatóság alá vetette őket. G.-nak annyiban van jelentősége a franciákra nézve, hogy Francia-Szudánt Dahoméval köti össze. Közgazdaságilag akkor lesz jelentőssé, ha a vidék É-i részein elterülő aranytelepeket fogják kizsákmányolni.

Gurwhal v. *Gurhwal*, l. *Garhval* (VII. k.).

Gustavsvärn, l. *Hangö-Udd* (VIII. k.).

Guszl, l. *Abdeszt* (I. k.).

Gusztáv *Oszkár Adolf*, svéd és norvég trónörökös, szül. Drottningholm kastélyban (Stockholm mellett) 1858 jun. 16. mint II. Oszkár király legidősebb fia. Gondos nevelésben részesült és Upsalában végezte egyetemi tanulmányait. Azután a stockholmi katonai akadémiának volt hallgatója, majd a külföldön utazgatott és 1875. mint hadnagy belépett a hadseregbe, melyben fokról-fokra emelkedve, 1898. tábornokká tették. 1896. meglátogatta Budapestet és a millenniumi kiállítást. 1884-től kezdve 1891-ig a norvég alkirályságot is viselte, mignem ezt a méltóságot megszüntették. Svédországban nagy népszerüségnek örvend, de a norvégek rokonszenvét a svéd-norvég unió kérdésében elfoglalt hajthatatlan álláspontja miatt végképen eljátszotta. A norvég storthing 1893. le is szállította évpénzét (80,000 koronáról 30,000 koronára) és csak 1898. emelte azt ismét fel 80,000-re. Midőn G. utoljára (1898) Kristianiában járt, kocsiját hólabdákkal megdobálták, minek következtében a norvég fővárosból elutazott. 1881 szept. 20-án nőül vette *Victoria* badeni nagyhercegnőt, I. Vilmos német császár unokáját (szül. 1862.), kitől három fia

született: *Gusztáv Adolf* (szül. 1882 nov. 11.), *Vilmos* (szül. 1884.) és *Erich* (szül. 1889.). A trónörökösné a zord égalj hatása alatt azonban mellbeteg lett és már évek óta az év legnagyobb részét melegebb vidékeken kénytelen tölteni. M. L.

Gut (ang., ejtsd: göt), a selyemhernyó fonómirigyeiből készült fonal, l. *Horgászat* (IX. k.).

Gutach, folyó a badeni Feketeerdőben, Friberg fölött ered, hol a legszebb zuhatagot alkotja, a *Fallbachot*, mely 7 szakaszban, mintegy 150 m. mélységre esik, ezután egy szép völgyön át Hauzachtól balra, a Kinzigbe ömlik. G. völgyében jár a badeni Schwarzwald-vasút (Offenburg—Singen) szép alagutakon és viaduktokon keresztül.

Gutierrez *Antal*, l. *Garcia Gutierrez* (VII. k.).

Gutta (lat.), rövidítve *gtt.*, orvosi rendeléseken a. m. csepp. A rendelésnek ezen módja olyankor használatos, mikor a rendelt gyógyszer mennyisége oly csekély, hogy a cseppek szerint való lemérés könnyebb szerével megy, mint a súly szerinti. Erősen ható gyógyszerek rendelése ily alakban csak olyan betegeknél van helyén, kiknek intelligenciája kezeskedik arról, hogy a cseppek szerint való lemérés pontosan fog történni. Annál fontosabb ez, mert a folyadék különböző fajlagos súlya, a cseppentő edény minemüsége (üveg stb.), annak tágassága, a hőmérséklet befolyása következtében az egyes cseppek súlya különben is módosul. Nagyjában véve vizből, savakból és balzsamokból 16 csepp tesz 1 grammot, nehezebb illó olajokból, tinkturákból és zsiros olajokból 20 csepp, könnyebb illó olajokból, kloroformból, ecetéterből, szeszes vizekből 25 csepp, aether sulfuricusból pedig 50 csepp. A nagyobb pontosság kedvéért a csepegtetéshez külön *cseppszámlálók* (compte-gouttes) is vannak, melyeknek a kivezető csöve mintegy 3 mm. K. GY.

Guttaperka (VIII. k.). Houran megkisérlette a kaucsukfa (XII. k.) leveleit G.-vá feldolgozni és ez kedvező eredményre vezetett. Oldóanyag alkalmazásával a megszárított levelekből kaucsukot nyernek, mely sokkal tisztább, mint a forgalomban levő közönséges áru. A fa nem hal el, ha leveleitől megfosztják, hanem újból kihajt s igy az ültetvény folytonosan hozadékképes. V. ö. *Seeligmann*, Le caoutchouc et la G. (Paris 1895).

Guttempler, l. *Good-Templars.*

Guttenberg *Emil,* lovag, cs. és kir. altábornagy, volt osztrák vasútügyi miniszter, szül. Tamswegben 1841. Katonai kiképeztetését a kremsi műszaki tanszázadnál nyerte. 1859 ápr. 1. mint tizedest a 4. műszaki zászlóaljhoz osztották be. Röviddel azután a 42. gyalogezredben hadnagygyá lett. 1859. részt vett az olaszországi hadjáratban s a solferinói csatában kitüntette magát. A hadjárat után mint ezred-utásztiszt, zászlóalj-segédtiszt teljesített szolgálatot, egy ideig pedig az ezred-hadapródiskolának volt tanára. 1864. belépett a hadi iskolába, melyet kitünő eredménynyel végzett el. 1866 máj. 7. főhadnagygyá nevezték ki s még ugyanazon évben részt vett a Poroszország elleni háboruban. A Münchengrätz, Jičin és Königgrätz melletti harcokban mint vezérkari tiszt tett szolgálatot. 1866 aug. 24. soronkivül II. oszt. századossá lépett elő. 1866. megjelent: Die österr.-ung. Eisenbahnen című munkája, mely ugy katonai, mint szakkörökben föltünést keltett. 1869 okt. 15. a műszaki katonai bizottsághoz osztották be; később pedig a Ferenc-József-rend lovagkeresztjével tüntették ki. A vezérkar új szervezése alkalmával 1871 márc. 10. a 10. dragonyosezredhez vezényelték be, hol nov. 1. végleges beosztást nyert. 1873 okt. 15. a 13. dragonyosezredhez helyezték át. Még ugyanazon évben a Johannita- (maltai) rend egészségügyi vonatainak összeállításánál szerzett érdemeket. 1874 szept. 1. ismét a vezérkarhoz osztották be. 1876 jan. 31. pedig véglegesen átvették az újonnan szervezett vezérkarba. 1877 nov. őrnagygyá nevezték ki. Az 1878-iki részleges mozgósításnál a 6. gyaloghadosztály vezérkari főnöke lett. Bosznia okkupálásánál szerzett érdemeiért a Lipót-rend lovagkeresztjével tüntették ki. 1880 nov. 1. alezredessé lépett elő s ugyanekkor a budapesti főparancsnoksághoz helyezték át. A miskolci nagy hadgyakorlatok alatt az idegen tisztek mellé osztották be és ez alkalommal a francia becsületrendet kapta. 1883 ápr. 12. a vasút- és gőzhajózási osztály élére állították. A vasútforgalmi igazgatóságok felállításánál különösen sok érdemeket szerzett. 1884 nov. 1. ezredes, 1890 nov. 1. pedig vezérőrnagygyá lépett elő. 1891. a Ferenc-József-rend középkeresztjével tüntették ki, majd pedig a vezérkar főnökének helyettese lett. 1895 máj. 1. altábornagygyá nevezték ki. 1896 jan. 19. az osztrák vasútügyi minisztérium felállítása alkalmával G. lett az első vasútügyi miniszter. 1896. v. b. t. tanácsossá nevezték ki, majd pedig az I. oszt. vaskorona-renddel tüntették ki. A Badeni-minisztérium lemondásával G. is megvált állásától és Grazba vonult vissza. G. irodalmilag is munkásságot fejtett ki. *Obauer* Hugó századossal együtt kiadott műve: Das Train-Communications- und Verpflegswesen vom operativen Standpunkte (1869) és az Administrativer Generalstabsdienst und Heeresverwaltung (1884) című önálló munkája úttörő volt ezen a téren. M. I.

Guttenberg *Pál,* pedagogus, szül. 1860 szept. 15-én. Egyetemi tanulmányainak befejezése után eleinte maga jószántából, később a kormány megbizásából éveken át járt külföldön az általános technikai nevelés és különösen a kézimunka-oktatás gyakorlati intézményeinek tanulmányozása céljából. Németországban, Dániában, Svédországban és Angliában szerzett tapasztalatai nyomán ő volt hazánkban a szabad lyceumnak, az University Extensionnak, a paraszt-egyetemeknek legelső szószólója s ezenkivül megalapitotta a kézimunkára nevelő országos egyesületet, amelynek jelenleg is igazgatója. Irta: *Iskolai képek a jövő századból* (Budapest 1895).

Gutti-gyánta, a Garcinia morella Desr. (Hebradendron cambogioides) nevü, Kelet-Indiában és Cejlon szigetén termő fának beszáradt tejnedve, mely a fa kérgéből önként folyik ki v. bevágás által nyerik. A G.-ban mintegy 16% mézga van, fő része pedig a *cambogiasav* nevü gyanta, mely borszesz- és éterben sárgás-vörösen oldható. A G. a legerősebb hashajtók közé tartozik, mely igen nagy dózisai (4 g. stb.) által heves gyomorbél-gyuladás jelenségei közt halált is okozhat. Ily halálesetek már a *Morrison*-féle pilulák túlhaj-

tott használata után is bekövetkeztek, melyek szintén G.-tartalmuak. A hashajtó hatása különben egyének szerint változik, mert első sorban attól függ, hogy mennyi epe és zsír van a bélcsatornában. Manapság már orvosi célból nem igen rendelik, de annál gyakoribb alkotó része bizonyos, a közönség kezén forgó hashajtó pilulaknak. K. GY.

Guyau (ejtsd: güjó) *Mária János*, francia filozofus, szül. 1854., megh. Párisban 1888. Anyja, aki *G. Bruno* néven irodalmilag is működött, másodízben *Fouillé* Alfrédhez (l. o.) ment férjhez. Miután G. az École normale supérieure-ön, melyben Fouillé is tanított, elvégezte tanulmányait, a Condorcet-liceum tanára lett, de ezen a pályán csak rövid ideig maradt meg. 1874. az erkölcsi tudományok akadémiájának benyujtott egy emlékiratot a gyakorlati erkölcstanról, mely nagy feltünést keltett. Később megjelent munkái: Manuel d'Épictète (fordítás, 1875); La première année de lecture courante (1875); La littérature chrétienne du II. au IV. siècle (1876); La morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines (az akadémia pályadíját nyerte, 1878); La morale anglaise contemporaine (1879); Vers d'un philosophe, recueil de poésies philosophiques (1881); Problèmes de l'esthétique contemporaine (1884); Morale, connaissances usuelles (1884); Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction (1884, a pozitiv erkölcstannak az a priori fogalmak elvetésével való alapvetése); L'irréligion de l'avenir (1886). Ez utóbbi munkában szociologiai szempontból vizsgálja meg a vallás kérdését és arra a következtetésre jut, hogy a vallásos dogmák, melyeknek ereje egyre gyengül, végképpen el fognak tünni. Hátrahagyott müveit Fouillé adta ki (Páris 1889). Az idő eszméjének kifejlődése az öntudatban c. értekezését átdolgozta *Szentmiklóssy* A., Bokor József szerkesztő felesége a Magyar Philosophiai Szemle VII. évf. 1. füzetében.

Guyer-Zeller *Adolf*, a Jungfrau-vasút építője, szül. Baumában (Pfäffikon kerület) 1839 máj. 1., megh. Zürichben 1899 ápr. 3. Tanulmányait a zürichi iparisko1án végezte. Kereskedelmi kiképzését Genfben és Havreben nyerte. Miután beutazta a Keletet és Amerikát, atyja üzletébe, egy nagy gyapotszövőgyárba lépett. Mikor a Gotthard-vasút részvényeinek árfolyama rendkivüli mértékben csökkent, G. sok részvényt összevásárolt s az árfolyam emelkedésével nagy vagyont szerzett. Die Schweizer Bahnen c. vasúti szaklapjában heves, de sikertelen küzdelmet folytatott a svájci vasutak államosítása ellen. Nagy szabásu tervei közül a keleti Engadin-vasút még nem jutott túl az előkészületek stádiumán, ellenben még megérte az általa tervezett és saját költségén épített Jungfrau-vasút első részének 1898 őszén történt megnyitását.

Guyot-Dessaigne (ejtsd: güjódeszeny) *János Ferenc Ödön*, francia politikus s miniszter, szül. Brioudeban 1833 dec. 25. Párisban végezte a jogot és 1859. ügyvéd lett, 1863. államügyész Clermont-Ferrandban, 1866. pedig főállamügyész. A császárság bukása után átment a köztársasági táborba s 1885. és 1889. képviselőnek választották. 1889 febr. a Floquet-kabinetben igazságügyminiszter lett, de 8 nap mulva a kabinet vele együtt megbukott. 1895. Bourgeois alatt a közmunkák miniszterévé tették. Jelenleg szenátor és ő indítványozta 1899 jun. 6. azt a bizalmi indítványt, melyben a szenátus Loubet elnök iránt kifejezte tiszteletét. M. L.

Guzman Blanco, a venezuelai köztársaság volt elnöke, megh. Párisban 1899 jul. 28.

Gúzok v. *ghúzok*, l. *Kunok* (XI. k.) és *Uzbék* (XVI. k.).

Güdemann *Móric*, zsidó tudós, szül. Hildesheimben 1835 febr. 19-én. 1854-től a boroszlói rabbiszemináriumot és egyetemet látogatta, 1862. rabbi lett Magdeburgban és 1866. bécsi főrabbi. Művei: Das jüdische Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode (Bécs 1873); Religionsgeschichtliche Studien (Lipcse 1876); Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der abendländischen Juden (u. o. 1880—88, 1—3 k.); Quellenschrift zur Geschichte des Unterrichts und der Erziehung bei den deutschen Juden (Berlin 1891).

Gülek-Boghaz *(Pylae Ciliciae)*, a Tauruszhegységnek (Bulghaz Dagh) körülbelül 1200 m. magas szorosa Adana (Kilikia) ázsiai török pasalikban. Tarzoszból rajta visz át a Kis-Ázsia belsejébe vezető út. Legkeskenyebb részén 8—10 m. széles.

Gümbel *Károly Vilmos*, német geologus, megh. Münchenben 1898 jun. 18.

Gümrükcsal (Jumrukcsal), a Balkán legmagasabb csúcsa (2374 m.), Trojantól délkeletre.

Gümüldsina, török város Drinápoly vilajet egyik közigazgatási kerületében, 20 km. távolságra az Égei-tengertől, 7—8000 lak., élénk kereskedéssel.

Günther *Antal*, a Nemzeti Újság megszünése után (1896) a Hazánkba irt politikai cikkeket, melyekben a nemzeti párt politikáját védelmezte s heves küzdelmet folytatott a sajtó terén különösen az 1899-iki parlamenti viharok alatt a Bánffy-kabinet ellen. Mint jogi és államtudományi szakiró a jogi lapokban nagy munkásságot fejt ki. A katolikus kongresszus egybehivásakor 1898. autonomiai képviselővé választatott s mint ilyen ama szükebb körü kongresszusi bizottságok tagja lett, melyek a katolikus önkormányzati szervezetre nézve javaslat kidolgozásával bizattak meg.

Günther, 1. *Károly Vilmos Adalbert*, német állatorvos, szül. Hannoverben 1822 jul. 28., megh. Winnében, Wernhausen mellett, 1896 jul. 14. Eldagsenben a mezőgazdaságot tanulta, 1841—1843-ig a hannoveri, berlini és francia állatgyógyászati iskolákon végezte tanulmányait, 1845. a berlini és 1846. a hannoveri állatgyógyászati intézetnél magántanár volt, 1867. ez utóbbi iskolánál mint rendes tanár, 1870 óta mint igazgató működött. 1875 óta a berlini állatgyógyászat technikai bizottságának tagja volt. Művei: Beurteilungslehre des Pferdes (Hannover 1859); Die topographische Myologie des Pferdes (u. o. 1866); Die Zucht des wahren Gebrauchs- und Ackerpferdes (Bréma 1868); Beiträge zum Situs des Rindes (Hannover 1875); Die königl. Tierarzneischule in Hannover, in den ersten 100 Jahren ihres Bestehens (u. o. 1875); Die Wutkrankheit

der Hunde (Berlin 1880); Das Kapaunen der Hähne (u. o. 1890); Studien über das Kehlkopfpfeifen der Pferde (Karlsruhe 1884).

2. *G. Ottó*, német festő, szül. a Saale melletti Halleben 1838 szept. 20., megh. Weimarban 1884 ápr. 20. Tanulmányait 1858–61. a düsseldorfi művészeti akadémián és 1863–66. a weimari művészeti akadémián végezte. Eleinte a dekorativ festészet és az illusztráció terén működött. Miután a német-francia háborúból vett illusztrációival ismertté tette nevét, a hetvenes évek elején a genreképfelé fordult és a népélet tragikus elemeit kezdte földolgozni. Főbb képei: Lakodalmas menet Türingiában; Az özvegy (berlini nemzeti képtár); A napszámosok asztalán; A kivándorló asszony búcsuja; Vitatkozó teologusok (kölni muzeum); A bűnös nő a börtönben (berlini nemzeti képtár); A falusi lázadás. 1876–80. a königsbergi művészeti akadémia tanára volt és később Weimarba költözött.

Güssingiek, l. *Kőszegiek* (X. k.).

Güstrow, mecklenburg-schwerini város, (1895) 17,531 lak.

Gütersloh, porosz város, (1895) 6678 lak.

Güzü, l. *Gözü*.

Gvalpara a. m. Goalpara (VIII. k.).

Gyaros, l. *Giura* (VIII. k.).

Gye (ejtsd: zsi) *Mária Emma*, családi nevén *Lajeunesse*, madame *Albani* néven ismert amerikai énekesnő, szül. Chamblyban (Kanada) 1851. francia szülőktől. Első énektanítását atyjától nyerte, aki zenetanár volt. Az albany-i székesegyházban már kora ifjuságában oly sikerrel énekelt, hogy a város lakosai pénzt gyüjtöttek össze, hogy a tehetséges leány Európában folytathassa énektanulmányait. Ezután Párisban és Milanóban képeztette ki magát. Miután az őt támogató amerikai város iránti tiszteletből az Albani nevet vette föl, Messinában, majd Firenzében énekelt nagy sikerrel. A párisi közönség eleinte kisebb tetszéssel fogadta, ellenben a londoni Covent-Garden szinházban igen nagy sikere volt, mely Európa fővárosaiban és Amerikában tett körútján még inkább fokozódott. Miután Szt.-Pétervárott és New-Yorkban ünnepelték, visszatért Párisba, hol 1877. s 1878. egyre-másra valóságos diadalokat aratott. 1878. férjhez ment *Gye* Ernőhöz, a Covent-Garden szinház igazgatójának fiához és azóta Londonban ugy az olasz operákban, mint oratoriumokban ragyogtatta művészetét.

Gyes v. *Gyges*, l. *Hekatoncheirák* (IX. k.).

Gyldén *Hugó*, svéd csillagász, megh. Stockholmban 1896 nov. 9.

Gyldenstolpe, l. *Wexonius* (XVI. k.).

Gyllenhall *Leonhard*, l. *Gyl.* (VIII. k.).

Gymnoascus *Baran.* (növ.), rothadást követő gomba a tömlőspórások rendjében, *Exoascus* Fuck. és más, csak mostanában felderített apró mikroszkopiumos gombával külön családba (Gymnoasci) foglalják. Szabadon levő, nem gyümölcstartóba zárt spóratömlői tüntetik ki. BORB.

Gymnophiona, l. *Kétéltüek* (X. k.).

Gynandrae (növ., a. m. anyahimesek), az egyszikűek rendje. Leple sziromnemű, kétsoros, csillagszerű vagy kétoldalas, hármastagu. A belső lepellevelek egyike gyakran ajakszerüen hosszura nyulik (labellum, nyelv, mézajak, ajakszirom). Az eredeti hat him közül többnyire csak a külső s az ajakszirom nak szemközt levő fejlődik ki, szála nincs, a himfej többé-kevésbbé a bibeszálhoz nő. Némelykor 2 him van, a többi satnyás v. egészen hiányzik. A magrejtő külső, egyrekeszti, a falán három maglóc van; a tokgyümölcs magva sok, apró, külső és belső magfehérje nincs. Csírája apró, tagolatlan, vagyis a rügyecske, gyököcske és szik rajta még nincs különválva. Családjai: a burmanniaceák, orchideák és apostasieák. BORB.

Gy.

Gyakorlati teologia, l. *Practica theologia* (XIV. k.).

Gyalla (Ó-Gy.), 1899 jul. 27. megkezdték a Konkoly-Thege Miklós által az államnak ajándékozott telken a meteorologiai obszervatorium építését.

Gyalogszán, l. *Kézi szán* (X. k.).

Gyalókay, 1. *Lajos* id., ügyvéd, szül. Szalacson (Bihar) 1825 nov. 13., megh. Nagyváradon 1899 febr. 2. A gimnáziumot és jogi tanulmányait Nagyváradon végezte és 1847. ügyvédi vizsgát tett. 1848 márc. után Beöthy Ödön a kapcsolt részek visszacsatolására kinevezett kormánybiztos kinevezte titkárjának. A szabadságharcot a bihari önkéntesek soraiban, majd a bihari 55. honvédzászlóaljban, utóbb Bem seregében mint annak segédtisztje és táborkari őrnagy küzdötte végig. Marosvásárhelyről Segesvárig Petőfi Sándort kocsiján vitte s az ütközet alatt Bem körében mellette állott. Mikor a minden oldalról körülfogott magyar sereg menekülve szétbomlott, Petőfi Gy. marasztalása dacára Fehéregyháza felé fordult, ahol eltünt. Gy. pedig összetaposva s megsebesülve megmenekült. A szabadságharc leveretése után jó ideig gazdálkodott. 1860. Bihar vármegye megválasztotta aljegyzőjének, 1861. pedig főjegyzőjének. Miután a vármegyei bizottságot 1861 nov. 5-én fegyveres erővel feloszlatták, ügyvédi pályára lépett. 1868–72. az újonnan megalakult biharvármegyei Deák-párt alelnöke volt. 1872. kinevezték a nagyváradi kir. törvényszék elnökének. A biharvármegyei történelmi és régészeti egyesületnek 1875. történt megalapítása óta, melyet ő kezdeményezett, alelnöke volt. Közgazdasági, régészeti és társadalmi cikkei a budapesti és a

nagyváradi lapokban jelentek meg. 1863—66. a Bihar c. politikai lap szerkesztője, a Nagyváradi Lapoknak 1868—70. egyik kiadótulajdonosa és főmunkatársa volt. Mint szónok a vármegyei közéletben nagy szerepet játszott.

2. *Gy. Lajos* ifj., m. kir. államrendőrségi tanácsos, az előbbinek fia, szül. Köbölkúton (Bihar) 1855 márc. 30. Jogi tanulmányait Nagyváradon és Debrecenben végezte. 1875. Lukács György nagyváradi polgármester (későbbi államtitkár) mellett elnöki titkár lett. 1876-ban aljegyzőnek, 1878. városi tanácsosnak, 1884. pedig Bihar vármegye tiszteletbeli főjegyzőjének választották meg. 1885 óta a budapesti m. kir. államrendőrségnél működik, előbb mint kerületi kapitány s most mint rendőrtanácsos. A biharvármegyei történelmi és régészeti egyesületnek 1875-től kezdve több évig titkára volt. Politikai és társadalmi cikkei a Biharban, Budapesti Hirlapban, Pesti Hirlapban és a Nemzetben, archeologiai és történelmi cikkei az Archaeologiai Értesítőben és a Századokban jelentek meg. Nagyváradon 1875—1878. a Régészeti és Történelmi Közleményeket, 1879—83. pedig a Bihar c. politikai napilapot szerkesztette.

Gyalui *Farkas*, iró, szül. Gyaluban (Kolozs) 1866 nov. 24. Miután a kolozsvári egyetemen bölcseletdoktori oklevelet nyert, 1891. könyvtártisztnek nevezték ki a kolozsvári egyetemi könyvtárhoz, ahol most is működik. Több kolozsvári és budapesti újság munkatársa. Színműveket, regényeket és elbeszéléseket fordított németből, franciából és angolból. Művei: *Az első erdélyi magyar hirlap* (Kolozsvár 1890); *A kopaszság dicsérete* (magyar humoros mű 1589-ből, u. o. 1890); *Tótfalusi Kis Miklós siralmas panasza* (u. o. 1892); *Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához* (u. o. 1892); *Egy székely katonaköltő a mult századból* (u. o. 1895); *Nálunk vidéken* (humoros elbeszélések, u. o. 1895); *A szabadító* (regény, Budapest 1896). A kolozsvári nemzeti szinházban *Mézeshetek* c. egyfelvonásos vígjátéka 1889 febr. 8., *Alhambra rózsája* c. 4-felvonásos regényes dalműve (zenéjét Serly Lajos irta) 1895 febr. 5., *Linczegh János* című énekes szinműve pedig 1898 jan. 29. került szinre.

Gyántaedény (növ.), l. *Gyántafejtők* (VIII. k.).

Gyántás ragasz, l. *Ragasz* (XIV. k.).

Gyántaszedés, az erdei mellékhasználatoknak az a neme, midőn a fenyőfélék fájában és kérgében képződött gyánta, megfelelő módon alkalmazott sebzések által kifolyásra indittatik és összegyüjtetik (l. *Gyántafolyás*, VIII. k.). Leggyakrabban alkalmazzák a fekete fenyőnél. A jegenyefenyő a *strassburgi terpentint*, a lucfenyő a *közönséges fenyőgyántát*, a vörösfenyő a *velencei terpentint* és a törpefenyő a *magyar balzsamot* szolgáltatja. csy.

Gyanus haláleset. A büntető perrendtartásban Gy.-ről akkor van szó, ha annak jelenségei mutatkoznak, hogy valaki nem természetes halállal mult ki, vagy ha ismeretlen egyén holttestét találták. Gy.-nek tekinthetők az u. n. hirtelen haláleseteket is, midőn külsérelem nyomai ugyan nincsenek, de az elhalálozás rögtönössége büntetendő cselekmény elkövetésére enged következtetni. Minden ily esetben a rendőri hatóságok és közegek kötelesek erről a királyi ügyészségnek vagy a legközelebb levő járásbiróságnak sürgősen jelentést tenni. A temetési engedélyt az ügyész v. a biróság adja meg aszerint, amint a jelentést az elsőhöz, avagy a másodikhoz intézték. Aki a holttestet a királyi ügyész vagy a járásbiróság engedelme nélkül eltemeti, kihágást követ el. v.

Gyanusított, igy nevezi a büntető perrendtartás azt a terheltet, aki ellen a vizsgálat elrendelése még indítványozva vagy a vádirat benyujtva nincsen. Maga a büntető perrendtartás azonban e kifejezést csak elvétve használja, minthogy azonban a nyomozásról szóló fejezet egészben véve a Gy. ellen irányzott eljárásról szól, azt, aki ellen a nyomozás folyamatban van, mindenkor gyanusítottnak nevezhetjük. v.

Gyapjufinomságmérők, l. *Gyapju* (VIII. k. 380. old.).

Gyapjuminősítő intézet. Feladata a gyapjutermelés és értékesítésére vonatkozó kérdésekben az érdekelt feleknek szakvéleményt adni; alkalmat nyujt tehát a termelőknek és kereskedőknek, hogy termelvényük, ill. árujok értéke és alkalmazhatósága s a gyapju miként való kezelése iránt megbizható tájékozást szerezhessenek. Feladata továbbá a gyapjuismeretet tudományos irányu vizsgálatokkal fejleszteni, minélfogva nemcsak a gyapjutermelésnek és kereskedésnek, hanem a textiliparnak is kiváló szolgálatot tenni vannak hivatva. Hazánkban ilyen intézetet a földmivelésügyi miniszter 1898-ban állított fel, mely a belföldieknek ingyen, külföldiknek mérsékelt díj mellett áll rendelkezésére. L. *Kondicionáló intézetek*. h—h.

Gyárfás, 1. *Endre*, országgyülési képviselő, szül. Kolozsváron 1853 jun. 11. Tanulmányait az ottani ref. főgimnáziumban és az egyetemen végezte. Egy évig gazdasági gyakornok volt József főhercegnél Alcsuthon, egy évig pedig a bécsi földmivelési főiskola hallgatója. Huszonhárom év óta gazdálkodik székeskeresztúri birtokán és Teleki Géza gróf örököseinek jószágigazgatója. Több éven át Udvarhely vármegye közigazgatási bizottságának tagja volt. 1896. Udvarhely vármegye székelykeresztúri kerülete országgyülési képviselőnek választotta.

2. *Gy. István Tihamér*, esztergom-főegyházmegyei áldozópap és tanár, szül. Léván 1863 dec. 14 én. A gimnáziumot Esztergomban és Nagyszombatban, teologiai tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1886. a nagyszombati főgimnáziumhoz ment tanárnak. 1887. fölszentelték misés papnak. 1889. a budapesti egyetemen bölcseleti doktori oklevelet szerzett. 1893 óta a brassói főgimnázium rendes tanára. Leginkább régészettel foglalkozik. Művei: *Őskeresztény műemléki tanulmányok* (Budapest 1887); *Pannonia őskeresztény emlékei* (régész. tanulm., u. o. 1889).

Gyárfelügyelet, az újabb intézkedéseket lásd *Iparfelügyelet*.

Gyári gazdaság, l. *Ipargazdaság* (IX. k.).

Gyarmathy, 1. *Miklós*, Kolozsvármegye alispánja, szül. Kalota-Szent-Királyon 1830 szept. 11-én, megh. u. o. 1898 márc. 2. Tanulmányait Kolozsvárott kezdte meg. A szabadságharcot mint

hadnagy a Bem főparancsnoksága alatt álló erdélyi hadseregben, az 55-ik honvédzászlóaljban küzdötte végig. A szabadságharc leveretése után eleinte az Alföldön bujdosott, majd a Tisza-szabályozás beregi osztályánál működött. Utóbb birtokaira vonult vissza és főképen mezőgazdasággal foglalkozott, miközben feltalálta a *Gy.-eke* neve alatt ismeretes váltóekét. 1861. az alkotmány első visszaállítása után Kolozs vármegye tiszteletbeli főjegyzőjének választották, de a provizorium beálltával lemondott állásáról. 1867—1872. kerületi alispán volt, majd a vármegyék új szervezése után előbb főjegyzőnek, 1875. pedig alispánnak választották. Gy. Kolozsvár városának társadalmi életében nagy szerepet játszik. 1892. megülte vármegyei szolgálatának 25 éves jubileumát. 1893. a III. oszt. vaskorona-rendet kapta.

2. *Gy. Zsigmond*, az előbbinek öcsese, szül. Kalota-Szent-Királyon 1832-ben. Az 1848—49-iki szabadságharcot mint honvédhadnagy küzdötte végig. 1861. főszolgabiró volt Bánffy-Hunyadon, de a provizorium bekövetkezésekor lemondott. 1867. a gróf és báró Bánffy-családok közös uradalmainak felügyelője, egyúttal a bánffyhunyadi takarékpénztár igazgatója. Sokat tett Bánffy-Hunyad közéletének föllendítésére. — Felesége:

3. *Gy. Zsigáné* (VIII. k.). Újabban megjelent tőle: *Asszonyokról asszonyoknak* (elbeszélések, Budapest 1895); *Régi urak, új parasztok* (u. a., u. o. 1896); *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világból* (u. o. 1896); *Három leány regénye* (fiatal leányok számára, u. o. 1898); *Zudorék* (regény, Neogrády Antal rajzaival, u. o. 1897): *Önkéntes martirok* (elbeszélések, u. o. 1898); *Mari néni mankója, A remete* (két elbeszélés, u. o. 1899).

Gyász-induló, l. *Induló* (IX. k.).

Gyászmező, l. *Kis-Küküllő* (tört., X. k.).

Gyász-zsolozsma, l. *Nagyhét*.

Gyékényes somogyvármegyei kisközség mellett kiépült a Dráva vasúti hídja s a m. kir. államvasutak és a déli vasút csomópontja Zákányból ide helyeztetett át.

Gyémánt (VIII. k.). *Mesterséges előállítása és képződésének magyarázata.* Újabban nemcsak Moissau francia kémikusnak sikerült a Gy.-ot mesterséges úton előállítani, hanem másoknak is. Igy *Majorana* roppant nagy nyomás és igen magas hőfok mellett a szenet Gy.-tá kristályosította, *Friedländer* pedig megolvasztott olivint kevert szénrudacskával és a megmerevedett olivinben igen apró Gy.-kristálykákat konstatált. A szénnek egy kis része a megolvasztott olivinben feloldódott, a kihűléskor pedig kikristályosodott. A kristálykák nagysága $^1/_{1000}$—$^{10}/_{1000}$ mm. A Gy. előállításának ez az utóbbi módja azért igen nevezetes és érdekes, mert fényt vet a dél-afrikai Gy. képződésére. Dél-Afrikában a Gy. az u. n. *blue ground*-ban terem, egy brecciához hasonló mállott eruptiv kőzetben, melyről azt tartják, hogy olivinkőzetből képződött. Kimutatták, hogy ez a kőzet megolvasztott állapotban szenet old fel, épp ugy, mint a megolvasztott olivin. Valószinű, hogy e kőzet izzón folyós állapotában szenet tartalmazó kőzeteken tört keresztül. A kőzetekből apró darabkákat magába zárt, a szenet feloldotta, amely szén a kőzet kihűlésekor Gy.-tá kristályosodott ki. A természetes Gy.-nak a képződése ezen a módon nagyon is lehetséges volt, noha nincsen azért kizárva, hogy egy része vulkánikus eredésü. Egyes újabb délafrikai leletek megerősítik ezt. Találtak Gy.-ot gránátba benőve és pedig olyan gránátokban, amelyek egy eruptiv kőzetnek, az eklogitnak az elegyrészei. Sokáig a Gy.-ot csakis meteorvasakban ismerték, újabban meteorkövekben is konstatálták. A Gy.-nak újabb termőhelyéül szerepel Nyugat-Afrikában Berteba vidéke, ahol olyan körülmények között találták, mint a Griqua-földön Kimberley közelében. Ausztráliából egyre több Gy. kerül a piacra és pedig sokkal tisztább és szebb, mint az afrikai Gy. Azonkivül keményebbnek is mondják. Igen aprók és többnyire aranynyal együtt találják mosókban. A legnagyobb eddig ismeretes ausztráliai Gy. súlya nyersen 150 karát. SZT. H.

Gyémánt fémragasz, l. *Ragasz* (XIV. k. 356.).

Gyeplős, l. *Nyerges* (XIII. k.).

Gyergyó-Kilyénfalva, kisközség Csik vmegye gyergyói j.-ban, (1891) 824 lak. Nevezetes arról, hogy a vizerek 40—50 m. mélységü fekvése miatt a község belterületén kút nincs s a szomszédos Tekerőpatak nagyközségben is amiatt csak kettőt ástak. Hajdan *Kelenfalvának* hivták.

Gyergyó-Vasláb, kisközség Csik vmegye gyergyói j.-ban, (1891) 752 lak. E román ajku község nevezetes amaz szivósságáról, hogy tiszta székely községek közé beékelve, századokon át megtartotta nyelvét és viseletét. Keleti felső része *Heveder* néven székely telep, s ennek már nyelve és viselete is magyar.

Gyermekek vallása, l. *Polgári házasság* (XVI. k.).

Gyermekhalandóság, l. *Halandóság*.

Gyermekházasság, a gyermekek jogérvényes összeházasítása egymás között, vagy leányé éltesebb férfival, fiué öregebb nővel, mielőtt még a kifejlődési kort elérték volna. Ez a szokás több ázsiai, afrikai és ausztráliai népnél el van terjedve. A szülők választják ki a párokat, megtartják a lakodalmi szertartásokat, megfizetik a szokásos vételösszeget, nászajándékot adnak stb.; noha a távollevő férjet gyakran más helyettesíti, nemi közösülésről egyelőre szó sem lehet, mert vagy mind a két házastárs, vagy csak az egyik, még gyermekkoru. Némely törzseknél a házastársak társas érintkezését is megszorítják, igy p. az alfuroknál és Új-Guineában a házastársak egymást meg sem láthatják, mert a feleségnek a véletlenül arra menő férj elől el kell bujnia. Más népeknél szabadon érintkezhetnek, sőt némelykor a fiu, ha öreg felesége van, éltesebb férfi által helyettesítheti magát, kinek gyermekeit a magáénak kell elismernie. A Gy.-ot korábban a primitiv társadalmi és csoportházasságból származtatták, de valószinübb, hogy inkább patriárkális szokások és intézményekből származik, amennyiben a szülők egymás között a kapcsot szorosabban akarták kötni s igy gyermekeiket más kiskoruakkal eljegyezték, amint ez még ma is a lengyel zsidóknál és mohammedánoknál történik. Indiában a Gy. még most is fennáll minden

következményeivel együtt, sőt azelőtt véteknek tartották, ha a háznál felnőtt leányt tartottak, ki még nem volt férjnél. A leányok férjhezmenetelének utolsó határideje a 12-ik, a legkorábbi a 4-ik év, de az érettség koráig a leány szülei házánál marad. Csak ezután tartják meg a második, tulajdonképeni lakodalmat (garbhadhana = termékenyítő). Ha meghal a férj, mielőtt nejét érintette vagy látta volna, az özvegy viseli a hindu özvegység minden rettentő következményét. Az északnyugati tartományokban, az 1891. kimutatás szerint, a 10—14 éves leányok kilenc tizede férjes volt, 10,000 közül 1000 már 5—9. év és 63 már a 4-ik év előtt ment férjhez. 10,000 fiu közül u. o. a 10—14 éveseknek csaknem fele, 5—9 évesek közül csak 433 volt házas. A korai házasság leginkább a nőnemnél fordul elő nagy számban és a brahma vallásuaknál elterjedtebb, az őslakóknál (dravidák), de a mohammedánus törzsek is nagyban követik e szokást. L. *Hindu mozgalmak* (IX. k.).

Irodalom. Jolly, Recht und Sitte; Bühler, Grundriss der indoarischen Philologie u. Altertumskunde, 2. köt. 8. füz., Strassburg 1896; Post, Studien zur Entwickelungsgeschi hte des Familienrechts, Oldenburg 1889; u. a., Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz, u. o. 1894—95, 2. k.: Garbe, Indische Reiseskizzen, Berlin 1889; u. a., The redemption of the Brahman, Chicago 1894.

Gyermekszinház, részint vagyonosabb családok gyermekei számára a családi körben, részint önállóan szervezett vagy vándorszintársulatok színháza, melyben a gyermeki értelemhez szindarabokat adnak elő az emlékezés erősítésére, az előadás és a mimikai kifejezés kiképzése végett. Ilyen szindarabok voltak eredetileg az u. n. *iskolai drámák* (IX. k.), továbbá a francia *Moissy* által használt dramatizált példabeszédek. Említésre méltó az a kezdeményezés, melyet Wlassics közokt. miniszter tett, hogy 1899 husvét szerdájától fogva hetenkint egyszer, egy iskolai évben mindössze tiz előadást rendeztet a Nemzeti színházban a középiskolák 5—8. osztálybeli tanulói számára. Budapesten *Feld* szinigazgató tart fenn gyermekszinházat a városligetben, telenkint a városban. A Gy. irodalma különösen a külföldön elég jelentékeny. A nevezetesebbek *Genlis* asszonytól: Théâtre d'éducation (Páris 1779); *Jauffret* Gy. német és francia nyelven (Hamburg 1803). Újabbi gyüjtemények: *Kannegiesser*, Schauspiele für die Jugend (Berlin 1844—49., 12 köt.); *Bischoff*, Jugendbühne (Lipcse 1872—93., 31 köt.); *Hirt*, Theater für die Jugend (u. o. 1877) stb.

Gyermektáplálás, az újszülöttnek s csecsemőnek *mesterséges úton* való *táplálása*, amidőn *természetes* úton való táplálása, vagyis saját édes anyja, vagy pedig dajka által való szoptatása nem vihető keresztül. Modern társadalmi viszonyaink között, amidőn a szoptatás határozottan ritkábbá vált, a gyermek táplálása mesterséges úton igen fontos kérdés. Elég arra utalni, hogy a statisztika adatai szerint anyja által szoptatott 100 gyermek közül 8, dajka által szoptatott gyermek közül 29 és mesterségesen táplált közül 47 hal el az első életéven belül. Mivel tápláljuk tehát az újszülöttet, illetőleg csecsemőt, ha az édes anyja maga nem szoptathatja azt, s a viszonyok dajka fogadását nem engedik meg? A felelet lehetőleg egyszerű: a csecsemőnek adjunk tehéntejet. A felett ma nincs kétség, hogy a női tej leghivatottabb pótszere a jó tehéntej. Igaz ugyan, hogy az állati tejnemek közül vannak olyanok is, melyek a csecsemő által könnyebben emészthetnek, mint a tehéntej, p. a szamár, a kanca, sőt még a kecske teje is, de ezen állatok tejének nagyban való használatát nehéz megszerezhetésük gátolja. Jó és elegendő tehéntej mindenütt és mindenkor könnyebben szerezhető lévén, nem kétséges tehát, hogy az a női tejnek legalkalmasabb helyettesitője.

A különféle tejkészítmények, melyek célszerűen etetett s egészséges tehenektől származó tejből készülnek, p. a kondenzált svájci tej stb., bár előállításuk eléggé racionális elveken alapszik, ma mindinkább vesztik jogosultságukat, mert közegészségügyi intézményeink mai állása mellett jó tehéntej mindenütt, nagy városokban s falvakon egyaránt szerezhető, legalább erre kell törekedni mindenütt. A kérdés most már az, hogy minő eljárásoknak vettessék alá a tej, mielőtt a csecsemő szájába kerül. Itt két fő feltételnek kell megfelelnünk. A tehéntejet teljesen *sterilis* állapotban kell a csecsemőnek nyujtani; azaz a tejnek nem szabad semmiféle káros anyagokat tartalmazni, melyek betegség előidézői lehetnek, s másodszor a tejet bizonyos eljárásoknak kell alávetni, hogy a csecsemő legkönnyebben emészthesse és lehetőleg teljesen kihasználhassa, más szóval, a tehéntejet ugy kell preparálnunk, hogy az a női tejnek lehetőleg equivalense legyen. Ami először is a tej sterilizációját, vagyis csiramentessé való tételét illeti (l. *Tej*, XVI. k.), ugy az ma a *Soxhlet* müncheni tanár által megállapított elvek szerint könnyen keresztülvihető. De tagadhatatlan, hogy a gondos felforralás már egymagában is képes a tejbe került fertőző s bomlasztó csirokat, nemkülönben az igazán kórnemző (pathogen) bakteriumokat megölni s igy a csecsemőre nézve ártalmatlanná tenni. Mindazonáltal nagyon is hangsúlyozandó, hogy már az istálló közegészségügyének is a lehető legszigorubb elveken kell alapulnia. Megjegyzendő még, hogy a tejnek nem kell egy tehéntől erednie, mint azt sokan hiszik, ellenkezőleg az összeöntött tej több biztositékot nyujt jóságát illetőleg. Hogy csak teljes, tehát nem lefölözött tejet szabad használni, szinte magától értetődik.

Nem lényegtelen különbség van azonban a női és a tehéntej között vegyi összetételüket illetőleg, még pedig ugy *mennyileges* mint *minőleges* tekintetben. A női tej s tehéntej vegyi analizisét egymással szembe állítva, micsoda különbségek derülnek ki? König szerint a tehéntej mennyileges összetétele: 1000 rész tejben van 874·2 viz, 125·8 szilárd alkatrész. A szilárd alkatrészekben van: kazein 28·8, fehérje 5·3 (összesen 34·1), zsir 36·5, cukor 48·1, sók 7·1. Pfeiffer szerint 20—30 éves nő teje következő összetétellel bir; 1000 rész tejben van: 892 viz és 108 szilárd alkatrész. A szilárd alkatrészekben van: fehérje 16·13, zsir 32·28, cukor 57·94, sók 1·65. Látni tehát, hogy: 1. a női tej fehérjeanyagokban szegényebb, mint a tehén-

tej; 2. a női tejben több a cukor, mint a tehéntejben; 3. a női tej sótartalma tetemesen kisebb, mint a tehéntejé; 4. a zsirtartalom a kétfele tejben közelitőleg egyenlő. Ezenkivül különösen élettani szempontból nem kicsinylendő különbség mutatkozik a ketfele tej között minőleges tekintetben is. Nemcsak vegyi kutatásokból tudjuk, de a mindennapi tapasztalat is mutatja, hogy a tehéntej sokkal nehezebben emészthető, mint a női tej. Ez pedig onnan van, hogy a tehéntej kazeinja a gyomorban vaskos rögökben alvad meg, mig a női tej finom laza pehelyekben. Ezen, a táplálásra nézve nagyon is fontos különbség legnagyobb valószinüséggel onnan ered, hogy a ketfele tej kazeinja nem identikus fehérjevegyület. Mi módon lehetséges tehát ezen mennyileges és minőleges különbségeket kiegyenliteni? A forralás egymagában a tehéntej emészthetőségét nem javitja. Lényegesen megváltozik a tehéntej quantitativ, s nemelyek szerint qualitativ tekintetben is, hogyha azt vizzel higitjuk. Hogyha a tehéntejet egyenlő vizmennyiséggel higitjuk, oly tejkevereket kapunk, mely a női tej vegyi összetételét sokkal inkább megközelíti. Ilyen tej fehérjetartalma körülbelül egyezik a női tej fehérjetartalmával, csak cukor- s zsirtartalma lesz kevesebb. A higitás által előálló cukorhiány tej- (s nem nád-) cukorral könnyen pótolható, a zsirhiány pótlása azonban sokkal nehezebben sikerül.

Azon hipotezis alapján, hogy a szervezetben a zsir funkcióját szénhidrátok is pótolhatják, legújabb időben a higított tehéntej zsirhiányának pótlására ugyancsak a tejcukrot is ajánlják (Soxhlet). A gyakorlat számára tehát ajánljuk, hogy a tehéntej vizzel egyenlő arányban higíttassek és hogy ezen vizmennyiség 12% tejcukor-tartalommal birjon; ilyen cukormennyiségre szükség van, hogyha a higítás által előálló cukor- és zsirhiányt pótolni akarjuk. Ilyen mennyileges összetételü tehéntej a női tejet megközelíti s a 9. hónapig nyujtandó. Az erősebben higított tehéntej (3-hoz való arányban) tápérteke ennél sokkal rosszabb lévén, csak kivételesen satnya s beteg gyermek részére készítendő; 9 hónapon túl a gyermek teljes tejet kaphat. A minőleges különbségek kiegyenlítésére, vagyis a tehéntejet könnyebben emészthetővé tenni, többféle eljárás divik, s tagadhatlan, a gyakorlatban gyakran be is válik. Ismeretes, hogy nyákos oldatok, mint gummi arabicum, v. rizs, árpa, zablé a tejhez keverve annak emészthetőségét javítják. Más oldalról ajánltatik a tehéntejet már peptonizált állapotban bocsátani forgalomba. (Löfflund peptonizált gyermekteje; e készítmény különben már átmenet a gyermeklisztekhez, mert legfőbb alkatrésze csiráztatott búzaliszt.) Ide tartozik az Altonában készülő s Németországban nagy elterjedtségnek örvendő *Lahmann-féle tej*, mely pankreaszszal készül. Ezen tejről a vélemények igen kedvezően hangzanak. Legújabb időben pedig a tehéntejet egy albumóz- (fehérje-) vegyülettel keverik; ezen albumóz-tej állitólag a gyomorban is oly finoman alvadna meg, mint a női tej s a vele elért eredmények kitünőek volnának. A tehéntejet a csecsemőnek az első élethónapokban okvetlenül szopóüvegben kell nyujtani; legegyszerübb az üvegre, mely a már kész s langyosra (36·0 C°) felmelegített tejkeveréket tartalmazza, kaucsukszopókát tenni. Hogy a csecsemő mesterséges táplálékának elkészítésénél a legszorgosabb tisztaságnak kell érvényesülnie, szinte felesleges említeni. E mellett nagy gond fordítandó az egyes étkezési időpontok szorgos betartására, s arra, hogy a nyujtott tápmennyiségek elegendők, de nem túlnagyok legyenek. A gyomornak túlterhelése már egymagában is emésztési zavarokra s végső következményében soványodásra vezethet.

Általában mondható, hogy a csecsemő mesterséges felnevelése sok esetben sikerül, de néha nem. Az okok igen különböző természetüek lévén, melegen ajánlható, orvosi tanács szerint cselekedni. Hogy a gyermeklisztek minő korban s milyen viszonyok között vannak megengedve, s mi a tápértékük, erre nézve lásd a *gyermeklisztről* szóló cikket (VIII. k.). Minthogy a tej a lehető legszerencsésebb összetételü tápanyag, amennyiben fehérjét, cukrot s zsirt együttesen tartalmaz, nincsen ok, az első életéven belül legalább, a gyermeknek még más tápszert is adni. Leves csak a 6. hónapon túl jön szóba, tojás csak akkor, ha a gyermek jól tűri, s hús okvetlenül csak az első életév végén, ha már fogak is jelentkeztek. Végül megjegyzendő, hogy a mesterségesen táplált csecsemő testi súlygyarapodását is pontos mérésekkel kell ellenőrizni. Nevezetesebb gyermeklisztek százalékos összetétele:

Alkatrészek	Punzmann	Nestle H.	Gerber	Feust és Schuster	Frerich	Bécsi gyermeklisztt	Löfflund-féle tej-kétszeresült	Knorr-féle zabliszt	Hartenstein-féle leguminosa III.
Viz	6·60	6·15	4·96	6·54	6·42	3·18	5·70	8·70	—
Fehérje	21·87	9·91	13·01	10·79	11·96	11·38	12·65	16·38	18·00
Zsir	0·81	4·46	4·58	4·55	6·02	4·36	7·12	5·70	—
Hamu	1·34	1·74	1·40	1·92	2·36	3·82	5·24	1·35	0·67
Növényi rost	0·79	0·33	0·50	—	—	0·25	—	—	—
Szénhidrát	69·68	77·41	77·51	76·20	73·24	77·01	69·29	67·87	6·90
Oldható	10·20	42·37	44·58	43·21	28·76	47·01	31·10	—	10·00
Oldhatatlan	59·48	35·04	32·93	32·99	44·48	30·00	38·19	—	59·00

Gyermektej néven a nehány év óta forgalomban lévő oly tejeket értik, melyek tehéntejből készülnek s összetételükre nézve az anyatejhez hasonlók (l. *Gyermektáplálás).* A Gy.-eket légmentesen zárható, a csecsemő korához képest 0·1—0·5 literes üvegekben bocsátják forgalomba. A felbontott üvegekben levő tejet azonnal a gyermeknek kell adni, az esetleg megmaradó részt pedig ki kell önteni. A felbontatlan üveget, mig rá szükség nincs, jó hüvös helyen tartani. Nevezetesebb gyermektejek: 1. *Soxhlet-féle* Gy. volt a legelső (l. *Gyermektáplálás).* 2. *Gärtner-féle*; a tehéntejet körülbelül ugyanannyi vizzel keverik s a keveréknek mintegy 50—60° -át lecentrifugálják. A lefölözött részt kiöntik, s a tejszínhez 6—7% tejcukrot adnak; 3. *Backhaus-féle* kettő van: a régibb eljárás szerint a tehéntej proteinjének egy részét ojtóval kiválasztják, az egészet leszürik s a szürletet kellő mennyiségü tejcukorral keverve bizonyos térfogatra bepárologtatják. Az újabb eljárásnál ojtót nem használnak, hanem a proteinnek egy részét tripszinnel (l. *Hasnyálmirigy,*

VIII. k.) emésztik el. 4. *Voltner-féle*: a vizzel felhígított tejszínnel és cukorral kevert tehéntejet hasnyállal (l. *Hasnyálmirigy*, VIII. k.) addig kezelik, mig az ebből annyi fehérjét oldott fel, mint amennyi fehérjét az anyatej tartalmaz. A hasnyálban lévő erjesztőket azután alkalmas melegítés által ártalmatlanná teszik; 5. *Székely-Kovács-féle*: ez a legújabb és egyszersmind a legjobb is. A lefölözött tejből folyós szénsavval a proteinnek egy részét kiválasztja — leginkább a kazein válik ki — s a leszürt folyadékból a szénsavat melegítéssel elüzi, s a kellő mennyiségü tejszin, teljes tejjel és tejcukorral keverve abból olyan minőségü Gy.-et állit elő, mely valamennyi között leginkább megközelíti az anyatejet. Előnye ez eljárásnak, hogy a csecsemő táplálására oly fontos fehérjéből csak alig mérhető kis mennyiséget távolit el s az, hogy semmiféle oly anyaggal nem dolgozik, mely a Gy.-et esetleg kellemetlen izüvé tehetné. TELEK JÁNOS.

Gyermektelep, l. *Szünidei gyermektelepek*.

Gyermekvédő kongresszus. A gyermekek anyagi, erkölcsi és szellemi jólétének előmozditásával foglalkozó *Alliance Universelle pour l'Enfance* az első nemzetközi Gy.-t 1896 okt. Firenzében tartotta. A második nemzetközi Gy.-t Budapesten tartották 1899 szept. 12—16-ig. E kongresszus jogi, orvosi, pedagogiai, emberbaráti és jótékonysági szakosztályból áll s védnökségét József kir. herceg, az elnöki tisztet pedig Teleki Géza gróf és Rakovszky István vállalták el. A kongresszus szervezésében *Katona* Béla kir. főügyészi helyettesnek volt legtöbb érdeme. 1899 szept. 17. tartott záróülésében a következő fontosabb határozatokat hozta:

Az *alkoholizmus ellen*: 1. Az államnak kötelessége erélyesen fellépni a fizikai és szellemi hanyatlás megakadályozása szempontjából. 2. A megtorló (represszív) intézkedések nem elegendők, inkább ajánlatosak a társadalom fölvilágositása s a preventiv szabályok. 3. A tanitók már az iskolában kezdhetik a küzdelmet az alkoholizmus ellen és a valláserkölcsi oktatás is közreműködhetik a cél elérésére. 4. Az iskolai ifjuság kebelében az angol Bands of hope, a belga sociétés scolaires de tempérance és a svájci L'Espoir mintájára újabb mértékletességi egyesületek létesitendők ott, hol ilyenek még nem léteznek.

Az *elzüllött* gyermekek védelme ügyében: 1. A gyermekek elzüllésének megakadályozása és a már elzüllöttek gondozása céljából az állami javító intézetek mellett a védőnevelő intézetek szaporitása szükséges. 2. Az ily intézetekben való elhelyeztetés esetén, ha lehet, szükség szerint a 21 éves korig, de legalább 3 évig maradjanak a gyermekek.

A *csecsemők* védelme ügyében: 1. Oly egyesületek alapitása, illetve továbbfejlesztése, melyek a szoptatás ideje alatt a kenyér keresetében akadályozott anyákat anyagilag segélyezné. 2. Csecsemő-menhelyek, bölcsődék, csecsemő-kórházak még nagyobb számmal volnának alakitandók.

Kimondta továbbá, hogy a *szülői hatalom korlátozására* és a szülői nevelésnek állami vagy államilag ellenőrzött családi neveléssel leendő helyettesitésére vonatkozó hatályos törvényes intézkedések tétessenek mindazon esetekre vonatkozólag, amidőn a szülői kötelességek vétkes elhanyagolása megállapittatott vagy a szülői hatalom gyakorlatának fentartása — tekintettel a szülők bűnhajlamaira, azoknak becstelen vagy erkölcstelen életmódjára vagy foglalkozására — a gyermek testi vagy erkölcsi épségét veszélyezteti. Kivánatosnak tartja a kongresszus, hogy a szülői hatalom korlátozására irányuló eljárás bárkinek feljelentésére hivatalból legyen folyamatba teendő.

A *bünvádi eljárás* alatt a kiskoru terheltek érdekében mind a védelem szervezése, mind az eljárás tekintetében — eltérően az általános szabályoktól — a gyermekvédelem természetének megfelelő és a bünpörnek egész szerkezetét átfoglaló speciális eljárás állapitandó meg.

Általános kiindulási alapul szolgáljon, hogy a *törvénytelen gyermekek* jogi állása egyező legyen a törvényes gyermekek jogi állásával, és hogy e szabály alól csak oly kivételek tehetők, melyek nélkül a törvényes házasságon alapuló családiság legitim elve megsértetnék és az uralkodó társadalmi rend alapjai megingattatnának.

Gondoskodni kell arról, hogy a *kivándorló szülők* törvényhozásilag felelősségre vonhatók legyenek hátrahagyott gyermekeik mikénti eltartásáról. Törvényhozásilag gondoskodni kell arról, hogy a kivándorló szülők hátrahagyott gyermekeik ellátásáról kérdőre vonhatók legyenek.

Az *erkölcseiben megromlott ifjuság* közül az elitélteket és a büntetlen előéletüeket — fentartva a nem szerinti teljes elszigetelést — külön-külön intézetekben kell neveltetni, s hogy a 12 éven aluli gyermekek ne a javító intézetekben, hanem a «szeretetházakban» helyezendők el. A javító intézetekbe utalt ifjakat a «családi» rendszer szerint kell neveltetni és pedig akként, hogy minden növendék-család lehetőleg külön épületben helyeztessék el, s hogy minden növendék intézeti neveltetésének egész ideje alatt egy és ugyanazon családfőnek (nevelőnek) keze alatt maradjon. A különösen konok természetü, de ép elméjü, valamint visszaeső növendékek ugyancsak a családi rendszernek elvei szerint, de külön intézetekben nevelődnek. A 6 éves kort még be nem töltött árvák a lehetőséghez képest egyes családoknál helyeztessenek el. A 6 éves kort már betöltöttek pedig intézetekben nevelendők fel. A határozatok végrehajtására a kongresszus Rakovszky István elnöklete alatt külön bizottságot küldött ki. A jövő Gy.-t 1901. Londonban tartják. VÁMBÉRY.

Gyertyánffy *István* 1898 szept. egy évre terjedő szabadságra, 1899 szept. pedig nyugdijba ment. Irta: *A tanitóképzőintézeti tanárok képzésének és képesitésének kérdéséről* (Budapest 1898).

Gyíkok (VIII. k.) életmódja felől az újabb megfigyelések igen sok érdekes adatot jegyeztek fel. Ezeknek egy része felől már korábban is tettek említést, de javarészben csak mondáknak tartották. Ilyen egyebek között a különböző Gy. járására vonatkozó tétel. Az ausztráliai *galléros gyíkról* (Chlamydosaurus Kingi), amely nevét felme-

resztheto élénk szinü gallérjának köszönheti, *Woodward* már 1874. feljegyzi, hogy két hátulsó lábán járni tud. *Saville-Kent* 1896. ugyanezt a megfigyelést tette a Londonba került élő példányokon. Járás alkalmával első lábait és farkát fölfelé emeli s aztán e helyzetben, tehát csaknem felegyenesedve 10—13 m. távolságra is elfut *(1—3. ábra)*. Ehhez hasonló járást különben más ausztráliai és

1. ábra. Galléros gyík (Chlamydosaurus Kingi) felmeresztett gallérral.

afrikai gyík is végez, különösen pedig a fákon élő *Agamidae*-család fajai, mint pl. az *Amphiboluru muricatus* s a *Physignathus Lesseuri* nevü vizi gyík. De a két lábon való járást az amerikai *leguánnál* (Corythophanes Hernandesyi) is észlelték. E jelenség annyival is érdekesebb, mert a másodkorban élt több csúszómászó láb- és medence-szerkezete ilyenforma helyváltoztatásra enged következtetést. Különösen a *Dinosaurusok Ornithopoda* csoportja ilyen, amelyet éppen a madarakra emlékeztető lábszerkezet miatt neveztek el. Érdekes különben az is,

2. ábra. Két lábon futó galléros gyík oldalról.

3. ábra. Két lábon futó galléros gyík hátulról. (Pillanatnyi felvétel.)

hogy a *galleros gyík* lábujjai közül, járás alkalmával, a két külső nem érinti a földet.

Azt a sokáig uralkodó nézetet, amely a Gy. méregtelenségéről szólott, az újabb vizsgálatok megdöntötték. Erre legelső sorban az amerikai *vikkelyes* vagy *páncélos gyíkon* (Heloderma horridum) tett megfigyelések szolgáltak. E fajt már *Hernandez* mérgesnek nyilvánította 1561. az aztékok véleménye alapján s a mai bennlakók is ezt tartják felőle. Texas, Arizona és New-Mexiko lakói ugyan ilyen véleményben vannak a *Heloderma suspectum* felől s azt tartják, hogy marása éppen olyan veszedelmes, mint akár a csörgő-kigyóé. Miután két természetbúvár, *Schufeldt* és *Stein* jelentéktelen marás után a mérgezés tüneteit szenvedte át s a londoni állatkert egyik felvigyázója a Heloderma marása után meghalt (1890), a figyelem nagy mértékben reá irányult. A megfigyelések aztán arra az eredményre vezettek, hogy két méregfoga az alsó állkapcsokon elhelyezett méregmirigyekkel áll összeköttetésben s ezek vezetik a mérget a sebbe. *Sumichrost* és *Lubbock* azt is megfigyelték, hogy a tengeri malacok és a tyúkok a marás után pár perccel elpusztulnak s hogy a Heloderma mérge szivölő, sőt még a macskánál is bénulást idéz elő. Amiatt, hogy marás előtt a gyík hátára fekszik, a marás alkalmával nagyon sok méreg ömlik át a sebbe. *Hernandeznek* azt az állítását, hogy a *Phrynosoma cornutum* nevü tüskéshátu gyík szemzugából égető könyet fecskend üldözőjére, *Hay* 1892. megerősíti és *Deaton* is egy egész napon át érezte szemében a sajgást egy kaliforniai gyíknak megfogása után. *Hänel* 1893. egy afrikai fecskendő kigyóról ad értesítést, mely az ő szolgáját szemközt fecskendezte, aki a legnagyobb ápolás mellett is 24 óráig tartó szemsajgásban szenvedett. A *tetszhalál* sem ritkaság a Gy.-nál. Ilyen esetet észlelt 1895. *Dyk* a Sziriában és Palesztinában élő *Stellio cordilyna* nevü gyíkon, amely oly érzéketlennek tetteti magát akkor, ha a fogságból minden erőlködés dacára sem tud szabadulni, hogy még a tűszúrásra sem ad életjelt, sőt még lélekzése is csaknem észrevehetetlenné válik. Ilyen helyzetben marad 4—5 percig s azután hirtelen menekülni igyekszik. Igen valószinü az, hogy a gyík magaviselete már a régi rómaiak előtt is ismeretes volt, legalább erre mutat latin neve. Ilyenforma jelenség különben több más gyíknál és kigyónál is ismeretes, igy az egyiptomi pápaszemes kigyónál, az amerikai mokassinkigyónál stb. D. J.

Gyimesi szoros. 1895. kezdték kiépiteni a rajta átvezető vasutat, mely Palánkánál ér Romániába. A vasútnak, mely Sepsi-Szent-Györgyöt köti össze Csik-Szeredával s innen Palánkával: Szépviz-Szt.-Mihály, Lóvész, Felső-Lok, Közép-Lok, Gyimes-K.-Lok, Csik-Gyimes állomásai vannak a Gy.-ban.

Gyomlay *Gyulát* a m. tud. akadémia 1898 máj. 6-án levelező tagjává választotta. Demosthenes

beszédeit lefordította (Budapest 1896); a Képes világtörténelem II. kötetét: *A görögök története* címen ő irta meg (1899).

Gyorgyevics *Vladánt* 1897 okt. Sándor király (*Simics* utódaként) pártonkivüli minisztérium megalakításával bizta meg, mely feladatra Gy. vállalkozott is. Tényleg azonban nem ő, hanem Milán exkirály vezette a kormányt s a kilátásba helyezett gazdasági reformok s javulásból semmi sem lett. A Milán ellen elkövetett merényletkor (1899 jul. 6.) Gy. Karlsbadban volt. Hazatértekor indokoltnak állította a radikálisok ellen hozott sujtó itéletet. Sándor király Gy.-csal külön kéziratban tudatta megelégedését. M. L.

Gyorscserzés. Miután a bőr cserzése igen hosszu ideig tart, azért oly eljárások után néztek, melyekkel a bőr cserzését rövid idő alatt, lehetőleg nehány nap, sőt nehány óra alatt el lehessen végezni. A cserzés gyorsabb lefolyására különböző körülmények hatnak; ilyenek: a fokozott hőmérséklet, a bőröknek cserzés közben való mozgatása, oly cserzőanyagok használata, melyek a bőr belsejébe gyorsan hatolnak be, stb.

Ezek között az eljárások között különösen a *Durio-féle* eljárás magaslik ki. Durio forgatható vagy más módon mozgatható, részben cserzőlével megtöltött edénybe (ványoló dobba) teszi a pőrét (a cserzéshez előkészített bőrt) és mintegy 36 óra alatt teljesen kicserzi, úgy hogy a lé sűrüségi foka a cserzés egész időtartama alatt meg ne változzék. Ezen eljárásnál lényeges az, hogy Durio a nyers pőréket közvetlenül az áztatásuk és tisztításuk, azaz szőrtelenítésük és húsolásuk után körülbelül 8° Bé, sőt még sűrübb cserlével kezeli és az edényt (a ványoló dobot) a pőréknek a lével való érintkezése után azonnal forgásnak indítja. Hasonló eljárásokat már Durio előtt is alkalmaztak, ezekkel azonban csak silány bőrt gyártottak, mig a Durio szerint készített bőr, főleg a talp- és szijbőr, semmivel sem áll mögötte azoknak a bőröknek, melyek cserzésére hónapokat, sőt éveket fordítottak.

A gyorscserző eljárásokhoz tartozik a *Worms-* és *Balé*-féle eljárás is, mely abban áll, hogy a bőröket a forgó dobban a cserzőanyagokkal érintkezésbe hozzák és egyidejüleg *a villamos áramot* a dobban levő anyagokon keresztül vezetik. Worms-Balé eljárása a Durio-féle eljárástól abban különbözik, hogy 1. a Worms-Balé-féle eljárásnál gyengébb, legfeljebb 1·8 Bé-s cserlével dolgoznak; 2. terpentin-olajat kevernek a léhez és 3. a villamos áramot vezetik a cserlén át. A terpentinolaj használásának célja az, hogy jelenlétében meglehetősen erős csersavas oldatokat alkalmazhatnak anélkül, hogy a bőr barkája veszélyeztetnék, azonkivül a terpentinolaj csökkenti a bőr és csersav közötti rokonságot, a cserzés tehát, a régi timárszabály szerint, lassan létesül. Ami a villamosságot illeti, erre nézve az irányadó szakértőknek kisérletileg bizonyított véleménye az, hogy az elektromosságnak semminemü a cserzést elősegítő hatása nincs, hacsak a megmelegedést nem veszszük annak, amit azonban olcsóbb módon is el tudunk érni.

Ide tartozik *Groth* J. H. (Londonban) eljárása is. (V. ö. Groth's Gerbe-System, Stuttgart 1895, Greiner und Pfeiffer.) Groth elektromosságnak felhasználásával a rámákban kifeszített bőröket a cserzőlébe akasztja és cserzés közben folyton ide-oda mozgatja; igy a nehéz bőröket 3—4 hét, a borjubőröket 48 óra alatt készen cserzi. Ugyancsak az elektromosságot használja *Ganlard* L. (angol szab. 1897 dec. 19.); ez az eljárás a gyakorlatban sohasem szerepelt. *Abon* és *Landin* a váltakozó áramot akarják értékesiteni. Gyorscserző eljárás az is, melynel a bőröket hordókban erős cserlével cserzik, de ugy, hogy a cserléhez kevés boraxot adnak. A borax a csersav cserzőképességét csökkenti. Egy másik eljárás azon alapszik, hogy a ványoló dobba cserzés közben gőzt, illetőleg hideg levegőt vezetnek. *Kornacher* Fr. (O. m. Frankfurt) és *Diesel* és *Weise* a bőröket gyenge cserlével előcserzik és fémsókkal kicserzik. Rossz bőrt ad, mint általában véve mindama gyorscserző eljárások silány bőrt adnak, amelyeknél a bőrt a dobban erős, koncentrált cserzőoldatokkal való kezelésük előtt előcserzésnek vetik alá. *Fils H.* (Schlettstadt) a bőröket egyenkint 4 órán át beakasztja oly cserléoldatokba, amelyeknek a sűrüségét fokozatosan növeszti. Ezekhez a cseroldatokhoz naftalint ad. Ha a bőrök ezen az előcserzésen átestek, akkor őket a hordóban 6—8%-os cserzőlével kezelik. A naftalin használásának semmi célja nincsen. Az itt felsoroltakkal a létező gyorscserző eljárások száma korántsincsen kimerítve. Köztük azonban egy sincs, mely a Durio-eljárással versenyezhetne. KLEMP.

Gyorsirás (VIII. k.) *története az ókorban.* Az irás művészete kezdetben nagyon tökéletlen volt. Csak lassu fokozatos fejlődés után lett alkalmas gondolatainknak és a beszédnek feljegyzésére. Legelőször a képirás volt ismeretes, ezt az ékirás követte. A görög és latin betüirás és ennek átmeneteként a folyékonyabb irás ugy a kép-, mint az ékirást kiszorította helyéből, mignem a könyvnyomtatás feltalálásával a folyékony irás is kezdett veszteni eredeti jelentőségéből. Amint azonban az irás tökéletesbült, használata is mindinkább terjedt. Kezdetben csak a sirok, emlékkövek, nevezetesebb helyek, emlékek, azután üzleti könyvek, levelek, törvények, kiváló napok és események följegyzésére használták az irást s csak idők multán szegődött az az irodalom szolgálatába, mikor már egyszersmind az egyes szavak irásának rövidítési elve is mintegy öntudatlanul kifejlődött. A rövidítési elveknek öntudatos használata a Gy. feltalálását tette szükségessé, kivált akkor, mikor már az irásnak az a szerep jutott, hogy vele a műgonddal készült v. rögtönzött beszéd az elhangzás pillanatában följegyeztessék. És mikor az utóbbi jelenség előállott, akkor már külön is vált az irástól a Gy. és önálló irásnemmé fejlődött. Eszerint tehát a Gy. forrását csak azon időpontnál kereshetjük, hol a tökéletes betüirás ismerete és a vele járó müveltség már egy egész nemzetnek közkincse tudott lenni. A görögök és utánuk a rómaiak a legelsők, kiknél a Gy. első jegyeit feltalálhatjuk. Vannak, kik azt állítják, hogy a sztenográfia római eredetü s a görög csak ebből fejlődött a Kr. u. II. v. III. sz.-ban. Az ezt állítók hivatkoznak arra, hogy a görögöknek nem volt nagy szükségük a Gy.-ra, mert ők nem könyv-

ből tahultak, hanem csak előadás után, még pedig ugy, hogy az előadottakat egy hallás után mindenki megérthette, s igy nem volt szükség a lejegyzésre. Amennyiben a tanítók le is irták, illetve kidolgozták beszédeiket, ezt sem Gy.-sal végezték, mert nem a tanítványok, hanem az utókor számára irtak. Hivatkoznak még a Gy. római eredetét védők Diogenes Laertiusra, a Kr. u. II. sz.-ban élt görög iróra, kinek azon szavai, hogy «Xenophon feljegyezvén Sokrates szavait, először terjesztette azokat az emberek között», ugy értelmezendők, hogy e szó alatt «feljegyezvén», csak annyi értendő «jegyezvén», de hogy e jegyzés Gy.-sal történt-e, azt nem tudjuk. Valószinű, hogy inkább emlékezetből. Nincs kétség azonban a Gy. görög eredetisége iránt, főleg ha meggondoljuk azt, hogy a görögöknél fejlődött ki legelőször a szellemi és politikai élet és itt fejlődött ki legelőbb a bölcselet es az erkölcstani eszmék fejtegetésekor a tudományos vitatkozások és eszmecserék iránti érdeklődés. A legrégibb adatot a görög Gy.-ra vonatkozólag egy Kr. e. 104. kelt görög nyelven fogalmazott adás-vevési szerződésen találták, melyet Ptolemaios és Cleopatra irtak alá oly jellegü vonásokkal, melyek a későbbi görög Gy.-i kéziratokban láthatók. A görögöktől a Gy. eszméje Alsó-Itálián át juthatott a rómaiakhoz, hol azt sok irányban alkalmazták. Suetonius, a római császárok hires életirója *Enniusnak*, (Kr. e. 239—169) tulajdonitja mintegy 1100. a közönséges irás kezdőbetüiből álló rövidítések feltalálását és megjegyzi, hogy e rövidítések segitségével a jegyzők képesek voltak mindazt, amit a népgyülésen v. törvényszéknél tárgyaltak, feljegyezni. Enniustól Ciceróig csak annyit tudunk, hogy Ennius jegyei gyarapodtak s egyes kötőszók, képzők, majd ragok jellegzetes alakot nyertek. Kié az újítás, bizonyosat arról nem tudunk; azonban mindenki egyetért abban, hogy az újítások legnagyobb része *M. Tullius Tiro*-tól (szül. 103., megh. Kr. e. 4.) származik, ki Cicerónak rabszolgája volt. Tullius az Ennius-féle anyagot átvizsgálta, azt átdolgozta s az összehúzásokra bizonyos alapelveket állitott föl. Nemcsak a betüt, hanem a szótagot is rövidítette, miáltal lehetőleg egy jegybe olvasztotta Gy.-át, melyet épen ezért szótagosnak szokás nevezni. Jegyeit «Notae Tironianae» v. «Notae compendariae»-nek nevezték el. Hivatásszerüen a Gy. Kr. e. 63. szerepelt a dec. havában tartott szenátusi ülésen, melyen határozni kellett a felett, mi történjék a Catilina-féle összeesküvésnek elfogott és bebörtönzött cinkosaival. Plutarchos szerint ez volt tulajdonképen kezdete a Gy.-nak Rómában. A gyorsirók ez időtől fogva különböző alkalmazást nyertek hatóságok irodáiban, a szenátusban, népgyüléseken, törvényszékeknél és magasabb rendü tisztviselők irodáiban. Később a császárok kiséretében találunk gyorsirókat, sőt több császár (Octavianus, Augustus, Vespasianus) is foglalkozott a Gy.-sal. A Gy. a császárok korában tehát nagyon el volt terjedve. Mutatja ezt az eddigieken kivül még Justinianus császárnak egy parancsa, melyben a Gy. használatát a végrendeletekben és oklevelekben eltiltotta. Tiro után Vipsanius Philargyrus és Aquilla (Maecenas szabadosa) fejlesztették a Gy.-t, mig végre a cordubai *M. Annaeus Seneca* valamennyi ismeretes rövidítést összegyüjtött s azok számát 5000-re egészíté ki. Ezen állapot a Kr. u. X—XI. sz.-ig tartott. A XI. sz.-on túl a római Gy.-t kiváló gonddal csak az egyházi téren alkalmazták az egyházi atyák munkálatainak kidolgozásánál, a zsinati tárgyalások feljegyzésénél, majd a kolostorokban. A római világuralom letüntével a Gy.-nak is nyoma veszett. Más Gy.-i viszonyok létesülését az európai politikai körülmények nem engedték meg, mert minden állam sajat létének biztosságáért harcolt. Csak századok mulva találunk ezután újabb Gy.-i törekvéseket. És pedig 1176-ból, mikor is *Tilbury* János angol szerzetes megmaradt Gy.-i rendszerének ily cimet adott: Ars notaria Aristotelis, amiből alighanem az következik, hogy Tilbury rendszere egy Aristoteles neve alatt fenmaradt görög Gy.-i rendszernek latin nyelvre való alkalmazása.

Irodalom. A magyar Gy. irodalma. *I. korszak* (1769—1832). Gáti István, A' Steganographiának első könyve. A' Tachigraphia vagy szapora irás módja, Pest 1820; u. a., Stenographia, Tachygraphia, Pasigraphia, Universalis Linqua Rövid Foglalatja, 1824 (kéziratban); Danzer J. C., Systema generale Stenographiae Samuelis Taylor, professoris oxoniensis etc. ad linquam latinam accomodavit J. C. Danzer, centurio rei castra metatoriae in exercitu caesareo regio, Pest 1802; Kovács Imre, Stenographia vagy a' Sebes, másképpen Gyors-irás mestersége, megjelent a Tudományos Gyüjtemény XI. kötetében 1821; Borsos Márton, Gy.-i oktatás, Pest 1833. — *II korszak* (1832—63). Dobrossy István, Gy., Taylor rendszere után, magyar nyelvre alkalmazta D..... I., Pest 1843; Gyurits Antal, A Gy.-ról elméleti és gyakorlati tekintetben, Pozsony 1844; Nagy Miklós, Magyar Gy., Pest 1861; Gászner Lajos, A Gy. (Stenographia) rövid és magyar nyelvre alkalmazott tana, u. o. 1861, 2. kiad. 1862. — *III korszak* (1863—napjainkig). A) *Gabelsberger-Markovits-rendszer szerint.* Markovits Iván, Gyorsirászat Gabelsberger elvei szerint a magyar nyelvre alkalmazva, 8. javított kiad., Budapest 1878; Csanády István, Első magyar Gy.-i emlékkönyv, Bécs 1864; Elischer Gyula, Virágok Gy.-i mezben, Pest 1865; u. a., Gy.-i zsebkönyv, Bécs 1866; Feuer László, Gy.-i Évkönyv, Pest 1866, 1867; Feyer Gyula, Jelények és vitairási rövidítések gyüjteménye, 1870; Schütz Miksa, Gy.-i olvasókönyv, u. o. 1871; Nagy Sándor, Gy.-i olvasmányok, Budapest 1874; u. a., Rövid Gy.-i tankönyv, u. o. 1875; Levelezési és vitairási jelények gyüjteménye, u. o. 1875; Leszlényi Imre, Hogyan kell a Gabelsberger-Markovits-rendszert javítani? Győr 1875. Positiv javaslatok stb., u. o. 1875; Balogh Andor, A magyar Gy. tankönyve, 1875; Theisz János, Gy.-i olvasókönyv, Pozsony 1877; Forrai Soma, Magyar Gyorsirók Évkönyve, Budapest 1880; u. a., Szépirodalmi munkák Gy.-i mezben, 1. Regék, irta Jókai Mór, u. o. 1883; u. a., Szépirodalmi munkák Gy.-i mezben, 2. Elbeszélések, u. o. 1886; u. a., Szépirodalmi munkák Gy.-i mezben, 3. Történeti apróságok, u. o. 1888; u. a., A magyar Gy. tankönyve. 1. Levelező irás, 5. kiadás u. o. 1890. II. Vitairás, u. o. 1890; Bódogh János, Gy.-i olvasókönyv, 1. kiadás 1880, 2. kiadás Szeged 1890; Kozáry József, A Gabelsberger-rendszerü Gy. új módszerü gyakorlati tankönyve, Budapest 1885; Kankovszky Ferenc, Ismertető táblázat, mely két oldalon Gy.-unk rendszerének áttekintését nyujtja, Pozsony 1885; Szilágyi Aladár, A Gabelsberger-Markovits-féle gyorsirászat tankönyve 25 tanórában, Budapest 1885; Hegedüs Ferenc, I. A Gy. gyakorlati tankönyve, u. o. 1886. II. A vita és a parlamenti Gy., u. o. 1886, mindkettő 2. kiad.; Kollmann Gyula, A Gy. gyakorlati tankönyve a Gy. történetével, Arad 1888; Bódogh János, A Gabelsberger-Markovits-rendszerü magyar Gy. tankönyve. I. Levelező irás, Szeged 1893, 6. kiad. II. Gyakorlati Gy., mérsékelt vitairás, u. o. 1893. III. Parlamenti Gy., vitairás, u. o. 1893; Gyorsirati olvasókönyv, u. o., 2. kiad. 1893; A levelező és gyakorlati Gy. állandó rövidítései, 4. kiad. u. o. 1893; u. a., A levelezési és gyakorlati Gy. állandó rövidítései, 3. kiad., u. o. 1890; Schell Antal, Hitszónoklati gyorsiró. Levelező Gy., 1891; Szabó Sándor, A magyar Gy. tankönyve, Budapest 1892; Kiss Albert és Neubauer József, Vezérfonal a magyar Gy. megtanulására, u. o. 1893; A Gabelsberger-Markovits-féle Gy. tankönyve, a 10-ik kiadást sajtó alá rendezte Vikár Béla, Budapest 1895. — B) *Stolze-Fenyvessy-rendszer szerint.* Fenyvessy Adolf, A magyar gyorsirászat kimeritő tankönyve, Berlin-

Pest 1863; u. a., A Gy. a középtanodákban, Pest 1869; u. a., A magyar gyorsiró középtanodai és magánhasználatra, u. o. 1871, 3. kiad.; Günther Antal dr., Gy.-i oktató levelek, u. o. 1871; A Stolze-Fenyvessy-féle egyszerüsített Gy. tankönyve, Budapest 1878 és következő években, legutolsó kiadás 1882; P. Gyurmán Andor, A magyar Gy. kimerítő tankönyve, u. o. 1887; Adorján Emil, Tizenőt Gy.-i óra. Tankönyv, melyből a Gy. 15 óra alatt magánszorgalomból megtanulható, Nagyvárad 1891; Vargay István, A magyar Gy. tankönyve Stolze-Fenyvessy-féle egyszerüsített elvek alapján, Budapest 1893; Janovits Pál, A Stolze-Fenyvessy-féle Gy. tankönyve, kéziratban, 1893. — C) *Önálló gyorsirási rendszerek.* Bonyhay József, Debreceni Gyorsiró, 1868; Dohnányi Frigyes, Ahrends Lipót alkotta észszerü, könnyü és biztos Gy., Budapest 1873; u. ez, Pozsony 1878; u. a., Panstenográfia, minden nyelvre való Gy., különös tekintettel a magyar és német, valamint a szláv és latin nyelvekre, Pozsony 1877; Kele Antal, Kritikai munkálatok a Gabelsberger-Markovits és Stolze-Fenyvessy magyar Gy.-i rendszerek felett, 1877; u. a., Az új magyar Gy. alapvető szabályai. Budapest 1880; u. a., Az új magyar Gy. tankönyve, nyelvünk természetéhez alkalmazva s különös tekintettel a magántanulásra, u. o. 1884; Szalágyi Aurél, Abszolut magyar Gy., u. o. 1890; Nagy Sándor Gy.-a, 7. kiad., u. o. 1894. — D) *Rendszertől nem függő gyorsirási munkák.* Szepessy Xav. Ferenc, A Gy. szükségéről, Budapest 1867; Szombathy Ignác, A gyorsirászat rövid történelme Noe Henrik Gy.-tanából fordítva, Pest 1868; «Győzzön a jobb». A két Gy.-i rendszer összehasonlítása, u. o. 1870; Fayer László dr., A szóbeli eljárás és a Gy., u. o. 1870; Nagy Sándor, A Gy. történelmének rövid vázlata, Budapest 1874; Fleischaker M. F., A Gy. rövid története, Győr 1875; Leszlényi Imre, Ars Tironia, u. o. 1875; Hadik Rikárd, A Gy. tanításának módja, u. o. 1875; Kapcy Zoltán, A Gy. fejlődésének és irodalmának rövid vázlata, u. o. 1876; Kovácsházi István, Pantographia (egyetemes irás), Budapest 1877; Gopcsa László dr., A magyar Gy. modern irodalmának negyedszázada, Szamosujvár 1887; u. a., A magyar Gy. története, Budapest 1893; Vikár Béla, Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern stenographiával, a magyar tud. akadémia kiadása, u. u. 1889; Forrai Soma, Kritika Szalágyi Aurél dr. «Abszolut magyar Gy.»-áról, u. o. 1892; Boros Gábor, A Gy. története, Budapest 1893. G—A.

Gyorsmérleg, l. *Mérleg* (XII. k. 538. 2. hasáb).

Gyorstüzelés, l. *Lövés* (XI. k.).

Gyökér-baktériumok (bakteroid), l. *Baktérium.*

Gyökérfojtó v. *gyökérgyilkoló* (Rhizoctonia DC.) meddő gomba-micelium. Fajai gyökéren és hagymán élődnek s elpusztítják. A *R. medicaginis* DC. a lucernát, a sáfrányhalál v. *R. crocorum* DC. az igazi a sáfrányt. A *R. allii* Grew. hagymafajokat, a *R. mali* DC. az almafa gyökerét, a *R. batatas* Fr. É.-Amerikában a batatasz gumóit pusztítja. A *R. solani* Kühn. a burgonya himlőbetegségét okozza. L. még *Herefélék* (IX. k.).

Gyökérhüvely (növ.). A gyökér edénynyalabját körülfogó, gyakran vastagfalu v. megfásodott sejtek alkotta hüvely (keresztmetszetben gyürü) az alapszövetből keletkezik.

Gyömbérgyökér (növ.), l. *Szegfügyök* (XV. k.).

Gyömbérpázsit (növ.), l. *Tevekáka* (XVI. k.).

Gyömli, a hódoltság korabeli magyar nyelvben a zsoldos lovasság egyik jól díjazott előkelő faját jelentette. Az egykoru forrásokban *gyömlünek* is nevezik, és eredetére nézve nem más, mint az oszmánli *gönüllü* (VIII. k.) szónak magyaros kiejtése. A delszlávos közvetítésre való *gyumlia* néven is gyakran fordul elő. K—C.

Gyöngeelméjüség, l. *Dementia.*

Gyöngyákác (növ.), l. *Sophora* (XV. k.).

Gyöngyös (VIII. k.). Ipartelepei közül említendők a gőzfürész és faipar részvénytársaság s ennek egyik mellékága a hengergőzmalom. A közgazdaság köréből említendő a Gy.-i kereskedelmi és gazdasági bank, továbbá a Gy.—visontai szőllőtelep részvénytársaság. Közlekedési szempontból említendő a Gy.—bene—parádi országút a Mátrán keresztül. Közművelődési szempontból említendő az állami főgimnázium új épülete. Végül helyreigazításképp megjegyezzük, hogy nem a 12. huszárezred van Gy.-ön, hanem a 4. Mint új lap említendő a Gy.-i Újság (III. évf., szerkeszti Dudás Adolf). V. ö. *Spetyko* Gáspár, Hevesmegye leirása (Gy. 1870); *Hanák* Kolozs, Mátrai kalauz (u. o. 1897); *Káplány* J., A Gy.-i kaszinó 50 éves multja (u. o. 1886); u. a., A farkasmáji pincék multja (1891).

Gyöngyszágó, l. *Szágó* (XV. k.).

Gyöngyszőllő (VIII. k.). Legjelentékenyebb alakok: 1. a *Chassellas rouge* (egyéb nevei: Ch. rose, Schönedel, Rotedel, roter Gutedel, roter Süssling, rote Süsstraube, roter Spanier; Svájcban: Fendant roux, Tramontaner, Tramündler), melyet Magyarországon *piros saszlasznak, piros Gy.-nek* v. *piros Fábián-szőllőnek* neveznek. Egyike ez a legelterjedtebb s a legkedveltebb csemegeszőllő-fajtáknak, melyet majd minden szőllővidéken termelnek. Tőkéje igen buja növésü s nagyon korán jő termésbe; levelei középnagyok, vékonyak, simák, kerekdedek, ötkaréjosak; fürtje kúpalaku, nagy, meglehetősen laza; bogyói nagyok, halványabb vagy sötétebb pirosszinüek, levesek, édesek, koránérők. Fürtjei nemcsak tetszetős kinézésüek, hanem jósággal mellett igen tartósak is, amiért e szőllőfajtát, főleg nagyvárosok közelében, piaci szőllőül termesztik. Amellett, hogy tőkéje korán terem, termőképességét vén korában is megtartja; mély, száraz, erőteljes talajt kiván, de a metszésmód iránt meglehetősen közönyös, miért is az alacsony fejmivelestől kezdve egész a lugas-mivelésmódig mindenfélekép mivelhető, de mégis inkább a vesszős miveleteket kivánja. E fajta gyengéje abban áll, hogy a különféle élősködő gombákkal s a fagyokkal szemben nagyon érzékeny. Változatai közé tartoznak a *Ch. de Negrepont,* meg a *Ch. rose de Falloux.* — 2. *Ch. blanc* (egyéb nevei: Doucet, Marlenche, Mornain blanc, Bournet, Valais blanc, Ch. doré, Ch. de Fontainebleau, hâtif de Teneriffe, Barsur-Aube, Ch. croquant, Ch. de Mornain, Ch. de Montauban; Svájcban: Fendant blanc, Wälsche Rosmarintraube; Ausztriában és Németországban: weisse Gutedel, Krach-Gutedel), melyet hazánkban *fehér ropogószőllőnek, fehér Gy.-nek, spanyol szőllőnek* v. *fehér Fábián-szőllőnek* neveznek. Az előbbitől, melynek jó és rossz tulajdonságait osztja, csupán fürtjének szine által különbözik; bogyója sárgászöld, áttetsző, erezett, a napos oldalon foltos. A bogyó husa a termőhely szerint többé-kevésbbé leves és ropogós; szárazabb, lazább talajban s szabad fekvésben bogyói húsosabbak, a bogyó héjai vastagabbak (evés közben ropogósak) lesznek, mig nedvesebb, kötöttebb talajban s magas (lugas) mivelésnél inkább levesek és vékony héjuak. E fajtát Svájcban, a genfi tó mellékén borszőllőül is termelik s belőle szürik a «la côte» név alatt ismert bort. — 3. *Ch. musqué* (Ch. blanc musqué, Ch. musqué le vrai, Muskat-Gutedel), melyet hazánkban *passza tuttinak* neveznek, a 2. alattitól gyengébb növésü tőkéje, lazább fürtje s kellemes muskotályzamatu bogyói

által különbözik. — 4. *Ch. Coulard* (Gros Coulard, Ch. de Montauban à gros grains, Fendant, früher Gutedel, Diamant, Diamanttraube, Perltraube), mely a 2. alattitól csak csipkésebb levelei s korábbi érése által különbözik; két, tőle alig elütő változata van: a *Ch. Duhamel* s a *Ch. Vibert.* — 5. *Ch. Ciotaut* (Cicutal, Ciotat, Africana, Malmsey, spanischer Gutedel, Petersilientraube, Petersilienweinstock); e fajtát hazánkban *fehér petrezselyemszőllőnek* v. *csipkéslevelü Fábián-szőllőnek* nevezik. Fő jellegét e fajtának kicsiny, vékony, sokszorosan osztott és szaggatott, a petrezselyemlevélhez hasonló levelei teszik; bogyói középnagyok, gömbölyüek, sárgás-zöldek, fehéren erezettek, ropogósak, édesek. — 6. *Ch. rouge royal* (Ch. violet, Ch. rose de Montauban, Ch. rose de la Meurthe, Cerèse, Fendant rose, Königs-Gutedel, frühester Krach-Gutedel, königlicher Gutedel). Tőkéje erős, venyigéi violaszinüek vagy vörösbarnák sötétebb sávokkal; hajtásvégei fénylők, vörösbarnák; fürtje nagy, elágazó, hengerdedalaku; bogyói középnagyok, kerekdedek, világospirosak vagy pirosbarnák, áttetszők, fehéren harmatoltak, meglehetősen koránérők. MZY.

Győr (VIII. k.), 1. *vármegye*, területe a legújabb adatok szerint 1468·60 km², lakóinak számát (1898) 124,400 lélekre becsülik. A legújabb közigazgatási beosztás szerint van benne 1 sz. k. város, 14 nagy- és 74 kisközség. A szolgabirói járások száma 3, a körjegyzőségeké 23. Puszta, telep és major van 330. A vármegye (és a területén fekvő sz. k. város) területén van 3 kórház 92 ágygyal; egész területén működik 35 orvos, 97 okl. bába és 12 gyógyszerész. Van 262·1 km. törvényhatósági út. A vasúti vonalak hossza 120·1 km., miből 68·6 km. állami vasút; a vasúti állomások száma 20. Van 40 posta- és 21 táviró-hivatal, továbbá 231 távbeszélő-hivatal, illetve állomás. A vármegye területén fennáll 3 takarékpénztar és 5 szövetkezet, összesen 1.919,700 forint tőkével. Az összes tanintézetek száma 177, köztük 2 hittani intézet, 1 gimnázium, 1 reáliskola, 8 különféle szakiskola, 2 tanitóképző intézet, 140 népiskola, 21 kisdedóvó, 2 emberbaráti jellegü intézet és 1 börtöniskola. Ez intézeteket 23,277 tanuló látogatta.

1897. évi termés: búza (20,897 ha. terület, 168,445 q termés), rozs (13,108 ha. terület, 118,712 q termés), árpa (11,423 ha. terület, 118,095 q termés), zab (6306 ha. terület, 59,727 q termés), tengeri (8502 ha. terület, 139,773 q termés), borsó (30 ha. terület, 71 q termés), bab (2910 ha. terület, 7907 q termés), lencse (10 ha. terület, 67 q termés), burgonya (3279 ha. terület, 339,290 q termés). 1898. állatállománya 11,779 drb magyar és 18,318 drb nem magyar fajtáju szarvasmarha, 633 bivaly, 12,282 ló, 115 szamár és öszvér, 27,187 sertés, 38,139 juh és birka, 379 kecske. Közlekedését illetőleg kiépült a *győr—veszprém—dombóvári vasút.* Győr városától a Nagy-Dunáig a hajózási forgalmat a cs. és kir. szab. dunagőzhajózási társulat és a magyar tenger- és folyamhajózási társulat közvetítik. A szigetközi ármentesítő társulat 1898. Révfalu község ármentesítésével az egész dunamenti vidék árvédelmét befejezte.

2. *Gy.* (VIII. k.) *város* új épületei közül említendők a városház, kórház. 1899 őszén megnyilt az újonnan szervezett felső kereskedelmi iskola. A közelében 1809. vivott csatát l. *Kis-Megyer.* V. ö. *Szávay* Gyula, Gy., monográfia a város jelenkoráról, a történelmi idők érintésével (Győr 1896).

Győrffy, 1. *Gyula*, orsz. képviselő, szül. Karcfalván (Csik) 1858 márc. 22. Középiskoláit befejezve Bécsben, Kolozsvárott és Budapesten hallgatta a jogot, doktori és ügyvédi oklevelet nyert és Budapesten ügyvédi irodát nyitott. 1882. mint tartalékos vadásztiszt részt vett a boszniai hadjáratban. 1881 óta a csikkarcfalvi kerület képviselője. Vezérszerepet játszott a Janszky-ügy tárgyalásánál s a határrendezés kérdésénél; egyike az elsőknek, kik Ugron Gáborral a függetlenségi és 48-as pártból a fokozatosság elvénél fogva kilépve, megalapiták a 48-as kört. Később Ugron és társai visszalépvén az anyapártba, egyedül maradt, majd az egyházpolitikai harcnak eldőltével az 1896-iki választások alkalmával szabadelvü programmal választották meg. Csik vármegye törvényhatósági bizottságának tagja, az erdélyi kat. státus igazgató tanácsának alelnöke s a kat. érdekek szószólója a házban liberális irányban. A leszámitoló bank és a Danubius jogtanácsosa. A véderő-bizottság tagja. Megjelentek: *Országgyülési beszédei 1884—94.* (Budapest (1894).

2. *Gy. Iván*, pedagogiai iró, primási főtanító, szül. Mező-Mocson (Kolozs) 1830 dec. 28., megh. Esztergomban 1883 jun. 13. A gimnáziumot Nagyszebenben és Kolozsváron elvégezve, a szabadságharc kitörésekor az Ormai-féle vadászszázlóaljba állott és a zsibói fegyverletétel után a Székelyföldre menekült, hol Sepsi-Szent-Iványban kat. kántortanító lett. Innen Gyulafehérvárra székesegyházi karnagynak hivták meg, itt 7 évig működött. 1852—67. Zentán volt főelemi tanító. 1867. Simor primás meghivására Esztergomba ment. Tagja volt az erdélyi Kemény Zsigmond társaságnak. Esztergomban 4000 kötetes könyvtára volt. Székely-magyar nyelvészeti gyüjteményével, melyet özvegyétől a m. tud. akadémia vásárolt meg, nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak. Irodalmi működését 1862. kezdte meg a Katolikus Néplapban; számos cikket irt a Pesti Naplóba, a Magyar Koronába s az összes kat. egyházi és iskolai lapokba. Munkatársa volt az Egyetemes Magyar Encyclopaediának. Önálló művei: *Mennyei manna* (3. kiad. Budapest 1883); *Egy szerény indítvány* (alakitsunk Szt.-Imre-társulatot, Szeged 1867); *Ötven magyar népdal és dallam* (Pest 1871); *A kat. hitvallástan kézikönyve* (Zenner N. után, 2 köt., Budapest 1875); *Tréfás versek* (2. kiad. u. o. 1886); *Garaboncás diák* (u. o. 1878); *Magyarország története* (25. kiad. u. o. 1898); *Természetrajz* (21. kiad. u. o. 1898); *Természettan* 10. kiad. u. o. 1897). A négy utóbbi német és tót nyelven is több kiadást ért. V. ö. Magyar Könyvészet 1878—90; Vasárnapi Újság 1883. 25. sz.; *Zelliger* A., Esztergommegyei irók; *Kőrösi* L., Esztergom; *Szinnyei* J., Magyar irók élete; Paedagogiai Plutarch, Pozsony 1887; *Orbók* M., Magyar pedagogok albuma, u. o. 1888; *Benedek* E., Székely-egyleti naptár (1894); *Berecz* Gy., Háromszék vármegye népokt. int. tört. (Brassó 1893). Z—R.

3. *Gy. János,* az előbbi fia, pedagogiai iró, székes-fővárosi tanító, szül. Gyulafehérváron 1859 jan. 8. Gimnáziumi tanulmányait Esztergomban végezte, hol tanítói oklevelet nyert. 1876—79. Sárváron, 1879—82. Nagy-Perkátán működött mint tanító. 1877. középiskolákra képesítteteti tornatanárnak. 1882 óta Budapesten tanító. Pedagogiai és társadalmi cikkei a fővárosi és vidéki lapokban sűrün jelentek meg. Önálló munkái: *Karácsonyi pásztorjáték* (Esztergom 1882); *Egészségtan* (2. kiad. u. o. 1892); *Rövid gazdaságtan* (2. kiad. u. o. 1897); *Új pénz* (6. kiad. u. o. 1892); *Falusi iskolások olvasó- és tankönyve* (5. kiad. u. o. 1898, ugyanez németül 2. kiad.) s még több tankönyv. V. ö. *Szinnyei* J., Magyar irók élete (Magyar Könyvészet, 1884—90). z—r.

György (8., VIII. k.) *görög király* nem birta és nem is merte a filhellén egyesületek agitációjának útját szegni, sőt engedvén a közhangulatnak, maga állott a Kréta fölszabadítására célzó mozgalom élére, ami azután 1897 tavaszán a török háboru kitörésére vezetett. A csatatérről érkező balhirek oly izgatottságot keltettek, hogy különösen Athénben dinasztia-ellenes mozgalmak törtek ki. E válságos pillanatban a király a Delijannisz-kabinetet elbocsátotta és az ellenzék karjaiba vetvén magát, Ralliszt nevezte ki miniszterelnökké. A háboru dicstelen befejezése után (1897 dec. 4.) Gy. király abban lelte feladatát, hogy az országot beutazza és a háboru okozta sebek behegesztéséről gondoskodjék. Ebben már az elbocsátott Rallisz utódai Zaimisz, illetőleg Theotokisz jártak kezére. Legtöbb bajt okoz a lappangó pénzügyi krizis. 1898 febr. 26-án egy fanatikus a Phaleron felé kocsikázó király ellen merényletet követett el, de golyója nem talált. m. l.

2. *Gy. görög herceg,* krétai főbiztos, az előbbinek második fia, szül. Korfuban 1869 jun. 21. Ifjuságának jó részét Kopenhágában töltötte. Az ottani tengerészeti hadapródiskola elvégzése után dán tengerészeti tiszt lett. Mikor kilépett a dán hadi szolgálatból, fregatta-kapitánynak nevezték ki. 1890. unokabátyját, Miklós orosz nagyhercegeet, a mostani cárt elkisérte keletázsiai útjára és 1891 ápr. 23. Japánban a Kioto melletti Otsu községben megmentette életét, mely ellen egy japáni rendőr merényletet követett el. Az utolsó török-görög háboruban a krétai torpedó-flotilla parancsnoka volt, de nem igen tüntette ki magát. A háboru után hosszabb szabadságra ment, melyet nagyszülleinél, a kopenhágai királyi udvarban töltött. 1898 nov. visszatért hazájába, hol Pireuszban és Athénben ünnepélyesen fogadták. Ugyanazon hónapban a hatalmak a portával és Görögországgal folytatott hosszu tárgyalások után Kréta főbiztosának nevezték ki. Gy. 1898 dec. Krétába ment és elfoglalta új hivatalát azzal a programmal, hogy a sziget békéjét helyre fogja állítani. Mint kormányzó különösen a körül buzgólkodott, hogy a törökök tömeges kivándorlásának véget vessen, sőt $2^1/_2$ milliónyi frank előleget kért (a négy érdekelt nagyhatalom beleegyeztével), hogy a török kivándorlókat maradásra birja és újból letelepitse. Az 1899 márc. kidolgozott alkotmány-javaslat értelmében évenként 200,000 frank fizetést kap.

3. *Gy.* (17., VIII. k.) *István Albrechtet,* Schaumburg-Lippe fejedelmét 1896. porosz lovassági tábornokká nevezték ki.

4. *Gy.* (19., VIII. k.) *Frigyes Ágost* szász herceg ifjabbik leánya, *Mária Jozefa* (szül. 1867 máj. 31.), *Ottó* osztrák főhercegnek és magyar királyi hercegnek a felesége; legidősebb fia *Frigyes Ágost* (szül. 1865 máj. 25.) nőül vette 1891 nov. 21. *Lujza* főhercegnőt, IV. Ferdinánd toscanai nagyherceg leányát; második fia *János György* (szül. 1869 jul. 10.) nőül vette 1894 ápr. 5. *Izabella* württembergi hercegnőt; harmadik fia *Miksa* (szül. 1870 nov. 17.) 1896 jul. 26. pappá szenteltetett.

5. *Gy. Alexandrovics,* orosz nagyherceg, lásd *Sándor.*

6. *Gy.*, cambridgei herceg, l. *Cambridge* (2., IV. k.).

7. *Gy.* yorki herceg, Albert Eduárd walesi hercegnek másodszülött, de testvérbátyja elhunyta következtében most már legidősebb fia, az angol trón jövendőbeli örököse (szül. 1865 jun. 3.), nőül vette 1893 jul. 6. az anyai ágon magyar származásu *Teck Mary* hercegnőt (szül. 1867 máj. 26.).

György *Aladártól* újabban megjelentek: *A föld és népei* (I. köt. Amerika földrajzi és népismei leirása, 2. kiad. Budapest 1894, újból irt kiadás 1—97); *Magyarország vidéki városai ipari szempontból* (u. o. 1895); *Emberbaráti tan- és nevelőintézeteink* (a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbizásából az 1896. ezredéves kiállítás alkalmára, u. o. 1896). 1898. az akadémia megbizta A munkásvédelem és munkásbiztositás c. munka megirásával.

Győri csata, l. *Kis-Megyer.*

Győry *Elek* 1896 jun. 6. megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét.

Győző, személynév, l. *Magyar személynevek.*

Gyujtó-akna, a német és olasz szenitő módnál a szenitő tér közepétől a tetőig felérő hasábalaku nyilás, mely a szenitőrakás meggyujtására szolgál.

Gyujtótükör (VIII. k.), már az ókorban ismeretes volt. Igy p. *Eukleides* Katoptrikájában megemlíti, hogy a gömbtükrök (l. *Tükrözés,* XVI. k.) a napfényt összegyüjtik. *Plutarchos* szerint a Vestaszüzek a «szent tüz» kigyujtásakor gyujtótükröket használtak. Az az ismeretes elbeszélés, hogy Archimedes a római hajókat gyujtótükrökkel gyujtotta volna meg, magában véve igen valószinütlen. A nagy távolságból való gyujtogatás lehetőségét legjobban bizonyítja *Buffon* kisérlete, ki 168 drb 16 cm. magas és 21 cm. széles síktükröt akként rakott össze óriási homoru tükörré, hogy ez 47 m. távolságból vékony, szurokkal áztatott fenyőfadeszkát tényleg meggyujtott. 40 tükörrel 15·7 m. távolságban szurokkal bevont bükkfadeszkát volt képes meggyujtani, 6 m. távolságban pedig könnyen éghető testeket lángra lobbantott. Állitják, hogy *Proklos* a Konstantinápolyt ostromló Vitelinus hajóit szintén tükrökkel gyujtotta volt meg (Kr. u. 514.). *Villette* (megh. 1698.) 0·8 átmérőjü és 0·9 gyujtótávolságu Gy.-rel a legnehezebben olvadó fémeket megolvasztotta s olvasztó tégelyeket, földnemeket, kőzeteket megömlesztett. Fizikai készülékek gyártóinál kapha-

tók bádogból készült tükrök, melyek gyujtópontjukban pecsenyét sütnek, vizet forrásba hoznak s a fejlődő gőz kicsi gőzgépet hajt. Nem hiányzanak merész tervezők, kik ez utóbbi kisérletet nagyban törekszenek megvalósitani, azaz gyujtótükrök révén az összegyüjtött napsugarak hevével igazi gőzgépeket hajtani, vonatokat, hajókat járatni. Világos, hogy a dolog elvileg nem lehetetlen, de csak akkor, ha süt a nap.

Gyula (VIII. k.) rendezett tanácsu városban 1896 jun. 26. leplezték le ünnepélyesen Erkel Ferenc emlékszobrát (*Kallós* Ede és *Kann* Gyula műve). V. ö. Gy. város rövid leirása (több képpel és a város legujabb térképével, Gyula 1898).

Gyulafehérvár (VIII. k.). Dandárparancsnokság székhelye; a zalatnai vasút létesitése óta a város területén két pályaudvar van; a régi jezsuitatemplom helyén felépült a róm. kat. főgimnázium és a várbeli sétakerttel szemben emelkedik az új utászkaszárnya. Több humanitárius intézmény is létesült. TH—V.

Gyulai *Pál* irói munkásságának ötvenéves jubileumát a Kisfaludy-társaság 1895 febr. 10. közgyülése alkalmából fényesen megülték. Ez alkalomból barátai 1600 frtot bocsátottak rendelkezésére, melyből az ünnepelt ezeret a Kisfaludy-társaság alaptőkéjének nevelésére, a fenmaradt összeget Kemény Zsigmond mellszobrának elkészitésére kért fordittatni. Ugyancsak ekkor barátai arany-tollal és Gy.-serleggel ajándékozták meg, a király pedig a Szt.-István-rend kiskeresztjével tüntette ki. 1899 okt. 9. ama támadások következtében, melyek amiatt érték, mert a Kisfaludy-társaság ülésén ellene nyilatkozott annak, hogy a társaság az aradi vértanuk szobrára, az ötvenéves évforduló alkalmával koszorut küldjön, a társaság elnöki állásáról lemondott; a lemondást a társaság okt. 18-iki rendkivüli gyülésén elfogadta és másnap a társaság tagjai testületileg vettek búcsut tőle. Újabban megjelentek tőle: *Költeményei* (R. Hirsch Nelli rajzaival, 4. kiad. Budapest 1895); *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (beszély, Dörre Tivadar rajzaival, 4. kiad. u. o. 1898). Költeményeit 1898. az akadémia a Bulyovszky-jutalommal tüntette ki.

Gyulai pálos kolostor, a baranyavármegyei Gyula faluban állott. 1292. a hires Óváry Konrád alapította Szent László király tiszteletére. 1479 táján Kinizsy Pál a törököktől visszafoglalt egyházi szerekkel ajándékozta meg. 1543. pusztult el. V. ö. *Rupp*, Magy. helyr. tört. (I. 388., III. 162.). KAR.

Gyumlia, l. *Gyömli.*

Gyurácz *Ferencet* 1895 nov. 7. megválasztották a dunántúli evang. egyházkerület püspökévé.

Gyurgyevics *Vazul,* horvát politikus, 1896 jun. 6. megkapta a Ferenc-József-rend középkeresztjét a csillaggal.

Gyurkovics *György* (rózsa-lehotai), a horvát-szlavonországi tartománygyülésnek a magyar országgyülésbe delegált képviselője, szül. Klasznicson 1845 febr. 24. Régi felső-magyarországi család sarja. Eleinte a katonai pályára lépett és a mérnöki akadémiában végezte tanulmányait. 1864. hadnagy a 46. sz. gyalogezredben, 1866—1868. a bécsi hadi iskola hallgatója. 1868—76. a vezérkarhoz volt beosztva. 1870. a bécsi Presse főmunkatársa lett. 1896. belépett a Pester Lloyd szerkesztőségébe. 1882 óta a karlócai kerület képviselője. Tagja a horvát regnikoláris bizottságnak és a pénzügyi bizottságnak. 1897. megkapta a III. osztályu vaskorona-rendet. Önálló művei: Studien über Lessings Laokoon; Die Wiener Schauspielschule; Das Ehebruchsdrama; Bosnien (1879); Albanien (1880); Bosnien und Kroatien (1886). Szerbből sokat fordított németre.

Gyútüs puska, oly hátultöltő puska, amelynél a töltényfémhüvely fenekét egy rugó által előre lökött tü szúrja át s dörzsölésével a hüvely fenekalján levő robbantó szert fellobbantja, amely ismét a töltény lőporát gyujtja meg. A Gy.-kat Dreyse német puskaműves találta fel s a poroszok ily fegyverekkel vivták az 1866-iki és 1870-iki győzedelmes hadjárataikat. L. *Lövőfegyverek* (XI. k.).

Gyülekezési és egyesülési jog, l. *Egyesülési és gyülésezési szabadság* (V. k.) és *Egyesülési jog* (XVII. k.).

Gyümölcsbor. Legáltalánosabban készitik az alma- és körtebort (cidre), mely főleg Felső-Ausztriában, Salzburgban, Württembergben és Franciaországban készül, pöszmétebort (goosberry wine) főleg Angliában készitenek. Minthogy ezen gyümölcsök leve jóval kevesebb cukrot tartalmaz, mint a szőllőmust s szesz csak a cukorból képződhet, a Gy.-ok általában jóval gyengébbek a szőllőboroknál, s ugyanez okból tartósságuk is igen csekély. Egy magyar almaborban 5·7% szesz, 0·67% sav és 2·82% extrakt találtatott. A Gy. készitésénél fő dolog oda hatni, hogy azok minél több cukrot tartalmazzanak, mely okból a bornak szánt gyümölcs teljes kiérését be kell várni. Az érett gyümölcsöt azután megzúzzák vagy megreszelik, s pár órai állás után kisajtolva, levét hordóra töltik s legcélszerűbben kotyogó (erjesztő cső) alatt kierjesztik. Igen ajánlható a mustban hektoliterenkint 4—6 kg. cukrot feloldani, miáltal a Gy. szeszesebbé s egyúttal tartósabbá válik. A savanyu gyümölcsök: ribizke, pöszméte leve a sav gyöngitése céljából vizzel higitandó s azután annyi cukrot kell benne feloldani, hogy a mustmérő körülbelül 15—16% cukrot mutasson. A Gy.-készités előtt a penészes, rothadt stb. gyümölcsöt a többi közül gondosan ki kell válogatni, mert különben a bor rossz izü lesz. KTY.

Gyümölcsfeslés (növ.), a száraz gyümölcsöknek éréstájban határozott és jellemző módon való felrepedése, hogy a magvak kiszóródhassanak. L. *Feslő gyümölcs* (VII. k.).

Gyümölcstermelés. Bár Magyarország éghajlati és talajviszonyai kedveznek a Gy.-nek, e termelési ág a legujabb időig meglehetősen el volt hanyagolva. Az országos kertészeti egyesület 1859. a budai Lágymányoson kertészeti intézetet állitott föl, mely azonban fejletlen maradt. Csekély hatása volt az erdélyi gazdasági egyesület működésének is, mely ugyanabban az időben törzskertet állitott fel. A kiegyezés után a kormány részben a vincelléri-skolák, részben más gazdasági tanintézetek útján a Gy. elméleti és gyakorlati oktatását iparkodott meghonosítani, de ki nem elégitő eredménynyel. A helyzet csak akkor javult, mikor a filloxera pusztítása követ-

keztében az előbb szőllővel beültetett területet gyümölcsfákkal kezdték beültetni. A földmívelési minisztérium is 1894 óta nagyobb erővel támogatja a Gy.-t, annál is inkább, mert a mezőrendőrségről és a mezőgazdaságról szóló 1894. XII. t.-c. 6. §-a arra kötelezi a községeket, hogy a határ kiterjedéséhez és a befásítandó utakhoz és területekhez mért, de legalább egy negyed katasztrális hold nagyságu kellően berendezett faiskolát tartsanak fenn. Az 1895. évi mezőgazdasági statisztikai adatgyüjtés a gyümölcsfák összeirására is kiterjedt. Teljesen megbizható adatokat nem lehetett szerezni, mert a nép azt hitte, hogy az összeirás adóztatás céljából történik s ezért sok fát eltitkolt. Az egész országban — Horvát-Szlavonországot beleértve — a faiskolák csemetéinek belevonásával néhány ezer hiján 78 millió gyümölcsfát irtak össze. A földmivelési minisztérium az országot 15 Gy.-i vidékre osztotta föl, melynek saját éghajlati és talajviszonyai szerint jelölték ki a tenyésztendő gyümölcsfajtákat. A kilenc állami faiskolában pedig a kijelölt és szaporításra érdemes fajtákból a kiültethető ojtott fákat nagy mennyiségben olcsón, sőt szükség esetében egészen ingyen is előállítják és a termelőknek rendelkezésére bocsátják. A községek és egyházak pedig a vadcsemetét és az ojtóvesszőt ingyen kapják meg. A kertészeti szakképzés előmozditása végett a budapesti vincellérképezdét 1894. felső kertészeti intézetté alakitották, melynek három éves kertészképző és egyéves kertmunkásképző tanfolyama van. Az intézet, melynek pomologiai törzskertje Európa leggazdagabb kertjeinek egyike, tavaszszal néptanitók és magánosok részére külön gyümölcstenyésztési tanfolyamot rendez. Ilyen tanfolyam van a kolozsmonostori s a kassai gazdasági tanintézetnél is. E tanfolyamoknak az a célja, hogy Magyarország 419 szolgabirói járásának mindegyikében legyen legalább egy olyan tanító, kit járási faiskolafelügyelőnek ki lehet nevezni.

Gyümrük, a hódoltság korabeli török szó, a. m. vám, áruvám, melyet ugy a vizi, mint a szárazföldi utakon szállított áruk után kellett fizetni. Az oszmánli szó *gömrük*-nek hangzik. Már Mikes említi a *gyümrükcsi*-t, mint a vámszedő megfelelőjét. K—C.

Gyürky *Ödön*, iró s hirlapiró, szül. Felső-Szelényen (Hont) 1863 okt. 23. Egy ideig Esztergomban papnövendék volt, majd a bécsi Pázmány-intézetben folytatta teologiai tanulmányait. Később azonban elhagyta az egyházi pályát és a tanárira lépett. 1891 óta a m. kir. állatorvosi főiskolán a fölvételi tanfolyam tanára. 1889 óta a budapesti katolikus kör titkára. Újabban nagy tevékenységet fejt ki, mint a keresztény szövetkezetek országos központjának ügyvezető igazgatója. Művei: *Rousseau nevelési elvei* (Vác 1882); *A filozofia az iskolában* (u. o. 1883); *A szeretet nevelése* (Eger 1883); *Salamon magyar király* (Budapest 1885); *Költemények* (Esztergom 1890). 1895 óta a Szent-István-társulat Értesitőjét szerkeszti. 1896. megalapitotta s azóta szerkeszti a *Katholikus Paedagogia* folyóiratot.

Gyűszüfű (növ.), l. *Gyűszüvirág* (VIII. k.).

H.

Haan, község Düsseldorf porosz kerületben, Mettmann közelében, vasút mellett, (1895) 7358 lak., selyem- és gyapjuszövéssel.

Haarlemi balzsam, l. *Kénbalzsam.*

Haas *Hippolyt*, német geologus, szül. Stuttgartban 1855 nov. 5. A kieli egyetemen 1883. a paleontologia és a geologia magántanára, 1887. pedig rendes tanára lett, egyúttal a kieli ásványtani muzeum őre. Művei: Die Brachiopoden der Juraformation von Elsass-Lothringen (Petrivel, Stuttgart 1882); Beiträge zur Kenntniss d. liasischen Brachiopoden-Faune von Südtirol u. Venetien (Kiel 1884); Étude monographique et critique des brachiopodes rhétiens et jurassiques des Alpes vaudoises et des contrées environnantes (Zürich 1892); Die geolog. Bodenbeschaffenheit Schleswig-Holsteins (Kiel 1889); Die Leibfossilien (Lipcse 1887); Quellenkunde (1896); Katechismus d. Geologie (6. kiad. u. o. 1898); Katechismus der Versteinerungskunde (u. o. 1887); Aus d. Sturm- und Drangperiode d. Erde (Berlin 1894); Wandtafeln für den Unterricht in der Geologie (Kiel 1894—98); Schleswig-Holstein meerumschlungen (u. o. 1897); Der Bergmeister v. Grund (regény, Berlin 1898).

Haase *András* (wranaui), prágai nyomdász, megh. Prágában 1895 márc. 3.

Habab (hababin), afrikai néptörzs, mely közeli rokonságban van a bedsákkal és ugy mint ezek, a hamiták etiópiai családjához tartozik. A Vörös-tenger nyugati partján, Szuakin és Masszaua közt nomád életet élnek, tevéket, szarvasmarhát, bárányokat és kecskéket tenyésztenek, bőrcserzéssel foglalkoznak. Kis, sütőkemenceformáju, szalmával födött fakunyhókban laknak. A mohammedán vallás hivei. V. ö. *Heuglin*, Schilderungen aus dem Gebiete der Beni Amer und H. (Braunschweig 1877, 2 köt.).

Habarovszk 1895-ig Habarovka (VIII. köt.). 1888 óta az amuri főkormányzó székhelye, (1897) 14,932 lak., akik közt több khinai és koreai is van, nagyobbára faházakkal, szép városi parkkal, amelyben Muravjev Amurszkij emlékszobra van fölállítva; vasöntéssel, gőzmalommal, sörgyárral, téglaégetőkkel. Nyáron a kereskedelmi forgalmat az Amuron és Uszurin járó gőzösök, 1897

szept. 1-je óta a Vladivosztokba kiépült vasúti vonal is emelik.

Habelmann *Pál*, német rézmetsző, szül. Berlinben 1823., megh. u. o. 1890. Buchhorn tanítványa, legjobb metszetei: A nagy választó fejedelem Fehrbelinnél, Eybeltől; II. Frigyes a sziléziai rendek hódolata alkalmával 1741-ben, Menzeltől; A védencek, Schrader Gyulától; A házi tanító, Vautiertól; A Festészet alakja, Kaulbachtól, a berlini új muzeumban (kartonmetszet); Menet Emmauszba, Plockhorsttól; Shakspere mint vadorzó a békebiró előtt, Schradertől; Gyermekünnep, Knaustól.

Habelschwerdt, porosz város, (1895) 5748 lak.

Habelschwerdti hegység, l. *Glatzi hegység* (VIII. k.).

Haberern *Jonathán Pál*, orvosdoktor, szakbeli iró, *H. Jonathánnak* (VIII. k.) fia, született Szarvason 1855 nov. 30. Orvosi tanulmányait a budapesti, müncheni és bécsi egyetemeken végezte; orvosdoktorrá 1879. avatták Budapesten. Még szigorló orvos korában a pesti szegény gyermekkórház kötelékébe lépett, hol id. Bókay János oldalán 14 hónapot töltött rendes segédorvosi minőségben. 1879 végén Bene-féle ösztöndíjjal a Saale m. Halléba utazott, hol Volkmann Rikárd tanár sebészeti klinikáján csakhamar segéd lett s mint ilyen több mint 2 éven át működött. Ezután félévre még Bécsbe ment, 1882 tavaszán pedig visszatért Budapestre, ahol a II. sebészeti klinikán műtőnövendék, majd első tanársegéd lett s mint ilyen működött 1887 végéig. 1888. a Rókus-kórház fiókkórházának rendelő sebészorvosává nevezték ki. 1891—92. a csontok és izületi bántalmak sebészetéből magántanárrá képesítették. Irodalmi dolgozatainak hosszu sorozata az Orvosi Hetilapban, a Centralblatt für Chirurgie-ban, az Archiv f. klin. Chirurgie-ban, a Sebészetben, a Rókus-kórház évkönyveiben, a Pester med.-chir. Presse-ben jelentek meg. Tárgyait főleg a csont-izületi bántalmak, a sérvek tanának köréből vette. Újabban a helybeli érzéstelenítés tanával s alkalmazásával behatóan foglalkozott.

Haberhauer *János*, l. *Halmos*.

Háberkó, l. *Vizhányó* (XVI. k.).

Haberstich *Sámuel*, ismert svájci iró, *Bitter* Artur néven, szül. Riedben (Bern kanton) 1821 okt. 21., megh. 1872 febr. 20. Egy ideig hivatalnok volt, de 1846-tól kezdve mint hirlapiró élt, szerkesztve a Schweizerischer Charivarit, majd az Emmenthaler Joggelit, melyek radikális irányu humorisztikus lapok voltak. E mellett novellákat irt, melyek összegyüjtve is megjelentek (Bern 1865, 4 köt.).

Habfi, tengerben tartózkodó mesés lény, melyet a régiek férfialakban képzeltek és ábrázoltak. L. *Hableány* (VIII. k.).

Habry, l. *Habern* (VIII. k.).

Habsburg-ház szinei a vörös-fehér, l. *Feketesárga* (VII. k.).

Hacheney, falu Arnsberg porosz kerület Hörde járásában, (1895) 3732 lak., kőszénbányával.

Hackaert (ejtsd: hakkárt) *János*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1629., megh. u. o. 1699. Beutazta Svájcot és Olaszországot, de legtöbbet szülővárosában tartózkodott. A realista és az idealista irányok között középhelyet foglal el. Amahoz tartozik északi tájakat ábrázoló képeivel, amilyenek a hires Kőrisfasor az amsterdami orsz. muzeumban, a Szarvasvadászat a londoni nemzeti képtárban, a Vadász a bükkösben, a müncheni képtárban; inkább emehhez sorozzák déli vidékeket ábrázoló képeit a berlini muzeumban, a drezdai, a kopenhágai képtárban és egyebütt, különösen angol magángyüjteményekben. Rézkarcokat is készített.

Hackel *Ede*, osztrák botanikus, szül. Haidaban (Csehország) 1850 márc. 17. A reáliskolát Prágában, a kémiai szakiskolát pedig Bécsben a technikai főiskolában végezte. 1869 óta St. Pöltenben tanár, még pedig eleinte a főreáliskolában, mely azóta főgimnáziummá alakult. Botanikai célokból beutazta Spanyolországot, Portugáliát, Olaszországot meg az Alpeseket. Főleg a pázsitfélék vizsgálatával foglalkozik. Több kisebb cikkén kivül nagyobb munkái: Monographia Festucarum Europaearum (Cassel és Berlin 1882), ennek a kezdete a Természetrajzi Füzetekben jelent meg (1878); Catalogue raisonné des Graminées du Portugal (Coimbra 1880); Untersuchungen über die Lodiculae der Gräser (Engler, Botan. Jahrbücher 1881); Monographia Andropogonearum, a De Candolle Monographiae Phanerogamarum-nak VI. kötetét alkotja (716 l., 2 tábl., Páris 1869); A pázsitfélék, Engler és Prantl: Natürl. Pflanzenfamilien (II. köt., 1887). Ez mint külön munka angol nyelven is megjelent (The true grasses, New-York 1890).

Hacquet (ejtsd: áké) *Boldizsár*, francia eredetü osztrák természettudós, szül. Couquet-ban (Bretagne) 1739., megh. Bécsben 1815 jan. 10. Eleinte Metzben állatorvos, azután bányatanácsos és tanár Laibachban, 1788 óta a lembergi egyetemen a termékrajz tanára. A Kárpátok egy részét (Neueste physikalisch-politische Reise in den Jahren 1788 bis 1795 durch die dacischen u. sarmatischen oder nordischen Karpathen, Nürnberg 1790—96, 4 köt.) s az Alpesek D-i részét (Plantae alpinae Carniolicae, Bécs 1782) utazta be.

Hadamar *von Laber*, középkori német tanító költő, a Laber bajor nemes család ivadéka, Bajor Lajos német császár hűbérese volt és a XIV. sz. első felében élt. Fő műve, melyet 1340 körül irt, egy allegoriai munka: A vadászat, melyben önmagát vadásznak, szivét kutyának és kedvesét vadnak tünteti föl. Nem érdektelen és szép részletekben nem szegény munka, de az allegoria sem költői, sem szellemes. Művét, melyet a középkorban nagyra becsültek és sokszor utánoztak, kiadták J. A. Schmeller (1850) és K. Stejskal (1880).

Hadersleben, porosz város, (1895) 8635 lak.

Hadi érem, az a bronz emlékpénz, melynek előlapján I. Ferenc József császár és királynak körirattal övezett képe, hátlapján pedig babér- és cserkoszoruval körülfont és az alapítás keltét jelző e fölirat van: 2. December 1873.

Hadik-Barkóczy *Endre* gróf, a főrendiház tagja, szül. Palócon 1862 nov. 1. Atyja, *Hadik* Béla (VIII. k.) osztrák ellentengernagy, anyja *Barkóczy* Ilona grófnő, *Barkóczy* János gróf egyetlen fiusitott leánya volt. Középiskoláit Kassán végezte, majd Hohenheimban gazdasági,

Kassán, Berlinben és Bécsben jogi tanulmányokat folytatott. 1888. a főrendiház tagja, 1889. cs. és kir. kamarás lett. 1891. a maltai rend tiszteletbeli lovagjává választották. 1892—96. a görgői kerület országgyűlési képviselője volt. L. még *Hadik*-család (VIII. k.).

Hadingue (máskép *Hading*, ejtsd: adeñg) *Jane*, francia színésznő, szül. Marseilleben 1861 nov. 25. Ugyanott kezdé fényes pályáját, mely őt 1883. Párisba vezette, hol Koning igazgató alatt a Gymnaseban nagyszerű sikert aratott. Ő kreálta Claire szerepét (a Vasgyárosban), Sapphót (Daudettól), Sarah grófnőt és Prince Zilaht. 1884-ben Koning neje lett, de már 1887. elvált tőle és Coquelin társaságában körutat tett Amerikában. 1888 óta a Comédie française tagja, melytől 1894 nov. elvált, mert féltékeny kollegái nem juttatták új szerephez, és visszament a Gymnase színházhoz. 1897. és 1898. Budapesten vendégszerepelt.

Hadi szövetség, l. *Szövetség* (XV. köt.).

Hadi tengerészet, l. *Tengerészet* (XVI. és XVIII. k.).

Hadjárati emlékjelek. Hadjáratok és nevezetesebb hadi események emlékére készített dísztelek, melyek viselésére azok vannak feljogosítva, akik az illető hadjáratban tényleg részt vettek. Németország egyes államaiban, továbbá Orosz- és Franciaországban csaknem valamennyi hadjárat emlékére vertek H.-et. Ausztriában és Magyarországon az 1813—14-iki francia hadjárat emlékére alapítottak emlékjelet (l. *Hadsereg-kereszt*). E díszjelt megkapták mindazok a katonák, akik a nevezett két hadjáratban tényleg részt vettek. Később az 1848. és az 1866. Tirol védelmében, továbbá 1864. a Dánia elleni hadjáratban részt vett katonák számára vertek H.-et (l. *Emlékérem*). I. Ferenc József 1873. uralkodásának negyedszázados évfordulója alkalmával szintén alapított egy hadjárati emlékjelet, az uralkodása alatt viselt hadjáratokban részt vett katonák számára (l. *Hadi érem*). A külföldi H. közül Ausztria-Magyarországon a legismertebbek: a *pávai emlékérem* (1849), a *mexikói emlékérem* (1865—67), az utóbbi években alapított külföldi érmek közül az orosz-török háboruk emlékére vert érmek és a görög-török háboru emlékérme. A legelterjedtebbek a külföldön: Németországban az 1870—71-iki német-francia háboru emlékére alapított H., Oroszországban a középázsiai hadjáratok emlékére vert érem (1853—95), Spanyolországban a Fülöp-szigeteken viselt hadjáratokban részt vett katonák emlékérme. M. I.

Hadköteles a. m. védköteles, l. *Katonakötelezettség* (X. k.) és *Honvédség* (IX. k.).

Hadley *János*, angol mekanikus, a londoni akadémia tagja és később alelnöke. Születési idejét nem ismerjük, megh. valószínűleg Londonban 1744 febr. 15. Életéről vajmi keveset tudunk, csak annyit, hogy Halley hires csillagászszal sokat érintkezett. Ő irta le először a tükörhatodnak nevezett fontos szögmérő műszert: New instrument for taking angles (Philosophical Transactions 1731) c. értekezésében, mely műszer feltalálója, mint látszik, a philadelphiai üveges Godfrey Tamás, ki 1749 dec.-ben Philadelphia környékén meghalt. Godfrey találmányát 1730. Logan Jakabbal közölte, ki azt a londoni akadémia tudomására hozta. Az utóbbi 200 font sterlinget szavazott meg a feltalálónak. Más elmesélés szerint Godfrey fivérétől, ki hajókapitány volt, H. kapitány tudta meg a műszer szerkezetét, ki azt fivérével, H. Jánossal közölte. A műszer eszméje, mint látszik, Newtontól származik. H. művei között következők említendők: Account of a catoptric reflecting telescope (Philosophical Transactions 1723), melyben a tőle készített első nagyobb tükörtávcsövet leirja; Observations on the satellites of Jupiter and Saturn (u. o.); Combination of lenses with reflecting planes (u. o. 1737); Method of using a spirit level at sea (u. o. 1733). H. Á.

Hadmérnök, l. *Mérnök* és *Müszaki csapatok és intézetek* (XII. k.).

Hadriani Moles, l. *Moles Hadriani* (XII. k.).

Hadseregkereszt (Armeekreuz). Alapította I. Ferenc 1815., az 1813—14. évi francia háboruban tényleg részt vett katonák számára. A jelvény egy babérkoszoru által körülvett keresztből állott, amelynek előlapján: «Libertate Europae asserta 1813—1814», a hátlapon pedig: «Grati Princeps et Patria. — Franciscus Imperator Aug.» felirás állott. A H.-et a franciáktól elfoglalt ágyuk ércanyagából készítették. A H.-et fekete szélü sárga szalagon a gomblyukban viselték. Schwarzenberg Károly herceg tábornagy számára ugyanolyan alaku és felirásu, de valamivel nagyobb keresztet készítettek, amelyet széles szalagon a nyakáról függve hordott. A H.-et a hadseregben (nem hivatalosan) «Kanonenkreuz»-nak is nevezték. A H. tulajdonosainak megengedték, hogy a kereszt szélébe nevüket bevéshessék. M. I.

Hadsics *János* (iróí nevén *Szvetics* Milos), szerb iró, szül. Zomborban 1799 szept. 8., megh. 1862. Tanult Karlócán és Pesten, hol jogot végzett; 1830. az újvidéki szerb gimnázium igazgatója, 1834. u. o. városi tanácsnok, 1837. Milos fejedelem meghivására átment Szerbiába, hol megirta a szerb polgári törvénykönyvet (Gradjanski zakonik), melyet 1845. hirdettek ki. 1847. Újvidék követe a pozsonyi országgyülésen; 1850. miniszteri biztos a szerb vajdaság (Vojvodina) törvénykezésének szervezésére, majd meg újvidéki törvényszéki elnök. 1854. nyugalomba vonult. Ő alapította 1826. Budapesten a Srpska *Maticát* (XII. k.); minden tag köteles volt évenkint 40 forintot adni szerb könyvek kiadási költségeire. Karadsicscsal sokat polemizált nyelvészeti kérdésekben (Utuk), azonban gyenge ellenfélnek bizonyult; mint hisztorikus kevés értékü, számos eredeti és fordított költeményt is adott ki, sok éven át szerkesztette a Szerb évkönyvet (Srpski letopis) és a Golubicát. MARG.

Haematococcus, l. *Vérzápor* (XVI. k.).

Haendtke *Bertold*, svájci mütörténetiró és kritikus, szül. Altonában 1862. Előbb a szépmüvészetek történetének magántanára volt a berni egyetemen, jelenleg pedig ugyane tanszék rendkivüli tanára a königsbergi egyetemen. Főbb művei: Furtmeyer; N. Manuel Deutsch als Künstler; Böcklin als Künstler; Gesch. der schweizerischen Malerei im XVI. Jahrh. (1892); Bibliographie für schweizerische Landeskunde; Architectur, Plastik, Malerei (1892); Urs Graf und

sein Pannerträger (1893); Das Münster in Bern (1894).

Haerdtl *Ede* báró, osztrák csillagász, szül. Penzingben (Bécs mellett) 1861 jun. 10., megh. Bécsben 1897 márc. 20-án, 1888. az innsbrucki egyetemen mint magántanár, 1892 óta a csillagászat rendes tanára. Művei: Astronomische Beiträge zur assyrischen Chronologie (Bécs 1884); Die Bahn des periodischen Kometen Winnecke 1885—86. (u. o. 1888—89); Skizzen zu einem speciellen Fall des Problems der drei Körper (München 1891); Über zwei langperiodische Störungsglieder des Mondes (Bécs 1892); Zur Frage der Perihelsbewegung des Planeten Merkur (u. o. 1894); Die Säcularacceleration des Mondes (u. o. 1896). H. egyik dolgozatában a Jupiter bolygó tömege számára az eddigelé legpontosabb értéket számította ki. H. Á.

Haffkrug, falu és tengeri fürdő Oldenburg nagyhercegségben, 12 km.-nyire Eutintől, a Keleti-tenger partján, 500 lak., halászattal.

Haffner *Pál Lipót*, német kat. hittudós, megh. Mainzban 1899 nov. 2.

Hafsza, Mohammed felesége, l. *Mohammed* XII. k.).

Hágai konferencia (nemzetközi), II. Miklós cár, emberséges eszméitől indíttatva és a végből, hogy a fegyveres béke mindinkább növekvő terheit csökkentse és a háborukat lehetőleg korlátozza, 1898 aug. Muravjev gr. külügyminisztere útján körlevelet intézett az összes hatalmakhoz egy oly nemzetközi konferencia megtartásának érdekében, mely a nemzetközi nép- és hadi jog számos kérdésén kivül főleg azon módozatokkal foglalkozzék, melyekkel a fegyverkezések csökkentése vagy felfüggesztése, ugyszintén a nemzetközi viszályok elhárítása válnék lehetővé. A hatalmak kivétel nélkül elfogadták ezen indítványt és az értekezlet 1899 máj.—jul. a hágai «erdei lak»-ban (Huis ten bosch) kiváló államférfiak és diplomaták részvételével meg is tartatott. Azok, akik nem ismerték a nemzetközi békemozgalomnak mai világraszóló szervezetét és újabb konkrét vívmányait, ezen a világtörténelemben szinte páratlan mozgalomnak eleve teljes balsikert jósoltak; holott az elért eredmények a békebarátok vérmes reményeit is túlszárnyalták. Már maga az, hogy a leszerelés és a fegyverkezés csökkentésének kérdése szóba jöhetett, jóllehet megoldásuk későbbi tárgyalásoknak tartatott fenn, biztató körülmény, mert ezen súlyos világügyek évekig tartó tanulmányokat és tárgyalásokat feltételeznek. Pozitivebb eredményeket érlelt meg a konferencia a választott bíróságoknak a népek viszályainak elhárítására oly fontos intézményét illetőleg; a napi rendnek még más, a háboruk elhárítására v. csökkentésére irányuló pontjai is határozatba mentek. Elsőrendü fontosságu az a tény is, hogy az immár megkezdett hatalmas műnek folytatása hasonló nemzetközi tanácskozások alapján határozatilag kimondatott.

Irodalom. Az egykoru napi és szaksajtó számtalan cikken és értekezésen kivül önálló munkák is megjelenőfélben vannak: Le chevalier Descamps, Rapport à la Conférence sur la convention pour le règlement pacifique des conflits internationaux; A history of the Peace Conference at the Hague, edited by G. H. Perris, London; L'arbitrage international et la conférence de La Haye, par G. Charmolu, Páris; La conférence de la Haye par Yves Guyot. Décisions de la conférence de la paix. La paix par le droit, Paris 1899 szept.—okt. KEMÉNY F.

H. (nemzetközi, magánjogi). A németalföldi kormány kezdeményezésére a nemzetközi magánjog némely kérdésének megvitatása és megoldása céljából Hágában 1893 szept. 12—16. és 1894 jun. 25.—jul. 13-ig nemzetközi konferenciát tartottak. Az egyezményt, mely *a)* a birósági iratok kölcsönös kézbesítésére, *b)* a birósági megkeresések teljesítésére, a végrehajtás kivételével, *c)* a külföldiek által adandó perbeli biztosíték alól való felmentésre, *d)* a szegényjogon való perlekedés kedvezményére, *e)* a személyfogságnak mint biztositási eszköznek korlátozására terjed ki: Belgium, Spanyol-, Francia- és Olaszország 1896 nov. 14., az osztrák-magyar monárkia pedig 1897 nov. 9. fogadta el. V.

Hagara *Viktor*, főispán, szül. Nagy-Szőllősön (Ugocsa) 1848. Miután Budapesten és Bécsben befejezte jogi tanulmányait, jog- és államtudományi doktori címet szerzett és ügyvédi vizsgát tett; hosszabb ideig külföldi egyetemeken államtudományi és filozofiai tanulmányokat folytatott. 1875—77. Nagy-Szőllősön mint Ugocsa vármegye tiszteletbeli főjegyzője, 1877—87. pedig mint valóságos főjegyzője működött. 1887—92. szabadelvüpárti programmal a nagyszőllősi kerület országgyülési képviselője volt. 1888. a kisdednevelők országos egyesületének elnökévé választották. Közreműködött a kisdedóvásról szóló törvényjavaslat szerkesztésénél, amelynek a képviselőházban előadója is volt. 1889. tagja volt a párisi nemzetközi béke-kongresszusnak, mely alkalommal a francia kormány a Pour le mérite agricole-lal tüntette ki. Az országos gazdasági egyesületnek igazgató tagja. A Nemzetbe társadalmi és politikai kérdésekről H. jegygyel sok cikket irt. 1897 márc. 2-án Bereg vármegye főispánjává nevezték ki. Azóta is buzgó munkása minden humanisztikus ügynek. Legközelebb a Budapesten tartott gyermekvédő kongresszuson is szerepelt.

Hagen, porosz város, (1895) 41,833 lak.

Hagenau, elzászi város, (1895) 17,039 lak.

Hager *Vilmos*, l. *Hennyey*.

Hager *Herman János Gyula*, német gyógyszerész, megh. Neuruppinban 1897 jan. 26.

Hagerup *György Ferenc*, norvég jogtudós és konzervativ államférfiu, szül. Hortenben 1853 jan. 22., *H. Steffens Henrik* tengerészeti miniszter fia. Jogi tanulmányai befejezése után államköltségen külföldi egyetemeket látogatott s 1879. helyettes tanárrá, majd 1887. rendes egyetemi tanárrá nevezték ki Kristianiába. Az egyetemen kivül több éven át a kereskedelmi gimnáziumban is működött mint a kereskedelmi jog s közgazdaságtan tanára. Rövid idő alatt a politikai pályán is vezérszerepre jutott. Midőn 1893 máj. 2. Steen radikális minisztériumát a kormányon Stangs elnöklete alatt konzervativ kabinet váltotta föl, H. ebben az igazságügyi tárcát vállalta el. Stangs visszalépése után (1895 okt. 14.) mint miniszterelnök vette át a még kormányon levő konzervativ-radikális minisztérium vezetését. Ebben az állásban különösen arra törekedett, hogy

Svéd- és Norvégország között az uniót újból megszilárdítsa. Számos jogmunkái közül a legnevezetesebbek: Om kjöbb og salg (Kristiania 1883, 2. javított kiad. 1884); Et Blik paa vor politiske udvikling i det sidste aar (u. o. 1892); Foreläsninger over den norske straffeproces (u. o. 1892); Foreläsninger over den norske civilproces (u. o. 1895). Az 1897 végén újonnan megválasztott képviselőházban, mely 1898 febr. 9. kezdé üléseit, a radikális párt volt többségben, igy hát a H.-kabinetnek le kellett mondania. Febr. 17. újra kinevezték egyetemi tanárnak. o. j.

Haghe (ejtsd: hég) *Lajos*, belga festő és litografus, szül. Tournaiban 1806., megh. Londonban 1885. Eleinte építészettel foglalkozott, később a litográfiára adta magát és 1832. Londonba ment, hol összeköttetésbe lépett a Day and Son céggel és sok kőrajzot készített annak díszművei számára (Spanyolország és Portugália, Belgium, Németország, Egyiptom, Nubia). Kőre rajzolta Roberts Dávidnak Jeruzsálem pusztulását ábrázoló képét. Aquarellfestéssel is kiváló sikerrel foglalkozott, ugy hogy a londoni aquarellfestészeti intézet elnöke lett. Legkitünőbb aquarell-képei: Courtrayi hadi tanács (London, nemzeti képtár); Jelenet a San Geronimo kolostor kapujánál; Vargas esküje; Cromwell I. Károly levelével; Zurbaran utolsó percei; Rubens megfesti a Chapeau de paille c. képét. Több olajfestménye és aquarellképe régi épületek belsejét ábrázolja. Ilyenek: A firenzei Sta Maria Novella templom szentélye; A velencei Szt.-Márk-templom belseje; Részlet a genfi S.-Bavo-templomból; Flamand csapszék; A Tiberio-szálloda udvara Capri szigetén; A római Szt.-Péter-templom, a Sixtus-kápolna belseje stb.

Hagii Szaranta (olaszul: Santi Quaranta; törökül: Szerande), Delvino (V. k.) kikötőhelye. 10—12 fallal körülfogott házból áll. Az Epirusz és az Adriai-tenger mellékén fekvő egyéb országok közt folyó személyforgalom itt pontosul össze. 1897 ápr. 23. a görög flotta összelődözte.

Hagioszkop (gör.), szentképek vetítésére használt bűvös lámpa.

Hagn *Lajos*, német festő, megh. Münchenben 1898 jan. 15.

Hágop Melik *Hágopián*, örmény költő és regényiró, szül. Persa-Örményország Pájadsuch falujában 1838., megh. 1888 máj. 11. Tanulmányait a tifliszi tanitóképezdében elvégezvén, kezdetben mint tanító, később mint regényiró működött leginkább Árdzruni (II. k.) Mêség c. lapjánál. Első regénye Dsálāleddin név alatt jelent meg. Majd Chent (Bolond), Dávid bej, Sámuel, Kaidser regényeiben bő anyagot talál az európai arra, hogy azokból Kelet különböző népeit pontosan megismerje. Phunds c. alatt két kötet versgyüjteményt is adott ki. Ezenkivül számos cikket irt leginkább *Ráffi* álnév alatt. g—a.

Hágop pasa (Kázázeán), örmény eredetü török pénzügyminiszter, szül. Konstantinápolyban 1832., megh. 1891 szept. 21. Atyja selyemfonó volt, ki fiát korán gondos nevelésben részesítette. Miután több nyelvet megtanult, 30 éves korában rendőrfőnök lett s mint ilyen rövid idő alatt egy az osz-mán banknál elkövetett 3 millió franknyi sikkasztásnak jött a nyomára, melyért jutalmul a bankháznál a tolmácsi hivatalt nyerte el. Neve e minőségben oly ismert lett, hogy 1887. pénzügyminiszterré nevezte ki a szultán. E minőségében rendezte a török pénzügyeket, mely működéséért pasa lett, majd a Medsidje-rendjellel tüntették ki. g—a.

Hagyatéki tárgyalás, l. *Örökösödési eljárás* (XIII. k.).

Hahn, 1. *Frigyes*, német jogtudós, megh. Lipcsében 1897 márc. 3.

2. *H. György Lajos*, német prot. teologus, H. Ágost fia, szül. Königsbergben 1823 ápr. 26. A teologiai tanfolyamot Boroszlóban végezte 1841—45., ugyanott magán- (1848.), majd rendkivüli (1857.), 1867. rendes teologiai tanár lett. Munkái közül megemlítendők: Die Theologie des neuen Testaments (1854); Die Lehre von den Sakramenten (Boroszló 1864); Das Evangelium des Lucas (u. o. 1892—94, 2 k.).

3. *H. Károly Hugó*, német hittérítő, megh. Fokvárosban 1895 nov. 24.

Hahnke *Vilmos* porosz tábornokot 1896 szept. kinevezték a német 12. gyalogezred tulajdonosává, 1897. megkapta a Szent-István-rend nagykeresztjét.

Haida, indus törzs Amerika észak-nyugati partvidéke mellett, mely a Sarolta-királyné szigeteket lakja és házai építésében, csónakjai és háziszerei készítésében művészi ügyességével tünik ki. A törzs körülbelül 2000 emberből áll. Hozzá tartoznak a Prince of Wales-sziget déli részében élő kaigani-k is, kik négyszázan vannak. V. ö. *Dawson*, On the Haida Indians of the Queen Charlotte Islands (Montreal 1880).

Haifa (VIII. k.). Tengeri forgalma az utolsó években csökkent. 1897-ben e forgalmában részt vett 248 gőzös (198,992 t.) és 445 vitorlás (6084 t.). A tonnatartalomra nézve első helyen áll az osztrák-magyar monárkia, amelyet követ Nagy-Britannia, azután Franciaország, Olaszország stb. 1898. a német császár látogatása alkalmával egy 85 m. hosszu és 6 m. széles kikötő-töltést építettek.

Hai-fong, Tonking egyik legjelentékenyebb kikötőhelye a Vörös-folyóval többszörösen összefonódott Thai-Binh folyónak torkolatánál, vasút mellett.

Hain *Gáspár*, l. *Löcsei krónika*.

Hainan (VIII. k.). Miután Oroszország Port Arthurt és Talienvant, Németország pedig Kiaucsout kapta meg Khinától, H. szigetét a franciák szállották meg. H. fő kiviteli cikke a sertés, amelyet nagy mennyiségben tenyésztenek. 1896-ban exportáltak 56,592 db.-ot 1.151,082 korona értékben. Ezt követi a cukor; a kivitt áru értéke 819,543 korona. Jelentékeny a szigeten az apró szárnyasok tenyésztése és ezzel kapcsolatban a tojástermelés, amelyet különösen nagy mennyiségben exportálnak Haifongba, ahol albumint készítenek. A kokuszpálmából serlegeket, teakannákat stb. készítenek, amely ipar szintén sok kezet foglalkoztat. A délen elterülő kisebb szigeteken ehető fecskefészkeket szednek. Az áruforgalom majdnem kizárólag Hongkong felé irányul. Onnan hoznak a szigetre pamutfonalakat, pamut-

kelmét, opiumot, rizst, lisztet, petroleumot, ginszenget, babot és borsót és oda visznek ki sertést, cukrot, tojást, földi mogyorót, beteldiót, kendert, szezámmagot, szárnyasokat stb. 1896. a behozott áruk értéke 4.990,188, a kivitteké 4.375,582 korona volt. Ugyanazon évben a szigetre érkezett 379 hajó (269,248 t.). A sziget fővárosa Kiangcsou (12,000 lak.), az északi rész legjelentékenyebb folyója a Ta-kiang mellett fekszik; 15 km. hosszu út köti össze *Hoi-han* nevü kikötőjével, amely 1876 óta áll az európaiak előtt is nyitva.

Hainiss *Géza*, orvos, egyetemi magántanár, szül. Pesten 1857 aug. 26. Atyja *H. József* azon év nov. költözött Hódmező-Vásárhelyre tiszti főorvosnak. Középiskolát Hódmező-Vásárhelyen végzett. Mielőtt orvosi pályára lépett, atyja kívánságára gyógyszerész-gyakornok volt s a segédi fokot elérve, orvostanhallgatónak iratkozott be a budapesti egyetemen, hol 1881-ben az összes gyógytudományok doktorává avatták fel. 7 évig a gyermekkórház segédorvosa volt. 1884 óta a magyar királyi országos központi védhimlőojtó intézet vezető ojtóorvosa; 1886 óta Pest vármegye tiszteletbeli főorvosa. 1896 óta a védhimlőojtás elméletének és gyakorlatának magántanára a budapesti tudományos egyetemen. Az ezredéves országos kiállítás gyermekegészségügyi pavillonjának csoportbiztosa és jurytagja s mint ilyen a kiállítás bezártával a Ferenc József-rend lovagkeresztjét kapta. A székes főváros törvényhatósági bizottságának és a VIII. kerületi iskolaszéknek rendes tagja. Szakirodalmi cikkei a hazai szaklapokban jelentek meg a gyermekgyógyászat és védhimlőojtás köréből. Szerzője a *Védhimlőojtás kézikönyve* (1894) cimü münek. Mint gyermekorvos a fővárosban 1882 óta működik.

Hai-Thao, Kokhinkhina és Mauritius körül előforduló tengeri moszat, mely 30 cm. hosszu rostok alakjában kerül a kereskedésbe. Szintelen, átlátszó, érhálózattal bevont, iz- és szagtalan, hideg vizben földuzzad, meleg vizben részben, forróban egészen föl is oldódik. Ha az oldat kihül, megkocsonyásodik.

Haiti, *néger köztársaság* (melynek megelőző történetét l. VIII. k. 521. old.), 1847 febr. 27-én Soulouque Faustin tábornokot választotta a köztársaság elnökévé, aki a legdurvább és a fehérekkel szemben legellenségesebb négereket juttatta kormányra. 1849 aug. 26. császárnak kiáltatta ki magát és Port-au-Prince székesegyházában maga tette fejére a koronát. Mint *I. Faustin* (VI. k.) császár napoleoni rendszerben szervezte birodalmát és fényes császári gárdával vétette magát körül. Több izben háborut kezdett *Santo Domingo* (XIV. k.) ellen, de ugy 1850., mint 1855. és 1856. nagy vereséget szenvedett. Mikor Faustin a hadseregben fölöttébb népszerü Geffrard tábornokot elfogatni és kivégeztetni akarta, ez 1858 dec. 31. Gonaïvesbe menekült, hol a sereg elnöknek proklamálta. Faustin uralma oly gyülöletes volt, hogy Geffrard 1859 jan. 19. ellenállás nélkül bevonult Port-au-Prince-be, mig a megbukott császár Jamaikába menekült. 1867. az u. n. lizardok (gyikok) pártja megbuktatta Geffrard tábornokot és Salnave-ot juttatta az elnöki székbe, honnan azonban két évi polgárháboru után Saget kiszorította, ki 1869. elfoglalta Port-au-Prince-t és 1870. agyonlövette Salnave-ot. 1874. Domingue tábornok lett az elnök, 1876. pedig egy fölkelés következtében Boisroud Canal tábornok, a nemzeti párt feje, kit azonban 1879 jul. a liberálisok port-au-prince-i véres utcai harcok után megbuktattak. Az új elnök, Salomon tábornok 1888-ig kormányzott, amikor nagy küzdelmek árán Hyppolite tábornok ragadta magához az uralmat. Hyppolite-nak borzalmas kegyetlenkedésekkel és számtalan kivégzéssel sikerült minden későbbi fölkelést elfojtani s uralmát megszilárdítani. 1896 márc. 24. Hyppolite elnök elhalt, mire San Simon tábornokot választották meg alkotmányos módon elnöknek. 1897. a köztársaság a Port-au-Princeben élő, 70 tagból álló német kereskedőkkel és közvetve Németországgal keveredett viszályba, melynek az lett a vége, hogy II. Vilmos császár (dec.) két páncélos hajót indított Port-au-Prince elé, mire H. kormánya a letartóztatott németeket szabadon bocsátá, 20,000 dollár bánatpénzzel kárpótolván őket. Legújabban H.-sziget mindkét köztársaságában oly mozgalommal találkozunk, mely az északamerikai államokkal való uniót tűzte ki célul; a két köztársaság elnöke természetesen nem barátságos szemmel nézi e törekvéseket. V. ö. *Justin,* Les relations extérieures d'H. (Páris 1895); *Vibert,* La république d'H., son présent, son avenir économique (u. o. 1895).

Haiti (Le Cap), város, l. *Le Cap Haïti* (XI. k.).

Haj *ápolásánál* igyekeznünk kell arra, hogy ugy az egészség, mint a kozmetika követelményeinek eleget tegyünk. Az egészség szempontjából megkivánjuk, hogy a hajzatot és a hajzatos fejbőrt tisztán tartsuk, minden, esetleg légköri (nedves, hideg levegő, piszok) vagy más természetü ártalmas befolyástól megóvjuk; a kozmetika szempontjából pedig igyekeznünk kell a hajzat szépségét, t. i. szép fényét, simulékonyságát, sűrüségét és szinét fentartani (l. *Hajfestő szerek,* VIII. k.). Fősúlyt az egészségügyi követelményekre kell helyeznünk s a kozmetika érdekében kivánatos eljárásokat és szereket csak akkor alkalmazzuk, ha azok az egészségre káros hatással nincsenek. Egészségi tekintetből kivánatos, hogy a fejet a fejbőr állapotához képest (száraz vagy zsiros) havonta egyszer, illetőleg kétszer megmossuk. A mosást langyos vizzel és szappannal végezzük. Régi és kipróbált házi szer gyanánt szerepel a szappan mellett még a tojás sárgája, mely a haj simulékonyságát fokozza. A leöblitést eleinte langyos, azután hideg vizzel eszközöljük s utána szárazra törüljük. A törlésnél, különösen hosszu hajnál, kerülnünk kell a hajzat dörzsölését. A leszárításnál nemcsak a hajzatot, hanem a fejbőrt is megszárítjuk oly módon, hogy a hajzatot rétegről-rétegre szétválasztjuk s a fejbőrt kendőnek reányomásával megszárítjuk. Mosás után a hosszu hajzatot nem tanácsos befonni, hanem nyitva hagyjuk és a mosás után beálló feszitő érzés megszüntetése végett az előbb leirt módon fogjuk magát a fejbőrt kevés olajjal vagy hajkenőcscsel bekenni. Az olajok közül legajánlatosabb az édes mandolaolaj, melyet a rózsa, tubarózsa, narancs v. más növény illatos olajával szagosithatunk. Nyári időszakban célszerü az összeállóbb kenőcsök hasz

nálata (l. *Hajolaj*, VIII. k.). Ha a fejbőr száraz s igy a haj is keményebb, a fejbőrt 1—2-szer hetenkint kenjük s ezen bekenések által a kozmetika két követelményének is megfeleltünk, amennyiben általa ugy a hajzat fényét, mint simulékonyságát fentartjuk. A hajzatot naponta keféljük. Hosszu hajzatnál a fésülés is szükséges, de az igen sürü fésük (porfésü) kerülendők, mert egyrészt kitépik a hajat, másrészt pedig a fejbőrt túlságosan izgatják, sőt véresre is vakarják. A szokásos gyakori hajsütések hosszu hajnál épp oly ártalmasak, mint a hajszálaknak növésükkel ellenkező irányban való fésülése vagy kefélése. Ha már a divat szempontjából süttetjük a hajat, ügyelni kell arra, hogy a sütővas csak oly meleg legyen, hogy a fehér papirost meg ne sárgitsa. A hajporozást a nők a gyermekágyban és hosszas betegségek alatt azon célból használják, hogy a hajzat összetapadását meggátolják. Épp ugy megengedhető annak használata túlzsiros hajzatnál, csakhogy a rendszeres hajporozás alkalmával a hajzat és fejbőr tisztántartására (fejmosások s kikefélés) még nagyobb gondot kell fordítani, mint különben. A hajporok (VIII. k.) a hajzatot szárazzá és igy kevésbbé ruganyossá változtatják; főleg ritka hajzattal biró nők élnek velök, mivel a hajzat általuk sürűbbnek tetszik. Az a kérdés, vajjon *kalapok viselése* ártalmas-e vagy hasznos a hajzatra, nincs még eldöntve; csak nagyon meleg kalap vagy sapka hordása, mely a bőrlélekzést meggátolja, ártalmas; nagy hideg ellen meleg sapkákat kell használnunk, épp igy védekeznünk kell kalapok viselése által a nap erős sugaraival szemben.

Hajdu (VIII. k.) *vármegye* területe a legújabb adatok szerint 3353 km², lakóinak számát (1898) 210,100 lélekre becsülik. A legújabb közigazgatási beosztás szerint van benne 1 sz. kir. város, 3 rend. tanácsu város, 15 nagy- és 2 kisközség. A szolgabirói járások száma 2, a körjegyzőségeké 1. Puszta, telep és major van 263. A vármegye (és a területén fekvő sz. kir. város) területén van 2 kórház 265 ágygyal; egész területén működik 84 orvos, 257 okl. bába és 29 gyógyszerész. Van 13 km. állami és 1120·9 km. törvényhatósági út, utóbbiak közül azonban 1024·7 km. kiépitetlen. A vasúti vonalak hossza 248·8 km., miből 105·6 km. állami vasút; a vasúti állomások száma 32. Van 25 posta- és 33 táviróhivatal, továbbá 223 távbeszélő-hivatal, ill. állomás. A vármegye területén fennáll 3 bank, 10 takarékpénztár és 8 szövetkezet, összesen 5.306,500 forint tőkével. Az összes tanintézetek száma 126, köztük 1 egyetem és jogakadémia, 1 hittani intézet, 4 gimnázium, 1 reáliskola, 12 különféle szakiskola, 1 tanitóképző intézet, 73 népiskola, 30 kisdedóvó és 3 emberbaráti jellegü intézet. Mindez intézeteket összesen 48,399 tanuló látogatta. TH—V.

Haji (hay) posztó. A németalföldi Hága városban készült posztó középkori magyar neve.

Hajnalka, l. *Magyar személynevek.*

Hajnik *Imrétől* újabban megjelent: *Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig* (középkor, 4. javított kiad. Budapest 1896); *A magyar birósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt* (u. o. 1899).

Hajnóci *Rajmond József*, pedagogus, szül. Derecskén (Bihar) 1854 febr. 15. Középiskolai tanulmányait Nagyváradon, Derecskén és Késmárkon végezte. Azután 1875—78. a budapesti tudományegyetemen tanárjelölt volt s u. o. 1880. bölcsészetdoktori oklevelet és 1881. középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1880 őszétől 1888 tavaszáig a budapestfővárosi kir. tanfelügyelőség tollnoka volt s amellett irodalommal, meg a nemzeti tornaegyesületben és az izraelita országos tanitóképző intézetben tornatanitással s az országos Fröbel-nőegyesület gyermekkertésznő-képző intézetében a történelem és a földrajz tanításával is foglalkozott. 1888 ápr. 9. óta Szepes vármegye kir. tanfelügyelője. Sok neveléstani, történelmi, földrajzi, testgyakorlati cikket s néhány humoros és népies elbeszélést is irt. Jelentősebb művei: *Egy adat Derecske történetéhez* (Budapest 1879); *A térképrajzolás elemei* (u. o. 1880); *Földrajz a fővárosi elemi népiskolák III., IV. osztályai számára* (u. o. 1881); *Földrajz az elemi népiskolák számára* (u. o. 1883, II. kiad. 1888); *Alkotmánytan az elemi és ismétlő népiskolák számára* (u. o. 1884, III. kiad. 1892); *A vármegyék iskolai kézi földképei* (u. o. 1887—90); *A tornázás szabad gyakorlatai, elemi és ismétlő népiskolák számára* (u. o. 1888); *Földrajz az elemi népiskolák IV., V., VI. osztályai számára* (Pozsony 1891—1893); *H. József élete 1750—95* (Győr 1894); *Emlékkönyv az évezredünk örömére Szepes vármegye területén tartott közünnepekről* (Lőcse 1897).

Hajnóczy, 1. *Dániel*, a soproni evang. főiskola igazgatója volt a XVIII. sz. közepén, ki a hazai prot. egyháztörténelemnek kiváló szolgálatot tett egy 1742. megjelent üdvözlő iratával, melyet Sipkovics Tóth Jánosnak dunántúli ev. püspökké lett beiktatása alkalmával irt, s melyben a dunántúli evang. püspökök névjegyzékét közli.

2. *H. József*, ev. lelkész, szül. Modorban 1759 márc. 13., megh. Kis-Kéren (Bács). Tanult Modorban, N.-Kőrösön, Lőcsén, Sopronban, 1784. Modorban segédtanár, 1785. Cservenkán (Bács) lelkész volt; 1786—88. Vittenbergában volt egyetemi polgár, hazajőve Kis-Kérre hivták meg lelkészül s itt működött haláláig. Művei: (kéziratban) Theologia Dogmatica D. Franc. vol. Reinhardo, magyarázatokkal ellátva; Theologiae Prolegomena; Observationes. Családjáról s a lefejezett *H. Józsefről* (VIII. k.) tett 21 lapnyi jegyzeteit ismerteti Mokry Ferenc (Budapesti Hirlap 1899. 194. sz.). Egyik fia s a kiskéri lelkészi hivatalban utóda *Sámuel* az 1848. szabadságharc idején egész lélekkel a nemzeti ügy mellett buzgott, minek folytán a hadi törvényszék által halálra iteltetett, de kegyelmet nyert. F—S.

Hajócímer, ékesség a hajó orrán, mely rendesen a hajó védszentjét vagy azon egyént ábrázolja, akiről a hajó nevét kapta.

Hajócsavar, l. *Propellercsavar* (XIV. k.).

Hajófelszerelési tárgyak. A hajónak biztos kezelése, valamint tengeri balesetek alkalmával a személyzet biztonsága céljából szükséges, hogy a hajón oly berendezések és felszerelési tárgyak legyenek, melyekkel a hajót magát érhető szerencsétlenséget, balesetet meggátolni, hajótörés

esetén a személyzetet és utasokat megmenteni lehessen. A hajó és a gépkezelő személyzet biztonsága a gépezet elhelyezésére szolgáló hajóürrésznek bizonyos módozat szerinti berendezését, továbbá egyes gépalkatrészeknek tartalékképen való készletben tartását követeli. Szükséges, hogy a hajón vitorla, horgony, lánc és kötél legyen, melyek minősége és mennyisége első sorban a hajó nagyságától függ, továbbá attól, hogy a hajó gőz- vagy vitorlás hajó-e. A hajónak magával kell vinnie a hajózáshoz szükségelt eszközöket, u. m.: kormánytartalék, csónak, arányozó iránytűket, mindenféle szélrózsák, kronométerek, sextans-oktans, barométer, termométer stb. műszereket, mélységmérőket, mérőorsókat, távcsöveket, éjjeli látócsöveket, homokórákat, továbbá ács-, asztalos-, kovács-szerszámokat és anyagszereket, jelző és nemzeti lobogókat, tengertérképeket, hajózási kézi könyveket, szines és fehér lámpákat, olajat, szenet stb. Hajótörés esetén a hajószemélyzet és esetleges utasok megmentésére a csónakok és más úszókészülékek és mentőszerek szolgálnak, melyeknek mennyiségét a hajó nagyságához és rendeltetéséhez képest (személy- vagy teherszállító hajó) a törvény szabályozza. Az előírt mennyiségü csónakok fele u. n. mentőcsónak, vagyis az elsülyedés ellen vizmentesen zárt légszekrényekkel ellátott csónak, melyek rendes elhelyezése (darukon függve) olyképen választandó, hogy könnyen vizre bocsáthatók legyenek. A csónakok kezeléséhez szükséges tárgyaknak, azonkivül bizonyos mennyiségü ivóviz- és kétszersültnek mindig a csónakban, vagy annak közvetlen közelében kell elhelyezve lennie. Személyszállító gőzhajókon ezenkivül minden személy részére egy mentő-övet kell készletben és oly helyen tartani, melyet mindenki ismer és könnyen elérhet. Ezen mentő-övek részben más, könnyen a vizbe dobható úszó tárgyakkal is helyettesíthetők, mint p. a fedélzeten elhelyezett ülő- és fekvőpadok vagy más hasonló tárgyak által, melyek oly módon készíttetnek, hogy szükség esetén egybe illesztve, rövid idő alatt tutajokká átalakíthatók. Véletlenül vizbe esett személyek megmentésére külön mentőkészülékek vannak, melyek a viz szine fölött függve egy zsineg megrántása által megoldhatók és a vizben úsznak. Tűzveszély alkalmával a tűznek elfojtására a hajón levő és megfelelőleg berendezett kézi- vagy gőzszivattyuk szolgálnak. Tűzveszélyes szerek raktározása és gondozására nézve külön szabályok mérvadók. F—y.

Hajómérés v. *hajóköbözés*. Folyami hajóknál a köbözés nem a férhetőség (ürtonna), hanem a hordképesség, birósság (súlytonna) szerint történik, célja tehát annak kitudása, hogy a hajó egy bizonyos merülésnél mily rakománynyal terhelhető vagy van terhelve. Az eljárásnál első sorban a hajó külső alakját állapítják meg s azután az ennek megfelelő köbfogatot. A hajóalak megállapítását kellő számu keresztszelvények lemérése útján eszközlik akként, hogy a hajó fokozatos bemerülésének megfelelő vizszintes síkokban az illető vizszintes vonalakat, melyek a hajóteknő alakját ezen síkban előtüntetik, felrajzolják. Ezen vizvonalak síkjai egyenletes (rendszerint 1—1 dm.-nyi) távolságban vétetnek fel s ezáltal a hajóteknő bizonyos számu ily vastagságu vizszintes rétegre osztatik. Egy-egy réteg alapterülete, összevetve annak vastagságával, megadja az illető réteg tartalmát köbméterekben, az egyes rétegek köbfogatainak összege pedig az egész hajótest köbtartalmát. A felszerelt, de rakománynyal nem biró hajónál a bemerülési sik alatt eső hajótestnek megfelelő viztömeg köbméterekben számítva adja az üres hajó önsúlyát francia tonnákban, amennyiben egy köbméter folyóviz súlya kerekszámban 1000 kg.-nak vehető. A rakománynyal terhelt hajónál szintén a bemerülési sik alatt eső hajótest köbözete képviseli a terhelt hajó teljes súlyát, az össz-déplacement-t. Ez a kifejezés egyúttal tájékozásul is szolgál a különféle hajók nagyságának összehasonlításánál s azt fejezi ki, hogy a hajó hány tonna vizet képes déplaceálni, vagyis helyéből kiszorítani. Az össz-déplacement és a hajó önsúlya között levő különbözet képezi a hajó hordképességét (hasznos déplacement), mely az üres és a terhelt merülési síkok közt eső hajótest köbözetének felel meg; ez a hasznos merület. Ennek nagysága biztonsági szempontból korlátolva van, mert a hullámverésre való tekintettel szükséges, hogy a fedélzet s illetőleg a hajópárkány a hajó minősége szerint 30—40 cm.-nyire a viz felett maradjon. Ez a vizszin feletti párkánymagasság (Freibord) hatóságilag szokott előiratni és ellenőriztetni.

Hogy a hajó merüléséből a rakomány súlyát megtudni lehessen, a hajó oldalán 3—4 helyen a hajó fővonalából kiinduló és deciméter-beosztásu merülési skálát rónak fel. Az egyes bemerülési vonalaknak megfelelő terhelés tonnákban, a terhelési táblázatban van. Az itt leirt és igen pontos eredményeket szolgáltató eljáráson kivül oly esetben, midőn csak hozzávetőleges számításra van szükség, mint p. a legnagyobb merülés meghatározása, a hajó nagysága szerint szedendő egy és más díjak kiszabása stb. céljából sokkal egyszerübb és gyorsabb eljárási módok is vannak használatban. A legegyszerübbek egyikét ez a képlet mutatja: T. = (H S m) α, melyben T a jármü legnagyobb hordképességét jelenti tonnákban, ha H az illető hajó hossza, S annak szélessége és m annak hasznos merülete méterben; α pedig egy együttható, mely a hajótest teljességi fokától függ s ez sudártestü hajónál kisebb, öblöseknél nagyobb, 0·75—0·82 határok között. Valamely egységes eljárási mód az érdekelt kormányok között már régebben kisérletezés és egyezkedés tárgyát képezi, mind ez ideig azonban megállapodás nem jött létre.

Hajós, 1. *József*, közgazda, *H. József* (VIII. k.) fia, szül. Dömsödön 1853 szept. 2. Középiskoláit Pesten és Stuttgartban végezte, jogot Pesten, Berlinben, Párisban hallgatott, dolgozott Jules Barier-Rey bankházában Genfben. 1877. lett jogi doktor és tartalékos hadnagy a 13. sz. huszáreredben. 1878 jan.-tól 1882 okt.-ig segédszolgabiró volt a solti felső járásban. 1881. a kisbirtokosok orsz. földhitelintézetének igazgatósági tagjává választották, mely állásról 1892. lemondott. 1886. megválasztották a pestmegyei hitelszövetkezeti központ vezérigazgatójává. 1887. szervezte az első

községi hitelszövetkezeteket, 1893. kiterjesztette ezen működést az ország többi részeire. 1897. végén már 460 hitelszövetkezet működött a központ kötelékében, melyek a saját körükben gyűjtött 4 millión felül, a központ által nyujtott 7 millió, összesen 11 millió forint olcsó kölcsönt juttatták tagjaiknak. Ezen működés és az ezzel kapcsolatosan folytatott agitáció eredményezte az 1898. XXIII. t.-c. megalkotását és a szövetkezeti ügy országos szervezését, mely szervezetbe az eddig általa vezetett szövetkezetek beolvadtak. 1898. nov. az országos központi hitelszövetkezet felállítása alkalmával az intézet alelnökévé nevezte ki s egyszersmind megválasztották a végrehajtó bizottság elnökévé. 1892—96. a dunavecsei választó-kerületet képviselte nemzeti párti programmal. 1892. megválasztották az első hazai takarékpénztár igazgató tagjává s jelenleg az igazgatóság alelnöke. 1893 óta a solti ev. ref. egyházmegye gondnoka. Igazgatósági tag a hazai bank, kolozsvári takarék- és hitelintézet, érsekújvári takarékpénztár, nasici gőzfűrész és tanningyár részvénytársaság, magyar mezőgazdák szövetkezeténél. Felügyelő-bizottsági tagja az első magyar általános biztosító társaságnak, elnöke a dömsöd-pataji védgát-társulatnak; Pest vármegyében virilis, a közigazgatási bizottság tagja és a megyei gazdasági egyesületnek alelnöke, tagja az országos gazdasági egyesület választmányának, a postatakarékpénztári tanácsnak, elnöke a statisztikai értékmegállapító bizottság egyik osztályának.

2. *H. Sámuel*, mérnök, szül. Baranya-Mágocson 1855. Iskoláit Pécsett, Budán és a budapesti József-műegyetemen járta, hol 1882. mérnöki oklevelet nyert. Állami szolgálatba 1880. lépett s előbb a tokaji, később a vásáros-naményi folyammérnöki hivatalnál működött s itt az ecsedi láp kiszárításának és a Szamos szabályozásának tervezésében vett részt. 1886-tól kezdve Budapesten a vizrajzi osztálynál van. 1889. a kormány Párisba küldötte tanulmányútra. Kiváló érdeme, hogy a folyóvizek sebességének megmérésére igen célszerű készüléket és módszert talált föl, mely külföldön is nagy elismerésben részesült; említésre méltó egy másik készüléke is, mely a viztartók vizállását elektromos úton mutatja s melyet a budapesti vizműveknél is alkalmaztak. Irodalmi tevékenységet is fejtett ki; a viz sebességének megméréséről több értekezése jelent meg a Magyar mérnök- és építészegylet Közlönyében, a Vizrajzi Évkönyvek-ben, a Centralblatt der Bauverwaltung-ban és az Annales des Ponts et Chaussées-ban, mely utóbbi értekezése Jaugeages en Hongrie címmel 1898. látott napvilágot és a külföldi szakköröket nagyban foglalkoztatta. BGD.

Hajósköböl, a hajók ürtartalmának számítására használt egység, mely 1 köbméter desztillált viz súlyával = 1000 kg. egyenlő.

Hajtás. A bérkocsi-közlekedés rendjéről szóló intézkedések a H.-ra is kiterjednek és a H., valamint a szemközt jövő kocsik elől kitérés balra, az eléhajtás pedig jobbra történik. Üres jármű a megrakottnak, hegyről jövő a felmenőnek kitérni köteles. Meredek lejtőn csak a dörzsfék alkalmazása mellett szabad lehajtani. Eléhajtani csak akkor szabad, ha a megelőzni kivánt kocsi lépésben halad, kocsi szembe nem jő, az út elég széles, s a megelőzni kivánt jármű előtt a bérkocsi számára elegendő tér kinálkozik. Temetés alkalmával, vallási és más ünnepélyes körmeneteknél a menet rendjén keresztülhajtás tilos. Csak lépésben szabad hajtani: utcakeresztezés, egyik utcából a másikba hajtás, házakba be- v. házakból kihajtás, továbbá nagy köd alkalmával, végre oly utcában, melyben csak két kocsi fér el egymás mellett, s általában mindenütt és mindenkor, ahol és midőn a közlekedés szűk térre szorul, v. bármi oknál fogva akadályozva, vagy a rendőrség által előirva van. Ezen intézkedések áthágását 50 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetik.

Hajtási jogositvány. A bérkocsi-tulajdonos csak oly egyént alkalmazhat kocsisul, ki élete 16-ik évét betöltötte, a magyar nyelvben járatos, józan életü, rendőrileg kifogástalan s undort gerjesztő testi hibától ment. A kocsisnak elegendő helyismerettel, s a hajtásban kellő jártassággal kell birnia. A kocsis az 1884. XVII. t.-c. 99. §-a által előirt munkakönyvet, mig a rendőrség részéről H.-t kap, ha a fennebbi kellékeknek megfelel. Ezen jogositvány a bérkocsitulajdonos nevét, a kocsisnak személyleirását, nevét tartalmazza.

Hájvese, l. *Zsirvese*.

Hakam (I.), kordovai khalifa az Omajjádok dinasztiájából; atyját, I. Hisámot (IX. k.) 796. követte az uralkodásban. Az uralkodása alatt kitört lázadások között a legveszedelmesebb volt az ulemáké (805), kiknek a H. udvarában uralkodó fényűzés és vig életmód sehogy sem tetszett. E felkelés leverése után a lázadóktól felállított ellenkhalifa újabb lázadást támasztott Kordovában (806), melynek példáját egyéb városok, nevezetesen Toledo is követte. E polgárháborunak H. a legkegyetlenebb módon vetett véget; csak Toledóban 700 előkelő polgárt végeztetett ki. Megh. 822-ben.

2. *H.* (II.), kordovai khalifa az Omajjádok dinasztiájából, III. Abderrahmán fia (961—976), békeszerető fejedelem, ki leginkább a tudományok pártolása által lett nevezetessé. Kordovában hires könyvtárt alapított, melynek kötetszámát mohammedán irók némi túlzással 400,000-re teszik. Az ő idejében a filozofia tanulmánya is szabad tért nyert Spanyolországban. Az iskolaügy nagy lendületnek indult; a szegényebb lakosság számára 27 iskolát alapított fővárosában. A kordovai főiskola a világ leghiresebb tanintézeteinek rangjára emelkedett. Már az ő uralkodása alatt emelkedett hatalomra Ibn abi Ámir (l. *Hisám*, IX. k.), a kordovai egyetem növendéke, ki II. H. utódja alatt a kormányhatalmat teljesen kezébe ragadta. G—R.

Hákán, l. *Khákán* (X. k.).

Hakata, japán város Kiuszin sziget É-i partján, Fukuokától (XVII. k.) K-re, melytől csupán egy folyó választja el, mintegy 23,000 lak., kik főként pamutszövéssel foglalkoznak.

Hakatisták. Igy nevezték el a Németországnak Lengyel- s Oroszországgal határos tartományaiban (Ostmarken) élő németség támogatására alakult egyesületet, három alapítója, Hansemann, Kennemann és Tiedemann nevének kezdőbetüi után.

Hákim, *bi-amr-illáh*, khalifa a fátimidák dinasztiájából. L. *Fátimidák.*

Halaesa, ókori város, l. *Halesa* (VIII. k.).

Halage (franc., ejtsd: álázs) a m. hajóvontatás emberekkel, lovakkal v. járgányok által a folyók partja mentén, v. egy kikötőben, kötelek igénybevételével.

Halak szine igen gyakran rendkivül ragyogó és díszes, különösen a párzás idején a himeknek a nászruhája s ennek keletkezését az ivari kiválás eredményének is tulajdonítják. A tengeri halak általában sokkal diszesebbek az édesvizieknél, mindamellett is, hogy a mi tüskés pikónk (Gasterosteus aculeatus) és keserü pontyunk (Rhodeus amarus) nászruhája tekintetéből a diszes halak közé tartozik. Ragyogó szineikkel különösen a déli tengerek halai tünnek ki, legfőképen pedig a korall-telepek között tartózkodók, amelyeknek szinpompáját főleg *Darwin*, *Wallace* és *Haeckel* ecsetelte megkapóan. A búvárok e szinek keletkezését hajlandók a környezethez való alkalmazkodásnak, a szinutánzásnak tulajdonítani s föltételezik, hogy e halak a környezetükben élő tengeri anemonék s más korallok szinét igyekszenek utánozni, mint a kolibrik vagy pillangók a virágokét. A H.-nek sajátságos zománcfénye van, amely guanintartalmu, sokszögletü, állandó alaku sejtektől származik. *Pouchet* e sejteket *iridocysteknek* nevezte s ezek egymagukra a szivárványozó ezüstfényt adják. A tulajdonképeni szinek csillagalaku festéksejtektől (chromatophora) származnak. A festéksejtek majd oldhatatlan fekete anyagot (melanin), majd oldható festékszemecskéket (lipochrom) tartalmaznak sárga és piros szinben s ezeknek különböző egybefolyása adja a szinváltozatokat. A Robinson-szigetről *Platestől* leirt békahalnak (Gobiesox) szinváltozása ugyanoly élénk, mint a kameleoné. A tiszta kék és sárga kivételével minden szinárnyalat megtalálható a halakon, majd fehéres, majd szürkés-zölden márványozott, majd fekete, vagy épen szép rózsapiros. A H. *Berril* vizsgálatai szerint a világosság foka szerint is változik. Már ez évszáz elején ismeretes volt az, hogy az édesvizi halak szinrajzaikat a környezet szerint szabályozhatják, sötétben sötétebb, világosban világosabb szint ölthetnek. De nemcsak az alapszin, hanem még a mustrázat is változhat. A nappal szivárványozó, ragyogó ezüstfehér *Stenotomus chrysops* éjjel sötét bronzszint ölt magára és testén hat feltünő harántsáv jelenik meg, melyek igen alkalmasak a növények közé való rejtőzködésre. A *Monacanthusok* között van olyan, mely nappal barna és olajzöld foltokkal tarkázott, fark- és oldaluszói kevéssel sötétebbek, éjjel ellenben világosszürke, vagy fehér, fark- és oldaluszói pedig feketék. A szinek keletkezése különben a világosság hatásától nagy mértékben függ, mint azt *Cunningham* és *Mac Mun* vizsgálatai bizonyítják. E búvároknak sikerült fiatal *Pleuronectes flesust* oly üvegedényben nevelni, amelyben minden oldalról fényt nyel áraszthatták el s a halacskának az alzat felé tekintő oldala is ugyanoly szinü lett, mint a föl felé néző. D. J.

Halálbüntetés végrehajtása (VIII. k.). A büntető perrendtartás szerint, mely a H.-ról szóló 1880-iki miniszteri utasitást hatályon kivül helyezi, a halálbüntetés csak akkor foganatosítható, ha a király az elitéltnek kegyelmet nem adott. Minden halálbüntetést kimondó itélet tárgyában a kuria (ha semmiségi panasz használtatott: az a büntető tanács, mely ezt elintézte, ha nem: bármely büntető tanács) véleményt tartozik adni (a külön kegyelmi tanács megszünt), melyet az igazságügyminiszter saját véleményével együtt terjeszt fel. A királyi elhatározást az elsőfoku bíróság hirdeti ki, de nem nyilt ülésben s a végrehajtás a kihirdetést követő nap reggelén történik. Elmebetegeknek, vagy teherben levő nőnek az elhatározás ki nem hirdethető s rajtuk a büntetés végre nem hajtható. A végrehajtásnál jelen kell lennie a királyi ügyésznek, a törvényszék által kiküldött birónak és jegyzőnek, a közigazgatási hatóság egy főbb tisztviselőjének, fogházfelügyelőnek, lelkésznek és két orvosnak, jelen lehetnek az elitélt rokonai és védője s az ügyész által bebocsátott férfiak. Ha több kivégzés történik egy alkalommal, ugy az eddig követett embertelen gyakorlattal szemben, annak az elitéltnek, kire később kerül a sor, nem szabad látnia az előbbi kivégzését vagy hulláját. A kivégzett holttestet egyszerü eltemetés végett átadható a rokonoknak. V.

Haláleset felvétele. Az elhalálozás valósága elengedhetetlen alaki előfeltétele és alapja az örökösödési eljárásnak. Szükséges tehát, hogy mindenekelőtt az elhalálozás ténye és ideje állapittassék meg. A H.-nek minden esetben hivatalból helye van s eszközlése a községi jegyző, a körjegyző, városokban az erre rendelt hivatalos közeg kötelessége. A H.-hez tartozik azoknak a körülményeknek kinyomozása, melyek az örökség megnyilta idejének, a hagyaték miségének és hozzávetőleges értékének meghatározására, továbbá az örökösök és a legközelebbi rokonok neveinek és életkorának, tartózkodásuk helyének, netaláni elmebeli fogyatkozásuknak és az illetékes hagyatéki bíróságnak és gyámhatóságnak megállapitására vonatkoznak. Az, hogy a hagyatékhoz ingatlan vagyon tartozik-e vagy sem, a H.-ben különösen felemlitendő. Ezek a körülmények az örökhagyó családjának, házbeli s más, a viszonyokkal ismerős személyeknek meghallgatásával és a községi előljáróság rendelkezésére álló avagy beszerezhető hivatalos adatok felhasználásával állapitandók meg.

A haláleset a helyben levő érdekelteknek s ha ilyenek nincsenek jelen, két tanunak jelenlétében a halottkém jelentésének vételétől számított legfeljebb három nap alatt veendő fel és az érdekelteknek, illetőleg a tanuknak aláirásával v. kézjegyökkel ellátandó. Ha az örökhagyó végrendeletet hagyott, ez átveendő és a H.-hez csatolandó és pedig, ha le van pecsételve, felbontatlanul. V.

Halálmerevség, l. *Izom* (IX. k.).

Halandóság. A H. statisztikája a népesedési statisztika egyik legfontosabb ága. A halálozásra vonatkozó statisztikai följegyzéseket tudományosan először Halley dolgozta fel (l. *Mortalitási táblák*, XII. k.). A H., bár természeti jelenség, a kultura fokmérője, mert szilárd törvényszerüséggel fejezi ki az emberi életerőt fentartó s megrontó

életviszonyok összeségének működését, melyben a kultura haladásával az ártalmas életviszonyoknak egyre kevesebb szerepük jut. A H. mennyiségtani kifejezése az az arány, melyben a halálozások száma az illető időközben a népesség által átélt időhöz áll. A szokásos megközelítő arányszámításnál a halálozásokat az évi középnépességhez viszonyítják. Nemzetközi összehasonlításoknál és egy és ugyanazon nép H.-ának különböző korokban való egybevetésénél tekintettel vannak a népesség különböző korosztályainak arányára, mert a H. főképen az életkortól függ, a gyermekkorban pusztítóbb lévén a halál ereje, mint később. Ha valamely országban több az újszülött mint egy másikban, az egész népességre vonatkozó halálozási arány a gyermekek nagyobb H.-ánál fogva nagyobb lesz, mint a másikban. Az összehasonlításokra legjobb alapot nyujt valamely állandó korösszetétel, az u. n. standard population fölvétele, melyre az egyes nagy korcsoportok tényleges halálozási arányát az egyes nemzeteknél és a különböző korokban alkalmazva, előáll a kijavított összhalálozási arány. Az Institut international de statistique 1891-iki bécsi ülésében ilyen mintanépesség felállítására bizottságot nevezett. Ugyancsak ez a társaság 1895-iki berni kongresszusán elfogadta *Körösi* Józsefnek, a bizottság egyik előadójának indítványát, mely szerint Svédország népességének kormegoszlása legyen a nemzetközi összehasonlítások állandó alapja. Az intézet felkérte az összes statisztikai hivatalokat, hogy népesedési kiadványaik függelékében mutassák ki az ekképen kiszámított halálozási arányt. Magyarország halálozási aránya és Ny.-Európa megfelelő arányszámai között igen nagy különbség van. Nem korviszonyainkban rejlik ennek magyarázata, hanem a népesség tudatlanságában és közönyében, az ország egyes részeinek szegénységében, egészségügyi közigazgatásunk és a gyermekjárványok meggátlására szükséges óvóintézkedések elégtelenségében. Az első, illetve ötödik évnek betöltése előtt meghalt gyermek ezer élve szülöttre :

		1 évig	5 évig
Magyarországban	1891—94.	253	409
Ausztriában	1881—93.	249	370
Poroszországban	1881—93.	208	308
Franciaországban	1881—90.	167	—
Angliában és Walesben	1881—93.	144	227
Norvégiában	1881—93.	96	170

Igy tehát nem annyira az első életév, hanem az 1—5. életévek H.-a nagyon erős Magyarországban. Norvégiában félannyi gyermek sem hal meg mint nálunk; Poroszországtól is nagyon messze állunk, Ausztriával az első csoportban majdnem egy szinvonalon vagyunk. Ami az 5 éven felüli korcsoportok H.-át illeti, a külföldhöz mérten halálozási arányunk legrosszabb az 5—10. éves korban, majd gyorsan javul, ugy hogy a 25 éven túl már nincs tetemes különbség a mi hátrányunkra. Igy tehát nálunk az életet nem az első életévben és a középkorban, hanem az 1—10. életévekben fenyegeti aránylag legtöbb veszedelem, az iskoláztatás első éveiben. Hogy valamely évben magas vagy alacsony-e az egész népesség halálozási aránya, arról első sorban a gyermekjárványok döntenek. Bár a gyermekhalálozás és ennek következtében az általános halálozás még a mostani évtizedben is nagyon erős, mégis javulni kezdenek viszonyaink. Az 1872—73-iki kolerajárvány vagy a hetvenes évek végének s a nyolcvanas évek elejének gyermekjárványai által okozott borzasztó pusztítások az utolsó két évtizedben megközelítőleg sem fordultak elő. Az ország egyes részei halálozási arányának egybevetéséből megállapíthatni, hogy a kis gyermekek nagy halálozási arányánál fogva szapora vidékeken nagy, a szaporátlanokon kicsiny a H. Az északkeleti vármegyékben azonban a nagy szaporaság mellett is aránylag csekély a halálozási arány. Budapestnek a hetvenes években az országos átlagot és 40‰-et meghaladó H.-a egyre csökkent és 1888 óta állandóan alul marad a 30‰-en, sőt 1894. 25‰ alá süllyedt, mely arány a nyugateurópai fővárosokét csak kevéssel mulja felül. A mi hazánk egyes felekezeteit illeti, a halálozási arány a születési arányhoz simulva, a szaporátlan protestánsoknál ugyan sokkal kisebb, mint a szaporább katolikusoknál, de legkedvezőbb a különben szapora zsidóknál, kiknél majdnem csak feleannyi (18·6‰), mint a római katolikusoknál és a két görög felekezetnél (33—35‰).

Halassy *Gyula* agyonlőtte magát Besztercebányán 1898 dec. 14.

Halastó (VIII. k.). A Magas-Tátra hegységében Szepes vármegye és Gácsország határán az u. n. H. és a Tengerszem környékén az országos határvonalra nézve Magyarország és Ausztria közt hosszabb idő óta nézeteltérések forognak fenn. Az 1897 jan. 28. kihirdetett 1897. II. t.-c. felhatalmazta a minisztériumot, hogy a szóban forgó területen az országos határvonal megállapítását választott bíróság döntése alá bocsássa. A magyar kormány a budapesti kir. itélő tábla elnökét, Vértessy Sándort, az osztrák kormány a lembergi cs. és kir. fő törvényszék elnökét, Mniszek Sándort jelölte ki a választott bíróság tagjául, közöttük azonban a megválasztandó elnök személye tekintetében mindez ideig nem jött létre megállapodás. v.

Halász, 1. *Ferenc*, pedagogus, miniszteri osztálytanácsos, szül. Beregszászon 1849 márc. 1. Tanulmányait szülei szegénysége miatt több ízben kellett félbeszakítania. A szatmári és ungvári gimnáziumokban elvégezvén a középiskola öt osztályát, édes atyja hirtelen halála miatt abbahagyta középiskolai tanulmányait és a szatmári tanítóképzőbe lépett, hogy mielőbb önállóságra jutva, édes anyjának támasza lehessen. Alig nyerte el tanítói oklevelét, a szatmári püspök kinevezte a majtényi (Szatmár) r. kat. tanítói állásra. A község lakosai azonban már régóta várták az ottani iskolánál alkalmazásban lévő segédtanító kineveztetését s nem szivesen fogadták az új tanítót. Ezért nem is foglalta el a tanítói állást, hanem nevelőnek ment. Nem sok ideig nevelősködött, mert mihelyt 1869. szervezték a kir. tanfelügyelőséget, a közoktatásügyi kormány az akkor már szakképzettségével feltünt H.-t az ung-beregi kir. felügyelő mellé nevezte ki tollnoknak. 1876. mint az *Ung* segédszerkesztője

élénk tevékenységet fejtett ki a nemzetiségi vidéken fekvő Ungváron és általában a felvidéken a magyar állameszme és a magyar nemzeti összetartás erősbítése érdekében. Ebbeli működésével nemcsak a vármegye, hanem a közoktatásügyi kormány figyelmét is magára vonta. És miután gimnáziumi tanulmányait már mint hivatalnok magánúton befejezte és 1873. az ungvári gimnáziumnál az érettségit letette, majd pedig a kassai jogakadémián a jogi tanfolyamot sikerrel elvégezte: a közoktatásügyi kormány 1876 nyarán az ung-beregi tankerületet szétosztva, H.-t nevezte ki Bereg tanfelügyelőjévé. Midőn átvette a tankerület vezetését, a beregi hegyvidéken lakó nem magyar ajku lakosság népoktatásügye egyáltalában rendezetlen volt. H. rögtön belátta, hogy csakis állami jellegü iskolák felállításával lehet a magyar szellemü iskolázást életre kelteni; kijelölte az évről-évre államositandó pontokat. A közoktatásügyi kormány H. javaslatát elvileg egészben elfogadva a vármegye etnográfiai térképén kimutatott exponáltabb rutén községekben állitotta föl az egyes állami iskolákat, évről-évre szaporitván azok számát. Az állami népoktatási tanintézetek felállitása mellett nagy gondot fordított a magyar nyelv tanitására és az iskolák intenziv fejlesztésére. Megalapitotta a beregvármegyei tanitó-egyesületet és annak közlönyét a *Beregmegyei Tanügyet*. A vármegye tanitósága azzal hálálta meg H. buzgólkodását, hogy a vármegyei tanitó-árvák számára létesitett 4000 frtos tanitó-egyesületi alapitvány «H. Ferenc alap» nevet viseli. H. nevéhez fűződik a beregszászi állami polgári fiu- és leány- és a munkácsi állami polgári leányiskola szervezése is. Tiz éves tanfelügyelői működése után monográfiát adott ki ily cimmel: *Bereg vármegye népoktatásügye 1876—1886. években*. Ebben hiteles adatokkal mutatja ki, hogy 10 év alatt ugy az iskolai ügyek külső rendezése, mint a népoktatás intenzivitása tekintetében mekkorát haladt Bereg népoktatásügye; de másfelől kijelöli a jövő teendőit. 1888. a közoktatásügyi kormány H.-t — saját kivánságára — Heves vármegye tankerületének vezetésével bizta meg. Itteni működését Heves vármegye közigazgatási bizottsága 1895 márc. 11. tartott üléséről fölvett jegyzőkönyvben örökitette meg. Mert H. nevéhez fűződik az egri állami főreáliskola, a gyöngyösi állami polgári leányiskola s az ottani összes népoktatás államositása, valamint a hatvani állami polgári fiuiskola és a hatvani összes népoktatás államositása. Gyöngyös városa H.-t a népoktatás államositása körül kifejtett buzgólkodásáért *díszpolgárának* választotta meg. Itteni működése alatt kapta meg a kir. tanácsosi cimet. 1895. Wlassics kultuszminiszter a központba rendelte be. Itt irta meg *A népiskolai tanfelügyelet reformja* c. úttörő munkáját és *Teendőink a népoktatás terén* c. művét. 1897. a miniszteri osztálytanácsosi cimmel és jelleggel tüntették ki. K. H.

2. *H. Ignáctól* újabban megjelent: *Magyar nyelvtan mondattani alapon* (a közép- és polgári iskolák I. oszt. számára, Budapest 1895, 2-ik, az új tanterv szerint átdolgozott kiadás u. o. 1900; ugyanaz a II. oszt. számára, u. o. 1896); *Rendszeres magyar nyelvtan* (a közép- és polgári iskolák számára, u. o. 1897); *Svéd-lapp nyelv* (VI. Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzetekkel, u. o. 1896).

3. *H. Imre*, publicista, szül. Koltán (Vas) 1841 okt. 12. Középiskolai tanulmányait Sopronban és Eperjesen végezte. 1861—65. a pesti egyetemen jogot hallgatott. 1865. lépett az újságirói pályára. Első vezércikkei az akkor Kemény Zsigmond báró szerkesztése alatt levő Pesti Naplóban jelentek meg. 1866. a Magyarország Anyagi Érdekei c. nemzetgazdasági szaklap fő munkatársa, 1867—68. pedig szerkesztője, azonkivül 1867. a Pompéry szerkesztésével megjelenő Magyarország munkatársa volt. Gorove kereskedelmi miniszter kinevezte az akkor szervezett statisztikai hivatalba, Lónyay pénzügyminiszter pedig 1867. maga mellé vette miniszteri fogalmazónak. Ugyanazon év nyarán Bécsben a pénzügyminiszter mellett részt vett a kiegyezési tárgyalásokban. 1868—71. a Pester Lloyd vezércikkirója volt. 1871 elején Andrássy Gyula gróf miniszterelnök felszólitására átvette a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetését és ebben az állásában, túlnyomóan német és francia nyelven, nagy publicisztikai tevékenységet fejtett ki. 1872 végén lemondott az állami szolgálatról, szolgálatainak elismerése és osztálytanácsosi rangjának fentartása mellett. Miután egy ideig az Ungarischer Lloyd egyik fő szerkesztője volt, 1874 jul.—dec. az akadémia nemzetgazdasági bizottságának megbizásából, mely 1872. tagjának választotta, a Nemzetgazdasági Szemlét szerkesztette. 1874 dec. 30. a Közérdek c. Deák-párti politikai napilapot indította meg, majd pedig a fuzió után: 1876—78. a *Kelet Népe* c. napilapot szerkesztette, melynek fő munkatársa Kállay Béni, a későbbi közös pénzügyminiszter volt. 1885. a kiállitási sajtóügyet vezette és magyar, német, francia és olasz nyelven megjelenő kiállitási értesitőt adott ki. A kiállitás után a király a III. oszt. vaskorona-renddel tüntette ki. A francia kormány pedig abból az alkalomból, hogy a Lesseps vezetésével Budapesten járt francia irókat a kiállitáson kalauzolta, az officier d'académie rendjelt adományozta neki. A Neues Pester Journal-nak 1879—96. volt vezércikkirója, 1896 óta pedig a Pesti Napló fő munkatársa. Kiváló politikai és pénzügyi tudására való cikkei jelentek meg a Budapesti Szemlében, a bécsi Neue Freie Presseben, a Schönberger által kiadott Börsen- und Handelsbericht c. pénzügyi szaklapban, a Magyar Nemzetgazdában, Brockhaus Conversations-Lexikon-jában stb. Önállóan megjelent műve: *A társadalmi tudomány kézikönyve* (Carey Henrik C. után angolból, Pest 1867). SZ. G.

4. *H. Sándor*, miniszteri osztálytanácsos, szül. Dunaföldváron (Tolna) 1859 nov. 9. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1878. az Ellenőr munkatársa, később segédszerkesztője, mikor pedig a lap a Honnal egyesült, az igy támadt Nemzet segédszerkesztője, majd vezércikkirója lett. Lapja megbizásából több nagyobb külföldi utazást tett. 1884. jogi doktori oklevelet szerzett. 1885. az újonnan létesitett kir. postatakarékpénztárhoz fogalmazónak, 1887. titkárnak, 1890.

első titkárnak, 1895. címzetes és 1899. valóságos miniszteri osztálytanácsosnak nevezték ki. A postatakarékpénztár összes nagyobb reformmunkálataiban részt vett s több ízben nyert külföldi tanulmányútra hivatalos megbizatást. 1888. a posta- és táviró-szaktanfolyamon a postatakarékpénztárügy rendes tanára lett. 1892. a műegyetem magántanárának habilitálták és a tudományos akadémia beválasztotta nemzetgazdasági bizottságába. 1896. a párisi közgazdasági társaság levelező tagjává választotta; 1897. kinevezték az országos statisztikai szakvizsgáló bizottság és 1898. a kereskedelemügyi minisztériumban alakított munkásügyi bizottság tagjává. A millenáris kiállítás hitelügyi csoportjának rendezéseért közreműködői érmet nyert. Az ő kezdeményezésére jött létre a magyar közgazdasági társaság, melynek igazgatója. Számtalan, többnyire a közgazdaságtan és pénzügytan körébe vágó cikket és tanulmányt irt különféle szaklapokban; önállóan megjelent művei: *Mit akar a Schulverein* (Budapest 1882, német nyelven is); *Országgyülési almanach* (u. o. 1886—87); *A postatakarékpénztár cheque- és clearing-forgalmáról* (u. o. 1890); *A postatakarékpénztárak fejlődésének története* (u. o. 1891); *A postatakarékpénztárakról, különös tekintettel a gyakorlati szolgálatra* (u. o. 1896); *A cheque- és girórendszer* (u. o. 1898). A Közgazdasági Lexikon egyik szerkesztője.

5. *H. Zsigmond* (dabasi), országgyülési képviselő, szül. Dabason (Pest) 1853. Középiskoláit Budapesten, jogi tanulmányait Bécsben végezte. Eleinte pestvármegyei bizottsági tag volt, majd 1883. függetlenségi párti programmal az alsódabasi mandátumot nyerte el. 1884. újból ugyanazon kerületben választották meg. 1887. nem vállalt mandátumot. 1888. főszolgabiró lett és Alsó-Dabason gazdálkodott. 1896 óta ismét az alsódabasi kerület szabadelvüpárti képviselője. 1899. megkapta a kamarási méltóságot.

Halaváts *Gyulától* újabban megjelent: *Az Alföld artézi kútjai* (Budapest 1894); *Az Alföld Duna-Tisza közötti részének földtani viszonyai* (a m. tud. akadémiától 1894-ben a Rózsay-díjjal jutalmazott pályamű, u. o. 1895); *A magyarországi artézi kutak története, terület szerinti elosztása, mélységük, vizük bőségének és hőfokának ismertetése* (egy fénynyomatu táblával, u. o. 1896).

Halbe *Miksa György*, német drámairó, szül. Güttlandban (Ny.-Poroszország) 1865 okt. 4-én. Eleinte jogot, majd német filologiát és történetet hallgatott Heidelbergában, Berlinben és Münchenben. 1888. a müncheni egyetemen Kaiser Friedrich II. und der päpstliche Stuhl c. értekezésével doktori címet nyert. 1888—94. mint iró Berlinben, 1894—95. Svájcban élt, 1895 óta Münchenben lakik, ahol az u. n. Intimes Theater für dramatische Experimente-t alapitotta. H. első drámái: Ein Emporkömmling (Norden 1889) és Freie Liebe (Berlin 1890) kevés érdeklődést keltettek. Eisgang c. társadalmi drámája, melyen nagyon megérzik Ibsen hatása, 1892-ben a berlini Freie Volksbühne előadásában jobban tetszett. Legnagyobb sikert azonban a Jugend c. szerelmi dráma aratta (Berlin 1893, 5. kiad. 1897; Budapesten is előadták a Magyar szinházban 1897 dec. 29-én *Ifjuság* címmel, ford. *Szomaházy* István). 1894. jelent meg a Der Amerikafahrer c. tréfa, 1896. a Lebenswende c. komédia. Frau Meseck c. falusi történetében (Berlin 1897) megmutatta, hogy az elbeszélésben sem hagyja el tehetsége. Legújabb művei: Mutter Erde (1898, magyarul *Föld anyánk* címmel megjelent az Olcsó könyvtárban 1899); Die Eroberer (1898) és Die Heimatlosen (1899) nem arattak osztatlan sikert.

Halberstadt, porosz város, (1895) 41,307 lak.

Halcsont, szarunemü tömeg, mely többé-kevésbbé sarlóformán meggörbült, széles felületükkel egymás mellett fekvő lemezekben a cetek szájában a felső állkapocsról és a felső szájpadlásról haránt sorokban szabadon lecsüng. A lemezek belső oldala lószőrszerü, hosszu szilánkokra pamatolódik, melyek a felső állkapocsnál körkörösen kinyulnak a szájból és szakállfélét alkotnak. A szájpadlás közepén levő leghosszabb lemezek hosszusága 3—4, sőt 5 m., vastagságuk 9—10 cm., szélességük 30—35 cm. Összsúlyuk néha 1500 kg. A lemezek vén cetéknél fekete, fiataloknál kékes szinüek. A megölt állatok szájából kiveszik a lemezeket, megtisztítják, vékonyabb lemezekre osztják, megszárítják, lehetően hosszu darabokra fürészelik, vizben megfőzik, mig meg nem puhulnak, gyaluval vagy késsel a kellő vastagságu pálcikákra hasítják, melyeket végül megcsiszolnak és kifényesítenek. A H.-ot esernyőrudak, botok, ostorok, fűzők és női kalapok készítésénél használják föl. Gőzben vagy forró homokban megpuhítva, formákba préselik s gombokat meg szelencéket készítenek belőle. A fehér H. (os sepiae) a *Sepia* nevü állat belváza. L. *Sepia* (XIV. k.).

Haldat-féle készülék, a folyadékok fenéknyomásának kimutatására szolgál. Hosszukás kis asztalkához 3—4 mm. átmérőjü üvegcső van vízszintesen megerősítve. A cső az asztalka mindkét végén derékszög alatt van fölfelé hajlítva, de mig az egyik oldalon körülbelül 2 cm.-nyire nyulik az asztalka fölé, a másik oldalon tágasabb rézfoglalványba nyilik, mely az asztalkához van erősítve, és melyre ugyanolyan alappal és magassággal biró, de különböző alaku és köbtartalmu üvegcsövek csavarhatók. Kisérlet előtt a rézfoglalványba kénesőt öntenek, mely a vízszintes csövet megtöltvén, a függélyes csőrészben kissé az asztalka fölé emelkedik. A rézfoglalványra először p. hengeres csövet csavarnak s azt egészen megtöltik vízzel. Ez a kénesőt a vékonyabb csőben fölfelé nyomja és bizonyos magasságban egyensúlyban tartja. Ezt a magasságot föl- és letolható mutatóval megjelölik. A vizet azután csapon kieresztik és a rézfoglalványra más alaku, p. fölfelé tágulo, csonka kúpalaku csövet csavarnak, mely sokkal több vizet képes befogadni, mint a hengeres cső. Ha ezt vízzel megtöltik, a kéneső a vékonyabb csőben ugyanazon magasságra emelkedik, mint előbb s ugyanez történik fölfelé szükebb, tehát kisebb köbtartalmu cső esetében is. Ezzel be van bizonyítva, hogy a folyadék fenéknyomása a folyadék fajsúlyán kivül csakis a fenék nagyságától és a folyadékoszlop magasságától függ és nem a folyadék mennyiségétől. CSEMEZ.

Haldenstein, falu Graubünden svájci kanton Unterlanquart kerületében, 411 lak., 564 m.-nyire a tenger szine fölött, a Calanda alján. 1798-ig környezetével H., Grottenstein és Lichtenstein régi várakkal meg Patánia községgel együtt önálló bárőság volt, mely utóljára a Salis-családé volt és 1568 óta Graubünden védnöksége alatt állott. 1761. Salis U. tulajdonos H. kastélyban Philanthropin névvel felsőbb tanintézetet alapított, melyet később Marschlinsba helyeztek át.

Haldobóka (állat), l. *Ligula* (XI. k.).

Hale *Horatio*, amerikai nyelvész, megh. Clintonban (Ontario) 1896 dec. 28.

Halem *Gellért Antal*, német történetiró és költő, szül. Oldenburgban 1752 márc. 2., megh. Eutinban 1819 jan. 4. Jogi tanulmányait elvégezvén, kormánytanácsos lett szülővárosában. 1783. u. o. irodalmi társaságot alapított, később pedig Gramberggel együtt az Oldenburgische Blätter c. lapot s az Irene c. folyóiratot szerkesztette. 1790. beutazta Francia-, Németországot és Svájcot, mely utazásának eredménye a Blicke auf einen Theil Deutschlands c. dolgozata volt. A francia uralom alatt a hamburgi felebbezési törvényszék tanácsosa, később (a nagyherceg visszatérése után) 1813. az eutini kormánytanács elnöke lett. Művei: Geschichte des Herzogthums Oldenburg (3. köt.); Leben Peters des Grossen (3 köt.); Lebensbeschreibung des russischen Generalfeldmarschalls Grafen von Münnich; Sammlung der wichtigsten Aktenstücke der Gegenwart (1806—07). Összegyüjtött művei 8 köt.-ben Münsterben és Hannoverben jelentek meg 1804—10. Önéletrajzát Strackerjan 1840. adta ki (Oldenburg).

Halévy (ejtsd: alevi) *Leó*, francia iró, szül. Párisban 1802 jan. 14., megh. St.-Germain-en-Layeben 1883 szept. 3. Jogot tanult, majd összeköttetésbe lépett Saint-Simonnal, akinek Opinions littéraires, philosophiques et industrielles (1825) c. művéhez bevezetést irt, 1831—34. a politechnikai iskola tanára volt, 1837—53. a közoktatásügyi minisztériumban hivatalnokoskodott, végül kizárólag az irodalom különböző ágai művelésének élt. Történelmi és irodalomtörténeti művei közül említendők: Résumé de l'histoire des Juifs (1827—1828, 2 köt.) és Histoire résumée de la littérature française (1838, 2 köt.). Azonkivül irt költeményeket (La peste à Barcelone, 1822; Les Cyprès, 1825), meséket, novellákat, drámai költeményt (Le tsar Démétrius, 1829), vígjátékokat és vaudevilleket. Különös érdemeket szerzett műfordításaival (Poésies européennes, 1837; La Grèce tragique, 1845—61, 3 köt.) és külföldi drámák (Shakespeare Macbeth-je, Goethe Clavigo-ja stb.) szinpadra alkalmazásával.

Halicanum, római helység és állomás a Savariából (Szombathely) Poetovióba (Pettau) vezető út mentén; most Alsó-Lendva.

Halid., természetrajzi nevek mellett *Haliday* A. H. angol entomologus nevének rövidítése.

Halil Rifat *pasa*, török államférfiu, szül. 1825 körül. Tanulmányait Konstantinápolyban végezte, diplomáciai pályáját pedig mint Küprüli Mehmed nagyvezir titkára kezdte. 1854. Ruszcsukban, később több más tartományban működött mint kormányzó s mindenütt irtó háborut viselt a rablóvilág ellen. Az udvaroncok ármánya miatt azonban nem birta a szultán kegyét kiérdemelni. Végre 1896 elején mégis kinevezték nagyvezirré, mely állásban a közlekedési viszonyok javításán buzgólkodik; nagyobb befolyása azonban most sincsen. O. J.

Halimodendron *Fisch.* (növ., *sótövisk*), a vitorlásviráguak fajaszakadt tövises cserjéje (*H. argenteum* Fisch., *Caragana argentea* Lam.), 2—3 m. magas. Levele kétpáruan szárnyalt, ezüstfehér; virága halaványlila, hüvelye kemény, hasas. Hazája Szibéria és Tatárország, a sós földet szereti. Nálunk egyike a legszebb diszcserjéknek. Galambborsóra oltva, nagyon csinos csüggőágu kis fa lesz. Különben magról szaporitják. BORB.

Halir *Károly*, cseh-német hegedümüvész, szül. Hohenelbében 1859 febr. 1. Mesterei voltak: Prágában Bennewitz, Berlinben (1874—76) Joachim; udvari hangversenymester lett 1880. Weimarban, 1894. Berlinben, hol de Ahna halála (1892) óta a Joachim-vonósnégyesnek másod- (és előreláthatólag nemsokára első) hegedüse. Nőül vette 1888. *Zerbst* Teréz (szül. 1859.) jeles szoprán hangversenyénekesnőt, Eichberg Oszkár tanítványát.

Halirrhothios, Poseidon és Euryte fia, akit Ares megölt, minthogy ennek leányán, Alkippén erőszakot akart tenni. Ares e vérbün miatt az istenek itélőszéke elé került, de fölmentették. A törvényszéket, ahol az itéletet hozták, állitólag ezért nevezték el Ares halmának, Areiopagosnak.

Halisaurii, ősvilági csúszómászók, melyek a tengerben éltek.

Halkett (ejtsd: hellket) *Hugh* báró, hannoverai tábornok, szül. Musselburghban (Edinburg mellett) 1783 aug. 30. skót családból, megh. Hannoverában 1863 jul. 26-án. 1803. az angol-német legióba lépvén, számos ütközetben kitüntette magát s ezredesi rangra emelkedett. 1814. szervezte a hannoverai hadsereget, melynek élén részt vett a waterlooi ütközet eldöntésében; Cambronne tábornokot ő fogta el. A II. párisi béke után dandárával Franciaországban maradt, hol 1834. tábornokká nevezték ki. 1848. a schleswig-holsteini felkelés alkalmával Dánia ellen harcolt s Oversee mellett fényes győzelmet aratott. A háboru befejezése után érdemei elismeréséül a hannoverai gyalogság főfelügyelőjévé nevezték ki s bárói rangot nyert. V. ö. *Knesebeck*, Leben des Freiherrn Hugh v. H. (Stuttgart 1865).

Hall (ang.), eredetileg nagy terem, amilyen a középkor váraiban, megerősitett palotaiban gyülések, összejövetelek, ünnepélyek számára volt fentartva. Majd később az egyes céhek által az adás-vevés könnyitésére épitett nagy csarnokokat hivják e néven (l. *Guild-hall*, VIII. k.), amilyenek különösen Angol-, Francia-, Németországban és Németalföldön (Hall Ypresben és Brugesben) voltak divatosak, ugyszintén nagyobb városok vásárcsarnokait. Jelenleg ez elnevezés alatt nyilvános és magánépületeknek azt a nagy — sokszor több emeleten átnyuló és gyakran fölülről megvilágitott — csarnokát értjük, mely mintegy második vestibule az épület egyes szobáiba való bejutást közvetiti és tartózkodási és fesztelen fogadási helyiségül szolgál. Alaprajza többnyire quadratikus, oldalain oszlopos tornáccal v. a nélkül; magas

oldalvilágítása vagy felső világítása van és rendesen egy kisebb lépcsője, mely az emelet folyosójával közlekedik. Alul a szalont, ebédlőt s egyéb termeket köti egymással össze, lépcsőjével pedig a felső emelet lakóhelyiségeivel közlekedik. Az angol palotáknak majdnem nélkülözhetetlen kelléke, újabb időben Francia- és Németországban is sűrűn alkalmazva.

Hall, 1. *Anna Mária* (családi nevén *Fielding*), angol írónő, szül. Wexfordban (Irország) 1800., megh. 1881 jan. 30-án. 1824. férjhez ment H. Sámuel Carterhez (l. o.). 1828. adta ki első művét Sketches of Irish character címmel, melyet nagyon kedvezően fogadtak. Miután több ifjusági könyvet irt, a regényirodalom felé fordult The buccaneer (1832) a Cromwell korabeli angol köztársaságot irja le. The outlaw-nak (1835) háttere II. Jakabnak Oraniai Vilmossal való harca. Uncle Horace a kereskedők világában játszik. Később megjelent művei: Marian or a young maids fortune, legnépszerűbb novellája (1840); The white boy (1845); Midsummer eve, a fairy tale of love (1848); A woman's story (1857); Can wrong be right (1862); The fight of faith (1869) és Annie Leslie, and other stories (1877). Színművei: The groves of Blarney és The french refugee. Egyéb művei: Lights and shadows of Irish c'aracter (1838, 3 köt.); Stories of the Irish peasantry; Populars tales and sketches és Pilgrimages to English shrines (1850). 1852 óta a Sharpe's London Magazine, 1860 óta a St. James Magazine szerkesztője volt.

2. *H. Bazil,* angol tengerész és utazó, szül. Edinburgban 1788., megh. a portsmouthi Haslar-kórházban 1844 szept. 11-én. 1802. belépett az angol tengerészetbe, 1816. parancsnoka volt a Lyra-hajónak, mely egy követséget vitt Khinába s melylyel meglátogatta a Liukiu-szigeteket is. Ezeket ő ismertette először Account of a voyage of discovery to the Westcoast of Corea and the Great Loo-Choo Islands (London 1818) c. művében. Később behajózta Dél-Amerika partvidékeit is és utazásairól a következő munkákat adta ki: Extracts from a journal written on the coasts of Chili, Peru and Mexico in 1820—22 (1824, 2 köt.); Travels in North America (1829, 3 köt.); Fragments of voyages and travels (1831—40, 9 köt.). Elbeszélései és rajzai: Schloss Hainfeld (1836) és Patchwork (1841, 3 köt.).

3. *H. Granville Stanley,* amerikai pszihologus, szül. Ashfielden (Massachusetts) 1846 febr. 1-én. Jelenleg a worcesteri Clark University elnöke, melyet az alapító megbizásából 1887. szervezett és a legjobb európai intézetek mintájára biologiai kutatásra való kitünő fölszereléssel látták el. H. Amerikában a fiziologiai pszihologia legkiválóbb képviselője és az American Journal of Psychology kiadója. Számos fiziologiai cikkein kivül önálló munkái: Aspects of German culture (Boston 1881); Methods of teaching history (2 kiad. u. o. 1885).

4. *H. Jakab,* amerikai geologus, megh. Albanyban (New-York állam) 1898 aug.

5. *H. Sámuel Carter,* angol iró, szül. a devonshirei Topshamban 1801., megh. Londonban 1889 márc. 16. Az ügyvédi pályára lépett, majd az irodalomra adta magát. Miután 1824. házasságra lépett *Fielding* Anna Mária (l. o.) irónővel, aki élete végéig hű munkatársa maradt, 1825. megalapította a The Amulet c. folyóiratot, melyet több éven át kiadott; 1830. átvette a New Monthly Magazine-t és 1839. megalapította a még ma is virágzó Art Journal-t, mely nagy hatással volt a közizlés fejlesztésére. Részben egyedül, részben feleségével együtt a következő illusztrált munkákat adta ki: Ireland, its scenery, character etc. (1841—43, 3 köt.); Gems of european art (1846—47, 2 rész); The baronial halls (1848); The Vernon gallery (1854). Egyéb művei: A book of memories of great men and great women of the age (1870); The trial of Sir Jasper (1873); Rhymes in council (1881) és önéletirása The retrospect of a long life (1883, 2 köt.).

Hallás. A *fülkagyló* (l. *Fül,* VII. k.) a hanghullámok egy részét felfogja és a külső hallójáratba veti. Azonban ez a H.-nak nem nélkülözhetetlen feltétele, mert fülkagyló nélkül is jól hallunk. Ha a hallójáratba üvegcsövet teszünk s azt lágy kenyérrel annyira körülvesszük, hogy a hang csak e csövön keresztül juthat el a fülbe, akkor is elég jól hallunk. Fontosabb szerepe van a fülkagylónak némely állatnál, melyek fülkagylóikat a hangforrás felé fordítják, hogy a hangot annál jobban hallják. Az irányból, melyből a hang legjobban hallható, azt az irányt lehet felismerni, melyből a hang jön. Mi azért fejünket vagy egész testünket is mozgatjuk és keressük az irányt, melyből a hang legjobban hallható, azt tehát, melyből a hang jön. Nehezen hallók a hanghullámokat tenyerükkel v. *hallócsővel* fogják fel. A *hallójáratba* eső hullámok annak hajlott alakjánál fogva nem kerülnek egyenesen a dobhártyára, hanem a hallójárat falához és erről a dobhártyára vetődnek. A dobhártyát, mely a hallójáratot a dobüregből elválasztja, a léghullámok együttlengésre indítják. Ez együtthangzás ugy jön létre, hogy a levegő gyöngéd lökéseket gyakorol a dobhártyára, melyek a dobhártyát lengésbe hozzák. A dobhártya bemélyed, ha a vele érintkező levegő, rezgése miatt, sűrűbb lesz és kifelé domborodik, mihelyt a légréteg megritkul. A dobhártya mindazon hangokkal jöhet együttlengésbe, melyeket meghallani képesek vagyunk; tehát igen kiterjedt hangsorral. Erre a dobhártyát ennek a hallócsontocskák közt való összefüggése képesíti. A hallócsontocskák tompítják a dobhártya lengéseit, e miatt a dobhártya utólengéseit is akadályozzák. A dobhártya a dobüreg felé tölcsérszerűen bemélyed, ilyen alaku hártya azonban igen különböző magasságu hangokkal tud együtt rezegni, mig egyenesen kifeszített hártya saját hangjával aránytalanul erős, más hanggal pedig igen gyenge lengéseket végez. Végre alkalmazkodik a dobhártya megfeszülése is a hangok magasságához némileg azáltal, hogy egy izom (a m. tensor tympani) összehuzódásakor a dobhártyát különböző fokban a dobüreg felé huzza. Zavartalanul a dobhártya csak akkor végezheti lengéseit, ha a légnyomás mindkét oldalán egyenlő nagy, ha tehát a dobür levegője ugyanazon feszülés alatt van, mint a körlevegő. A légnyomás kiegyenlítésére a dobürben, a dob-

üregből a torokürbe vezető *Eustach-féle kürt* (VI. k.) szolgál. E kürt rendesen zárva van s nyilik minden nyeléskor. Az a körülmény, hogy az Eustach-féle kürt állandóan nyitva nincsen, nagy előnyére van H.-unknak, mert ha valamely hang a hallójárat és az Eustach-féle kürt felől egyszerre jutnak a dobhártyához, ugy ez a dobhártya rezgéseit megakadályozná, vagy legalább lényegesen kisebbítené.

A hallócsontocskák vezetik a dobhártya rezgéseit, mint melylyel összefüggnek, a tömkeleg vizére. A kalapács markolatja a dobhártyába be lévén nőve, ennek mozgásait a kalapács s az ezzel összefüggő üllő, mint egy egész, egy közös tengely körül mozgó emelőképen vezetik tovább. Az üllő hosszu nyulványának mozgásait azonban az azzal ízülő kengyelcsont követi, melynek talpa a tojásdad alaku likat elzáró hártyához hozzá van nőve; e likban mozog tehát, az elzáró hártyával együtt, a kengyelcsont talpa ki- és befelé. A dobhártya minden befelé való mozgása a kengyelcsont talpát a tojásdad alaku likba nyomja és minden kifelé mozgása abból kihuzza s igy terjed át a dobhártya minden legkisebb mozgása a tömkeleg vizére. A kengyelcsontnak az üllővel ízülő fejecséhez tapadó izom, a m. stapedius, összehuzódása által a kengyelcsontot helyén rögzitve tartja és talpának esetleges túlságos beszorítását a tojásdad alaku likba akadályozza meg. Ahány lengést tesz a dobhártya, ugyanannyit a kalapács markolatja és vele a többi hallócsontocska, valamint a *tömkeleg vize* is kénytelen megtenni. A tömkeleg vize egészen csontos falban levén elzárva, hullámzását az teszi lehetségessé, hogy a tömkelegnek a tojásdad alaku likon kivül még egy kerek alaku lika vezet a léggel telt dobüregbe, mely likat magányos hártya, a membrana tympani secunderia zárja el. Ha a kengyelcsont a tojásdad alaku likba nyomul, a kerek likat elzáró hártya a dobür felé domborodik és visszajön, ha a kengyelcsont a tojásdad alaku likból visszatér. A tömkelegben vannak a hallóideg végkészülékei, melyek közül a fülcsigában található végkészülékek szolgálnak a hang megérzésére; állat, melynek mind két fülcsigája ki lett irtva, teljesen süketnek bizonyult. A $2^1/_2$-szer tengelye körül tekerődő fülcsiga menetét két hártya három egymás felett elhelyezett járatra osztja, u. m. a dobüri járatra (scala tympani), a középső járatra (scala media) és az előpitvarral közlekedő járatra (scala vestibuli). E járatok közül a scala mediában van a hallóideg azon végkészüléke, melyet felfedezője után *Corti-féle* szervnek neveznek és mely lényegében v. 4500 alulról felfelé mindinkább nagyobbodó ívből áll, mely íveken egy a tömkeleg vize által lengésbe hozható hártya, a *Corti-Reissner-féle* hártya nyugszik. Az íveknek van egy belső és külső szára, a külső szár a scala media alaphártyáján nyugvó finom hurokba folyatódik. E hurok is a fülcsigában alulról felfelé mind hosszabbak. Minden külső szára a Corti-féle íveknek 10—15 húrban folytatódik és igy van egy-egy fülcsigában legalább 45,000 ilyen húr. A hurokon sejtek nyugosznak, a Corti-féle sejtek, melyekkel a hallóideg végágai összefüggnek. A tömkelegnek kengyelcsont-talpa által mozgásba hozott vizének mozgásai eljutnak a fülcsiga előpitvari járatába, itt mozgásba hozzák a Corti-Reissner-féle hártyát, ennek mozgásai átterjednek a megfelelő ívekre és hurokra, a hurok rezgése pedig izgatja a rajtok nyugvó és a hallóideggel összefüggő sejteket. Az egyes Corti-féle ívek és az azokból kiinduló hurok csak határozott nagyságu hang iránt fogékonyak és igy rezgéseik is csak meghatározott idegvégsejteket tudnak erőműveleg izgatni. Minden magassági hang felfogására külön idegvégkészülék van. A Corti-féle ívek és hurok szorosan egymás mellé helyezett húros rendszert képviselnek, melynek húrjai közül a rövidebbek csak bizonyos magasabb, a hosszabbak csak bizonyos mélyebb hangok által indithatók együttlengésbe. A Corti-féle ívek és húrjaik nagy számából érthető az, hogy képesek vagyunk 16, éppen ugy mint 40,960 lengést 1 mp. alatt mint hangot megérezni, hogy tehát az emberi fül hangérző képessége $11^1/_2$ nyolcadra terjed ki. Minthogy minden zörej csak szabálytalanul váltakozó, egyszerü hangok összege, világos, hogy a fülcsiga a zörejek felfogására is alkalmas. Hogy végre a valamely hang által megindított rezgések a Corti-féle íveken és a hurokban nem tartanak tovább, mint az azokat előidéző hangok, ezt okozzák a tompitók, melyek a Corti-féle szervben sem hiányoznak.

A fül tömkelegéhez tartoznak még a *félívjáratok*, melyek még a halaknál is megvannak. E félívjáratok idegvégkészülékei azonban nem H.-ra szolgálnak. Kitünt, hogy azok kiirtása után is zavartalanul megmarad a H. Ellenben zavarral jár az ívjáratok sértése és kiirtása a test egyensúlya megtartásában. Az ily állatok, ha megmozdulnak, kényszermozgásokat végeznek, testük körül henteregnek egyik vagy másik irányban; ez függ attól, melyik ívjárat lett megsértve. Sőt mint *Högyes* kimutatta, az ívjáratok az asszociált szemmozgások reflex idegmekanizmusának is centripetalis idegvégkészülékei. Innen van, hogy a belső fülnek a labirintig terjedő bántalmazásai alkalmával emberek is szédülnek, sőt kényszermozgást végeznek.

Hallási csalódások. Az érzékszerveknél, igy a fülnél is az ideg végkészülékére vagy magára az idegre ható inger fajlagos érzést vált ki. A hallószervnél a betegségeknek egész sora, mint a hangfelfogó, az idegvégkészülék és az idegnek magának is a megbetegedései a legtöbbször *egyéni* vagy *alanyi hangérzeteket* keltenek. Ezen hangok azonban közelebbről teljesen eléggé meg nem határozható zavaros hangképek mint csengés, búgás, zúgás, csiripelés, zakatolás, fütyülés stb. (l. *Fül* betegségei és *Fülzúgás*, VII. k.). A H. ellenben azon alanyi hangérzetek, amelyeknél szótagokat, szavakat, egy vagy több egyén beszélgetését, harmonikus hangokat, zenei hangzatokat, sőt egész zenedarabokat hallanak vagy hallani vélnek az illetők. Ezen tünemény ugy magyarázható, hogy az agyban levő hallási, u. n. *psychosensitiv* központok rendellenes, többnyire súlyos idegbetegségre utaló beteges ingerületben vannak. Egyoldali fülbetegségnél előfordul még a hangforrás helye felől való csalódás, de ez, amennyiben a

külső inger megvan és csak tévesen fogatik fel, nem mondható érzéki csalódásnak. KR. G.

Hallási foltok, l. *Fül* (VII. k. 714. old.) és *Süketség* (XV. k.).

Halle *an der Saale,* (1895) 116,304 lak., 1893. a János-, 1894. az István és 1896. a kat. Erzsébet-templomot szentelték föl. 1894. állították föl a Volkmann Rikárd-emléket.

Hallé *Károly,* német zenész, megh. Manchesterben 1895 okt. 25.

Hallein (VIII. k.) 1896 óta kerületi kapitányság Salzburgban 668 km² területtel, (1890) 19,983 lak. Járásai: Abtenau, Golling és Hallein.

Hallenburg, l. *Schlitz* (XIV. k.).

Haller *Jenő* gróf, megh. Balázstelkén 1898 márc. 16.

Haller *Károly* (hilibi), jogi iró, egyetemi tanár, szül. Nagyszebenben 1836 okt. 14. A gimnáziumot Nagy-Bányán, a jogi tanfolyamot 1853—1856-ig Nagyszebenben végezte, jogi doktori oklevelet Pesten nyert. Közpályáját a kincstári ügyészségnél mint előadó kezdette meg, 1863. Kolozsvárt jogakadémia állíttatván fel, ehhez az ausztriai magánjog, váltó- s kereskedelmi jog és bányajog tanárának nevezték ki. A nagy közönség praktikus szükségleteivel is élénken foglalkozott. 1865. megalakította a kolozsvári sétatéregyesületet, 1872. a torna- és vívó-, 1873. a lövészegyesületet. Ő kezdeményezte a ma is virágzó korcsolyázó-egyesületet, indítványozta a tűzoltóegyesületet. 1873. Kolozsvárt az egyetem szervezetvén, az ausztriai magánjog rendes tanárának neveztetett ki, 1880. az egyetem rektora volt. 1884 jul. 18. Kolozsvár polgármesterének választották, mely hivatalt csak ideiglenesen fogadta el. Az Emke (VI. k.) egyik kezdeményezője és első elnöke volt. Az egyesület szervezkedése, megizmosodása az ő vezetése alatt történt; sok oldalu érdemei folytán tiszteletbeli tagnak választatott. Polgármestersége alatt alapította a kolozsvári szépítő egyesületet, melynek ma is elnöke. Ő kezdeményezte Kolozsmonostor községnek Kolozsvárhoz való csatolását s Kolozsvár városát pár évi polgármestersége alatt az egészséges fejlődés útjára terelte. 1886. visszatért az egyetemi tanszékre, de nem szünt meg a város érdekében munkálkodni, amit mint a törvényhatósági bizottság tagja 1867 óta szakadatlanul teljesít. Azóta alapította és kitartó munkával diadalra segitette a kolozsvári mentő-egyesületet, az erdélyrészi kertészeti egyesületet, melyeknek elnöke tiz év óta. Vezetője a kereskedők és kereskedő ifjak társulatának. Kezdeményezte az iparosok részére rendezendő vasárnap délutáni felolvasásokat. E bizottságnak ő az elnöke. Elnöke a kolozsvári kerékpáros egyesületnek. Igazgatósági tagja a kolozsvári orsz. tört. ereklyemuzeumnak. Elnöke az erdélyi baromfitenyésztő egyesületnek, intézője az erdélyi gazdasági egyesületnek. A kolozsvári szabadelvü pártnak a város I. kerületében évtizedek óta pártelnöki tisztét tölti be. 1881. megkapta a vaskorona-rendet. 1897 jan. 21. a miniszteri tanácsosi cimet. Az olasz nemzeti tudományok érdekeinek előmozdítása körül szerzett érdemei elismeréséül az olasz korona-rend tiszti keresztjét nyerte. Munkái: *Az általános polgári törvénykönyv,* mint az jelenleg Erdélyben érvényes, minden a legújabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágositó és utasító jegyzetekkel ellátva (Kolozsvár 1865); *A váltó-eljárás* a marosvásárhelyi kir. tábla területén jelenleg érvényes alakjában (u. o. 1870); *Adalék a jogforrások elméletéhez* (Budapest 1876); *Gazdasági jogisme* (u. o. 1878, 3. kiad. 1893.); *A gazdasági értékekről* (Kolozsvár 1880); *Észrevételek a magyar polgári törvénykönyv tervezetének általános részére, az örökösi jogi részre s a dologi jogi részre* (Budapest 1882—84); *A középitész* (Kolozsvár 1884); *Az osztrák általános polgári törvénykönyv* (szövege) jelenleg még érvényes alakjában (Budapest 1884, 2. kiad. 1897); *H. polgármester évi jelentése* Kolozsvár város igazgatásáról 1885. (Kolozsvár 1885); *Észrevételek az általános magánjogi törvénykönyv tervezetének kötelmi jogi* (általános) *részére* (Budapest 1877). Számos felolvasást tartott, melyek nagyrészt nyomtatásban is megjelentek. V. ö. Emléklap az erdélyi m. közművelődési egyesület 1885 aug. nagygyülése alkalmából (Kolozsvár 1885, Esterházy Sándor dr.). Arcképét és életrajzát a Kerékpáros és athletikai sport c. folyóirat 1897. évi nov. 20., 37. száma közölte. *Szinnyei* József, Magyar irók élete és munkái (Budapest 1895).

Haller, 1. *Albrecht,* német orvos, fiziologus, botanikus és költő, valamint 2. *H. Bertalan* sváji reformátor nevei a VIII. köt. 595—596. old. sajtóhibából *Hallen*-nek vannak szedve.

Haller, 1. *János,* salzburgi biboros hercegérsek, szül. St.-Martinban 1825 ápr. 30. Teologiai tanulmányait Trientben végezte és miután egy ideig káplánkodott, lajeni plébános lett. 1871. trienti kanonoknak nevezték ki és 1874. a megbetegedett püspök helyett átvette az egyházmegye vezetését. A kormány azonban nem akarta elösmerni utódlási joggal biró koadjutornak, mert az iskolaügy kérdésében az államnak nem akart engedményeket tenni. 1881. nagyprépost és salzburgi fölszentelt püspök lett, 1890. salzburgi érsekké választották. 1895 nov. megkapta a bibornoki méltóságot is.

2. *H. Károly Lajos,* sváji államférfiu, tanár és iró, *H. Albrecht* (kinek neve a VIII. köt.-ben Hallen-nek van szedve) unokája, szül. Bernben 1768., megh. 1854-ben. 1806. a berni egyetemen a történelem és az államtudományok tanára lett, mely állásától azonban, midőn 1821. a kat. vallásra áttért, megfosztották. Ekkor Párisba ment, ahol előbb a külügyminiszteriumban kapott alkalmazást, később 1830. pedig az Écoles des chartes-ban tanár lett. A juliusi forradalom után Solothurnba költözött, hol a nagy tanácsba beválasztották. Az ultramontán és abszolutisztikus pártnak volt hive. Munkái közül megemlitjük a Restauration der Staatswissenschaft c. művét (6. köt.), melyben a reakció létjogosultságát állitja. Ezt a munkát az abszolutizmus igája alatt görnyedő nemzedék annyira meggyülölte, hogy a 20. és 30-as években történt ellenzéki tüntetések alkalmával rendesen egy-egy példányt elégettek.

Haller von Hallerstein *Károly* báró, német épitész, szül. Hilpoltsteinban 1774 jun. 10., megh.

Ampelakiában (Tesszália) 1817 nov. 5. Tanulmányait Stuttgartban és Berlinben végezte. 1806. Nürnbergben királyi építészeti felügyelő lett, majd Rómába, 1810. pedig Athénbe ment, ahol Cockerell angol építészszel Athén antik építészeti emlékeit tanulmányozta. 1811. Cockerellel együtt fölfedezte a hires eginai szobrokat, melyek most a müncheni gliptotékában vannak. Figaliában Gropius, Linckh, Stachelberg, Bröndsted és Foster segítségével kiásta a templomromokat. Az ott talált oszlopgerendázatot a londoni British Museumban őrzik.

Halligen (VIII. k.). A tenger áramlása által elnyeléssel fenyegetett apró szigetek megmentésére a porosz országgyülés 1896. másfél millió márkát szavazott meg. A mentő munkálatokat azonnal meg is kezdették; Oland és Langeness-Nordmarsch szélein megkezdték a gátak és kőhányások építését, hogy a tengeri iszap lerakódásának előmozdítására csendes öblöket alakitsanak. Ugyanily építmények vannak tervezve Gröde és Habel szigetek körül is. Az eddigi tapasztalatok alapján biztosra vehető, hogy idővel a lerakódó iszap nemcsak az egyes szigeteket egymással, hanem a szárazfölddel is össze fogja kötni és ily módon nemcsak hogy megmentik a H.-t, hanem még tetemesen meg is nagyobbitják. Amit a természet feldúlt, az ember rekonstruálja.

Halls (ang., ejtsd: halsz), az angol egyetemeken a *college*-ekhez hasonló intézmények.

Hallstatti korszak, az a korszak, melyet a Hallstatt melletti prehisztorikus sirmezőn tett leletek képviselnek s melynek az a jellemző sajátsága, hogy alatta a még alkalmazásban levő bronz mellett már a vasat kezdik használni a fegyverek készitésére. A történelem előtti idő eme legrégibb korszakát ennélfogva a legrégibb vaskornak is szokták nevezni. E korszak fegyverein, eszközein és ékszerein önálló stilformákat lehet észlelni. L. *Vaskor* (XVI. k.).

Hallstatti tó, az ausztriai Salzkammergut tava, a Dachstein-hegység északi lábán, 494 m.-nyire a tenger szine fölött. Hosszusága 8 km., szélessége 1·5 km., területe 8·7 km², mélysége 125 m. A Traun folyó átfolyik rajta. Három felől rideg hegység veszi körül. Keleti partján van az osztrák államvasút attnang—steinachi vonala, nyugati partján az ischl—hallstatti országút. Nyugat felől a Gosau patak ömlik a tóba.

Hallström *Per*, svéd költő és novellista, szül. Stockholmban 1866 szept. 29-én. 1883—87. az odavaló technikai főiskola hallgatója volt. 1888—1890. mint mérnök működött Amerikában, azután pedig mint a svéd posta egyik technikai osztályának hivatalnoka. 1897 óta kizárólag az irodalomnak él. 1897—98. beutazta Nemetországot és Olaszországot. Müvei, melyekben a költőnek a jelenkor materializmusa és brutális egoizmusa által keltett kiábrándulása tükröződik vissza, a következők: Lyrik och fantasier (balladák és elbeszélések, 1891); Vilsua fåglar (Eltévedt madarak, elbeszélések 1894); Purpur (elbeszélések 1895); En gammal historia (regény 1895); Briljantsmycket och andra berättelser (1896); Våren (regény 1898); Reseboken (novellák 1898); Grefven of Antwerpen (mesedráma 1899).

Halma (gör., a. m. ugrás), a sakkjátékra emlékeztető ókori játék, melyet vagy ketten, vagy négyen játszottak; az első esetben 19—19, az utóbbi esetben 13—13 figurával. A figurák különböző szinüek voltak, a játéktáblának pedig 256 kockája volt. A játékosok közül kiki a tábla négy sarkának egyikében háromszögben állította fel figuráit; a négy játékos hol külön-külön játszott (kiki a maga szakállára), hol ketten szövetkeztek a másik kettő ellen. A figurákkal lépni is lehetett, ugorni is és (természetesen) ütni is; még pedig ugyanazon szabályok szerint, melyekhez az újabb idők ostáblája tartja magát. Abban az egyben azonban mégis különbözött a H.-játék az ostáblától, hogy nemcsak rézsut lehetett ugorni és ütni, hanem egyenesen is, sőt a játékosnak saját figuráin keresztül (amikor aztán az átugrott figurákat el sem távolították), egyedüli célja lévén a játéknak, hogy a játékos saját figuráit lehetőleg az ellenfélnek táborában helyezze el és igy az ellenfél eredeti pozicióját teljesen elfoglalja. L. M.

Halmágy (VIII. k.). Nagy-H.-nak 1895 okt. óta vasúti állomása van az arad—brádi vasútvonalon.

Halmas, másként *Halmágy-vár*, Krassó-Szörény vármegyében a Duna és Néra közt levő hegységen, Uj-Moldovától északkeletre állott, 1437. *Al-Dunavidéki vár*-nak irják. Az 1439—43-iki, 1524-iki és 1688—93-iki háborukban volt jelentékeny pont. Hozzá tartozott a 11—12 faluból álló s a Néra felső völgyébe eső halmási vagy halmágyi kerület. Ma az *Almás-hegység* (I. k.) tartja fenn inkább az egykori kerületnek mint a várnak emlékezetét. V. ö. *Pesty*, Szörényi bánság (II. 7—8.). KAR.

Halmaturus *Ill.*, innen a *Halmaturidae* (állat), a kenguru és kenguru-félék régi elnevezése, amelyet most a *Macropus* Shaw. és *Macropodidae* helyettesit.

Halmos *János*, Budapest polgármestere, szül. Pesten 1847 máj. 4. Atyja jómódu iparos volt. Középiskoláit szülővárosában, a kegyesrendiek gimnáziumában végezte el. Ugyancsak Pesten végezte el jogi tanulmányait is. Ügyvédi pályára lépett, azonban 1873. a főváros egyesitése alkalmával kerületi jegyzővé választatván meg, az ügyvédi pályát a hivatalnokival cserélte fel. 1882 jan. 25. tanácsnokká választották és az adóügyosztály vezetésével bizták meg. Ebben az időben tervezte a kormány az adókezelés államositását, ami ellen H. terjedelmes memorandumban foglalt állást és az általa felhozott érvekkel szemben az államositás tervét a kormány el is ejtette. Nagy szolgálatot tett a fővárosnak egy másik memorandumával, melyet az osztrák-magyar bank adója ügyében irt. E memoranduma alapján a kormány külön novelláris úton volt kénytelen intézkedni arról, hogy a bank, melynek községi adóját az adófelügyelőség a közmunkák tanácsa által kezelt fővárosi alap javára vetette ki, azt a fővárosi községi alapba fizesse. H. e nagy fontosságu munkálataival a főváros irányadó köreiben nagy népszerüségre tett szert. Időközben a katonai ügyosztály vezetésével bizták meg, majd a közegészségügyi osztály élére állitották. E minőségében készitette el a kórházaknak ma is érvényben levő

alapszabályait és kezdeményezte a Szent-László-kórház építését. Mint a közegészségügyi osztály vezetője reformálta a köztisztaság kezelését. Mint a pénzügyi osztály vezetője kezdette meg azt az úttörő munkát, melynek az volt célja, hogy a fővárost mindinkább súlyosbodó anyagi helyzetéből egészséges pénzügyi politika követésével nagyobb rázkódtatás nélkül kiragadja. Az ő közbenjárására jutott a főváros az ötven milliós kölcsönhöz is. 1896. a király a közszolgálat körül tanusított érdemeinek elismeréséül a Ferenc-József-rend lovagkeresztjét adományozta neki, a törvényhatósági bizottság pedig a polgármesterré választott Márkus József helyére ugyanazon év dec. 9. alpolgármesterré választotta, mely minőségében különösen a financiális ügyeknek szakszerű vezetésével öregbítette a főváros közigazgatása körül szerzett érdemeit. Alig egy év mulva ugyancsak Márkus Józsefnek főpolgármesterré történt választása után 1897 nov. 21. egyhangulag polgármesterré választották. Közvetlen megválasztatása után régi, német hangzásu *Haberhauer* családi nevét H.-ra változtatta és ezen a néven tette le hivatalos esküjét is. Példája hatással volt a főváros tisztviselőire, kik tömegesen magyarosították meg neveiket, sőt az egész országban újból föllendült a névmagyarosítás ügye. 1898 ápr. 11. a királyi tanácsosi címet, pár hónappal reá pedig a főváros egyesítésének 25 éves jubileuma alkalmából a III. oszt. vaskorona-rendet kapta. PÁRTÉNYI.

Haloxylon Ammodendron.
A az egész növény, *B* gallya, *C* a gally virító csúcsa, *D* a virága, *E* a termő.

Halobia *Bronn.*, kövült állat. Az *Aviculidae* d'Orb. családjába tartozó kihalt kagylónem. A két teknő egyenlő, elől fülszerűen kiszélesbül, hátul lekerekített. A búb nagyon gyenge s csaknem központi. A triasz-kor végén élt.

Halográfia (gör.), a sóbányák ismerete.

Hálóhúzó, a kece ináira súlyozó gyanánt alkalmazott vaskarikák.

Halopegae (gör.-lat.), sóval telített ásványvizek.

Halottak tisztelete, l. *Holtak tisztelete* (IX. k.).

Halottá nyilvánítás, l. *Holttá nyilvánítás* (IX. k.).

Halottas tánc, l. *Magyar táncok* (XII. k.).

Halotthamvasztás, l. *Hamvasztás* (VII. k.).

Halotti anyakönyv, l. *Anyakönyv.*

Halottszállítás, l. *Hullaszállítás* (IX. k.).

Haloxylon *Bunge, sócsere* (növ., H. *Ammodendron* Bunge), a libatalpfélék fajaszakadt cserjéje (l. az *ábrát*). Egész 6 m. magas, ága tagolt, levele pikkelynemű s mintegy 2 mm. hosszu csészikévé egyesül. Olyan, mint egy csomó vessző, 2 dm.-nyire vastagodik. Fája nagyon nehéz, de törékeny. Az Araltó környékétől Turkesztánon át Persiáig terjed s a sósvidéknek itt jellemző fája. BORB.

Halphen (ejtsd: halfáñ) *György Henrik*, francia matematikus, szül. Rouenben 1844 okt. 30., megh. Versaillesben 1899 máj. 21-én. 1862. lépett az École politechniquebe, melyet 1866. mint tüzérhadnagy hagyott el. Részt vett a francia-német háboruban, mely alatt megkapta a becsületrend lovagi jelvényét. 1872—86. Párisban élt, mint az École politechnique repetitorja és examinátorja, később megint katonai szolgálatba lépett és alezredes lett. Tudományos működése leginkább az újabb algebrára, az Abel-féle és elliptikus függvények tanulmányozására irányult. Legnevezetesebb művei: Mémoire sur la classification des courbes gauches (1882); Sur les invariants différentiels (1878); Traité des fonctions élliptiques (1886). V. ö. *Picard*, Sur la vie et les travaux de H. (Comptes rendus 110. rész 489. old.).

Halsbury *Hardinge Stanley Giffard* báró, angol államférfi, 1895 jun. 29. harmadízben vette vette át Salisbury miniszteriumában a lordkancellári és a titkos pecsétőri hivatalt. 1898. kinevezték H. grófjának és Tiveston viscount-jának.

Halsgerichtsordnung (ném.), igy nevezik a XV. sz. második és a XVI. sz. első felében készült német és osztrák büntető törvénykönyveket, melyek közt legnevezetesebb a *nürnbergi H.* 1481-ből, a *bambergi H.* 1507-ből és *V. Károly* H.-ja (Constitutio criminalis Carolina) 1532-ből.

Halva született, l. *Ujszülött.*

Halve, l. *Helva* (IX. k.).

Halvorsen *Jens Brage*, norvég iró, szül. Bergenben 1845 márc. 7. Miután filologiai tanulmányokat folytatott, újságirásra adta magát és eleinte főképen irodalmi és életrajzi, 1883 óta pedig könyvészeti cikkeket irt. 1895. a kristianiai könyvtár norvég osztályának vezetője lett. Norsk Forfatter-Lexicon 1814—80. c. 6 kötetre és 1890-ig terjedő pótkötetre tervezett fő művéből eddig öt kötet jelent meg.

Halykos, folyó, l. *Platani.*

Ham, Noé fia, l. *Kham* (X. k.).

Hamadani, *Abul-Fadl Ahmed ibn Huszein, al-*, e melléknévvel: *Bedi' al-Zamán*, kora legékesebben szólója, nagyhirü arab iró, szül. Hamadánban 968.; sok utazgatás után Herátban telepedett le, ahol megh. 1007. Hirét különösen *makámái*-nak köszönheti, mely irodalmi fajnak ő a megalapitója (l. *Haríri* VIII. k. és *Makáma* XII. k.) Hőse a kolduló Abu-l-fath al-Iszkenderáni. E munkájából két keleti kiadás van: Konstantinápoly 1298. (hidsra)

és Beirut 1889. (az utóbbi, Mohammed Abouh arab kommentárjával, teljesebb az előbbinél). Keleten azonkivül mint az ékes arab stílus mintái híresek H. levelei is *(Rasá' il al-H.)*, melyek ama kor művelődéstörténetére nézve is nagy érdekkel birnak. Kiadásai közül legjobbak a konstantinápolyi 1298. (hidsra) és a beiruti 1890. (arab kommentárral). A makámákból legelőször De Sacy közölt mutatványokat a Chrestom. arabe-ban, ahol H. életrajzára nézve is bővebb adatok találhatók.

Hamam Birra, algeriai fürdőhely, Milianától ÉK-re 26 km.-nyi távolságban, szép hegyi tájon, 40—51° sós és 17 s 75° vasas forrásokkal, szép parkkal és katonai kórházzal. Szomszédságában vannak az *Aquae Calidae* római fürdő romjai.

Hamam Meskutin, fürdőhely Constantine algériai tartományban, Gelmától DNy-ra 16 km.-nyi távolságban, a bon—constantinei vasútvonal mellett, 1000—1400 m. magas hegyek közt, 78—95° kénes, sós és vasas forrásokkal, melyek a kormány kezelése alatt vannak és naponként több mint 100,000 l.-t szolgáltatnak. A fürdőket *Aquae Tibilitanae* néven már a rómaiak ismerték és használták, amiről a még ma is meglevő romok tanuskodnak. V. ö. *Piot*, Trois saisons à Hammam-Meskoutine (Páris 1894).

Hamborn, falu Düsseldorf porosz kerületben, Ruhrort közelében, vasút mellett, (1895) 6069 lak., kőszénbányászattal.

Hamburg, 1. *állam*, lakóinak száma (1895) 681,632, akik közül mező- és erdőgazdasággal foglalkozott 24,242, iparral s építészettel 265,441, a kereskedés és forgalom szolgálatában állott 250,844, napszámos és házi szolga volt 21,807, értelmiséghez tartozott 52,560, magánzó és foglalkozás nélküli volt 92,239. A népmozgalom adatai: 1897-ben született 23,909, elhalt 12,840; tengerentúli országokba kivándorolt 1044. A H.-i kikötőből 1896. összesen kivándorolt 52,748 személy; ezek közt volt 12,324 a német birodalomból és 12,178 az osztrák-magyar monarkiából és 18,270 európai Oroszországból. 1897. a kivándorlók száma már csak 35,049 volt. Az aratás eredménye 1896-ban 1584 t. búza, 3890 t. rozs, 4252 t. zab, 12,415 t. burgonya és 12,773 t. réti széna. Az 1892-iki állatösszeirás szerint volt 16,937 ló, 13,168 szarvasmarha, 3602 juh, 12,456 sertés, 5723 kecske és 1091 méhkas.

2. *H. város*, (1895) 625,552 lak. Az ipar folytonosan fejlődik. 1895-ben 1201 volt a nagy ipartelepek száma, az iparos munkásoké pedig 33,609. Az iparnál azonban fontosabb a város kereskedelme. 1897. a kereskedelmi flotta 671 hajóból (köztük 377 gőzös) állott 678,977 t. tartalommal. 1896. a kikötőjébe érkezett 10,477 tengeri hajó (köztük 7497 gőzös) 6.445,000 t. tartalommal és távozott 10,371 (7426 gőzös) 6.300,000 t. tartalommal. Kereskedelmének 1896. nagy kárt tett a kikötőmunkások sztrájkja. Ezen évben az összes behozatal értéke volt tengeren 1713 millió márka, a vasutakon és az Elbén pedig 1277 millió márka; az összes kivitelé tengeren 1439, vasutakon és az Elbén 1198 millió márka. Az összes forgalom e szerint a behozatalban volt 2990 (1881—90. átlag évenkint 1949) millió márka, a kivitelben pedig 2637 millió márka. 1897. a tengeren való behozatal értéke 1791, a kivitelé pedig 1435 milliót tett ki. A tengeren való behozatalban első sorban érdekeltek voltak: Nagy-Britannia (2713·6 millió kg.), az amerikai Egyesült-Államok (1882·4), Brazilia (136·4), Oroszország (413·6); a tengeren való kivitelben pedig: Nagy-Britannia (900), az Egyesült-Államok (782), Skandinávia és Oroszország (273), német egyéb kikötők (318) és Brazilia (139·7 millió kg.). Az áruk nemei szerint az összes behozatali forgalomban esett fogyasztási cikkekre 972, nyers termékekre 1178, művészeti és iparcikkekre 522 millió márka; a kiviteli forgalomban pedig fogyasztási cikkekre 896, nyers termékekre 986, kézműiparcikkekre 269, művészeti és iparcikkekre 486 millió márka. 1895. Heinike Samunak, a siketnémák kiváló tanítójának emeltek emléket. 1897. pedig fölavatták az új, több mint 9 millió márka költséggel épített városházát s leleplezték Petersen polgármester bronz emlékét. 1897. az állam rendes bevétele volt 73.352,712, összes kiadásai pedig 84.635,666 márka. V. ö. *Hübbe* H. W. E., Beiträge zur Gesch. der Stadt H. (u. o. 1897); *Niemeyer*, Hamburger Privatrecht (eddig 5 köt.); *Lichtwarck* E., H. (u. o. 1898).

Hamburg Company, l. *Chartered Company*.

Hamel *Antal*, német filologus, szül. Haarlemben 1842 jan. 17. Protestáns teológiát tanult és azután előbb Leuwardenben, majd Rotterdamban a wallon hitközség papja lett. 1880—84. Párisban és Berlinben a román, különösen pedig a francia filológiát tanulmányozta és 1884. groningeni egyetemi tanár lett. A tudományos folyóiratokba írott cikkein kivül két kitünő szövegkiadást tett közzé: Reuclus de Moliene munkáját, Li Romans de carité et Miserere (Páris 1885, 2 köt.) és Jehan Le Fevre könyvét, Les Lamentations de Mathéolus et le Livre de Leesce (u. o. 1892).

Hamel (ejtsd: amel) *Ernő*, francia történetiró, szül. Párisban 1826 jul. 2., megh. u. o. 1898 jan. 6. Kezdetben mint ügyvéd működött, nemsokára azonban egészen az irodalomnak s kiváltképen a történetirásnak szentelte magát. 1878. tagja lett a párisi községtanácsnak, később a szenátusba választották. Műveit túlzó radikális fölfogás jellemzi. Megemlítendők: Les principes de 1789 (1858); Histoire de Saint-Just (1858—59, 2 köt.), melyet lefoglaltak; Marie la Sanglante (1861, 2 k.); Histoire de Robespierre (1865—67, 3 k.); Précis de l'histoire de la révolution française (1870), s folytatása: Histoire de la république française sous le directoire et sous le consulat (1872); Histoire du second empire (1873, 3 köt.); Histoire des deux conspirations du général Malet (új kiad. 1873); Histoire du premier empire (1882); Histoire de la seconde république 1848—51. (1891); Thermidor (1891). TH. GY.

Hameln, porosz város, (1895) 16,508 lak.

Hamelni patkányirtó. A monda szerint, *Hameln* (VIII. k.) hannoveri városban 1284 jan. megjelent egy patkányirtó, aki ajánlkozott, hogy bizonyos díj fejében a városban lévő összes patkányokat belekergeti a Weser folyóba. A patkányirtó belefúvott sípjába s a patkányok, mintegy elbűvölve, utána mentek a folyó partjáig s onnan

beleugrottak a vizbe. A város azonban nem fizette meg a kikötött díjat a patkányirtónak, mire ez azzal boszulta meg magát, hogy a patkányirtást követő vasárnapon (jun. 26.), mig a felnőttek a templomban voltak, sípjába fujva, a házakból maga után csalta az összes gyermekeket az előttük megnyiló Koppel-hegybe. Csak két gyermek maradt a városban, aki elkésve érkezett a hegyhez, amikor az már ismét bezárult. A patkányirtó rövid idő mulva *Erdélyben* tünt föl az eltünt gyermekekkel,ahol velük az erdélyi szászok gyarmatát alapította. Némelyek a mondát a hamelni polgároknak 1259. Sedemünder falu mellett történt vereségére és a mindeni püspök által való elfogatásukra, mások egy gyermek-kereszteshadjáratra vezetik vissza. Az is lehetséges, hogy a monda keletkezésére a Koppel-hegyen levő emlékoszlop félremagyarázott fölirata adott alkalmat. A mondát Wolff Gyula eposszá, Nessler Viktor pedig operává dolgozta föl. V. ö. *Meinardus*, Der historische Kern der Hameler Rattenfängersage (Hannover 1882).

A H. mondájával újabban az erdélyi szászok történetirói többször foglalkoztak. *Schullerus* A. (Zur Litteratur der Hameler Rattenfängersage a Korrespondenzblatt für Siebenbürgische Landeskundeban, XVIII. köt., 1895) kideritette, hogy az első, aki ezt a vándorlást bővebben említette, *Kircher* Athanáz jezsuita volt. Megelőzte őt azonban *Froelichius* Dávid: Der uralte, deutsch-ungarische, zipserische und siebenbürgische Landsmann (Lőcse 1641). Kirchner után ezek foglalkoztak a mondával: *Erich* S., *Schook* M., *Tröster*, *Töppelt*, *Kelpius*, *Bertleff* és *Paulinus* F.

Hämerken, l. *Kempis* (X. k.).

Hamerton *Fülöp Gilbert*, angol festő és iró, megh. Boulogne-sur-Seineben 1894 nov. 4.

Hamilton-*család* (VIII. k.). *H. György* lord 1895 jul. 2. belépett Salisbury kabinetjébe, mint India minisztere. — *H. Vilmos Sándor Lajos István*, H. és Brandon hercege, megh. Algeriában 1895 máj. 17.

Hamilton-csipke, skót csipke, melyet lady *Hamilton*-ról neveztek el, aki 1750 körül divatossá tette Skóciában.

Hamilton-fém, l. *Musszivarany* (XII. k.).

Hamisítás, aránylag rendkivül gyakori az irodalom és művészet terén, melyen az emberiség már az ókorban számos kisérletet tett arra nézve, hogy ily módon tegyen szert arra, amit óhajtott. Ekkor még nem a nyereség vágya és a haszonlesés voltak a H. rugói, hanem inkább a ritkaságok birtoka felé vonzódó büszkeség (egyiptomi és pergamoni könyvgyüjtő királyok) és a vallás (sibyllini könyvek, Orpheus művei, Numa Pompilius szent könyvei, később Seneca levelezése Szent Pál apostollal). A vallásos érzés eltévelyedésének eredménye az ál-isidorusi dekretálékon kivül (l. *Alizidori gyüjtemény*, I. k.) az a koholt okmány, melyben Nagy Konstatin császár a Provincia Romanát Szárdinia és Korzika szigetekkel egyetemben a pápai széknek adományozta (l. *Donatio Constantini*, V. k.).

Sajátságos példája annak a tudományos H.-nak, ahol nem tudjuk, vajjon szándékos csalás, avagy ártatlan stilusgyakorlat szolgált a megtévesztés alapjául, a *Phalaris* (XIII. k.) levelei. Hasonló természetü dolgok azok az ókori irodalmi termékek, melyek eredetileg valamely rétoriskolából származnak, de elsőrendü irók neve alatt kerültek forgalomba, mig csak a filologiai kritika igazi értékökre le nem szállította őket. Ilyenek a Cicero-Sallustius-féle invektivák, a Horatiusnak tulajdonított elegiák, az u. n. anakreonteiák (l. *Anakreon*, I. k.), sőt alighanem egy-kettő a Heroidák közül is, melyek az Ovidius-kéziratokban szerepelnek. A H. szándékos volta csaknem kétségtelen a *Phokylides* (XIII. k.) neve alatt reánk jutott tankölteménynél, Cornelius Gallus állitólagos elegiáinál és epigrammáinál, azoknál a Petronius-pótlékoknál, melyek egy belgrádi kódexből kerültek forgalomba; ilyen természetü a P. Victor (Festus Rufus)-féle Curiosum és azok az idézetek, melyek a mitosz-iró Fulgentius Planciades munkáiban szerepelnek.

Hasonló okokra, mint aminők az ókor és középkor tudósait ilyen tévesztett útra vezették, vezetendők vissza az u. n. humanisták H.-ai. Sigonius annyira beleélte magát Cicero eszmekörébe s nyelvezetébe, hogy a nagy irónak egyik elveszett művét (De consolatione) egészen megirta, igazabban kieszelte. Egy másik megpróbálkozott a római hivatalos lapnak (Acta diurna populi Romani, l. *Acta* 2., I. k.) H.-ával, ismét mások (Pirro Ligorrio, Giovanni Nanni, Pomponio Leto) hol a maguk fejéből kikerült szövegeket fogták rá olyan antik irókra, akiknek legfölebb nevét ismerjük, hol olyan feliratokkal bizonyítottak, melyeknek eredetijét soha senki se látta, *Trithemius* apát viszont nem létező krónikásokra hivatkozott (Meginfrid és Hunibald). A XVII. sz.-ban nem egy H. került ki a filologus *Barth* Gáspártól, aki nemcsak nem létező irókat koholt (p. Vestricius Spurinna), hanem olyan kódexeknek tekintélyére hivatkozott, melyek soha sem léteztek. A mult század egyik tekintélyes hamisítója Fourmont apát, a jelen koré Lenormant Ferenc (mindketten hamis feliratokkal operáltak).

A tulajdonképeni H., még pedig oly értelemben, hogy az illetők egyenesen közönséges, mindennapi nyereségvágyból hamisítottak és hamisítanak, a közelmultnak gyermeke. E tekintetben első helyen említendők két görögnek, *Simonidesnek* és *Minas Minoidesnek* H.-ai. Amaz egy egész halmaz tudományos «lelet»-tel gazdagitotta az irodalmat. «Talált» egy lotoszlevelekre irt Homerost, költeményeket Aristotelestől, Belizárnak jelentését Justinianus császárhoz, Alkibiades leveleit Perikleshez, sőt egy sohasem létezett történetirót is talált: Uraniost, aki állítólag megirta Arábia történetét. Utoljára már annyira merész lett, hogy kézzelfogható csalásokat tálalt fel a közönségnek: Aeschylos Persái-nak kéziratát, mely állítólag a VI. sz.-ból való volt, de szövegére nézve teljesen megegyezett egy modern kritikai kiadással; továbbá egy XV. sz.-beli értekezést a festészetről, mely azonban a daguerrotipiával is foglalkozott. Ezeken aztán rajta is vesztett, épp ugy mint a brémai Wagenfeld, a feniciai teljes Sanchuniathon (XIV. k.) fölfedezője, s a greifswaldi Ahlwardt, aki egy sohasem létezett Pindaros-kéziratnak se-

gitségével dolgozott az illető költőnek szövegkiadásán. Nagy port vert fel az a H., melynek Charles, a jeles francia matematikus esett áldozatul, s amelyet Daudet Les immortels c. regényében megsemmisítő gúnynyal örökített meg. Charles temérdek pénzen Pascal-féle és Galileiféle kéziratokat vásárolt, melyekről csak hosszas viták után sült ki, hogy vakmerő H.-ok (az állítólagos Galilei-kéziratok között egész lapok egy Sazérien nevű matematikus munkáiból voltak lemásolva). Ügyesebb volt a weimari Gerstenberg H.-a, aki Schiller kéziratát oly pompásan hamisította, hogy a költő leánya, Gleichen Russwurm asszony 1400 talléron vásárolta meg a hamisított leveleket. Századunk legkirivóbb H.-a azonban mégis kétségkivül az, melylyel *Shapira* jeruzsálemi régiségkereskedő ejtette lázba a tudós és tudákos világot. 1883. Mózes ötödik könyvének ősrégi kéziratát kínálta elébb Berlinben, majd Londonban, mely Mésa király diadaloszlopának ősi betüivel volt irva. A British Museum már majdnem lépre ment Shapirának, aki 1 millió fontot kért a kéziratért, midőn Charles Clermont Ganneau, a Les fraudes archéologiques en Palestine szerzője, a moabita H.-ok leleplezője, Shapira üzelmeit itt is kellő értékökre szállította le.

A tudományos H.-oknál még nagyobb körüek és (a dolog természeténél fogva) nehezebben ellenőrizhetők a *művészeti H.-ok*. A kétféle H. között mintegy átmenetnek és összekötő kapocsnak tekinthetjük a hirhedett *moabita régiségeket* (XII. k.), melyeknek szintén Shapira volt a mestere, Ganneau pedig leleplezője s melyeknek néhány példánya az 1885. budapesti országos kiállítás keleti pavillonjában is ki volt állítva. Ezeken a régiségeken (bábuk, agyagedények stb.) szándékos ügyetlenséggel mindenféle betük voltak bevésve, melyek többé-kevésbbé hasonlítottak a Mésa-felirat betüihez és olyan rajongó hivekre találtak (p. a hallei Schlottmann), hogy Ganneau csak kemény tüzdelem után tudott a tárgyilagos igazságnak érvényt szerezni.

A művészeti H. aránylag jókor, a renaissance fénykorában kezdődik, még pedig nem kisebb emberrel, aminő Michelangelo volt, aki egy márvány Erost «ásatott» ki, mely a mesternek saját keze munkája volt. Lassankint a H. akkora arányokat öltött, hogy egész gyüjtemények keletkeztek, melyek hamisított tárgyakból állottak (a Musco Chiellini Livornóban, Ebermayer gemmagyüjteménye Nürnbergben, Poniatowski Szaniszló herceg daktiliotekája). Kétlaki intézmények voltak a közelmultban a rheinzaberni és brüsszeli régiséggyárak, melyeknek termékei hol mint valódi régiségek, hol mint művészi utánzatok kerültek forgalomba. Tömeges H.-ok készülnek mai napság mindazon helyek közelében, ahol tömeges leletek vetődnek napfényre, s amelyek lehetővé teszik, hogy ott a kész utánzatokat el lehessen ásni és igy feltárni. Ilyenek: Szmirna, Athén, Róma, Egyiptom (több helyen), Páris, Ciprus, Teherán (kivált Sassanida-érmek), miket kiegészítenek H. dolgában azok a tárgyak, melyeknek anyaga részben valódi, részben hamis (p. ókori parittyalövegek, melyeknek ólomanyaga valódi, felirata hamis; igazi vázatöredékek, melyek hamis agyagdarabokkal vannak kiegészítve). A művészi H.-ok igazi hazája azonban Olaszország, szükebben Firenze, Bologna, Doccia és Velence. Igy p. a firenzei Bastianini volt az, ki egy reliefjét Verrochio műve gyanánt csempészte be egy muzeumba. Hiresek a docciai fayence-utánzatok; a bolognai bőrkárpitok, melyeken a molyrágás is tökéletesen utánozva van; a velencei és padovai fabutorok, ahol lebontott épületek régi fájából és egy-egy eredetiből tiz-tizenkét hamisítványt is összetákol az ügyes mester. A hamisított vizfestéseknek és rajzoknak papirosai, az olajfestményeknek vászna rendszerint valódi, a hamisítók pedig kiváló tehetségü művészek, akik csak igy tudnak biztos keresethez jutni. Ámde Olaszországon kivül is vannak különleges érdekü telepek a H. terén. Az angol Ledsben (York grófság) gyártják a legszebb régi etruszk edényeket, Augsburgban és Nürnbergben a XVI. sz.-beli flandriai cserépedényeket, Batignollesban ódon francia bútorokat, Augsburgban a középkor püspöki gyürüit. Gyakori a festményeknek jelesebb avagy csak népszerübb művészekre való ruházása (néha egyszerü átfestés, máskor pusztán a névnek megváltoztatása által). Ugyancsak nem ritka a jelenkori szoborműveknek régi remekek cimén való áruba bocsátása. Igy a firenzei Bastianininak egyik szobra mint Lorenzo di Credi korából való remek jutott a Louvreba, ahol Marini Ádámja sokáig mint a quattrocento ünnepelt bronz-szobra szerepelt. Később (az eredeti állapot kiviláglása után) vásárolta meg Pulszky Károly a magyar szépművészeti muzeum részére.

Nagy elkeseredéssel folyt a harc a tudósok között a legújabb időben az u. n. *Saitaphernes tiarája* ügyében, mely arany ékszert a Louvre nagy diadallal vásárolt meg 1896., de melyről a szakértők tüzetesebb megfigyelés után konstatálták, hogy ügyes hamisítvány, melynek valódi alkatrészei (kövek, antik üvegdarabok) félrevezették a francia tudósokat. Héron de Villefosse és Reinach nyiltan hirdették a lelet valódiságát, holott a német Furzwängler hamisítványnak mondta. Végre is Stern, az odesszai muzeum igazgatója, az 1896. rigai kongresszuson kimutatta a tiara hamis voltát, még pedig összefüggésben a déloroszországi H.-okkal. A déloroszországi hamisítók oly vakmerően jártak el, hogy p. egyenesen utánoztak egy antik vázát (Baumeister, Denkmäler, II. köt., 1303. ábra). Aranyértéke nem volt több 900 rubelnél, pedig ők kerek 10,000 rubelt kaptak érte. Szerencsétlenségökre elég vigyázatlanok voltak az egyik vevővel törvény elé menni, amikor aztán a tanukihallgatások alkalmával azok a műiparosok (ötvösök, művésök) is megszólaltak, akik részökre iparszerüen dolgoztak.

Az egyre jobban elharapódzó tudományos H. ellen való védekezés megbeszélése és szervezése végett a nyilvános muzeumok őrei 1899 okt. Zürichben nemzetközi értekezletet tartottak, melyen közös óvórendszabályokban állapodtak meg.

Magyarországon a H. a középkorban kezdődik, még pedig hamisított oklevelekkel. Már Szent István király idejében akadunk hamis oklevelekre, aminők a két szalavári bulla, a bakonybéli

oklevél és a Szilveszter-bulla. Ugyancsak hamis az állítólag 1082. kelt Szt.-László-féle oklevél, mely a veszprémi püspökség javait összeirja és igazában XIII. sz.-beli összeállítás. Hamis az u. n. pécsi oklevéltár, mely a pécsi püspökségnek Szent Istvántól, I. Endrétől, Szent Lászlótól, III. Bélától és II. Endrétől származó okleveleit tartalmazza. (A H. ideje legnagyobb valószinüség szerint Róbert Károly utolsó évei, László püspök kora.) A XII. sz.-ra fogott H. Imre király azon állítólagos oklevele, melyben a vodicai Blagayősöknek, kiket Orsiniaknak nevez, címert ad és II. Endrének állítólag 1218. kelt nova donatiója, mely az előbbit megerősíti. Állítólag 1209. való II. Endre király oklevele, melyben Raskai Demeternek Sáros vármegyében «Új korchmát», «quae nunc Ujfalu vocatur» adja. Hamisítóinak merészségére élénk világot vet, hogy már szerepel benne a prágai garas, mely I. Vencel korában, 1300 jul. 1. jött forgalomba. Hamis okleveleink között külön kis csoportot alkotnak a drávántúli (horvátországi) H.-ok. Ilyenek: 1. IV. Bélának 1260. évi oklevele, melyben a Frangepánok őseit a magyarországi főurak állására emeli; 2. IV. Bélának ugyancsak 1260-ról keltezett oklevele, melyben a vegliai grófoknak Segnia városát adományozza; 3. ugyanazon királytól Pago sziget szabadalomlevele és 4. a likai Skalich-ok oklevele állítólag 1263-ból. Szintén külön csoportot alkotnak Kemény József gróf hamisítványai, p. azok az oklevelek, melyek az erdélyi vajda joghatóságára és a szentléleki várra vonatkoznak (1248 és 1251-ről keltezve), továbbá a Gerliczy-család állítólagos oklevele (1256-ból). A legrégibb hamisított nyelvemlék az állítólag *Gelle* pozsonyvármegyei községből származó imádságos könyv. Eredetije nincs meg, egyik másolata a magyar tudományos akadémia kézirattárában, a másik a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban van. Újabbkori irodalmi H.-ok közül említendők *Literati Nemes* Sámuel gyártmányai, melyek a nemzeti muzeumban találhatók. Nem számítva az általa gyártott hamis ékszereket és pecséteket, a tőle eredő H.-ok kiválóbbjai: I. András korabeli imádságok, térképek a XV. sz.-ból, Magyar képes krónika 1301-ből, Selmecbányai kódex a XVI. sz.-ból, Speculum celebrorum Hungarorum, Khinai irás, Kajtán tatár khán menedéklevele (1243), Kadán tatár khánnak 1242. kelt latin parancsa (jevlik), Nagy Károlynak 802-ből való oklevele és IV. Bélának 1266. évi oklevele. Ezekhez hajlandók egyesek az u. n. *turóci fakönyvet* is (XVI. k.) sorolni, noha annak hamis volta épenséggel nem eldöntött dolog. Lehet, hogy valaki csak kedvtelésből irta az egészet. A benne levő neveknek mintegy harmada megegyezik a turóci regestrumban is meglévő nevekkel.

Irodalom. Bojničič Iván, Az oklevél-H. a középkorban, különösen Magyarországon és társországaiban, Zágráb 1890; Fejérpataky László, A királyi kancellária az Árpádok korában, Budapest 1885; Karácsonyi János, Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla, u. o. 1891; Pauler Gyula, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, u. o. 1893, II. p. 752—768. Első függelék: Néhány hamisítványról. Kemény J. gróf H.-airól: Tagányi Károly, Századok 1893, 52. és 512. és Komáromy András, Turul X., 24., Wertner Nemzetségeinek birálatában; Tóth Béla, Koholt nyelvemlékek (Magyar ritkaságok), Budapest 1892, 1—24. old.

A Saitaphernes tiaráját tárgyaló irodalomból kiemelendők: Furtwängler cikke a Cosmopolis 1896. évi folyamának augusztus havi füzetében és Reinach replikája a Gazette des beaux-arts-ban; Holleaux, Revue archéol. 1896, II., 159—171; Lechat, Revue des études grecques, 1896, 471—481; Stern, Die Tiara des Saitaphernes und die Goldfälschungen in Südrussland, Berliner Philologische Wochenschrift, 1897, 24. sz. L. M.

Hamis kötőszál, l. *Kétnövésü* (X. k.).

Hamlin *Hannibal*, északamerikai államférfiu, szül. egy Maine államban levő farmon 1809 aug. 27., megh. Bangorban (Maine) 1891 jul. 4. 1842. beválasztották a kongresszusba, 1848. a szövetségi szenátusba, melynek 1857-ig állandóan tagja volt. Ekkor kilépett belőle, mert Maine kormányzójává választották. Lincoln elnöklése idején az Egyesült-Államok alelnöke volt és 1861—65. a szenátusban elnökölt. Ő birta rá Lincolnt a rabszolgák emancipációjának proklamálására és keresztül vitte azt is, hogy néger csapatokat vettek föl az Unio seregébe. 1869—91. ismét a szövetségi szenátus tagja volt.

Hamm, porosz város, (1895) 28,589 lak.

Hamma, l. *Sérvkötő* (XIV. k.).

Hammamet, kikötőváros Tuniszban, a H.-i tengeröböl (*Neapolitanus sinus*) északi végén, narancskertek, olaj- és mandolafa-erdők közt, tornyos fallal körülvéve, 3000 lak., kik a város környékén kendert tenyésztenek s olajjal, gyapjuval és buzával kereskednek.

Hammarstrand *Sven Fromhold*, svéd történetiró, szül. 1821., megh. 1889 jan. 25. Upsalában, ahol mint egyetemi tanár működött. Művei közül megemlítendők: Historisk öfversigt af forhändlingarna mellan Konung Gustaf II Adolf af Sverige och Kurfursten Fredrik V af Pfalz åren 1618—20 (1885); Försök till en historisk framställning af förhandlingarna om Sveriges deltagande i trettioåriga kriget (1855—1858); Bidrag till historien om Konung Gustaf II Adolfs deltagande i trettioåriunder Konung; Medeltidens historia; Romerska rikets författninghistoria från Augustus till vestromerska rikets fall (1882).

Hamme, falu Arnsberg porosz kerületben Bochum közelében, (1895) 8061 lak., kőszénbányával.

Hammelwarden, falu Brake oldenburgi kerületben, a Weser és vasút mellett, (1895) 2649 lak. 1897. itt állítottak szobrot Brommynak, a német flotta első admirálisának.

Hammer *Guido*, német festő, megh. Drezdában 1898 jan. 27.

Hammersberg *Jenő*, budapesti kir. főügyész, szül. Kassán 1845 márc. 14. Ősei sziléziai protestáns emigránsok voltak, kik a XVIII. sz. közepén menekültek a Szepességbe, ahol teljesen megmagyarosodtak. Atyja tekintélyes ügyvéd és földbirtokos volt. H. középiskolai és jogakadémiai tanulmányait Kassán végezte, majd a pesti kir. itélőtábla joggyakornoka lett. Miután 1867. letette az ügyvédi vizsgát, Abaúj vármegye aljegyzőjévé, majd alügyészévé választották, 1868. pedig törvényszéki birónak nevezték ki. 1872. a bíróságok újjászervezése alkalmával kassai törvényszéki biró lett. 1872—75. Abaúj-Torna vármegye szini kerületének, 1875—78. az iglói kerületnek országgyülési képviselője volt. Eleinte a Tisza Kálmán és Ghyczy vezetése alatt álló balközéphez csatlakozott, a fuzió után pedig belépett

a szabadelvű pártba, ahonnan 1877. a vám- és kereskedelmi szövetség tárgyalása alkalmával kilépett. 1883. pótbiró lett a budapesti kir. táblánál. 1883—91. mint a sátoraljai kir. törvényszék elnöke működött. 1891. a kir. kuria polgári osztályához hivták meg birónak, 1896. pedig, Kozma Sándor nyugalomba vonulásakor, budapesti kir. főügyésznek nevezték ki.

Hammerschmidt *Károly, Abdullah bej* néven ismert mineralogus, szül. Bécsben 1800., megh. Kis-Ázsiában 1874 aug. 30. Jogot tanult, de ügyvédi diplomát nem szerzett. Mikor már mint a Landwirthschaftliche Zeitung szerkesztőjének és mint entomologusnak jó neve volt, mikor az orvosi tudományok tanulására adta magát. 1848. belépett a magyar hadseregbe, utóljára Bem tábornok alatt harcolt Erdélyben és vele együtt Törökországba menekült. Csakhamar tanári álláshoz jutott a konstantinápolyi orvosi iskolán, ahonnan azonban Ausztria ismételt reklamációi kiszorították. Miután több évig damaszkusi kórházi orvos volt, majd a krimi háboruban is mint tábori orvos működött, 1873. az ásványtan és a zoologia tanára lett a konstantinápolyi orvosi iskolán, amelynél természetrajzi múzeumot rendezett be. Török nyelven irott zoologiai és geologiai tankönyvein kivül fontos adatokkal gyarapította a Boszporusz vidékei geologiai és zoologiai viszonyainak ismeretét.

Hammershus, kastély Bornholm dán sziget északnyugati csúcsán. A középkorban egyideig nagy viszályt támasztott a dán királyok és a lundi érsek közt. A XVII. sz.-ban államfogházul szolgált. Jelenleg Dánia legszebb romjainak egyike.

Hammersmith, városrész London nyugati felében, a Hyde Parktól 4 km.-nyire, (1891) 97,239 lak. Ott vannak: a West-London-kórház, a Godolphin-gimnázium, több árvaház, a Szt. Tamás papi szeminárium, a St. Mary tanítószeminárium, egy Magdolna-intézet és két apácakolostor.

Hammerstein *Vilmos* báró (2., VIII. k.), német konzervativ politikus. Mint a Kreuzzeitung (a német konzervativ párt közlönye) főszerkesztője, 1893 óta mind nagyobb befolyásra emelkedett a pártban s különösen antisemita és ultraagrárius irányba terelte a párt tevékenységét. A pártbizottság sokáig nem ellenezte működését, de midőn mind hangosabbá vált az a vád, hogy H. a Kreuzzeitung pénzeiből tetemes részt elsikkasztott, a bizottság 1895 jul. mint főszerkesztőt felfüggesztette, de máskülönben fel nem jelentette. Igy hát H. még jókor eltünhetett. Ekkor azonban hivatalból körözték és elvégül Athénben felismerték. A görög kormány erre az országból kiutasította s midőn H. dec. 30. Brindisiben partra szállott, német titkos rendőrök letartóztatták és az olasz kormány hozzájárultával Németországnak kiadták. 1896 ápr. okmányhamisitás és csalás miatt három évi fegyházra itélték. Büntetési ideje már lejárt, politikai jogait azonban a birák itélete alapján még további két évig nem gyakorolhatja. O. J.

Hamoaze, l. *Tamer* (XV. k.).

Hamon (ejtsd: amoñ) *János Lajos*, francia festő, szül. Plouhában 1821., meghalt St.-Raphaelben 1874. Párisban Delaroche, majd Gleyre tanítványa volt, azután Olaszország déli részén tartózkodott, megismerkedett a pompejibeli antik falfestményekkel és kedvet kapott az ókori élet ábrázolásához. 1852. a sèvresi porcellángyárban mint festő nyert alkalmazást. Tetszéssel találkozott már 1849. kiállított képe, a Római szinlap is; utóbb pedig, bár egy festményével (Bábszinház, mely előtt gyermekek, anyák, költők és bölcsek nézik az emberi élet komédiáját) filozofiai hajlamát is megmutatta; legnagyobb sikert, főleg külföldön, kedves, bár édeskés és erőtlen ókori gyermekképeivel aratta; ilyenek: Nővérem nincs itthon! (1853); Nem én vagyok; Az árvák (1855). Az ó-görög életet modern, vagy inkább rokokó szemmel fogta föl.

Hamp., *Hmpe.*, természetrajzi nevek mellett *Hampe* Ernő német gyógyszerész (1795—1880) nevének rövidítése.

Hampel *Józseftől* újabban megjelent: *A régibb középkor (IV—X. sz.) emlékei Magyarországon* (első rész, kétszáz képes táblával és a szövegben 48 ábrával, Budapest 1894; második rész, 162 képes táblával és a szövegben 95 ábrával, u. o. 1898); *Újabb tanulmányok a rézkorról* (u. o. 1895); *A honfoglalási kor hazai emlékei* (u. o. 1896); *A bronzkor emlékei Magyarhonban* (III. rész, u. o. 1896) és számos értekezés a szakfolyóiratokban.

Hampton (ejtsd: hemmt'n) *Wade,* északamerikai tábornok és politikus, szül. Columbiában (Dél-Karolina) 1818 márc. 28. Jogot végzett és 1861. a szecesszionista háboru kitörésekor szenátor volt Columbia állam törvényhozó testületében. Azonnal a felkelőkhöz csatlakozott s a lovastábornoki rangra vitte. Több csatában vett részt (Lee alatt) és 1865. is a hátvédet vezényelte. A háboru befejezése után, melynek folyamán ültetvényei tönkre mentek, kizárólag Dél-Karolina állam felvirágoztatásának élt, mely őt 1876. és 1878. hálából kormányzóvá választotta s az 1884. az Unió szenátusába küldötte. Sokat tett az északi és déli államok őszinte kibékítése körül. M. L.

Hamra v. *hamtönga,* néptörzs., l. *Agau.*

Hamsun *Knut,* norvég iró, szül. Loenben 1860 aug. 4. Tizenkét éves korában cipészinasl ett és már akkor irogatni kezdett. Majd megszökött mesterétől, hajósinas lett, később pedig éveken át a legkülönbözőbb foglalkozásokban bekóborolta a világot. Egy ideig kézi munkás is volt, Amerikában meg mint kereskedősegéd és lóvasúti kocsis tengődött. 1883. hazatért és norvég újságokba dolgozott. 1886 őszén ismét Amerikába ment, honnan tárcaleveleket irt a Verdensgang nevü újságnak. Miután 1888. visszament Norvégiába, a Ny Jord c. folyóiratban közzétette Sult (Az éhség) c. regényének egy részletét, mely egész Skandináviában nagy feltünést keltett. Ezt követte Fra Amerika's Aands-liv, az amerikai viszonyok szatirikus leirása. 1890. könyvalakban és kibővítve adta ki Sult c. regényét (magyarul Az éhség címmel, Budapest 1892). 1892. jelent meg Mysterier (Misztériumok) c. nagy regénye, egy különös ember misztikus története, 1893. Redaktör Lynge és Ny Jord (Új föld) c. két regénye, 1894. Pan c. regénye, 1895. és 1896. adta ki Ved Rigets Port (A birodalom kapui előtt) és Livets Spil (Szerelmi

játék) c. drámáit, 1897. Siesta c. novellakötetét és 1899-ben Viktoria címmel legjobb elbeszélését (magyarra fordította *Telekes* Béla, megjelent a Hét 1899-iki évfolyamában).

Hamuzsír (VIII. k.). A H.-t cukoriparunk fellendülése óta nálunk is leginkább a melász (l. o.) moslékjából állítják elő. A cukorgyárak anyalúgját a melászt szeszgyárak dolgozzák fel szeszszé és a szesz lepárlása után megmaradó moslékot u. n. *Porion*-féle kemencékben bepárologtatják és a víz elpárolgása után a tüzelőtér után való, részben a moslékban levő szerves anyagok meggyuladván, a moslék elszenesedik. Az így elszenesedett tömeget izzó állapotban kihúzzák és körülbelül 1 m.magas rakásokba teszik, hol két-három hét alatt a még benne maradt szén legnagyobb része is elég és szürke színü *melászmoslékhamut* nyerünk. A Porion-féle kemencében nem szabad a hamut az elszenesedés pillanatánál tovább hagyni, mert a tömeg megolvad és ennek kilúgzása igen nehéz. Ezen melászmoslékhamuban, melyet nyers H.-nak is neveznek, mindazon sók benfoglaltatnak, melyek a répa kilúgzásakor a répalébe jutottak, és pedig szénsavas káli vagy H. (K_2CO_3),szénsavas nátron vagy szóda (Na_2CO_3), kénsavas káli (K_2SO_4) és klórkáli (KCh). Ezenkivül vannak még benne vízben nem oldható anyagok.

A melászmoslékhamu összetételét Szilágyi Gyula vizsgálatai szerint a következő táblázat mutatja:

A melász-moslékhamu összetétele.

Honnan származó melászból	Vízben oldhatlan rész	K_2CO_3	Na_2CO_3	Cl	K_2SO_4	Víz
Diószeg, Hatvan, N.-Surány	20·09	28·04	15·04	8·94	26·08	—
Tapolcsány, Bükk, Nagy-Szombat	26·60	34·68	11·08	7·22	19·44	—
Morvaország	18·12	42.06	10·41	8·89	20·42	—
Csehország	10·44	51·50	11·07	11·32	12·46	2·45

A melászmoslékhamuból háromféle H.-t állítanak elő, t. i. 60—65, 80—85 és 90—95%-os szénsavaskáli-tartalmu terményeket, melyeket leginkább az üveggyárak fogyasztanak el. A moslékhamuból az egyes sók elkülönítése a következő módon történik. A vízben oldható sókat kilúgozzák, amidőn a vízben oldhatatlan rész visszamarad. A nyert híg lúgot bepárologtatják 32 R°-ig, ekkor a bepárologtató csészében kiválik a kénsavaskáli. A lúgból, kristályosítóba bocsátva, kihülésekor kiválik a klórkáli, majd a hideg lúg ismét tovább bepárologtatva és 50—52 R°-ra koncentrálva kiválik a szóda, a hátramaradó anyalúg pedig a H.-t tartalmazza. Ha ezt bepárologtatjuk és a kásás tömeget kalcináló kemencében égetjük, kapjuk a fehér kereskedésbeli árut. Minél kevesebb szénsavas kálit tartalmaz a moslékhamu, annál nehezebb az egyes sóknak egymástól való elkülönítése, olyannyira, hogy csak ismételt kristályosítás útján lehetséges 90%-os H.-t előállítani. SZ. GY.

Hanafiták, l. *Hanefiták* (VIII. k.).

Hanap (franc., ejtsd: anap), fémből, leginkább ezüstből készült és megaranyozott nagyobb méretü ivó-edény, öblös és talpas serleg. A talpat az edénynyel összekötő szár és a födél a legdíszesebb része.

Hanau, porosz város, (1895) 27,655 lak. 1896 okt. 16. leplezték le Grimm testvérek szobrát (Eberlétől).

Hanausek *Tamás Ferenc*, német botanikus, szül. Weitwörth kastélyban (Salzburg) 1852 szept. 26-án. Tanulmányait Bécsben végezte. 1875. a kremsi főreál- és kereskedelmi iskolán az áruismeret és természetrajz tanára lett. 1885 óta a bécsi állami főreáliskola és a vasúti hivatalnokok továbbképző intézetének tanára. Kremsben árugyüjteményt és áru-laboratoriumot alapított, melyeket azóta sok iskolában mintául vettek. Sok dolgozatot irt az áruk, különösen az élelmiszerek hamisításáról és az áruismeret legkiválóbb képviselőihez tartozik. Önálló művei: Die Nahrungs- und Genussmittel aus dem Pflanzenreich (Cassel 1884); Lehrbuch der Materialienkunde des Tierreichs, des Pflanzenreiches u. des Mineralreiches (Bécs 1887—1892, 3 köt.); Lehrbuch der Somatologie und Hygiene (u. o. 1894—97, 2 köt.); Die Entwicklungsgeschichte der Frucht und des Samens von Coffea Arabica (u. o. 1890 és 1891).

Hanc veniam petimusque damusque vicissim (lat.) a. m. ezt a szivességet kérjük s mi is viszonozzuk (idézet Horatius Ars poetica-jából).

Handicap-illeték, l. *Meeting-alap*.

Handl *Berta*, drámai énekművésznő, szül. Új-Pesten 1870. Tanulmányait az orsz. m. k. zeneakadémiában végezte, hol a zene-elméletben *Ábrányi* K., az énekben pedig *Passy* Cornet volt a tanára. A 90-es évek elején *Dióssy* Bélához ment nőül. A m. k. zeneakadémia végeztével Lipcsében nyert szerződést, hol a városi színházban működött egy évig. Onnan kapott szerződési ajánlatot Zichy Géza gr. intendánssága alatt a m. kir. operához, melynek 1891-től állandó tagja. Ritka szép, nagy terjedelmü drámai mezzoszoprán orgánumával s nagy tehetségével gyorsan meghódította a közönséget. Mint hangversenyénekesnő is kitünik. Németországban többször vendégszerepelt s kivált Frankfurtban fényes sikereket aratott. A. K.

Handmann *Adolf*, műfordító, szül. Nussdorfban (Alsó-Ausztria) 1843 jan. 22. Tanulmányainak végeztével 1863 elején osztrák államhivatalnok lett, 1869. pedig a magyar államszolgálatba lépett át; itt mint számvevőségi tisztviselő hosszu évek során részint Kassán, részint Budapesten működvén, 1885 végén a m. kir. postatakarékpénztárhoz, melynek felállításában neki is jelentékeny része volt, számvevőségi főnökké nevezteték ki és e minőségében 1893. a kir. tanácsosi címmel s majd 1899 elején saját kérelmére bekövetkezett nyugdíjaztatása alkalmából a Ferenc-József-rend lovagkeresztjével tüntették ki. Mint magyar-német műfordító legelőször 1878. *Adolf von der Heide* álnéven lépett föl a Stuttgartban kiadott, kerekszámban ötven magyar költő egyes költeményeit tartalmazó, Pannoniens Dichterheim c. antologiájával, melynek révén a Kisfaludy-társaság még 1879. levelező tagjává választotta. Azóta számos műfordítás jelent meg tőle különféle bel- és külföldi folyóiratokban; a nevezetesebbek: a bécsi Dichterstimmen aus Öster-

reich-Ungarn, Die Dioskuren és Die Illustration, a prágai Familienblatt, a brünni Morgenpost, Ungarische Revue, Ethnologiscl e Mittheilungen aus Ungarn.

Handó *György*, kalocsai érsek, humanista tudós és Hunyadi Mátyás diplomatája, magyar családsarja; megh. 1480. Vitéz János váradi püspök a padovai egyetemre küldötte, honnan H. mint a bölcsészet és jog doktora tért vissza hazájába. Előbb Vitéz udvarában kapott állást, majd (1465) pécsi prépost lett és Mátyás király megbízásából többedmagával II. Piusnak mutatta be az ország hódolatát. Nemsokára másodízben is Rómában és egyúttal Velencében járt, hogy hadi segélyt eszközöljön ki a törökök ellen, ami sikerült is. Jutalmul Mátyás alkancellárrá nevezte ki. Ebben a fontos állásban fogalmazta H. különösen a Podjebradhoz intézett diplomáciai jegyzékeket. 1467. H. harmadszor ment Rómába, később meg Velencébe, ez év őszén a királyt Erdélybe s a moldvai hadjáratba kisérte, majd fegyverszünetet létesitett a törökökkel. A cseh háboru küszöbén mint állandó követ Rómába távozott és ugyancsak serényen dolgozott Podjebrad ellen. 1472. Németújhelyben alkudozott III. Frigyessel, kivel azután létre is hozta az egyességet. 1473. az augsburgi birodalmi gyülésen volt, 1474. Ófalun kötött békét a lengyel királylyal. 1474 őszén Beatrix nápolyi hercegnő kezét kérte meg Mátyás számára. Visszatérve, a tolvaj Erneszt János kincstárnok helyére került és 1478. jutalmul a kalocsai érsekséget nyerte el. 1479. a kincstárnoki hivatalt a főkancelláriai állással cserélte fel és Olmützbe kisérte a királyt. Egy évvel később elhalt. Nagy barátja volt a tudományoknak és sokat áldozott könyvtárára. Életét megirta tisztelője, a hires firenzei könyvkereskedő: Vespasiano *Bistricci* (magyarra fordította Pulszky Ferenc, a Budapesti Szemlében III. évf. 1873, 277. oldal). Újabb adatok nyomán készült *Fraknói* cikke a Századokban (1898, 97—113. oldal). M. L.

Haneberg *Dániel*, német kat. tudós, szül. Tanneben, Kempten mellett 1816 jun. 6., megh. Speyerben 1876 máj. 31. A hittudományt Münchenben hallgatta, ahol a keleti nyelveket is tanulmányozta. 1839. pappá szentelték, a következő évben mint magántanár a müncheni egyetemen előadásokat tartott. 1844. már rendes tanárrá lett és az ó-szövetséget tanította. 1850. a Szent-Benedek-rend müncheni — szent Bonifáciusról elnevezett — kolostorába lépett, de tanári állását megtartotta. 1854. apáttá választották, mely méltóságban 1872-ig volt. Már 1864., midőn keleti útjából hazatért, trieri püspökké választották, de ezen méltóságot szerénységből nem fogadta el. 1872-től speyeri püspök volt. A kat. hittudósok legjelesebbjei közé tartozik. Fő munkái: Die religiösen Altertümer der Hebräer (Landshut 1844; újabb földolgozása a következő cím alatt: Die religiösen Altertümer der Bibel, 1869); Geschichte der biblischen Offenbarung (IV. kiad. 1874-ből). Hagyatékából megjelent: Evangelium nach Johannes, übersetzt u. erklärt (München 1878—80, két köt.). V. ö. *Schegg*, Erinnerungen an H. (u. o. 1877).

Hang *Ferenc*, iró és ügyvéd, szül. Budán 1836. Középiskoláit Kalocsán, Budán, Pesten, Szegeden, Kolozsvárt végezte, a jogi tanfolyamot Pesten és Bécsben; 1862. ügyvédi oklevelet nyert. Az ügyvédkedés mellett kiválóan a magyar irodalommal foglalkozott. Eredeti művei: *A törvényszéki teremből* (2 köt., Magyar Pitaval); *Kalocsai szellemi omnibusz*; *Varrótű emlékiratai* (humoros gyüjtemény). Számos francia és német regényt fordított magyarra. Ő alapította a Kalocsai Lapokat.

Hangácsi Albert, diplomata és csanádi érsek, a borsodmegyei Hangácsban lakozó régi nemes család sarja, megh. 1466 nyarán. 1439. Bécsbe ment az egyetemre, s midőn onnan mint áldozópap visszatért, a kir. kancelláriában kapott állást (1443). Itt ismerkedett meg Vitéz Jánossal is. Részt vett az 1444. évi hadjáratban, szintúgy a várnai csatában. Ekkor már három egyházi javadalma volt, azonfelül pedig Hunyadi János a kir. kancellária főjegyzőjévé tette. 1445. az egri kanonoki és a szt. György kápolnájának igazgatóságával együtt járó javadalomhoz a pécsi prépostságot kapta, mig a pankotai főesperességről lemondott; a következő évben azonban ezt is visszakapta. 1455. Carvajal pápai legátustól az erdélyi főesperességet nyerte el; 1456. pedig a gazdag egri prépostságot kapta. 1451. megszerezte Bolognában az egyházi jogból a doktori rangot. 1455. V. László alatt alkancellár lett, 1456. kir. személynök. 1457 elején a király őt özv. Hunyadi Jánosnéhoz küldötte, hogy a haragvó Hunyadi-családot kiengesztelje, onnan pedig hasonló célból Szilágyi Mihályhoz indult, miközben azonban őt a szebeni polgárok letartóztatták. V. László halála után H. Szilágyihoz, illetve Mátyás királyhoz szegődött, kinek megválasztatása körül nagy érdemeket szerzett, amiért őt a háladatos Mátyás a csanádi püspökségre emelte. Részt vett mint kir. megbizott a mantovai kongresszusban és Velencében is járt a török ellen segélyt kieszközlendő. Mindvégig Mátyás kegyét birta. V. ö. *Fraknói*, Mátyás király magyar diplomatái (Századok 1898, 481. oldal). M. L.

Hang-csou-öböl, az ilyen nevü város mellett, a Cien-tang-kiang folyam esztuáriuma. Nevezetes óriási özönárjáról (mascaret). A dagály és apály közti magasság különbsége a 10 m.-t is meghaladja, de az özönár gördülő hulláma 2—3—4 m. magas. A Jang-ce-kiang alacsony deltavidékét körülbelül 300 km. hosszu, részben faragott kőből épült, 7 m. magas partvédő mű védelmezi a dagály berohanásai ellen. CH.

Hangfenékfa, az olyan — főkép lúcfenyő — fa, melynek keskeny, 1·5—2 mm. évgyűrüi vannak, mely ágcsap nélküli, tiszta rostu és gyantában szegény s mely magas hegységben (800—1500 m.), hűvös égalj alatt és nem nagyon erős talajon nőtt fel. Egyszerü szerkezet, az edények hiánya, rendkivül finom és egyenlően elosztott bélsugarak, a rostok egyenessége és hosszusága s általában a faszövet egyenletessége jellemzik az ilyen fát, mely tulajdonságok a hangrezgések egyenletes vezetésének feltételei. CSY.

Hangjegymetszés, hangjegyes nyomtatványok nyomtatólemezeinek kölyükkel való kidolgozása. A finoman legyalult és simított cinklemezen körzővel kimérik s a kéziratnak megfelelően rárajzolják a hangjegyeket s azután kölyükkel

(patrice) beléverik azokat, meg az itt-ott előforduló szövegrészt is. A sok kalapálástól egyenetlenné vált lemezt ekkor üllőn egyengetik meg, s ezután következik a szó szoros értelmében vett metszés. Kézi véséssel készülnek a hangjegyek ($\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ stb.) szárvonalai, valamint az ütem- és segítővonalak is. A szárvonalak végén levő zászlócskákat ismét kölyükkel verik a lemezbe. A lemezt ezután simító pengével megsimítják, a vonalakat meg egyszer utána húzzák s az egészet csiszolóval (smirgel) kifényesítik. Az esetleges hiba javítása ugy történik, hogy a lemez hátulsó felének illető helyét visszakalapálják, miáltal a cink az első oldal felé domborodik s a hibás hangjegy egészen eltünik. Helyére aztán a helyeset verik a lemezbe. A H.-t régebben a rézmetszők űzték, természetesen rézlemezbe vésve. A rézlemezt később a könnyebb kidolgozásu cinklemezzel helyettesítették. Hazánkban a H. különben új iparág, a pesti könyvnyomda részvénytársaság honosította meg.

Hango *Hermann*, osztrák lirikus és iró, szül. Bécsben 1861. Jogot végzett, a bécsi városi levéltárban tiszt. Az ifjabb költői nemzedék egyik legtehetségesebb tagja. Költeményei: Zum Licht! (1890) és Neue Gedichte (1894). Faust és Prometheus (eposz, 1895); Nausikaa (szomorujáték, 1897).

Hangrésgörcs (spasmus glottidis, laryngospasmus), azon állapot, amidőn a hangrés görcsös záródása áll be, létrehozva a hangrést záró izmokat beidegző idegek közvetlen vagy reflektorius ingerlése folytán. A H. mindig rohamszerüen lép fel, rövidebb, hosszabb szüneteket tartva. Kiválólag gyermekeknél fordul elő és pedig leggyakrabban angolkórosoknál, bár felnőtteknél is észlelhető. A gyermekek idegrendszerének rendkivül ingerlékenysége könnyen adhat alkalmat ily görcsös állapotok fejlődésére, másrészt a gyermeki gége szük volta eredményezi, hogy csekély helybeli elváltozások már hangrésgörcsöt idézhetnek elő. A gyermekek leginkább 4 hónapos koruktól a 2-ik életévig vannak ilyen rohamoknak alávetve. Fiuk gyakrabban szenvednek benne, mint leányok. Hajlamossá teszik ezen bajra a gyermekeket az egészségtelen, rosszul szellőzött, nedves, nyirkos és sötét lakások. Feltünő, hogy egyes családokban különösen gyakran fordul elő. Nem számítva a hörgmirigyek elváltozásait és a központi idegrendszer megbetegedéseit, kétségtelenül alkalmi okokat kell felvenni, melyek H.-öt idéznek elő, ilyenek a gége-légcső hurutos bántalmai, a gyomornak túlterheltsége, emésztési zavarok, bélhurutok, továbbá lelki izgalmak, ijedtség, félelem, sirás stb. A roham minden előző jel nélkül lép fel. Egynéhány rövid sípoló belélekzés után a hangrés görcsös záródása folytán a lélekzés pár pillanatra szünetel, az arc elkékül és a gyermek levegő után kapkod. Ha a roham megszünt, a gyermekek ismét jól érzik magukat. Hosszabb ideig eltartó, tehát súlyosabb rohamok azonban fuladás által a gyermeket megölhetik. A rohamok rendesen többször ismétlődni szoktak. Láz és rekedtség hiányzanak. A roham megszüntetése céljából a beteg arcát hideg vizzel meg kell locsolni, a szobába friss levegő bocsátandó, a mellkasra vagy a gyomortájra mustárpapiros alkalmazandó. Szerencsére az esetek legnagyobb számában a rohamok ismét megszünnek és csak ritka esetekben halált hozók. A kezelésnél mindenekelőtt az alapbántalomra való tekintet legyen irányadó. I. A.

Hangyászó madarak, l. *Myiotheridae* (XII. k.).

Hanjang, khinai város Hupe tartományban, a Jan-ce-kiang bal partján, mely Vucsangtól elválasztja s a Jan-ce-kiangnak a Han-kianggal való egyesülésénél; nehány hajógyárral, a wesleyanusok missziójával, 100,000 lak.

Hankel *Vilmos*, német fizikus, megh. Lipcsében 1899 febr. 18.

Han-keu, khinai város, l. *Han-kao* (VIII. k.).

Hankó *Vilmostól* újabban megjelent: *Müszaki chemia* (a m. kir. pénzügyi közegek használatára, Budapest 1894); *Csik vármegye fürdői és ásványvizei szóban és képekben* (u. o. 1895); *Az ásványvizek kezelése* (u. o. 1895); *Külföldi fürdők, gyógyitóhelyek és ásványvizek* (u. o. 1895); *Hazai kénes fürdők* (Al-Váca, Borosznó, Bréb, Budapest: városligeti Artézi-fürdő, Császárfürdő, Lukácsfürdő, Margitsziget, Büdöskő, Harkány, Herkulesfürdő, Kőhalom, Kolop, Leibic, Parád, Pöstyén, Szejke, Szobránc, Trencsén-Teplic, u. o. 1895); *Házi kincstár* (sok száz titkos szer stb. a mindennapi élet köréből, 2. bőv. kiad. u. o. 1896); *Székelyföld* (Goró Lajos, Huszka József és Tull Ödön rajzaival, u. o. 1897); *A hazai szénsavas fürdőz és ásványvizek* (u. o. 1896); *A magyar fürdők és ásványvizek haladása az utolsó tiz esztendő alatt* (Balneologiai egyesület 1897-iki évk.); *Az iparos kincses könyve* (hasznos tudnivalók az ipar egyes ágainak köréből, u. o. 1899); azonkivül több tankönyv. A magyar fürdők és ásványvizek, továbbá az erdélyrészi fürdők leirása román nyelven. *Gáspár* Jánossal: *A magyar búza chemiai összetétele* (a m. tud. akadémia 1897. évi Lévay-jutalmát nyert pályamunka kivonata, Budapest 1899).

Hann *Sebestyén*, nagyszebeni ötvösmester, szül. Lőcsén 1644., megtelepedett s mesterré lett Nagyszebenben, ahol 1713. hunyt el. 1689—92. második, 1694—99. első céhmester volt. H. az erdélyi ötvösök ama utolsó nevezetes alakjai közé tartozott, kik munkáiknak egyéni jelleget tudtak adni s bár túlságos magas reliefben kivitt munkái nem tünnek ki a stílus tisztasága által, erőltettek s túlzott modorban készitvék, mindazáltal a hanyatló magyar ötvösségnek nevezetes emlékei, mert koruk izlésének hű kifejezői. H. eddigelé ismeretes munkáinak száma körülbelül 17 darabra rúg. Ide tartozik egy fedeles kupa a magyar nemzeti muzeumban, három, Kyros és Krözus jelenetét, Perillus és Phalaris történetét és Curtius halálát ábrázoló domborművel. A nagyszebeni ev. presbiterium tulajdonában levő fedeles kupáján Salamon itélete és Sába királynéja Salamon előtt van domborműben előállítva; egy ugyanezen presbiterium tulajdonában levő csésze belső lapján Krisztus utolsó vacsorája van ábrázolva domborműben, gyertyatartója pedig virágokkal, angyalkákkal, hermákkal és címerekkel ékesitve. A dévai ev. ref. templom tulajdonában lévő fedeles kupán bibliai jelenetek kivervék. Magántulajdonban lévő többi munkái közül egy fedeles kupán,

mely két példányban ismeretes, bölcs Salamon itélete s egy római imperátornak diadalmenete, egy másikon római imperátornak győzelmi menete, egy harmadikon Anchisesnek a lángok közül való kimentése, Herkules hőstettei és Servius Tullius legázoltatása, fedelének belső lapján pedig a leánya emlőjét szopó rab képe van domboru műben előállítva. Az Armbruster-féle nyeles serleg kupáján bevésett tájképek, egy nyolc karélyu csésze fenekén pedig gyümölcskötegek állítvák elő. Egy másik csészén a leánya emlőjét szopó rab képe, egy harmadikon pedig Sába királynéja Salamon előtt van megismételve reliefképekben. Egy ékszertartó csészén Justitia, Fides, Spes, Fortitudo, Innocentia és Charitas alakjait látjuk, egy ezüstlapon Sába királynéja Salamon előtt, egy talpas poháron pedig három géniuszfej van kiverve. A sorozathoz tartozik még egy szerpentinből készült, ezüstcsavarra járó gyömbértartó s végre egy négyszögü ezüstkaszetta. H. mesterjegye ellipszisalaku mezőbe zárt *H S* betü.

Irodalom. Radisics-Pulszky K., Az ötvösség remekei a magy. tört. ötvösmű-kiállításon, II. 30—40. old.; Mihalik J., Régi hazai ötvösműveink az ezredéves orsz. kiállításon, Arch. Ert. 1896; Arbeiten des Hermanstädter Goldschmiedt Sebastian Hann, Nagyszeben 1884; Reissenberger, Kirchliche Kénstdenkmäler aus Siebenbürgen, u. o. 1878; Ötvösműkiállítási kalauz, 1884. MIHALIK.

Hann *Gyula,* német meteorologus, 1897. Bécsből Grazba kapott meghivást az egyetemre. Handbuch der Klimatologie című művének 3. kiadása Stuttgartban 1897. megjelent.

Hanna-árpa, kitünő kétsoros sörárpa-fajta, apró, vékonyhéju, fehértörésü és világos szemmel. Morvaország Morva völgyében honos, de hazánk ÉK-i megyéiben is sikerrel termelik.

Hannak *Emánuel,* osztrák történet- és pedagogiai iró, szül. Teschenben 1841 máj. 30., megh. Bécsben 1899 febr. 27-én. 1881 óta a bécsi pedagogium igazgatója. Művei: Das Historische in den Persern d. Aeschylus (1865); Appianus u. seine Quellen (1869); Lehrbuch der Geschichte (több rendbeli kiadás); Lehrbuch der österreichischen Geschichte d. Verfassung d. österreich-ungarischen Monarchie (2. kiad. 1885); Lehrbuch für Geschichte (3 köt.); Historischer Schulatlas (1889); Berichte über das österreichische Unterrichtswesen (1873); Über den Geschicht-Unterricht (1873); Methodik des Unterrichts in d. Gesch. (1891, 4. kiad. 1894); Die Frauen und das Studium der Medizin (1895). Dittes-szel átdolgozta Schmidt K.: Geschichte der Pädagogik-jának 4. kiadását. Mint a newyorki Industrial Education Association tiszteletbeli tagja, ez egyesület kiadványai számára megirta a The training of teachers in Austria (1889) c. művét.

Hannover, 1. *tartomány,* (1895) 2.422,020 lak. Az aratás eredménye 1896-ban 163,404 t. búza, 531,818 t. rozs, 43,416 t. árpa, 327,285 t. zab, 1.186,759 t. burgonya és 1.011,232 t. cukorrépa. A bányászat szolgáltatott (1896) 651,036 t. kőszenet, 107,960 t. barnaszenet, 563,527 t. vasércet, 18,246 t. cinkércet, 47,337 t. ólomércet, 23,297 t. rézércet és 116,040 t. főtt sót. Az állatállomány volt 1892-ben 222,582 ló, 985,279 szarvasmarha, 1.177,016 juh, 1.040,990 sertés, 221,343 kecske és 161,815 méhkas. — 2. *H. közigazgatási kerület,* (1895) 584,465 lak. Járásai: Diepholz (21,481), Hameln (55,647), Hannover város (209,535), Hannover vidéke (28,226), Hoya (25,878), Linden város (35,851), Linden vidéke (39,124), Neustadt a. R. (29,208), Nienburg (26,450), Springe (31,065), Stolzenau (27,077), Sulingen (17,811) és Syke (37,112). — 3. *H. város,* (1895) 209,525 lak. Az új román helyőrségi templomot 1897. szentelték föl. V. ö. *Hassel,* Gesch. des Königsreichs Hannover (2 köt. 1897—99).

Hanotaux *Gábor Albert* (VIII. k.), francia államférfi, 1894 máj. 3. a külügyi tárcát vállalta el a Dupuy-kabinetben s megtartotta ezt az állást az 1895 jan. végén megalakult Ribot-minisztériumban is annak bukásáig, okt. végéig. A Mélinekabinetben (1896 ápr.) ujra külügyminiszter lett és részt vett 1896. II. Miklós cár és nejének ünnepélyes fogadtatásában. 1896 nov. a francia képviselőházban a francia-orosz szövetséget méltatta, de az «entente»-ról csak a következő évben szólhatott, Faure elnöknek Szt.-Pétervárott történt megjelenése alkalmával (ahová őt H. is elkisérte), amidőn a cár maga használta fel tósztjában ezt a kifejezést. 1896. Madagaszkar sziget került a franciák kezébe; Tunisz birtoklását is jobban biztosította. 1898 jun. H. az egész kabinettel a Dreyfus-ügyben vereséget szenvedett és visszalépett. Történetirói hivatását újabban sem téveszte szem elől; újabb művei: Histoire du cardinal Richelieu (II. köt., 1896); L'affaire de Madagascar (I. köt., 1896); Richelieu et Marie de Médicis és Richelieu à Avignon (Revue des deux Mondes, 1898 és 1899). 1897 márc. 31. a francia akadémia tagjává választották. M. L.

Hansard (ejtsd: hennszörd) *Luke,* angol könyvnyomdász, szül. Norwichban 1752., megh. Londonban 1828 okt. 29. Szülővárosában tanulta a nyomdászatot s fölszabadulása után Londonba ment Hugh parlamenti könyvnyomtatóhoz, ki 1799. társául fogadta, egy esztendővel később pedig a nyomdát reá ruházta. H. halála előtt kevéssel menedékházat alapított szegény, elaggott nyomdászok számára. Legidősebb fia, *H. Curson Tamás* (szül. 1776., megh. 1833 máj. 14.), szintén nyomdász volt s Typographia, an historical sketch of the origin and progress of printing (London 1825) című munkájával tette ismertté nevét. PU.

Hansen, 1. *Emil Keresztély,* dán fiziologus, szül. a jütlandi Ribeben 1842 máj. 8-án. 1861. mint festőnövendék a kopenhágai művészeti iskola tanítványa volt, de csakhamar lemondott a művészetről és önálló tudományos kutatásokra adta magát. 1866—69. a kopenhágai műegyetem hallgatója volt, majd pedig egy kopenhágai gimnáziumban állat- és növénytant tanított. 1871—1876. az odavaló egyetemen folytatta tanulmányait és 1876. Fungi funicoli danici c. pályaműveért aranyérmet kapott. 1877—79. az újonnan alapított carlsbergi erjedési technikai és fizologia intézetben dolgozott és rövid idő mulva ez intézet fiziologiai osztályának igazgatója lett. 1892. egyetemi tanárnak nevezték ki. Művei a következők: Recherches sur les microorganismes qui, à différentes époques de l'année, se trouvent dans l'air à Carlsberg et aux alentours (u. o.

1879–82); Recherches sur la physiologie et la morphologie des ferments alcooliques (u. o. 1881—1891); Recherches sur les bactéries acétificantes (u. o. 1879. és 1894); Untersuchungen aus der Praxis der Gährungsindustrie (München 1892); Experimental studies on the variation of yeast-cells (London 1895).

2. *H. Jens Andersen*, a dán demokrácia egykori vezére, szül. Odensében 1806., megh. 1877 jun. 1. Atyja műhelyében megtanulta a cipészmesterséget, 1824. segéd lett, 1834. Rudkjöbingben orgonista és városi zenész volt, 1835. pedig u. o. cipészműhelyet nyitott. 1842. megalapította az Almuevennen (Népbarát) c. ujságot, felhagyott mesterségével és Kopenhágába ment, ahol rövid ideig a Faedreland szerkesztője volt. Élénk részt vett a negyvenes évek politikai mozgalmaiban és Rudkjöbing városa 1848. beválasztotta az alkotmányozó országgyülésbe. Azóta szakadatlanul tagja volt az országgyülésnek, ahol az u. n. baloldal, a demokrata parasztpárt lelke lett és sikerrel küzdött a főváros lakosságára támaszkodó nemzeti liberális párt uralma ellen. Amidőn pártja a folkethingben többséghez jutott, H. lett az elnöke. Ahogyan hiányos ifjukori nevelésén fáradhatatlan szorgalommal lendített, épp ugy rajta volt, hogy a parasztságot szellemileg és anyagilag emelje. Mint két biztositó társaság elnöke azonban arra vetemedett, hogy saját hasznára és pártcélokra hosszabb idő lefolyása alatt 190,000 koronát sikkaszszon. Amikor a sikkasztást 1877. fölfedezték, H. már az első birói vallatás alkalmával bevallotta bűnét, de azután öngyilkossággal véget vetett életének.

Hansom (ang., ejtsd: henszŏm), feltalálója után elnevezett kétkerekü, könnyü, födetlen, gyorsan járó kocsi, melynek csak két ülése van. A kocsis magas bakja a kocsiban ülők háta mögött van elhelyezve.

Hanssen *György*, német közgazda, megh. Göttingában 1894 dec. 19.

Hansson *Ola*, svéd-német iró, szül. Hönsingeben (a svéd Schonen tartományban) 1860 nov. 12-én. 1881—82. a londoni egyetemen bölcsészetet és történelmet hallgatott, majd nagy utazásokat tett és 1893. Schlierseeben (Bajorország) telepedett le. H. a dekadens irodalom egyik főképviselője. Először svéd nyelven lépett föl mint költő és kritikus: Dikter (Stockholm 1884); Litterära silhouetter (1885); Notturno (1885); Sensitiva amorosa (Helsingborg 1887). Az utóbbi verskötettel H. nagyobb figyelmet keltett, melyet *Marholm* Laurának, későbbi feleségének, róla irott tanulmányai csak fokoztak. H. azóta költői és kritikai munkáit német nyelven is közzétette. Újabban megjelentek: Parias, Fatalistische Geschichten (Berlin 1890, dánul Skjrebnenoveller címmel, Kopenhága 1890); Freidrich Nietzsche, Seine Persönlichkeit und sein System (Lipcse 1890., norvégül Kristiania 1890); Das junge Skandinavien. Vier Essays (Drezda 1891); Alltagsfrauen. Ein Stück moderner Liebesphysiologie (Berlin 1891); Der Materialismus in der Litteratur (Stuttgart 1892, svédül Stockholm 1892); Seher und Deuter (Berlin 1894, norvégül Kristiania 1893); Frau Ester Bruce (regény, Boroszló 1895, norvégül Kristiania 1893); Vor der Ehe (regény, Berlin 1895); Meervögel, Novellen (Boroszló 1895); Im Huldrebann, Novellen (u. o. 1896); Der Weg zum Leben (Berlin 1896, svédül Kristiania 1896); Der Schutzengel (németül 1896); Nordisches Leben (I. köt., Goldene Jugend 1896). Azonkivül csak svéd nyelven jelentek meg: Kärlekens Trångmål (u. o. 1892) és Ung Ofegs Vigor (költemények prózában, Stockholm 1892); csak norvég nyelven: Amors haevn. För Giftermålet (Amor boszuja. A házasság előtt. Kristiania 1894) és Reisen hjem. Eng ungdoms- og vandringshistorie (A hazautazás. Egy ifjusági és vándortörténet, u. o. 1894). H. egyes elbeszéléseit az Élet c. folyóiratban *Gerő* Ödön fordította magyarra.

H. felesége, *H. Laura*, szül. *Mohr*, *Marholm Laura* irói néven lett ösmertté. Rigában született 1854 máj. 1. Első munkája a Patkul c. dráma volt (1878), melyet 1882. egy másik szinmű, a Frau Marianne követett. Kopenhágából egy nagy csomó kitünő tárcát irt német lapok számára. 1889 szept. férjhez ment O. H.-hoz. Összegyüjtött tanulmányai, melyekben a női emancipáció ellen száll síkra, a következő címekkel jelentek meg: Wir Frauen und unsere Dichter (Bécs 1895) és Das Buch der Frauen. Zeitpsychologische Porträts (Páris és Lipcse 1895).

Hanst., természetrajzi nevek mellett *Hanstein* János német botanikus (VIII. k.) nevének rövidítése.

Hanstein *Adelbert*, német költő és iró, szül. Berlinben 1861 nov. 29. Szülővárosában és Bonnban természettudományi tanulmányokat folytatott, 1886. doktori címet nyert és azután Berlinben irodalomtörténettel és nyelvészettel foglalkozott. 1890. szini kritikus, 1893. tárcaszerkesztő lett különböző lapoknál. 1896—97. a berlini Theater des Westens dramaturgja volt. 1894 óta a berlini Humboldt-akadémián az irodalomtörténet és az esztetika tanára. Művei: Um die Krone (dráma, *L. Bertus* álnéven, Berlin 1885); Menschenlieder (u. o. 1887); Von Kains Geschlecht (balladaciklus, u. o. 1888); Die Königsbrüder (dráma, u. o. 1892): Der Liebesrichter (verses novella, u. o. 1893); Die Aktien des Glücks (humoros regény, 1895); Gotzkowsky (szinmű, u. o. 1896); Der Vikar (verses novella, u. o. 1897); König Saul (dráma, u. o. 1897); Zwei Welten (regény, u. o. 1898); Achmed, der Heiland (epikai költemény, u. o. 1899). Irodalomtörténeti művei: Albert Lindner (Berlin 1888); Ibsen als Idealist (Lipcse 1897); Gerhart Hauptmann (u. o. 1898); Die Frauen in der Geschichte des deutschen Geisteslebens (I. köt., u. o. 1899).

Hans von Küstrin, l. *János* (11., IX. k. 826).

Hanum (khanum), Törökországban és Perzsiában a nők megtisztelő címe; tulajdonképpen csak a szultán és a pasák feleségeit illeti meg, de ma már minden rangbeli asszonynak mondják. *Böjuk-H.* (nagy asszony) oly háztartásban, melyben több asszony van, az elsőnek a címe.

Hanuman (állat), a Semnopithecus entellus Wagn. nevü majomnak keletindiai és cejloni népies neve. A Rámájana ind eposzban a majomkirály, Ráma hadi társának neve.

Hanusz *Istvántól* újabban megjelent: *Az első huszonöt év a kecskeméti m. kir. állami főreáliskola életéből* (Kecskemét 1895); *Déleurópából föld- és néprajzi képek* (Pozsony 1896); *Hőmérsékleti változások* (kéziratképcsak 50 példányban, Kecskemét 1896); *Közép-Európából föld- és néprajzi képek* (Pozsony 1897); *A hazai földrajzi népregék* (Földrajzi Közlemények 1899).

Hanva *nemzetség* (VIII. k.), a *Hunt-Pázmán*-nemzetség (XII. k.) Gömörbe származott ága. Comes *Sigismundus Hunth* impetrálta 1200. a Gömör vármegyében fekvő Hanva-Szkáros, Visnyó, Répás, Fillér falvakat, valamint Krisány-Prósa-Strázsa és Szurancs prediumokat. Fia, már Comes Venceslaus Hunth *de Hanva*, 1253. judex Curiae volt s ő az egyenes törzse a hanvai és gömörszkárosi *Hanvay* családnak, mig öcscse: comes *Marcustól*, illetve ennek *Farkasius* nevü egyik unokájától ered az immár kihalt *Szkárosi Farkas* és ennek Andreas dictus Darvas nevü öcscsétől a hanvai *Darvas* család. Farkasnak Thomasus dictus Soldos nevü unokájától származnak a runyai *Soldosok* s ezen Thomasius testvéröcscsétől: *Sándortól* a hanvai *Sándorok*, mint a Hanvay család mellékágai. Az említett comes Venceslausnak fia: *I. Miklós* 1250. Gömör vármegye főispánja volt. I. Miklósnak az unokája: *III. Péter* 1347. országbirói protonotarius. Fivére: *I. István* pedig 1361-től tizenhét évig Gömör vármegye alispánja. III. Péternek: *VIII. János* fia 1378-tól 18 évig Gömör vármegyének alispánja. VIII. János szépunokája *I. Ferenc* pedig ugyanazon vármegye főispánja volt. Nevezett VIII. Jánosnak dédunokája *X. János* 1629-től kilenc évig Gömör vármegyének alispánja. Ennek fia: *V. Péter* Abaúj vármegyének 1640-ben alispánja és az 1634. és 1646. dietán országgyülési követe és a protestáns pártnak egyik vezérférfia, testvéröcscse *I. György* pedig 1653. Gömör vármegye alispánja volt. V. Péter unokája: *VII. Péter* 1683. abaújvármegyei alispán. X. Jánosnak unokája: *III. Ferenc* alispánja volt Nógrád, valamint Heves és Külső-Szolnok vármegyének s ura Gömör, Kishont, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest vármegyékben két városnak, 23 falunak és sok pusztának, ezek között a mai gödöllői koronauradalomnak, amelynek alkotó részei gyanánt, mint ma is, fel vannak sorolva: Babat, Bessenyő, Etzer és Egerszegh. Javait — testamento mediante — hagyta nejére: *Mocsáry* Juditra, ki nemsokára férjhez ment *Bossányi* Miklóshoz.

Itt megszünik a család közszolgálata *II. Károlyig*, aki Gömör-Kis-Hont vármegyének főszolgabirája volt. A családfa asszonyai közt vannak: a Lorántffyak, Báthoryak, Széchyek, Thurzók, Serényiek, Dancsok, Tornalyayak, Lónyayak, Bárczayak, Thoroczkayak, Révayak; a leányok férjei között pedig: Rákóczyak, bedeghi Nyáryak stb.

Hanvay Zoltán, a fönnebb említett *H. Károly* és minaji *Bornemisza* Apollonia fia, szül. Hanván 1840 jun. 12. Iskoláit Miskolcon, Kézsmárkon és Sárospatakon végezte, ahol a reformátusok ős szokása szerint a teologiát is hallgatta. 1862. tanulmányutat tett Észak- és Dél-Németországban, Belgiumban, Franciaországban és Angliában s ott lett a sport feltétlen hive. Szoros barátság kötötte Tompa Mihályhoz, kinek révén közelebbi ismeretségbe jutott Arany Jánossal, Szász Károlylyal, Kazinczy Gáborral, Lévay Józseffel és Szemere Miklóssal. 1867. Gömör-Kishont vármegye aljegyzője lett, de másfél évi szolgálat után lemondott s mint a Deák-párt hive s egyik vezetője vett részt a politikai életben. Jelentékeny része volt a Gömör-Kishont vármegye állandó székhelyének Rimaszombatba tételében, valamint a rimaszombati törvényszéki palota s fogház fölépítésében. 1884. létrehozta Gömörben az u. n. *adminisztrácionális pártot*, mely tisztán adminisztrácionális érdekeket szolgált. A párt azonben, melynek elnöke volt, rövid életü volt, és ekkor visszavonult a közélettől. A rimamurányvölgyi vasműegyesület igazgatóságának alelnöke volt s világi tanácsbirája a gömöri ev. ref. egyházmegyének. Örömest foglalkozott a sporttal, különösen ennek vadászati s specialiter vizslászati ágával. Tenyésztett pointereket, melyek Angliáig babérokat arattak. Irt hazai és külföldi sportlapokba. Idevágó munkálkodása önálló eredményei: *Az angol vizsla* és *Sportszilánkok* c. művei. Megkisérlette a klubélet megteremtését s létrehozta a Magyar vizsla-verseny-egyesületet, amelynek alelnöke volt. Midőn azonban az egyesület céljainak meg nem felelő irányt vett, visszavonult. Tiszteletbeli tagja több külföldi kinologiai egyesületnek s évekig biró volt a bécsi ebkiállításokon. Alapító tagja a Kisfaludy-társaságnak s díszpolgára Rimaszombat városának. E lexikon XVIII. kötetében a Kutyák és Vizsla cikkeket irta.

Hanvai *Sándor*, közigazgatási iró, szül. Aradon 1857 jan. 14. Középiskoláit szülőföldén, egyetemi tanulmányait pedig Budapesten végezte. Még jogászkorában a székesfőváros szolgálatába lépett, ahol fokról-fokra emelkedve, a törvényhatósági bizottság 1894. kerületi elöljárójává választotta meg. Már mint fogalmazó-gyakornok kiváló részt vett az 1874. ipartörvény végrehajtásában; ő készítette később a géperejü közúti vasutak közlekedésére vonatkozó szabályrendeletet, továbbá a ker. elöljáróságok újjászervezésére vonatkozó szabályrendeletet és szolgálati utasítást, valamint a főváros központi hivatalainak újjászervezését tárgyazó javaslatokat. Hirlapirással is foglalkozott. A Nemzetbe, Fővárosi Lapokba és a Pesti Naplóba részint saját neve, részint pedig (i—r) és (nv.) jelek alatt a székesfőváros közigazgatásáról számos cikket irt. PÁRTÉNYI.

Haora, l. *Howrah* (IX. k.).

Haplocrinus *Steininger* (*Pomatocrinus* Koenig, *Dimorphocrinus* d'Orb.), kövült állat, amely kizárólag a devon-korban élt. A *Haplocrinidae* F. Roem. családjába tartozó tengeri liliom.

Haplográfia, l. *Dittográfia*.

Harácsolás, l. *Műraj*.

Haram vára, a mai temesvármegyei Ó- és Új-Palánka helyén állott és régtől fogva jelentékeny hadi pont volt. 1129. mellette aratott diadalt a görög császár serege a magyarok felett. 1162. egy időre a görögök kezére került. A XIV. sz.-ban várnagyjai egyúttal Krassó vármegye alispánjai

voltak. A török háborukban külön al-bánok székhelye volt. 1526 táján esett a törökök hatalmába. Ezek új földvárat emeltek közelében s ezáltal nevét feledésre juttatták. V. ö. *Pesty*, Krassó vármegye tört. (II. 206.). KAR.

Harangláb, tulajdonképen valamely harang felfüggesztésére egész külön épült közönséges ácsolt faállvány templomok harangjainak befogadására (ha a harangokat bármily okból a templom tornyába nem lehetett elhelyezni); ezen állványból később egy különálló, eleinte fa-, később kő-torony képződött, melyet hasonlókép H.-nak hivunk. Felső-Magyarországban, különösen pedig a Szepességben még számos középkori H. maradt reánk. A középkorban különben nemcsak a templomok közelében, de városházak, városkapuk stb. mellé is épültek H.-ak, quadratikus alaprajzzal és sokszor igen erős falakkal, ugy hogy azok háborus időben a szorongatott város végső menedékhelyéül is szolgálhattak. L. még *Campanile* (IV. k.) és *Harang* (VIII. k.).

Harangozás, az isteni szolgálatra való egybehiváson kivül használtatik: jelül a reggeli, déli s esti imádságra, körmeneteknél, a püspök v. fejedelem érkezésénél, tűzvész és vizáradásoknál, az égi háboru közeledtekor és a temetéseknél. A kisebb alakkal biró lélekharangot a haldoklóknak húzzák meg.

Haraszti *Gyulát* 1895 jul. 12. kinevezték a kolozsvári egyetemre a francia nyelv és irodalom ny. r. tanárává. 1897. megjelent tőle: *Molière élete és művei* (2. köt., kiadta a Kisfaludy-társ.). Fordította *Faguet* Emil művét: A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok (kiadta a m. tud. akadémia, Budapest 1898).

Harasztlomb (növ.), l. *Haraszt* (VIII. k.).

Harb (arab) a. m. háboru; *dár al-H.* (a háboru területe) minden hitetlenektől lakott terület, mely ellen vallásháborut viselni az iszlám fejedelmének kötelessége (l. *Dsihád*, V. k.); ennek ellentéte *dár al iszlám* (az iszlám területe). G—R.

Harburg, porosz város, (1895) 42,579 lak. 1895. érkezett 768 tengeri hajó 130,600 t. tartalommal.

Harcourt (ejtsd: arkúr), francia hercegi család, mely 911. Normandiában letelepedett. Bernát normann főnöktől (Rollo herceg rokonától) származtatja magát. *Turchetil*, sir de H. (Eure départementban), 1024. oklevélben fordul elő. 1338. az idősebb ág grófi rangra emelkedett, 1700. pedig a család hercegi rangot, 1814. pedig peerséget nyert el. *H. György Trévor Douglas Bernad*, marquis, francia diplomata, szül. 1809 nov. 4., megh. 1883 okt. 1. Lajos Fülöp alatt tagja volt a pairkamarának s a februári forradalom után ő is Angliába távozott. 1873. bécsi, 1875. londoni nagykövetté nevezték ki, de 1879. Mac Mahon visszavonulása után lemondott állásáról. Fiai közül az idősebb *H. Lajos Péter Bernad* gróf, szül. 1842., 1871—76-ig a francia nemzetgyülés monarkikus pártjának volt tagja; a fiatalabb, *H. Lajos Emánuel* vicomte, szül. 1844., a diplomáciai téren működött. 1873. Mac Mahon kabinettitkára volt s kiváló részt vett a monárkia helyreállítását célzó ármányokban. 1877. mint követségi titkár Bécsbe helyeztetett át s 1879. lemondott állásáról. A család idősebb ágából *H. Károly Ferenc Mária* herceg, szül. 1835., megh. 1895. 1871—76-ig monarkistapárti képviselő volt s 1883-ig tagja maradt a képviselőháznak. *H. Bernad Hippolyt Mária* gróf, szül. 1821., a diplomáciai pályán szolgált. 1871—72. követ volt a szentszéknél, 1872—73. Londonban, 1873—75. Berlinben és ismét Londonban 1879-ig, amikor visszavonult a közélettől. M. S.

Harcourt *Vilmos György Granville Vernon*, angol politikus, Rosebery alatt is megtartotta a kincstár vezetését, azonban 1895 jun. 25. vele együtt visszalépett és az alsóházban az ellenzék vezére lett. 1898. lemondott erről a vezérszerepről, mert a párt külügyi politikájával nem értett egyet, mindamellett Chamberlainnek a Transzvál elleni háborus politikáját erélyesen megtámadta (1899 okt.).

Hardegg *Rudolf János Miksa*, gróf és követ, szül. 1851 nov. 24., *H. Miksa* gróf (megh. 1894.) egyik fia, a H.-család kadolzi oldalágának sarja. Jelenleg a bécsi udvarnál a souverain Johannita-lovagrend rendkivüli követe és meghatalmazott minisztere. Császk. és kir. kamarás. M. L.

Harden *Miksa*, német hirlapiró és politikus, szül. Berlinben 1861 okt. 20. Jogot és bölcsészetet hallgatott s azután a Zukunft politikai hetilapot indította meg, melynek éles tollal irt cikkei nagy feltünést keltettek. Bismarck visszavonulása után is hive maradt, Caprivi kancellárnak pedig engesztelhetetlen ellenfele. Caprivi 1893. a Das Caprivi-Denkmal és Die Bilanz des neuen Kurses c. cikkei fejében sajtópört is indított H. ellen, kit a törvényszék 1894 jan. több havi fogságra itélt; egy másik pörben, melyet az államügyész a császár kivánatára indított H. ellen, a birák felmentették; 1899. azonban a császár megsértése miatt újból több havi fogságra itélték. Önállóan megjelent művei közül említendők: Berlin als Theaterstadt (1888); Apostata (1892); Neue Folge (1892); Theater u. Litteratur (1896). M. L.

Hardenberg, község Düsseldorf porosz kerületben Mettmann közelében, (1895) 12,435 lak.

Hardenberg, l. *Rizaeus* (XIV. k.).

Hardun (állat), a *Stellio vulgaris* Latr. nevü tüskés gyíknak arab neve. Hazája Törökország, az Egei szigetek, Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika.

Hardw., *Hardwicke* Tamás nevének egyik rövidítése, l. *Hard.* (VIII. k.).

Hardy *Tamás*, angol novellairó, szül. egy Dorsetshire melletti faluban 1840 jun. 2-án. 1857. egy épitőmesterhez állott be tanitványnak, azután Londonba ment és ott Essay on coloured brick and terracotta architecture c. szakmüvéért pályadíjat kapott. E sikere mellett is később egészen a szépirodalomra adta magát és novelláiban főképen szülőföldjének parasztjait törekedett leirni. Művei közül említendők: Under the greenwood tree (1872); A pair of blue eyes (1873); Far from the madding crowd (1874); The hand of Ethelberta (1876); The return of the native (1878); The trumpet major (1880); Two an a tower (1882); The mayor of Casterbridge (1886); The Woodlanders (1887); Wessex tales (1888); Tess of the D'Urbervilles (1891). Magyarul megjelent: Otthon, a szülőföldön (regény, ford. *Békési* Gyula és *Pallagi* Aladár, Budapest 1898).

Hare *Ágoston János Cuthbert* angol iró kiadta önéletleirását: The story of my life (London 1896, 3 köt.).

Hári *János*, a hazudozó, nagyzoló obsitos vén bakkancsos alakja, *Garai* János Az obsitos című humoros rövid költői elbeszélésében. A költő szülővárosában Szegzárdon ösmerte meg a költeményében rajzolt alak mintáját, kinek a napoleoni háborukról szóló mulatságos hazudozásait, megtoldva egy sereg népmesei elemmel, dolgozta fel költeményében. H. itt magát huszárnak adja ki, s kétszázad magával 200,000 franciát ver meg az ütközetben, sőt magát a nagy Napoleont is elfogja s csak a császárné könyörgésére bocsátja szabadon. A katonáknak a hadjáratokról szóló szörnyü nagyításait *háriádáknak* szoktuk nevezni.

Häring *Tivadar*, német evang. teologus, szül. Stuttgartban 1848. Tanulmányait Tübingában és Berlinben végezte. 1876. calwi, 1881. stuttgarti evang. pap. 1886. zürichi, 1889. göttingai, 1895. tübingai egyetemi rendes tanár. Művei: Über das Bleibende im Glauben an Christus (Stuttgart 1880); Die Theologie und der Vorwurf der doppelten Wahrheit (Zürich 1886); Zu Ritschls Versöhnungslehre (u. o. 1888); Zur Versöhnungslehre (Göttinga 1893); Unsere persönliche Stellung zum geistlichen Beruf (2. kiad. u. o. 1894); Die Lebensfrage der systematischen Theologie, die Lebensfrage der christlichen Religion (Tübinga 1895); Die Gerechtigkeit Gottes bei Paulus (u. o. 1896).

Háritóia, a facsúsztatók vagy usztatócsatornáknál a fenékfák (l. o.) mellett, de ezeknél magasabban az ászkon kétfelől elhelyezett szálfa.

Harkányi, 1. *Frigyes, takta-harkányi* régi előnevével 1895 okt. 24. magyar báróságot s örökös főrendiházi tagság jogát kapta. Ez a bárói méltóság s főrendiházi tagság kiterjesztetett *H. Károlyra* (l. o.) s a törvényes utódokra is. Évek hosszu sora óta működött mint a magyar képzőművészeti társaság alelnöke, mely tiszteletbeli állásától 1898. megválván, 10,000 frtos művészi alapítványt tett. A 450 frtos kamatokat évenként oly fiatal művésznek fogják odaitélni, aki a képkiállításon első művével tehetségének jelét adta.

2. *H. János* báró, országgyülési képviselő, szül. 1859. Középiskolai tanulmányait részint Budapesten, részint a külföldön végezte, azután pedig a hohenheimi gazdasági tanintézetnek, majd a hallei egyetemnek hallgatója volt. 1882 óta atyja zemplénvármegyei birtokait és ugyanabban a vármegyében levő saját gazdaságát vezette. 1896 óta a krassó-szörényvármegyei facseti kerületet képviseli szabadelvüpárti programmal. A földmivelésügyi bizottság tagja.

3. *H. Károly* báró, a főrendiház tagja, szül. Szegeden 1832 jul. 6. Középiskolai tanulmányait Pesten és a budai kegyesrendiek konviktusában végezte, majd a pesti egyetemen bölcsészetet hallgatott. Az 1848—49-iki szabadságharc alatt nemzetőr volt. Miután Hohenheimban gazdatiszti tanulmányokat folytatott, atyja birtokain gazdálkodott. A hatvanas évek elején atyjával együtt megszerezte a szerencsi uradalmat s ennek rendezésével és kezelésével foglalkozott, miközben mezőgazdasági tapasztalatairól a napi lapokban adott számot. 1867. Zemplén vármegye tiszteletbeli aljegyzőjének, 1869. a megyaszói kerület országgyülési képviselőjének választották meg. Ezt a kerületet 1875-ig mint a Deák-párt, azután mint az egyesült kormánypárt tagja képviselte. 1884—1887. a nagy-bereznai kerületet, 1890—91-ben Ujvidék városát képviselte szabadelvüpárti programmal. Néhány év óta szentgróti (Zala) birtokán gazdálkodik. A király 1895. bárói rangra emelte és a főrendiház örökös tagságát adományozta neki.

Harkov, 1. orosz kormányzóság, (1897) 2.509,811 lak. — 2. *H.*, város, (1897) 174,846 lak.

Harleian, Angolországban a könyvkötés egy sajátos fajának a neve. A kötés marokkói vörös bőr (maroquin), a táblának széles kerete van, mely a középső résznek díszét övezi. Harley oxfordi gróf (1661—1724) köttette igy könyveit, melyek most a British Museumban vannak.

Harlequin-opál, l. *Opál* (XIII. k.).

Harlez *Károly József* belga orientalista megh. Liègeben 1899 jul. 14.

Harlington-bronz, 55·73 réz, 0·97 ón, 42·67 cink és 0·68 vas ötvénye. Csap-ágynak használják.

Hármas szövetség, az 1883 óta fennálló védő szövetség Ausztria-Magyarország, Németország és Olaszország között 1896 máj. 6. további hat évre, vagyis 1903 máj. 6-ig meghosszabbittatott. L. még *Három császár szövetsége* (VIII. k.).

Harmath *Lujza*, irónő, szül. Tordán 1846 máj. 21. A hatvanas évek vége felé többnyire *Ibolyka* álnéven novellákat irt a vidéki lapokba és a Családi Körbe. A hatvanas években saját nevén több fővárosi napi és szépirodalmi lapnak munkatársa lett. Művei: *Fény és árny* (elbeszélések, Kolozsvár 1885); *Rajzok* (Carmen Sylva után, Budapest 1885); *Egy kis darab a nagy világból* (elbeszélések, Kolozsvár 1886); *Magyar irónők albuma* (Budapest 1890).

Harmening *Ernő*, német politikus és iró, szül. Bückeburgban 1854 jun. 28. Jogot végzett s előbb hivatalnok, majd ügyvéd volt. 1889. egy röpiratért (Wer da? c.), melyben Koburg herceget megsértette, 6 hónapi várfogságra itélték. 1890 óta szabadelvü képviselő. Irt költeményeket (Mirjam, 1881; Erde u. Eden, 1883), regényt (Matthias Overstolz, 1881); mémoire-okat (Osterburg, Tagebuchblätter, 1890). Újabb művei: Die Lösung der sozialen Frage durch Bodenbesitzreform (1891); Das Recht der Völker auf Frieden (1891).

Harmonia, nyaralótelep, l. *Modor*.

Harmonia praestabilita (lat.), Leibniz filozofiájának működésének fejezése, melynek ő adta meg sajátos értelmét. Leibniz fölfogása szerint azok az egyszerü valók, melyekből a világ áll, a *monászok* nem hatnak egymásra; mindegyik ugyszólva külön kis világ, mely a maga törvényei szerint — belsőleg — fejlődik; mindegyik tükre a mindenségnek, amely a maga helyzete szerint tükrözi a világot. De hogy a *monászok* rendje mégis világot alkot, hogy mindegyik a maga helyén van s a többiekkel együtt összefüggő világot alkot, azon alapszik, hogy Isten elejétől fogva harmoniát állapitott meg köztük: H. (harmonie pré-

établie, előre megállapított összhang). P. hogy a test s lélek megegyeznek egymással, a test érzetet kelthet a lélekben, a lélek mozgathatja a testet, nem onnét van, hogy test és lélek igazán hatnak egymásra (influxus physicus), hanem mert olyan a viszonyuk, mint két óráé, melyek egyenlően járva ugyanazt az időt mutatják; mindegyik teljesen független a másiktól s mégis megegyeznek egymással.

Harmonikus kéz a. m. Guido-kéz (VIII. k.).

Harmonikus pontok, *harmonikus sugarak*, l. *Harmonikus elemek* (VIII. k.).

Harmonikus telegráf (akusztikus telegráf). Gray Elisha Chicagóban, a Reis-féle telefon tökéletesítését célzó kisérletezései alkalmával, a 70-es évek elején arra a gondolatra jött, hogy a hangébresztést egymástól távol fekvő helyeken az elektromosság közvetítésével, telegrafikus célokra alkalmazza. Kisérletei 1874. egy elektromuzikális (elektro-harmonikus) készülék szerkesztésére vezették, mely lényegében egy leadóból és egy felvevőből áll. Az előbbi kezdetben egy egyoktávos, később egy kétoktávos zongora; mindegyik billentyű egy, a megfelelő hangra hangolt áramszaggatóval van összeköttetésben. Az utóbbi egy megfelelően hangolt acélrúd, amely egyúttal két elektromágnes közös horgonya, amelyeknek sarkai egymással szemben vannak. Ezen elektromágnesek dróttekercsei olyformán voltak összekapcsolva, hogy a horgony eltávolodásával az egyik kontaktuscsavartól az ezen elektromágnes tekercsét átfutó áramnak a többi tekercseken is át kellett futnia. A dróttekercsek egyébként olyformán voltak szerkesztve, hogy az áramnak mindkét elektromágnesen való egyidejű átfutása alkalmával a horgony az egyik oldal felé erősebben vonzatott, mint a másik oldal felé. A billentyű lenyomásával, azaz az áram megindításával már most egy megfelelően bekapcsolt helyi batteria közreműködésével az acélrúd ide-oda mozgása állt be egy bizonyos sebességgel, amely a rúd vastagságától és hosszától, azaz a kérdéses hang rezgési számától függ. 15 ilyen ön-áramszaggató egymástól olyformán volt hangolva, hogy a hangok terjedelme éppen két oktávot tett ki. Felvevőül Gray egy rezonánsz-szekrényre helyezett elektromágnest alkalmazott, amelynek horgonyát egy acélszalag alkotta. Minden áramszaggatónak megfelelt egy, ugyanazon hangra hangolt felvevő. Graynak tényleg sikerült ily módon egy 457 km. hosszu vezetéken egy koncertet hallhatóvá tennie. Ma már sokkal jobb eredményeket érnek el a hangosan beszélő mikrofonokkal és telefonokkal, amelyekkel egész operákat lehet hihetetlen távolságokra átvinni. V. ö. *Prescott*, Bell's electric speaking telephone (New-York 1884); Geschichte des elektr. Fernsprechwesens (Berlin 1880).

Harnad, a középkori Magyarország vizrajzában a. m. *Hernád*.

Harnier *Vilmos,* német Afrika-utazó, szül. Eckezellben (Hessen) 1836., megh. 1861 nov. 23. Eleinte katonatiszt volt, majd egészségi okok miatt Egyiptomba és Sziriába ment. 1856. meglátogatta a Kék-Nilust és mellékfolyóját, a Bendert. 1860 jul. a Fehér-Nilus vidékére indult, de Gondokoróban vadászat közben megölte egy bivaly.

Három a tánc, l. *Magyar táncok* (XII. k.).

Háromszáru körző, l. *Körző* (X. k.).

Háromszék (VIII. k.) *vármegye* területe a legújabb adatok szerint 3556 km², lakóinak számát (1898) 139,600 lélekre becsülik. A legújabb közigazgatási beosztás szerint van benne 2 rend. tanácsu város, 18 nagy- és 93 kisközség. A szolgabirói járások száma 4, a körjegyzőségeké 30. Puszta, telep és major van 33. A vármegye területén van 2 kórház 120 ágygyal; egész területén működik 23 orvos, 97 okl. bába és 15 gyógyszerész. Van 81·5 km. állami és 334 km. törvényhatósági út, utóbbiak közül azonban 29·4 km. kiépítetlen. A vasúti vonalak hossza 101·2 km., miből 32·1 km. állami vasút; a vasúti állomások száma 21. Van 36 posta- és 24 táviróhivatal. A vármegye területén fennáll 8 takarékpénztár és 7 szövetkezet, összesen 747,200 forint tőkével. Az összes tanintézetek száma 173, köztük 2 gimnázium, 8 különféle szakiskola, 151 népiskola, 10 kisdedóvó és 2 emberbaráti jellegü intézet. Mindezen intézeteket összesen 19,971 tanuló látogatta. TH—V.

Harpactocarcinus *Milne-Edw.* (állat). Az ívelt rákok (Cyclometopidae) családjába tartozó kövült, rövidfarku tengeri ráknem. *Desmarest*-nél és *Reuss*-nél *Cancer* néven fordul elő. Magyarországból eddig két faja ismeretes: a *H. quadrilobatus* Desm. és a *H. punctulatus* Desm., mind a kettő az ó-harmadkori képződményekből. LÖRENT.

Harpen, falu Arnsberg porosz kerület bochumi jár., (1895) 3245 lak., kőszénbányászattal.

Harrach *József* zenepedagogus megh. Budapesten 1899 szept. 15.

Harrach *János* gróf osztrák politikust 1896 febr. 8. kinevezték az aranygyapjas-rend vitézévé.

Harris *Vilmos Torrey,* amerikai pedagogus, szül. South Killinglyben (Connecticut) 1835 szept. 10. Tanulmányait Andoverben és a newhaveni Yale College-ben végezte, ahol 1869. magister artium lett. 1868—80. tanfelügyelő volt St. Louisban és nagyon figyelemre méltó jelentéseket tett közzé. 1866. megalapította a st.-louis-i filozofiai társaságot és a következő évben Journal of speculativ philosophy címmel az első észak-amerikai bölcsészeti folyóiratot. 1875. a National educational association elnöke volt, 1880. az Egyesült-Államokat képviselte a brüsszeli nemzetközi pedagogiai kongresszuson és 1884. a bostoni Schoolmasters' Club elnöke lett. H. különös érdemeket szerzett újabb német és olasz filozofusok műveinek lefordításával. A bécsi és párisi világkiállítások számára megirta az amerikai nevelő-ügy ismertetését. Nehány év óta New-Yorkban International educational series címmel nagy pedagogiai gyüjteményes munkát ad ki.

Harrison-féle jéggép, l. *Jéggép* (IX. k.).

Harrisse (ejtsd: arisz) *Henrik,* francia történetiró, szül. Párisban 1830., amerikai szülőktől. Jogi tanulmányainak végeztével New-Yorkban telepedett le mint ügyvéd. Nemsokára azonban visszatért Párisba s kiváltképpen az újkor elején történt nagy fölfedezések történetének tanulmányozására adta magát. Fő műve: Christophe Colomb, son origine, sa vie, ses voyages, sa famille et ses descendants (1884—85, 2 köt.). Egyéb művei: Fer-

nand Colomb, sa vie, ses oeuvres (1872); Les Colombo de France et d'Italie (1874); L'histoire de Christophe Colomb, attribuée à son fils Fernand (1875); Les Corte-Real et leurs voyages au noveau monde (1883); Jean et Sébastien Cabot, leur origine et leurs voyages (1883); Excerpta Colombiniana (1887); Christophe Colomb, les Corses et le gouvernement français (1890); Discovery of North America (London 1892); Colomb et les historiens espagnols (Le Puy 1892); Chr. Colomb devant l'histoire (Páris 1892) és Colomb n'est pas né à Savone (Revue Historique 50. k.); Sebast. Cabot (Páris 1895, Marham és Tarducci művei ellen); John Caboto, the discover of North America and Sebastian his son (New-York 1896); Discovery of America by John Cabot (London 1897); The diplomatic history of America 1897—98). H. tett legtöbbet Kolumbus igazi történetének felderítése terén. Kiadta továbbá a Bibliotheca americana vetustissima c. bibliográfiai művet is, mely az összes 1492—1551-ig megjelent Amerikára vonatkozó munkákról számol be (New-York 1866).

Harrodsburg, város az északamerikai Kentucky állam Mercer grófságában, (1890) 3230 lak. Hires ásványvizeiről.

Harruckern-*család* (eleinte *Harrucker*, utóbb néhol *Harukern* és *Haruckern* is). A család Magyarországon szereplő *bárói* ágának első ismert őse *Harrucker Mátyás*, schenkenfeldeni (Felső-Ausztria) polgár. Neje *Pühringer* Zsuzsánna, fia *Harrucker György*, polgár és takácsmester (Nagy Iván szerint tévesen *linzi* pékmester), szül. Schenkenfeldenben 1633 márc. 20., megh. u. o. 1692 szept. 11. Nejétől *Schlöger* Erzsébettől (megh. 1703 jan. 30.) hét gyermeke született: Az elsőszülött *Mátyás* Schenkenfeldenben folytatta apja mesterségét és két leánygyermeke volt. — *Katalin*, *Simon* és *Mihály* kis korukban meghaltak. — *Éva*, szül. Schenkenfeldenben 1661 nov. 6., megh. u. o. 1737 szept. 30-án. 1682 jan. 20. férjhez ment *Stramberger Andráshoz*, kinek két fiut és egy lányt szült. — *Mária*, szül. Schenkenfeldenben 1667. Férje, kivel 1683 jul. 6. kelt egybe, nemes *Müetting* János Jónás volt.

H. János György báró, György ifjabb fia, szül. Schenkenfeldenben 1664 márc. 25., megh. Bécsben 1742 ápr. 18. Szülei papnak szánták. A humaniorákat Steyrben, a filozofiát Linzben végezte. Minthogy azonban a fiunak a papi pályára nem volt hajlandósága, nagybátyja, ki ennsi esperesplébános volt, 1689. az alsóausztriai udvari számvevőségnél számtiszti állást szerzett neki. 1692. a győzedelmes török háboru alatt az udvari kamara áthelyezte a hadi élelmezéshez császári biztos gyanánt. Amikor Jenő szavójai herceg 1696. az élelmezési ügyek körül tapasztalt visszaélések dolgában 23 élelmezési biztos ellen vizsgálatot indított, mely egyedül Harrucker János Györgyöt rehabilitálta mint teljesen ártatlant, sőt nagy erkölcsi elégtételt is szerzett neki, amennyiben császári tanácsossá nevezték ki: az udvari kamara részéről 1697. biztosnak küldték ki az aradi vár építéséhez, hol 1701-ig működött. A spanyol örökösödési háboru alatt Jenő szavójai herceg az Olaszországban harcoló déli hadseregnél alezredesi ranggal az élelmezési hivatal igazgatójának tette meg. 1708. a francia hadjáratok alatt Olaszországba helyezték át, hol öt éven át élelmezési igazgató és a hadbiztosság igazgató-helyettese volt. 1710. szolgálatainak elismerésétül a császári udvari kamarai tanácsosságot kapta. Amikor visszatért Németalföldről, a török háboru alatt mint hadbiztossági igazgató-helyettes Jenő szavójai herceg támogatásával gyökeresen reformálta a császári sereg élelmezési igazgatását, az addig divott szerződéses magánvállalkozók rendszere helyett behozva a házi kezelés rendszerét. Ezzel három év alatt (1716—18) oly kitünő eredményeket ért el, hogy a császári kincstárnak megtakarítások fejében két millió forintot felülmuló hasznot szerzett. Érdemeinek jutalmául VI. Károly császár (III. Károly király) 1718 febr. 1. őt és mindkét ágon való utódait római birodalmi ősi lovagi rangra emelte. A király által részére kiutalványozott 24,000 frt remuneráció fejében és 13,000 frt értéktöbblet lefizetése mellett 1720. királyi adományban kapta a Békés, Csongrád és Zaránd vármegyékben levő, a kincstárra visszaháramlott jószágokat (a többi közt Gyula városát, Doboz, Gerla, Csaba, Körös-Ladány, Békés, Gyarmat, Öcsöd, Vésztő, Szentes és Szeghalom községekkel s a hozzátartozó földekkel). Miután pedig 1722. magyar honfiusitást nyert, a nagyváradi káptalan az 1723 máj. 3. kelt kir. adománylevél alapján ugyanez év okt. 10. iktatta be ünnepiesen birtokainak magyar földesurává. H. mint földesúr minden erejével rajta volt, hogy a birtokába jutott lakatlan és miveletlen földeket értékben emelje, benépesitse és miveltesse. Templomokat és iskolákat épitett, az ország minden részéről jobbágyokat telepitett, kiknek földet, kamat nélküli előlegeket, a tizedtől való mentességet és — jórészt ágostai hitvallásu tótokat telepitvén — a vallás szabad gyakorlatát biztositotta. A király 1729 febr. 10. neki és mindkét nembeli utódainak a magyar bárói méltóságot adományozta. (A rangemelési diplomában a család neve Harrucker-ről Harruckern-re változott.) A király 1729 máj. 22. a főispáni szék megüresedése esetére Békés vármegye főispánjává nevezte ki, 1732-ben pedig Löwenburg gróf főispán halála után elrendelte a főispáni székbe való beiktatását. Új állásában teljesen regenerálta a vármegye korrumpált közigazgatását és rendezetlen adóügyi kezelését. Amellett mint az élelmezési ügy adminisztrátora s az élelmi cikkeknek tábori és helyőrségi célokra való szerződéses szállitója, 1737-ig megmaradt a katonai szolgálatban is. Élete utolsó éveiben állandóan Bécsben lakott, honnan évenként legalább kétszer, de szükség esetén többször is szemleutat tett megyéjében. Végrendelete szerint holttestét 1742 ápr. a bécsi Szt.-István-templom kriptájában temették el. Első felesége nemes *Fellensteini Fellner* Mária volt, második felesége, kivel 1696. kelt egybe, nemes *Vorstern* Anna Mária. Második feleségétől 2 fia és 3 leánya származott, még pedig:

H. Ferenc Domonkos báró, született Welsben (Felső-Ausztria) 1696., megh. Bécsben 1775 nov. 14-én. 1729. cs. udvari kamarai tanácsos. 1742 márc. 16. Békés vármegye főispánjának nevezték ki és 1743 jun. 6. Gyulán beiktatták állásába.

A vármegye körül az árvizes és inséges években kifejtett tevékenységével, továbbá az atyja szellemében folytatott telepítési akciójával, különösen Orosháza alapításával szerzett érdemeket. Három ízben nősült meg. Első felesége: Mayersfeldi *Mayer* Anna Polyxena Rozália, Mayer János alsóausztriai tartományi ügyész és titkár leánya. Második felesége: *Prandau* Mária Anna Hilleprandin bárónő. Harmadik neje: nemes *Dirling* Mária Antonia, Dirling József római német birodalmi lovag, udvari hadi tanácsos s jogi előadó leánya. Második neje magtalanul halt el.

Első nejétől származó leánya *Mária Anna Ignatia Nepomucena*, szül. Bécsben 1728 szept. 12-én. 1747. férjhez ment *Stockhammer* József János római német birodalmi lovaghoz és későbbi grófhoz. Fi- és leányágon való utódai beleházasodtak a gróf Auersperg-, báró Bedekovich-, báró Drechsel-, gróf Bolza-, gróf Esterházy- és gróf Batthyány-családba. — H. Ferenc Domonkos báró harmadik nejétől származó leánya *Mária Jozefa Szidonia Franciska*, szül. 1740., megh. Bécsben 1802 márc. 26., csillagkeresztes hölgy. 1757. férjhez ment *Károlyi* Antal grófhoz, ki akkor gyalogsági ezredes volt.

H. Ferenc Domonkos bárónak fiutóda nem volt s így 1775. bekövetkezett halálával a család *férfiágának magva szakadt*. Testvéröcscsének, *H. István József* báró cs. udvari kamarai tanácsosnak (megh. Bécsben 1741 jan. 9.) ugyanis feleségétől, nemes *Hoche* Jozefától csak egy leánya, *Borbála* született (1739.), ki 1759. báró, később gróf *Siskovics* József vezérőrnagyhoz ment férjhez.

H. János György leányai és H. Ferenc Domonkos testvérei a következők: *Mária Terézia Franciska*. Első ízben férjhez ment 1719 febr. 19-én mayersfeldi *Mayer* János római németbirodalmi lovaghoz, az alsó-ausztriai tartomány ügyészéhez és titkárához, ennek halála után pedig másodízben *Pechmann* Lajos báróhoz, az alsó-ausztriai tartomány táblai ülnökéhez. — *Mária Anna Johanna*, 1720 jul. 4. kelt egybe nemes *Gruber* János ezredes, hadi élelmezési biztossal. Egyik unokájának, Gruber Mária Teréziának férje *Wenckheim* József báró altábornagy, a magyarországi Wenckheimok grófi ágának alapítója volt. — *Mária Cecilia Katalin Jozefa*, 1730. férjhez ment nemes *Wenck*, később *Wenckheim* János József Ágoston császári tanácsos és stájer tartományi kormánytanácsoshoz. E házasságból származott a magyarországi Wenckheimoknak mind a grófi, mind a bárói ága.

A H.-család roppant nagy birtokait 1789. osztották föl a család leszármazói közt. A 60 négyzetmérföldnyi birtoktestből a gyulai részt Wenckheim József báró felesége Gruber Mária Terézia, a békési részt Wenckheim József báró és testvérei, a szarvasi részt Stockhammer József gróf örökösei, a csabai részt Siskovics József gróf özvegye, H. Borbála bárónő, a szentesi részt pedig Károlyi Antal gróf özvegye kapták. V. ö. *Nagy* Iván, Magyarország családai, 5. köt.; *Siebmacher*, Wappenbuch, 4 köt.; *Éble* Gábor, A H. és a Károlyi-család (Budapest 1895); *Haan* Lajos, Békés vármegye hajdana (Pest 1870). sz. g.

Harry (ang.) a. m. Henrik.

Hart, 1. *Jakab*, skót festő, szül. Kilmarnockban Skócia) 1828. Miután több éven át Albanyben kocsi-lakkozó volt, tehetségének tudatára jutva, 1851. Düsseldorfba ment és Schirmernél a tájképfestést tanulta. 1856. New-Yorkban telepedett le, ahol azóta sok mesteri táj- és állatképet festett. 1859 óta a new-yorki akadémia tagja. Leghiresebb képei: A hazatérő nyáj; Holdfölkelte az Adirondac-hegységben; A békés otthon; Hűvös nap az országúton; Nyár Berkshire-ben.

2. *H. Salamon Sándor*, angol festő, szül. Plymouthban 1806., megh. Londonban 1881. A londoni kir. akadémián képezte ki magát. 1840. az akadémia tagja, 1854. tanára lett. Főleg történeti genreképeket festett, de ezen körön belül tárgyai rendkivül változatosak. Mutatja ezt legsikerültebb festményeinek jegyzéke: Az oktatás; A törvénytáblák fölállítása; Lengyel zsinagóga; York Izsák a Front de Boeuf kastélyban; Katolikus nemesemberek áldozása a XVI. szazadban; Wolsey és Buckingham; Rikárd és Szaladin; Morus Tamás atyja áldását nyeri; I. Henrik király értesül fia hajótöréséről; Sámuel anyja és Éli főpap; Az Ognisanti kolostor Firenzében; Áldozat a Madonnának; Milton meglátogatja Galiléit börtönében; A könyvnyomtatás feltalálói; Kolumbus Kristóf gyermeksége. Tájképeket is festett.

3. *H. Vilmos*, skót festő, szül. Paisleyben 1822., megh. New-Yorkban 1894. Szüleivel 1831. Albanyba ment, miután pedig Skóciát beutazta, 1853. New-Yorkban telepedett le, 1858. az ottani művészeti akadémia tagja lett, nehány évig a brooklyni akadémia, 1870—73. pedig az aquarellfestők egyletének elnöke volt. Aquarell- és olajfestményei angol, skót és északamerikai tájakat ábrázolnak. Valamennyin kitünően ki van fejezve a különös helyi jelleg. Legsikerültebbek: Visszatérés a vadonból; Dombos táj; Az arany óra; Gyermekek a parton; Hó szeptemberben; Ősz a mainei erdőségekben; Alkonyat a patak mellett.

Hartel *Vilmos* német filologust, a bécsi udvari könyvtár igazgatóját 1896. kinevezték az osztrák vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztályfőnökévé. 1897. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. A bécsi tudományos akadémia 1899. alelnökévé választotta. Ugyanazon év okt. 2-án megbizták az ausztriai vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetésével.

Härtel *Róbert*, német szobrász, szül. Weimarban 1831., megh. Boroszlóban 1894. Weimarban Preller tanította a rajzolásra, azután aranyműves, utóbb szobrász lett, közreműködött a Wartburg helyreállításánál és Hähnel tanítványa lett. 1878. Boroszlóba költözött és ott maradt haláláig. Legjelesebb művei: A csatlós; A költészet; a régi germánok életét, Herman csatáját és a hősök fölvételét a Walhallába ábrázoló domborművek a weimari muzeumban; Julius Caesar élete; Fries bölcsész nagy mellszobra Jenában; a harcos-emlék Weimarban; Dürer és Michelangelo szobrai (Boroszló, képzőművészeti muzeum); Nagy Frigyes emlékszobra Tarnowitzban; I. Vilmos császár szobra az új kormánypalotán, több csoport és alak a főpostaépületen és a Rödelius-emlékszobor Boroszlóban.

Hartenfels, l. *Torgau* (XVI. k.).

Hartfelder *Károly,* német történetiró, szül. Karlsruhéban 1848 ápr. 25., megh. Heidelbergában 1893 jun. 9. Tanulmányait a heidelbergai, berlini és freiburgi egyetemen végezte. Egy ideig a freiburgi (Breisgau) gimnáziumban tanároskodott, 1885 óta pedig a heidelbergai gimnáziumban működött. Számos, a szakfolyóiratokban megjelent értekezésein kivül a következő műveket irta: Werner von Themar, ein Heidelberger Humanist (Karlsruhe 1880); Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes (Berlin 1881); Zur Geschichte des Bauernkriegs in Südwest-Deutschland (Stuttgart 1884); Deutsche Übersetzungen klassischer Schrifsteller aus dem Heidelberger Humanistenkreis (Berlin 1884); Briefwechsel des Beatus Rhenanus (Horawitzcal, Lipcse 1886); Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae (a Monumenta Germaniae paedagogica 6. köt., Berlin 1889); Erziehung u. Unterricht im Zeitalter des Humanismus (Schmidnek Geschichte der Erziehung c. művében, 2. rész, 2. köt., Stuttgart 1889); Melanchtons Declamationen (1891); Das Ideal einer Humanistenschule (1891); Melanchtoniana Paedagogica (1892). A heidelbergai hittudományi kar a Melanchtonról irt műve fejében tb. doktorrá avatta. TH. GY.

Hartington *Spencer Cavendish* marquis, angol államférfiu. Átyja, *Devonshire* Vilmos hercegnek 1891 dec. 21. történt halála után a hercegi méltóságot örökölte és jelenleg mint (8.) *Devonshire herceg* a felsőház tagja. Egyúttal a liberális unionisták vezére, kik a Salisbury-kabinetet támogatják. M. L.

Hartl., *Hartlaub* Gusztáv (VIII. k.) nevének rövidítése.

Hartl *Henrik,* ezredes és egyúttal a földmérés tanára a bécsi egyetemen, szül. Brünnben 1849. Bécsben végezte műegyetemi tanulmányait s azután a katonai pályára lépett, melyen 1856—1859-ig mint kadét, 1861—65-ig mint tengerésztiszt, 1866. pedig mint főhadnagy szolgált. Részt vett a poroszok elleni háboruban. Azután a katonai földrajzi intézethez került és ennek megbizásából nemcsak Ausztriában és Magyarországon, hanem Európa más részeiben is felvételeket végzett. 1889. altábornoki rangban Görögországba hivták, hol a felvételeket vezette. 1882. a nemzetközi földmérés tagja lett. Számos értekezést irt a szaklapokba és Höhenmessungen eines Sappeurs c. segédkönyvét nagyban használják. 1899 febr. a bécsi egyetem földmérési tanszékére nevezték ki. M. L.

Hartleben *Ottó Erik,* német iró, szül. Clausthalban 1864 jun. 3. Berlinben, Tübingában és Lipcsében jogot hallgatott s tanulmányai befejezése után a birói pályára lépett. 1890. odahagyta az államszolgálatot és azóta kizárólag az irodalomnak él. H. mint modern szellemü lirikus, drámairó és novellista tette ismertté nevét. Mint versiró H. főképen szociálista eszmék és erotikus élmények megéneklésével foglalkozott (Studententagebuch, Zürich 1885—1886; Meine Verse, Berlin 1895). Drámai művei: Der Frosch, von Henrik Ipse (Ibsen Norájának parodisztikus folytatása, Berlin 1889); Angele (u. o. 1890); Hanna Jagert (u. o. 1893); Die Erziehung zur Ehe (u. o. 1893); Ein Ehrenwort (u. o. 1894); Die sittliche Forderung (u. o. 1896). Elbeszélései köztül említendők: Die Serényi, zwei verschiedene Geschichten (u. o. 1887); Die Geschichte vom abgerissenen Kopf (u. o. 1893); Vom gastfreien Pastor (u. o. 1895); Die sittliche Forderung (vigj. 1897, 4. kiad.); Die römischen Maler (elbeszélés, 1898). Lefordította *Giraud* Albert szimbolista rondeljeit: Pierrot lunaire (u. o. 1895) és *Skram* Amália norvég naturalista irónő Agnete c. drámáját (u. o. 1895). Kiadta Angelus Silesius válogatott epigrammjait (Drezda 1896) és a Goethe-brevier. Goethes Leben in seinen Werken c. gyüjtőmunkát (München 1895).

Hartlepool, angol kikötőváros, East- és West-H.-ban 1896-ban 33 hajót (55,199 t.) építettek. Mindkét helynek kereskedelmi flottája 284 hajóból (361,357 t.) áll. 1896. érkezett 2797 tengeri hajó (köztük 1777 parti hajó) 914,064 t. tartalommal. A behozatal értéke volt 1.630,486, a kivitt brit áruké pedig 623,515 sterling font.

Hartley *Károly Ágost* sir, angol vizépitészeti mérnök, szül. Heworthben (Durham) 1825. Skóciában 1845. vasutak épitésével gyakorlati tevékenységet fejtett ki. 1848. a plymouthi és devoni kikötői épitéseknél volt alkalmazva. 1855. Törökország szolgálatába állott és Kercs előtt a török mérnöki kar parancsnoka volt. 1857. az európai dunai bizottság főmérnöke lett, 1862. Ausztriának a trieszti kikötő épitése, Oroszországnak a Don torkolata, Angliának a Gangesz Hugli-ága, Romániának pedig tengerparti erődítései dolgában szolgált szakszerü tanácscsal. 1867. H., aki a dunai bizottság állandó műszaki tanácsosa, az odesszai uj kikötő tervezetével megnyerte a kitüzött 8000 rubelnyi nagydijat. 1874—1879. a Misszisszippi torkolatán folytatott munkálatokat vezette, később pedig a Panama- és Szuez-csatorna épitésében is részt vett. Művei: The Delta of the Danube; Public works in the United States and Canada; Inland navigations in Europa.

Hartmann, 1. *Alfréd,* svájci iró, megh. Solothurnban 1897 dec. 9.

2. *H. Emil,* dán zeneszerző, megh. Kopenhágában 1898 jul. 19.

3. *H. Gusztáv,* német jogtudós, megh. Tübingában 1894 nov. 16.

4. *H. Ilona* (szül. Schneeberger), német szinésznő, megh. Bécsben 1898 márc. 12.

Hartt *Károly Frigyes,* amerikai természettudós, szül. Frederictonban (Új-Braunschweig) 1840 aug. 23., megh. Rio de Janeiróban 1878 márc. 18. Miután az Acadia College-en természettudományokat hallgatott, még mint diák geologiai kutatások végett beutazta Új-Skóciát. 1861. Agassiz cambridgei természettudományi muzeumában dolgozott, majd több tudományos utazást tett Braziliában. 1868. a Cornell Universityn a geologia tanárának nevezték ki. Újbraunschweigi geologiai kutatásainak eredményei *Dawson* Acadian geology c. munkájának egy külön részében foglaltatnak. A folyóiratokban megjelent számos monográfiáin kivül önálló műve: Scientific results of a journey in Brazil by Louis Agassiz. Geology and phisical geography (1870). Kézirat-

ban hátrahagyott jelentékeny munkáit még nem adták ki.

Hártyafog (növ., Leskea Hedw.), lombos moha kövön és fatörzsön, hazánkban 2 faja nő.

Hártyaháló (növ.), l. *Hymenodyction.*

Haruckern-család, l. *Harruckern.*

Harugari, német rend Észak-Amerikában, melyet 1847. alapítottak New-Yorkban és melynek jelenleg az Unióban több mint 250 páholya van. A H. célja az amerikai németek kölcsönös támogatása, szellemi, társadalmi és anyagi érdekeik előmozdítása s a német nyelv ápolása. A H. szó az ó-német *harucból* (szent berek) származik és a papok őspogány elnevezése.

Haruku, sziget, l. *Oma.*

Harvestehude, Hamburg külvárosa, (1895) 15,025 lak. 1897. beolvasztották Hamburgba és Hagedorn költőnek emléket állítottak föl.

Harvey (ejtsd: harví) *György,* angol festő, szül. Ninansban (Fife grófság) 1806., megh. Edinburgban 1876 jan. 22. Falusi iskola c. első képével a skót kir. akadémia tagja lett. Genre-képei az emberi természet finom megfigyeléséről, tetszetős kompozicióról és meleg koloritról tanuskodnak. Legjobb munkái: A biblia első olvasása a Páltemplom kriptájában; Egy ciklus a XVII. sz. történetéből; A falusi tanító; Játék a jégen; Játszó gyermekek a szürke barátok edinburgi temetőjében. Utolsó éveiben skóciai tengerparti képeket is festett.

Harwich, angol kikötőváros. Kereskedelmi flottája (1896) 123 hajó (18 gőzös) 13,419 t. tartalommal. Érkezett 4108 hajó (2813 parti hajó) 913,233 t. tartalommal, távozott 3836 (894,594 t.). A behozatal értéke volt 18.104,132, a kivitt brit áruké 3.601,118, a kivitt külföldi és gyarmatáruké pedig 1.486,405 sterling font. A behozatal legfontosabb cikkei: élelmi szerek (főképen szalonna, sonka, húskonzervek, vaj, sajt), selyemáruk (2.000,000 sterling font), gyapjuáruk (1·9 millió), pamutáruk (1·1 millió), bőr, kesztyűk és papiros.

Harzburg, braunschweigi község, (1895) 3308 lakossal.

Harzer *Pál Hermann,* német csillagász, szül. Grossenhainban (Szászország) 1857 aug. 1. Csillagászati tanulmányait a lipcsei, berlini és római egyetemeken végezte. 1880-ban a lipcsei csillagvizsgáló intézet tanársegéde lett. 1882. magántanár és obszervátor ugyanott, 1885. a pulkovai csillagvizsgáló segédcsillagásza, 1887. a gothai, 1897. a kieli csillagvizsgáló igazgatója. Művei: Untersuchungen über Brorsens Komet im Jahre 1842 (Lipcse 1878); Untersuchungen über einen specialen Fall des Problems der drei Körper (Pétervár 1886); Die säkularen Veränderungen der Bahnen der grossen Planeten (Lipcse 1895).

Hasbagne, *Hasbaing,* l. *Hesbaye* (IX. k.).

Hasebroek *János Péter,* németalföldi iró, megh. Amsterdamban 1896 márc 29.

Hasel, falu Lörrach badeni kerületben, (1895) 652 lakossal, vasúttal. Közelében van a Scheffel Säckingeni trombitásában említett cseppkőbarlang, a *Haseler-* v. *Erdmannshöhle.*

Hasemann *Vilmos,* német festő, szül. az Elba melletti Mühlbergben 1850. Első nagy képét, mely egy türingiai búcsút ábrázolt, 1877. festette. 1879. a Cotta-féle kiadó cég megbízta Auerbach Lorlejének illusztrálásával. Hogy feladatának hűen megfelelhessen, beutazta a Fekete-erdőt, mely annyira lebilincselte, hogy azóta csak a feketeerdei parasztok életéből vett tárgyakat festett. Legismertebb képei: Leány a Mühlenbach-völgyből; A kis bogyógyüjtő; Áhítat; A búcsúsok temploma előtt; Fát beojtó paraszt. Jensennek a Fekete-erdőről irott munkájához jórészt H. készítette az illusztrációkat.

Hasenfuss *Péter,* l. *Dasypodius.*

Hasi forradás (növ., sutura ventralis), a termőnek vagy a gyümölcsnek az a része, ahol az alkotó levelek két széle összeforrad. A H. viselheti a magvakat, p. a hüvelyben.

Hasítékba ojtás, l. *Ojtás* (XIII. k.).

Hasler, német zenész, l. *Hassler* (VIII. k.).

Hasnyálmirigy-kivonat, l. *Organoterápia.*

Hasogató, különleges hasítószerszáma a pintérnek, melylyel a fenyőfát dongákra hasogatja. Jellemzője, hogy tartónyele a szerszám síkjába és az él hosszára merőlegesen esik. A fába való behajtása bunkóval történik. G. K.

Hasparren, község Basses-Pyrénées francia départementban, 23 km.-nyire Bayonnetől, termékeny völgyben, (1891) 1976 lak., bőr-, kötél- és csokoládégyártással és szandálkészítéssel; jelentékeny marhavásárokkal. A templom ajtajánál látható az Augustus római császár korából való felirat, mely szerint a Garonne és a Pireneusok közt lakó 9 nép különválva maradt Galliától.

Haspe, porosz város, (1895) 10,154 lak.

Hassaurek *Frigyes,* angol-német iró, szül. Bécsben 1832 okt. 8., megh. Párisban 1885 okt. 3. 1848. belépett a bécsi diáklégióba és a Praterben vívott harcok alkalmával megsebesült. 1849. kivándorolt Amerikába és Cincinnatiban több ujságot szerkesztett. Lincoln elnöksége idején 1861—1865. Ecuadorban követ volt, majd pedig ismét a Cincinnati néplapot szerkesztette. Fő művei: Four years among the Spanish Americans (4. kiad. Cincinnati 1886); The secret of the Andes (Regény 1879); Gedichte (Cincinnati 1878).

Hasse, 1. *Ernő,* német statisztikus és politikus, szül. Leulitzben 1846 febr. 14-én. 1866. a porosz-osztrák háboru kitörésekor belépett a szász hadseregbe. A háboru befejezése után Lipcsében teologiát, majd pedig jog- és államtudományokat hallgatott. Az 1870. évi háborut mint főhadnagy küzdötte végig és azután is a katonai szolgálatban maradt. Miután 1874—75. a berlini statisztikai szemináriumban hallgatója volt, 1875. a lipcsei városi statisztikai hivatal igazgatója lett, 1884. pedig az ottani egyetemen a statisztika rendkivüli tanárának nevezték ki. 1893 óta Lipcse városának birodalomgyülési képviselője, nemzeti liberális programmal. Nagy tevékenységet fejtett ki a gyarmatpolitika terén. Művei: Die Stadt Leipzig und ihre Umgebung, geographisch und statistisch beschrieben (Lipcse 1878); Geschichte der Leipziger Messen (u. o. 1885); Die Wohnungsverhältnisse der ärmeren Volksklassen in Leipzig (u. o. 1886).

2. *H. Károly,* német anatomus, szül. Töningben (Schleswig) 1841 okt. 17. Göttingában és Kielben

befejezte orvosi tanulmányait, 1873. egyetemi tanár lett a boroszlói egyetemen. Művei: Anatomische Studien (Lipcse 1870—73); Das natürliche System der Elasmobranchier (Jena 1879—82); Morphologie und Heilkunde (Lipcse 1880); Beiträge zur allgemeinen Stammesgeschichte der Wirbelthiere (Jena 1883); Die Formen d. menschlichen Körpers und die Formveränderungen bei d. Athmung (u. o. 1888—90); Kunststudien (műtörténeti tanulmányok, u. o. 1882—94).

Hasselquist *Frigyes*, svéd természettudós, szül. Törnevallában (Svedország), megh. Palesztinába utaztában, Szmirna mellett Bin Bagdában 1752 febr. 9. Munkája: Iter Palestinum (kiadta Linné, Stockholm 1757).

Hassenstein *Bruno*, német kartografus, szül. Ruhlában 1839 nov. 23-án. 1854-től Petermann A. tanítványa Gothában, akivel együtt készítette Belső-Afrika térképét 10 lapon, 1 : 2.000,000 mértékben, valamint a Petermanns Mitteilungen ehhez tartozó II. kiegészítő kötetét (Gotha 1862—63). Ezenkívül ugyanezen folyóirat, valamint ennek kiegészítő füzetei számára 1857—66., továbbá 1879 óta számos térképet rajzolt, különösen Afrikára vonatkozólag, melynek kartográfiáját különben is kiváló mértékben művelte. Petermann halála (1878) óta Mitteilungenjeinek kartográfiai részét ő szerkeszti. 1869. Gothába visszatérve, közzétett 30 új lapot Spruner, Handatlas für die Geschichte des Mittelalters und der neuern Zeit (Gotha 1871—79) c. művének Menke Th. által sajtó alá rendezett 3. kiadásához, valamint a kiváló Atlas von Japan-t (7 lap, 1 : 1.000,000, u. o. 1885). Észleleteik feldolgozását és közzétételét neki köszönhetik a következő újabb utazók: Junker W., Bohndorff, Emin pasa, Meyer H., Marno E., Rohlfs G., Menges J., Wolf L. és Baumann O.

Hassia, Hessen latin neve.

Hassk., *Hasskarl* Jusztusz Károly (VIII. k.) nevének rövidítése.

Hasslinghausen, falu Arnsberg porosz kerület schwelmi j.-ban, (1895) 3526 lak., vasúttal, vasérc- és kőszénbányászattal.

Hassreiter *József*, osztrák ballet-táncmester és balletszerző, szül. Bécsben 1845 dec. 30. Curraytől és saját atyjától, H. Károlytól tanult és 1864. a müncheni udvari szinházhoz, 1870. pedig mint szólótáncos a bécsi operához került, melynek 1889 óta első balletmestere. 1895 dec. 50. jubileumát ülte meg. Az utolsó 20 év alatt mint balletszerző is működik és e téren a legnagyobb sikert aratta. Balletjei közül a legismeretesebbek: Babatündér, Nap és Föld, Táncmese, Rouge et noir, Harangjáték, Aranyos mesevilág, Diákszerelem, Az ördög a növeldében, Bécs körül, Amor utazáson, A világ zenéjében és táncaiban és Columbia. ∪ irta Regel társaságában a Vörös cipő ballet szövegkönyvét is. M. L.

Hastifusz (Typhus abdominalis v. T. iles), l. *Tifusz* (XVI. k.).

Hasürbeli terhesség, l. *Méhen kivüli terhesség* (XII. k.).

Hász v. *hássz* (arab, a. m. tulajdon), hódoltságkorabeli szó, jelentette a szultán birtokba vett vidékét, melyet illetmények fejében főrangu tisztviselőinek adott.

Haszagaj, l. *Aszagaj* (II. k.).

Hászeki (török), régente palotaőröket jelentett, kik a szultán közvetlen közelségében állottak. Később azokat a hárembeli nőket is H.-nek nevezték, akik uralkodójuk kegyét leginkább megnyerték.

Haszna (török) a. m. kincs, pénztár; *hasznadar*, kincstárnok. L. még *Khász* (X. k.).

Hatala *Pétertől* újabban megjelent: *A felekezetnélküliség és a felekezeti kényszer* (Budapest 1894 és 1898); *Az erkölcs, vallás és a polgári házasság* (u. o. 1894 és 1898); *A jogos szocializmus* (u. o. 1898).

Hatanga (Chatanga), partvidéki folyó a jeniszszeiszki orosz-sziberiai kormányzóságban. A sarkkör alatt ered három tóból; balfelől magába veszi a Hetát, Bolachnát és Novaját, jobbfelől a Popigajt és az Északi Jegestengernek 260 km. hosszu *H.-öblébe* ömlik. A Heta torkolatánál van *Hatanszkije* orosz telep.

Határozatlan büntetések, l. *Határozott és határozatlan büntetések* (VIII. k.).

Határőrvidék (VIII. k.). A volt H.-i *házközösségi* intézmény rendezéséről szóló 1898. XII. t.-c. fentartja a korábbi törvénynek azt az elvét, hogy a szorosabb értelemben vett család számára a családhoz tartozó gyermekeknek és az atyának házközösségi jutalékából az atya kezében kell összpontosított vagyont alkotni. A korábbi törvény (1885. XXIV. t.-c. 25. §-a) terhes korlátozásait azonban mellőzi, mert abból indul ki, hogy az atya legtermészetesebb és legjobb gondozója a család érdekeinek s ezért kimondja, hogy a jövőben korlátozás nélkül kell a jutalékrészeket az atya tulajdonába átadni. Ott pedig, ahol az átadás a korábbi törvényeknek megfelelő korlátozással már megtörtént, megengedi, hogy ezek a korlátozások kérelemre megszüntettessenek. Oly esetben azonban, midőn az atya nyilvánvalóan megbizhatatlan, aminek ismérvei a törvényben tüzetesen fel vannak sorolva, lehetővé teszi, hogy az érdekeltek valamelyikének kérelmére a vagyon korlátozással adassék át, illetőleg hogy a már átadott vagyon tekintetében a korlátozás továbbra is fentartassék. Az 1898. XII. t.-c. végrehajtásáról az igazságügyminiszternek 1898 máj. 16-án 30,184. sz. a. kiadott rendelete intézkedik. V.

Határzár-szerződés, l. *Barrière-szerződés*.

Hatások ábrája a grafosztatikában, valamely tartóra vagy szerkezetre vonatkoztatott olyan grafikus összeállítás, amely az illető tartó bizonyos részében vagy pontjában keletkező bizonyos erőtani hatásnak (p. egy rácsos tartó bizonyos csomóponti függélyesében keletkező nyomatékoknak, illetőleg az ezzel arányos överőknek) *változását* ábrázolja valamely a tartón végig haladó egyes mozgó külső erő helyváltozásához képest. A H. segélyével lehet meghatározni azt, hogy minő tömeges *mozgó terhelés* teszi az illető tartó részre nézve a *veszélyes terhelést*; ezért a H. a grafosztatikában fontos szerepet játszik, s annak különböző esetekre való megszerkesztésével a grafosztatikának egy külön fejezete foglalkozik. B. B.

Hátirat, l. *Forgatmány* (VII. k.) és *Kitörölt hátirat* (X. k.).

Hato (spanyol) a. m. estancia (VI. k.).

Hatodik érzék sok alsóbbrendű állatnál feltételezhető, de a halaknál biztosan ismeretes a test két oldalán a fejtől a farkig húzódó *oldalvonalak* képében. Ezen oldalvonalakat régebben nyálkát elválasztó szerveknek tekintették, újabb időben, különösen *Leydig* F. vizsgálatai alapján azonban tudjuk azt, hogy valódi érzékszervek, melyeknek segélyével a halak a viznyomás mekkoraságáról vesznek tudomást. A békaporontyok vagy ebihalak testének két oldalán is megtalálhatók az oldalvonalak egy ideig, de aztán lassanként elvesznek. L. *Oldalvonal* (XIII. k.). D. J.

Hátszin, leves és pecsenyehús, l. *Hús* (X. k. 491.).

Hattarne, l. *Kalappárt* (X. k.).

Hatteria punctata *Gray.* (állat), a gyíkokkal közel rokonságban álló, de azért ezektől több tekintetben lényegesen különböző állatfaj, melyet kezdetben az *Agamidae* családba helyeztek, újabb időben azonban részére a *Rhynchocephalia* külön rendet állították fel. Legfontosabb jellemvonásai: a koponyával teljesen egybenőtt negyszögcsont; a csupán inszalagtól összekapcsolt alsó állkapcsok; az akrodont fogazat; a közti állkapocsban a nagy, széles metszőfog; az amphicoel gerinc-csigolyák; a hasi szegycsont jelenléte s nehány bordán a horognyujtvány (processus uncinatus). Közösülő szerve nincs. Fejét pajzslemezek, testét pikkelyek födik; nyakszirtjén és hátán fésültarajos; farka oldalt összenyomott, de átmetszete háromszögletü; erős lábai 5 ujjasak, lapos karommal; combmirigyei nincsenek. Hazája Új-Zéland. D. J.

Hattija, É.-Afrikában és Szaharában a kisebb oázisok neve.

Hattingen, porosz város, (1895) 7743 lak.

Hattyasy *Lajos,* orvosdoktor, szül. Szegeden 1854. Orvosi tanfolyamot a budapesti egyetemen végzett, ahonnan orvosdoktori oklevelét 1876. nyerte. Kezdő éveiben a belgyógyászattal foglalkozott s Korányi Frigyes kórodáján mint gyakornok nyert további kiképzést. Bosznia megszállásában mint orvos szintén részt vett. 1889. az egyetemen fogászati intézet állíttatván föl, a tanársegédi állásra neveztetett ki, mely állást közel 8 éven át töltötte be s ez idő alatt számos szakbavágó tanulmányt és kisérletet végzett, melyekről irodalmi dolgozataiban számolt be. 1898. a budapesti egyetem orvosi karánál magántanárrá képesítették. 1899. a budapesti kir. orvosegyesület stomatologikus szakosztálya elnökének választotta meg. E lexikon számára fogászati cikkeket irt.

Hattyuffy *Dezső,* iró, árvaszéki elnök, szül. Rác-Almáson (Fejér) 1851 okt. 28. Középiskoláit Sár-Szt.-Lőrincen, Pesten és Székesfejérváron, a jogot a pesti egyetemen végezte. 1872. Fejér vármegye tiszteletbeli aljegyzőjévé, majd 1877. az ügyvédi vizsgát letevén, ugyanazon vármegyénél tiszteletbeli ügyészszé nevezték ki. 1878. u. o. rendes vármegyei aljegyzővé, 1881. árvaszéki ülnökké, 1895. árvaszéki elnökké választották. 1882. a budapesti egyetemen doktorrá avatták. Az irodalomban Hazánk s a Külföld c. képes hetilapban lépett fel először 1869. történelmi s régészeti tárgyu közleményeivel, majd a Székesfejérvár c. lapban irt közleményeket. Irt nagyrészt történelmi, régészeti és irodalomtörténeti dolgozatokat fővárosi és vidéki hirlapokban és folyóiratokban. 1871—73. az Archaeologiai Értesítő belmunkatársa volt. A Magyar Közigazgatás régebbi s közelebbi évfolyamaiban, a Jogban és Jogtudományi Közlönyben több szakbeli cikke jelent meg. A budapesti egyetemen (1872—79) pecséttani (magyar királyok s királynők, egyházi s világi főurak stb. pecsétei) művével pályadíjat nyert, ugy heraldikai (Magyar heraldikai szótár) művét dicsérettel tüntettek ki. Szerkesztette a Székesfejérvár c. heti lapot 1873—76. önállóan, 1877—79. Boross Mihálylyal együtt. Ugyancsak a fejérvármegyei történelmi s régészeti egyesület Évkönyveit (1885—95) is szerkesztette, mint ezen egyesület titkára. Megjelent munkái: *A hazai vármegyék és városok címerei* (Kolozsvár 1881); *Moha község történelmi vázlata* (Székesfejérvár 1883); *A pecsétekről* (u. o. 1883); *Buda visszavétele 1686.* (u. o. 1885); *Fejér vármegye történelmi vázlata* (u. o. 1894). E lexikonba Fejér vármegye történetét irta. V. ö. Magyar Könyvészet (1881, 1883); *Szinnyei* J., Magyar irók élete és munkái (IV. köt.).

Hattyulovag, egy mitikus jellegü (a hattyu a világosság isteneinek körehez tartozik) középkori monda hőse, kit a költők később különböző történeti vagy egyéb mondai alakokkal azonosítottak. E mondának legrégibb alakja ősi időkbe nyúlik vissza: egy szép ifju gyermek, ismeretlen honnan, a tengerből vagy más vizből partra száll és ősévé lett valamely tartomány uralkodó családjának. Ily alakban ismerték a mondát a frankok az alsó Rajna vidékén, kiknél a XII. sz.-ban francia s német nyelven költői alakban is föl volt már dolgozva. De már ők kapcsolták egy kimagasló történeti alakhoz, Bouilloni Gottfriedhez, kivel e XII. sz.-i regényben is azonos: Roman du chevalier au cygne ou de Godefroi de Bouillon (kiadta Reiffenberg, Brüsszel 1846—48, 2. köt; ez megvan régi angol verses feldolgozásban is). Németországban Eschenbachi Wolfram Parzival fiával, Lohengrinnal azonosította a H.-ot és e felfogás lett leginkább népszerűvé, mig Würzburgi Konrád (Der Schwanenritter, kiadta Roth F., 1861) Nagy Károly idejébe helyezi a mondát és Nimwegent teszi a cselekvény színhelyévé. A XV. sz. második felében e költemények alapján prózaregénynyé is dolgozták föl a mondát; Németalföldön pedig még ma is kedvelt népkönyv tárgya. E költői feldolgozásokban a monda magva: egy lovag ismeretlen országból hattyutól vont sajkán érkezik meg, hogy egy királyleányt gyülölt kérőjétől megszabadítson, mire nőül veszi, de utóbb elhagyja, mivel a gyanakvó asszony, a lovag világos parancsa ellenére, származását kérdi tőle. A monda mitikus magyarázatát megkisérlette Müller Vilmos Pfäffer Germániájában (I. 1856). L. *Lohengrin* (XI. k.).

Hátuljáró, igy nevezik a lovakkal vontatott hajócsapatban az utolsó hajót. Ezenkivül a *cölömppel* (IV. k.) egyértelemben is használják.

Hatvan (VIII. k.) hevesvármegyei nagyközségben 1899 ápr. 1. kir. adóhivatal állíttatott fel, melyhez a gyöngyösi kir. adóhivatal kerületéből

a következő községek osztattak be, u. m. H. székhely, Apc, Csány, Ecséd, Hasznos, Hort, Pásztó, Rózsa-Szt.-Márton, Szt.-Jakab, Szurdok-Püspöki, Tar.

Hauenstein, a német birodalom legkisebb városa, Waldshut badeni kerületben, 305 m.-re a tenger szine fölött, (1895) 152 lak., vasúttal. Azelőtt fővárosa volt a *H.-i grófságnak*, melynek lakosai viseletükben és szokásaikban még manap is sok eredeti vonást tüntetnek fel. Itt kötötték meg 1433. a *H.-i egyességet*, a sváb s a svájci városok szövetségét Ausztria ellen. St.-Blasiennel való összeütközések a XVIII. sz. elején fölkeléseket támasztottak, melyeket első vezérük, Albiez Fridolin salétromfőző után salétromos háboruknak (l. *Salétromosak*, XIV. k.) neveztek el. H. 1805. Baden birtokába került.

Hauer *Ferenc* lovag, osztrák geologus, megh. Bécsben 1899 márc. 20.

Hauffe *Lipót*, osztrák mérnök, szül. 1845. Bécsben végezte tanulmányait és ugyanott a műegyetemen a gépészet tanára. Számos becses szakmunkát irt s a gépészeti tanszék mellett fennálló gyakorlóműhely felvirágzása körül nagy érdemeket szerzett. A vaskorona-rend tulajdonosa. 1899 szept. kinevezték az urakházának tagjává. Idáig politikai téren nyilvánosan még nem működött. M. L.

Haug *Róbert*, német festő, szül. Stuttgartban 1857., az ottani művészeti iskolában Neher és Häberlin tanítványa volt, azután a müncheni akadémián tanult. Örömest ábrázol jeleneteket a katonai, a hadi életből, nemcsak rajzokban és aquarelleken, hanem olajfestményeken is. Ezek közül a legkiválóbbak: A ludwigsburgi várőrség; Előőrs; A poroszok Möckernnél (Stuttgart, állami képtár); Önkéntes vadászok; A tiszt búcsuja menyasszonyától (München, új képtár); Útközben; Rapport. 1894. a stuttgarti művésziskola tanára lett.

Hauke *Móric* gróf, lengyel tábornok, született Szászországban 1775., mint H. Frigyes flandriai nemes ember és Brühl Alajos gróf titkárának a fia, megöletett 1830 nov. 29. A varsói tüzériskolát végezte és azután 1794. beállott Kosciusko önkéntesei közé. A Napoleon alatti háborukban szintén részt vett a lengyel önkéntes légió soraiban (1807—13-ig) és ezredes rangjára emelkedett. A «lengyel királyság» (orosz tartomány) szervezése után I. Sándor cár őt lengyel szenátorrá, majd 1826. hadügyminiszterré nevezte ki. 1825. a lengyel nemességet, 1829. pedig a grófi rangot kapta. A lengyel szabadságharc kitörésekor (1830 nov. 29.) Varsóban a felkelő katonák elébe ment és engedelmességre akarta őket visszatéríteni, de ezek megölték.

Legifjabb leánya, *Julia* (szül. 1825 nov. 12.), Mária Alexandrovna orosz nagyhercegné, majd császárné udvari hölgye lett és 1851 okt. 12-én morganatikus házasságra lépett *hesseni Sándor* fejedelemmel (megh. 1888 dec. 15.). Ez alkalommal a *Battenberg hercegnő* címét kapta, melyet gyermekei is örököltek. M. L.

Hauler *Ödön*, klasszika-filologus, szül. 1859 nov. 16. Budán, hol akkor édesatyja *János* a budai gimnázium tanára volt. Középiskolai tanulmányait Bécsben végezte, u. o. az egyetemen klasszikus és német filologiai előadásokat hallgatott. 1882. sub auspiciis imperatoris megszerezte a bölcseletdoktori oklevelet, 1884. a középiskolai tanári képesítést. 1890 óta gimnáziumi, 1893 óta egyetemi magántanár Bécsben. 1885—87. a kormány és a bécsi akadémia költségén beutazta Franciaországot, Angliát, Svájcot és Olaszországot. Irodalmi tevékenységének fonalán azóta is többször megfordult külföldön. Tudományos működésének súlypontja a latin szövegkritikán kivül a latin stilus és széppróza történetére esik, amelyet egyetemi előadásai alkalmával is tárgyalni szokott. 1896. kinevezték rendkivüli tanárnak. Főbb művei: Terentiana, Quaestiones cum specimine lexici (Bécs 1882); Beiträge zur Geschichte und Lesung des vaticanischen Fragmentes zu Sallusts Historien (1888); Historisches, Palaeographisches u. Textkritisches zum Bembinus des Terenz (1889—90); Zum Pliniuspalimpseste Nonantulanus (1891); Zur Geschichte des griechischen Mimus (1893); Ein Bruchstük des Menander und des Sotades (1893); Alte Ausgaben, junge Handschriften, zu Sallust (1895); Zur Sallustkritik (1895); Frontoniana (1896); Eine lateinische Palimpsestübersetzung der Didascalia Apostolorum (1896). Nagy feltünést keltettek az általa felfedezett Sallustius-töredékek; nemkülönben azok a Fronto-kéziratok (Fronto levelezése Marcus Aureliusszal és Lucius Verusszal), melyeknek alapján a berlini akadémia megbizásából a nevezett irónak új kiadásán dolgozik. L. M.

Haupt, 1. *Ottomar*, német pénzügyi iró, szül. Penigben (Szászország) 1839 aug. 3. Hosszabb ideig bécsi, amsterdami és londoni bankok vezetője volt, azután Párisba költözött. Mint iró főként az érme-ügygyel foglalkozik. 1873. a magyar kormány megbizottja volt a párisi érmeügyi kongresszuson. Önálló művei: Arbitrages et parités (Páris 1872, 8. kiad. 1894); Gold, Silber und Währung (u. o. 1877); Währungspolitik und Münzstatistik (Berlin 1894); L'histoire monétaire de notre temps (Páris 1886); Gold, Silber und Valutaherstellung (Bécs 1892).

2. *H. Pál*, német orientalista és bibliakutató, szül. Görlitzben 1858 nov. 25. Lipcsében klasszikus és keleti nyelveket tanult s hosszabb londoni tartózkodás után 1880. az asszíriologia magántanára lett Göttingában. 1883. ugyanott rendkivüli és egy évre rá rendes tanárrá neveztetett ki a baltimorei *Johns-Hopkins* egyetemhez. Főbb munkái: Akkadische und sumerische Keilschrifttexte (4 rész, Lipcse 1881—82); Das Babylonische Nimrodepos (u. o. 1884—91); Die sumerischen Familiengesetze (u. o. 1879); Der keilinschriftliche Sintflutbericht (u. o. 1881); Die akkadische Sprache (Berlin 1883); Beiträge zur assyr. Lautlehre (Göttinga 1883); The Assyrian E-vowel (Baltimore 1888); Prolegomena to a comparative Assyrian grammar (New-Haven 1888); The Book of Ecclesiastes (Boston 1894). A legjelesebb bibliakutatók közreműködésével 1893 óta egy új kritikai kiadását adja ki az ó-testamentumnak, hol az egyes különböző eredetü részek szines nyomással vannak egymástól megkülönböztetve: The Sacred Books of the Old Testament (Lipcse 1893)

eddig 12 rész. Ehhez járul egy éppen így szinesen nyomatott angol kritikai fordítás.

Hauptmann *Gerhard* (VIII. k.), német költő, újabbi drámái: Der Biberpelz (Berlin 1893), melyben a költő a porosz hivatalnokokat szatirizálja; Hannele, eine Traumdichtung (u. o. 1894), Berlinben és Bécsben óriási sikert aratott, főképen a vallásos-misztikus és a szociális motivumok költői egybeolvasztásával hat. (Budapesten *Telekes* Béla fordításában a Magyar szinházban adták elő 1897 nov. 13.); Florian Geyer (u. o. 1895), melylyel H. a történeti dráma terén tett csak félig sikerült kisérletet; Die versunkene Glocke (u. o. 1896), mely a népmesei keretben egy harangöntő sorsán az ideáljait valóra nem váltó költő végzetét szimbolizálja; Fuhrmann Henschel (u. o. 1898, elnyerte vele a 2400 frtos osztrák Grillparzer-díjat; *Molnár* Ferenc fordításában 1899 ápr. 2. szinre került az ó-budai Kisfaludy-szinházban is), egy szilézíai fuvaros családi tragédiájának ultrarealisztikus képe. Korábbi drámái közül a Weber-t (Takácsok cimen, ford. *Komor* Gyula) Budapesten a budai szinkörben 1895 aug. 3., a Crampton mestert (ford. *Karczag* Vilmos) a Nemzeti szinházban 1897 okt. 8. adták elő. Újabban megjelent elbeszélései: Die Apostel; Bahnwärter Thiele (3. kiad. 1897). Életrajzát megirta *Schlenther* Pál (Berlin 1897), *Bartels* Ad., G. H. (Weimar 1898), *Werner* U. C. (München 1897).

Hauran (VIII. k.), az ugyanily nevü hegység mellett elterülő síkság, a beduinok En Nukrá-ja. Egész Szíriában a legtöbb gabonát termeli; 1872—1883. átlag évenként 100—120,000 t.-t exportáltak. Az export teveháton történt Akka és Haifa felé; 1895 óta azonban Damaszkuson át Beirut felé vasúton viszik a tengerhez. Mivel azonban e vasút igen nagy kerülőt tesz, még mindig nem sokat lendített az áruforgalmon, amiért is egy rövidebb vonalnak, a damaszkus—haifai vonalnak kiépítését tervezik. H.-ba a párisi Rothschild költségén újabban sok oroszországi zsidót telepitettek.

Hauréau *János Barthélemy*, francia történetiró, megh. Párisban 1896 ápr. 29.

Hauser *Alajos*, osztrák műépitész és archeologus, szül. Bécsben 1831., megh. Badenban 1896 okt. 6. Ifjuságában bejárta Törökországot és Kis-Ázsiát s részt vett *Conze* tanár vezetése alatt a Szamotráke szigeten eszközölt ásatásokban. Majd visszatért Bécsbe, hol a művészeti iparmuzeumban mint tanár működött s a város épitészeti újjászületését nagyban befolyásolta. Számos művészeti és régészeti egyesületnek tagja volt; ő vezette évtizedeken át Carnuntumban az ásatásokat és ő ásatta ki az ottani amfiteátrumot; Spalatónak dómját restaurálta, Dalmáciának sok rejtett műkincsére felhivta a figyelmet. Trauban a szép velencei loggiát szintén restaurálta. Bécsben megújította a skót barátok templomát. Számos értekezést ir a műemlékek megőrzésével megbizott bizottság folyóiratában és Stillehre c. tankönyvét széltiben használták. M. L.

Hauszmann *Alajos* 1896. megkapta a Pro litteris et artibus érdemjelvényt.

Haut-de-chausse (franc., ejtsd: ódsósz), a térdig érő rövid nadrág.

Haute-contre (franc., ejtsd: otkoñtr), így nevezik a franciák az alt-hangot s néha a magas tenort is.

Haute-Garonne, francia département, (1896) 459,377 lak. 1897-iki termés: 1.123,630 hl. búza, 49,820 hl. rozs, 59,800 hl. árpa, 679,120 hl. zab, 511,000 hl. bor.

Hauterive *Péter*, l. *Borel*.

Hautes-Alpes, franc. département, (1896) 113,229 lak. 1897-iki termés: 312,310 hl. búza, 113,880 hl. rozs, 21,600 hl. árpa, 105,320 hl. zab, 37,955 hl. bor.

Haut-Rhin (ejtsd: óreñ) Franciaország régebbi ilynevü départementjából alakitott territoriumnak, Belfortnak (III. k.) neve.

Hauzinger *János*, l. *Magyar festészet* (XII. k.).

Havai (VIII. k.) s a *Sandwich-szigetek* Mac Kinley elnök 1898 jul. 7. kelt elhatározása értelmében az É.-amerikai Egyesült-Államok által bekebeleztettek. 1899 jul. 22—23. iszonyu földrengés pusztitott a szigeteken. V. ö. *Owen* J. A., The story of H. (London 1898); *Liliuokalani* (a letett királyné), Story of H. (Boston 1898); *Krout* M. H., Hawaii and the revolution (London 1898); *Blackmann* W. F., The making of H. (u. o. 1899); *Carpentier* E. J., America in H. (u. o. 1899). M. L.

Havard (ejtsd: avár) *Henrik*, francia mütörténetiró, szül. Charollesban 1838-ban. 1887 óta a szépmüvészetek állami felügyelője. Gondosan megirott, könnyen érthető, többnyire illusztrált müveivel nagy érdemeket szerzett a mütörténeti ismeretek népszerüsitése körül. Müvei: Les merveilles de l'art hollandais, exposées à Amsterdam (1873); Objets d'art et de curiosités tirés des grand des collections hollandaises (1873); La Hollande pittoresque (1874—78); Amsterdam et Venise (1876); Histoire de la faïence de Delft (1877); L'art et les artistes hollandais (1879—81); La terre des Gueux (1879); La Hollande à vol d'oiseau (1879); Histoire de la peinture hollandaise (1881); L'art à travers les moeurs (1881); La Flandre à vol d'oiseau (1882); L'art dans la maison, grammaire de l'ameublement (1887); Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration (1887—90, 4 köt.); Les Boulle (1893); Histoire et philosophie des styles (Páris 1898).

Havass *Rezső* 1896 jun. 6. megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét. Újabban megjelent tőle: *A magyar biztositási törvényjavaslat az életbiztositás szempontjából* (Budapest 1896); *Dalmácia Magyarországhoz való vonatkozásaiban, tekintettel Fiuméra* (u. o. 1898); *Dalmácia* (Földrajzi Közlemények 1898).

Have (lat.) a. m. ave (II. k.).

Havelberg, porosz város, (1895) 7164 lak.

Havelock (ang., ejtsd: hevlok), köpönyeg vagy felöltő, többnyire a csipőkig leérő gallérral, melyet H. angol tábornokról neveztek el.

Haverland *Anna*, német szinésznő, szül. Berlinben 1851 jan. 8. Szinésznői pályáját Lipcsében kezdte meg 1871—74. Később Drezdában, Frankfurtban, Bécsben, Berlinben és Meiningenben játszott, s Oroszországban, Hollandiában, Angliában meg Amerikában vendégszerepelt. 1896 óta a berlini Königliches Schauspielhaus tagja. Legjobb szerepei: Iphigenia, Adelheid a «Götz»-ben,

Terzky grófné. Mint író is figyelmet keltett. Önállóan megjelent műve: Lose Blätter. Skizzen (Düsseldorf 1891).

Haver-Schmidt *Ferenc*, németalföldi író, szül. Leuwardenben 1835 febr. 14., megh. Schiedamban 1894 jan. 19. Lejdában teologiát tanult és 1859. Foudgumban, 1862. Den Helderben, 1864. Schiedamban volt ref. pap. Diákkorában, 1850—1853. szellemes és mulatságos emlékezéseket (Immortellák címmel), szerelmes verseket (Tijgerlelies) és románcokat írt, köztük a mesteri Drie studentjes címűt. E műveit, melyek részben Heine verseinek paródiái, bár csak diákalmanachokban jelentek meg, a diákság egész generációi olvasták és tanulták meg. Összegyűjtve a következő címmel jelentek meg: Snikken en grimlachjes. Academische poëzie van Piet Paaltjens (Schiedam 1867, 6. kiad. 1888). A hollandi irodalomban egyedül álló eme verseket latin és francia nyelvre is lefordították. Utóbb H. csak prózát írt, realisztikus, olykor melankolikus novellákat és rajzokat: Mijn ouders huis (1872); De pastorie van mijn grootvader (1872); Tante Mientje en tante Bet (1873); Mijn broertje (1874); We gaan den heelen dag uit rijden (1874); Wat kleine John te zien kreeg (1875); Op een donderdagavond (1876); Twee broeders (1878); Eene kerstvertelling (1880); Bedorven (1881); Amsterdam en Insulinde of Amor maakt alles goed (drámai költemény, 1883). Életrajzát megirta Jan *ten Brink*.

Hávor *István*, Jézus-társasági atya. A jezsuiták nagyszombati iskoláján és egyetemén hosszu időn át működött. Megh. Lőcsén 1731. Műve: Discordia concors, seu disceptatio philosophico-rhetorica (N.-Szombat 1706).

Havre, *Le*, francia város, (1896) 119,470 lak. Kikötőjébe 1895. a nemzetközi forgalomban érkezett 2197 hajó (1.989,633 t.), a francia forgalomban pedig 3340 (474,400 t.); az előbbi forgalomban a behozatal (1896) 1.568,911 t. áru 868·3 millió frank értékben, a kivitel 591,855 t. 788·8 millió frank értékben. A behozatalban a legfontosabb árúcikkek: kávé (199·8), pamut (125·2), pamutszövetek (77·1), bőrök (44·9), réz (41·7), selyemszövetek (38·8), kákaó (29·7), tengerentúli fa (21·4), kaucsuk (20·4 millió frank); a kivitelben: pamutkelmék (121·3), selyemszövetek (100·9), kávé (68), gyapjuszövetek (64·6), bőrök (40·2), esztergályos- és párisi iparműcikkek (38·3), dísztollak (33·5), ruha- és fehérneműek (23.4), bőrök (21·5 millió frank). A parti hajózás forgalma volt 301,700 t. (a behozatalban 185,041 t., a kivitelben 116,659 t.).

Hay (ejtsd: hé) *János*, északamerikai államférfi, szül. Salemben (Indiana) 1836-ban. Jogi tanulmányai befejezése után Illinois állam legfelsőbb törvényszékének ügyvivője, 1861. pedig Lincoln elnök magántitkára lett. A polgárháboruban mint Lincoln hadsegédje vett részt s fokozatosan alezredesi rangig emelkedett. Lincoln halála után újból visszatérve a diplomáciai pályára, mint követségi titkár és ügyvivő szerepelt Párisban, Bécsben és Madridban. 1879—81. Hayes elnök alatt mint első másodállamtitkár működött. 1897. követnek nevezték ki Londonba. Az 1898. spanyol-amerikai háboru kitörésekor külügyminiszternek nevezték ki. H. mint író Lincoln életrajzával s mint költő a Pike County Ballads c. versfüzettel tünt fel. O. J.

Haydock (ejtsd: hédok) falu Lancaster angol grófságban, St. Helens-től ÉK-re 5 km.-nyire, (1891) 6535 lak., kőszénbányákkal, közelében *H. Lodge* őrültek háza.

Hayes (ang., ejtsd: hész), falu Kent angol grófságban, (1891) 804 lak. Mellette van *H. Place*, ahol az első Pitt meghalt és fia Pitt Vilmos született és egy puszta (*H. Common*, 89 hektár), mely nyugati irányban *Kestonig* terjed, ahol római sáncok a régi *Noviomagus* városára emlékeztetnek.

Hayingen, elzászi város, (1895) 6830 lak.

Haynald-penész (növ.), l. *Haynaldia* (VIII. k.).

Hayne (ejtsd: hén) *Pál Hamilton*, amerikai költő, szül. Charlestonban (Del-Karolina) 1830 jan. 1., megh. Augustában (Georgia) 1886 jul. 6. Eleinte jogi pályára készült, de később ujságiró lett. 1855. jelent meg első verskötete, melyet Sonnets and other poems (1857) és Avolio, a legend of the island of Cos (1859) c. művei követtek. Az É.-amerikai polgárháboru után, melyben mint *Pickens* délkarolinai tábornok vezérkarának tagja vett részt, újabb két verskötetet adott ki: Legends and lyrics (1872) és The mountain of lovers, with poems of nature and tradition (1875). Ez utóbbi művében főképen az európai középkori életből vett mondai targyakat dolgozza fel. H. számos harci dala *Mason* The southern poems of the war c. munkájában jelent meg (Baltimore 1869). H.-t az Unio deli államai poeta laureatusának szokták nevezni. Összegyüjtött művei Complete poems (Boston 1882) jelentek meg.

Haza v. *hon*, az az etikai egység, mely a közös területen élő, faj és nyelv tekintetében részint egy eredetü, reszint a történeti események által egybeforrasztott, akarat- és cselekvésbeli önhatóságát másokkal szemben kifejezésre juttató nép emlékeinek, érzelmeinek, szokásainak, reményeinek közösségét foglalja magában. A vele rokon fogalmak, nevezetesen a terület egységét kifejező *ország*, a faj, nyelv és történet közösségét kifejező *nemzet*, végül a közös szervezet szolgálatában álló *állam* mellett a H. a nép erkölcsi egységének, jó és balsorsban való együvétartozásának, az önmegtagadás és önfeláldozás erényeinek kifejezője. Ez értelemben irja *Kölcsey* Parainezisében: «A H. szóban foglaltatik az emberi szeretet és óhajtás tárgyainak egész összesége. Oltár, atyáid által istennek épitve; ház, hol az élet első örömeit ízleled; föld, melynek gyümölcse feltáplált; szülőid, hitvesed, gyermekeid, barátid, rokonaid s polgártársaid: egytől-egyig csak kisegítő részei annak . . . A H. a legszentebb kapcsokkal egybefoglalt emberek társasága, ezerféle édes emlékezet, megszokás, haszon és szeretet összeforrt érdekei teszik azt a szív előtt kedvessé; e társaság ideája egyesíti magában nemcsak azon érzeményeket, melyek kebledet mint háznép tagjának, barátnak és rokonnak betöltik; e törvény ideája egyesíti magában nemcsak birtokodat s birtokod s élted bátorságos voltát, de az önérzést is, melyet, mint szabad ország polgára, magadban hordasz s mely veled született, mely gondolataidra, tetteidre s egész lényedre törülhetetlen befolyást gyakorol, melyet

tisztán meg nem őrizve ten emberi becsedet alacsonyitod le. Kinek szivében a H. nem él, az száműzöttnek tekintheti magát mindenhol s lelkében üresség van, mit semmi tárgy, semmi érzet be nem tölt... Ezért kell minden mivelt embernek a H.-t legfőbb gondjává tennie, s ez mindenek felett oly hazákról értetik, hol az egyes polgárnak a közdolgok folyásába tekinteni joga és kötelessége van.»

Házadó (VIII. k.). Az 1896. XXIII. t.-c. az 1875. XXIII. t.-c. némely rendelkezéseit módositotta, nevezetesen a székes főváros IV. kerületeben új épületekre és toldaléképitkezésekre, valamint lerombolt házak újból való felépítésére az állami H.-mentességet 15 évben állapitotta meg. Az 1868. XXII. t.-c. 4. §-ára vonatkozólag kimondta, hogy általános házbéradó alá tartozó ama városokban, melyeknek legalább 10,000 lakosa van, új épületek és toldaléképitkezések 15 évi, lerombolt házak újból felépítései 12 évi állami H.-mentességben részesülnek. Az e pontban nem említett, de általános házbéradó alá tartozó városokban az állami H.-mentesség új épületekre 12 évben, lerombolt házak újból való felépítésére 10 évben állapittatott meg.

Hazafias énekek, dalok, ama zenei termékek, melyek a hazafias érzések egyéni vagy nemzeti fellángolásának köszönik eredetüket. Ily irányu énekekkel és dalokkal minden nemzet költészete és zeneirodalma bőségesen rendelkezik, de alig esünk túlságba, ha azt mondjuk, hogy e részben talán mégis leggazdagabb a magyar dalirodalom, mely százával és százával képes felmutatni az olyan énekeket és dalokat, melyek különféle alkalmakkor a magyar nép közvetlen hazafias fellángolásának a forrásából fakadtak s fakadnak még folyton, mert a magyar veleszületett kedélyvilágában fekszik, hogy örömben, búban dalhoz folyamodik s dalban önti ki szeretetét, ragaszkodását s dicsőítését annak, aki vagy ami szivéhez van nőve. Két eszménye van a magyarnak: a *szerelem* és a *haza*. Azért nem is találjuk egy nép költészetében sem e két tárgynak oly gazdag, oly igaz s oly közvetlen eszményesitését, mint épp a magyarban. Az eszményi szerelmi lirában talán még az olasz állja ki vele a versenyt, de a a hazafias dalok és énekekben már jóval hátramarad tőle. Általában azt lehetne mondani, hogy a H. és dalok forrása leggazdagabban buzog az olyan népeknél, kiket a szabadságszeretet lelkesit. Százados, sőt évezredes elnyomatás alatt görnyedő népek érzéke lassanként eltompul e két eszménynyel szemben s legfölebb töredékesen s akkor is halvány fellángolás alakjában nyilatkozik meg. Lehet-e magasztosabb megnyilatkozását képzelni a hazafias érzelemnek, mint p. Kölcsey F. himnuszát: *Isten áld meg a magyart*, vagy Vörösmarty M. *Szózatát*, Bajza J. *Multadban nincs öröm* bánatos hangulatu ódája, v. *Ébresztőjét*, vagy Petőfi *Talpra magyarját*, *Honfi-dalát* stb. E legkimagaslóbbak mellé aztán százával sorakoznak ugy a régibb, mint az újabb korbeli H. és dalok, melyekhez még maga a magyar nép is bőségesen szolgáltatja az ő kontingensét. A magyar H. visszanyulnak a magyar történelemnek már korai századaiba, de leggazdagabban termettek a protestáns vallási villongások s a legutóbbi Rákóczi-korszak idejében. Már Tinódy Sebestyén énekei leginkább a hazafias érzelmekre támaszkodtak. Az 1848—49-iki időszakban s főleg utána százával teremtek az ily H. és dalok, melyek a magyar dalirodalom legbecsesebb termékeit képezik. A kuruc hazafias dalok egymagukban olyan készletet alkotnak, minővel egy nemzet sem dicsekedhetik. Hogy minő gazdag forrása a haza a magyar dalköltészet és zeneirodalomnak, legjobban mutatja az, hogy Kossuth-nóta és magyar király-himnusz csak a legutóbbi évtizedben annyi termett, hogy az maga egy külön irodalom.

Más nemzetek hazafias énekei és dalai lényegesen különböznek a magyarétól, kivéve a franciák *Marseillaise*-ét, nincsen egy is, melynek e nemü termékei akár szöveg, akár zene tekintetében, erő, igaz láng s lendületességre nézve a magyar hazafias dalokkal kiállaná a versenyt. Az enemü német dalokon bizonyos érzelmi tartózkodás vonul végig, mely nem enged merész, hatalmas kitöréseket. A francia sokszor nélkülözi az eszményitės fenköltségét. Az olasz hamar ellágyul. Az angol oly erős lábon érzi magát, hogy azt tartja: szüksége sincsen a hazafiságot dalban nyilvánitani. A magyar után még lendületesebbek a lengyel H. és dalok. Az északi népfajoknak nem nőttek a szivéhez. A nagy orosz népnek lakat van a száján. A szláv kiágazásu kisebb népfajok pedig még nem elég érettek az ily szellemi magasabb megnyilatkozásokra. A kisebb nemzetek közt még a svájci nép az, melynek hazafias dalai kimagasulnak. A keleti nagy népfajok s Amerika néptörzseinél meg általában szó sem lehet H. és dalokról. Az előbbieknek hiányzik hozzá az etikai alap, az utóbbiaknak pedig az élet s a viszonyok realizmusa áll az útban, hogy ily irányba tereltessenek. A. K.

Hazai *Samu*, m. kir. honvéd alezredes, a honvédtörzstiszti tanfolyam tanára, szül. Rimaszombatban 1851. Középiskoláit elvégezvén, 1873. honvédnek besorozták. Majd elvégezvén a Ludovika-akadémiát, hadapróddá nevezték ki. 1875. hadnagy lett. 1878—79. a felsőbb tiszti tanfolyamot, 1879—1881. a cs. és kir. hadi iskolát végezte el. Azután fokozatosan léptették elő. 1886. a honvédminisztérium I. ügyosztályában teljesitett szolgálatot, hol 1888. százados lett. 1889—94. mint tanár a Ludovika-akadémiában működött. 1894. a IV. honvédkerületi parancsnokság segédtisztjévé s mint ilyen 1895. őrnagygyá neveztetett ki. 1896. tanári minőségben a honvéd törzstiszti tanfolyamba helyeztetett át és ott lépett elő 1897. alezredessé. A katonai érdemérem (piros szalagon) tulajdonosa. A Ludovika Akadémia Közlönyének szerkesztője volt és e közlönyben számos hadászati és harcászati munkálata és fegyvergyakorlatok leirása jelent meg. Mint önálló munkája a *Vághó* századossal együttesen szerkesztett és a Ludovika-akadémián tankönyvül használt *Hadseregszervezet* c. műve, továbbá legújabban *Alkalmazó harcászati feladatok az Iser környékén* (1866) c. nagy munkája jelent meg. G. T.

Hazai általános biztosító részvénytársaság 1895 jul. 14. alakult *Kossuth* Ferenc elnöklete alatt, 1.000,000 frt alaptőkével. Működését a kölcsönös szövetkezethez hasonló módon kezdette

meg, hogy egyhamar nagy üzletre tegyen szert. A díjakat ez által annyira leszorította, hogy azok az elvállalt kockázattal semmiféle arányban nem állottak. Mindjárt a megalakulás után nehézségekkel kellett küzdenie az intézetnek és amidőn két évi fennállás után a vezetésben is káros rendetlenségek mutatkoztak, a társaság nem volt képes kötelezettségének megfelelni. A csődöt, mely a biztosítási intézményre magára is káros lett volna, az által gátolták meg, hogy a társaság tárcájában levő 400,000 frt értekü részvényt más biztosító társaság értékük 78%-ával vásárolta meg és azután az összes részvények 30%-a lebélyegeztetett. A társaság ily módon való szanálása rendes körülmények között kielégítő lett volna. De az 1898 folyamán történt károk óriási veszteséget okoztak, minek folytán a társaság rendes működése megakadt s újabb pénztügyi tranzakciót tervez. Az 1899 máj. 10. tartott közgyülés elismerte, hogy a társaság a jelen körülmények között tovább fenn nem állhat és elfogadta a vezető férfiak ama előterjesztését, hogy a társaság részvényei érvénytelenítve élvezeti jegyekkel cseréltessenek be és hogy 5000 drb egyenként 200 korona, összesen 1.000,000 korona értékü elsőbbségü részvény bocsáttassék ki. A társaság tiszta nyeresége az elsőbbségi részvények 6%-áig terjedő osztalékára fordíttatik, mig az élvezeti jegyek csak ezen 6%-nyi osztalékot meghaladó nyereségben részesülhetnek. Az elsőbbségi részvények nagyobb részét egy müncheni biztosító társaság vásárolta meg. SCHK.

Hazai s Külföldi Tudósítások, l. *Magyar hirlapirodalom* (XII. k.).

Hazánk, magyar irodalmi és nyomdai részvénytársulat, alakult 1894 október 11-én, elnöke Batthyányi Tivadar gróf, alaptőkéje 300,000 kor. L. *Baross*.

Házassági anyakönyv, l. *Anyakönyv*.

Házassági jog, l. *Polgári házasság* (XIV. k.).

Házasságvédő. A házasság felbontása iránt indított perben a bíróság a házassági kötelék fentartásának érdekében (rendszerint a helybeli ügyvédek közül) H.-t rendel, kinek kötelessége: *a)* a házassági kötelék fentartása mellett célirányos védelmet előterjeszteni; ha pedig a fenforgó körülményekből arról győződnék meg, hogy a házasság tarthatatlan: ez irányban indokolt nyilatkozatot tenni; *b)* a házasságból származó kiskoru gyermekek érdekeire felügyelni; *c)* az anyagi törvények és eljárási szabályok megtartása felett őrködni és *d)* a házassági kötelék felbontó végh határozatokat rendszerint felebbezni. A H. működéséért megfelelő díjazást igényelhet, melyet a bíróság rendszerint mindkét fél irányában állapit meg és a feleket annak megfizetésére egyetemleg kötelezi. V.

Házatlan faj (növ.), kertben támadt növényfaj, vagy fajvegyülék, melynek vad alakja sehol se nő, p. bizonyos harangláb-, tulipán- és hársfaj.

Hazelius *Artur Immanuel*, svéd nyelvtudós és etnologus, szül. Stockholmban 1833 nov. 30., 1854 óta az upsalai egyetem hallgatója volt, 1860—68. több stockholmi felsőbb iskolán és szemináriumban tanárkodott, a többi közt részt vett a kultuszminisztérium megbizásából készült Läsebok för folkskolan kiadásában és közzétette Fosterländsk läsning för barn och ungdom (Stockholm 1868) c. tankönyvét. Det Svenska bibelöfversättnings-arbetet c. cikke (a Svensk Literaturtidskriftben 1868) nagy hatással volt a svéd bibliafordító bizottság munkálataira. H. az 1869. Stockholmban tartott skandináv helyesirási kongresszus jegyzője volt és Om svensk rättstafning c. értekezéseivel a Svédországban mai napig tartó helyesirási harcot támasztotta. Nagy érdemeket szerzett 1873. egy etnográfiai muzeumnak megalapításával, melynek 1878 óta északi múzeum a neve. A muzeum gyüjteményeiről és Skandinávia etnográfiai-művelődéstörténeti fejlődésére való befolyásáról a következő műveket adta ki: Minnen från Nordiska Museet (Stockholm 1880—1892); Afbildningar af föremål i Nordiska Museet (1888—92); Samfundet för Nordiska Museets främjande. Meddelanden (1881—95); Az északi muzeum kiegészítésére H. 1891. megvett egy nagy területet a stockholmi állatkertben, melyen a maga nemében páratlan, szabad ég alatt levő muzeumot létesített a svéd néprajz s a skandináv fauna és flóra számára. H. 1893 óta a stockholmi Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademi tagja.

Házeltolás. H.-sal rendszeresen, hogy ugy mondjuk, üzletszerüen a legújabb időkig csak Amerikában foglalkoztak. Ez a körülmény kapcsolatban van az amerikai nagyobb városok rohamos fejlődésével. Mikor Chicagóban a szük utcákban emeletnyi magasságban vasutat kellett épiteni, mikor a Hudson-parti Jonkers város tanácsa ugy vélekedett, hogy városuk főutcájában nincs elegendő levegő és világosság: az utcasor egyik oldalán lévő házakat egyszerüen hátratolták, sőt igen soknak még a homlokzatát is elfordították. Nálunk a Kossuth-Lajos-utca rendezése négy teljes esztendőbe kerül, Amerikában háromnegyed év alatt végzik a hasonló műveletet. Az első nagyobb háztoló-vállalkozó, «house mover» *Pullman*, a hires vasúti király volt, ki H.-sal vetette meg roppant vagyonának alapját s már 1859. egész sereg házat tolt el Chicagóban. Azóta a H. Amerikában napirenden van s a városrendezésnek egyik lényeges segédeszköze.

Merőben téves az a nálunk elterjedt nézet, hogy az amerikaiak nem toltak el kő- vagy tégla-épületet. A Pullman tolta házak mind kőépületek voltak s legújabban egy newyorki ember téglaházát 12 m.-rel É-i irányban, azután 27 m.-rel Ny-ra tolták el, majd olyan magasra emelték fel, hogy új földszintet lehetett alája épiteni, végül még a tetejére is épitettek egy emeletet s a nagy átalakítás alig került 50,000 frtba. A H. maga igen kis időbe kerül, sokkal többet kivánnak az eltolásra szükséges előmunkálatok.

Kétségtelen, hogy a H. művelete nagyban függ a helyi viszonyoktól, tehát esetről esetre változik, de az előmunkálatok végrehajtásában a sorrend mindig egy és ugyanaz, t. i.: 1. az épület alatt lehetőleg az egész alapterületet befoglaló állvány készítése; 2. az épület súlyának erre az állványra való átvitele; 3. az épületnek emelő csavarokkal való megemelése; 4. a csúsztató vagy gördítő pálya elkészítése; 5. időközben azon a helyen,

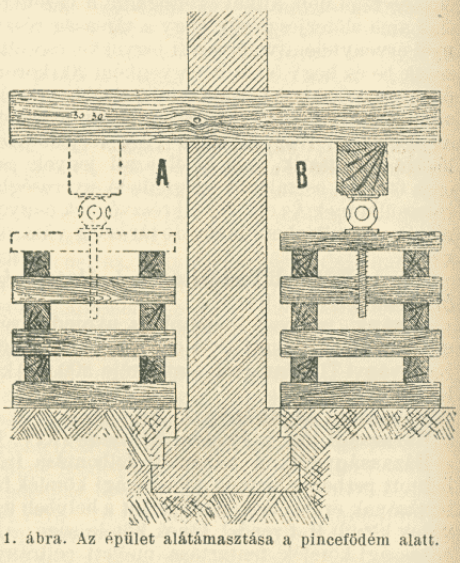
hová az épületet tolják, az alapnak és pincefalaknak olyan magasságig való felépítése, amilyen magasságban tolják az épületet; 6. az épületnek, amennyiben szükséges, kimerevítése. Csak e munkálatok elvégzése után kerülhet a sor a tulajdonképeni tolásra.

A házakat rendesen alapfalaik nélkül szokták eltolni; e végből az épület falait az alapfalaktól el kell választani, tehát az épület felső részét alapfaláról emelő csavarokkal fölemelni. Az emelést végző munkásoknak, hogy az emelő csavarokat akadály nélkül forgathassák, elegendő helyre van szükségük; e végből olyan épületben, melyben pince van, a falak elválasztása rendesen közvetlenül a pince mennyezete alatt történik, ugy hogy a tolás után a pincefalak nagy része is a régi ház helyén marad s ezért az alap-, illetőleg pincefalakat az új helyen a szükséges magasságig már a tolást megelőzőleg föl kell építeni. Természetes, hogy az utcai falak emelésekor a munkásoknak kivülről is kell segitkezniök; ez okból a külső falak mellett olyan mély árkot ásnak, amilyen mély belülről a pince s az udvart is a pincével egyenlő mélységre ássák fel. Nyilvánvaló e szerint, hogy minél nagyobb mélységből emeljük fel a házat, annál több földmunka végzendő s annál nehézkesebb az eltolás maga; ebben találja magyarázatát, hogy az amerikaiak sohasem tolnak el épületet fundamentumával együtt.

Kétségtelen, hogy ha egyszer az épület falait a pince- vagy alapfalaktól elválasztjuk, az épület súlyát valami támasztékra kell elhelyezni: erre a célra való az 1. pont alatt említett állvány. Az épület összedülésétől vagy balesettől akkor tarthatunk legkevésbbé, ha az alapfalaktól elválasztott épület súlyát minél szélesebb alapu támasztékkal fogjuk föl; ezért szükséges, hogy a támasztó állvány, különösen ha nagyobb súlyu az épület, lehetőleg terjedelmes legyen s az egész beépitett területet elfoglalja. Lássuk az eljárást egy példán s tegyük föl, hogy az épület súlya nem nagy, 1000—2000 tonna között. A hosszirányu falakban, közel a pince mennyezete alatt, egymástól mintegy 1·2 m. távolságban, lyukakat vésünk s ezeken át 30—30 cm. keresztmetszetü s mintegy 2·5 m. hosszu fagerendákat tolunk be. Ezután minden hosszirányu fal mellett, jobbról és balról, a pince fenekétől, a külső falak mentén pedig az e célra ásott árok fenekétől főállványt emelünk, hogy az épület súlyát a tolás megkezdése előtt erre vigyük át. Ez az állvány egymásra helyezett hossz- és keresztirányu fagerendákból áll. A gerendák szélessége és vastagsága 15—15 cm., a keresztgerendák hossza körülbelül 1 m., a hosszirányu gerendáké tetszőleges. Az állvány építésekor különösen ügyeljünk, hogy a faanyag ép legyen s a gerendák vizszintesen feküdjenek.

Mikor az állvány az *A (1. ábra)* magasságot elérte, a falakon áttolt keresztgerendák alatt *B* tartógerendát helyezünk el abban az irányban, amelyben az épületet el akarjuk tolni. Ezek alá a hosszant fektetett gerendák alá minden keresztgerenda helyén, a fal mindkét oldalán lévő állványon, egy-egy emelőcsavart helyezünk el. Minden keresztgerenda alá két csavart kell tenni, egyrészről, hogy az emelés egyenletes legyen s másrészről, hogy emelés közben, gerendák közbetétele után egy-egy csavart kivehessünk. A csavarokat elhelyezésük után annyira megszorítjuk, hogy a fölöttük levő hosszirányu gerendák a keresztgerendákhoz feszüljenek s az épületnek egész súlya, megemelés nélkül az állványokra helyeződjék át. Minthogy az állványok alapterülete együttvéve jóval nagyobb, mint a falaké, kétségtelen, hogy az épület súlya ily módon nagyobb alapterületen oszlik meg s a talajra gyakorolt nyomás az állványok alatt kisebb, mint a falak alatt; nem paradoxon tehát az állítás, hogy az épület biztosabban nyugszik az állványokon, mint előbb a fundamentumján.

Nyilvánvaló, hogy a *keresztirányu* falak súlyát is át kell helyezni valamely állványra. A keresztirányu falak a pincében a hosszirányu állványoknak útját állják; pedig föltétlenül szükséges, hogy az állványok egészen az eltolás határáig folyto-

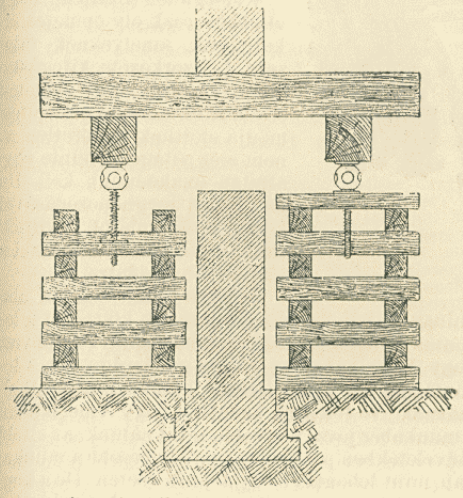

1. ábra. Az épület alátámasztása a pincefödém alatt.

nosak legyenek, különben tolásra nem alkalmasak; ez okból a keresztirányu falakat a pince mennyezete alatt ki kell bontani. E bontásnak természetes következménye, hogy a keresztfalakat is alá kell támasztani. Az alátámasztás ugy történik, hogy a keresztirányu falnak mindkét oldalán, abban a magasságban, amelyben a hosszirányu falakon keresztirányu gerendákat toltunk át, egy-egy *tartógerendát* helyezünk s rájuk merőlegesen ráfektetett gerendákkal viszszük át a keresztirányu fal súlyát. A keresztirányu falakat tartó gerendák alá megfelelő távolságokban hosszirányu *(B)* tartógerendákat helyezünk s csavarokkal való alátámasztásuk céljából, a fentebb ismertetett módon állványt készitünk alájok, még pedig olyan hosszuságban, hogy a keresztirányu falak a tolás egész folyama alatt alá legyenek támasztva. Önként értetődik, hogy minél hosszabbak a keresztirányu falak, annál több helyen kell állványnyal alátámasztani. A keresztirányu falak alátámasztására szolgáló állványokon a csa-

varokat épp oly mértékben feszítjük meg, mint a hosszirányu falakon.

Az állványok elkészítésével s a csavarok kellő megfeszítésével az előmunkának legtöbb időt és fáradságot kivánó részét befejeztük. Ezután következik az épület emelése, melyre azért van szükség, hogy az épületet alap-, illetőleg pincefalaitól elszakíthassuk. E célra elég, ha mintegy 10 cm. magasra emeljük az épületet. A csavarokat megfeszítvén,egy-egy keresztgerendához két-két munkást állítunk a falnak külső és belső oldalán. Annyi munkást kell alkalmazni, hogy egyre ne jusson több 12—14 csavarnál. Adott vezérjelre (síphang, lövés) minden egyes munkás fél fordulással feszíti meg azt a csavart, amely mellett áll; erre a célra mindegyiknek hosszu kulcs van a kezében. Miután a vezérjelet annyiszor ismételtük, hogy minden pár munkás a rá bizott csavarokon félfordulást tett, a munkát megismételjük. A csavarnak fél fordulással való megfeszítése mintegy 5 mm. emelésnek felel meg.

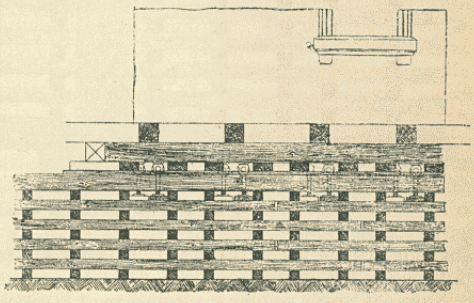

2. ábra. Amerikai csavarokkal felemelt épület.

Ha az épületet toláson kivül még bizonyos magasságra is fel kell emelni, s ez a feladat Amerikában igen gyakori, a csavarokat mintegy 30 cm. emelés után újakkal cserélik ki; e célra kereszt- és hosszanti gerendákat iktatnak közbe *(2. ábra)* és előbb a fal egyik, majd a másik oldalán lévő csavarokat váltják ki. Mikor az épületet a kivánt magasságra fölemeltük, a csusztatópálya készítése van a soron, ami ismét kereszt- és hosszanti gerendák közbetételével történik. A csusztatópályát 20—25 cm. keresztmetszetü, lehetőleg hosszu fagerendák alkotják.A gerendákat a csusztatás megkönnyítése céljából legyalulják, faggyuval és szappannal jól bekenik, s hogy a surlódás csökkentessék, a rendesen fenyőfa csusztatógerendákra mintegy 2·5 cm. vastag gyalult tölgyfadeszkát tesznek *(3. ábra)*. A csusztatópályát olyan hosszura készítik, ameddig az épületet el kell tolni.

A csusztató pályának az a része, mely az épület alatt van, az épület súlyát már a tolás megkezdése előtt hordja s ennek a súlynak megfelelőleg a talajba benyomódik; az a része azonban, amely az épületen kivül esik, csak az épület előrehaladásával kap terhet, azért számításba kell venni, hogy a tehernek megfelelően ez a rész is süllyedni fog. Ez az oka, hogy a csusztatópályának ezt a részét kis emelkedésben készítik, hogy csak akkor jusson vizszintes helyzetbe, ha már az épületet reá tolták. A csusztatópályát nagy gonddal kell készíteni, minthogy biztos fekvésétől függ a tolás sikere is; különösen ügyelni kell, hogy a pálya egyes helyein süllyedés ne legyen.

Említettük, hogy az épület alap- és pincefalait azon a helyen, ahová toljuk, megfelelő magasságig előre felépítjük; kétségtelen azonban, hogy ezek a falak, ha az épületet reájok helyezzük, súlyának megfelelőleg süllyedni fognak; e falakat tehát az előrelátható süllyedést számba véve magasabbra építik. Minthogy az épületet alapfalaitól való elválasztása céljából a tolás megkezdése előtt fölemeltük, a tolás bevégzése után ugyanannyival lejebb kell ereszteni; ez is a keresztgerendák alatt elhelyezett csavarokkal és szintén adott vezérjelre történik. A lassu alábocsátás következtében az új alapfalak lassanként veszik fel az épület súlyát, s egyenletesen nyomódnak össze.

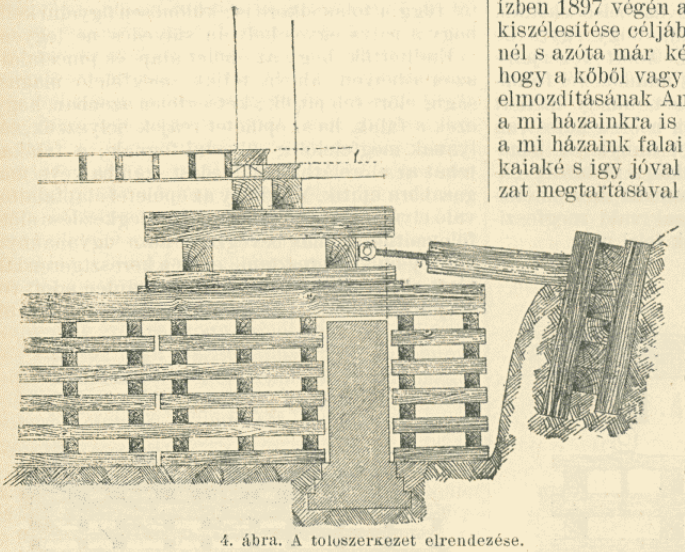

3. ábra. A csúsztató pálya hosszanti metszete.

Az eddigiekből is kitetszik, hogy az épületet tolás előtt nemcsak azért kellett fölemelni, hogy alapfalaitól elszakíttassék, hanem hogy súlyát a kellő helyen előre épített alapfalakra lassan rá lehessen ereszteni. A csusztatópálya elkészítése s az esetleg fenmaradó hézagoknak tölgyfatuskóval való kitöltése után kezdődik a *tolás*. Erre szintén a legegyszerübb eszközt, a csavart használják, melyet a tolás irányában, lehetőleg vizszintesen helyeznek el, s egyfelől az épület homlokzatának aljához, másfelől pedig valamely előre készített ellenfalhoz támasztanak *(4. ábra)*. A tolás a csavaroknak lassu, adott jelre és egyidejüleg való megfeszítésével történik. Mivel a csavar magassága nem nagy, a toláshoz szükséges ellenfalat hamar mással kell pótolni; ezért ajánlatosabb a kettős menetü csavarok alkalmazása *(5. ábra)*; ily csavarral az ellenfal pótlása nélkül 1·5 m.-nyire lehet az épületet eltolni.

Legügyesebb az az elrendezés, ahol a csavarok egy oly vizszintes s az épület homlokzatával párhuzamosan elhelyezett gerendához támaszkodnak, amely gerenda ahhoz az állványhoz van megfelelő távolságokban lekötve,amely állványon

nyugszik az épület. Itt tehát közvetve magának az épületnek a súlyát használják fel ellenfal gyanánt. A vizszintes gerendát, ha a csavarok lejártak, egyszerüen előbbre teszik. Miként az előbbiekből kitetszik, tolás közben vizszintes erőket működtetünk; csakhogy az ablak- és ajtónyilásokban bővelkedő épületfalaknak ily irányu erők ellenében nincs mindig elegendő szilárdságuk. Ezért szükséges, hogy az ablak- és ajtónyilásokat, legalább az alsó emeleten, fagerendákkal kimerevítsük, sőt gyenge keresztfalakkal biró épületek falait meg is erősitsük.

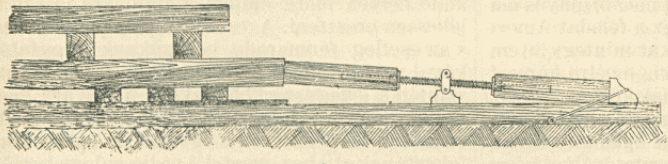
4. ábra. A toloszerkezet elrendezése.

Nagyobb súlyu épületek eltolására a közönséges csúsztatópálya nem elegendő; ilyenkor a csúsztatópályát gördítőpályára kell változtatni, s gördítő hengereket alkalmazni. A gördítőpálya az épület súlyára való tekintetből vasgerendákból és sinekből áll, amelyek közé teszik az aránylag kis átmérőjü — 6—8 cm. — hengereket; önként értetődik, hogy a kereszt- és hossztartó gerendák is vasból valók. Egyedül a támasztó állvány az, mely a nagy súlyu épületeknél is fából készül, csak a gerendákat rakják sürübben egymás mellé. Látható, hogy az eltolásnál valóban a legegyszerübb eszközöket használják s a művelet technikai szempontból éppen nem nehéz, csak nagy óvatosságot s a legapróbb részletekig lelkiismeretes előmunkálatot kiván.

Európában 1897 végéig nagyobb háztolást nem végeztek, de eddig is voltak egyes kisérletek. *Rochas* francia ezredes az eltolás egyszerüsbitésére egy 50 tonna súlyu ágyumagazint Remorantinban sinek közé helyezett golyókon tolatott el. Ugyanily módon szállitotta el *Carbouri* gróf Nagy Péter cárnak 1200 tonnás emlékszobrát Pétervárott. A golyókon való szállitás azonban nem bizonyult praktikusnak, mert az épületek alátámasztása ez esetben is csak ugy történik, mint henger alkalmazása esetén, ez utóbbiak pedig könnyebben megmaradnak irányukban; a kettőt azonban célszerüen össze lehet kapcsolni. Ezt a módszert alkalmazták a bajor államvasutak első izben 1897 végén az aschaffenburgi pályaudvar kiszélesitése céljából eltolt egyik vasúti épületnél s azóta már két más esetben. Nyilvánvaló, hogy a kőből vagy téglából épitett szilárd házak elmozditásának Amerikában használt módszere a mi házainkra is alkalmazható; sőt minthogy a mi házaink falai vastagabbak, mint az amerikaiaké s igy jóval merevebbek, a kellő elővigyázat megtartásával balesettől annál kevésbbé tarthatunk, mert Amerikában sem történt eddig.

Kétségtelen azonban, hogy eltolásra csak oly épületek alkalmasak, amelyeknek falazata és szerkezete kifogástalan s hogy oly régi épületek eltolásától, amelyeknek építésmódja előttünk ismeretlen, v. nem elég világos, eleinte egyáltalán óvakodnunk kell. Ha az eltolás meghonosodásával kellő tapasztalatot gyüjtöttünk, vállalkozhatunk majd a merészebb feladatra is.

Érdekes tudni, hogyan alakulnak valamely ház eltolásának költségei a lebontás és újjáépitéssel szemben. Annyi bizonyos, hogy Amerikában az eltolás gazdaságosabb a lebontásnál és újjáépitésnél, különben nem alkalmaznák. Ne feledjük azonban, hogy Amerikában a munkabér jóval nagyobb, mint nálunk, az eltoló müveletekben pedig bizonyára kevesebb a munkanap, mint lebontás és újjáépités esetén. De a kontinensen végzett eltolások, értvén a bajor királyi államvasutak végezte aschaffenburgi, schleissheimi s legujabban a reichertshofeni eltolást, szintén rendkivül gazdaságosnak bizonyultak. Az eltolás átlagos költségeinek megállapitása, minthogy helyi viszonyoktól függ, nehéz feladat, de megállapithatók az eltolás költségeit leginkább befolyásoló tényezők. Az eltolás költsége egyenes arányban van a beépitett terület nagyságával s majdnem független az emeletek számától, tehát ugyanazon beépitett területen a minél több emeletü épület eltolása a legkedvezőbb a lebontás és újjáépitéssel szemben. Nagy mértékben függnek az eltolás költségei attól, vajjon a kérdéses ház szabadon fekszik-e, sarokház-e, vagy mind a három oldalról be van-e épitve. Az eltolás költsége legkedvezőbb a szabadon álló, legkedvezőtlenebb a három oldalról beépitettnél. Az eltolás hossza is módositja a költséget, de nem jelentékenyen,

5. ábra. Tolószerkezet kettős menetü csavarokkal.

minthogy az utcarendezéseknél előfordulható hossz nem lehet nagy. Kedvezőtlenül alakítja az eltolás költségeit az a körülmény, ha nagy a pálya emelkedése s az épület súlya.

Ha feltételezzük, hogy az eltolás vizszintes telepen s az utcarendezéseknél felmerülhető kisebb hosszuságra történik, akkor a kontinensen eddig végzett eltolásokból az a következtetés vonható, hogy szabadon álló épületek eltolási költsége nem haladja meg a lebontás és újjáépítés költségének 50%-át. Ugyanezen alapon sarokházak eltolásának költsége a lebontás és újjáépítés költségének 66%-a és 75%-a közt változhatik; a három oldalról beépített ház eltolás költsége a lebontás és újjáépítés költségének mintegy 85%-a. De van még egy körülmény, mely a lebontás és újjáépítéssel szemben az eltolás javára billenti a mérleget, t. i. az eltolás sokkal kevesebb időbe kerül. Kisebb házak eltolása és lakhatóvá tétele egy évnegyed alatt elvégezhető, lebontásuk, újjáépítésök, illetőleg lakhatóvá tételük pedig legalább $^3/_4$ évet kiván.

Nagyobb házak eltolására és lakhatóvá tételére fél év elegendő, lebontásukra és újjáépítésükre pedig legalább is másfél esztendő szükséges. Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a H. általában gazdaságosabb a lebontásnál és újjáépítésnél, meghonosítása tehát nemzetgazdasági szempontból is kivánatos.

Irodalom. Zelovich Kornél, Épületek eltolása, Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1898, XI. füzet; Sétáló házak, Természettudományi Közlöny, 1899 jul. 359. füzet. Nevezetesebb eltolások olvashatók a következő folyóiratokban: Deutsche Bauzeitung, 1881. évf. 585. old.; Zeitschr. d. Oest. Ing.- u. Arch.-V., 1894; Engineering News, 1896; Scientific American, 1888; Glaser, Annalen, 1898; Centralblatt der Bauverw., 1898. ZELOVICH.

Házi istentisztelet, a család tagjainak s a családhoz tartozóknak, p. o. cselédeknek, nem a nyilvános istentisztelet helyén, p. templomokban, hanem magán helyiségben együttes áhítatoskodása. Vannak idők, mikor a vallásosság szelleme erősebben lengedez s ilyenkor az emberek lelki szükségeire nézve nem kielégítő csupán a hivatalos és nyilvános istentisztelet, hanem ezenkivül még saját otthonukban, saját környezetükkel, a napnak valamely részében, p. reggelenként, vagy esténként együtt énekelgetnek, imádkoznak s bibliát olvasnak, többnyire a családfő vezetése mellett; aztán meg voltak idők, mikor valamely felekezetnek templomait elfoglalták, papjait bebörtönözték vagy elűzték, ilyenkor a felekezet tagjai nyilvános istentiszteletben nem vehetvén részt, a saját házaiknál tartott vallásos áhítatoskodás által pótolták a nyilvános isteni tisztelet hiányát. Az nem tekinthető H.-nek, mikor a nyilvános istentisztelet egyes részei, p. a keresztelés, esketés, úrvacsora-kiosztás magánháznál végeztetnek. F—S.

Házi tücsök (állat, Gryllus domesticus L.), az igazi egyenesszárnyuak rendjébe, a tücskök családjába tartozó rovarfaj. Teste szennyessárga, szürke szőrcsékkel, lábai halványsárgák. Feje fényes, négy fekete harántszalaggal. Az előtor rövid, hátrafelé keskenyedő. A mellső szárnyak a potrohnál rövidebbek, áttetszők, tövük és széleik telített sárgák; a hátsó szárnyak a mellsőknél sokkal hosszabbak, átlátszók és elülső szélük bőrnemü. 2 cm. hosszu. A házak meleg helyiségeiben, kivált a pékek műhelyeiben és szeszgyárakban tartózkodik, hol ételmaradványnyal, gabona- és liszthulladékkal él. Európa északi részeit kivéve, mindenütt előfordul. Esténként szárnyait egymásra dörzsölve, hallatja ismeretes dalát. Petéit szemétbe vagy laza földbe rakja s mint álca telel át. V. J.

Házkutatás (VIII. k.). A büntető perrendtartás a magánlak sérthetetlensége alól két okból állít fel kivételt, midőn elrendeli, hogy bűntett vagy nem csupán pénzbüntetéssel büntetendő vétség esetén terhelt lakása, háza vagy más helyisége átkutatható. E két ok: *a)* tettes vagy részes kézrekerítésének; *b)* bizonyíték felfedezésének alapos vélelme. A terheltnél mindig tartható házkutatás. Másoknak háza, lakása vagy egyéb helyisége is átkutatható, ha a bűncselekményt ott követték el, ha a terhelt üldözés közben oda menekült vagy ott fogták el, ha igen nyomatékos tények valószinüvé teszik, hogy ott a tettes vagy a részes vagy a bizonyítékul szolgálható tárgy megtalálható, vagy ha a ház, lakás, illetőleg egyéb helyiség birlalója rendőri felügyelet alatt áll. Nem vonatkoznak e korlátozások *nyilvános helyiségekre*, melyek büntettesek rejtekhelyéül szolgálnak, sem az u. n. *játékbarlangokra*. Ezekben kihágás miatt és bírói határozat nélkül is foganatosítható a H.

A H. a legnagyobb kimélettel és csak akkor eszközlendő, ha a keresett egyén vagy tárgyra való felszólítás eredménytelen maradt, foganatosítására rendszerint annak a hatóságnak van joga, amely elrendelte (vizsgálóbiró, járásbiróság), szükség esetén a rendőrség közbenjárásával. E nélkül a rendőrség a H.-t csak akkor van jogosítva, ha *a)* terheltet tetten ér; *b)* olyan nyilvános helyiségek átkutatása szükséges, hol tiltott szerencsejátékot üznek vagy a hová bűntettesek rendszerint elrejtőzni szoktak; *c)* megszökött foglyot kell kézrekeriteni; *d)* a rendőrség segélykiáltásra jelenik meg; *e)* a házzal vagy helyiséggel rendelkező kivánja; *f)* a ház ura rendőri felügyelet alatt áll, mint szokásos bűntettes ismeretes vagy elfogatása el van rendelve. A fenti cselekményeknél ügyfélnyilvánosságot rendel a törvény vagyis a H. annak vagy helyettesének jelenlétében foganatosítandó, ki ellen el van rendelvo. Ha ez nincs jelen, a teljes koru családtagok vagy szomszédok közül képviselőt kell kirendelni, szükséges ezenfelül két tanu jelenléte. A lefoglalt tárgyakat jegyzékbe vétel után a hatósági közeg rendszerint magával viszi, esetleg megőrzésükről máskép gondoskodik. Lefoglalt levelek, táviratok s küldemények felbontására csak a vizsgálóbiró vagy az eljáró bíróság van hivatva. A lefoglalt tárgyak, ha reájuk már nincs szükség, annak adandók vissza, kitől lefoglaltattak. H. csak reggel 6 órától esti 9 óráig foganatosítható, de ha az éj beáll, folytatható. V.

Hazleton (VIII. k.), pennsylvaniai bányaváros. 1897 szept. 13-án munkás-sztrájk alkalmával a munkát folytatni kivánó tótok s sztrájkoló amerikai munkások között véres összetüzés volt, miközben az amerikaiak a sheriff jelenlétében, sőt annak vezetése alatt száznál több tót munkást agyonlőttek vagy megsebesítettek. Ausztria-Ma-

gyarország elégtételt és kártérítést követelt, de az esküdtek a sheriffet és a rendőröket felmentették s a kártérítést megtagadták. Ausztria-Magyarország követe most (1899 őszén) semleges itélő bíróság elé akarja vinni a dolgot, az Unió kormánya azonban ez idő szerint ettől is idegenkedik. M. L.

Hazslinszky *Frigyes*, botanikus, megh. Eperjesen 1896 nov. 19.

Headley (ejtsd: hedli) *Joel Tyler*, amerikai iró, szül. Waltonban (New-York) 1813 dec. 30., megh. Newburgban (New-York) 1897 jan. 16. Miután az auburni teologiai szemináriumon elvégezte tanulmányait, Massachusetts államban stockbridgei pap lett. 1842—43. beutazta Európát és visszatérte után közzétette Letters from Italy és The Alps and the Rhine című munkáit. Ezeknek sikere arra birta, hogy egészen az irodalomnak szentelje tevékenységét. Műveinek hosszu sorából említendők: Napoleon and his marshalls (1846, 24. kiad. 1876); Life of Oliver Cromwell; The lifes of Winfield Scott and Andrew Jackson (1852); The imperial guard of Napoleon, from Marengo to Waterloo (1852); Washington and his generals (1853); History of the second war between England and the United States (1853); Adirondack, or life in the woods (1853); The chaplains and clergy of the revolution (1864); Grant and Sherman: ther campaigns (1866); Great rebellion: a history of the civil war (1866); Life and travels of the general U. S. Grant (1880). 1854. beválasztották a new-yorki tartománygyülésbe, 1855. pedig New-York államtitkára lett. Historical works címmel (1888, 6 köt.) jelentek meg összegyüjtött történelmi munkái.

Healy *Mary*, l. *Bigot*.

Heanc-ország, l. *Hiencek* (IX. k.).

Heard (ejtsd: hard), sziget az Indiai-oceánban, 5000 km.-nyire a Jóreménység-fokától, a D. sz. 53° alatt. Az örökös hóval és jéggel borított, lakatlan és örökké ködös szigetet egyedül a fókavadászok látogatják.

Hebefrenia (gör.), ifjukori elmezavar, többnyire a 16-ik és a 30-ik életév közt fellépő elmebetegség, melynek lefolyását depressziv tünetek és a szellemi képességek fokozatos gyengülése jellemzik.

Hebegés (dyslalia, dysarthria literaris), funkcionális vagy organikus beszédhiba, amelynél valaki az egyes hangokat, főképen mássalhangzókat vagy egyáltalában nem képes kiejteni, vagy csak nagyon rosszul ejti, s vagy kihagyja e hangokat beszédéből (mogylalia) vagy más hangokkal cseréli fel (paralalia). A H. kevésbbé van elterjedve mint a dadogás és többnyire rossz hallással biró és gyengeelméjü egyéneknél, különösen az akut vagy krónikus paralysis bulbarisnál fordul elő. A kis gyermekek H.-e *természetes H.-nek* nevezhető és a hatodik életévig semmi veszélyt nem rejt magában. Igen gyakori a hebegő egyéneknél a farkastorok, nyúlajak, a nyelv hipertrofiája, az egyes részek hüdése és a fogsorok rendellenes alkotása. A hebegő soha sem akad meg, mint a dadogó és azért a szótagalkotás nem is okoz neki nehézséget, gyorsan beszél, s elég jól hangsúlyoz is és a dadogónál tapasztalható beszédfélelmet nem ismeri. Gyógyítása a szerint, amint funkcionális vagy organikus természetü, a beszédszervek bizonyos gyakorlása, vagy pedig orvosi mütét útján történik.

Hebler *Károly*, svájci filozofiai iró, szül. Bernben 1821., megh. u. o. 1898 szept. Tanulmányait Tübingában és Berlinben végezte. 1854. magántanár, 1863. rendes tanár lett a berni egyetemen, ahol Kant szellemében adta elő a filozofiát. Művei: Spinozas Lehre über die Substanz (Bern 1850); Shakespeares Kaufmann von Venedig, ein Versuch über die Idee dieser Komödie (u. o. 1854); Lessingstudien (u. o. 1861); Aufsätze üb. Shakespeare (u. o. 1865); Die Philosophie gegenüber dem Leben und den Einzelwissenschaften (Berlin 1868); Philosophische Aufsätze (Lipcse 1869); Lessingiana (Bern 1877); Elemente einer philosophischen Freiheitslehre (Berlin 1887).

Hebradendron (növ.), l. *Garcinia* és *Guttigyánta* (VIII. k.).

Hecht *Félix*, német jogtudós és közgazda, szül. Friedbergben (Hessen) 1847 nov. 27. Jogi tanulmányait Giessenben, Heidelbergában és Göttingában végezte 1865—67-ben. 1869. a heidelbergai egyetemen magántanárnak habilitáltatta magát. 1871. Mannheimban belépett a Rheinische Hypothekenbank igazgatóságába. Művei: Die römischen Kalendarienbücher, eine Abhandlung aus dem Gebiet d. römischen Verkehrslebens (Heidelberga 1868); Ein Beitrag zur Geschichte der Inhaberpapiere in den Niederlanden (Erlangen 1869); Die Rheinische Hypothekenbank in Mannheim (Mannheim 1874); Das badische Steuersystem (u. o. 1874); Die Mündel- und Stiftungsgelder in den deutschen Staaten (Stuttgart 1875); Bankwesen u. Bankpolitik in den süddeutschen Staaten 1819—75 (Jena 1880); Zur Reform des Aktiengesellschaftsrechtes (Berlin 1882); Die Warrants (Stuttgart 1884); Der Rechtsweg in Reichsstempelsachen; Die Strafen der modernen Stempelgesetze (u. o. 1885); Die Geschäftssteuer auf Grundlage des Schlussnotenzwanges (u. o. 1885); Die Organisation des Bodenkredits in Deutschland (Lipcse 1891); Die Organisation d. ländlichen Bodenkredits in Bayern (1896).

Hecklingen, falu Anhalt hercegség Bernburg járásában, vasút mellett, (1895) 5282 lak., kémiai gyárral; szt. Györgyről elnevezett templommal (1130 körül épült).

Hecquard (ejtsd: ekár) *Jácint*, francia Afrikautazó, megh. Beirutban 1866 okt. 9. Spáhi-tiszt volt Algeriában, majd Szenegambiában, ahol 1850—51. Gambiából Futa Dsallonba, onnan meg Szenegálba utazott, melyet Voyage sur la côte et l'intérieur de l'Afrique occidentale c. művében (Páris 1853) irt le. Második műve: Histoire et description de la Haute-Albanie (u. o. 1858). Később konzulátusi titkár volt Bahiában, Skutariban és Damaszkusban.

Hectocotylus (állat), a fejlábu lágytestüek (Cephalopoda) osztályában a hímeknek közösülő szervvé módosult egyik karja.

Hedberg *Tor*, svéd költő és regényiró, szül. Stockholmban 1862 márc. 23. Upsalában 1879—1883. bölcsészetet és irodalomtörténetet tanult és 1897 óta a Svenska Dagbladet művészeti s iro-

dalmi rovatának vezetője. Irásaiban eleinte főképen a külsőségek realizmusára törekedett, de később mély lelki problemák fejtegetéséhez, a lélek sötétebb indulatainak elemzéséhez fordult. Elbeszélő művei: Högre uppgifter (1884); Johannes Karr, en uppkomlings historia (1885); Judas (1886, lélektani regény Judás Iskáriót árulásának okairól); Skizzer och berättelser (1887); På Torpagård (1888); Noveller och skizzer (1899); Ett eldprof (1890); Nya berättelser och skizzer (1892); Farbror Agathon, med flere novellern (1894). 1892—93-iki olaszországi útjának emléke: En vinter i södern (1893). Szinművei: En lifsfrage (szinmű, 1886); En tvekamp (szinmű, 1892); Nattrocken (1893); Judas (a passziótörténet dramatizálása, 1895); Guld och gröna skogar (vígjáték, 1895); Gerhard Grim (dráma, 1897); Kärlekens krokvegar (vígjáték, 1898). Dikter címmel 1896. kiadta sok mély reflexióban bővelkedő verseit.

Hédelin (ejtsd: edleñ) *Ferenc*, francia iró, szül. Párisban 1604 aug. 4., megh. Nemoursban 1676 jul. 20. Rendesen *Abbé d'Aubignac*-nak nevezték, mivel Richelieu ezt az apátságot adományozta neki. Számos könyvei közül a leghiresebb: La pratique du théâtre (Páris 1567), mely Scaliger hatása alatt tárgyalja a dráma elméletét és technikáját s Corneille megitélésére nagy fontosságu munka. Des satyres brutes, monstres et démons cimü első munkáját (Páris 1627) Bonneau 1888. újra kiadta. V. ö. *Arnaud* Ch., Les théories dramatiques au XVII. siècle. Étude sur la vie et les oeuvres de l'abbé d'Aubignac (Páris 1887).

Hedenbergit (ásv.), l. *Piroxén* (XIV. k.).

Hedin *Sven*, svéd utazó, szül. Stockholmban 1865 febr. 19-én. 1884 óta Stockholmban és Upsalában, később pedig Berlinben természettudományokat, főképen geologiát tanult. 1885. a legszerényebb anyagi eszközök birtokában bejárta Persiát és Mezopotámiát. 1890. titkára volt annak a svéd követségnek, melyet II. Oszkár király a persa sahhoz küldött. Ez alkalommal (1890 jul. 10.) megmászta a Demavendet, melynek magasságát 5465 m.-re becsülte és 1891 telén a Terekszoroson át Kasgarba ment. II. Oszkár király támogatásával 1894. beutazta Közép-Ázsiát. Kasgarból kiindulva, átkutatta a Pamir-fensikot, a Mustagata-glecsert, a Csil-bul-tavat, megmászta az Alidsur-hegyláncot és visszatért Kasgarba, hol a telet töltötte. 1895. borzasztó szenvedések közepette bejárta a Takla-Makan sivatagot és elvesztette egész fölszerelését. Miután új fölszerelést szerzett, 1896. Chotanból újból beutazta a Takla-Makan sivatagot és két városnak meg sok buddhista műemléknek romjait fedezte fel. 1896 aug. a Kuenlün-hegység egyik 4900 m. magas szorosán át behatolt az északi Tibetbe, hol egy új hegyláncra és 23 sóstóra akadt. Ezután észak felé fordult Caidam felé és Siningfun, Liangcsun, az alasoni és ordoszi sivatagon át 1897 márc. 14. eljutott Pekingbe, honnan az északi Khinán és Szibérián át visszatért Európába. Itt nagyon sok kitüntetésben részesült. Művei: Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien. Reseminnen (Stockholm 1887); General Prschevalskij's forskningsresor i Centralasien (u. o. 1891); Konung Oscars beskickning till Schaken af Persien år 1890 (u. o. 1889—91); Genom Khorasan och Turkestan (u. o. 1892—93); En fard genom Asien 1893—97 (u. o. 1898).

Hedinger *Eliz*, német festőnő, szül. Berlinben 1854 jul. 3. Hoguet, Hertel és 1873-ban történt férjhezmeneteleig Gussow voltak mesterei. Miután már néhány sikerült csendélettel lépett föl, hosszabb időre Párisba ment, ahol a csendélet francia mestereit és a régi hollandusokat tanulmányozta. Többnyire nagyméretü csendéletei és konyhaképei (vad, szárnyasok, gyümölcs, virágok stb.) ízléses elrendezésükkel, pompás szinezésükkel és harmonikus hangulatukkal tünnek ki. H. szobákat, utcákat és tájképeket is festett.

Hedrich *Ferenc*, német iró (megh. 1895 okt. 31.), l. *Meissner* Alfréd (XII. k.).

Hedvig-üveg, stilizált, állatalakokkal ételett középkori üveg, melyet valószinüleg a Keleten készítettek és melyet szentföldi zarándokok hoztak magukkal. Szent Hedvig (VIII. k.) sziléziai hercegnőről nevezték el, vonatkozással egy legendára, mely szerint egy pohár viz, melyet a szent önmegtartózkodásból bor helyett meg akart inni, borrá vált, amikor férje ivott a pohárból. V. ö. *Czihak*, Schlesische Gläser (Boroszló 1891).

Hedwigsburg, l. *Lichtenburg*.

Heeckeren *György Károly* báró, francia diplomata, megh. Sooltz kastélyban (Elzász) 1895 nov. 4.

Heemskerk *János*, hollandi államférfi, megh. Hágában 1897 okt. 9.

Heermann *Hugó*, német hegedümüvész, szül. Heilbronnban 1844 márc. 4. Brüsszelben (Bériottól) és Párisban tanult, Majna m. Frankfurtban a muzeumi hangversenyeknek 1865 óta hangversenymestere, a Hoch-féle konzervatorium tanára és *Becker* Hugó gordonkaművészszel egy vonósnégyes vezetője.

Heffner *Károly*, német festő, szül. Würzburgban 1849. Eleinte főleg zenével foglalkozott, de Münchenben Lier és Stademann tájképfestők és utóbb Angolországban Rosseau, Troyon, Corot, Diaz és Daubigny, e kiváló francia festők műveinek hatása alatt egészen a tájképfestésre adta magát. Motivumait eleinte főleg Angol-, utóbb Olaszországból vette. Nem az ábrázolt vidék szépségeivel akar hatni, hanem végtelenül finom fölfogásával, kitünő szinezésével, avval a költői, modern hangulattal, melyet a legjelentéktelenebbnek látszó tárgyba is bele tud lehelni. Képeinek nagy része angol magángyüjteményekben van. Bajor királyi tanár cimét birja.

Hegedüs, 1. *Béla*, országgyülési képviselő, szül. Jászberényben 1850. Középiskoláit és jogi tanulmányait Budapesten végezte. 1870—73. miniszteri segédfogalmazó volt, 1873. Lónyay Meny˙ért gróf jogtanácsosa lett, 1877—86. pedig Lónyay gróf jószágait igazgatta. 1886 óta ügyvédi gyakorlata mellett ipari és vasúti vállalatokkal foglalkozott. Ő alapította a budapest—szentlőrinci vasutat és a budapest-szentlőrinci téglagyárat. 1891 óta a munkácsi püspökség jog- és jószágigazgatója. 1896 óta képviselő. A naplóbiráló bizottság elnöke.

2. *H. Istvánt* 1896 máj. 15. a m. tud. akadémia levelező taggá választotta, hol *Dicsének Ja-*

cobus Antonius Marcellusra c. értekezésével és műfordításával (Értekezések XVI. évf., 10. sz., 1—119. old.) foglalta el szék. Ugyanitt olvasta fel *Janus Pannoniusnak Guarinusra* irott *panegyrisét* egy tanulmány kiséretében. Az akadémia kiadásra elfogadta tőle teljes Bakchylides-fordítását, melyet 1899. mutatott be. Ugyancsak *Aischylos* Orestiája, *Aristophanes* Madarai, *Euripides* Alkestis c. nagy terjedelmű tanulmányai jelentek meg az Egyetemes Philologiai Közlönyben.

3. *H. János*, közigazgatási szakiró, szül. Kis-Kún-Szabadszálláson 1858 dec. 24. A gimnáziumot Nagy-Szalontán, Mezőtúron, Sárospatakon és Debrecenben, jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1885—88. a krassó-szörény-megyei Szaparfalván közjegyző volt. Jelenleg Torontál vármegye aljegyzője s a vármegye általa alapított jegyzői szaktanfolyamnak tanára Nagy-Becskereken. Főbb művei: *Jegyzői szigorlat* (Kézikönyv községi s körjegyzők, községi elöljárók stb. számára, Kecskemét 1888); *Magyar örökösödési eljárás körüli teendői a községi és körjegyzőknek* (Nagy-Becskerek 1899); *Községi ügyviteli szabályok* (u. o. 1891, 2 köt.); *Községi pénzügytan* (u. o. 1891); *Magyar közigazgatási jog bevezető s általános része a kormányzati politikával* (u. o. 1892); *Tiszti irálytan* (u. o. 1892); *Közigazgatási törvénytár a fennálló törvények és rendeletekből* (5 köt., u. o. 1895); *Egyházpolitikai törvények* (u. o. 1895); *Magyar államjog* (2. átdolg. kiad. Szeged 1895); *A nyilvános betegápolás ügye* (a nyilv. betegápolás fedezéséről szóló 1898. XXI. t.-c., Budapest 1899).

4. *H. László*, festő, szül. Szentesen 1870 jan. 3. Már gyermekkorában nagy szeretettel foglalkozott a rajzolással. Később Tatára került Pállik Bélához, ki magával vitte Münchenbe, hol másfél évet töltött. Itt nagyobbrészt a Pinakotekában másolt, azonkivül Hollósy magániskolájában és Schmidt műtermében rajzolt. Münchenből Bécsbe került, ahol két évig katonáskodott. A katonaságtól megszabadulva, ismét Pállik Bélához ment s mellette dolgozott 1896-ig. E közben megnyerte Bende Imre nyitrai püspök millenniumi művészeti pályadíjait a *Szent Imre* és *A szent család* c. képeivel. 1896 őszén Párisba utazott, hol Julien akadémiáján Jean Paul Laurens és Benjamin Constant tanítványa volt s aktrajzaiért több díjat kapott. Jelenleg a Benczur-féle mesteriskola tagja és az 1898. téli kiállításon *Liliomok között* c. képével a Műbarátok 1500 forintos ösztöndíját nyerte el.

5. *H. Loránt*, közgazdasági iró, *H. Sándor* és Jókay Jolán fia, szül. Budapesten 1872 jun. 28. Egyetemi tanulmányait Berlinben, Londonban és Budapesten végezte, mely utóbbi egyetemen pályadíjat nyert *A magyar egyenes adók történeti fejlődése, jelen állása és reformja* c. munkájával. 1895. az első promotio sub auspiciis regis alkalmával a király gyémántos gyűrűjével avattatott a politikai tudományok doktorává. Ugyanez évben *A tőzsde megadóztatása* című nagy terjedelmű munkáját, melyet *Fellner* Frigyes dr.-ral irt, a m. tud. akadémia dicsérettel tüntette ki. Beutazván egész Európát Dániától Spanyolországig, számos tárcacikket, szociologiai s közgazdasági tanulmányt adott a lapokban. Majd átvéve a Szabad Lyceum titkárságát, a munkás-előadások szervezésében működött, több felolvasást tartott Budapesten és a vidéken. 1895. a pénzügyminisztériumba lépett s mint fogalmazó harmadfél évet szolgált. 1896—97 telét az északamerikai Egyesült-Államokban töltötte, a kivándorolt magyarokat tanulmányozva, mely amerikai (és hazai) kutatásainak eredményét *A magyarok kivándorlása Amerikába* c. könyvében irta meg. 1898 máj. 28-án Pápa város egyhangulag képviselővé választotta szabadelvü programmal. Nagyobb dolgozatai a fent nevezetteken kivül: *Az adó alapelve* (Közg. Szemle 1891); *A házspekuláció megadóztatása* (Közg. Napló); *Az egyenes adók reformja* (Budapesti Szemle 1896); *Adóelmélet* (1899); *A kőszénháboru* (Nemzet 1894); *A munkás-hadseregek* (u. o. 1895); *A magyarok kivándorlása Amerikába* (Budapest 1899). A Pallas Nagy Lexikonába H. L. betük alatt irta a külföldi nemzetgazdák életrajzait.

6. *H. Sándor*, 1899 febr. 26. óta kereskedelemügyi miniszter. Márc. 21. Kolozsvárt újra egyhangulag képviselőnek választották. Miniszterré történt kinevezése — jóllehet 30 éves politikai multjánál fogva általában a pénzügyi tárcára jelölték — országszerte nagy megelégedést keltett és különösen ipari és kereskedői körökben fűztek miniszterségéhez nagy reményeket. Amint a kereskedelmi tárcát átvette, új életet vitt be a minisztériumba és az ipari körökbe. Programmjává tűzte ki a hazai fogyasztást biztosítani a hazai termelésnek. Ennek megvalósítása érdekében nagy arányu akciót indított nagy gyáripar teremtésére, melynek szép eredménye az osztrák nagyipari körökben nagy riadalmat idézett elő, ugy hogy az osztrák napi- és szaklapok elkeseredett harcot kezdtek ennek ellensúlyozására Magyarország ellen, ami azonban nem vezetett eredményre. H. nagy érdeme, hogy személyesen járja be az ipari gócpontokat, megismerendő az ország iparát. Maradandó alkotása már eddig is az első magyar *ipari termelési statisztika*, melyet erős kézzel megindított, hogy iparpolitikájában irányítója legyen. Ez nagyszabásu munkálat, mely egyidejüleg folyik Németországban és Ausztriában is, de legszélesebb alapon nálunk. Ha ez a munka sikerül — ami az eddigiek után kétséget nem szenved — ugy H. évtizedekre kiható munkát végzett vele. Ezzel kapcsolatban nagy újítást tett a népszámlálás terén, melylyel egybekapcsolta a foglalkozási és kisipari termelési statisztikát, hogy igy az ország egész iparára kiható statisztika álljon rendelkezésre, ami eddig nem volt meg. Iparpolitikájának második erős megnyilatkozása volt a kisipari szövetkezetek szervezetének előmozdítása, legerősebb megnyilatkozása pedig a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló új törvényjavaslat (1899 november 14-én), melyben új elveket vitt bele az iparpolitikába. Ezt a törvényjavaslatot a sajtó és érdekeltség nagy tetszéssel és rokonszenvvel fogadta. Kereskedelmi téren különösen a belkereskedelmi intézkedésekre fekteti a fősúlyt s e téren több törvényjavaslatot helyezett kilátásba. E mellett azonban nagy gondot

fordít külkereskedelmi összeköttetéseink növelésére, mely célra teljesen újjá szervezte a kereskedelmi muzeumot, egészen gyakorlati alapokra fektetve azt. Ugyancsak külkereskedelmünk viszonyainak tanulmányozására személyesen utazott Törökországba. Nagy érdeme H.-nek, hogy a konzuli jelentéseket az érdekeltségnek a lehető legrövidebb idő alatt hozzáférhetőkké tette, amennyiben hetenkent háromszor megjelenő kivonatokat bocsáttat nyilvánosságra, melyeket mindenki ingyen kaphat meg. Igen nagy gondot fordít a munkásügyekre is. Azonnal hivatalba lépése után foganatba vette a betegsegélyezési pénztárak régen vajudó reformját, majd az ipari munkaközvetítés nehéz kérdését oldotta meg s az ő érdeme, hogy az első munkaközvetítő hivatal még ez évben megnyilik Budapesten. A munkásvédelem erőteljesebb szolgálhatására megkétszerezte az iparfelügyelői személyzetet. Közlekedésügyi tekintetben feladatává tűzte ki a helyi érdekű vasútügy rendezését, mely nehéz feladatot törvényhozási úton rendezi. Tevékenységében az erős gyakorlati érzék nyilvánul minden téren. Nagy gondot fordít az adminisztráció gyorsaságára és a közvetlenségre. Az ezredévi kiállítás alkalmából királyi elismerésben részesült, ugyanakkor a budapesti tud.-egyetem államtudományi tiszteletbeli doktori diplomát adott neki. A Lipót-rend középkeresztjét már 1893 óta birja. 1899 szept. 18. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. A budapesti ref. egyház 1898. főgondnokává, a dunamelléki ref. egyházkerület 1899. egyházkerületi világi főjegyzővé választotta. A protestáns irodalmi társaság mindjárt megalakulásakor pénzügyi bizottsága elnökévé, 1894. a társulat alelnökévé, 1899. a debreceni gyülésen világi elnökévé választotta. E társaság kiadásában megjelenő *Koszoru* c. vallásos népirat kiadására eddig mintegy 6000 koronát áldozott. SZT. J. és F—S.

Hegemone (gör. a. m. vezető), több nagyobb istenségnek (Aphrodite, Artemis) állandó melléknéve; külön pedig egyike a *charisoknak* (IV. k.), még pedig Athénben, ahol csak két charist tiszteltek. Közülök H. volt az, aki a csirázó növényt kifejlesztette, virágzóvá és gyümölcsözővé tette; őt tisztelték együttesen Heliosszal, a Herákkal és Pandrosos harmatistennővel. Az efebok az ő nevére esküdtek; az eleuziszi miszteriumokban is szerepelt, az Akropolisz bejáratánál pedig az ő tiszteletére külön titkos ünnepeket ültek. L. M.

Hegesias, ókori filozofus a Kr. e. III. sz.-ból, Ptolemaios Lagi kortársa, a cirenaikus (hedonikus) iskola képviselője, csakhogy épp az ellenkező eredményhez ér. A legfőbb jó szerinte is az élvezet, a boldogság, csakhogy ez ránk nézve elérhetetlen. A legfőbb amit elérhetünk, a szenvedések távoltartása, a közömbösség. H. első igazi pesszimistája az ókornak, aki előadásaiban oly ékesszólóan festette az élet kínjait, hogy *Peisithanatosnak*, a halálra rábeszélőnek nevezték; állítólag többen hallgatói közül megölték magukat.

Hegesztés, l. *Kovácsolás* (X. k.).

Hegyalja-Livádia, l. *Mező-Livádia*.

Hegybánya (V. k.) hontvármegyei kisközségben újabb időben szünidei gyermektelep létesült. L. *Szünidei gyermektelep*.

Hegyben élő hősök, a germán népek szerint a nemzetek némely kiváló fejedelmei vagy hősei, akik nem haltak meg, hanem a hegyek mélyébe vonultak vissza, honnan ismét elő fognak lépni, hogy szomoru sorsra jutott népöket újra fölemeljék s diadalra vezessék. Ilyen hősök Nagy-Károly, Madarász Henrik, Nagy Ottó, Barbarossa Frigyes, V. Károly császár, az angoloknál Artus király, a dánoknál Holger Danske, a svédeknél Olaf stb., kiket a hagyomány más meg más hegyekbe helyez. De találkoznak ily alakok más népeknél is, p. a persáknál Dahak. E fölfogás az ősnépek lélekhitében gyökerezik. A lélek rokon a széllel s a népek eleven képzelete azonosította vele; a szél pedig a hegyekből látszott származni. Az ősnépek azért azt hitték, hogy a meghaltak lelkei a hegyekbe mennek vissza, a honnan jöttek volt. Ugyane fölfogáson alapulnak p. a Venus hegyéről szóló mondák (l. *Tannhäuser*) vagy a hamelni patkányirtó mondája. A Wodan-mitoszszal e hagyományok alig állnak közvetlen kapcsolatban (t. i. a hegyben lakó hősök nem tekinthetők Wodan alakjából származottaknak), bár Valhöll, Odhin palotája, eredetileg valószínüen szintén nem egyéb, mint a halottak hegye.

Hegyeshalom mosonvármegyei kisközség 1898. nagyközséggé alakult.

Hegyesi *Márton*, iró és ügyvéd, szül. Nagy-Bajomban (Bihar) 1846 jul. 10. Tanulmányait 1859—1867. a debreceni ref. kollégiumban, a jogi tanfolyamot Eperjesen végezte. 1872. ügyvédi vizsgálatot tett. 1873. Nagyváradon ügyvédi irodát nyitott. 1875—81. a bárándi kerület országgyülési képviselője volt és a függetlenségi párt Irányi-féle árnyalatához csatlakozott. Bihar vármegye törvényhatósági s közigazgatási bizottságának tagja s a bihari ev. ref. egyházmegyének világi tanácsbirája. Cikkei, melyek főkép az 1848—49-iki szabadságharc történetére vonatkoznak, a fővárosi meg vidéki napilapokban és folyóiratokban jelentek meg és számuk meghaladja az ezret. Munkái: *Akit mindenki szeretett* (Budapest 1876); *12 ellenröpirat* (Nagyvárad 1881); *Bihar vármegye 1848—49-ben* (u. o. 1885); *Görgei mint politikus, irta Hentaller Lajos, birálja H.* (u. o. 1890); *186.2 kilométer utazás* (u. o. 1890); *A Máriássy-zászlóalj 1848—49-ben* (u. o. 1891); *Újabb adatok Vasvári Pál halálához* (Kolozsvár 1893); *Az 1848—49-iki harmadik honvéd-zászlóalj története* (Budapest 1898). Több vidéki napilap szerkesztője volt.

Hegyes tőr, rendesen háromélü, keskeny és hosszu egyenes tőr, melyet a XVI—XVII. sz. a magyar huszárok a jobb oldalon a nyereg alá erősítve viseltek; rendeltetése az volt, hogy a páncélzat által gyengébben védett helyeken a testhez hozzá lehessen férni. Az elnevezés már a XV. sz. magyar nyelvben előfordul. Újabb iróink németesen *páncélszúrónak* is nevezik. N. G.

Hegyfoky *Kabostól* újabban megjelent: *Folyóink vizállása és a csapadék* (Budapest 1897); *A felhőzet a magyar szent korona országaiban* (u. o. 1899).

Hegyi *Béla* irta a zenéjét *Márkus* József Liliputi hercegnő c. énekes szinművének, amely 1899 márc. 25. került szinre a Népszinházban.

Hegyi vasút, l. *Hegyi pálya* (VIII. k.).

Hegyközség, l. *Mezőgazdasági jog*.

Hegymeg, kisközség Borsod vármegye szendrei j.-ban, (1891) 350 lak., 2150 kataszt. hold területtel. Őskori cserepek lelőhelye.

Heiberg *Gunnar*, norvég író, szül. Kristianiában 1857 nov. 18-án. 1874 óta jórészt külföldön folytatta tanulmányait. 1878. Jäger Hansszal a hírhedt Christiania—Bohème szerzőjével együtt Kants Fornunft kritik og En soirée dansante címmel furcsán összeállított könyvet adott ki, mely Jägernek egy filozofiai értekezését és H. egy költeményét tartalmazta. 1884. jelent meg Tante Ulrike c. színműve, mely telve van kristianiai személyekre és viszonyokra való célzásokkal. 1884—88. a bergeni színház rendezője volt. 1888. adta ki Kong Midas c., Björnson és Ibsen «igazság-fanatizmusa» ellen irányuló drámáját, melyet nagy sikerrel játszottak. Csekélyebb hatása volt Kunstnere (1893) c. színművének. Balkonen (A balkon, 1894) című darabja erkölcsi szabadossága miatt nagy botrányt keltett, bár szellemes, sőt helyenként poétikus munka. Legújabb művei: Gert's Have (vígjáték, 1894); Det store Lod (színmű, 1895); Folkeraadet (politikai vonatkozású színmű, 1897).

Heide, porosz város, (1895) 7936 lak.

Heidelberg, badeni város, (1895) 35,190 lak. 1897 ápr. 1. leplezték le a Bismarck-emléket, Donndorfftól készített óriási mellszobrot.

Heidenhain *Rudolf*, német fiziologus, megh. Boroszlóban 1897 okt. 12.

Heidenheim, württembergi város, (1895) 9063 lakossal.

Heidenstam *Károly Gusztáv Verner*, svéd költő, szül. Olshammarban 1859 jul. 6. Eleinte festő akart lenni, de betegeskedése miatt abban kellett hagynia a stockholmi festészeti akadémián folytatott tanulmányait. Több éven át beutazta Dél-Európát és a Keletet, mostanában Stockholmban él. Első költeménykötete Vallfahrt och Vandringsår címmel 1888. jelent meg Stockholmban és a fiatal svéd költők legkiválóbbjai közé helyezte. Dikter c. második verskötete 1895. jelent meg. A költői forma H.-nál gyakran hanyag, olykor meg mesterkélt, mindamellett minden alkotását eredetiség és költői lendület jellemzi. Munkáiban a hellén értelemben vett életörömet hirdeti, így Från Col di Tenda till Bloxberg c. útirajzaiban (Stockholm 1888) és Endymion c. regényében (u. o. 1890), melyben érdekesen festi a Kelet kulturáját. Kevésbbé vonzó, de szintén poétikus tartalmu Hans Alienus c. regénye (Stockholm 1892); Renaissance (u. o. 1889) és Pepitas Bröllop (u. o. 1890) c. kisebb munkáiban síkra száll a demokrata realizmus ellen és a szellemi arisztokrácia individualizmusát hirdeti. Modern Barbarism c. regényében (Stockholm 1894) az építészek restaurálási dühét ostorozza.

Heider *Gusztáv Adolf* báró, osztrák archeologus, megh. Bécsben 1897 márc. 15.

Heil *Fausztint* 1897 máj. közigazgatási bírónak nevezték ki.

Heilbronn, württembergi város, (1895) 33,461 lakossal.

Heiligenberg, l. *Süchteln* (XV. k.).

Heiligenstadt, porosz város, (1895) 6692 lak.

Heiling *Hans*, a cseh monda szerint egy földvagy hegyi szellem, aki halandó leányt vett el, de feltékenységből őt és környezetét sziklákká (Hans Heilings Felsen Elnbogen és Karlsbad között) változtatta. Marschner a mondát operának dolgozta föl.

Heilmann-féle lokomotiv, l. *Lokomotiv* (XI. k. 629. old.).

Heilsberg, porosz város, (1895) 5538 lak.

Heim *Péter*, miniszteri tanácsos, 1895 aug. 20. nyugalomba lépett, mely alkalommal a Szent-István-rend kiskeresztjét kapta. Megjelent tőle: *A postatakarékpénztár* (Budapesti Szemle 1897 máj.).

Heimburg *Vilma*, német regényírónő, *Behrens* Berta álneve, szül. a Harz-hegység Thale nevü városkájában 1850 szept. 7. Drezda mellett egy faluban (Kötzschenbroda) él s leginkább a Gartenlaube-ba ir, mint Marlitt szellemi utódja, kinek egy töredékben hátrahagyott regényét (Das Eulenhaus) ő fejezte be. Regényei: Lumpenmüllers Lieschen (1879); Kloster Wendhusen (1880); Ihr einziger Bruder (1883); Waldblumen (1883); Ein armes Mädchen (1884); Trudchens Heirat (1885); Die Anderen (1886); Herzenskrisen (1887); Eine unbedeutende Frau (1891, magyarra ford. Egy jelentéktelen asszony címen *Sárosi* [Schleiming] Bella, Budapest 1899); Um fremde Schuld (1895); Lore von Tallen (2. kiad. 1889, magyarra ford. Tallen Lóri címen Schleiming Bella, Budapest 1898); Sabinens Freier (1892); Mamsell Unnütz (1893); Um fremde Schuld (1894); Haus Beetzen (1895); Trotzige Herzen (1897). Munkáinak képes kiadása 1890—93. (10 k.) Lipcsében jelent meg.

Heimerdinger *Frigyes*, német festő, szül. Altonában 1817., megh. Hamburgban 1882. Düsseldorfban Hildebrand tanítványa volt, utóbb Hamburgban művészziskolát nyitott. Vadászképeket, macskákat, madarakat, csöndéleteket festett. Elméleti műve: Elemente des Zeichnens nach körperlichen Gegenständen (Hamburg 1857; földatok és gyakorlatok hozzá 1868).

Hein *Ferenc* báró, osztrák államférfiu, szül. Olmützben 1808 jun. 28., megh. Brünnben 1890 febr. 18. Jogot tanult s ügyvéd volt Troppauban. Mint ez utóbbi város képviselője, tagja volt 1848. a bécsi és a kremsieri birodalmi gyüléseknek, hol a mérsékelt német párthoz tartozott. 1861. a szileziai tartománygyülés a képviselőház tagjává választotta, melynek első elnöke lett. 1862—65-ig a Schmerling-kabinetben igazságügyminiszter volt. 1865. a bécsi felebbezési törvényszék elnökévé lett, 1869. pedig az urakházának tagjává nevezték ki. M. S.

Heine *Henrik* német költőnek az északamerikai unió németjei közelebb (1899) nagyszerü szobrot állítottak New-Yorkban, mely *Herter* szobrász műve s Európában készült. Párisban a Montmartre temetőben síremléket készülnek neki állítani, melynek leleplezését 1899 dec. 13-ra, H. születésének századik évfordulójára tervezik. M. L.

Heinemann, 1. *Károly*, német irodalomtörténetiró, szül. Deutsch-Eylauban (Nyugat-Poroszország) 1857 márc. 9. A lipcsei egyetemen ó-klaszszikai filologiát s germanisztikát hallgatott és

1881. a lipcsei kir. gimn. tanára lett. 1892 óta a Blätter für litterarische Unterhaltung szerkesztője. Biografikus művei: Goethes Mutter (Lipcse 1891, 5. kiad. 1895) és Goethe (2 köt., u. o. 1895).

2. *H. Ottó*, német történetbuvár, szül. Helmstedtben 1824., jelenleg a wolfenbütteli levéltár igazgatója. Művei: Das Königreich Hannover; Markgraf Gero; Albrecht der Bär; Lothar der Sachse und Konrad III. (1869); Gesch. v. Braunschweig u. Hannover (3 köt.); Gesch. der Normannen in Unter-Italien u. Sizilien (I. 1894). A Neues Archiv für ältere deutsche Geschichte c. folyóiratban (13. köt.) az *Árpádkori kútforrásokról* is értekezett, nevezetesen az elveszett Gesta Hungarorum-ról. M. L.

Heinleth *Adolf*, volt bajor hadügyminiszter, megh. Münchenben 1895 febr. 26.

Heinrich *Gusztáv* az ezredévi ünnepek idején tartott II. országos és egyetemes tanügyi kongresszus elnöke volt. 1896 jun. 6. megkapta a miniszteri tanácsosi címet; ugyanazon évben kinevezték az országos közoktatási tanács előadó tanácsosának s egyúttal megbízták (szept. 26.) a budapesti középiskolai tanárképző intézetben az igazgatói ügyvitellel. 1899 szept. 1-től fogva öt évre kinevezték ez intézet igazgatójává. 1897. megindította a *Régi magyar könyvtárt* (Budapest), melyben ő maga aranyosrákosi Székely Sándor eposzát A székelyek Erdélyben (1897), Poncianus históriáját (1898) és Bolyai Farkas drámáját II. Mohamed (1899) adta ki. Újabb tanulmányai közül említendők: *Az igazbarátság tükréről*, *A tübingai pályakérdésről* és *A legrégibb lovagregényről*.

Heinrichsruhe, l. *Schleiz* (XIV. k.).

Heinsberg *Fülöp*, kölni érsek, l. *Fülöp* (8., VII. k.).

Heinsius *Tivadar Fridrik Ottó*, német pedagogus, szül. Tschernowban 1770 szept. 16., megh. Berlinben 1849 máj. 18. Halleban tanult, később Berlinben lett gimnáziumi tanár. Nyelvészettel s neveléstudománynyal foglalkozott. Sok nyelvészeti és pedagogiai munkát is írt. Fontosabb művei: Deutsche Sprachlehre (Berlin 1798, 3 köt.); Neue deutsche Sprachlehre (1801, 3 köt.); Volksthümliches Wörterbuch der deutschen Sprache (1818—22, 4 köt.); Verhältniss der Moralität zur Intelligenz in der Pädagogik unserer Zeit (1835); Die Pädagogik des Hauses (1838); Die Bürgerschule (6. kiad. 1839). A házi neveléstanát *Fábián* Gábor magyarra is lefordította 1846.

Heinze *Károly Frigyes Rudolf*, német kriminalista, megh. Heidelbergában 1896 máj. 18.

Heissen, község Düsseldorf porosz kerületben, Mülheim közelében, vasút mellett, (1895) 6003 lak., szénbányával, téglagyárral.

Heist., természetrajzi nevek után *Heister* Lőrinc (IX. k.) nevének rövidítése.

Heiter Amália, álnév, l. *Amália* (3., I. k.).

Héjalás, l. *Ojtás* (XIII. k.).

Héjas *Endre*, meteorologus, szül. Zádorban (Somogy) 1867 máj. 16. A gimnáziumot Csurgón végezte; a budapesti tud.-egyetemen matematikát és fizikát tanult. Egyetemi tanulmányai végeztével a magy. kir. orsz. meteorologiai és földmágnességi intézet kötelékébe lépett s ott aszszisztensi, majd adjunktusi állást nyert. A kir. magy. természettudományi társulat megbízásából irta *A zivatarok Magyarországon 1871—95.* c. munkáját (kiadta a kir. magy. term.-tud. társ., Budapest 1898); 1897 ápr. *Az Időjárás* címmel meteorologiai havi folyóiratot indított meg, amelyet a meteorologiai intézet tisztviselőinek közreműködésével szerkeszt s az intézet támogatásával ad ki. Munkatársa e lexikonnak is.

Hekatompylos, az ókorban Parthyene perzsa tartomány egyik városa volt, melyet Nagy Sándor is meglátogatott. Helyét némelyek Damgán (IV. k.), mások Sahrud mellett keresik.

Hektolitersúly, a magvak térfogatsúlya, mely a magvak minőségének megjelölésére szolgál és össze nem tévesztendő a magvak fajsúlyával. A H. meghatározása olyformán történik, hogy az illető magból félhektoliteres ürmértékkel egy fél hektolitert pontosan lemérünk és alkalmas mérlegen annak abszolut súlyát kilogrammokban kifejezve meghatározzuk. Kisebb magmennyiségek H.-ának meghatározására az u. n. *gabonamérlegek* szolgálnak. Minthogy ezeknél közvetlenül csak $^1/_{10}$, illetve $^1/_4$ vagy 1 lit. mag súlya állapíttatik meg, az ilyformán nyert súly a mag neme szerint megfelelő redukciónak alávetendő, minthogy bizonyos mag térfogatsúlya annál csekélyebb, minél kisebb ürmértékkel eszközöltetett a mérés. A H. a magvak minőségét fejezvén ki, azok ármegállapításánál fontos szerepet játszik. Általában azt tartják, hogy bizonyos mag annál értékesebb, minél nagyobb a H.-a. Ezen okból megállapítják a gabonatőzsdék az usancegabona legkisebb minőségü súlyát, mely p. a budapesti árutőzsde szokványai szerint búzánál 75, rozsnál 69·2, takarmányárpánál 60 és zabnál 38·5 kg. A búzáról azt tartják, hogy 100 kg.-ja annyi lisztet ád, mint amennyi az illető búza H.-a.

Az egyes magnemek H.-a nagy ingadozásoknak van alávetve, mi iránt a következő adatok nyujtsanak tájékozást: Egy hl. búza nyomhat 72—85 kg.-ot, rozs 68—75, árpa 60—75, zab 38—50, köles 65—75, rizs (hámozatlan) 46—54, tengeri 70—84, pohánka 56—65, közönséges bükköny 76—84, borsó 75—82, bab 78—86, lóbab 65—75, lencse 75—86, káposztarepce 67—74, réparepce 60—72, mustár 60—68, gomborka 62—66, mák 56—62, napraforgó 33—48, kender 45—50, len 65—70, kömény 46—50 kg.-ot. H—H.

Hektowatt-óra, elektromos árammennyiségnek mértékegysége = 100 watt-óra. L. *Watt-óra* (XVI. k.).

Helbling *Seifried*, német iró, osztrák lovagi család ivadéka, Zwettl vidékén lakott és talán 1230. született. A század utolsó két évtizedében 15 szatirikus költeményt irt, melyek a korszak eleven rajzát tartalmazzák és főleg az osztrák tartományok állapotait (1283—98) éles megfigyelő tehetséggel s szókimondó bátorsággal festik. A szerző, kinek költői tehetsége nem nagy, bár szatiráinak alakja elég változatos, részben apródjával folytatott párbeszédekben szól kora fejedelmeiről, a nemesekről, parasztokról, az uralkodó szokásokról s divatokról, a költészet hanyatlásáról stb., mindig polgári felfogással és szellemben. Halálát 1300-ra tehetni. Műveit kiadták: Karajan Th. (a Haupt-féle Zeitschrift-ben, IV.) és

Seemüller J. (1886); a korabeli magyar viszonyok szempontjából is fontos irónak beható jellemzését adja *Heinrich* Gusztáv, A német irodalom története II, 83—87 old.

Helbra, falu Merseburg porosz kerületben, (1895) 8168 lak., közelében jelentékeny barnakőszén- és palabányászattal.

Heldburg *Ellen* (Franz Ilona) bárónő, II. György szász-meiningeni herceg felesége. L. *György* (21., VIII. k.).

Heldr., növénynevek mellett *Heldreich* Tivadar, az athéni botanikus kert igazgatója nevének rövidítése. Műve: Die Nutzpflanzen Griechenlands (Athén 1862).

Hele *Péter* (Hell, Henlein), 1540 körül meghalt nürnbergi lakos, ki 1500. készítette az első zsebórát. L. *Nürnbergi tojás* (XIII. k.).

Helepolisz (gör.), ókori ostromlógép, melyet a hagyomány szerint Demetrios Poliorketes (l. *Demetrios*, 2., V. k.) talált fel és Ródus vívásánál alkalmazott legelébb. Szerkezetének leírását l. *Hadi gépek* (VIII. k.).

Helfy *Ignác*, megh. Budapesten 1897 okt. 11.

Helgoland, porosz sziget, (1895) 2225 lak. Amióta erődítésekkel látták el, nagy jelentőséget nyert mint a német hajóraj sztratégiai támpontja. Kis hajók és torpedónaszádok a kikötőben, nagyobb hajók a fövénypartok védelme alatt horgonyt vethetnek és szén- meg élelemkészletüket kiegészíthetik. Azonkivül H. az Északi-tenger német partvidékeinek megvédelmezésére fő megfigyelő állomásul szolgál. Kötött léghajóról át lehet tekinteni a partokat és egy jelzőállomásról hireket lehet közvetíteni a hajókkal. A szigetet táviróvonal köti össze a szárazfölddel, ugy hogy az ellenséges hajók közeledéséről idejekorán jelentést lehet tenni. H. nem tartozik a német vámterülethez, tehát vámjogi tekintetben Németországgal szemben külföld. Amikor Anglia átengedte H.-ot Németországnak, ez Angliával szemben arra kötelezte magát, hogy az átengedés idejében érvényben volt H.-i vámtarifát 1910 jan. 1-ig nem fogja fölemelni. Amennyiben pedig a német vámtarifa magasabb, mint az átengedés idejebeli H.-i vámtarifa, 1910 jan. 1-ig a szigetet nem lehet fölvenni a német vámterületbe.

Heliantin, l. *Metilnarancs* (XII. k.).

Helias, l. *Helye* (IX. k.).

Heliconia *L.* (növ., helikondisz), a pizangfélék génusza, 25 fajjal Amerika tropikus vidékein. A banánokhoz hasonló fűnemű növény, nálunk szép termete kedvéért hőhajlékban tenyésztik. A *H. metallica* Linden. levele 6—9 dm. hosszu, a szine selyemfényü, a visszája fémes pirosló, az erezete fehér, gyöngyfényü. A *H. caraibaea* L. az Antillákon nő, levélrostját fonják-szövik, mint a pizangét. BORB.

Helike, az ókori görög mitologiában egyike azoknak a krétai nimfáknak, akik Zeust felnevelték. Midőn aztán Kronos ezért a két nimfát üldözte, Zeus őket hálából csillagokká változtatta és az égboltra helyezte.

Heliodoros, görög grammatikus, kinek fővirágzása a juliusi dinasztia császárainak korába esik. Mint Hephaestionnak (2., IX. k.) előfutója, egyike volt az ókori metrika alapvetőinek, aki Aristophanest jelesül magyarázta és Juba Artigraphus útján a római metrikának is mestere lett. V. ö. *Thiemann*, De Heliodori colometria Aristophanea (Halle 1869). L. M.

Heliosperma *Rehb.* (növ.), a szegfűfélék génusza, majd a *Silene* algénusza, 5 fajjal Európában, hazánk havasain 3 faja nő. Gyengéd virágok, havasi csoportok díszeül használják.

Heliotherapia (gör.-lat.), betegségeknek napfény által való gyógyítása, l. *Napfürdő* (XII. k.).

Heliothrips (állat), az álrecésszárnyuak rendjébe, a sertteszárnyuak csoportjába tartozó rovarnem, melynek fajai (H. haemorrhoidalis Bouché, H. Dracaenae Heeg.) különösen az üvegházakban találhatók. Ha egyszer *befészkelték* magukat, egész télen át foghatók e kis, alig 1—2 mm. hosszuságu állatkák és a kertészeknek gyakran sok boszuságot okoznak. V. J.

Helium, *Ramsay* által 1895. (az argonnal együtt) felfedezett légnemü elem, melynek sűrüsége a levegőre 0·13 és hidrogénre 2·02. Egyértékünek tartják. Viz csak gyöngén nyeli el. Alkoholban és éterben azonban éppen nem oldódik. Eddig nem voltak képesek megsűrüsiteni. Sokan még ma is két indifferens gáz keverékének tartják, s ezt főleg a szinképelemzőben nyert tapasztalatok sejtetik. Nagyobb mennyiségben a napban fordul elő, aminthogy a szinképelemző által a napban való előfordulását már régebben ismerik. Előfordul a cleveit, uranit, yttrotantalit, szamarszkit, tantalit nevü ásványokban, a gyakoriabbak közül a monacitban, toritban és az orangitban, de előfordul a levegőben is s ennek negyedik alkotó elemét teszi, sőt kimutatták már a tenger- s a folyóvizben is, valamint nehány ásványvizben is. *Lockyer* 1868. a nap kromoszferájának szinképében a nátrium vonala mellett egy világos sárga vonalat (D_3) talált, mely nem felelt meg semmiféle eddig ismeretes testnek, s nem volt benne a *Frauenhofer*-féle vonalak között sem. Ezt az új testet akkor H.-nak nevezték el. Később felismerték a fehér állócsillagokban is, *Palmieri* megtalálta a Vezuv kidobott anyagában is, de *Ramsay* állította elő először 1895. a cleveit nevü ásványból, melyet ő kénsavval kezelt s a fejlődő gázban fellelte a H.-ot. *Ramsay* tulajdonképen az argont kereste; *Hillebrand* ugyanis azt találta, hogy az uranitnak kénsavban való feloldásánál 3% nitrogén is fejlődik. Ramsay ezt az állitólagos nitrogént argontartalmára elemezte, és a szinképben az argon vonalán kivül a nátrium vonala mellett még egy vonalat talált s ez megfelelt a nap kromoszferájának szinképében talált H.-vonalnak. Igy jutott reá Ramsay (Crookes segitségével), hogy a cleveitből fejlődő gáz argon és H. Utána *Clève* kimutatta, hogy a cleveitgáz tiszta H.; a gázból a hidrogént elvonta rézoxiddal, a nitrogént magnéziummal s a hátramaradó anyag nem mutatta meg az argon szinkép vonalát, tehát tiszta H. volt. *Runge* és *Paschen* kutatások alapján azt állítják, hogy a cleveitgáz H.-ból s egy még ismeretlen elemből áll. E feltevésre is a szinképelemzés vezette őket. A H.-ot ma a cleveit és az uranit nevü ásványokból állítják elő, légmentes edényekben melegítik s a keletkezett gázokat szénsavtól, vizgőztől és hidrogéntől megtisztítják s a H. marad hátra. VÉRTESS.

Hell *Péter*, l. *Hele*.

Hellbrunn, kastély, l. *Salzburg* (2., XIV. k. 829.)

Heller *Agosttól* újabban megjelent: *Ohmnak a galvánláncra vonatkozó, feledésbe ment egyik értekezéséről* (Math. és Természettud. Ért., XI. köt. 5. füz.); *Természettudományok és filozofiai világnézet* (Athenaeum II. évf. 3. sz.); *Visszahatások a materializmus ellen a természettudományokban* (Budapesti Szemle 1896 jun. 2. szám); *Kovalevszki, Szónya* (u. o. 1899 ápr.); *A toll és a könyv. Szerző és kiadó* (u. o. 1899 okt.); *Anianus Jedlik* (Nature 53. köt.); Über die Aufgaben einer Geschichte d. Physik (Abhandlungen z. Geschichte der Mathematik, IX. Heft, Jubelheft z. 70-jähr. Geburtstagsfeier Moritz Cantors). A *Poggendorff*-féle Biograph.-litterarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften-ben (III. köt., kiadta Feddorsen és Öttingen) szerkesztette a magyarországi tudósokra vonatkozó részeket. 1898 óta szerkeszti a Mathematische u. naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn c. folyóiratot, melynek rendeltetése, hogy a külföldet a magyarországi tudósok tevékenységéről értesítse. A müncheni kir. bajor akadémia történelmi bizottságának megbizásából irja a II. Miksa király-alapból kiadott Geschichte der Wissenschaften in Deutschland c. alatt megjelenő sorozatba a Geschichte d. Physik in Deutschland c. munkát. E lexikon pótköteteiben folytatólag irja a matematikusok és fizikusok életrajzait.

Heller *Seligmann*, német iró és költő, szül. Raudnitzban (Csehország) 1831., megh. Bécsben 1890., hol kereskedelmi akadémiai tanár volt. Legkiválóbb müve Ahasverus (1866), melyet nagy formaérzék és mély tudományosság díszit, csakhogy túlságosan sok helyet ád a reflexióknak. Irt még egy Die Hasmonäer c. drámát is (1865) és költeményeket (1872).

Hellriegel *Hermann*, német agrikultur-kémikus, megh. Bernburgban 1895 szept. 24.

Hellw., természetrajzi nevek mellett *Hellwig* János Keresztély Lajos német entomologus (1743—1831) nevének rövidítése.

Helmholtz *Hermann Lajos Ferdinánd* német fizikusnak 1899 jun. 6. a berlini egyetem előtt mellszobrot állitottak (Herter Ernő mintázta). V. ö. *Bezold* emlékbeszédjét (Lipcse 1895) s a Deutsche Rundschauban közölt nekrologot (1894); *Pallagi* Gyula, H. (Budapesti Szemle, 1898. évf.).

Helmia (növ.), l. *Inséggyökér*.

Helmichthyidae, l. *Leptocephalidae*.

Helmle *Lőrinc*, német üvegfestő, szül. Breitenauban (Bajorország) 1783., megh. Freiburgban 1849. Bátyjával Endrével különösen a freiburgi monostortemplom ablakait látta el üvegfestményekkel, utóbb svájci, francia és angol templomok számára is dolgoztak. Különösen szépek a kölni székesegyház és a bergheimi templom számára festett ablakok.

Helmstedt, braunschweigi város, (1895) 12,891 lakossal.

Helotarsus (állat), a sólyomfélék családjába tartozó madárnem, melynek két ismert faja Afrika déli és középső vidékein él. Szirti sas nagyságuak.

Helsted *Axel*, dán festő, szül. Kopenhágában 1847. Eleinte Párisban Bonnas tanítványa volt, majd Olasz- és Angolországban tartózkodott. Genreképeiben meglehetősen olcsó humor nyilatkozik, mindazonáltal nagyon népszerüek és sok reprodukcióban ismeretesek. Ilyenek: A Borghese-nyaralóban; A lecke után; Fölolvasás hölgyek előtt; A szégyenlős kérő; A városi tanács. Legnépszerübb képe: A küldöttség (1893).

Heltai 1. *Ferencet* 1896. az oklándi kerületben (Udvarhely) országgyülési képviselőnek választották.

2. *H. Jenő* újabban irta: *A hét sovány esztendő* (Budapest 1897); *Két monolog* (I. Az omnibusz költészete. II. Egy ablak alatt, u. o. 1898); *Kalandos történetek* (u. o. 1898); *Egyiptom gyöngye* c. operettjét először adták a magyar szinházban 1899 febr. 17. (zenéjét szerzette *Forrai* Miklós); *Makai* Emillel irt vigjátéka: *A királyné apródja* szinre került a vigszinházban 1899 máj. 26.

Helten, *Willem Lodewijk*, van, hollandi nyelvtudós, szül. Hedelben 1849 aug. 30-án. 1882 óta a groningeni egyetem tanára. Művei: Über die Wurzel *lu* im Germanischen (1873); Fünfzig Bemerkungen zum Grimm'schen Wörterbuch (1874); De Klinkers en Medeklinkers in de Nederlandsche Taal (Rotterdam 1875); Het Werkwoord (u. o. 1877); Vondel's Taal (u. o. 1881); Over Middelnederlandschen Versbouw (Groningen 1884); Middelnederlandsche Sprakkunst (u. o. 1886); Altostfriesiche Grammatik (Löwen 1890). Szövegkiadásai: Drie Kluchtspelen uit de 17 de eeuw (Rotterdam 1871); Nieuwe Refereinen von Anna Bijns (Gent 1886) stb.

Helvetán (ásv.), l. *Csillám* (IV. k.).

Helyettes esküdt, l. *Esküdtbiróság*.

Helyi vétel és *helykülönbség melletti vétel* (distance-vétel), l. *Vétel* (XVI. k.).

Helym, a XIII—XIV. sz.-beli csöbör- v. fazékalaku sisak középkori neve. L. *Sisak* (XV. k.).

Helynevek (IX. k.). Az a rendetlenség, mely a magyarországi H. tekintetében fennállott, szükségessé tette a községi és egyéb H. ügyének szabályozását. Az e célra alkotott 1898. IV. t.-c. kimondja, hogy minden községnek csak *egy* hivatalos neve lehet; mindennemü helynévváltoztatás a belügyminiszter hatáskörébe tartozik, ki ezen jogát az illető községek és a törvényhatósági közgyülés meghallgatásával gyakorolja. E H. változásainak nyilvántartása céljából a m. kir. központi statisztikai hivatal állandó országos törzskönyvet vezet s az ezen célból szervezett *országos községi törzskönyv-bizottság* feladatává tétetett a nevek helyesirásának megállapítása, az azonos nevek kiküszöbölése s újonnan alakuló községek elnevezése iránti javaslat. A hivatalos H. kizárólagos használata az összes állami, törvényhatósági és községi hatóságok és hivatalok, valamint az ezeknek közvetlen rendelkezése alatt álló intézetek és üzemek s a nyilvánossági joggal biró iskolákra nézve (tankönyveik tekintetében) kötelezővé tétetett. Amennyiben azonban ezen kényszer az egyházi hatóságokra nem terjesztetett ki, sőt az iskolák nyomtatványain és a tankönyvekben, valamint törvényszéki cégbejegyzések szövegében s egyéb okmányokban a hivatalos név mellett az ettől eltérő történeti v. köz-

használatu elnevezéseknek magyarázólag (zárójelben) való felttüntetése is megengedtetett, ezen törvény csak félig oldotta meg feladatát. TH—V.

Helyszini szemle, l. *Birói szemle.*

Hematidrózis, l. *Kromidrózis* (XI. k.).

Hematokrit (gör.), igy nevezték el az olyan készüléket, melynek segedelmével a vérben foglalt vérsejtek és plaszma aránylagos mennyiségét térfogat szerint határozzák meg.

Hemialbumóz, igy nevezi *Kühne* a fehérjék emésztődése közben képződő egyik átmeneti terméket, mely az emésztés továbbtartama alatt peptonná lesz.

Hemicidaris *Ag.*, kövült állat. A szabályos tüskebőrüek *(Echinoidea)* rendjén belül a *Diadematidae* alcsaládjába tartozó kihalt nem. Középnagyságu, kerek, a felső oldal erősen domboru. A tüskék hengerdedek, hosszuak, nagyok, néha buzogányalakuak, a dudorok, amelyen a tüskék ülnek, átlyukasztottak és apró dudorokkal körül vannak övezve. A paleozoos-korszak végétől kezdve az ó-harmadkorig éltek. LÓRENT.

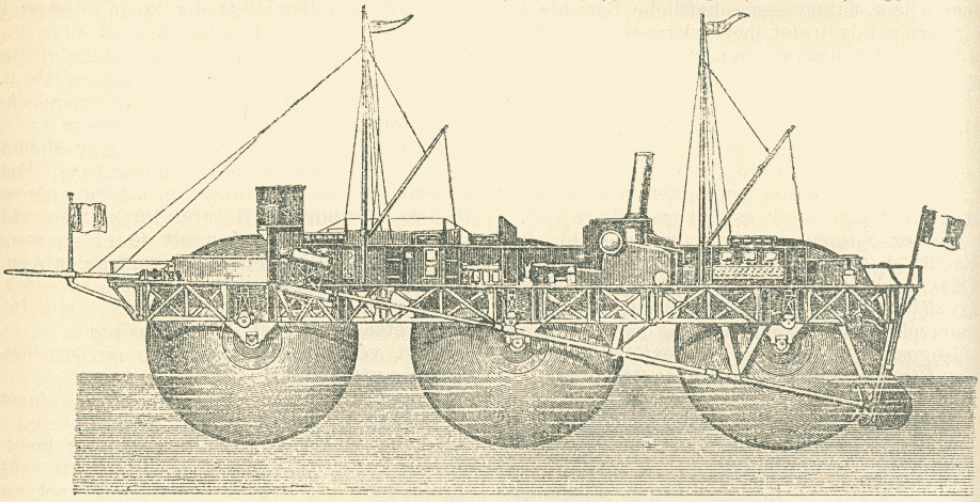
Hemidóma (gör.), kristálytani fogalom, a. m. féldóma. L. *Dóma* (V. k.).

Hemorrhoidák (gör.), a vivőerek kóros tágulása folytán keletkezett csomók, melyek leggyakrabban a végbél körül fejlődnek. Borsónyi, diónyi, sötétkékes, vöröses, vérzésre hajlamos csomók. A végbél vivőeres csomói (aranyeres csomók) lehetnek belsők és a végbélből kilógó külsők. Főleg az utóbbiak fájdalmasak és általában vérzésre, elgenyedésre hajlamosak. Gyógyításnál első feltétel a nyugalom, az ülő életmód — mely leggyakoribb oka — kerülése, meleg fürdők használata és kizáródott csomóknak kokainos vazelinnel való visszahelyezése; esetleg operativ beavatkozás. L. még *Aranyér* (II. k.).

Hempstead (ejtsd: hempszted), 1. county Arkansas É.-amerikai államban, 3100 km² területtel, 19.015 lak. — 2. *H.*, New-York államhoz tartozó falu, Long Islandon, Brooklyntól 33 km.-nyire K-re. A hollandok alapitották 1640. s *Heemstede*-nak nevezték, (1890) 4831 lak. Mellette van *Garden City* falu, melyet Steward newyorki kereskedő alapított. Van székesegyháza, fiu- és leány-college-e.

Hems, l. *Höms.*

Henckell *Károly Frigyes*, német iró, szül. Hannoverben 1864 ápr. 17-én. 1883—86. Berlinben, Heidelbergában és Münchenben germán filologiát, történelmet és közgazdaságtant hallgatott. 1890. Zürichbe költözött, 1895 óta a zürichi és lipcsei *Karl Henckell und Co.* könyvkiadó cég társtulajdonosa. Többnyire politikai versei forradalmi és szocialista jellegüek. Művei: Umsonst. Ein sociales Nachtstück (Berlin 1884); Poetisches Skizzenbuch (Minden 1884); Quartett (Hamburg 1886); Strophen (Zürich 1887); Amselrufe (u. o. 1888); Diorama (u. o. 1889); Gründeutschland (Lipcse 1890); Trutznachtigall (Stuttgart 1891); Aus meinem Liederbuch (München 1892); Zwischenspiel (Zürich 1894); Moderne Dichterabende (u. o. 1895); Ada Negri (u. o. 1896). Egyéb kiadványai: Buch der Freiheit, Anthologie socialer und politischer Freiheitsdichtungen aller Völker (Berlin 1892); Sonnenblumen, Flugblätter der Lyrik (Zürich 1895—99).

1. ábra. Hengerhajó (hosszmetszet).

Henckel von Donnersmarck *Leo* gróf megh. 1895 dec. 27. Fia *Viktor* német nagykövetségi tanácsos és főtitkár Konstantinápolyban.

Hendrich *Hermann*, német festő, szül. Heringenben 1856 okt. 31. Münchenben Wenglein József tájképfestőnek és Berlinben Bracht Jenőnek volt tanítványa. Északi utazásain szerzett benyomásai, Wagner Rikárd műveinek és Böcklin képeinek tanulmányozásával kapcsolatban, az északi mondavilág sajátságos ábrázolására vezették. H. a mondákat alkotó nép módjára képeiben a természeti tüneményeket emberi cselekvényekkel érzékíti meg. Fantasztikus hangulatu tájképei közül a leghiresebbek: A bolygó hollandi; Az alvó Brunhilda; Siegfried halála; Siegfried temetése; Trisztán halála; Eigil hős megpillantja Walhalla várát (Eulenburg gróf balladája után, a német császár tulajdona); Ágir leányai; Krisztus a Golgothán.

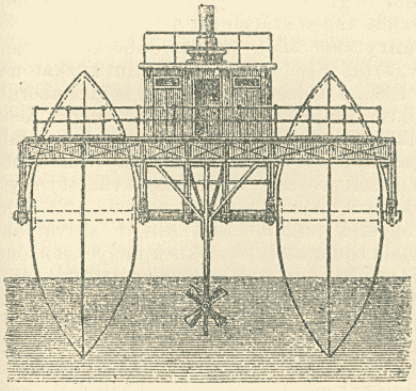
Hendrichs *Hermann,* német színész, «a német színpad utolsó nagy romantikusa», szül. Kölnben 1809 okt. 17., megh. Berlinben 1871 nov. 1. Először Darmstadtban lépett föl 1831. Miután több nagyobb német színpadon szerepelt, 1844—64. a berlini udvari színház tagja volt. 1864. nyugdíjba ment és azóta egész Németországban, Oroszországban és Amerikában vendégszerepelt. 1871. átvette a berlini Viktoria-színházat, de csak rövid ideig vezethette. H. hősszerepeket játszott és ifjuságában mint hősszerelmes az ünnepelt Devrient Emilt is utólérte. Később Götz, Örindur, Egmont és Tell Vilmos voltak legjobb szerepei.

Hengelmüller *László* 1898. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot.

Hengelo, falu Overyssel németalföldi tartományban, (1889) 10,683 lak., vasúti csomópont, jelentékeny szövő-fonó iparral.

Hengeres kártoló, l. *Kártológép* (X. k.).

Hengerhajó, Bazin francia mérnök tervei szerint épített, sajátságos szerkezetü gőzhajó, melyet 1896 aug. St.-Denisben bocsátottak vizre (l. az *1—2. ábrát).* E próbaképen épített, 38·5 m. hosszu

2. ábra. Hengerhajó (keresztmetszet).

és 11·5 m. széles kis hajó tulajdonképen erős gerendákból készített keretszerkezetből áll, mely az eléje helyezett hat darab, egyenkint 10 m. átmérőjü és 3 m. szélességü úszó kereken nyugszik, illetve úszik. Két-két kerék egy közös tengelyen a rámaszerkezetbe van illesztve. A keret által alkotott fedélzeten vannak a lakóhelyiségek, gépek és kazánok. A hajót magát közönséges hajó-csavar, melynek külön gépezete van, hajtja, mig az úszó-kerekek, a hajó mozgásánál forgásuk következtében, a viz ellentállási képességét vannak hivatva csökkenteni és igy aránylagos géperő kifejtése mellett a hajó sebességét fokozni. A hajósebesség további fokozása céljából minden úszó kerékpárt még egy külön segédgépezet forgatja és pedig a hajó menetsebességével arányos gyorsasággal. E H. alig felelt meg a várakozásnak, miután eddigelé sikerült próbameneteiről mitsem tudnak. F—Y.

Hengrat, Magyarország középkori földrajzában a. m. Zay-Ugróc.

Heniochosz (gör.), kocsivezető, különösen a görög hőskorban volt fontos személy, midőn a hősök hadi kocsikon vonultak az ütközetbe és magukhoz méltó ellenfélt keresve, a csatarend elé törtettek. Ha aztán találtak ellenfelet és a páros viaskodás megkezdődött: a hősök a kocsiban állva küzdöttek, mig a kocsinak sorsa a H.-ra volt bizva. Ugyanazért Homerosnál a H.-ok rendesen név szerint vannak megemlítve. V. ö. *Gladstone,* Juventus mundi és Homeric synchronism. L. M.

Henke *Vilmos Jakab Fülöp,* német anatomus, megh. Tübingában 1896 máj. 17.

Henley (ejtsd: henli) *Vilmos Ernő,* angol költő, szül. Gloucesterben 1849. 1877—95. egymásután a Magazine of Art, The Scots Observer, The National Observer és The New Review szerkesztője volt. Verses művei: In Hospital (4. kiad. 1893); A book of verses (1888); London voluntaries (1893); Poems (1898). Egyéb művei: Views and Reviews (2. kiad. 1892); Tudor translations (irodalomtörténeti tanulmányok); Lyra heroica (1892); English lyrics: Chaucer to Poe (1897); The poetry of Wilfr. Blunt (Wyndhammel együtt, 1898). A Centenary Burns (1898) c. munkában megirta a Life, genius and achievement c. fejezetet. 1896. megindította Byron műveinek 12 kötetre tervezett kiadását, melyből eddig egy kötet jegyzetekkel ellátott levél jelent meg.

Henne *Sándor,* belga történetiró, szül. Casselben 1812. Gyermekkorában Belgiumba költözött. Tanulmányainak befejezése után a belga hadügyminisztérium aligazgatója lett. 1889-ig a brüsszeli szépművészeti akadémia titkára és a Société de l'histoire de Belgique elnöke volt. A belga tudományos akadémia tagja. *Wauters* A.-val együtt irott műve: Histoire de la ville de Bruxelles (Brüsszel 1843—45). Önálló munkái: Notice historique, statistique et descriptive de la ville de Bruxelles (u. o. 1846); Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique 1858—60, 10 köt.); Histoire de la Belgique sous le règne de Charles-Quint (1861); Mémoires de Pontus Payen (1860—61); Mémoires anonymes sur les troubles du XVI. siècle (1864—66).

Hennings *János Frigyes,* német festő, megh. Münchenben 1899 jun. végén.

Hennique *Leó,* francia regény- és szinműiró, szül. Guadelupeban 1851 nov. 4. Több éven át a párisi arzenál könyvtárában volt alkalmazva. Regényei, melyek Zola műveinek erős hatása alatt állanak, a következők: La Dévouée (1878); Elisabeth Couronneau (1879); Les funérailles de Francine Cloarec; Benjamin Rozes (két novella, 1881); Les hauts faits de M. de Ponthau (1880); L'accident de M. Hébert (1883); Poeuf (1887); Un caractère (1889). Szinművei, melyek több párisi szinházban kerültek előadásra: L'empereur d'Assoucy (Godde Györgygyel, 1880); Pierrot sceptique (némajáték, Haysmans-szal együtt, 1881); Esther Brantès (1887); La mort du duc d'Enghien (1886); Jacques Damour (Zola novellája után, 1887); Amour (1890); Deux patries (1895).

Hennyey *Vilmos* (Hager), igazgató a postatávirda-vezérigazgatóságnál, szül. Bécsben 1864 jul. 31. Jogi tanulmányait a pozsonyi akadémián kezdte és a budapesti egyetemen fejezte be, hol jogi és államtudományi doktorátust szerzett. 1895. letette az ügyvédi vizsgálatot, ügyvédi gya-

korlatot azonban nem kezdett. 1884 óta van államszolgálatban. Kezdte a legalsó fokon, mint posta-távirdagyakornok. 1887. fogalmazó, 1890. felügyelő, 1892. titkár, 1895. tanácsos, 1898. igazgató lett. Jelentős szerepe volt a postareformok megalkotásánál, melyekkel a magyar posta az idegen államok posta-intézményeit nem csupán elérte, de sokban meg is előzte. Ő rendezte be a mozgópostákat kocsipostai rovatolásra, ő dolgozta ki többek közt a postai csomagok sommás kezeléséről szóló utasítást és az ajánlott levelek sommás kezelésére vonatkozó szabályzatot. A posta-távirdatisztképző tanfolyam alakulásakor a posta-távirdastatisztika tanára lett, jelenleg a posta-távirdajogot és törvényismerettant adja elő. 1891. a kereskedelemügyi miniszter képviseletében a müncheni értekezleten tárgyalta a magyar-osztrák-német kocsipostai portó felosztásának kérdését; 1893. a chicagói világkiállításra küldték ki; 1896. a budapesti nemzetközi távirda-értekezlet munkálataiban bő része volt; ekkor szerzett érdemei elismeréséül a magyar nemességet nyerte hennyei előnévvel. 1897. mint Szalay Péter elnökigazgatónak, Magyarország és Szerbia képviselőjének adlátusa a washingtoni nemzetközi postaértekezleten szerepelt, 1898. pedig megint mint Szalay Péter adlátusa működött közre a Magyarország és Oroszország közti postaegyezmény kötésénél. Jelenleg a vezérigazgatóság postaüzleti ügyosztályának vezetője.

Henrici *Ernő*, német Afrika-utazó, szül. Berlinben 1854 dec. 10. Középiskolái nak elvégzése után a berlini egyetemen germanista tanulmányokat folytatott, melyeknek eredményeképen Die Quellen von Notkers Psalmen c. tanulmányát és Boëtius c. drámáját (Drezda 1882) tette közzé. 1879—81. a tanári pályán működött, melyről azonban az antisemita mozgalomban való részvétele miatt le kellett mondania. 1887. négy hónapig tartó utazást tett a Togo-földön, melyről a következő műve szól: Das deutsche Togogebiet und meine Afrikareise (Lipcse 1888). A német Togo-társaság a Togo-földön való telepítvények szervezésével bizta meg és 1888—91. ezzel foglalkozott. Ez idő alatt irta Lehrbuch der Ephesprachen c. nyelvészeti munkáját is (Lipcse 1891). 1891-től fogva Dél-Amerikában, Costaricában él.

Henri deux stilus (ejtsd: añri dő —), a XVI. sz. második felében divó francia renaissance-ot — mely egyszersmind a francia renaissance fénykorát jelzi — szokás e néven nevezni az 1547—1559-ig uralkodott II. Henrikről, ki alatt az virágzásának tetőpontját éri el. Az I. Ferenc alatti renaissance naivságát, gazdagságát és játszi csapongását nagyobb mérséklet, önuralom és a klaszszikus formákhoz való visszatérés váltja fel. E korszakban épitenek a legnevesebb francia építészek, mint Lescot Péter, Bullant János, Philibert de l'Orme, Ducerceau és mások (l. *Építészet*, VI. k. 253.). és építik a Louvre-t, a Tuileriákat, az aneti kastélyt stb. Ekkor készülnek a hires sainte-porchaire-i fayenceok, és az ízlés remekeit állítja elő a butorasztalosság, üvegfestészet stb. II. Henrik halála után az utolsó Valois-k alatt a renaissance mindinkább átalakul, mig végre XIII. Lajos uralkodása alatt egészen a barokba megy át.

Henrik, 1358 szept.—1379 febr. pilisi apát volt. Az archeologiai szempontból oly nagy fontosságu aacheni kápolna építése és fölszereléséhez királyi biztosul őt küldte Nagy Lajos király. 1367 második felében már készen állt az épület. A magyar ötvösség remekeit is ő szállíttatta a kápolnába, s a bőven felszerelt Szt.-László-kápolnát ő helyezte a káptalan és a polgármester gondozása alá. 1367. körül egy időre megvált apáti méltóságától s Alsó-Ausztriába vonult, de 1377 jan. ismét az apáti székben találjuk, 1379-ig, mely idő alatt kiváló szigorral vezette és gyarapította az apátság javait. V. ö. *Békefi*, A pilisi apátság 179. 188. 256. 299.; Archaeol. Ért. XII. 193.; Cist. névtár 1879. 25. l.; *Fuxhoffer*, Monaster. II. 114.; *Fejér*, Cod. dipl. IX. 5. 525. KAR.

Henrik (Bourbon H.), herceg, l. *Bardii gróf*.

Henrik Ferdinánd, osztrák főherceg és magyar kir. herceg, IV. Ferdinánd toscanai nagyherceg legifjabb fia, szül. Salzburgban 1878 febr. 13-án, hadnagy a 6. sz. dragonyos-ezredben.

Henriquinquisták, Franciaországban Chambord gróf (IV. k.) hiveinek neve. Ők ugyanis Chambord grófot *V. Henrik* (Henri Quint) néven nevezték. Innen származik a H. elnevezés.

Henry (ejtsd: añri), francia táborkari vezérőrnagy, szül. 1849., megh. 1898. Mint közkatona lépett 1865. a hadseregbe, ahol az 1871. háborúban emelkedett saját erejéből hadnagyi rangra. Később a nélkül, hogy hadi iskolát végzett volna, a táborkarba jutott. Őt szemelték ki a táborkar főnökei arra a szerepre, hogy az árulással vádolt Dreyfust vallomásra birja, ami ugyan nem sikerült. A hadi törvényszék mindamellett hitt H. szavainak és az általa bemutatott leveleknek, melyeket azonban nem Dreyfus, hanem H. s társai gyártottak. Miután Pellieux, Gonse és Boisdeffre tábornokok esküvel erősitették meg H. terhelő vallomását, a törvényszék Dreyfust elitélte. Midőn 1898. a pör revíziója napirendre került, Cavaignac hadügyminiszter a pöriratokat megvizsgálta és e közben H. csalárd üzelmeit felfedezte. H. végül be is vallotta tettét, mire Cavaignac parancsára a Mont-Valérienra vitték, ahol másnap reggel átmetszett torokkal halva találták. A táborkar és hirlapjai mentegetni iparkodtak tettét, önmagát feláldozó hősnek mondották és emlékszobrára gyüjtést rendeztek. Rövid idő alatt azonban felhagytak a gyüjtéssel. Özvegye a Dreyfus-pör revíziója alkalmával férjének ártatlanságát hangoztatta. V. ö. Vasárnapi Ujság (1898. 37. sz.). M. L.

Henry törvénye, l. *Abszorpció* (I. k.).

Henschel *János Verner*, német szobrász, szül. Casselben 1782., megh. Rómában 1852. Heyd tanítványa, Párisban is tanult és 1820. tért vissza Casselbe. Legsikerültebb művei: Charitas; Reichenbach gróf siremléke a casseli temetőben; szt. Bonifác szobra Fuldában; a Hermant és Dorottyát ábrázoló kútcsoport Potsdamban, a pompéji fürdőben.

Henschel-Jonval-turbina, l. *Vizi kerék* (XVI. k. 914.).

Henseler *Ernő*, német festő, szül. Wepritzben 1852 szept. 27. Festészeti tanulmányait 1870. a berlini művészeti iskolán, 1871-től kezdve pedig Weimarban végezte, hol különösen genre- és táj-

képfestéssel foglalkozott. Miután már Weimarban Ebéd a vadászaton (1875), Korcsmai jelenet (1877, darmstadti képtár) és Pihenő a vadászaton c. képeivel feltűnést keltett, 1877. visszatért Berlinbe, hol a művészeti iskolán tanársegéd lett. 1881. kinevezték a királyi műipari muzeum tanárának, 1888 óta a technikai főiskola magántanára. Legjobb genreképei: Az aratók reggelije (1883); Rozs-aratás (1886); Pihenő (1890); Zabaratás (1891); A napi munka után (1898). Egyéb képei közül említendők: A jótevő nő (1887, milwaukee-i képtár); A szabadság megmentése (1892); Hoffmann von Fallersleben arcképe (1893, berlini nemzeti képtár); Parlamenti reggeli Bismarcknál (1896); Az ötödik hadosztály a vionville-i csatában (1897).

Hensen *Viktor*, német fiziologus, szül. Schleswigben 1835 febr. 10. Tanulmányait Würzburgban, Berlinben és Kielben végezte. Kielben a fiziologia tanára és a fiziologiai intézet igazgatója. Mint a porosz képviselőház tagja (1887) a haltenyésztés emelésének érdekében buzgólkodott s mint a német tengerek tudományos megvizsgálására kiküldött bizottságnak tagja, résztvett a bizottság évi jelentéseinek, meg a megfigyelő állomások eredményeinek közzétételében. Legnagyobb érdemeket a planktologia (l. *Plankton*, XVI. k.) megalapítása körül szerzett. 1889. a Humboldt-alapítvány megbízásából a *National* nevü német gőzösön expediciót vezetett (l. *Tengeri tudományos expediciók*, XVI. k. 91.), melynek eredményeit következő művében foglalta össze: Über die Bestimmung des Planktons oder des im Meere treibenden Materials an Tieren und Pflanzen (Berlin 1888). Egyéb művei: Physiologie des Gehörs (Lipcse 1880); Physiologie der Zeugung (u. o. 1881). Haeckelnek a Plankton-expedició elleni támadásaira a Die Plankton-Expedition u. Haeckels Darvinismus c. munkával (Kiel 1891) felelt.

Hensler *Károly Frigyes*, német szinműiró, szül. Schaffhausenban 1761 febr. 2., megh. Bécsben 1825 nov. 24. Egyetemi tanulmányait Göttingában végezve Bécsben került, ahol mint drámairó lépett fel. 1813—15. a lipótvárosi, 1817. a wiedeni, 1822-től fogva pedig az általa épitett józsefvárosi szinházat vezette. H. közel 200 darabot irt, ezek között kettő jó ideig tartotta magát a bécsi szinpadon: Das Donauweibchen és Die Teufelsmühle am Wienerberg.

Hentzi-szobor. A Budán a Szt.-György-téren 1852 jun. 11. leleplezett szobor ügye, mely annyi jogos megbotránkozásnak volt szülője Magyarországon, Erzsébet királyné gyászos halála után megoldásra talált. A király ugyanis indittatva érezte magát annak az óhajtásának kifejezésére, hogy Erzsébet királyné emlékszobra a budai Szt.-György-téren állittassék föl. Ennek következtében a H.-t onnan el kellett távolitani. Hová vigyék a szobrot? arra nézve többféle indítvány merült fel. Jókai Mór a Magyar Hirlap 1898 nov. 26-iki számában azt tanácsolta, hogy vigyék a budai katonatemetőbe, hol Hentzi és elesett társainak hamvai nyugosznak. Ennek ellenében a budai katonatemetőnek feloszlatása a székes főváros fejlődésének szükséges következménye gyanánt kilátásba helyeztetvén, Bánffy Dezső báró miniszterelnök a képviselőház 1898 dec. 11-iki ülésén előadta, hogy Hentzi és társainak tetemeit a budai császári és királyi gyalogsági hadapródiskola kertjébe viszik át s a sír fölé állítják a szobrot, mint síremléket. Az ellenzék ezt az intézkedést azért rosszalta, mert a szobrot iskola elé viszik, az ifjuság példájaként. A hamvak átszállitása 1899 jul. 24., a szobor ünnepélyes átadása a hadapródiskola parancsnokságának József főherceg jelenlétében, Lobkowitz Rudolf Nándor budapesti hadtestparancsnok által u. a. év aug. 12. megtörtént. A síremlék régi feliratai mind megmaradtak, talapzatán pedig új vaslapon ez a felirat áll: «Unter diesem auf Allerhöchsten Befehl Seiner Majestät des Kaisers und Königs Franz Josef I. vom St.-Georgs-Platze hieher übertragenen Denkmale ruhen die pietätvoll gesammelten letzten Reste der gefallenen Krieger. 1899.»

Ugyanezen a napon a főváros függetlenségi polgársága a Krisztina-templomban tartott gyászmisén, valamint a budai honvédemlék előtt tömegesen megjelent, s ellentüntetéskép a honvédemléket megkoszoruzta. Az ellenzék részéről az aug. 12-iki H. ünnepélyes felavatása, különösen a honvédségnek, velök a Ludovika-akadémia növendékeinek az ünnepélybe bevonása miatt a képviselőházhoz több kérvény adatott be, mely ezeket a kérvényeket 1899 okt. 11. tárgyalta s aránylag rövid vita után az irattárba helyezést határozta.

Heő-Bába, kisközség Borsod vármegye mezőcsáti j.-ban, (1891) 794 lak., 3727 kataszt. hold területtel. Kelta eredetü sodrott bronz karperec, továbbá kőeszközök, kagylógyöngyök és egy kőbalta lelőhelye.

Heő-Papi, kisközség Borsod vármegye mezőcsáti j.-ban, (1891) 905 lak., 2891 kataszt. hold területtel. Lakosai hajdan az egri püspökség papi nemesei voltak (innen vette nevét), kiket I. Lipót király megnemesített, most nagyban foglalkoznak dinnyetermeléssel.

Heő-Szalonta, kisközség Borsod vármegye mező-csáti j.-ban, (1891) 440 lak., 1943 kataszt. hold területtel. Hamvvedrek és prehisztorikus cserépdarabok lelőhelye.

Heppenheim, hesseni város, (1895) 5409 lak.

Heptakord (gör.), a görög zenében a Terpander által alapitott héthúros lirát jelentette következő sorrenddel: e, f, g, á, c, d, é. A teljes dóriai zöngsorból hiányzó ötödöt (H.-t) később Pythagoras adta hozzá. A H. mai értelemben hét hangból álló zöngesort jelent, mely öt egész és egy nagy félhangból áll, mely a harmadik és negyedik zöngefok közé esik, vagyis a mai diatonikus C-skálánkat: c, d, e, f, g, a, h, c, mely helytelenül nevezetik *oktakord*-nak, miután a nyolcadik hang csak ismétlése az elsőnek. Á. K.

Herakleion, l. *Platamona.*

Heraszkov *Matvejevics Mihály*, orosz költő, szül. Szt. Pétervárott 1733 okt. 25. (ó-naptár), megh. Moszkvában 1807 szept. 27. Szt. Pétervárott tanult s a katonai pályára lépett, majd a moszkvai egyetem tanára lett. Kortársai az *orosz Homér* nevet adták neki, mert két hősköltemény irt: Rasszijada (1779) és Vladimir (1785), amazt 12, emezt 18 énekben, amabban Kazan meghódi-

tását, emebben pedig a kereszténységnek Oroszországban való diadalmaskodását irván le. E hősköltemények csak irodalomtörténeti jelentőséggel birnak. Irt még H. drámákat, regényeket, meséket, epikus verseket és dalokat is.

Hérault, francia département, (1896) 469,684 lak. 1897-iki termés: 88,770 hl. búza, 41,030 hl. rozs, 8960 hl. árpa, 77,000 hl. zab és 10.097,796 hl. bor.

Herbert *Hilary A.*, északamerikai államférfiu. Gyermekkorában szüleivel Alabamába ment, ahol jogi tanulmányokat folytatott. Később Montgomeryben (Alabama) ügyvédi irodát nyitott. A polgárháboru elején önkéntes csapatot szervezett, melylyel a konfederált sereghez csatlakozott. Az ellenséggel szemben kitüntette magát, ezredes és az alabamai 6. számu önkéntes ezred parancsnoka volt, de 1864. egy csatában annyira megsebesült, hogy szolgálatra képtelen lett. Amikor meggyógyult, visszatért az ügyvédi pályára. 1879. a kongresszus tagja volt, utóbb pedig a tengerészeti bizottság elnökének választotta meg. 1893. Cleveland elnök tengerészeti államtitkárnak nevezte ki.

Herbette *Gyula* francia diplomatát a berlini udvartól, hol nagykövet volt, 1896. visszahivták. Utódja Noailles marquis lett.

Herbichia *Zaw.* (növ.), a sugaras fészkesek génusza, tulajdonképen a Senecio algénusza. A *H. Carpatica* Zaw. vagy *Senecio Carpaticus* Herbich a Kárpátok havas tetőinek jellemző, csinos füve.

Hercegszőllősi zsinat, l. *Zsinatok.*

Hercen *Sándor*, orosz fiziologus, *H. Sándor* (IX. k.) fia, szül. Vladimirban 1839. Miután Svájcban és Londonban orvosi és természettudományi tanulmányokkal foglalkozott, beutazta Norvégiát és Izlandot s 1863. Firenzében telepedett le, ahol 1877. az Istituto superiorén a fiziologia tanára lett. 1881. ugyanabban a minőségben meghivták a lausannei akadémiára. Számos művei közül említendők: Az alsóbbrendű állatok összehasonlító boncolástana (oroszul 1862); Analisi fisiologica del libero arbitrio umano (Firenze 1879); Gli animali martiri, i loro protettori e la fisiologia (1874); Cos'è la fisiologia? (1877); Lezioni sulla digestione (1877); Il moto psichico e la coscienza (1879); Le cerveau et l'activité cérébrale (1887).

Herchenhahn *János Keresztély*, osztrák történetiró, szül. 1754., megh. Bécsben 1795 április 23. Jenában végezte tanulmányait, azután a bécsi (szabadelvü) Realzeitungnak lett szerkesztője, végre mint diplomata működött. Művei: Geschichte Österreichs unter den Babenbergern; Gesch. Kaiser Josephs I. (2 köt.); Die Belagerung von Belgrad unter Prinz Eugen; Gesch. Wallensteins; Gesch. der Entstehung u. Verfassung des kais. Reichshofraths (3 köt. 1792—93). M. L.

Herculia, római város Pannoniában, most *Székesfejérvár* (XV. k.).

Hercynia silva, l. *Herciniai erdő* (IX. k.).

Herczeg *Ferenc* iróí pályája 1895 óta az addig megkezdett irányokban emelkedik. Újabb novellái: *Első fecske s egyéb elbeszélések* (1896). *Szabolcs házassága* c. regényét (1896) az akadémia 1898. a Péczely-féle nagy regényjutalommal tüntette ki. Újabb szinművei: *Honthy háza* 3 felvonásos dráma, mely 1896 febr. 14. került szinre először a nemzeti szinházban nagy sikerrel; *Nászuton*, énekes bohózat 3 felv. (a népszinházban 1896 nov. 24. adták először); *Gyurkovics leányok*, melyben ugyanily cimü regényének tipikus alakjait vitte szinpadra, a magyar szinháznak 1897 jan 17. óta legnépszerübb répertoiredarabja. Legújabb művei: *Simon Zsuzsa* (regény, Budapest 1898); *Az új nevelő és más elbeszélések* (u. o. 1898); *Egy leány története* (elbeszélés, u. o. 1899); *Az első vihar* (szinmü 4 felv., u. o. 1899); *Gyurka és Sándor* (újabb adatok a Gyurkovicsfiuk történetéhez, u. o. 1899). H. műveinek nagy része németül is megjelent részint gyüjteményes vállalatokban, részint egyenként; egy részök cseh és szerb nyelvre is le van fordítva. Műveiben előkelő hang, bizonyos művészi pongyolaság, a modern magyar társaság eleven rajza, az elbeszélés nyugodt és biztos menete azok a vonások, melyeket a kritika legszivesebben méltat. H. jelenleg orsz. képviselő. Az akadémia 1899. lev. tagjául választotta. N. L.

Herczegh *Mihály* az 1897—98. iskolai évben a budapesti tud.-egyetem rektora volt. Újabban megjelent tőle: *Magyar házassági jog. 1894: XXXI. t.-c.* (Budapest 1896); *Magyar polgári törvénykezési rendtartás* (5. átdolg. kiad., u. o. 1896).

Herczl *Kornél*, festő, l. *Herzl* (IX. k.).

Herdecke, város, Arnsberg porosz kerület hageni járásában, a Ruhr folyó mellett, régi evangelikus és katolikus templommal, (1895) 4330 lak., vasúttal. A város fölött van a *Kaisberg*, melyen Stein báró emlékezetére tornyot épitettek. H. alatt van a *Sonnenstein* nevü 200 m. magas fönsik, melyen évenként juniusban a rajnai-vesztfáliai tornász-szövetkezet ünnepet ül.

Hereford (ejtsd: herriförd) *James Henry*, lord of H., angol államférfiu, szül. Herefordban 1828.; Cheltenhamban nevelték, 1858. ügyvéd lett Londonban. Ugyanebben az évben mint a liberális párt tagja bejutott a parlamentbe is. 1874. és újból 1880—85. korona-ügyész volt. A Gladstonetől 1886. neki felajánlott lord-kancellári hivatalt elutasitá, mivel Gladstonenak homerule-politikáját nem helyeselte s innét kezdve a szabadelvü unionisták legbefolyásosabb tagja lett. 1895. Salisbury harmadik kabinetjében a Lancaster hercegség kancellári hivatalát vette át s ekkor H. lord címmel és peeri méltósággal tüntették ki.

Heresburg, l. *Eresburg* (VI. k.).

Hereszil (növ.), l. *Ptelea.*

Herford, porosz város, (1895) 21,575 lak. 1897. itt egy Wittekind-emléket lepleztek le.

Herford *Károly Harold*, angol iró, szül. Manchesterben 1853. Miután Cambridgeben befejezte tanulmányait, komoly tanulmányokat folytatott Shakespere koráról és a német irodalomról. Idevágó főbb művei: Essay on the romantic and classical styles (1880); Literary relations of England and Germany in the XVI. century (1886). 1887 óta az aberystwithi University College of Wales-en az angol nyelv és irodalom tanára. 1894. kiadta Ibsen Brand-jának verses fordítását.

Herfurth *József*, tanár, szül. Eperjesen 1820 nov. 13., megh. 1895 nov. 27. Eperjesen, Rozsnyón, a tübingai, jenai és berlini egyetemeken tanult. 1845—49. elébb Lónyay Gábor, utóbb Podmaniczky János gyermekeinél nevelősködött. Eperjesre visszakerülvén, 1850 jan.-tól Eperjesen, mint póttanár a teologusoknak az egyháztörténetet adta elő 1854-ig. A következő iskolai évben gimnáziumi tanár lett. Több éven (1851—71) át volt a kollégiumi Magyar Társaság elnöke. 1852. kollegiumi központi bizottsági jegyző. Az újonnan szervezett jogakadémián 1864—75. a magyar jog s alkotmány történetét tanította. 3000 kötetnyi történeti könyvtárát és 6500 frtot érő éremgyüjteményét a kollegiumnak, többi vagyonát, 40,000 frtot pedig az eperjesi ev. leányiskolának hagyta. Buzgó, lelkes, pontos tanár volt, aki különösen az abszolutizmus, a Bach-korszak idején kitünt hazafias szellemü és igaz protestáns lélektől áthatott előadásaival. HÖRK.

Hergla, tuniszi falu, a Lammamesi öböl közelében, *Horrea Caelia* antik római város romjaival. Lakosainak száma 1500, kikötője jelentékeny.

Hérisson, 1. *Anna Károly*, francia politikus, megh. Surgyban (Nièvre) 1893 nov. 23.

2. *H. Móric*, d'Irrison gróf, francia iró, megh. Constantineban (Algeria) 1898 máj. 9.

Herkomer *Hubert* (IX. k.), angol festő, 1896. a művészi lenyomatok előállítására új eljárást talált föl, mely az eddigiektől abban különbözik, hogy az alkotó művészt függetleníti a reprodukálótól, megengedvén neki, hogy művészi szándékát csorbíttatlan kifejezésre juttassa. A festő képét sürüen folyó festékekkel, melyek különös előállításuk következtében mindig lágyak maradnak, ráfesti egy ezüstözött rézlemezre. Ezt a lemezt behintik fémporral, melytől reliefszerü lesz a fölülete. E relief lemezt galvanikus fürdőben kiteszik a villamos áramnak, minek következtében egy kimélyített lemez rakódik le, melyről közvetlen lenyomatokat lehet készíteni. Az ilyen eljárással készült műlapok világos háttérből gyöngéden kiemelkedő tusrajzok hatását keltik.

Herkulespor, É.-Amerikában használt dinamit, igen különböző összetétellel. Salétrom és magnéziumkarbonát mindig van benne, gyakran cukor is.

Herlufsholm, tudományos iskola és nevelő intézet Seeland dán szigeten, melyet 1565. alapított Trolle Herluf dán tengeri hős és felesége, Brigitta Giee.

Herman *Ottó* (XI. k.). Számos kisebb dolgozata átment iskolai olvasókönyvekbe és stilisztikákba, több cikke pedig, ezek között *A mérges csók* és az *Ave regina* cimüek a napi sajtóban s folyóiratokban földkörüli utat tettek. Az 1896. millenniumi kiállításon bemutatott magyar ősfoglalkozások a külföldi juryt arra birták, hogy külön iratban ismerje el az irány eredeti, úttörő és fontos voltát. Az eredmény *Ősfoglalkozások* c. 1898. a kiállítás főjelentésének V. kötetében és önállóan is megjelent (A magyar ősfoglalkozások köréből, Budapest 1899). Ebből kiindulva bizta meg a kir. m. természettudományi társulat a magyar ősfoglalkozások etnikájának megirásával, amelyen dolgozik. Ezenkivül igazgatja a magyar madárvonulási hálózatokat, intézi a gazdag anyag földolgozását; intézi még a magyar földmívelési kormányzat megbizásából a nagy, gazdasági érdekü madárművet, melynek szövegét *Chernel* István (VI. k.) irja, képeit magyar művészek készítik.

H. Ottóné (családi néven *Borosnyay* Camilla), iró, szül. Kézdivásárhelyen (Háromszék) 1856 nov. 16. Apja borosnyói Borosnyai László ügyvéd, majd kerületi honvéd hadbiró, anyja kézdi-szentléleki Orbay Karoline volt. (Apai részről a család neve rég ismert az irodalom terén. Egyik ősapja borosnyói *L. Simeon* erdélyrészi ev. ref. püspök, mint jeles egyházi iró, ősi nagybátyja borosnyói *L. János* marosvásárhelyi gimnáziumi tanár, mint természetrajzi iró hagyta nyomát irodalmi munkásságának.) Elemi oktatását Karacs Teréz ismert nevelőintézetében nyerte. Ezt végezve, a szülői háznál gondos anyai felügyelet mellett nevelőnő folytatta oktatását, de szellemének irodalmi kimüvelését a klasszikus müveltségü apa magának tartotta fenn s végezte hazafias, nemzeti irányban. Husz éves korában ment férjhez, de házassága nem volt boldog. Ez tette irónővá. Eleinte költeményeket irt, melyek a fővárosi szépirodalmi lapokban különböző álnevek alatt elszórtan jelentek meg (egyik, mely Arany Jánoshoz szólt s a Petőfi-társaság lapjában jelent meg, a nagy költő figyelmét is magára vonta, annyira, hogy sajátkezüleg irt köszönő sorokra méltatta). Elválása után Nagy-Szebenben testvérbátyja Borosnyai B. dr. házánál tartózkodva, *Judith* álnéven tárcákat irt a kolozsvári Ellenzékbe, melyek az erdélyrészi körökben feltünést keltettek, sőt azon túl is, mert e tárcák egyike hivta föl Herman Ottó figyelmét az irónőre, ennek révén ismerkedtek meg s lettek 1885 jul. 26. házastársakká. Nagyobb méretü elbeszélése, *Clémence*: már akkor pár év óta kész volt, de önbizalom hiján nem adta ki. Végre mégis az Egyetértésben, jótékony cél érdekében közrebocsátotta, még mindég Judith név alatt. Ezután ismét tárcákat, apróbb elbeszéléseket irt (Egyetértés, Vasárnapi Ujság, Budapesti Hirlap, Uj Idők, a Hét, stb.), majd egy regényt *Knopfmacher* c. (a Hétnek), mely több apró elbeszéléssel 1896. jelent meg könyvalakban. A gyermek-irodalom terén jelentékeny sikert ért el. Pósa L.-nak Az Én Ujságom c. gyermeklapjában egymást érték a hivatottságra való mesék és versek, melyeknek jó része iskolai könyvekbe ment át. Kötetbe gyüjtve *Eresz alatt* c. 1897. jelentek meg. Ugyancsak a Hét közölte a *Kisvárosiak* c. regényét, mely 1897. került könyvpiacra. Legutolsó kötete (1899) *Clémence* c. elbeszélése, melyet némileg átdolgozva, több aprósággal *Ember volt és egyéb elbeszélések* c. foglalt kötetbe.

Hermann *Gusztáv*, emberbarát, szül. Besztercebányán 1817 aug. 18., megh. Lőcsén 1897 febr. 7. Szüleitől öröklött csekély vagyonával Lőcsén 1844. füszerárukereskedést nyitott és ezt 1866-ig szorgalommal és odaadással vezette, mig 1866. nyugalomba vonult. Azelőtt és azután is a puritán, a szigoru erkölcsü és köztiszteletben álló férfiu oly egyszerüen és takarékosan élt, hogy vagyona százezrekre szaporodott, melynek tetemes részét még életében közmüvelődési,

felekezeti, emberbaráti és közhasznu célokra fordította. Nagylelkü adakozásait 1887. egy a lőcsei ev. egyházközség iskolája számára 20,100 frton megvett háznak adományozásával kezdte meg. Később 100,000 frtot adott egy Lőcsén felállitandó ev. árvaházra, 100,000 frtot egy u. o. létesitendő és az ev. hitközség által kezelendő kórházra, ismét a lőcsei ev. lelkész, segédlelkész és elemi tanítók fizetéseinek javítására 20,000 frtot, a temetőn templomot épittetett 15,800 frt költségen; a besztercebányai gimnáziumnak 10,000 frtot, a kisebb tételeket nem számitva összesen 274,400 frtot fordított, és azonfelül sok ezret az ország minden vidékéről hozzá forduló, leginkább evangelikus egyházakra és iskolákra. Minthogy nem végrendelkezett, többi nagy vagyona egyetlen testvéröcscsére, *H. Lajosra* szállott, aki szintén gyermektelen lévén, bátyja alapitványait részben gyarapította, részben pedig ismét újakat tett. SVÁBY.

Hermannia *L.* (növ.), a Sterculia-félék cserjéje, 90 fajjal Afrika tropusi vidékein, Arábiában, Mexikóban, Texasban és Ausztráliában. Levele többé-kevésbbé tojásdad vagy lándsás, gyakran molyhos, virága ötszirmu, többnyire sárga. Üvegházban vagy világos, 3·5 vagy 8° mérsékü szobában meglehetős nedvesen tartják és teleltetik ki. Enyhe időben szellőztetni kell. Magról v. dugványról szaporitják. BORB.

Hermannsborn, két mésztartalmu vasas savanyuvizforrás, mely a mindeni porosz kormánykerületben levő Pömbsen faluhoz tartozik.

Hermanrich *(Ermanarich)*, a keleti gótok királya, az Amalok nemzetségéből. Győztes hadjáratokat viselt különböző germán és szláv törzsek ellen és a Don, a Tisza, Duna és a Keleti tengerig terjeszté ki hatalmát. A nyugati gótok is elismerték fenhatóságát. 375. azonban a hunnok megrohanták országát és csatában legyőzték, mire a majdnem 100 éves király kétségbeesetten saját kardjába dőlt. Fiát, Winithart a hunnok elfogták s a keleti gótokat leigázták. A német hősmondában H. *Ermrich* név alatt szerepel. M. L.

Hermanson *Róbert Frigyes*, finn jogtudós és politikus, szül. Uleåborgban 1846 febr. 2. 1861—1865. a helsingsforsi egyetemen tanult, melynek jogi kara 1881. magántanárrá, 1884. rendes tanárrá választatott. A Juridiska föreningens tidskrift-ben megjelent cikkein és Om lagstiftningen, dess begrepp och förhållande till öfriga stattliga funktioner (Helsingfors 1881) és Om Finlands ständer, deras förhållande till monarken och till folket c. tanulmányain kivül kiadta a Finlands statsrättsliga ställning (Helsingfors 1892) c. munkáját, melyben az újabb államjogi vizsgálati módnak alapján bebizonyitja a nagyhercegség állami önállóságát. A támadásokra, melyek e munkája miatt pánszláv részről érték, a Bemötande i fråga om Finlands statsrättsliga ställning (Helsingfors 1892) művével felelt. 1891 óta mint az egyetem képviselője tagja a rendi tartománygyülésnek, ahol a svédpárti suecomanokhoz csatlakozott, kiknek legkiválóbb vezéreihez tartozik.

Hermant (ejtsd: ermáñ) *Ábel*, francia szinmü- és regényiró, szül. Párisban 1862 febr. 3. Rövid ideig a párisi École normale tanitványa volt, 1883. adta ki verseit Mes Mépris cimmel, melyeket a szatirikus regények hosszu sora követett. Legjobb müvei: Monsieur Rabosson (az École normale ellen, 1884); Le cavalier Miserey (1887, a hadsereget gúnyoló szatira, mely miatt H.-nak párbajt kellett vívnia); Amour de tête (1890), melyben leirja házasságát Charpentier kiadó leányával, akitől csakhamar elvált; La Carrière (1894, a diplomaták ellen); Le frisson de Paris (1895); Le sceptre (1896). A párisi Renaissance-szinházban előadták La Meute c. darabját, melynek szintén párbaj volt a következése. A Gymnase-ban 1897. szinre került a Carrière szinpadi átdolgozása, 1898. pedig Les Transatlantiques c. komédiája, melyben a francia arisztokratáknak gazdag amerikai nőkkel való házasságát szatirizálja. L. még *Francia irodalom*.

Hermias, 1. előkelő görög férfiu, Platon tanitványa és Aristoteles barátja, egy ideig Mysia helytartója persa főhatóság alatt; aztán feltámadt a persák ellen, akik csellel hatalmukba kerítették és kivégezték (Kr. e. 348.). Nővére Pythias neje volt Aristotelesnek, aki sirfeliratot és egy szép dalt is szentelt H.-nak. Maga H. állitólag egy művet irt a halhatatlanságról. H.életéről és működéséről v. ö. *Böckh* monográfiáját a berlini akadémia évkönyveiben (1853). — 2. *H. Kurionból*, 5 choliambus szerzője, melyek a stoikus bölcselőket gúnyolják (Athenaeus XIII, 563). L. M.

Hermies (ejtsd: ermi), falu Pas-de-Calais francia départementben, 5 km.-nyire Bertincourtól, vasút mellett, (1891) 2459 lak., terjedelmes földalatti üregekkel, melyek háborus időben menedékhelyül szolgálhattak.

Hermonthis, ókori város, l. *Armant*.

Hermsdorf (Nieder-H.), falu Boroszló porosz kerület walsenburgi jár., (1895) 9854 lak., jelentékeny kőszénbányászattal.

Hernani, város Guipuzcoa spanyol tartományban, (1887) 3529 lak., vasúttal, vasművekkel, régi erődítményekkel.

Herne, porosz község, (1895) 19,304 lak.

Herne Hill, London külvárosa Brixton és Dulwich között, élénk vasúti állomással.

Hernsheim, 1. *Ferenc*, német konzul Jalnitban, a Marsall-szigeteken, szül. Mainzban 1845 okt. 22.; 1862. Havre-ban kereskedő lett, majd Mexikóba ment s 1875. a Déli-tengerre öcscséhez. Művei: Beitrag zur Sprache der Marschallinseln (1880) és Südsee-Erinnerungen, 1876—80 (előszóval kiadta Finsch 1883.).

2. *H. Ede*, az előbbinek öcscse, német konzul Matupiban (Duke of York csoport), szül. 1847 máj. 22. Előbb gazdálkodott, majd 1864. szintén tengerre szállt, 1873. saját hajójával hajótörést szenvedett a Liukiu csoportnál. Innen kezdve élénk kereskedelmi tevékenységet fejtett ki a Marsall-szigeteken. Megirta: Der Untergang des deutschen Schooners R. J. Robertson (2. kiad. 1881).

Heroikus (gör.), a. m. hősies, hősre vonatkozó; *heroina*, hősnő; *herománia*, a hőskor iránt való ábránd.

Heroologia (gör.), a hősökről szóló tudomány.

Herpályi, hajdan falu, most puszta Berettyó-Újfalu szomszédságában, tőle keletre (Bihar).

Nevezetessé teszi a hajdan itt épített kéttornyu hatalmas román stilusu egyház. Ennek tornyai közül a déli ma is jó részben fennáll (v. ö. *Bunyitay*, A váradi püspökség története, 2 köt., 362—366., tévedésből összekötve a «de curu» apátsággal). Az északi torony alapfalait most ásták ki. Ez a legfőbb bizonyítéka annak, hogy itt hajdan *apátság* állott. A másik bizonyíték a váradi tüzesvaspróba-lajstrom 203-ik száma. E szerint 1222. Gottfrid aradi prépost pert indított Kátay Mihály fia, Bodon ellen, mert állítása szerint e Bodon szolgája ölte meg a «pályi monostoros egyház» szolgáját a monostor ajkai birtokán (in predio ecclesie de Pauli nomine Heyka), de a pert elvesztette. Az apátság egyéb épületének nyoma sincs. Hogy az egyház falakkal és árokkal volt körülvéve s igy vár gyanánt is szolgált, az látható, de a falak terjedelme bizonytalan. Az apátság épületétől nem messzire, tőle északra találták 1858. a *herpályii paizsdudort* (l. o.) Ezt Tardy Sándor földbirtokos gondoskodása juttatta a nemzeti muzeum birtokába. H. falu 1660—98 közt pusztult el. KAR.

Herpályii paizsdudor, a Kr. u. I. sz.-ból. Formáját tekintve, teljesen megegyez azokkal, melyek a vaskori vagy kelta paizsok külső oldalának közepét szokták díszíteni, de gazdagon poncolt ékítésü arany borítéka mégis egy későbbi korba utalja, mert e boríték a római birodalom hanyatlásának korában dívott ötvösművészet terméke, melyet az antik világ hagyományainak barbár elemekkel való összevegyítése, értelmetlen alkalmazása és sokszor gyarló kivitel jellemeznek. A dudor maga ezüstből készült, csak áthuzata arany. Vizszintes szélét cikkelyes díszítés borítja. E vizszintes szélből egy függélyes szalag nő ki, mely magát a dudort hordja. A függélyes szalagot csodamadarakból (grillus,symplegma) alkotott díszítés takarja, mely csodamadaraknak fejét lófej, testüket elől emberarc, hátul kéz és lábak, lábukat pedig madárláb alkotja. A homoruan emelkedő dudortestet négy kivert díszitésü pánt osztja ugyanannyi háromszögalaku mezőre. Két mezőben két harcoló oroszlán felett ismét a grillus, a másik kettőben felfordított előállításban oroszlán és vadkan viv egymással, felettük pedig tengeri ló van. Fölül hengerded oszlop fejezi be a dudort, mely alul-fölül rovátkos nodussal van ékítve. Jelenleg a magyar nemzeti muzeum tulajdonában van s annak egyik kiváló nevezetessége.V. ö. *Erdy* János,Régiségtani Közlemények, Pest 1858, IV. tábla); *Hampel* József, Nagyszentmiklósi kincs (159. old. 103. sz. rajz); *Reinach* Salamon, Archaeologiai Értesítő (XIV. köt. 1894, új f. 395—404).

Herpenyő, patak, l. *Rába* (XIV. k.).

Herpin (ejtsd: erpeñ), *Luce*, *Perey Lucien* álnéven ismert francia irónő, szül. Genf mellett Carouge-ban 1832-ben. Atyja *H. Tivadar* orvos volt (megh. 1865-ben), aki az epilepsziáról és az idegbetegségről irott munkájával megnyerte a francia akadémia nagy Montyon-díját, aminek következtében családjával 1856-ban Genfből Párisba költözött. H. Luce *Maugras* Gasztonnal együtt 1879-ben adta ki L'abbé Galiani et sa correspondance cimü első művét, melyet a francia akadémia megjutalmazott. Ezt követték a mult és a mostani század szellemi és galáns életét érdekesen festő kortörténeti művei: Une femme du monde au dix-huitième siècle; La jeunesse de Madame d'Épinay (1882) és Les dernières années de Madame d'Épinay (1883); La vie intime de Voltaire aux Délices et à Ferney (1885); Histoire d'une grande dame. I. La princesse Hélène de Ligne. II. La comtesse Helène Potocka (1887 és 1888); Le duc de Nivernais (1891—92); Le président Hénault et madame Du Deffaud (1893). Meséket is irt: Zerbeline et Zerbelin (1889) és La forêt enchantée (1890).

Herrad, Magyarország középkori vizrajzában a. m. *Hernád*.

Herrick *Róbert*, angol költő, szül. Londonban 1591 aug. 25., megh. Dean Prior-ban (Devonshire) 1674 okt. 15. Miután Cambridgeben befejezte tanulmányait, pap lett Dean Prior-ban, ahonnan az 1647-iki polgárháboru idején mint határozott rojalistának menekülnie kellett. Ezután Londonba ment és Westminsterben élt, mig a restauráció következtében ismét állásához jutott. Versei nagyon népszerüek voltak, közülük többet meg is zenésitettek és mindenfelé énekeltek. Összegyüjtve is megjelentek Noble numbers, or pious pieces (1647) és Hesperides (1648) cimmel. H. e dallamos és bájos verseiben lelkesülten dicsőíti az ó-angol falusi élet örömeit. H. halála után versei hosszu időn át teljesen feledésbe mentek, de ebben a században 1823., 1825., 1859., 1869. és 1878. ismét új kiadásokat értek.

Herrmann *Antal* 1897. a kolozsvári tudományegyetemen az etnologia és etnográfia magántanárává habilitáltatta magát s azóta ott hetenkint előadásokat tart az általános és az erdélyi néprajz köréből. 1898. néprajzi érdemei elismeréséül tanitóképzőintézeti címmel és jelleggel tüntették ki. Az orientalistáknak Rómában 1899. tartott XII. nemzetközi kongresszusa H.-t a kelet geográfiájával és etnográfiájával foglalkozó osztály elnökévé és a nemzetközi középázsiai bizottság magyarországi tagjává választotta s elfogadta indítványát a finn-ugor tanulmányok számára nemzetközi értesítő kiadására nézve. Újabban megjelent művei: *Az 1893-iki cigányösszeirás eredményei* (Magyar Statisztikai Közlemények, 1895); *A hiencek* (1895); *József főherceg cigánygramatikájának német fordítása*.

Herrmann, 1. *Benedek János*, német bányász és mineralogus, szül. Marienhofban (Stájerországban) 1755., megh. Katharinenburgban 1815 jan. 11. Grazban és Bécsben végezte tanulmányait, azután beutazta Magyarországot (1781) és miután az acélkészités terén úttörő kisérleteinek hire bejárta a tudományos világot, II. Katalin cárnő meghivására az Uralba ment, hogy az ottani bányákban korszerü reformokat létesitsen. 1796-ig mint igazgató működött az Uralban, 1796. egyetemi tanár lett Pétervárott és az összes orosz bányák főfelügyelője. Ebben a minőségben ötször utazta be Szibiriát. Ásványtani, vegytani és technologiai művei egész könyvtárt tesznek ki; van köztük egy magyar vonatkozásu munka is: Beschreibung des Silberschmelzprocesses zu Neusohl in Ungarn (1781). M. L.

2. *H. János*, német festő, szül. Berlinben 1858 márc. 8. Az ottani akadémián Gussownak és Wilbergnek volt tanítványa, később a düsseldorfi akadémián Dücker vezetése alatt dolgozott. Nagy hatással volt reá 1880-iki hollandiai utazása. Ettől fogva kiváló szeretettel ábrázolja a hollandi városi és falusi, halász- és tengerészéletet. Bámulatos virtuozitással adja vissza a légkör tüneményeit; szinezese ragyogó, mesteri. Hasonló tanulmányokat tett 1888. Olaszországban, mint azelőtt Hollandiában. Legkitünőbb művei: Halvásár Amsterdamban (1883); Novemberi reggel Amsterdamban; Halászbárkák az amsterdami kikötőben; Hollandiai halárverés; Vlissingen sáncain; Amsterdam látképe; A veerei székesegyház; A middelburgi húscsarnokban; A Schelde torkolata; Tejvásár Amsterdamban; Halvásár Chioggiában; A zsidó városrész Amsterdamban (Berlin, nemzeti képtár); Hamburgi látképek (hamburgi műcsarnok). Berlinben él.

Herrnhuti testvérközség (IX. k.). A felekezetnek eddigi egysége 1857. három egymás mellé rendelt tartományra, a németre, a britre és az amerikaira tagozódott és ennek következtében a felekezet alkotmánya is lényegesen megváltozott. Minden tartománynak megvan a saját tartományi zsinata és az ezáltal választott vének tanácsa. Mind a három tartomány legfelsőbb hatósága a főzsinat. Újabban a felekezet birtokviszonyai is szabályozódtak és a szász kormánynak 1895 ápr. 30. kelt rendeletével a német unitás a szász királyság területén testületi jogokat nyert. 1894. az egyes községek alkotmánya is megváltozott. Mindenik község élén a vének tanácsa áll, melynek tagjai a pap, néhány községi hivatalnok és a község-választotta vének. A községtagok száma 1895-ben 34,600 volt, amiből Európára 14,600 esett. Ami a külföldi missziókat illeti, 1895 közepén a felekezetnek 130 hittérítő-állomása, 175 hittérítője, 1165 benszülött térítősegédje, 780 női segédje, 250 iskolája és 87,500 megkeresztelt pogány hive volt. A felekezet 1869 óta Nieskyben, 1892 óta pedig Königsfeldben misszió-iskolát tart fönn a hittérítők kiképzésére és minden évben 15—20 új misszionáriust bocsát világgá. A térítési munkáról a 63. évfolyamában megjelenő Missionblatt c. havi folyóirat számol be.

Irodalom. Cranz, Alte und neue Brüderhistorie, Barby 1772; Hegner, Fortsetzung von Cranz' Brüderhistorie, 2 köt., u. o. 1791—1804, Gnadau 1825; Schaaff, Die evangelische Brüdergemeinschaft, Lipcse 1825; Cröger, Geschichte der erneuerten Brüderkirche, Gnadau 1852—54; Joh. Fr. Schröder, Der Graf Zinzendorf u. Herrnhut, oder Geschichte der Brüderunität, 2. kiad. Lipcse 1863; G. Burckhardt, Zinzendorf und die Brüderunität, Gotha 1866; B. Becker, Zinzendorf im Verhältnis zu Philosophie und Kirchentum seiner Zeit, Lipcse 1866; Schneckenburger, Vorlesungen über die Lehrbegriffe der kleinen protestantischen Kirchenparteien, Frankfurt 1863; Das Missionswerk der evangelischen Brüdergemeinde, Gnadau 1881; Ritschl, Geschichte des Pietismus, III. köt., Bonn 1886; Schultze, Die Missionsfelder der erneuerten Brüderkirche, u. o. 1890; Kirchenordnung der evang. Brüderunität in Deutschland vom Jahre 1894, u. o.

Herschell *Parrer* lord, angol jogtudós és államférfiu, szül. 1837., megh. Washingtonban 1899 márc. 1. London és Bonnban végezte tanulmányait, 1860. ügyvédi irodát nyitott Londonban, 1872. az igazságügyi tanács (Queen's counsel) tagja lett; 1874. Durhamban liberális programmal a parlamentbe választották. 1880. a Gladstone-kabinetben solicitor general (koronaügyész) lett s a lovagi rangot kapta. 1886. Gladstone új minisztériumában a lord-kancellári állásra emelkedett, ugyszintén Gladstone 1892-iki kabinetjében; ekkor már a lord-méltósággal is felruházták. 1895 jun. az egész Roseberry-kabinettel visszalépett. 1899 febr. a kormány megbizásából Washingtonban járt egy nemzetközi vitás kérdés megoldása ügyében és ott érte utól a halál. M. L.

Hersfeld, porosz város, (1895) 7413 lak.

Herten *in Westfalen*, falu Münster porosz kerület Recklinghausen járásában, (1895) 6701 lak., szénbányával.

Herterich *Lajos*. német festő, szül. Ansbachban 1856 okt. 13. Apja szobrász volt. Tizenhat éves korában Münchenbe ment, ahol Dieznél tanult és a XVI. sz. történeti és genreszerü eseményeinek ábrázolásával kezdett foglalkozni. A parasztháboruból vett jelenetekkel (A fölkelő parasztok arra kényszerítik Westerburg grófnőt, hogy kiszolgálja őket) kezdte meg e téren való működését, majd pedig egy renaissance-korbeli lakodalmas menet megfestésével bebizonyította, hogy az u. n. kosztüm-genreben nagy tökéletességre vitte. A régi történeti festészetet az alakok éles egyénítésével és az ábrázolás igazságával új életre törekedett támasztani. Jellemző erejének energiájáról és bensőségéről legjobb tanuságot tett a sárkányölő szent György képében, melyért az 1891-iki müncheni képkiállításon első érmet kapott, s mely most a müncheni új pinakotéka tulajdona. 1884 óta a müncheni művészeti akadémia tanára.

Hertha-tó, l. *Rügen* (XIV. k.).

Hertling *György* báró, német filozofiai iró és politikus, szül. Darmstadtban 1843 aug. 31. Tanulmányait Münsterben, Münchenben és Berlinben végezte. 1865—66. beutazta Olaszországot. 1867. a bonni egyetemen rendkivüli, 1882. rendes tanár lett. 1882. Münchenbe hivták rendkivüli tanárnak. 1875—90. a német birodalmi gyülés tagja volt. Nagy szerepet játszott a centrumpártban és mint társadalom-politikai törvényjavaslatok bizottsági előadója. 1896. ismét beválasztották a birodalmi gyülésbe. 1876. többedmagával megalapitotta a Görres-társaságot és azóta ügyvivő igazgatója. Bölcseleti művei: Materie und Form und die Definition der Seele bei Aristoteles (Bonn 1871); Über die Grenzen der mechanischen Naturerklärung (u. o. 1875); Albertus Magnus, Beiträge zu seiner Würdigung (Köln 1880); Aufsätze und Reden socialpolitischen Inhalts (Freiburg in Breisgau 1884); John Locke und die Schule in Cambridge (u. o. 1892); Naturrecht und Socialpolitik (Köln 1893); Kleine Schriften zur Zeitgeschichte u. Politik (1897). A bajor urakházának örökös tagja.

Hertz *Márton Gyula*, német filologus, megh. Boroszlóban 1895 szept. 22.

Hertzka *Tivadar* (Tódor) 1896-ban visszatért Budapestre s a Magyar Hirlapban jelentékeny közgazdasági irodalmi munkásságot fejtett ki. Újabb önálló művei: *A bimetallizmus és az agrárok Ausztria-Magyarországon* (Budapest 1896); *Az emberi gazdaság problemái* (I. köt. A javak termelésének problemája, u. o. 1897).

Hervé *Eduárd*, francia iró és politikus, megh. Párisban 1899 jan. 4.

Hervieu (ejtsd: ervjő) *Pál*, francia dráma- és regényiró, szül. Neuilly-sur-Seineben 1857 szept. 2. 1877. a párisi fölebbezési bíróság ügyvédje lett, 1881 óta követségi titkár. Regényei közül említendők: Peints par eux-mêmes (1893), az előkelő világ életéből vett, levélalakban irt szatira és L'armature (1895). Szinművei: Les paroles restent (1892); Les tenailles (1895, A bilincs címmel ford. *Zempléni* P. Gyula, 1898. a budapesti nemzeti szinházban is előadták) és La loi de l'homme (1897). L. még *Francia irodalom*.

Herwerden *Henrik*, németalföldi filologus, szül. Beetsterzwaagban (Frízföld) 1831 szept. 17. Tanulmányait Lejdában végezte 1849—55-ben. 1856—59. kézirat-gyüjtemények tanulmányozása végett beutazta Franciaországot, Olaszországot, Spanyolországot és Németországot. 1860—64. gimnáziumi tanár volt Groningenben és Hágában és 1864 óta a görög nyelv tanára az utrechti egyetemen. Fő tevékenysége a görög szinműirók szövegkritikája. Művei közül említendők: Spicilegium Vaticanum (Lejda 1860); Studia critica in epigrammata graeca (u. o. 1890). Kiadta Dyonisius Halicarnassensis epistoláit (Groningen 1861); Sophocles Oidipos királyát (Utrecht 1866); Euripides Ionját (u. o. 1875) és Helenáját (Lejda 1895); Thukydidest (Utrecht 1882); Herodotost (u. o. 1884); Antiphont (u. o. 1890); Aristoteles Ἀθηναιων πολιτεία-ját (Lejda 1891); Drie treurspelen van Sophocles (Utrecht 1881) címmel hollandiai nyelvre fordította Oidipos királyt, Oidipos Kolonosont és Elektrát, majd Antigonét (u. o. 1890) és Platon Phaedonját (Amsterdam 1898).

Herz *Kornél* francia politikai szélhámos megh. Bournemouthban 1898 jul. 6.

Herzog *Ernő*, német filologus, szül. Esslingenben 1834 nov. 23. Filologiai tanulmányait a tübingai, berlini és müncheni egyetemen végezte. 1862. Tübingában magántanár, 1867. rendkivüli, 1874. pedig rendes egyetemi tanár lett. Fő művei: Galliae Narbonensis provinciae romanae historia (Lipcse 1864, melyért 1866. a párisi Académie des inscriptions et belles-lettres az Antiquités de la France első díjával jutalmazta); Untersuchungen über die Bildungsgeschichte der griechischen und lateinischen Sprache (u. o. 1871); Vermessung des römischen Grenzwalles in seinem Laufe durch das Königreich Württemberg (Stuttgart 1880); Über die Glaubwürdigkeit der aus der römischen Republik bis zum Jahre 387 d. St. überlieferten Gesetze (Tübinga 1881); Geschichte und System der römischen Staatsverfassung (Lipcse 1884—91); Zur Verwaltungsgeschichte des attischen Staates (1897).

Herzog Ludolfs-Bad, fürdő Gaudersheim braunschweigi kerületben, jód- és brómtartalmu sósforrással.

Herzon, *orosz kormányzóság*, (1897) 2.732,832 lak. — *H. város* (1897) 69,219 lak.

Heslach, Stuttgart elővárosa, (1895) 9029 lak.

Hesperidin, l. *Heszperidin* (IX. k.).

Hessen, német nagyhercegség, (1895) 1.039,020 lak., akik közül mező- és erdőgazdasággal foglalkozott 371,919, bányászattal és iparral 394,291, a forgalom és kereskedés szolgálatában állott 123,412, napszámos vagy házi szolga volt 16,390, értelmiséghez tartozott 89,423, magánzó és foglalkozás nélküli volt 106,116. 1895. született 34,226, elhalt 21,521 és tengerentúli országokba vándorolt 558. Az aratás eredménye (1896) 55,121 t. buza, 128,668 t. rozs, 109,131 t. árpa, 74,200 t. zab, 752,008 t. burgonya, 702,470 t. takarmányrépa, 184,814 t. cukorrépa. A szőllőtermelés 11,950 ha.-on 705,607 hl. bort szolgáltatott. 1896—97. 756 ha.-on termett 1314 t. dohánylevél. A bányászat 1896. szolgáltatott 222,574 t. barnaszenet, 193,484 t. vasércet. 1896—97-ben 160 sörgyár 1.210,494 hl. sört, a 4 cukorgyár pedig 16,992 t. cukrot termelt. Az 1897—1900-ra megállapitott budget szerint az évi bevétel 37.378,159, az évi kiadás 37.316,442 márka. Az államadósság 1897-ben 146·5 millió márka. 1896. volt 9 gimnáziuma, 3 reálgimnáziuma, 16 reáliskolája.

Története. 1898 nyarán Finger államminiszter, aki 1884 óta volt a kormány élén, lemondott miniszteri állásáról. Vele együtt Weber pénzügyminiszter is lemondott. Finger helyébe lépett Rothe Károly, Rheinhessen tartomány főnöke, a pénzügyminisztérium vezetője pedig Küchler lett. Az új minisztérium az előző kormány elvei szerint vezette a közigazgatást. V. ö. *Soldan*, Geschichte des Grossherzogtums H. (Giessen 1896); *Zimmermann*, Der Anteil der hessischen Armeedivision am Kriege 1866 (Berlin 1897).

Hesseni érdemkereszt, l. *Érdemkereszt*.

Hesseni érdemrend, l. *Oroszlánrendek* (XIV. köt.).

Hessen-Nassau, porosz tart., (1895) 1.756,802 lak. Az önálló foglalkozásuak száma volt 666,048, ezek közül 253,454 (38·1%) mező- és erdőgazda, 259,317 (38·9%) bányász vagy iparos, 39,288 (13·4%) kereskedő vagy forgalom szolgálatában álló, 18,152 (2·7%) napszámos és házi szolga, 15,129 (2·3%) katona, 30,706 (4·6%) tisztviselő és értelmiséghez tartozó, 70,027 foglalkozás nélküli. Az aratás eredménye 1896-ban 92,810 t. búza, 183,542 t. rozs, 37,177 t. árpa, 176,314 t. zab, 828,507 t. burgonya, 148,136 t. cukorrépa és 102,961 hl. bormust. A bányászat szolgáltatott 340,488 t. barnaszenet, 641,510 t. vasércet, 11,745 t. cinkércet, 10,792 t. ólomércet. Az állatállomány 1892-ben 75,288 ló, 545,678 szarvasmarha, 411,328 juh, 403,020 sertés, 151,556 kecske és 39,498 méhkas.

Hessen-Rotenburg, l. *Hessen-Rheinfels-Rotenburg* (IX. k.).

Hesse-Wartegg *Ernő*, utazó s iró (IX. k.). Az utolsó években különösen K-i Ázsiában utazgatott; újabb munkái: Korea (1894); China und Japan (1897); Siam (1898); Shantung u. Deutsch-China (1899). Egytől-egyig képes díszmunkák.

Hessit (ásv.), l. *Tellúr-ezüst* (XVI. k.).

Hesszeni sárga, azófestőanyag; a növényi rostokat pácolás nélkül sárgára festi. Napvilágon megfakul, a savak is megtámadják, hanem oly olcsó, kezelése oly egyszerű, hogy a gyapot kelmék festésére gyakran használják. VÉRT.

Hesychia, a görög költőknél a nyugalom megszemélyesítése.

Heterogamia, l. *Ivarcsere*.

Heterogenézis (IX. k.), a növényországban (máspárúság) nem nagyfokú, mert a növények nagyobb száma még a hermafroditizmus fokán áll. H.-ról csak a kétlaki növények között lehet szó, de ezek is, kivált virág nélkül, meglehetős egyformák. Virágozva a himfüzet sárga, a magvazó füzet pedig szürkés, barkája könnyen elárulja. A tiszafa himje és nősténye között a nemi különbség ugy van kifejezve, hogy a himes fa karcsubb, magasabb, a magvazó fa terjedelmesebb és alacsonyabb. A fekélyfű meg az acsalapu nősténye jóval apróbb fészkü, mint a himes-nős példája. BORB.

Heterogonia, l. *Nemzedékváltozás* (XIII. k.).

Heteromera (állat), mindazok a fedeles szárnyuak (Coleoptera) vagy bogarak, amelyeknek harmadik lábpárján a lábfej négy-, a két első lábpáron ellenben ötízes. Ide tartoznak egyebek között a *gyászbogarak* (Melanosomata), a kőrisbogárfélék (Vesicantia) stb. D. J.

Hetesy *Viktor*, egyházi iró, ref. lelkész, szül. Kun-Halason 1843 dec. 13., hol atyja előbb néptanító, később az elemi iskolák igazgatója volt. A középiskolát Halason, Nagy-Kőrösön, Kecskeméten, a teologiát Budapesten 1865. végezte. 1871. drávafoki, 1888. csúzai, 1890. ómoravicai lelkészszé lőn. A f.-baranyai egyházmegyének 3 évig volt aljegyzője, 1891 óta pedig az alsó-baranyabácsi ref. egyházmegye főjegyzője. Munkái a következők: Teologus korában Jámbor Viktor néven irt egy 340 soros verset *A borital- és kártyaszenvedély káros következményeiről*, mely 1864. egy népnaptárban illusztrálva jelent meg; *A gazdag és szegény találkozása* (franciából 1870); Le Catolicisme et le Protestantisme (fordítás a Tudományos Szemlében); a kecskeméti Lelkészi Tár és a Gyakorlati Lelkészet (1875—76) című füzetekben részint franciából fordított, részint eredeti egyházi beszédek; *A drávafoki ref. egyház évkönyve* (1872); *Kalauz a helv. hitv. Énekeskönyvhöz* (1883); *Egyházi beszédek* (hírneves francia szónokok műveiből átdolgozva, két kötet, 1884—1885); *Egyházi beszédvázlatok* (franciából 1886); *Ünnepi egyházi beszédek* (franciából 1887); *Az alsó-baranya-bácsi ref. egyházmegye végzései* (betürendben 1813—1888, 1890); *Vasárnapi, ünnepi és alkalmi imák* (1893); *Ima és emlékbeszéd Kossuth L. felett* (1894); *Köznapi imádságok* (1896). Sok cikke jelent meg a vidéki lapokban. A Prot. Egyh. és Isk. Lapban ő alapította az Apróságok c. rovatot, melybe másfél évtizeden át irogatott. V. ö. Közpapok Lapja (1890. 43. sz.).

Hétfalusi csángók. Hogy Hétfalu mikor alakult, arról biztos tudomásunk nincs. Annyi bizonyos, hogy a Barcaság s vele együtt a Hétfalu területe is még Szt. István korában a Székelyföld kiegészítő része volt s ha a német lovagok részére kiszakíttatva, rövid időre elvált is tőle, aztán ismét visszacsatoltatott a székely ispánok hatósága alá s oda tartozott egészen a XVI. századig. Krónikáink azt állítják, hogy e hét barcasági magyar falu lakossága hunn-magyar vegyülék; utódai ezek a Sándor István székely vezérrel oda települt székelyeknek, a kunok betütésekor bennmaradhatott kun-besenyőknek, vagy csángóknak, kiket királyaink mint határőröket telepítettek oda a Barcaság négy szorosának fedezésére. 1498 körül Ulászló elzálogosította a Hétfalut Brassó városának s azóta lakói urbéresei voltak e városnak s nemcsak politikai jogaikra és birtokaikra nézve voltak Brassó fenhatósága alá rendelve, hanem vallási tekintetben is, főleg mióta a reformáció is elterjedt lassanként a Hétfaluban, melyet Szeli József krónikairó 1730 körül teljesen keresztülvitt a csángók közt. A kun-besenyő betütések, a német lovagok kiüzetésének harca és a mongol dúlás érzékenyen érinték e határszéli népet. 1421., midőn Amurát szultán Brassót bevette, Hétfalut is elhamvasztotta; 1438. a törökök ismét feldúlták, lakóiból sokat elhurcoltak. 1599. Mihály havasalföldi vajda kizsákmányolta a Hétfalut. Basta rémkora alatt a Hétfalu is gyászos sorsban részesült. 1655. a II. Rákóczi által szétvert ellenség feldúlta a Hétfalut, mig 1658 aug. 15—19. a szilisztriai pasa felprédálta. 1661. Ali pasa tatárjai újból feldúlták a Hétfalut, még pedig annyira, hogy egyetlen ház sem maradt meg. Erdély az osztrák ház uralkodói alá jutván, a hétfalusi népre nézve is bekövetkezett az üldözések korszaka. Thököly pártján állva, annak leveretése után a badeni herceg zsoldosai iszonyu dúlást vittek végbe a Hétfaluban. Az 1848—49-iki szabadságharc alatt, a Háromszék lakóival szövetkezve, Hétfalu is sok szenvedésben részesült.

A hétfalusi magyarság a kevésbbé jövedelmező földmivelésből és marhatartásból nem igen tud megélni, mivel határuk a népességhez mérve nagyon kicsiny. Még ezelőtt 20 évvel az Oláhországba való fuvarozás egyik jövedelmező forrásuk volt. Gyümölcstenyésztés és házi ipar manapság a földmivelés mellett egyik fő foglalkozásuk. Hétfaluban még 1848 előtt is a lakóházak a székelyeknél szokásos boronafából rakott faépületek voltak, rendszerint egy kis ablakkal az utcára. Gyakori tüzvész folytán ma már a régi faépületek helyén szilárd és csinos kőépületek emelkednek, rendszerint két nagyobb ablakkal az utcára. Az udvarra lépve, ott találhatni a fehérre meszelt házat diszes homlokzattal az utcára, a telek jobb vagy baloldalán hosszan elnyulva; hátrább van a szin, pajta és sertésól, s végül leghátul a kőből épült csűr. A csűrön túl van a veteményes és a gyümölcsös kert. A ház közepén van a pitvar, hátulján kamarával, honnan a gabonást és élestárt helyettesítő hiuba (pallás) van a feljárás. A pitvarba két szoba nyílik, a hátulsó lakószoba s az utcára néző díszszoba. Hétfaluban a butorzat nagyban hasonlít a székelyeknél divatozókhoz; itt is megvan a fal hosszában elnyuló, cifrán kifestett pad, a tálas, a cifrán kifestett asztal, a díszágyban lévő ágynemüt szép hímzés ékesíti. A szoba oldalfalait körülfutó tulipános fogasok itt is megvannak, mint a székelyeknél, csakhogy itt jóval díszesebbek és «kendőszegnek» hivatnak. A kendőszeg felső kiálló részén egy sor tányér foglal helyet, falhoz illesztett alsó részén veres fejtővel cifrán kihimzett kelmevégek, ugynevezett «kis abroszkák» vagy kendők vannak függönyszerüleg felaggatva. A hétfalusi magyarság öltözete első tekintetre oláhosnak tetszik, ámbár szabás és varrásra nézve eltérő az oláhok viseletétől s inkább magyarosnak mondható. A fér-

fiak rendesen vállig érő hajat viselnek, nyárban nagy karimáju fekete kalapot, télben fehér vagy fekete bárányból kucsmát. Ingök galléra sárga vagy fehér cérnával van kihimezve, elől bojtba végződő zsinórral összekötve. Ez ing bőujju kézfőig s az ing alja majdnem térdig ér le, a derékhoz cifrán kihimzett tüsző vagy bogláros bőrövvel van odaszorítva, alul pedig künn van hagyva, ami a hétfalusi magyarok öltözékének oláhos színezetet ad. Az ingre még nyárban is oldalt gombolódó irha-mellényt öltenek, mire vagy panyókára viselve, vagy felöltve a fehér posztóból készült dísz-zeke jön. Szűk, fehér posztóból készült nadrág és térdig érő kordován csizma kiegészíti a csángó öltözetét. A menyecskék Hétfaluban igen sajátságos szabásu kötött fökötőt viselnek. A fej tetején szines hárászból köridomban futó díszkarikák vannak, melyek fehér földön váltakozva, egy tányéridomu diszes fejéket alkotnak. A fökötő ezen felső feléhez illesztett alsó része fehér cérnából van virágosan horgolva, mig hátul a nyakon lecsüng, addig a homloktól a konty alatt átvitt kötővel van leszorítva. A fökötő sisakalaku s födísze a tetőékítményben van, amelynek himzése igen kacéron tünik át a ráillesztett átlátszóan vékony fehér fátyolkendőn, amelyet a hétfalusi nők igen szépen tudnak a fejükre illeszteni s mely nélkül se télen, se nyáron a házból kimenni nem illik. A nők ünnepélyes alkalmakkor arany galléros és kézelős csipkeinget viselnek; hétköznap pedig gyolcsinget, mely a nyakon és az ujjnál veres vagy fehér fejtővel van himezve. A ráncba szedett szoknya csak a leányok- és a menyasszonyoknál fehér, a többieknél fekete; a szoknya bogláros szijjal van a derékhoz erősítve. A gazdagabb leányok és fiatal asszonyok mellükön az ugynevezett «kösöntyüt» viselik; ez 5—6 hüvelyk átmérőjü, domborművel ékített ezüst lap. A nők lábbelije a kordován csizma, ritkán papucs; munka közt, utazás alkalmával férfikalapot szoktak viselni.

A hétfalusi magyar nagyon ragaszkodik nemzetségéhez, vegyes házasságok nagyon ritkán fordulnak elő. Mátkaság után vasárnap délután hivja meg a vendégeket két cifrán felbokrétázott legény. Hétfőn estére feltűznek a legény kapujához egy 6—8 m. hosszu fenyőszálat, melynek tetejébe a fenyőágak közé fejsze, csép, kolomp, lőcs s más gazdasági eszközöket raknak; ugyanily fenyőszálat állítanak a leány kapujához, melyre szitát, rostát, kanalat, fazekat s más gazdasszonyi jelvényeket aggatnak. A lakodalmat mindig kedden tartják, mely nap reggelén a «tüzcsináló férfi» a vőlegény udvarán kacéron felékített tüzhelyen meggyujtja a «menyegzői tüzet», melynél a lakodalmi ételeket készítik. Templomból jövet a násznép majdnem minden kapunál táncra kerekedik s a ház népétől ajándékot gyüjt a fiatal pár számára, mialatt a menyasszony szekerén ülve, mézes pálinkával kinálja a járó-kelőket. Hogy a boszorkányok az új házasokat a mézeshetek után ne veszítsék össze, a menyasszony kontyát azon szoba küszöbére teszik, hol a fiatalpár a nászéjt tölti, az ajtót pedig bekenik foghagymával.

A keresztelésnél az a szokás, hogy ha fiut keresztelnek, két keresztapa, egy keresztanya, ha leányt keresztelnek, két keresztanya és egy keresztapa van jelen. Keresztelés után a pap megáldja a «kimenő asszonyt»; ugyanis Hétfaluban is szokás, hogy a gyermeket szült asszonyok a hat hét elteltével templomba mennek, hogy magukat és magzatukat bemutassák az Urnak (avatás). Szokás, hogy a kimenő asszony templomból jövet egy kenyeret vesz a hóna alá, melyet a legelőbb vele szembejövő szegénynek ad oda. Amikor a beteg haldoklik, akkor rokonai, ismerősei egybegyűlnek s rendre imádkoznak; ha elhalt, a rokonok és ismerősök virrasztani mennek, kiki «virrasztó gyertyát» visz magával, mert a halott mellett éjjel-nappal gyertya ég. A halott legközelebbi férfi rokonai gyászukat azzal fejezik ki, hogy egészen az eltemetésig hajadon fővel járnak, a nőrokonok pedig azzal, hogy fejük díszfátylát nyakukra kanyarítják s mindaddig, mig a gyász tart, fehérneműjöket elhanyagolják. Ha valamely asszony gyerekágyban hal el, azt abrosz alatt szokták eltemetni, azaz a szélein cifrán kihimzett ábroszt négy pálcára feltűzve, négy barátnéja szokta mennyezetszerüleg a koporsó felett vinni. V. ö. *Orbán* B., A Székelyföld leirása (VI. k. 86—176).

Héthárs (IX. k.). A H.-zborói uradalmat újabban (1899) Reuss herceg vette meg.

Hetiták, l. *Hittiták* (IX. k.).

H. et K., növénynév után *Humboldt* Sándor és *Kunth* Károly Zsigmond nevének rövidítése.

Hetsch *Fülöp Frigyes*, német festő, szül. Stuttgartban 1758., megh. u. o. 1839. Fiatal korában Schiller jó barátja volt, 1780. Párisba ment, hol Vernet József és Vieu tanítványa lett. 1782. visszatért Stuttgartba, s udvari festő lett. 1785—87. Rómában tartózkodott, 1795. akadémiai tanár, 1805. képtárigazgató lett. Egészen a francia, klasszicista iránynak híve, mindvégig David hatása alatt állott. Képeinek tárgyát többnyire az ókori történetből vagy a mitologiából vette. Nagyrészt a stuttgarti királyi kastélyban és az állami képtárban vannak.

Hettner, 1. *Alfréd*, német geografus, *H. Ármin Tivadar* (IX. k.) fia, szül. Drezdában 1859 aug. 6. Tanulmányait Halleben, Bonnban és Strassburgban végezte. 1882—84. Kolumbiában, 1888—1890. Dél-Peruban, Észak-Boliviában, Chileben és Dél-Braziliában tett tanulmányutat. 1894. a lipcsei egyetem rendkivüli tanára lett, 1897. rendes tanárnak hivták meg a tübingai egyetemre, honnan 1899. a heidelbergai egyetemre ment át. Művei: Gebirgsbau und Oberflächengestaltung der Sächsischen Schweiz (Stuttgart 1887); Reisen in den kolumbianischen Anden (Lipcse (1888); Die Kordillere von Bogota (Gotha (1892). 1895 óta a Geographische Zeitschrift cimü havi folyóiratot adja ki. A Spamer-féle atlaszhoz megirta a szöveget.

2. *H. Félix*, német archeologus, az előbbinek bátyja, szül. Jenában 1851 jul. 29. Tanulmányait Lipcsében és Bonnban végezte. 1877. a trieri tartományi muzeum igazgatója, 1892. pedig a germán-räti limes ásatásainak archeologiai vezetője. Több művet irt trieri és római régiségekről és társalapítója a Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst c. folyóiratnak.

Héttorony (IX. k.), Konstantinápolynál; magyar foglyoktól vagy látogatóktól mégis megmaradt egy felirás, még pedig Esterházy Kálmán gróf kezétől. V. ö. Vasárnapi Ujság (1878. 282. old.). 1898. a H.-t nagyobbrészt lehordták.

Hettstedt, porosz város, (1895) 8821 lak.

Hettyey *Sámuelt* 1897 okt. 28. kinevezték pécsi püspökké. 1899. a katolikus egyetemre 100,000 frtos alapítványt tett, melyért ugyanazon év szept. 25-én királyi elismerésben részesült. A kulturális célok iránt buzgolkodó püspök példáját azóta többen, főleg egyházmegyéje papjai követték.

Hetvenhétféle-fű (növ.), magyar népies orvosi tanács, «szedjê 77-fêle (másutt 9-félè) fűvet, meggyógyú tőle».

Hetvenhétliku-fű (növ.), a Hypericum perforatum L. a Balaton mellékén; hideglelésről jó. Levele a sok apró olajmirigytől olyan, mintha átlyukgatták volna. Perforatum fajneve is ezt jelenti.

Hetzendorf, Bécs külvárosa, vele 1890 óta egyesítve a 13. kerületben.

Heuberger *Rikárd*, osztrák zeneszerző, legújabban az operett felé fordult és nagy sikert aratott; eddigi operettjei: Der Opernball (a Rózsaszinü dominó c. francia vígjátékból vett szövegre 1898, Operabál címen ford. *Faragó* Jenő, 1899 máj. 16. került szinre a Magyar szinházban); Ihre Excellenz (a Niniche c. francia bohózatból vett szöveg, 1899).

Heuffel *Adolf*, mérnök, Budapest középítési igazgatója, szül. Budán 1841 szept. 23. Középiskolai tanulmányait Pesten 1859. a főreáliskolában elvégezvén, ugyanitt fejezte be az 5 évi műegyetemi tanfolyamot. A mérnöki oklevelet 1864 jul. 30. kapta. 1864 aug. 1-től 1867 jun. 10-ig a belga Banque de crédit et foncier industrielle gödöllői mérnöki hivatalánál volt segédmérnök. 1867 jun. 10-től 1870 ápr. 30-ig pedig a gödöllői koronauradalomnál működött ugyanilyen minőségben. 1870 ápr. 30. Pest város segédmérnökének választották meg. 1872 szept. 30. almérnök, 1874. a közlekedési és szépitési szakosztály vezető mérnöke. 1874 márc. 1. a városi főmérnök helyettese. 1896 máj. 27. a székesfővárosi törvényhatóság középitési igazgatóvá választotta Lechner Lajos helyére, mely állást ez idő szerint is betölti. H. maradandó érdemeket szerzett a főváros közlekedési viszonyainak fejlesztése körül. Hathatósan közreműködött a főváros szépítésén. Érdemeiért több izben érte kitüntetés. 1876. királyi elismerésben részesült. 1885. megkapta a koronás arany érdemkeresztet. 1896. a millenniumi kiállításkor a királyi tanácsosi címet kapta. PÁRTÉNYI.

Heveder, székely telep, l. *Gyergyó-Vasláb*.

Hevederes ajtó, l. *Deszkaajtó* (V. köt.).

Heven, falu Arnsberg porosz kerület Hattingen járásában, (1895) 5806 lak., kőszénbányával.

Heves (IX. k.) *vármegye* területe a legújabb adatok szerint 3878 km², lakóinak számát (1898) 259,000 lélekre becsülik. A legújabb közigazgatási beosztás szerint van benne 2 rend. tanácsu város, 71 nagy- és 44 kisközség. A szolgabirói járások száma 6, a körjegyzőségeké 16. Puszta, telep és major van 540. A vármegye területén van 3 kórház 217 ágygyal; egész területén működik 57 orvos, 135 okl. bába és 26 gyógyszerész. Van 71·8 km. állami és 399·8 km. törvényhatósági út, utóbbiak közül azonban 81·8 km. kiépítetlen. A vasúti vonalak hossza 255·4 km., miből 123·1 km. állami vasút; a vasúti állomások száma 41. Van 64 posta- és 36 táviróhivatal, továbbá 85 távbeszélő-hivatal, ill. állomás. A vármegye területén fennáll 5 bank, 8 takarékpénztár és 11 szövetkezet, összesen 1.830,900 forint tőkével. Az összes tanintézetek száma 318, köztük 1 jogakadémia, 2 hittani intézet, 2 gimnázium, 1 reáliskola, 8 különféle szakiskola, 2 tanitóképző intézet, 199 népiskola, 99 kisdedóvó, 3 emberbaráti jellegü intézet és 1 börtöniskola. Mindezen intézeteket összesen 51,181 tanuló látogatta. TH—V.

Hevesi, 1. *József*, újabban *Hetényi* Bélával irta: *A négy évszak* c. szinművet (1897 febr. 12. került szinre a nemzeti szinházban). *Karczag* Vilmossal irta *Hajnali harangszó* népszinművet (1899 febr. 4. adták először a népszinházban). Önálló műve: *Piros narancsok* (elbeszélés, 1900).

2. *H. Lajos* újabb művei: Wilh. Junker, de Afrikaforscher (1896); Die Althofleute (Ein Sommerroman, 1897); Blaue Fernen (1897); Das bunte Buch (humoreszkek, 1898); Wiener Totentanz (nekrologok, 1899). Kiadta továbbá a barátjának, *Tilgner* szobrásznak válogatott szobrait felölelő díszmunkát (1898) és egyik szerkesztője az Osztrák-magyar monarchia képben és irásban c. díszműnek. Németre fordította Berczik vigjátékát: Nézd meg az anyját, vedd el a lányát (Mutter u. Töchter címen). M. L.

3. *H. Ödön*, közgazda, a pesti hazai első takarékpénztár-egyesület ügyvezető igazgatója, szül. Hevesen 1855. Iskolai tanulmányainak befejeztével a pesti Wahrmann és fia bankcégnél kezdte meg gyakorlati pályáját. 1872. a budapesti iparbank főkönyvvezetője és igazgató-helyettese lett. Midőn 1878. az osztrák nemzeti bank az akkori politikai viszonyok követelményeinek megfelelően megváltoztatott szervezettel a mostani osztrák-magyar bankká alakult át és ezzel a bank és Magyarország közt szorosabb kapcsolat keletkezett, H. az osztrák-magyar bankhoz ment át és működését nyomban az intézet vezértitkári hivatalában kezdte meg. Ezen fontos állásban bő alkalma nyilt tehetségeit és gyakorlati tapasztalatait érvényesíteni. Különösen mint a magyar pénzpiac viszonyainak és a hiteligényeknek alapos tájékozottságu ismerője fontos szolgálatokat tett a magyar bankfiókok létesítésével és a bank új hitelrendszerének Magyarországra való alkalmazásánál és igy Magyarország és a jegybank egymáshoz való viszonyának javítása körül nagy érdemeket szerzett. 1887-ben az osztrák-magyar bank nagyváradi fiókjának főnöke lett és 1890. mint a budapesti főintézet főnöke tért vissza a fővárosba. 1892. meghivták a pesti hazai első takarékpénztár-egyesület élére ügyvezető igazgatónak. Ezen új állásában is teljesen megfelelt a tehetségéhez fűzött reményeknek s az ország ezen nagytekintélyü,legrégibb takarékpénztárának forgalmát, üzletkörét, összeköttetéseit és hatáskörét sikerült is neki évről-évre jobban fejleszteni. Figyelme nemcsak a vezetése alatt álló takarék-

pénztár közvetlen fejlesztésére irányult, hanem kiterjedt a vidék pénzügyi viszonyainak javítására és fejlesztésére is. Kiváló érdemei közé sorolandó az is, hogy a szövetkezeti eszme fejlesztése érdekében élénk tevékenységet fejtett ki és az ő kezdeményezésére vezethető vissza a hazai szövetkezetek központi hitelintézetének megalapítása is, amelynek kötelékébe jelenleg 380 vidéki hitelszövetkezet tartozik, amelyek többnyire kisebb községekben a szerényebb hiteligények kielégítése körül igen jó szolgálatokat tesznek. H. mint közgazdasági iró is jó nevet vívott ki magának és a hazai és külföldi politikai és szaklapokban hol magyar, hol német nyelven megjelent, különféle pénzügyi s közgazdasági tárgyu cikkei, többnyire aktuális érdekü kérdésekről élénk figyelmet keltettek. A Pester Lloydnak és a Tresornak hosszabb ideig állandó munkatársa volt. Hosszabb tanulmányokat irt, többek közt a takarékpénztárak reformjáról és a warrantokról és legutóbb a Neue Freie Presseben is igen figyelemreméltó közleménye jelent meg a vidéki pénzintézetek viszonyainak rendezése tárgyában. Felolvasásokat is tartott és a közgazdaság körébe tartozó tárgyakról (p. A postatakarékpénztári intézményről, A fizetési rendszer reformjáról) brosurákat is irt. 1896. a III. oszt. vaskorona-renddel tüntették ki.

Hevitek, l. *Hivvitek* (IX. k.).

Hexacoralla (állat), mindazok a virágállatok (Anthozoa), melyeknél a sugarak száma nyolcnál több vagy kevesebb, a tapogatók száma pedig 6, vagy e számnak a sokszorosa. Ezeket *Zoantharia* név alatt is említik. D. J.

Hexagonáli számok, l. *Idomszámok* (IX. k.).

Hey *Gyula,* német énektanár, szül. Irmelshausenben 1832 ápr. 29. Derék tájképfestő volt, mikor végkép zenészszé lett; zenelméletet Lachner Ferenctől, éneket Schmitt Frigyestől tanult. A II. Lajos bajor király alapitotta müncheni zeneiskolában 1 7—87., azóta Berlinben működik; 1886. kiadta a Wagner Rikárd eszméi szerint jelesül kidolgozott gyakorlati művét, 4 kötetes Deutscher Gesangsunterricht-jét s az épp oly nagy elismerésben részesült 16 gyermekdalt. Nagyszámu elsőrendü énekest képezett ki.

Heyd *Vilmos,* néme történetiró, szül. Markgröningenben (Württemberg) 1823 okt. 23. Tübingában végezte a teologiát, majd plébános lett, 1873. pedig a stuttgarti kir. könyvtár első őre. Munkái: Handschriften d. königlichen Bibliothek (1891); Bibliographie d. württemberg. Geschichte (2 köt., 1895—96); Geschichte des Levantehandels (2 köt., Stuttgart 1879, ezt az úttörő munkát *Raynand* franciára is átültette, 2 köt., Páris 1885—86); Die grosse Ravensburger Gesellschaft (1890). M. L.

Heydebrand und der Lasa *Taszilló,* német diplomata, hirneves sakkjátszó, megh. storchnesti birtokán 1899 jul. 27.

Heyden, 1. *Ágost,* német festő, megh. Berlinben 1897 jun. 1.

2. *H. Ottó,* német festő, megh. Göttingában 1897 szept. 21.

3. *H. Tivadar* grófot, Finnország főkormányzóját, 1897 jan. saját kérelmére fölmentették állásától.

4. *H. Sebald,* német pedagogiai iró, szül. Nürnbergben 1489 dec. 8. (más adatok szerint 1498. v. 1494.), megh. u. o. 1561 jul. 9. Szülőföldje iskoláit elvégezve, 1513. Ingolstadtba ment a magisteri cím megszerzése végett. Ezután több helyen tanítói és kántori tisztet viselt, mig 1520 körül szülőföldje kántorának, 1524. pedig rektornak nem választotta. Luther követője volt s a tanítás mellett buzgóan részt vett a vallási vitatkozásokban. Irodalmi művei közül nevezetesebbek: Musicae στοιχείωσις (1529., 1530., 1532., 1537. stb.); Leges scholasticae carminice (1530); De causis rem literariam tum conservantibus tum pessandantibus hexametrum (Nürnberg 1534); Paedonomia scholastica (u. o. 1546); Nomenclatura rerum domesticarum (u. o. 1530). De mindezeknél elterjedettebb s népszerübb volt Formulae puerilium colloquiorum c. műve, mely Strassburgban 1528. jelent meg s 27 latin s német nyelvü iskolai beszélgetést foglal magában. Ez minket is különösebben érdekel, mivel 1531. a lengyel szövegen kivül a magyar is hozzácsatoltatott, s e szerint négy nyelven jelent meg Krakóban Vietor Jeromos kiadásában. Ajánlásából következtethető, hogy a magyar szövegnek *Sylvester* János a szerzője. E kiadás az első magyar szövegü nyomtatvány, melyet ettől kezdve számos újabb kiadása követett (Krakó 1552, Debrecen 1591 és 1596, Lőcse 1653, 1655, 1689, Brassó 1701 stb.), mivelhogy két századon keresztül nálunk is használt iskolai tankönyv volt. H. életrajzát Zeltner irta meg: Kurtze Erläuterung d. Nürnbergischen Schul- und Reformationsgeschichte (Nürnberg 1732). A Puerilia colloquia latin és magyar szövegét kiadta *Dézsi* L., H. S. Gyermeki Beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből (Budapest 1897). Nyelvészeti feldolgozása *Melich* Jánostól (M. Nyelvőr 1897, 403. s köv. old. és Könyvszemle, 1897, 303. old.). Egy ismeretlen kiadás töredékének közlése, melyet *Melich* 1531 előtti kiadásnak tart (M. Könyvszemle, 1897. évf. 341—351. old., 3 hasonmással). DÉZSI L.

Heyl zu Herrnsheim *Kornél Vilmos* báró, német politikus és nagyiparos, szül. Wormsban 1843 febr. 10., hol több gyára és kiterjedt birtokai vannak. 1874—81. és 1893 óta tagja a birodalmi gyülésnek, melyben a nemzeti szabadelvü párthoz, még pedig annak az agrár iránynyal rokonszenvező frakciójához csatlakozott; kikelt nevezetesen a kereskedelmi szerződések ellen és pártolta a Kanitz-féle javaslatot. Sokat tett a gyáraiban alkalmazott munkások jóléteért. H. az első hesseni rendi kamarának is tagja volt. Wormsban saját költségén rendeztette a város levéltárát és városi oklevélgyüjteményt indított. O. J.

Heyn *Péter,* hollandiai tengerész, szül. 1578., megh. 1629 jun. 20. Sok ideig kereskedelmi hajókon szolgált mint hajóskapitány és 1623 óta a nyugatindiai társaság szolgálatába állott és mint altengernagy 1624. és 1626. a spanyol hajóhad fölött San Salvadornál és a Mindszentek öbleben fényes diadalt aratott. Mint a nevezett társulat tengernagya 1628. a nagy spanyol ezüstflottát fogta el a Matanzas-öbölben (Kuba szigetén), melynek szállitmányát 12 millió forintra becsültek. Jutalmul 1629. németalföldi tengernagygyá tet-

ték. Egy, a kalózhajók ellen vívott tengeri ütközetben esett el Dünkirchen vidékén. P. P.

Heyse *Pál* (3. IX. k.) legújabb művei: Wolfram von Eschenbach. Ein Festspiel (München 1894); Melusine und andere Novellen (Berlin 1895); Über allen Gipfeln (regény, u. o. 1895); Einer von Hunderten und Hochzeit auf Capri (Stuttgart 1896); Abenteuer eines Blaustrümpfchens (u. o. 1896); Das Räthsel des Lebens und andere Charakterbilder (Berlin 1896); Rolands Schildknappen oder die Komödie vom Glück (mesejáték, első előadása a müncheni udvari szinházban 1896 jan.); Vanina Vanini (szomorujáték, első előadása Meiningenben 1896 jan.); Die Fornarina (szomorujáték, Lipcse 1896); Verratenes Glück (elbeszélés 1896); Der Sohn des Vaters u. andere Novellen (1898); Drei neue Einakter (1897); Der Bucklige von Schiras (vígjáték 1898); Neue Gedichte und Jugendlieder (1897).

Heyst, fürdőhely Ny.-Flandria belga tartomány brüggei j.-ában, az Északi-tenger mellett, (1890) 2000 lak., vasúttal.

Hialit-üveg, fekete szinü üveg, melyből gyöngyöket, üveggombokat, gyászékszereket stb. készítenek. H.-et nyernek, ha vasoxidot, barnakövet, rézoxidot és kobaltoxidot kevernek az üveghez.

Hiamum, l. *Amoy* (I. k.).

Hiberniai szigetek, l. *Bismarck-szigetcsoport.*

Hickory (növ.), l. *Hikkóri-dió* (IX. k.).

Hicks *György Elgar*, angol festő, szül. Lymingtonben 1824. A festészetet 1843. a bloomsburgi művészeti iskolában, 1844. a londoni királyi akadémián kezdte tanulni. Genreképeket festett a népéletből, melyek különösen jeles szinezésükkel tünnek ki; rajzuk nem mindig sikerült. Legismertebbek közöttük: A pacsirta; A fűzfavesszők; Osztalékok napja a bankban; A postahivatal; A londoni Billingsgate vásár; A költözködés; Új remény; A szerencsétlen nap; Anya és gyermekeke; Ruth; Hazatérés a böngészésről; A halász felesége; A vadász leánya; Nefelejts; Hit, Remény, Szeretet.

Híd (l. a *mellékelt két képet).* A legújabb évek hídépítkezései a tartók rendszerét illetőleg lényeges újításokat nem mutatnak, ellenben a meglevő rendszerek alkalmazása tekintetében részint bizonyos határozott irányokban való fejlődés, részint e rendszerek különleges alkalmazásának néhány érdekes újabb példája említhető.

A *kőhidak* építése — a melyeket középnagyságu nyilások áthidalása esetén is a vashidak kezdtek már-már teljesen kiszorítani — újabban ismét gyakoribbá válik, s szerkesztésükben különösen két irányban mutatkozik haladás. Az egyik, hogy a boltozatok formáját lehetőleg a boltozatban fellépő nyomások vonalához alkalmazzák, a másik, hogy az anyagvizsgálat haladása által nyujtott bizonyosságra támaszkodva, megfelelő kőanyag alkalmazása esetén az anyag négyszögcentiméterjére az eddig szokásos csekély (circa 10 kg.-nyi) nyomás helyett 30—60 kg. nyomást is számitanak, ami által az eddigieknél könnyebb és merészebb szerkezetek alkotása vált lehetővé. A bolt-alaknak a nyomások vonalához való alkalmazhatása céljából *Leibrand* (Stuttgart, megh. 1898.) a boltvállakon és a záradékon *csuklókat* alkalmazott, mi által a nyomások vonala három pont által határozottá válik. Ezen rendszer szerint épült a munderkingeni Duna-híd egy 50 m.-es és a kirchheimi Neckar-híd négy 35—35 m.-es nyilással. Említést érdemel még a kőhidak építésmódjában az az újítás is, hogy nagyobb boltozatokat nem egyszerre egész vastagságukban, hanem először csak legalsó gyűrűjökben építenek meg, miáltal ez a fölötte levő gyűrüknek támaszul szolgálván, a mintaállvány gyengébb lehet. Ezen kivül nem ragaszkodnak most már ahhoz a régi eljáráshoz sem, hogy a boltozatokat a vállaknál kezdjék építeni s a záradéknál fejezzék be, hanem nagyobb boltozatoknál a rendelkezésre álló munkahelyek számához és munkaerő nagyságához képest egyszerre 4—6 helyen is kezdik a boltozat falazását. A *beton* és *vasbeton* hidak építése terjedőben van.

Fahidaknál, amelyeknek alkalmazhatóságát csekély tartósságuk korlátozza, a tartósság növelése az újabb évek fő törekvése, amit részint az anyag impregnálása, részint a szerkezetnek olyan berendezése által iparkodnak elérni, hogy azok a nedvesség ellen minél tökéletesebben védve s a szabad levegő szárító hatásának minél jobban kitéve legyenek.

Vashidak építése tekintetében az újabb évek említésre méltóbb alkotásai a következők: Nagyméretü *ívhidak* különösen Német- és Franciaországban épültek, ilyenek a Vilmos császár tengeri csatorna fölött átvezető grünenthali és levensaui ívhidak (az előbbi 156 m. nyilással és 42 m. viz feletti magassággal, l. a 2. képmelléklet *1.* és *2. ábráján),* továbbá a bonni és düsseldorfi Rajnahidak, a müngsteni vasuti viadukt (170 m.-es főnyilással és 107 m. völgyfeletti magassággal), s a francia viauri viadukt (220 m.-es szabad nyilásokkal és 116 m. magassággal).

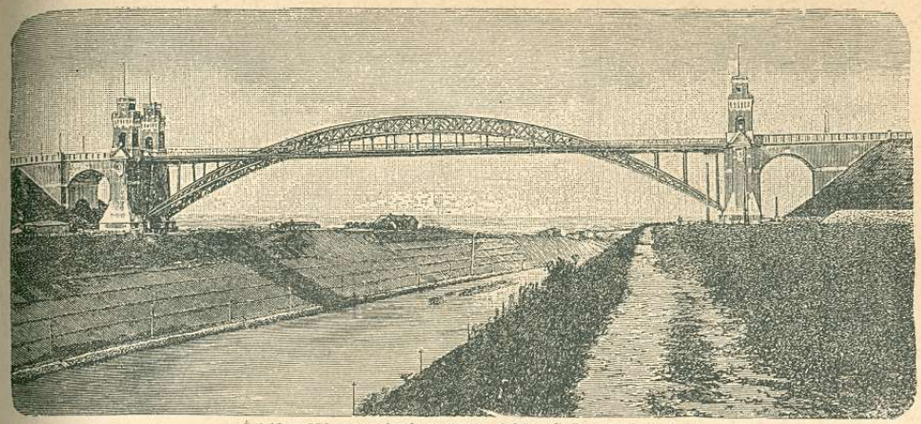
Az újabb konzolszerkezetü hidak közül hazánkban a tokaji közúti Tisza-híd érdemel említést 210 m. összes és 140 m. főnyilással, háromöves szerkezettel. Külföldön a franciák által épített romániai cernavodai Duna-híd a legérdekesebb, amelynek öt nyilása közül a legnagyobb 200 m.-es, s ennek a viz feletti magassága 37 m. E nagy magasság miatt a szerelést ugy hajtották végre, hogy a pilléreket először csak közvetlen az árvizszin fölötti magasságig építették fel, s ebben a magasságban az óriási súlyu vasfelszerkezetet aránylag alacsony állványokon fölszerelték; mikor ez megvolt, a kész szerkezeteket a pillérekre helyezett emelőgépekkel fokozatosan fölebb emelték és a pilléreket a szerkezet alatt fokozatosan felfalazták, mindaddig, mig a viz fölötti 37 m. magasságot elérték. Az újabb *függőhidak* közül említést érdemel a Niagara-vizesés fölött épült új, 387 m. főnyilásu, vastornyokra kifeszített drótkötélhíd; épülőfélben van a budapesti *eskütéri lánchíd* (első képmelléklet), amely 290 m. nyilásával a világ legnagyobb lánchidja lesz.

Mint újabb különleges *mozgatható felszerkezetü hidak* említhetők: a *londoni Tower-híd* (2. képmelléklet *3. ábra),* amelynek középső nyilása két különböző magasságban van áthidalva; az alsó áthidalás mint *billenő híd* van kiképezve s nagyobb tengeri hajók áthaladása esetén felnyit-

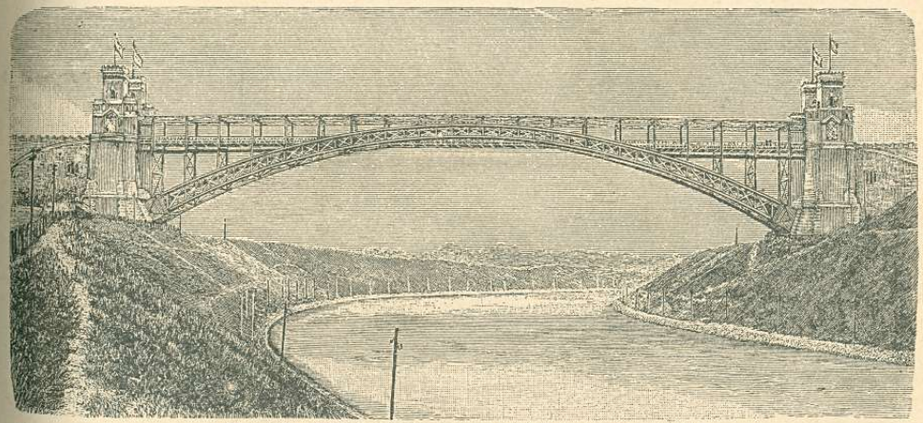
AZ ESKU-TÉRI DUNA-HID.

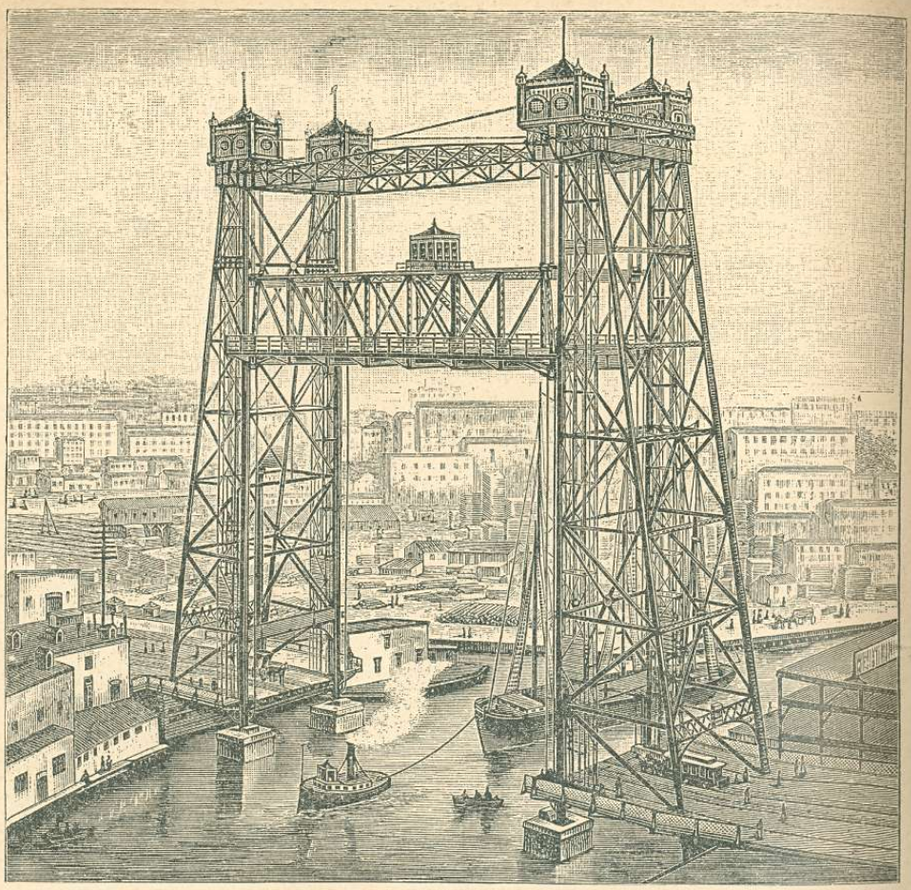
HIDAK II.

1. Ívhíd a Vilmos császár-csatorna fölött, Grünenthal mellett.

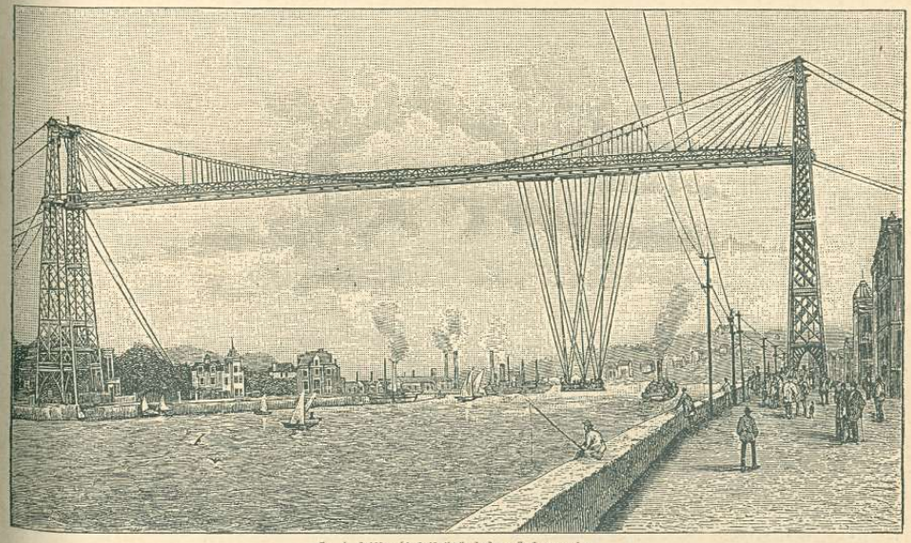
2. Ívhíd a Vilmos császár-csatorna fölött, Levensau mellett.

4. Emelőhíd Chicagóban.

3. A Tower-híd Londonban.

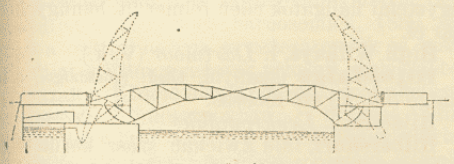

5. A bilbaói kikötő lebegő kompja.

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN.

ható. Ilyenkor a kocsiközlekedés szünetel, a gyalogközlekedés azonban a felső (egyszerű rácsos gerendatartós) hidon ilyenkor is biztosítva van; a gyalogosokat a pillértornyokban elhelyezett felvonók szállítják fel. A chicagói 50 m. magasságig felhúzható emelőhíd szerkezete a melleklet *4. ábrájából* eléggé világos. Az *5. ábrán* van még bemutatva a bilbaói kikötőben épült *lebegő komp* képe: ez az elrendezés szintén arra szolgál, hogy a közúti forgalomnak a vizeken való átkelését a tengeri hajók közlekedésének gátlása nélkül közvetítse. Áll egy igen magasan elhelyezett függőhídból, amelyen sinek futnak, s azokon jár a két part közt egy a partok magasságában levő talpsíkkal ellátott függő komp, amely tulajdonképen az utasok szállítására szolgál.

A mozgatható felszerkezetű hidak egy új tipusa, az u. n. *összehajtható híd*, épült Chicagóban; tulajdonképen felvonóhíd, amelynek fölemelt része emelés közben, az emelés könnyítése végett összehajlik. Ugyancsak Chicagóban a *billenő hidaknak* is egy új tipusát készítették, amelynél a billenés nem egy tengely körül történik, hanem a híd billenő része alsó övének egy darabja ívalakban

Billenő híd.

(esetleg fogazva) van kiképezve, amely megfelelő mekanizmussal ugyszólván rágördül egy e célra készített sínre vagy fogasrúdra. E tipus kezelése gyorsabb és egyenletesebb, mint a közönséges billenő hidaké. L. a *szövegábrát*. BUDAY BÉLA.

Hidalgo de Parral, város, l. *Parral*.

Hidatomorfizmus (ásv.), mindazon jelenségek összesége, melyek előállanak akkor, midőn valamely kőzet hidrokémiai folyamatok folytán változik meg, vagyis ugy, hogy az illető kőzetet gőzök, savak stb. járják át és ezek behatása hat változtatólag.

Hidatsza (másképen *menitaries* vagy *minetaries* és *grosventres*), kicsiny északamerikai indus törzs, mely a dakotai indusokhoz tartozik s a Black Hills nevü hegység tövénél él. V. ö. *Matthews*, Ethnography and philology of the H. (Washington 1877).

Hidránskocsi, oly 2—4 kerekü kocsi, melyen a tűzoltóság minden a vizvezetéki hidránsok használatbavételéhez szükséges felszereléseit szállítja, u. m. több száz méter tömlőt, hidránscsövet és kulcsot, esetleg dugólétrát és egyéb szerelvényeket is, ugy hogy nagyobb nyomásu vizvezetékeknél egyébre a legtöbb tűzesetnél szüksége nincsen. B. SZ.

Hidrohematit (ásv.), l. *Limonit* (XI. k.).

Hidrolit-áruk, l. *Sziderolit* (XV. k.).

Hidroperikardium, l. *Szívburokvizkór* (XV. k.).

Hidrotachilit, vizben gazdag bazaltüveg.

Hiel *Emánuel*, flamand költő, megh. Schaerbeekben (Brüsszel mellett) 1899 aug. 27.

Hiera, sziget, l. *Szantorin* (XV. k.).

Hierárkia (gör. a. m. szent uralom), általában azon személyek összege, akik egyházi hatalommal birnak. Ebben az értelemben minden némiképen kifejlődött vallásnál találunk H.-t. Az ó-kor népeinél is a papság rangfokozatokra és osztályokra volt felosztva, melyek élén, p. a zsidóknál, a főpap állott. Azonban csak a keresztény egyházban honosodott meg először és fejlődött ki e fogalom, jelesül, legszélesebb terjedelme szerint, a római kat. egyházban.

A *katolikus* keresztény egyházakban, kivéve az ágostai és a református protestáns egyházakat, a H. azon személyek összegét jelenti, akik egyházi hatalommal birnak, és isteni jogon alapuló rangfokozatot alkotnak. A görög keleti egyházban a papok felett áll a püspök, ezek felett az érsek, ki olykor *patriárka* címet visel, mint nálunk a karlócai szerb érsek.

Történeti szempontból tiszteletbeli elsőbbséggel (primatus honoris) birnak a jeruzsálemi, alexandriai, antiochiai és konstantinápolyi patriárkák, ugy hogy ez utóbbit illeti meg az első hely. Ezenkivül a görög keleti egyház a diakonusokat is az isteni eredetü H.-hoz számítja. Az orosz egyházban az érsekség puszta cím. A püspökök felett van a szent zsinat, és az egyház látható feje a cár; a görög királyságban pedig a király. Az anglikán egyház is elismeri a papok és püspökök között levő lényeges és isteni eredeten nyugvó különbséget; vannak érsekei is, kik felett áll a király, mint az anglikán egyház látható feje. Az ágostai, református és unitárius egyházak tanítása szerint, az egyházi hatalom alanya maga az egyház, ezt illeti meg a hármas hatalom, u. m. az evangelium hirdetése, a kegyszerek kiszolgáltatása, az egyházi rendtartások kibocsátása és végrehajtása. E tanításból kifolyólag a papság nem alkot külön rendet, hanem csak külön hivatalt, melyet az egyház isteni jognál fogva, egyes, általa e célra kirendelt egyénekre ruház. Az ezen hivatal ellátására képesítő cselekvényt *ordinációnak* hivják ugyan, mely azonban nem ad az illetőnek természet feletti képességet az ige hirdetésére és a kegyszerek kiosztására, hanem csak tanubizonyságot tesz affelől, hogy a kirendelt egyén ugy tudománya, mint erkölcsi magaviselete tekintetében valamely község vezetésére képesnek találtatik. Ellenben a kat. egyház tana szerint az egyházi hatalom a Krisztus és az apostolok s egyház által alapított H.-ban székel.

A kánonisták két rangfokozatot különböztetnek meg a H.-ban: az egyházrendi fokozatot (H. ordinis) és az egyházhatósági fokozatot (H. jurisdictionis). Az egyházrendi fokozathoz isteni jognál fogva tartoznak a püspökök, presbiterek és diakonusok; emberi jognál fogva a subdiakonusok és a kisebb rendekkel birók. Mindezen rendek felvételét a *hajkorona* (tonsura) előzi meg. A hajkoronások azokkal egyetemben, kik az említett rendeket felvették, a görög κλῆρος szó után, mely annyit jelent, mint sors, *klerikusoknak* nevezhetnek, mivel az Úr lett az ő sorsuk, osztályrészök és a szoros értelemben vett papi rendet (sacerdotium) alkotják. A papi rendbe mindenki beléphet, aki arra hivatással bir és az egyházi előljáróság által alkalmasnak találtatik. Az egy-

házrendi fokozatokba való felvétel felszentelés által történik (ordinatio sacra). Az egyházhatósági fokozathoz isteni jogon tartoznak a püspökök és a pápa, emberi jogon a patriárkák, exarkák, primások, érsekek, prépostok, apátok. A pápa és a püspökök, ugyszintén a püspökök egymás között az egyházrendi hatalomra nézve egészen egyenlők. De egyházhatósági tekintetben a pápa fő- és teljhatalommal bir.

A joghatósági hatalom gyakorlására a felszentelés által adatik meg a képesség, de maga a hatalom ez által még nem ruháztatik át. Ez okból a joghatósági hatalom gyakorlására a rend felvétele még nem elégséges, hanem a törvényes küldetés is (legitima missio) elengedhetetlenül megkivántatik, mit a trienti zsinat is határozottan kijelent (Sess. XXIII. can. 7.). A püspökök, vagy — ha az emberi jogon alapuló fokozatokat is tekintetbe veszszük — patriárkák, primások, érsekek stb. a pápától kapják a joghatóságot, a papok pedig a püspöktől. A két fokozatnak, az egyházrendinek és a joghatóságinak szabályszerü és meg nem szakitott átszármaztatása által létesült a kat. egyházban az *apostoli utódlás* (successio apostolica), mely a jogfolytonosságot alkotja és a törvényességnek alapját teszi.

A H. tagjai hivatalokban is működnek, melyek elseje a római kuria. Ez alatt mindazon hatóságok, gyülekezetek és hivatalok összegét értjük, melyek a pápa joghatóságából kifolyólag az egyetemes egyház kormányzatában részt vesznek. Legkiválóbb tagjai e hivataloknak a *biborosok*, kik közül legtöbben mint elnökök a különböző kongregációk elén állanak. A biborosok rangra, méltóságra nézve a patriárkákat is megelőzik, kik ma már csak a címet viselik, de mint ilyenek, joghatósággal nem birnak, kivéve az egyesült görög szertartásu görög patriárkákat. Utánuk a primások következnek, akik valamely ország egyházmegyéi élén állanak; az érsekek, illetőleg metropoliták, kik egy egyháztartomány fölött állanak; a megyés püspökök, kik a nekik kijelölt dioecesist kormányozzák; a kisebb, vagy nempüspök-praelátusok, mint birtokosai az egyházhatósági hatalomnak valamely prépostság, apátság területén, vagy valamely kolostor élén. A legalsóbb fokon áll a plébános, aki a püspöktől tágabb-szükebb körü joghatóságot kap valamely plébánia területére. A kat. H. személyi viszonyairól és szervezetéről évenkint hivatalos tudósitást hoz a Rómában megjelenő La gerarchia cattolica cimü könyv, mely minden egyházmegyei hatóságnak megküldetik. V. ö. *Ruzsicska*, Egyház, annak szerkezete és alkotmánya (Budapest 1868); *Kerkápolyi*, Protestáns egyházalkotmány (Pápa 1860).

Hieraticum (gör.-lat.), más neve a bémának. L. *Béma* (III. k.).

Hierisos, város, l. *Akanthos* (I. k.).

Hieroglifás homokkő, az olyan kárpáti homokkő, melyekben mindenféle bizarr alakok vannak. Mivelhogy az alakok mibenlétét ép oly nehezen lehet kinyomozni, mint a hieroglifákat, elnevezték H.-nek v. hieroglifás palának. Nálunk a ÉK-i Kárpátokban többfelé elég gyakori. SZT. H.

Hieronymi *Károlyt* 1895. kineveztek az ugyanekkor megalakult magyar agrár- és járadékbank részvénytársaság elnökévé. 1896. a budapesti tud.-egyetem a bölcsészeti tiszteletbeli doktori oklevelet adta neki. Mint a képviselőház tagja 1898 dec. 21. fejtette ki okait, melyek őt a szabadelvüpártból való kilépésre s a disszidensekhez csatlakozására birták. A Széll-kabinet megalakulása után visszatért a szabadelvü pártba.

Hie Welf, hie Waiblingen! l. *Ghibellinek* (VIII. k.).

High Court of Justice (ang., ejtsd: háj kórt of dsősztisz), az angol legfőbb biróságnak a része, amely a méltányossági biróság (Court of Chancery), a végrendeleti, házassági és tengernagyi biróság hatásköréť átvette (1873-iki Judicature Act 16. §). v.

High Steward (ejtsd: háj sztjúőrd) *Court of the Lord*. Treason v. felony miatt vádolt pairek elleni eljárásra hivatott biróság. Régenten a hivatal örökös volt, majd a kinevezés élettartamra vagy «dum bene se gesserit», többször azonban csak egyes esetre vonatkozólag (pro hac vice) történt. H. of the Royal Household Lord Court of, egy már rég eltörölt biróság neve. *H. of the Universities Court of the Lord*, oxfordi egyetemi biróság, mely egyetemi hallgatók ellen felmerült büntügyekben jár el.

High Wilhays, l. *Dartmoor* (V. k.).

Hijosdalgo (spanyol, ejtsd: ihoszdalgo), a hidalgó (IX. k.) szó többese.

Hilaeira, l. *Leukippidák*.

Hilbersdorf, falu Zwickau szász kerületi kapitányságban, Chemnitz közelében, vasút mellett, (1895) 5468 lak., porfirbányával.

Hildebrandt, 1. *Adolf Mátyás*, német heraldikus, szül. Mieste-ben (Altmark) 1844 jun. 16. Berlinben mint rajzoló és iró a genealogia és heraldika művelésére adta magát. 1869. átvette a Deutscher Herold és a Vierteljahrschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde c. folyóiratok szerkesztését s 1880 óta a Herold-egyesület gyüjteményeinek őre. Kisebb értekezéseken kivül a következő önálló munkákat adta ki: Heraldisches Musterbuch für Edelleute, Kunstfreunde, Architekten (2. kiad. Berlin 1885); Wappenbücher des Adels von Hannover, Braunschweig und Anhalt (Nürnberg 1871); Kodex Grünenberg vom Jahre 1483 (Görlitz 1879); Heraldische Meisterwerke von der heraldischen Ausstellung zu Berlin 1882 (Berlin 1882); Wappenalbum der gräflichen Familien Deutschlands und Österreich-Ungarns (Lipcse 1884); Heraldische Bücherzeichen (Berlin 1892 és 1893); Wappenfibel (4. kiad. Frankfurt 1894); Heraldisches Alphabet (2. kiad. u. o. 1892—97, 3 köt.).

2. *H. János Mária*, botanikus és utazó, szül. Düsseldorfban 1847 márc. 19., megh. Antananarivóban 1881 máj. 29. Eleinte gépgyártással foglalkozott, de amikor egy robbanás következtében elvesztette jobb szemét, a kertészetre adta magát és a hallei meg berlini botanikus kertekben dolgozott. 1872. Afrikába ment, beutazta Egyiptomot és Munzinger expediciójával Abisszíniát, majd a Danakil-tartományokat és két izben a szomáliak földjét. Miután üdülés céljából Kelet-Indiában utazgatott, átkutatta Zanzibárt és a vele szemben levő partvidéket, azután pedig harmadizben szer-

vezett expediciót a szomáliak földjére. 1874. visszatért Európába, de már a következő évben ismét Afrikába utazott. 1877. kisérletet tett arra, hogy Kilima-Ndsaróba és Kéniába eljusson és az utóbbitól már csak három napi járóút választotta el. Nagy gyüjteménynyel, de a láztól nagyon elgyengülve 1877 nov. hazatért s 1879-ig Berlinben maradt. Azután Madagaszkárba utazott, ahol biztos értesülést szerzett Rutenberg haláláról. 1880. Antananarivóból meglátogatta a keletre fekvő erdős hegységet és az Ankaratra hegységet, de rövid idő mulva meghalt. Útleirásai a Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin c. folyóiratban jelentek meg.

Hildesheim, porosz *közigazgatási kerület,* (1895) 497,791 lak. — *H. város* (1895) 38,977 lak. A városi muzeum előtt fölállitották Roemer mellszobrát.

Hildesheimer *Izrael,* zsidó teologus, meghalt Berlinben 1899 jun. 12.

Hilgers *Károly,* német szobrász, szül. Düsseldorfban 1844 jan. 17. Az ottani akadémián Wittig tanitványa volt, azután három évig Rómában tartózkodott, majd Berlinben telepedett le. 1885. második díjat nyert a berlini Luther-emlékszobor, 1887. első díjat u. o. a Lessing-emlékszobor, 1888. első díjat a düsseldorfi harcosemlék, 1889. első díjat a stettini harcos- és császáremlék és második díjat a Vilmos császár nemzeti emlékszoborpályázaton. Kitünő művei: A művészet géniusza, a düsseldorfi műcsarnokban; I. Frigyes Vilmos király nagy bronzszobra a berlini fegyvertárban (ismétlés a potsdami parkban); családi siremlék a berlini Máté-temetőn; a düsseldorfi harcosemlék tiroli márványból; a stettini harcos- és császáremlék bronzból és gránitból; egy múzsa ülő alakja a berlini nemzeti képtár számára.

Hilkov (Chilkow) *Mihály Ivánovics* herceg, orosz államférfi, szül. 1834. Kiképeztetését az apródcsapatban nyerte és azután a vadásztestőrgárdába lépett. 1860. Amerikába utazott. Visszatért ugyan hazájába, de vagyonát elvesztvén, 1864. ismét Amerikába ment és eleintén egy délamerikai vasúttársaságnál mint közönséges munkás volt alkalmazásban, később fütő és mozdonyvezető lett. Nemsokára Liverpoolba került, hol egy mozdonygyárban mint lakatos dolgozott. Ismét hazatért s vasúti munkálatoknál nyert megbizást. 1880. Annenkov tábornok alatt a Kizil-Arvat vasút épitését vezette. 1882—84. Bolgárországban a közmunkák igazgatója volt, de ismét visszatért a transzkaspi vasúthoz. 1892-től fogva különféle vasutak igazgatója, 1894. az orosz vasutak főfelügyelője lett és 1895 jan. közlekedésügyi miniszter. Ezen állásában egész erélylyel működött az orosz vasúthálózat kiépitésén, nevezetesen a keleti Oroszországgal való összeköttetést szorgalmazta és a szibériai vasút befejezésén fáradozott.

Hill *Oktávia,* angol nő, akinek neve szorosan hozzáfüződik a londoni munkáslakásoknak a hatvanas években megindult javításához. 1838 körül született. Nagyatyja Smith Southwood orvos volt, aki nagy érdemeket szerzett a közegészségügy körül. H. mint fiatal tanitónő tanulmányozni kezdte a londoni munkások lakásviszonyait és arra törekedett, hogy a munkásokban fölkeltse a tisztaság és rend iránti érzéket. Emberbaráti munkájában támogatásra és csakhamar váratlan sikerre lelt. A terv szerint javított vagy újonan épitett munkásházak a beléjük fektetett tőke után jó és biztos kamatot hoztak. Folyóiratokba irt cikkei mellett önálló művei: Homes of the London poor (1875); Our common land, and other essays (1878).

Hillebrandt *Alfréd,* német orientalista, szül. Grossnädlitzben (Boroszló mellett) 1853 márc. 15. A boroszlói és a müncheni egyetemen keleti filológiát hallgatott. A boroszlói egyetemen 1877. a szanszkrit nyelv és az összehasonlító nyelvészet magántanára, 1883. rendkivüli, 1888. pedig rendes tanára lett. A Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, Indogermanische Forschungen c. folyóiratokban megjelent értekezésein kivül önállóan megjelent művei: Über die Göttin Aditi (Boroszló 1876); Varuna und Mitra (u. o. 1877); Das altindische Neu- und Vollmondsopfer (Jena 1880); Veda-Chrestomathie (Berlin 1885); Die Sonnwendfeste in Altindien (Erlangen 1889); Vedische Mythologie I. Soma und verwandte Götter (Boroszló 1891); Ritual-Litteratur. Vedische Opfer und Zauber (Strassburg 1897). A kalkuttai Bibliotheca Indica számára kiadta a Sankhayana Srautasutra szövegét és kommentárját (Kalkutta 1888, 3 köt.). Bonsens Fritz álnévvel jelent meg Die Götter des Rigveda, Eine euhemeristische Skizze c. szatirája (Boroszló 1894).

Hilleprandt *Antal,* osztrák katonai iró, szül. Salzburgban 1830 aug. 12., megh. Bécsben 1885 nov. 23-án. 1847. belépett az osztrák sereg utászcsapatába. 1859. nagyon kitüntette magát a magentai csatában. Azóta sokfelé alkalmazták mint vezérkari tisztet. 1878. mint a katonai vasúti hivatal feje a boszniai szállitásokat és az ottani vasút- és útépitéseket vezette. 1880. vezérőrnagy, majd altábornagy és hadosztályparancsnok lett. H. egyik alapitója volt a katonai tudományos egyesületnek, melynek közlönyébe sok szakcikket irt. Nagyobb munkái: Der Feldzug in Piemont im Jahr 1849 (1864); Der Feldzug in Oberitalien 1848 (1867); Organische Bestimmungen für das k. u. k. Heerwesen (Bécs 1872); Bosniens militärischer Wert für Oesterreich (1878); Taktische u. infanteristische Streiflichter (1882); Über Truppenübungen (1884); Die Infanterie, das Stiefkind der Armee (1884).

Himl, Egyiptomban a vásári adó neve.

Hind *János Russel,* angol csillagász, megh. Twickenhamban 1895 dec. 23.

Hindy *Árpád,* hirlapiró, szül. Pesten 1843 ápr. 29., megh. Kolozsváron 1898 jan. 30. Mint nyolcadik gimnazistát Pesten az 1860 márciusi tüntetések alkalmával elfogták s csak okt. bocsátották szabadon. 1861., amikor már jogász volt, a katonai hatóság újból elfogatta és összeesküvésben való részvétellel vádolva, a hadi törvényszékkel két évi várfogságra itéltette, melyből azonban kegyelem következtében már 1862. kiszabadult. 1864. a Hon munkatársa lett. Miután Párisban és Londonban hosszabb időt töltött,

1878. az Ellenőr felelős szerkesztője, 1882. a belügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. 1880—89. az Aradi Közlöny, 1891 óta pedig a Kolozsvár c. napilapot szerkesztette.

Hingham (ejtsd: hingem), város Massachusetts É.-amerikai államban, 10 km.-nyire Plymouthtól, vasút mellett, (1890) 4564 lak., posztószövéssel, amelyet Amerikában a legjobbak közé sorolnak, szerszámkészítéssel és hajókötélgyártással.

Hinke *János*, osztrák-magyar altengernagy, a polai katonai kikötőparancsnokság vezetése alól, a Lipót-rend középkeresztjének adományozása mellett, 1897 jan. felmentetvén, egyidejüleg a krétai vizekre küldött hajók parancsnokságával bizatott meg, mely állásában 1898 márc.-ig maradt. Ezen alkalmazásában tanusított kitünő szolgálata elismerésének jeléül a II. oszt. vaskorona-rendet kapta. 1898 máj. altengernagygyá léptették elő és Pola kikötő-tengernagyának és várparancsnokának nevezték ki, ahol jelenleg is működik. F—y.

Hinlopen, város, l. *Hindeloopen* (IX. k.).

Hinschius *Pál*, német jogtudós, megh. Berlinben 1898 dec. 13.

Hiperemezis (gör.) a. m. túlságos hányás, amivé némely terhes nőnél a szokásos émelygés fokozódik. Ez igen aggodalmas jelenség, ha minden étkezés után, sőt éhomra is bekövetkezik és éjjel is tart. Minden orvoslással dacolva, a terhes nőt ez a baj csakhamar leveri a lábáról, mert a táplálkozás legföljebb a végbél felől pótolható alig kielégítő módon. Ha láz járul hozzá és a vizeletben fehérje válik ki, akkor ominozussá vált a dolog és halálos kimenetel várható. A betegség mibenlétére nézve még nincs világosság. Egyes esetekben hiszteriás alapot lehetett kimutatni; többször ikerterhesség volt jelen, néha a méh szöveti v. helyzeti elváltozása. Az orvos szinte tehetetlenül áll e bajjal szemben. Szigoru étrendi szabályok mellett föltétlen nyugalom, elsötétített szobában való fekvés (hanyatt) kivánatos. 1—1 langyos fürdő, pezsgőbor, kanalanként hideg tej nyujtható; orvosságok közül: klorálhidrát és brómkálium néha segít. Végső menekülés a terhesség mesterséges félbeszakítása, amelynek helyes időpontját igen nehéz megválasztani s az sem hozza meg mindig az óhajtott sikert, a hányás megszünését. A terhesség félbeszakítása előtt biztossággal ki kell zárni, hogy a hányást nem gyomorfekély v. gyomorrák okozta-e. D. G.

Hiperémia, l. *Bővérüség* (III. k.).

Hipnotizmus (IX. k.). A hipnozis tünetei közül legérdekesebbeknek mondhatók a *szuggesztibilitás tüneményei*. A szuggesztió által az idegrendszernek csaknem valamennyi működésére lehet hatni, mert általa ugy a mozgató, valamint az érzékelő, nemkülönben a tengéleti és a magasabb szellemi működésekben oly nevezetes eltéréseket idézhetünk elő, amelyek jóformán semmiben sem különböznek egyes kóros folyamatok által létesített, tehát szervi elváltozásoktól. Szuggesztióval görcsöket, bénulásokat, érzéki csalódásokat, káprázatokat, vakságot, süketséget, vérzéseket, izzadást, hasmenést, szivdobogást, lélekzési nehézségeket, fájdalmakat stb. provokálhatunk; téveszméket, emlékezési csalódásokat, hangulatváltozásokat, szóval a szellemi világban is rendellenességeket létesíthetünk, lényegileg azért, mert a hipnozis alatt a szuggesztibilitás rendkivül fokozottnak mutatkozik.

Igen érdekes és fontos az *emlékezetnek* magatartása a hipnozis alatt. A hipnozis felületes fokán az emlekezet semminemü változást sem szenved el, vagyis az ebben az állapotban levők a körülöttük történő dolgokról épp ugy vesznek tudomást, mintha ébren lennének és ebből a szomnolenciából felébresztve, pontosan képesek számot adni arról, ami velük a hipnozis alatt történt. Tehát a hipnozis e felületes foka legkevésbbé sem okoz emlékezetükben valamely hézagot. Merőben máskép áll a dolog a hipnozis mélyebb fokán, mely éppen azáltal válik ki, hogy reá és az alatta történtekre visszaemlékezés nincsen; ez az emlékezési hiány az *amnézia* (I. k.). Egy újabb hipnozisban azonban az előző hipnozis alatt történtekre pontos visszaemlékezés van.

Fontosak még az u. n. *poszthipnotikus*, vagyis *hipnozis utáni szuggesztiók*. Ezek alatt azokat a szuggesztiókat értjük, melyek a felébresztés utáni időre adatnak; igy p. azt szuggerálom, hogy felébredve a hipnotikus álomból, bal karja béna lesz, ugy tényleg mozdulatlan lesz ez a végtag az illetőnek nem csekély megütközésére. Ugyanigy lehet süketséget, érzéstelenséget és a legkülönbözőbb cselekedeteknek végrehajtását szuggerálni a felébresztés utáni időre. E jelenség magyarázatául szolgáljon, hogy ily hipnozis utáni szuggesztió végrehajtása alkalmával az egyén voltaképen egy újabb hipnozisban van, tehát a poszthipnotikusan végzett cselekményekre épp oly kevéssé van visszaemlékezés, mint a hipnozis alattiakra. Érdekes, hogy a poszthipnotikus szuggesztiók *hosszu időpontra is adhatók* igen szuggesztibilis egyéneknek, p. a hipnozis után órákkal, napokkal, sőt hónapokkal később végzendő szuggesztiók épp oly pontosan végeztetnek, mint akár a hipnozis alatt. V. ö. *Teuscher*, Die Elemente des H. (Vincent H. nyomán, Jena 1894).

Hipotipozis (gör.) a. m. rajz, terv, vázlat; a retorikában személyek és tárgyak oly élénk festése, hogy a multból vagy a távolból mintegy a jelenbe, a hallgatók vagy olvasók szemlélése elé varázsoltatnak. Ilyen H. p. a be nem fejezett igealak (imperfectum) mult dolgok előadásánál.

Hippocratea *L.* (növ.), l. *Pereskia*.

Hippocrepis *L.* (növ.), l. *Patkófű*.

Hippodamos, görög építész, a Pireusz nevü athéni kikötő híres tervezője, aki először épitett oly utcákat, melyek egymást derékszögben szelték. Ezt a stilust legelébb Thurii alsóitáliai görög gyarmat építésénél (Kr. e. 443.) alkalmazták.

Hippokoon, a spártai Oibalos és Bateia nimfa gyermeke, aki testvéreit, Tindareost és Ikariost elűzte hazulról, őt meg a Kefeus tegeai királylyal szövetkezett Herakles ölte meg, minthogy meggyilkolta Heraklesnak egyik rokonát. Herakles aztán visszahelyezte Tindareost H. trónjára.

Hippothoon, Poseidon és Alopé fia, az attikai Hippothoontis-filé (törzs) mondai hőse. Anyja kitette őt csecsemő korában, de megtalálták, s Theseus visszahelyezte nevelőapjának, Kerikeionnak, eleuziszi birtokába.

Hiragana (*hirakana*, tulajdonképen *firakanna* v. *firoganna*), a japánok közönséges szótagirása, mely Kr. u. a IX. sz.-ban főleg a buddhizmus hatása alatt keletkezett a khinai szó-irások kurziv alakjából. A H. fölülről lefelé iratik. L. még *Japáni nyelv és irodalom* (IX. k.).

Hircocervus (lat. a. m. szarvasbak), az irodalomban ugyanaz, ami a görög tragelaphus (XVI. köt.), olyan kapcsolat, melynek valóság nem felel meg.

Hirdetési irodák, nyilvános iparszerű vállalkozások, amelyek a hirlapok és a hirdető közönség közötti ügyleteket közvetítik. A célszerű időbeosztással, jó formában, alkalmas helyeken és megfelelő egymásutánban megjelenő hirdetések igen jó szolgálatot tesznek a kereskedőknek és iparosoknak s mivel a H. felmentik őket a tapasztalataik körén sokszor túlmenő utánjárásoktól, az utóbbi időben mindenütt, nálunk is meglehetősen elszaporodtak. z. z.

Hirlap-könyvtár, l. *Magyar hirlapirodalom* (XII. k.).

Hirn *József*, osztrák történetiró, 1897. az osztrák vallás- és közokt. minisztériumban alkalmazták.

Hirondelle-expediciók, l. *Tengeri tudományos expediciók* (XVI. köt. 91. old.).

Hirsch, 1. *Ferdinánd*, porosz történetiró, szül. Danzigban 1843. *H. Tivadar* (l. o.) fia. Berlinben végezte tanulmányait és ott jelenleg egy reálgimnázium igazgatója. Munkái: Byzantinische Studien (1876, ez a munka az Árpád-kori magyar történetre vonatkozó bizanci kútfőkre is kiterjeszkedik); Erste Anknüpfungen zwischen Brandenburg und Russland (1885); Zur Geschichte der polnischen Königswahl 1669 (1889); részt vett továbbá az Urkunden und Aktenstücke zur Gesch. Friedrich Wilhelms von Brandenburg c. oklevélgyüjtemény szerkesztésében (XII. k.); Das Ende der Kurfürstin Luise Henriette (Forschungen zur brandenb.-preuss. Gesch., 9. évf. 1896); Der Winterfeldzug in Preussen 1678—79 (Berlin 1897); Dan. Weimann (Allg. Deutsche Biogr., 41. köt.); Die Erziehung der älteren Söhne des Grossen Kurfürsten (Forschungen, VIII. évf., 1895); Brandenburg und England 1674—79 (1. köt., Berlin 1898). Számos értekezést közlött a Forschungen zur brandenburg.-preuss. Gesch. c. folyóiratban. Szerkeszti a berlini történelmi társulat által kiadott Mitteilungen aus der histor. Litteratur c. évnegyedes vállalatot. m. l.

2. *H. Mór* báró megh. Ó-Gyallán 1896 ápr. 21-én. Özvegye Párisban halt meg 1899 ápr. 1.

3. *H. Rudolf*, osztrák költő, szül. Napagedlben (Morvaország) 1816 febr. 1., megh. Bécsben 1872 márc. 10-én. 1840. Lipcsébe jutott, ahol saját költeményeit saját szerzeményében csinosan énekelte s 1843-ig a Komet szerkesztője volt. Bécsbe visszatérve, államszolgálatba lépett s 1852-től a rendőrségi minisztérium könyvtárosa volt; azonfelül két évtizeden át a Wiener Zeitung esti kiadásának szinházi referense gyanánt működött. Számos költeménygyüjteményéből megemlítjük: Balladen (1841); Irrgarten der Liebe (1846, 7. kiad. 1857); Lieder ohne Weltschmerz (1853, 2. kiad. 1867); Eulenspiegels Tagebuch (Pest 1856). Költeményes műveinek kivonatos kiadása 1851. 2 kötetben jelent meg.

4. *H. Tivadar*, porosz történetiró, szül. Altschottlandban 1806 dec. 7., megh. Greifswaldban 1881 febr. 17. Berlinben teologiát, történelmet tanult s az ottani Frigyes-Vilmos-gimnázium tanára lett, honnan Danzigba került, hol 32 évig tanította a történelmet. Tanári foglalkozása mellett behatóan foglalkozott Danzig város történetével, melynek gazdag levéltárát a tanács az ő rendelkezésére bocsátotta. Egymásután jelentek meg tőle a város történelmi és társadalmi fejlődésére vonatkozó monográfiák, melyek közül a Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens (Lipcse 1858) jutalmat nyert. 1860. a Scriptores rerum prussicarum vállalatnak társkiadója lett. 1865. a greifswaldi egyetem történeti tanárává s a kir. egyetemi könyvtár igazgatójává neveztetett ki. Az Urkunden und Aktenstücke zur Gesch. des Grossen Kurfürsten c. oklevélgyüjtemény kiadásában is részt vett (1880).

Hirscher *Lukács*, Brassó város hires birája a XVI. sz.-ban. A reformáció érdekében nagy buzgalommal munkálkodott, valamint az oláhok evangelizációjában.

Hirschfeld, 1. *Gusztáv*, német archeologus, megh. Wiesbadenben 1895 ápr. 20. Utolsó műve: Aus dem Orient (Berlin 1897).

2. *H. György*, német szinműiró, szül. Berlinben 1873 febr. 11. Eleinte kereskedő volt, de Wildenbruch, Hauptmann és Brahm Ottó buzdítására az irodalmi pályára lépett. 1893—95. a mücheni és berlini egyetemen folytatta tanulmányait s most Berlinben él. Elbeszélései: Dämon Kleist (Berlin 1895); Der Bergsee (u. o. 1896). Szinművei, melyeket Münchenben, Berlinben és a bécsi Burgtheaterben nagy sikerrel adtak: Zu Hause (Berlin 1896); Die Mütter (u. o. 1896); Agnes Jordan (u. o. 1898); Pauline (u. o. 1899).

Hirschler *Agoston*, orvos, szül. Budapesten 1861. Tanulmányait u. o. végezte. Évek hosszu során át Korányi tanár klinikáján működött tanársegédi minőségben. Hosszabb ideig tartózkodott külföldön, ahol különösen az emésztés élet- és kórtanával foglalkozott. 1891. az emésztési szervek bántalmaiból egyetemi magántanárrá habilitálták. Szakirodalmi működése különösen e téren mozog. Számos bel- és külföldi folyóiratban közzétett munkáin kivül a Belgyógyászat kézikönyvében a gyomor betegségeinek és számos bélbántalomnak monográfiás leirását közölte. a. j.

Hirt *János*, német szobrász, megh. Münchenben 1897 aug. 19.

Hirzel, 1. *Kristóf Henrik*, német kémikus, szül. Zürichben 1828 márc. 22., ahol vegyészeti tanulmányokat folytatott. 1852. a lipcsei egyetemen a vegyészet magántanára, 1865. pedig rendes tanára lett. 1861. Plagwitzban egy kémiai gyárat és kőolajfinomitót alapított, mely lassankénti kemiai-technikai vállalatok gépgyárává alakult át. Művei: Führer in die Chemie (Lipcse 1852—54, 2 köt.); Katechismus der Chemie (7. kiad. u. o. 1894); Toilettenchemie (4. kiad. u. o. 1892); Das Steinöl und seine Produkte (u. o. 1864). Az ő szerkesztésében jelent meg a Hauslexikon

(u. o. 1858—62, 6 köt.) és a Jahrbuch der Erfindungen (u. o. 1865—74).

2. *H. Lajos*, német irodalomtörténész, megh. Bernben 1897 jun. 1.

Hispano-mór, agyagedény, a faïence-készítmény egy faja, mely az arabok uralma alatt Spanyolországban és a szaracénok alatt Sziciliában készült. Egyik ismertető jele a fémfényü máz. Ezek az edények a Baleari-szigetekről (Majorca) Olaszországba kerültek és belőlük származott az olasz majolika.

Hispellum, ókori város, l. *Spello.*

Hitelbiztosítás, a biztosítási ügyleteknek az a neme, amelyben a biztosító a biztosítottnak bizonyos előre meghatározott díjfizetése fejében elvállalja azon veszteségek megtérítését, amelyek abból származnak, hogy valamely követelése egyáltalában nincsen, vagy nem eléggé van zálog-fedezettel biztosítva. Ez üzletágra már e század eleje óta Angliában, Franciaországban, Németországban, Belgiumban külön biztosító társaságok is keletkeztek, de ezek mellett más biztosítási ügyletekkel foglalkozó társaságok is felvették azokat üzemükbe. Hazánkban a felmerült tervek eddig még nem valósultak meg. A H.-nak egyes ágai a kölcsönök, óvadékok és házbérek biztosítási ügyletei. z. z.

Hitellekötés, állami számvitelünk rendszerében az az intézmény, amely kivételes eltérést enged azon alapelvtől, hogy minden, a törvényhozás által engedélyezett hitel csak azon évben használható fel, amelyben engedélyeztetett. Nagyobb építkezéseknél azonban, amelyek hosszabb időre terjednek, megengedhető, hogy a megelőző évből fenmaradt építkezési, valamint építkezési jeleggel biró átalakítási vagy felszerelési hitelek a számadási év vegeig az esetben is kiutalványoztassanak, ha a munka, amelyre vonatkoznak, nem fejeztetett ugyan még be, de már elrendeltetett. Ez esetben a kiutalványozás, illetőleg lekötés a rendelkezésre maradt hitelen belül, a valószinüség szerint szükségesnek mutatkozó összeg erejéig a pótkezelési negyed végeig oly kikötéssel történhetik meg, hogy annak tényleges felhasználása, illetőleg kifizetése csak a teljesített munkának vagy szállítmánynak megtörténtét igazoló szabályszerü okmányok alapján fog annak idején eszközöltetni. Az utólagos felhasználás céljából ekkép kiutalványozott (lekötött) hitelek az állami számvevőszéknek a kiutalványozással, illetőleg lekötéssel egyidejüleg tudomására hozandók.

Célja a H.-nek módot nyujtani arra, hogy az elmult évben már a végrehajtás stádiumába lépett oly nagyobb méretü építkezések vagy felszerelések, melyeknek végrehajtása terjedelmes előmunkálatokat (kisajátítások, szerződéskötések, különféle tárgyalások stb.) igényel, s melyek olykor a költségvetés megszavazásánál beállott akadályok miatt az év végeig be nem fejezhetők, az azokra megszavazott hitelek terhére a budgetévet követő időben folytathatók és bevégezhetők legyenek. KLIMES GYULA.

Hitelszövetkezetek, l. *Mezőgazdasági szövetkezetek* (XII. k.).

Hitrovo (Chitrowo), orosz politikus, szül. 1840. köznemes családból, megh. Szt.-Pétervárott 1896 jul. 13. A moszkvai akadémiában, ahol különösen Akszakov előadásait hallgatta, még ifju korában kinevezték a külügyminisztérium keletázsiai osztályába. Itt leginkább a Balkán-félszigeten élő szláv testvérek történetével és törekvéseivel foglalkozott. Az 1877—78. orosz-török háboru kitörésekor H. már hires diplomata és a pánszláv politika egyik oszlopának hirében állott. A cár Nikolajevics Miklós nagyherceg táborába küldötte mint a főparancsnok diplomáciai irodájának vezetőjét. A hadjárat folyamán megismerkedett Ignatijevvel és Cserkaszky herceggel, akik a buzgó tanítványt Oroszország keleti missziójának titkaiba bevezették. A berlini kongresszus határozatai sehogy sem elégítették ki ezt a kört, mely csak III. Sándor trónra lépése után nyert megint szabad kezet. Ekkor H. is, mint a pánszlávizmus egyik vezérférfia, megint diplomáciai állásához jutott; előbb (1883) Alexandriában működött, ahol a Balkán-félszigetnek több exilált politikusával bensőbb összeköttetésbe lépett s a bolgár forradalmat előkészíté. Battenberg Sándor bukása után pedig 1886 szept. 15. H. mint rendkivüli követ vonult be Bukarestbe, ahol hat évet izgató tevékenységben töltött, nem kiméive sem árményt, sem pénzt, csak hogy különösen a forrongó Bolgárországban az orosz befolyást megszilárditsa. Koburg Ferdinánd megválasztatását azonban mégsem tudta megakadályozni s midőn Jacobson röpirataiból kitünt, hogy H. az 1890-iki Panica-féle összeesküvés gyilkos terveiről is tudott: állása Bukarestben tarthatatlanná vált. A kormány visszahivta s két év multával a távoli Japánba küldötte követnek, hol H. nem igen értékesithette ravaszságát. 1896-ban II. Miklós koronázása alkalmával Szt.-Pétervárra jött, ahol hirtelen meghalt. M. L.

Hittérítő rendek. A paulai szt. Vince által alapított rend, a párisi Szt.-Lázár-házról Lázár-rend, közönségesen lazaristák rendje, mely rend még jelenleg is nagy tevékenységet fejt ki a külső hittérítés terén is. Olaszországban liguori Alfonz alapitotta a XVIII. sz. első felében a Megváltóról elnevezett rendet (redemptoristák). A kapucinusok, alapítójuk Bassi Máté (megerősíttetett 1528.). Az algeriai misszionáriusok (pères de la mission d'Alger, pères blancs, *fehér atyák;* alapitotta Lavigerie biboros 1870-ben). Ágoston-rendi remeték. Bencések (alapító szt. Benedek): 1. Szilveszter-kongregáció 1232-től; 2. szt. Ottilia misszióintézet, alapitotta Arnheim András bajor bencés 1884., most Emming várában Bajorországban; 3. Cassino amerikai kongregáció, első alapítványa Amerikában a Szt.-Vince-apátság Wimmer Bonifác kezdeményezésére 1846.; 4. az ősi fegyelmet követő cassinói kongregáció, keletkezett 1872.; 5. spanyol bencések, 1846-tól Ausztráliában. Dominikánusok, alapítójuk szt. Domokos 1216 dec. 8. Jezsuiták. Katolikus oktató társulat (Societas catholica instructiva, 1894 óta Societas Divini Salvatoris), alapította Jordan Év. János Ferenc 1881. Rómában; külső missziókban 1890 óta működik. Szt. Kereszt-kongregáció (Congr. S. crucis), kezdeményezte 1820. Dujarrié plébános. Ferenc-rendüek, alapítójuk assisi szt. Ferenc 1210-ben: 1. a Ferenc-rendüek, a reformáltak; 2. minoriták,

reformált és recollecti franciskánusok s terciáriusok. Hollandi világi papok. Jézus legszentebb Szivéről nevezett kongregáció Issoudunból, keletkezett 1854. Le Mans püspökségben, megerősítette IX. Pius 1856-ban. Lyoni szeminárium neveltjei, maristák (Congr. in honorem Mariae), keletkezett 1815. Lyonban Colin János francia pap buzgólkodása folytán, megerősítette XVI. Gergely 1836. Mária oblátusai (oblati B. M. V. Immaculatae), alapította 1815. Mazenod Jenő marseillei püspök, megerősítette XII. Leo 1828. Mária szeplőtelen szivéről nevezett kongregáció, alapította 1849. Claret Antal Vichben (Catalonia), megerősítette IX. Pius 1870. Milanói szeminárium neveltjei. Mill-Hilli szeminárium neveltjei. Palotti-kongregáció (Pia Societas missiorum), alapítója Palotti Vince római pap 1835., megerősítette IX. Pius. Párisi szeminárium. Passzionisták (Congregatio S. Crucis et Passionis), alapította szt. keresztről nevezett szt. Pál 1725. Picpus-atyák (Jézus és Mária legszentebb szivéről nevezett kongregáció), alapítója Coudrin Péter püspöki helyettes Poitiersben 1805., megerősítette VII. Pius 1817. Szt. Péter és Pál szeminárium neveltjei. Scheutweldiek. Steyli szeminárium papjai. Szaleziánusok, alapította Bosco János torinói pap 1868., megerősítette IX. Pius 1870. Szalézi szt. Ferencről nevezett kongregáció Annecyből, megerősítve 1830. Szalézi szt. Ferenc oblátusai Troyesből. Egyéb kollégiumok neveltjei. Szentlélekről és Mária szeplőtelen szivéről nevezett kongregáció *(fekete atyák)*, alapította az elsőt Desplace francia pap 1707., a másodikat Liebermann Ferenc konvertita zsidó 1841. A két kongregáció 1848. egyesült. Megemlítendők még a misszió-területeken működő szerzetes rendek és kongregációk, mint: a Szent-Alajos-testvérek, Alexius-testvérek, baziliánok, eudisták, Szt.-József-kongregáció, irgalmasok, iskola-testvérek, isteni szív társulata, jó halál atyái, karthausiak, szulpiciánusok, trappisták stb., összesen 49.

Görög szertartásu misszionáriusok. 1. Etiópi vagy abissziniai szertartás. 2. Örmény szertartásu *a)* mechitaristák, alapító Mechitar Péter szebasztei örmény katolikus pap 1702.; *b)* antoniánusok, remete szt. Antal védnöksége alatt, alapító Poresigh Atar Ábrahám, ki a XVIII. sz.-ban a Libanon-hegységbe vonult és a Bzommar-klastromot alapította. 3. Kopt szertartás. 4. Tiszta görög szertartás. 5. Görög-román szertartás szt. Vazul szabályai szerint. 6. Görög-bolgár szertartás. 7. Görög-rutén szertartás. 8. Görög-melchita szertartás a baziliánusok különféle kongregációival. 9. Tiszta szir szertartás: szt. Hormizdasz és szt. Efrem kongregációival. 10. Szir-khald-szertartás. 11. Szir-maronita szertartás. 12. Szir-malabar szertartás. V. ö. Missiones catholicae cura S. Congr. de Propag. Fide descriptae, Ann. VI. (Róma); *Wetzer-Welte*, Kirchenlexikon; *Werner* O., Orbis terrarum catholicus. Katholikus Szemle, VI. k. II. f. KOZÁRY.

Hittudományi Folyóirat, a keresztény katolikus hittudomány müveléseért 1890. alapította s mai napig szerkeszti és kiadja *Kiss* János dr. egyetemi tanár. I. rovatában értekezéseket közöl a hittudomány minden ágából, a II. rovatban a hittudományt illető mozgalmakat jegyzi föl s a papképzés és papnevelés kérdését tárgyalja, a III. rovatban a hittudomány magyar nyelvét müveli, a IV. rovatban a hittudományi irodalmat ismerteti. Megjelenik évenkint 4 füzetben, összesen 50 iven. Z—R.

Hiuság vására, l. *Vanity fair* (XVI. k.).

Hivatalból való eljárás, a büntető eljárásban működő hivatali személyeknek az a tevékenysége, melyre a magánfelek kérelme nélkül is kötelezve vannak. A modern büntető törvénykezés azon az alapgondolaton nyugszik, hogy a büntetendő cselekmények felfedezése és megszüntetése végett az állam hivatalból jár el, mert a bűncselekmény elkövetéséből előállott büntetési igényét közérdekből érvényesíteni kell. Kivételt tesznek a H. alól: a magánvád, a magánindítvány, a felhatalmazás, az elévülés két faja, a kegyelmezési jog. a pertörlés, a területkivülliség és a mentelmi jog. Büntető perrendtartásunk a H.-t a rendőri hatóságoknak és közegeknek teszi kötelességévé, a vizsgálóbiróra és a járásbiróságnak vizsgálatot teljesítő birájára a H. csak kivételesen érvényesül, halaszthatatlan nyomozó cselekmények tekintetében s ekkor sem érinti a vádelvet, mely csak azt kivánja, hogy az itélethozatalra hivatott biró ne járjon el hivatalból. V.

Hivatali eskü, l. *Tiszti eskü* (XVI. k.).

Hivatalos Közlöny, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium külön hivatalos lapja. Közli ezen minisztérium általános rendeleteit, egyes esetekre vonatkozó elvi jelentőségü határozatait és intézkedéseit, a vallás- és közoktatásügyi államszolgálat körében előforduló kitüntetéseket, kinevezéseket, véglegesítéseket, nyugdíjazásokat, köszönetnyilvánításokat, segélyezéseket, ösztöndíjazásokat, hivatalos pályázatokat, engedélyezés céljából benyujtott tankönyvek hivatalos birálatait. Kiadja a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium; megjelenik minden hó 1-én és 15-én.

Hjelm (ejtsd: jelm), kis dán sziget Jütland K-i partján.

Hjuki, l. *Bil.*

Hlassza, l. *Lhassza* (XI. k.).

Hlatky *József*, tanár és történetiró, szül. Körmöcbányán 1849 dec. 19. Budapesten végezte egyetemi tanulmányait s azóta mint tanár működik a körmöcbányai főreáliskolánál. Szülővárosának multját a levéltári kutatás nyomán több becses dolgozattal felderitette. Kisebb dolgozatai a körmöcbányai reáliskola értesitőiben közölvék. Fő műve, melyet Schröder Károly igazgatóval együtt irt meg: *A körmöcbányai középiskola története a XVI. sz.-tól a jelenkorig* (u. o. 1895—1896). Az intézet régibb története H. tollából származik. Irt még a város régi céh-testületeiről, a város és környékének néprajzi viszonyairól és megismertette a város müemlékeit. M. L.

Hliboka, falu Sereth bukovinai kerületben, (1890) 3947 lak., vasúttal.

h. n., bibliográfiai adatoknál azt jelenti: hely nélkül (nincs megmondva a hely, ahol a művet nyomatták).

Ho (larkha kol), a *kol* nép (X. k.) egyik törzse Elő-Indiában, Bengália egyik kerületében. Ho embereket jelent, larkha kol pedig harcoló kolt, ami

a törzs harcias karakterét jellemzi. A férfiak majdnem egészen meztelenül járnak, a nők különös módon fésült hajukat virággal díszítik és karjukra meg lábukra nagyon szűk, nehéz, tehát gyakran fájdalmat okozó gyűrűket raknak. A nőket bizonyos számú marháért vásárolják. Minthogy az apa által követelt vételár igen magas, a hajadon leányok száma igen nagy, ami oly rossz hatással volt a közerkölcsiségre, hogy az angolok befolyásukat a vételár tetemes leszállítására használták föl. Ha a családban gyermek születik, a születéket tisztátalannak tekintik és a család többi tagjának egy hétre el kell hagyniok a házat. Ez idő alatt a férjnek kell főznie. A ho földmívelő nép, de jól ért az íjjal és nyíllal való vadászathoz is. A halottakat, kiket nagy tiszteletben tartanak, ruhástul, minden ékszerükkel és pénzükkel a koporsóba teszik, elégetik és a megmaradt nagyobb csontokat ünnepies szertartás közben, új agyagedényben, melybe egy kis rizst is tettek, helyezik a sirba, mely fölé nehéz, lapos követ raknak.

Hoang-ho (IX. k.) folyó építi fel a világ legnagyobb törmelékkúpját. Azt a teménytelen iszapos homokot, amit Kan-szú, Sen-hszi s San-hszi tartományokon keresztül folyván, felszed, mind a khinai nagy alföldön rakja le. A törmelékkúp csúcspontja Huai-king-funál van. A kúp magassága Kai-föng-funál, ahol a legutóbbi mederváltozás történt, mintegy 200 m. magas. A kúp aztán kiterjed délre, a Huai-ho folyóig, északra talán Pao-ting-fuig s egészen körül veszi San-tung félszigetét, amely hegyes-völgyes szigetként emelkedik ki a nagy alföldből. Ez a félsziget megakasztotta a törmelékkúp fejlődését, annak hol északi, hol déli szárnyát fejlesztve túl, s ilyenkor mindig egy-egy irányváltozás állt be. Kai-föng-funál H. árvizgátjai egymástól 22 km.-re vannak, magasságuk a mentesített terület felett 14 m., míg az ártér vagy előtér felett csak 2·5 m., tehát a folyam ártere 11·5 m. magasra feltöltődött. CHOLNOKY.

Hobart *Garret*, északamerikai politikus, szül. Long-Branchban (New-Jersey), 1844 jun. 3., megh. Petersonban 1899 nov. 21. Jogot tanult. 1872. New-Jersey államban beválasztották a képviselőházba. 1876 óta a szenátus tagja, 1881—82-ig pedig annak elnöke volt. Buzgó tagja volt a New-Jersey köztársasági állambizottságnak és a köztársasági nemzeti bizottságnak s 1896. megválasztották az Unio alelnökévé s a szenátus elnökévé.

Hobby-horse, l. *Morrisdance.*

Hochhalt *Károly*, orvos, szül. Pesten 1846. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, azután a fővárosi közkórházakban mint segéd- és alorvos 4 éven át működött, további tanulmányait pedig külföldön folytatta. 1881. a küteges hagymázjárvány alkalmával a Szt.-Rókus-kórház főorvosává neveztetett ki s azóta ezen minőségében szakadatlanul működik, 1889 óta pedig a Szt.-István közkórház egyik belgyógyászati osztályát vezeti. 1898. a szív- és tüdőbetegségek egyetemi magántanárává képesíttetett. Alelnöke a közkórházi orvostársulatnak, alapító tagja a budapesti kir. orvosegyesületnek és könyvkiadó társulatnak, belmunkatársa a Belgyógyászati kézikönyvnek. Számos értekezése és előadása a bel- és külföldi szaklapokban látott napvilágot.

Hoch-Hengst, l. *Randen* (XIV. k.).

Hochstädt a. m. Höchstädt (l. o. IX. k.).

Hock, Angliában a rajnai borok elnevezése; továbbá a. m. *hocktide* (l. o.).

Hock *János* újabbi időben a művészet iránt való érdeklődés felköltésében fejtett ki nagy buzgalmat. Szakkörökben e működése nem részesült ugyan osztatlan elismerésben, mindamellett mozgékonyságával sokat lendített a képzőművészetek népszerűsítésén. A Nemzeti Szalon elnökévé választotta; a vidéken több művészeti tárlatot rendezett. 1899 szept. 20. kőbányai plébánossá választották. Újabban megjelentek tőle: *Nagyböjti szent beszédek, a Szent Ferenciek budapesti templomában tartva* (Budapest 1894); *Vigasztalások könyve* (elmélkedések és hangulatok, u. o. 1895); *Mátyás-templomi böjti szentbeszédek* (u. o. 1896); *Mátyástemplomi szentbeszédek 1898.* (u. o. 1898); *Művészi reform* (u. o. 1898).

Hock *Károly* lovag, osztrák közgazda és államférfiu, szül. Prágában, 1808 márc. 18., megh. 1869 jan. 2. Szülővárosának egyetemén bölcsészetet hallgatott és e téren tett tanulmányainak eredményei: Cholerodea (Bécs 1832); Cartesius und seine Gegner (u. o. 1835); Gerbert oder Papst Sylvester II. (u. o. 1837). Amikor később a hivatalnoki pályára lépett, inkább közgazdaságtannal és statisztikával foglalkozott. Die Finanzverwaltung Frankreichs c. műve (Stuttgart 1857) a szakkörökben méltó feltünést keltett. Mint a pénzügyminisztérium osztályfőnöke jelentékeny részt vett az osztrák pénzügyi reformok létesítésében és az osztrák-francia kereskedelmi szerződés megkötésében. 1860. bárói címet kapott és 1865. az osztrák államtanács tagja lett. Egyéb művei: Die öffentlichen Abgaben und Schulden (Stuttgart 1863); Die Finanzen und die Finanzgeschichte der Vereinigten Staaten (u. o. 1867); Der österreichische Staatsrat, eine geschichtliche Studie (befejezése Bidermanntól, Bécs 1868—79).

Hockdays, l. *Hocktide.*

Hockenheim, badeni falu, (1895) 5259 lak.

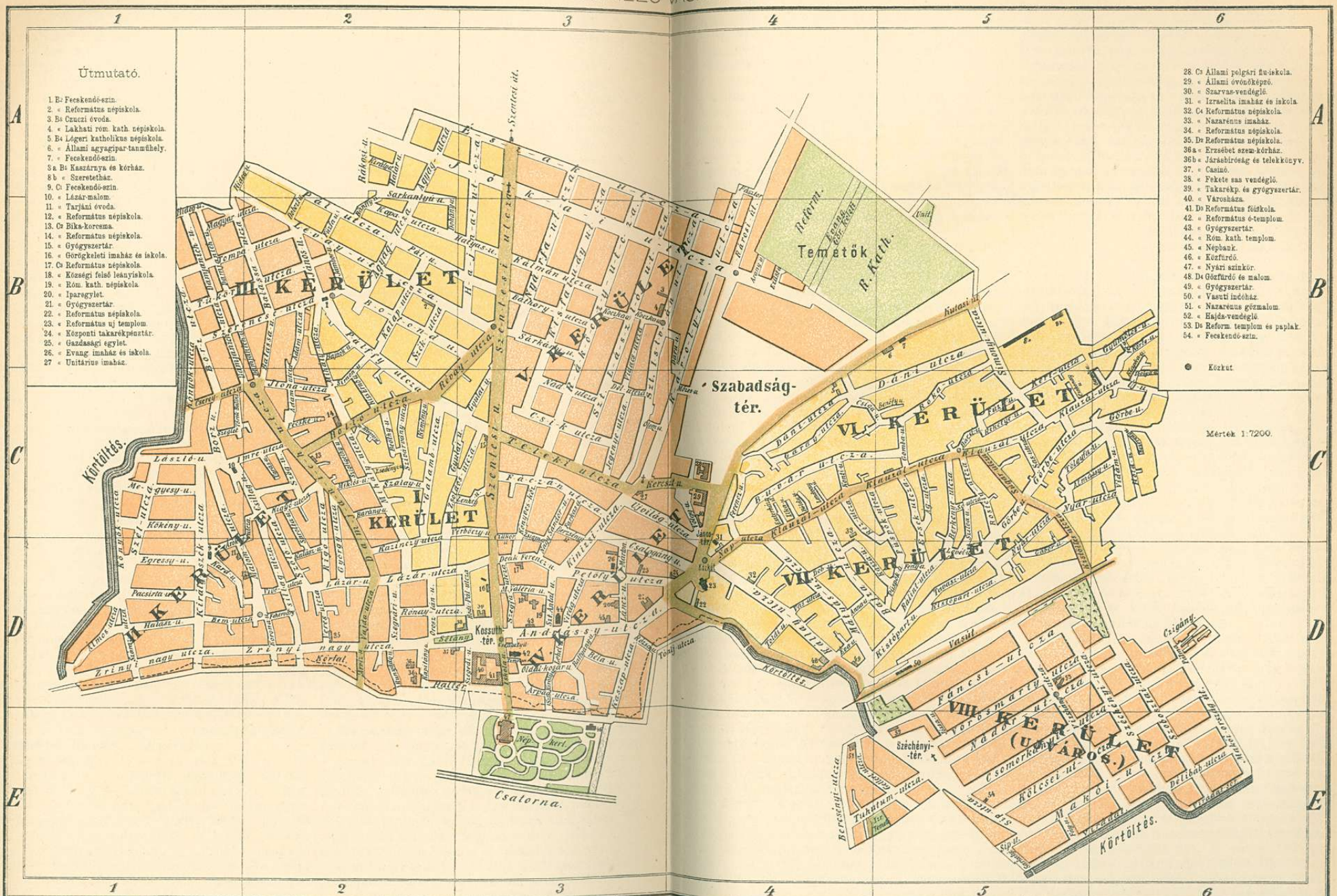
Hockey (ejtsd: hokki), angol labdajáték. A játszótér körülbelül 90 m. hosszu és 45 m. széles. Mindenik végén van egy jel, mely két cölöpből és egy rajtuk keresztbe fektetett rúdból áll. A játszóknak a labdát e jelen keresztül kell hajítaniok, de erre a célra csak az ütőfát használhatják.

Hocktide (ang. ejtsd: hóktájd, néha hokk). Angliában a két hock-nap (ang. *Hockdays*), vagyis a húsvét utáni 15. és 16. nap vidám ideje. Az első, tulajdonképeni hock-napon a férfiak, a rákövetkező hock keddjén a nők zárják el az utcákat kötelekkel avégből, hogy a járókelőktől pénzt zsaroljanak ki, melyet jótékony célra fordítanak. E régi, különösen Lancashireben divó szokás eredete ösmeretlen. Maga a H. név állítólag az angol *day of hoaxing* (rászedő nap) v. az ó-szász *hógetíd* (lakodalom, ünnep) elnevezéstől származik.

Hod (Hodhr, a. m. harc vagy harcos), a skandináv mitologia alakja, Baldr (l. o.) ellensége és megölője. Baldr halálát megboszulja Vali, aki agyonüti H.-ot. Saxo Grammaticusnál *Hotherus* néven fordul elő.

Hodgs., természetrajzi nevek mellett *Hodgson* Bryan Houghton (1800—1894) nevének rövidítése.

HÓDMEZŐ-VÁSÁRHELY.

Útmutató.
1. B- Fecskendő-szín.
2. « Református népiskola.
3. B- Czuczi óvoda.
4. « Lakhati róm. kath. népiskola.
5. B- Lógeri katholikus népiskola.
6. « Állami agyagipar-tanműhely.
7. « Fecskendő-szín.
8 a. B- Kaszárnya és kórház.
8 b « Szeretetház.
9. C- Fecskendő-szín.
10. « Lázár-malom.
11. « Tarjáni óvoda.
12. « Református népiskola.
13. C- Bika-korcsma.
14. « Református népiskola.
15. « Gyógyszertár.
16. « Görögkeleti imaház és iskola.
17. C- Református népiskola.
18. « Községi felső leányiskola.
19. « Róm. kath. népiskola.
20. « Iparegylet.
21. « Gyógyszertár.
22. « Református népiskola.
23. « Református uj templom.
24. « Központi takarékpénztár.
25. « Gazdasági egylet.
26. « Evang. imaház és iskola.
27 « Unitárius imaház.
28. C- Állami polgári fiu-iskola.
29. « Állami óvónőképző.
30. « Szarvas-vendéglő.
31. « Izraelita imaház és iskola.
32. C- Református népiskola.
33. « Nazarénus imaház.
34. « Református népiskola.
35. D- Református népiskola.
36 a « Erzsébet szem-kórház.
36 b « Járásbíróság és telekkönyv.
37. « Casinó.
38. « Fekete sas vendéglő.
39. « Takarékp. és gyógyszertár.
40. « Városháza.
41. D- Református főiskola.
42. « Református ó-templom.
43. « Gyógyszertár.
44. « Róm. kath. templom.
45. « Népbank.
46. « Közfürdő.
47. « Nyári szinkör.
48. D- Gőzfürdő és malom.
49. « Gyógyszertár.
50. « Vasuti indóház.
51. « Nazarénus gőzmalom.
52. « Hajda-vendéglő.
53. D- Reform. templom és paplak.
54. « Fecskendő-szín.
Közkut.
Mérték 1:7200.
Szabadság-tér.
Kossuth-tér.
Széchényi-tér.
Temetők
R. Kath.
Református
Csatorna.
Körtöltés.
III. KERÜLET
I. KERÜLET
V. KERÜLET
VI. KERÜLET
VII. KERÜLET
VIII. KERÜLET (ÚJVÁROS.)
IV. KERÜLET
Szentesi út.
Csigány.
Vasut.
Kistópart u.
Tuhátum-utcza.
Bereseinyi-utcza.
Kölcsei-ut.
Makói ut.
Délibáb-utcza.
Fancsi-ut.
Vörösmarty-utcza.
Nádor-utcza.
Csemerkény-utcza.
Kossuth-utcza.
Kárász-utcza.
Andrássy-utcza.
Petőfi-utcza.
Kinizsi-utcza.
Ujvilág-utcza.
Kálvária-utcza.
Kazinczy-utcza.
Lázár-utcza.
Zrinyi-nagy utcza.
Kerület.
Kölcsey-utcza.
Kölcsey-u.
Kossuth-u.
Kárász-u.
Andrássy-u.
Petőfi-u.
Kinizsi-u.
Ujvilág-u.
Kálvária-u.
Kazinczy-u.
Lázár-u.
Zrinyi-u.
Kerület

Hodgson (ejtsd: hodsszön) *János Ewan*, angol festő, szül. Londonban 1831., megh. u. o. 1895 jun. 19-én. Fiatal korát Oroszországban töltötte, 1853. visszatért Angolországba és a londoni akadémia növendéke lett. Eleinte a népéletből és a történetből vett genreképeket festett, 1868. É.-Afrikában tett utazása után az ottani nép életének ábrázolására adta magát. E nembeli legsikerültebb képei: Arab mesemondó; A pasa fekete testőrsége; Arab patriárka; A marokkói hadsereg újjászervezése; Madarász Tuniszban; Borbélyműhely Tuniszban; Az üdvlövés viszonzása; A jól táplált cselédek; A fegyverkovács; A szegény köszörüs; Modern Akteon.

Hodiernus (lat.) a. m. mai; *ab* v. *de hodierno die*, mától fogva.

Hodister *Artur*, belga Afrika-utazó, született Schaerbeekben 1847 aug. 14., megh. Afrikában 1892 máj. 15. Nagy utazásokat tett Ausztráliában, Indiában és a Filippi-szigeteken. 1883. a Kongo-állam szolgálatába lépett és csakhamar őrnagyi rangra emelkedett. 1891. kereskedelmi telepek létesítése céljából expediciót vezetett a Felső-Kongo vidékére, de Riva-Rivában hat társával együtt áldozatul esett a fölkelő araboknak.

Hódmezővásárhely (IX. k., l. a *mellékelt helyszini rajzot*) lakosságát (1898) 60,000 lélekre becsülik. *Külterület.* A város határa nagy terjedelmü, 132,258 kat. holdnyi kiterjedéssel. A lakosság jelentékeny része — mezőgazdasági foglalkozása folytán — a külterület állandó népességét alkotja; ennélfogva a külterület tanyákkal rendkivül sürün van beszórva s az Orosháza felőli részen formaszerü központ képződött ki, amelyen két lelkésztanító teljesiti a hivek lelki gondozását, két orvos látja el a közegészségügyet és önálló állami anyakönyvvezetőség működik. A külterület egyes részei máig fentartották azon 17 község nevét, melyeket a török dúlás elpusztított, ugy hogy lakosságuk a mai városnak akkor nádasok és mocsarak által kevésbbé hozzáférhetővé tett területén verődött össze. *Belterület.* A város belterülete 8 közigazgatási területre oszlik, melyek közül a régi várost a Hódtó partján, különösen a negyedik kerület alkotja; ebben a kerületben összpontosul kereskedelem és ipar, itt van a közigazgatási középpont a 9800 m² terjedelmü *Kossuth-térre* néző, monumentális új városházában. A Kossuth-tér szolgál egyúttal a népes hetipiacok céljaira. Közvetlenül a székház mellett, azonban a Hód-tóra néző oldalon fekszik az 1897. 130,000 frttal kiépitett ev. ref. főgimnáziumi új épület. Az utóbbival szemben terül el már magában a régi Hód-tóban 24 kat. holdnyi kiterjedéssel az Erzsébet-sétány, keleti részében a város közfürdőjével, a déliben pedig az 1898. megnyitott s 30,000 frtnyi költségen épitett diszes nyári szinkörrel, az utóbbi villamos világitással. A város nevezetesebb középületei még: a székház mellett a Kossuth-téren a régi főgimnáziumi épület, melynak alsó részében működik az állami posta-, távíró- és telefon-hivatal. Ugyanezen kerületben fekszik a gazdasági egyesület emeletes épülete, szállodával egybekötve; az I. kerületben az Erzsébet-szemkórház emeletes újépülete, mely intézet különösen fontos hivatást teljesit az Alföldön pusztító egyiptomi szembetegség leküzdésében. A város által ajándékozott telepen nyert elhelyezést az állami óvónőképző intézet, melyet az állam ez év folyamán (1899.) jelentékeny költséggel kibővittet. Ugyancsak a IV. kerület második tere a *Jánostér*, ahol az épitészetileg egyszerü, azonban arányai által impozáns ref. új templommal szemben a város legnagyobb vizbőségü artézi kútja esik, mely az adományozó *Nagy* András János és neje után a Nagy András János-kút nevet viseli. Az óvónőképző mellett az állami polgári fiuiskola modern új épülete emelkedik. A város főnevezetességét teszik a közegészségügy szolgálatában nagy missziót teljesítő artézi kutak; a tiz közkút naponkint 2.560,000 lit. vizet hoz felszinre. A közkutak vizén kivül használja a közönség a különféle vállalatok tulajdonában levő 11 magán artézi kutat is.

Hatóságok. Egyházak. A város törvényhatósági bizottságát 104 virilis, 104 választott bizottsági tag és 23 tisztviselő alkotja. Igazságügyi hatóság a kir. járásbiróság 4 biróval. Közjegyzőségi székhely. Pénzügyi hatósága egyedül a kir. adóhivatal. Van állami posta- és táviróhivatala postatakarékpénztárral; van helyi telefonhálózata s egyik állomása a helyközi telefonhálózatnak. 1899. a kereskedelemügyi miniszter H. és Szeged közt telefonhálózatot létesített. Egyházi beosztás tekintetében a legnépesebb ref. egyház a békés-bánáti, a róm. kat. a váci egyházmegyéhez, az ág. hitv. ev. hitközség a csanád-csongrádi, a gör. keletieké a temesvári egyházmegyéhez tartozik, az unitáriusoké pedig a budapestihez; végül az izraelita hitközség a XXII. kerületbe van beosztva. A ref. egyház lelki gondozását a két régi templom mellett négy lelkész végezi s a VIII. kerületben felépített legújabb templom mellett újabban rendszeresittetett az ötödik lelkészi állás; a többi egyházaknál egy-egy lelkész működik. Jelentékeny számmal vannak a nazarénusok a város területén, külön imaházzal. Újabban alakult meg az unitárius hitközség.

Községi háztartás. Az utóbbi 30 év alatt bekövetkezett országos fellendülés bevonta a maga körébe H.-t is s ennek folytán háztartása is jelentékenyen megnövekedett. Hacsak a 22 év alatti változást veszszük is: szembetünő a szükségletek rohamos emelkedése, mig a fedezet jelentékenyen alig változott. Ugyanis 1877. összes kiadás volt 247,444 frt, összes bevétel 117,927 frt; az 1899. költségvetési előirányzat szerint pedig a szükséglet 581,219 frtra emelkedett, holott a fedezet csak 158,966 frt; vagyis 22 év alatt a szükséglet emelkedett 334,000 frttal, a fedezet csak mintegy 42,000 frttal. A város cselekvő vagyona 1897 dec. 31-én 2.478,434 frt; teher 942,931 frt. Tiszta vagyonérték 1.535,504 frt. A város 1898-ban 400,749 frt 25 kr. állami adót fizetett. Hús- és borfogyasztási adóban (1899.) előirányozva 33,708 frt. Városi pótadó és útadó 1898-ban 245,101 frt 29 kr. A fentiek szerint az évi adóösszeg jelentékeny része a földbirtokra nehezedik; de ugyanazt veszikigénybe az ármentesítési költségek, melyek közül a Körös-Tisza-Maros ármentesítő társulat évi járuléka 1898. a lakosság részéről 80,606 frt 36 krra, a Szárazérié pedig 9872 frt 40 krra rug.

Ha hozzávesszük, hogy szintén a földbirtok viseli a 67% községi pótadó legnagyobb részét, továbbá, hogy a város, mint közület maga szegény: érthető a nehéz helyzet, mely a korszerű haladás ösztönének megnyilvánulása elé óriási akadályokat gördít. Nem áll egyedül ugyan e vigasztalan helyzetben, de ez semmi tekintetben sem csökkenti a küzdelmek nyomasztó súlyát, s a jövendőre vonatkozó kétségeket. Pedig már 1899. a felső helyen is jóváhagyott szerződés alapján létesül a villamos világosság; végleges döntés előtt áll a járdarendszer, modern közvágóhíd építése és az utcaszabályozás.

A város lakosságának túlnyomó része mezőgazdasággal foglalkozik. Igen jelentékeny a munkásosztály létszáma. A népesség természetes szaporodása már magában növelte és növeli a munkásosztály tömegét; továbbá kisgazda-családok a birtoknak örökösödés által előálló elaprózódása folytán napszámos sorba jutnak. Azután meg az őstermelésben is tért hódító gépek mind több és több kézi munkaerőt tesznek feleslegessé s igy ma már az összes munkások az aratás útján nem szerezhetik be összes évi szükségletük költségeit, mint ezelőtt történt. Az igények általános emelkedése megszaporította a munkások igényeit. Befejeződtek az óriási ármentesítési földmunkálatok, melyek egy egész földmunkás-osztályt teremtettek meg. A téli időszak alatt keresetre alkalom nem nyilik. Magasak a határbeli földek árai s igy meg van nehezítve a birtokszerzés. Ezekből érthető, hogy kivülről jövő szociális tendenciák ebben a munkásosztályban hálás talajra akadnak. A 132,258 kataszt. holdnyi terület mivelési ágak szerint következőleg oszlik meg: szántóföld 101,844, kert 380, kaszáló 4475, szőllő 1548, legelő 16,157, erdő 299, nádas 46, termékenlen terület 7307 hold. A bevetett területek évenként és átlag 55%-ukban búzát, 35%-ukban tengerit, 10%-ukban árpát és vetett szénát termelnek. Különösen föllendült a lótenyésztés, melyért a gazdaközönség igen sokat áldozott és áldoz. A városi gyüjteményes ló-kiállítás a millenniumi kiállításon millenniumi nagy érmet nyert és számos magán-kiállító lett kitüntetve.

Az *iparvállalatok* közül legfontosabbak a gőzmalmok, amely jelenség ismét az őstermelés uralmára vall. Ilyen nagyobb vállalat van 7; a legrégibb a Bauer Jakab és fiai 1866. alapított gőzmalomtelepe, gőzfürdő-vállalattal egybekötve. Ez és a Tóth-féle kivitelre is dolgoznak. Ezeken túl van két gőzfürésztelep gőzmalommal egybekötve. A város határában található kitünő agyag alkalmat ad elsőrangu tégla és fedőcserép gyártására; magának a városnak körkemencére és szénfütésre berendezett téglagyára a közúti burkolat számára gyárt alkalmas anyagot; szintén körkemencére és szénfütésre van berendezve három magán téglagyár: a Kovács testvéreké, Sztics és Franczistié és a társasági téglagyár. Mind a három jelentékeny kivitelre dolgozik.

A *hitelszükségletek* kielégítésével három pénzintézet foglalkozik. 1. A H.-i takarékpénztár (1868). Az osztrák-magyar bank mellékhelye; részvényalaptőkéje 100,000 frt, tartalék- s egyéb alap 273,600 frt. Az 1898-iki üzletév tiszta jövedelme 62,276 frt 83 kr.; betétállomány 3.417,069 frt. 2. A H.-i népbank (1869). Részvénytőkéje 150,000 frt, tartalékalapja 100,000 frt. Az 1898-iki üzletév tiszta jövedelme 26,357 frt 30 kr.; betétállomány 610,129 frt. 3. H.-i központi takarékpénztár (1872). Részvénytőkéje 200,000 frt, tartalékalapja 21,482 frt. Az 1898-iki tiszta jövedelme 21,138 frt 60 kr.; betétállomány 872,383 frt.

A *belterületi népoktatást* kizárólag a felekezetek teljesítik; ezeket hagyományaihoz képest legelőbb a ref. egyház szervezte s ma 9 iskolatelepen 56 osztályt tart fönn, melyekben 28 tanító látja el az oktatást. A róm. kat. egyház 4 iskolatelepén 12 tanító vezet 20 osztályt. Az ág. ev. egyháznak, a gör. keletieknek, az unitáriusoknak és az izraelitáknak külön van egy-egy iskolatelepök. A *külterületen* 24 iskola áll fenn, melyeknek eredete az 1854. évig visszanyulik. Ezeket is 1898-ig a felekezetek tartották fenn, 1898. a város által átvétetvén, községi jelleget nyertek, mig most azok államosítása iránt folynak a tárgyalások. A kisdedóvást az óvónőképző mintaóvódája és hét községi óvoda teljesíti. *Közép- és szakiskolák.* Első helyen áll a ref. főgimnázium, melynek eredete azon idők homályában vész el, midőn a város lakossága közt a reformált hit elterjedt; az intézet sorsa mindig egy volt a városéval: azzal együtt elpusztult s azzal együtt hamvaiból újra éledt. 1722 körül újraépül; majd 1822. emeletes épületben nyer elhelyezést, végre mostani díszes modern új épületét 1898. avatták fel ünnepélyesen. 1862-ben 8 osztályuvá bővül ki; újabb fejlődésében legnevezetesebb az a mozzanat, mely 1894. az intézetet 13,000 frt évi segélylyel az államilag segélyezett intézetek közé juttatja. Ez idő szerint 8 osztályában összesen 16 tanár működik s növendékeinek száma 1897—98-ban 325. A város kulturális intézményei még: az óvónőképző intézet, az állami fiu- és polgári leányiskolák s az újabban fölállított földmives-iskola; továbbá a községi iparos- és kereskedőtanonc-iskolák. Ide kell soroznunk az 1897. felállított agyagipari tanműhelyt, mely már eddig is szép sikerrel teljesíti rendeltetését, hogy az egykor virágzó, de később elzüllött vásárhelyi agyagipart ismét lábra állítsa.

Ez idő szerint két lap jelenik meg, mind a kettő kétszer hetenként, politikai tartalommal. Az egyik, a Hódmezővásárhely, a jelen évben XXIX. évfolyamba lépett; 1896 márc. 29. ülte meg alapíttatásának 25. évfordulóját, amely időben *Draskóczy* Pál dr. volt szerkesztője. Mostani szerkesztője ifj. *Szilágyi* Gyula. A másik lap a XVII. évf.-ú Vásárhely és Vidéke, főszerkesztője *Endrey* Gyula dr. országgyülési képviselő, felelős szerkesztője *Bibó* Lajos. Nyomda van három: 1. Nyomda és kiadó részvénytársaság, 2. Vásárhely és Vidéke nyomdája, 3. Lévai Fülöp nyomdája.

Egyesületek. Ugyszólván a város három törzsegyesülete a kaszinó (1860), iparegyesület (1867) és a gazdasági egyesület (1884); az utóbbi a legnépesebb. A torna- és vívóegyesület az Alföldnek e nemben legerősebb intézménye. 1875. alakult meg a termény- és gabonacsarnok. Az önképző s szakegyesületek, olvasókörök száma 37. A jótékonyságot három nőegyesület, a Jószív-egyesület s a

Vörös kereszt választmánya gyakorolják. Van általános iparegylete és betegsegélyző pénztára. A társadalmi élet élénkítéséhez két dalárda járul. *Egészségügy.* A város belterületén 15 orvos működik; a gyógyszertárak száma 7. Van egy általános kórháza és egy szemkórháza.

Története. Vásárhely neve legelőször a váradi regesztrumban bukkan föl az 1209-iki esztendőről. Ez a *Vásárhely* egyike volt a város mai belterületén hajdanta feküdt öt falunak; nem a Hódtó mellett terült el, hanem a mai VIII. kerületnek (Újvárosnak) legdélibb vonalán levő dombokon, amelyekből még e század első felében is a Tisza bejáró vize újra és újra mosott ki régi sirokat. A másik *Hód* nevü falu viszont azon magaslatokon épült, amelyek a ma már kiszárított s magasfoku kerti kultura céljaira szolgáló Hódtó partján emelkedtek. A Hód falunak a tó felőli vonala a mai székháztól kevésbbé nyugati, mint inkább keleti irányban nyult el; ez a falu volt a város későbbi fejlődésének magva, miután a török hódoltság idejében a tatár hadak s a török zsoldos katonák pusztitásai miatt a körül fekvő 17 helység lakosai, elhagyván az ősi tűzhelyet, Hód falut szállották meg. Az ismételten bekövetkezett elpusztulás dacára ez a rész ismét föl tudott virágozni s magához tudta ragadni a központ jellegét, melyet egészen a jelen időkig meg is tartott. Ami nagyon érthető, miután a Hódtó régente nevezetes szerepet játszott a közlekedésben; maga is tetemesen mély s állandó összeköttetésben a Tiszával a közbe eső réti területek által, még e század első felében is alkalmas volt arra, hogy ezen a vizi úton tutajok, dereglyék, kisebb búzaszállító hajók, sőt magas vizállás idején fedeles hajók is közlekedhessenek a város alá. A város mai belterületén fekvő többi három falu *Ábrány, Tarján* és *Szentmihály-utca* nevet viselt. Későbbi időkben csak Hód és Vásárhely, mint külön falvak nevével, találkozunk, melyek a XIV. sz. végén *Hódvásárhely* néven egyesülnek. A XVI. sz.-ban közkeletü az egyszerü Vásárhely, a következőben a *Mezővásárhely.* A török dúlás elmulása után használatos a *Hadadvásárhely, Hadvásárhely,* vagy — miután a város 1647-ig állandóan Csanád vármegyéhez tartozott — a *Makóvásárhely* is.

A tatárjáráskor a tatárok felégetik «Visarahelly» falut is. Majd ugyancsak a XIII. sz. végén a föllázadt kunok kirabolják a Hódtó körüli nádasok és ingoványok közt fekvő falvakat, mig végre Kun László király a Hódtó melletti elhatározó ütközetben a lázadókat 1280. végkép leveri.

A város földesurai elég sürün váltakoznak egészen a mult század elejéig. Közöttük találkozunk a nagy kormányzó *Hunyadi* János nevével. Szintén egyik földesura volt *Losonczy* István is, ki Temesvár védelmében 1552. hősiesen esett el. Temesvár török kézre jutása után Vásárhely is hamarosan török kézre jut s lakosait a török dúlás annyira megtizedeli, hogy 1557—58 táján a város népessége 600—700 lélekszámra apad le. Székhelye lesz egy török járási kerületnek, ennek az élén egy kádival s görnyed a törökök által lelményesen kieszelt adónemek súlya alatt. Mindamellett, miután a török uralom távol tartja a község földesurait: polgárai bizonyos függetlenséggel intézik a maguk ügyeit. A lakosság fő foglalkozása az állattenyésztés levén, az ennek fölvirágoztatására szükséges puszta-legelőket kiváló ügyességgel, hol vétel, hol bérlet, hol meg foglalás útján tudják gyarapitani.

Gyula várának 1566. történt eleste után elmosódik a török-tatár pusztítás utolsó gátvonala; a Gyula várától Ny. felé folytonosan pusztítva, rabolva csatangoló tatárhadak elől a község környékén fekvő 17 falu: Szt.-Király, Gorzsa, Kopáncs, Batida, Férged, Szt.-Erzsébet, Csomorkány, Sámson (újra fölépült), Tót-Kutas, Szőllős, Fecskés, Újváros, Rárós, Derekegyház, Mártély, Solt és Körtvélyes népessége elmenekedve, Vásárhely falai között telepedik meg. A tatárok 1596. azonban lakatlan pusztasággá teszik magát Vásárhelyt is, épp ugy mint Makót; de a szivós nép visszaszállingózván, 1615 körül kezdi magát összeszedni; ez időtájban kerül Bercsényi Imrének, a gróf Bercsényi Miklós atyjának földesurasága alá.

Az 1686-iki tatárjárás ismét megviseli Vásárhelyt; hiába szállítja le adóikat Bercsényi Miklós, végre is megunván töröknek, tatárnak, rácnak nyomorgatásait, 1690. felkerekedik a népesség, elhagyja fészkét s a szomszédos községek lakosai között oszlik föl. Az elszéledt lakosok 9 évig hagyják lakatlanul a várost s csak a karlovici béke után 1700. kezdenek ismét összeverődni. Bercsényi aközben Rákóczihoz csatlakozván, felségsértés miatt elveszti összes javait s ezek között Vásárhelyt is, melyet a szegedi királyi kincstár vesz birtokába s birtokol 1702-ig, midőn azt I. Lipót Schlick Lipót gróf generálisnak adományozza. A vásárhelyiek azonban régi földesurukhoz ragaszkodnak és csakugyan Bercsényi Miklós gróf az, aki Vásárhelyt 1709-ben 1000 frtért árendába adja Károlyi Sándor gróf generálisnak. Az 1711-iki szatmári békekötés értelmében Vásárhely is Károlyi Sándor gróf kezén maradt; de mivel emiatt Schlick gróf váltig ellenkezett, Károlyi Sándor gróf és neje 1722-ben 30,000 r. frtért Schlick gróftól örök áron megvettek.

Véget ért a török világ, a Rákóczi-mozgalmak utolsó hullámverése is elsimult s Vásárhelyre nyugalmasabb idők virradtak fel; a Károlyiak okos és számító kormányzása alatt gyarapodik a mezőváros. Már 1714. fölépíti az akkor tisztán református község az ó templomot, 1722 körül az akkor «oskola» néven szereplő gimnáziumot; majd megjelennek a városban az első katolikusok s 1722. a földesúr elrendeli, hogy «a pápistaság számára, ha mindjárt nádból is» templom emeltessék. Fejlődésének nyugalmas folyamát csak 1753. zavarja meg a *Törő* Pál és *Pethő* Ferenc u. n. lázadása, mely, ahogyan a vizsgálat is kitüntette, nem volt egyéb, mint naiv emberek föllobbanása arra a hirre, hogy (az akkor már halott) Rákóczi József a Vaskapunál sereg élen várja a magyarok csatlakozását. Mindamellett az intéző körök igyekeztek felfujni az eseményt s a mozgalomban bűnösnek talált 50 egyént szigoruan megbüntették, magukat a vezetőket: *Törőt* és *Pethőt* fejvesztésre és felnégyelésre itélték. (V. ö. *Borovszky,* Csanád várm. története; *Zsilinszky,* Csongrád várm. története; *Ballagi,* H.)

Vásárhely fejlődésében is történeti fordulópont az 1848-ik esztendő; fölszabadul a jobbágyközség s a föld tulajdonjogának megnyerése révezeti a polgárokat a gazdasági gyarapodás útjára. Maga a közigazgatás rendezett tanácsu szervezetet nyer, mely az abszolut uralom alatt szünetel ugyan, de 1861. ismét felújul. 1864. átalakul önként a város nagyközséggé, de már 1870. ismét rend. tan. város, mig végre 1873. a törvényhozás törvényhatósági joggal ruházta fel. 1870. nyilik meg az alföld-fiumei vasút s ezzel s az ezután nemsokára megnyert önkormányzati joggal H. is bekapcsolódik az országos föllendülésbe; csakhamar megjelenik az első közúti burkolat, majd a kőolajvilágítás, mely utóbbi 1899. már villamos világításra cserélődik át.

A város újabban szomoru nevezetességre vergődött az 1894 ápr. 15. kitört *szociálista-lázadás* által; ez azonban ismét nem volt tervszerüen előkészített mozgalom, hanem onnét eredt, hogy az eddig szabadjokra eresztett szociálista agitációk által vérszemet kapván a szociálisták, a jelzett napon az új székház előtt összecsoportosultak s követelték bizonyos rendőrileg lefoglalt irataik visszaadását, melylyel szemben kellő karhatalomról jó eleve gondoskodva nem volt. Újabban 1897. a *méregkeverők* bünpörének tárgyalása vert föl nagyobb port. A város legújabb történetének kidomborodó jellegét az a lázas küzködés adja meg, hogy korlátolt anyagi erői dacára igyekszik beleilleszkedni a modern idők áramlatába. Osztozik legtöbb várostársának abban a sorsában, hogy a haladás minden talpalatnyi földjét nehéz küzdelmekkel és súlyos áldozatok árán kell megszereznie. SZILÁGYI GYULA.

Hodonin, l. *Göding* (VIII. k.).

Hódossy *Imre,* tevékeny részt vett az egyházpolitikai vitában, a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot nem annak tartalma miatt, hanem az akkori minisztérium elleni bizalmatlanságból ellenezte, a többi egyházpolitikai javaslatot azonban megszavazta. Az 1896-iki országgyülési képviselőválasztáson eddigi kerülete nemzeti párti programmal ismét megválasztotta. Az 1898-iki obstrukcióban, mely a Bánffy-kormány megbuktatására irányult, élénk része volt. 1898 nov. 25. H. nyujtotta be az összes ellenzéki pártok megbizásából a képviselőházban azt a felirati javaslatot, mely a királyt arra kérte, hogy a Bánffy-kormányt politikai korrupciója és végletekig menő erőszakoskodása miatt bocsássa el. A nemzeti pártnak a szabadelvü pártba történt beolvadásakor H. is belépett a szabadelvü pártkörbe, melyből 1878. lépett ki. v.

Hodsent, orosz-középázsiai város, (1897) 30,076 lakossal.

Hoecke (ejtsd: hukke), 1. *János,* van den, flamand festő, szül. Antwerpenben 1611., megh. u. o. 1651. Eleinte atyjának, H. Gáspárnak a tanitványa volt, azután Rubens műtermében dolgozott, majd Van Dyck irányát követte. 1635. Ferdinánd főherceg bevonulása alkalmából részt vett Antwerpen város földiszitésében, azután Olaszországban és Ausztriában tartózkodott, mignem 1647. Antwerpenbe visszatért Lipót Vilmos főherceg kormányzó kiséretében, akinek udvari festője lett. Képei közül az antwerpeni muzeumban van Szt. Ferenc látomása, a brüggei Üdvözítő-templomban Krisztus a kereszten. Lipót Vilmos gyüjteményéből a bécsi muzeumba került nehány allegoriai képen kivül a főherceg két szép képmása; az egyik lovon, a másik a Madonna előtt térdelve ábrázolja.

2. *H. Róbert,* van den, flamand festő, az előbbinek mostoha testvére, szül. Antwerpenben 1622., megh. 1665 után. 1645. az antwerpeni festőcéh tagja lett. Albert főherceg a flandriai erődítések felügyelőjévé nevezte ki. Rendkivül finom kidolgozásu, ezüstös világitásu képeket festett, melyek táborozásokat, csatákat, népünnepeket, mulatságokat ábrázolnak. Kilenc ilyen képe van a bécsi muzeumban, legszebb közülök a Jégünnepély Ostende erődítéseinek az árkaiban, számos apró, kitünően csoportosított alakkal; utolsó képe, a Táborozás (1655) a dünkircheni muzeumban van; 21 kitünő rézkarcot is készített.

Hoefnagel (ejtsd: húfnágel) *Joris* (György) németalföldi miniatürfestő, szül. Antwerpenben 1545., megh. Bécsben 1618 körül. Majdnem egész Európát beutazta és főleg Münchenben, Prágában meg Bécsben tartózkodott. Archeologiai és földrajzi vázlatait egy nagy, gazdagon illusztrált földrajzi könyvben értékesitette, mely Braun G. kanonok szövegével Civitates orbis terrarum in aes incisae etc. cimmel 1572—1618. jelent meg Kölnben 6 kötetben. Legkitünőbb műve a bécsi udvari könyvtárban őrzött misekönyv, melyet Ferdinánd főherceg számára 1582 90. készitett és melynek diszitményei szinte hihetetlenül változatosak és pompásak. Sevilla látképe a burgundi herceg könyvtárában Brüsszelben a miniumfestészetnek egyik kiváló remeke.

Hoenig *Frigyes,* német hadi történeti iró, szül. Bornheimban 1848. Előbb a porosz hadseregben szolgált és részt vett az 1866. és 1870—1871-iki háboruban. Azután mint százados rendelkezési állományba helyeztetett és ezóta kizárólag tanulmányainak él. Fontosabb munkái: Politische u. militärische Lage Hollands u. Belgiens; számos munka a lovasság feladatáról, szervezéséről stb.; Friedrich Karl von Preussen; Cromwell (katonai szempontból, 3 köt.); Taktik der Zukunft; Gefechtsbilder aus dem Krieg von 1870—71; Die Moltkeische Strategie (3. kiad. 1897); Der Feldzugsplan Moltke's u. d. Lage Benedek's 1866; Die Kämpfe um Rézonville u. Gravelotte (1892); Der Volkskrieg an der Loire 1870—1871. (2 köt., 1893); Die Scharnhorstische Heeresreform (1894); Die Kämpfe an den fränkischen Saale 1866 (1894); Die entscheidenden Tage von Orleans 1870 (a megelőző mű III. és IV. kötete, Berlin 1895—96); Loigny-Poupry, 2. Dez. 1870 (u. o. 1895); Die Auflösung des französischen Heeres von Orleans (u. o. 1897); Die Räumung von Orleans (u. o. 1897). M. L.

Hoensbroech (ejtsd: hunszbruh) *Pál* gróf, német jogtudós és teologus, szül. Haag kastélyban Geldern mellett 1852 jun. 29. A feldkirchi jezsuita kollégiumban nevelték. Miután befejezte jogi tanulmányait, a jezsuita rendbe lépett, melynek érdekében a következő művei jelentek meg: Der Kirchenstaat in seiner dogmatischen und histori-

schen Bedeutung (Freiburg 1889); Warum sollen die Jesuiten nicht nach Deutschland zurück (u. o. 1890); Geist des heiligen Franz Xaver (Paderborn 1891); Die preussischen Jahrbücher, Professor Harnack und die Jesuiten (Berlin 1891); Professor Tschackert und die authentischen Gesetze des Jesuiten-Ordens (u. o. 1891); Christ und Widerchrist (Freiburg 1892); 1893. kilépett a jezsuiták rendjéből, mert — mint ő irta — a jezsuitizmus az egyesnek egyéniségét és a jogosult nemzeti érzést bizonyos fokig megsemmisíti. 1895 jan. 13. Berlinben áttért a protestáns vallásra. A rendből való kilépése óta megjelent művei: Mein Austritt aus dem Jesuitenorden (Berlin 1893, 8. kiad. 1897); Ultramontane Leistungen (u. o. 1895); Die römische Frage (u. o. 1895); Die deutschen Jesuiten der Gegenwart und der konfessionelle Friede (Berlin 1896); Religion oder Aberglaube (u. o. 1896); Der Ultramontanismus, sein Wesen und seine Bekämpfung (u. o. 1897). 1898. rövid ideig a Täglicher Rundschau kiadótársa volt, aztán a nyilvános élettől visszavonult.

Hoernes *Rudolf*, osztrák paleontologus, *Hörnes* Móric (IX. k.) bátyja, szül. Bécsben 1850 okt. 7. és u. o. végezte tanulmányait 1869 óta. 1872. Suesszel tanulmányútra ment Olaszországba, 1873. elkisérte a Conzes-expediciót Szamotrákébe, 1874—1876. részt vett a geologiai intézet déltiroli fölvételeiben, 1876. a geologia s a paleontologia rendkivüli, 1883. pedig rendes tanára lett a grazi egyetemen. Művei: Die Erdbebentheorie Rudolf Falbs u. ihre wissenschaftlichen Grundlagen (Bécs 1881); Elemente der Paleontologie (Lipcse 1884 és Páris 1886); Grundzüge der Geognosie und Geologie (Leonhard munkájának átdolgozott 4. kiadása, Lipcse 1889); Erdbebenkunde (u. o. 1893); Die Gasteropoden der miocänen Meeresablagerungen der ersten und zweiten Mediterranstufe in der österreichisch-ungarischen Monarchie (Bécs 1879—91, Auingerrel együtt).

Hoey, város, l. *Huy* (IX. k.).

Hof, bajor város, (1895) 27,556 lak.

Hofer *Károly*, 1897 nov. 5. ülte meg tanári munkásságának 50 éves jubileumát.

Hoffacker *Károly*, német épitész, szül. Darmstadtban 1856 jul. 1. Miután a karlsruhei technikai főiskolán mérnöki tanulmányokat végzett, 1881. a berlini műipari muzeum segédőre, 1883. pedig a muzeum iskolájának tanára lett. 1886—1897. a művészeti iskolán tanított. 1888 óta részt vett a legtöbb külföldi és németországi művészeti és iparkiállítások épitészeti vagy dekorativ berendezésében. Az 1896-iki berlini iparkiállításon bemutatott Ős-Berlin H. tervei szerint készült. Fő műve a berlini művészek egyesületének 1897—1898. épült háza. 1895 óta a Kunstgewerbeblatt szerkesztője. Az 1900-iki párisi világkiállítás német osztályát, mint a német birodalmi kormánybiztos épitésze, H. rendezi be.

Hoffmann, 1. *Márton*, róm. kat. lelkész, kiérdemült márok-papii plébános, szül. Munkácson 1834 szept. 21. Atyja *H. Lőrinc* Schönborn gróf uradalmában a mintagazdászat vezetője volt. Több vidéki lap munkatársa lévén, 1893. kiadta Munkácson az általa szerkesztett *Külföld vidor dalnokait* (költemények).

2. *H. Mihály Miksa*, adóügyi szakiró, szül. Nagy-Atádon (Somogy) 1861 ápr. 11. Több éven át mint községi segédjegyző működött. 1890. megalapította az *Adóügyi Szaklap*-ot, melynek most is szerkesztője és mint ilyen jelentékeny szakirodalmi tevékenységet fejt ki az italmérési fogyasztási adók és az állami italmérési jövedék körül. Megjelent nagyobb munkái: *Fogyasztási-, ital- és italmérési adók rendszeres ismertetése* (1893, Osváth Imrével); *Az 1883—96. évi pénzügyminiszteri rendeletek és fontosabb elvi jelentőségü határozatok gyüjteménye* (1896); *A szeszforgalmi, cukor- és sörfogyasztási adótörvények és utasítások rendszeres ismertetése* (1898).

Hoffmann, 1. *Emánuel*, osztrák filologus, szül. Neisseben 1825 ápr. 11. Tanulmányait Boroszlóban végezte 1843—47-ben. 1848 őszétől fogva beutazta Olasz- és Franciaországot. 1850. rendkivüli tanár lett a grazi egyetemen, 1856. rendes egyetemi tanár és a filologiai szeminárium vezetője Bécsben. 1897. nyugalomba vonult. Művei közül említendők: Homeros u. die Homeridensage von Chios (Bécs 1856); Caesaris commentarii etc. cum praefatione critica (u. o. 1856—57, 2. kiad. 1890); Die Arvalbrüder (Boroszló 1858); Die Konstruktion der lateinischen Zeitpartikeln (Bécs 1860, 2. kiad. 1873); Das Gesetz d. zwölf Tafeln von d. Foreten und Sanaten (u. o. 1866); Der Agricola d. Tacitus (u. o. 1870); Mythen aus der Wanderzeit der gräco-italischen Stämme (1. köt.: Kronos und Zeus, Lipcse 1876); Patrizische und plebeische Kurien (Bécs 1879); Studien auf dem Gebiete der lateinischen Syntax (u. o. 1883); Das Modusgesetz im lateinischen Zeitsatz (u. o. 1891).

2. *H. Gottlieb Vilmos*, württembergi felekezetalapító, szül. Ostelsheimban (Calw mellett) 1771 dec. 19., megh. Kornthalban 1846. Császári jegyző és polgármester volt Leonbergben s többször követ a württembergi tartománygyülésen. Már ifju korában a kegyeskedés szelleme által érintetvén, összeköttetésbe jött a pietizmus legkiválóbb képviselőivel s mindazokkal, kik a tartományegyházba behozott újításokkal elégedetlenek voltak, s kiknek egyrésze e miatt Oroszországba készült kiköltözni; a hozzá csatlakozottakból a király engedelmével Kornthalban az apostoli egyház mintája után szervezett külön felekezetet alapított (1819) és ez idő után ő is Kornthalban élt, mint felekezetének főnöke és lelke, de e mellett állami s községi hivatalait is megtartva. F—s.

3. *H. Henrik*, német festő, szül. M. m. Frankfurtban 1814., megh. u. o. 1896 jun. 11. Az ottani Städel-féle intézetben Becker Jakab vezetése alatt képezte ki magát. Beutazta Németország nagy részét, Svájcot és Tirolt, folytonosan a természetet tanulmányozta, ugy hogy tájképei ideális fölfogásuk dacára is mindig természetesek. Legjobban szeretett vadregényes tájakat, erdőket, hegyszakadékokat, romokat festeni. Sikerült művei: Erdei táj (1873); Holdvilágos éj az erdőn (1879); Wetterhorn (1881).

4. *H. Kristóf*, a német «templom-társulat» (XVI. k.) alapitója, szül. 1815 dec. 2., megh. 1885 dec. 8-án. 1840. a tübingai teologiai szeminárium korrepetitora lett, 1848. mint Strauss D. F. ellenjelöltje a német nemzeti gyülés képviselője.

1854. kezdte meg a templom-társulat érdekében való agitációját, melyet haláláig nagy buzgósággal folytatott. H. kiadott egy Bibelforschungen c. munkát (Jeruzsálem és Stuttgart 1882—84, 2 köt.) és önéletrajzot Mein Weg nach Jerusalem címmel (u. o. 1882—84, 2 köt.).

5. *H. Lajos*, német építész, szül. Darmstadtban 1852. Tanulmányait a casseli művészeti akadémián és a berlini építő akadémián végezte. 1884—86. tanulmányutat tett Olaszországban, Franciaországban, Ausztriában, Németországban, Hollandiában és Belgiumban. 1887—95. az ő tervei szerint készült a lipcsei birodalmi törvényszék. A zárókő letétele után királyi építészeti tanácsosnak nevezték ki. 1896. Berlin városának építészeti tanácsosa lett.

Hoffsg., l. *Hoffmgg.* (IX. k.).

Hofmann *Eduárd* lovag, osztrák orvos, szül. Prágában 1837 jan. 27., megh. Abbaziában 1897 aug. 27. Tanulmányait szülővárosában végezte, 1865. u. o. a törvényszéki orvostan magántanára lett, 1869-ben az állami gyógyszertan tanára Innsbruckban, 1875. a törvényszéki orvostan tanára Bécsben, 1888. a legfelsőbb egészségügyi tanács elnöke. H. nagy érdemeket szerzett a tudományos törvényszéki orvostan megalapítása körül, különösen a modern górcsövi vizsgálatok és az állatkisérletek alkalmazásával. Munkája: Lehrbuch der gerichtlichen Medizin (Bécs 1877, 6. kiad. 1893). Magyarul megjelent: A törvényszéki orvostan atlasza. Ford. *Ajtai* K. Sándor István és *Krausz* Artur dr. (Budapest 1899).

Hofmann von Wellenhof *Pál*, osztrák politikus, szül. Döblingben 1858 szept. 1. Tanári képzettségét Bécsben nyerte, mire 1879—84. mint tanár Bécsben, 1884 óta pedig Grazban működött egy reáliskolánál. 1891. a grazi községi tanácsba választották, 1891. pedig a birodalmi tanácsba kapott mandátumot, ahol mint a német néppártnak vezére, ismereteinél és szónoki tehetségénél fogva nagy tekintélyre emelkedett. Mint a Südmarkegyesület elnöke irodalmilag is működött, megirta Stiria jelenlegi viszonyait (Graz 1899). Bár eléggé erélyesen harcolt a Badeni- és a Thun-kabinet ellen, választói még ennél is radikálisabb fellépésre szólították fel (1899 aug.). A Thun-kabinet bukása után a császár őt is magához hivatta véleményadás végett. A Clary-kabinettel szemben ő és pártja egyelőre várakozó álláspontra helyezkedik. M. L.

Hofstede, falu Arnsberg porosz kerület bochumi járásában, vasút mellett, (1895) 6159 lak., kőszénbányával.

Hohenasperg *(Hohenasberg)* hegyi vár, most fogház Ludwigsburg württembergi kerületben, 356 m. magas, szabadon álló hegycsúcson, melynek lábán *Asperg* községe fekszik. Régebben erős vár és államfogház volt, 1883-ig helyőrsége és katonai fogháza is volt. H. eredetileg Kalw gróf tulajdona volt, a XII. sz.-ban a tübingai pfalzgrófoké lett, 1308. vétel útján Württembergh-hez került. A sváb szövetségnek Ulrik herceg ellen viselt háborujában H. sokáig állott ellen, de 1519. megadta magát a hercegnek, aki 1535. nagy költséggel megerősítette a várat. A harminc éves háboru idején 1635. elfoglalta a császári sereg, melynek csapatai csak 1649. hagyták el ismét. V. ö. *Biffart*, Geschichte der württembergischen Feste H. (Stuttgart 1858).

Hohenfels *Stella*, német színésznő, szül. Firenzében 1857 ápr. 16. Először 1873. lépett föl a berlini nemzeti szinházban, majd Strassburgban és Svájcban vendégszerepelt. 1873 végén a bécsi burgszinházhoz szerződtették, ahol azóta a naivák szerepkörét tölti be. 1889. férjhez ment *Berger* Alfréd (III. k.) tanárhoz.

Hohenhausen *Eliza*, német irónő, megh. Berlinben 1899 jan. 31.

Hohenheimi eke, l. *Schwerz.*

Hohenholm, kikötő, l. *Dagö* (IV. k.).

Hohenlimburg, porosz város, (1895) 7047 lak.

Hohenlohe, egykor német grófság, majd hercegség a frank kerületben. 1802-ben 940 km² területen 60,000 és 1805-ben 1760 km² területen 108,600 lakosa volt. A rajnai államok szövetsége következtében elvesztette önállóságát és most részben Württemberghez, részben Bajorországhoz tartozik.

Hohenlohe-család (IX. k.), *H.-Bartenstein-Jagstberg Albert* herceg, megh. Haltenbergstettenben 1898 szept. 15. — *H. Gusztáv Adolf* (H.-Schillingsfürst) herceg, bibornok, megh. Rómában 1896 okt. 30. — *H. Hugó* (H.-Öhringen), Ujest hercege, megh. Slawentzitzben 1897 aug. 23. A H.-Öhringen ág feje ez idő szerint Hugó herceg legidősebb fia *Keresztély Kraft* herceg (szül. 1848 márc. 21.), kinek egyik testvérőcscse, *János Henrik György* herceg (szül. 1858 ápr. 24.) német követségi tanácsos és 1897 nov. óta budapesti német főkonzul. — *H. Konstantin Viktor* (H.-Schillingsfürst) herceg, főudvarmester, megh. Bécsben 1896 febr. 14. — *H. Frigyes Vilmos* (H.-Ingelfingen) herceg, megh. 1895 okt. 24.

H. Klodvig Károly Viktor (H.-Schillingsfürst) herceg (8., IX. k.), német birodalmi kancellár, 1894 dec. 11. mondott programmbeszédjében tudatta a birodalmi gyüléssel, hogy egészben véve követni szándékozik elődjének, Caprivinek nyomait; csupán a gyarmatpolitika és a birodalmi adóügy reformja terén fog erélyesebben intézkedni; a szociálista és forradalmi iránynak ő is hadat izent; a gazdasági válság elől nem zárkózott el, bár annak egyoldalu orvoslását lehetetlennek mondotta s arra kérte az agráriusokat, ne várjanak mindent az államtól. A külügyi politikában hű őre leend a hármas szövetségnek. Programmjának több pontját már eddig is beváltotta; nevezetesen a német gyarmathálózat alatta 3 világrészben rendkivül hamar és meglepő sikerrel kitágult. A keletázsiai kérdésben Franciaés Oroszországgal egyetértően járt el; a délafrikai kérdésben előbb a transzváli búroknak, újabban pedig Angliának kedvezett. A tengeri hajóhad erősbítése körül rendkivül buzgólkodott; az új polgári törvénykönyv befejezése szintén az ő érdeme; szintugy a régóta vajudó katonai büntető törvény korszerü reformja. Abszolutisztikus irányzatu törvényjavaslatot tulajdonképen csak egyet terjesztett a birodalmi gyülés elé, t. i. a munkás-sztrájkot előidéző agitátorok fegyházi büntetéssel való megfenyitéséről szóló javaslatot, mely a gyülekezési jogot is megszoritja (1899).

Az egyházpolitikai kérdésekben több-kevesebb engedménynyel kedveskedett a katolikus centrumnak, mert szavazatait a hajóhad-törvény fölötti szavazáskor és egyébkor nem nélkülözhette. A jezsuiták visszatérését azonban ő sem tartotta (mostanig legalább) megengedhetőnek. Az osztrák németek érdekében hivatalosan még eddig nem szólalt fel, de a hivatalos sajtó útján már ismételten kifejezte aggodalmait az osztrák ügyek alakulása és Ausztria jövője fölött. 1896 ápr. 14. I. Ferenc József kinevezte az aranygyapjas-rend vitézévé. — Felesége *Sayn-Wittgenstein-Berleburg* Mária hercegnő megh. Berlinben 1897 dec. 21.

Hohenstein, szászországi város, (1895) 7551 lak.

Hohenwart *Károly Zsigmond* gróf, osztrák államférfi, megh. Bécsben 1899 ápr. 26.

Hohenzollern (IX. k.). *H.-Sigmaringen* német fejedelemség lakóinak száma (1895) 65,752.

Hoi-han, kikötő, l. *Hainan*.

Hoitsy *Pál* 1896. az Egyetértésben megalkotta a «Közéletünk» rovatot, melynek azóta állandó írója. Újra átdolgozta Flammarion: Népszerű csillagászat (3. kiad. Budapest 1899) c. művét.

Hókorcsolya, l. *Hótalp*.

Hokusai, a XIX. sz.-ban a legjelesebb japáni festő, l. *Japáni festészet* (IX. k.).

Hol *Rikárd*, németalföldi zeneszerző és író, szül. Amsterdamban 1825 jul. 23. Öt éves kora óta tanult zenét; tanulmányutazásai után zongoraoktató lett. 1856. az Amstels Mannenchor c. dalegyesületnek s a zenét előmozdító társulat énekeseinek karnagya; 1863. pedig Kufferath utóda mint Utrecht székesegyházi orgonása és városi zeneiskolájának igazgatója. E mellett Hágában a diligentia-hangversenyek és Amsterdamban a néppalotában tartott klasszikus hangversenyek zenekarigazgatója. Dalművet, szinfóniát, oratoriumot irt, s a Cecilia zenei lapban cikkeket.

Holarrhena *R. Br.* (növ.) az Apocynaceák faja, 5 faja Ázsia meg Afrika tropikus vidékein nő. Levele átellenes, ágas-bogas virágzata fehér. A *H. africana* D. C. nyugatafrikai, kérgét konesszi néven értékesítik.

Holbeck, *Leeds* (XI. k.) külvárosa.

Hold *Sándor* lovag, cs. és kir. táborszernagy, a 14. hadtest parancsnoka, vezénylő tábornok Innsbruckban, Tirol és Vorarlberg honvédelmi parancsnoka. Katonai szolgálatát a 3. műszaki zászlóaljnál kezdte meg, ahonnét még mint hadnagyot 1859. a 2. műszaki ezredhez helyezték át. 1862—63. a hadi iskolát elvégezve, főhadnagy lett a 4. gyalogezredben s egyidejűleg a vezérkarhoz osztották be. 1866 máj. 1. I. oszt. századossá nevezték ki a vezérkarban. Mint százados hosszabb ideig a katonai földrajzi intézet háromszögelési osztályánál működött. 1872 nov. 1. őrnagy lett a 48. ezredben, 1876. nov. 1. alezredessé lépett elő a vezérkarban s a közös hadügyminisztériumba osztották be. Később ezredessé, 1885 nov. 1. vezérőrnagygyá lépett elő. Hosszabb ideig volt a hadügyminisztérium elnöki irodájának főnöke. 1890 nov. 1. altábornagygyá nevezték ki. E rangfokozatban a nagyváradi 17., majd pedig a bécsi 13. hadosztály parancsnoka volt. 1895. Reicher József báró táborszernagy nyugalomba vonulása után H. a 14. hadtest parancsnoka lett. Röviddel azután val. belső titkos tanácsossá, 1897. a 61. gyalogezred tulajdonosává, 1898 nov. 1. táborszernagygyá nevezték ki. H. tulajdonosa az I. oszt. vaskorona-rendnek, a Lipót-rend középkeresztjének s mind a két katonai érdeméremnek. M. I.

Holdefleiss *Frigyes Vilmos*, német mezőgazdasági vegyész, szül. Bernstedtben 1846 okt. 7. Hallében mezőgazdasággal és természettudományokkal foglalkozott, 1876. a hallei egyetem magántanárának habilitáltatta magát, 1878. a sziléziai mezőgazdasági központi egyesület boroszlói vegykisérleti állomásának igazgatója lett, 1892. pedig a boroszlói egyetem mezőgazdasági intézetének igazgatójává és rendkivüli tanárrá nevezték ki. Művei: Über die Bestimmung des Stärkemehls in den Kartoffeln nach dem spezifischen Gewicht (Berlin 1876); Untersuchungen über den Stallmist (2. kiad. Boroszló 1889); Das Knochenmehl (Berlin 1890).

Holden *Edvard Singleton* 1898. megvált a Mount Hamilton csillagvizsgáló igazgatói állásától.

Holdházy *János*, megh. Győrött 1896 ápr. 15.

Holdheim *Sámuel*, zsidó teologus, szül. Kempenben 1806., megh. Berlinben 1860 aug. 22. Eleinte oderai Frankfurtban, később Mecklenburg-Schwerinben, 1847 óta élte fogytáig Berlinben (az ottani zsidó reformegyesületnél) működött mint rabbi. Mint ifju behatóan, majdnem kizárólag talmudi tanulmányokkal foglalkozott s csak érettebb korban sajátította el általános műveltségét és bölcsészeti tudományát. S csak most lépett fel, Schwerinben még mérsékelten, Berlinben tekintetet nem ismerő határozottsággal, ama messzemenő reformtörekvésekkel, melyeket ügyes tollal s éles elmével iparkodott érvényesíteni. Munkái: Die Autonomie d. Rabbinen (Berlin 1843); Das Religiöse u. Politische in Judenthum (u. o. 1845); Predigten über d. jüd. Religion (4 köt., u. o. 1851—69); Gesch. d. Entstehung u. Entwickelung d. jüd. Reformgemeinde in Berlin (u. o. 1857) és a halála után (u. o. 1861) megjelent Mamar ha ïschut, mely héber nyelven tárgyalja a zsidó házassági törvényeket. V. ö. *Ritter* I. H., Samuel H. (Gesch. d. jüd. Reformation, 3 köt., Berlin 1865). KN.

Holics ostroma 1315-ben. Holics vár a Morva folyó közelében (akkor: *Fejéregyház*, Alba), mely eredetileg Magyarországhoz tartozott, de a csehek azt elrabolták, mig Csák Máté azt vissza nem foglalta, igaz ugyan, hogy csak a maga javára. Említett évben János cseh király Csák Mátének morvaországi kalandozásaiért volt adósa. A csehek először is Holics visszavívását tűzték szemök elé. Ostromzár alá vették a várat, de a védők ügyessége elütötte őket céljuktól. Hasztalan intéztek rohamot a falak ellen, hasztalan akarták aláásni a falakat, az ellenaknákba bocsátott viz az ostromló munkásokat elvesztette. Ügyes védelem után megérkezett Csák Máté fölszabadító serege. Könnyű lovasai magyar nyelven hatalmas lármát csaptak, s ugy rohantak a csehekre. Ezek rémülve futamodtak meg s csak nagy nehezen sikerült a fővezérnek őket visszaterelni, hogy legalább zászlaikat megvédelmezzék. V. ö. *Pór*, Csák Máté 132. s köv. KAR.

Hollán *Sándor* (kislódi), miniszteri tanácsos és a m. kir. postatakarékpénztár igazgatója, szül. Kis-Cellben (Vas) 1846 márc. 15. Gimnáziumi tanulmányait Szombathelyen, Székes-Fehérváron és Budán végezte, a jog- és államtudományokat a budapesti egyetemen hallgatta és u. o. a jogtörténelmi, bírósági és államtudományi államvizsgálatokat is letette. Tanulmányainak bevégzése után az államszolgálatnak szentelvén magát, 1868. a közmunka- és közlekedési minisztériumban, melynek nagybátyja *H. Ernő* (IX. k.) akkoriban államtitkárja volt, kezdette meg mint segédfogalmazó működését és pedig a vasúti szakosztályban, hol fokozatosan előhaladva, 1870. fogalmazóvá, 1872. pedig titkárrá nevezték ki. A közmunka- és közlekedési minisztériumban a közigazgatási és műszaki szolgálatnak Ordódy Pál miniszterségé alatt 1881. történt új szervezése alkalmából valóságos osztálytanácsossá nevezték ki s az ezen szervezési munkák végrehajtásával megbízott elnöki osztály főnökévé lett. Ezen minőségében működött 1886 febr.-ig, amikor a postatakarékpénztár vezetésével bízták meg; 1887. u. o. igazgatóvá nevezték ki, 1890. pedig valóságos miniszteri tanácsossá. Munkásságát egészen ezen intézetnek szentelvén, ő szervezte a takarékpénztári szolgálatot minden ágazatában; a cheque- és clearing-forgalmat ő rendezte be, létesítette az osztrák-magyar bankkal való giro-forgalmi összeköttetést, az osztrák postatakarékpénztárral pedig a csereforgalmat. Igazgatása alatt az intézet nagy mérvben fejlődött és népszerűvé lett. 1896 febr. megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét.

Holland, 1. Lincoln angol grófság déli része, termékeny lápfölddel 1033 km² területen, (1891) 75,522 lak. Fővárosa *Spalding* (XV. k.). — 2. *H., város* Michigan északamerikai állam Ottawa grófságában a Black River mellett, (1890) 3945 lak., kik $^3/_4$ részben hollandusok, kiknek ősei a várost alapították. Említendő benne a Hope College.

Holleben *Tivadar,* német diplomata, szül. Stettinben 1840 szept. 16. Eleinte a testőr-huszárezredben szolgált, miglen 1872. diplomáciai pályára lépett. 1874. követségi titkárnak ment Pekingbe, azután egy ideig Japánban, 1875-től fogva pedig Buenos-Ayresben működött. 1885. (már mint követ) visszament Tokióba, onnan 1891. Washingtonba, 1893. pedig porosz követnek Stuttgartba, mire 1897. mint német nagykövet Washingtonba tért vissza. TH. GY.

Hollmann *Frigyes* német tengernagyot 1897 jun. 15. fölmentették a német hadi tengerészet államtitkári hivatalától.

Holló *Barnabás* készítette Szabó István mellszobrát, amelyet 1897 okt. 24. lepleztek le Rozsnyón. Készíti Bocskay Istvánnak a fővárosban fölállítandó szobrát, a király költségén készülő tiz szobor egyikét. Ugyancsak ő készíti a Wesselényi-emléktáblát.

Hollósy *Kornélia,* zongoraművésznő, szül. Máramaros-Szigeten 1872. Vérrokona a magyar dalművészet egykori fényes csillaga, *H. Kornéliának* (IX. k.). Zenei kiképzését az országos zeneakadémiában nyerte, hol *Ábrányi* K. és *Gobbi* Henriknek volt tanítványa. Onnan kikerülvén, ugyancsak Gobbi H. vezetése alatt *Kelen* Idával és *Kún* Margittal a két zongorán való összjátékban művelte ki magát. Részint együttesen, részint magánosan számos hangversenyben tünt ki ugy a fővárosban, mint a vidéken s Fiumében. Á. K.

Holmgren *Alarik Frithiof,* svéd fiziologus, megh. Upsalában 1897 aug. 14.

Holowczin, l. *Golovcsin.*

Holstein-Ledreborg gróf, dán államférfiu, szül. 1839-ben. 1872. megválasztották a dán parlamentbe, ahol ugyan egy párthoz sem csatlakozott, rendesen azonban az ellenzékkel szavazott. Később az egyesült balpárt vezére volt. 1890. mandátumát letette. Jelenleg a politikai ügyektől visszavonulva él. P. P.

Holsten *Károly János,* német teologus, megh. Heidelbergában 1897 jan. 27.

Holstenborg, dán gyarmat Grönland Ny-i partvidékén, a dél-grönlandi felügyelőségben, az É. sz. 67° alatt, 1773. épült templommal, védett kikötővel, (1880) 585 lak., sok cethalász látogatja.

Holsterhausen, 1. gyártelep Düsseldorf porosz kerület esseni járásában, az esseni Krupp-féle gyárak munkástelepe, 9624 lak. — 2. *H.,* falu Arnsberg porosz kerület gelsenkircheni járásában, kőszénbányával, (1895) 4130 lak.

Holtkéz (IX. k.). A vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. XLIII. t.-c. fentartja az elismert egyházakra nézve felállított H.-i korlátozásokat. A törvényesen elismert vallásfelekezeteknek ingatlan vagyonszerzési képessége ugyanis imaházul, oktatási, nevelési és jótékonysági intézetül, egyházi vagy intézeti alkalmazottjaik részére lakóházakul használandó szükséges telkeknek és temetőül szolgáló területeknek szerzésére van korlátozva. A bevett egyházakra nézve pedig a fentebbiekkel ellentétben a kir. kuriának 63. sz. teljes ülési határozata (1896 febr. 1.) kimondotta, hogy az egyházaknak, egyházi testületeknek s egyházi személyeknek ingatlan vagyon szerzését tiltó, u. n. H.-ről szóló törvények, nevezetesen az 1498. LV. és LXV., az 1647. XVII. s az 1715. XVI. t.-cikkek és különösen az ország erdélyi részeire vonatkozóan az Approbatae Constitutiones I. rész 1. címének 10. és I. rész 6. címének 2. cikke a változott viszonyoknál fogva elavulván, nincsenek hatályban. V.

Holtsúly, l. *Vágósúly* (XVI. k.).

Holttá nyilvánítás (IX. k.). A polgári perrendtartás azon rendelkezését, hogy a házastárs a H.-t a házassági kötelék feloldása végett kérheti, az 1894. XXXI. t.-c. hatályon kivül helyezte s igy ezentúl a házastárs a H.-t csak mint örökös kérheti. A házasság fennállására nézve közömbös, hogy a H.-t ki kérte, amennyiben a házasság megszünik azáltal is, hogy az egyik házastárs a másiknak H.-a után házasságot köt, kivéve, ha az új házasságot megkötő felek egyike a házasságkötéskor tudta, hogy a holttá nyilvánított él, v. ha az új házasság egyéb okból semmis. V.

Holtzinger *Henrik,* német műtörténeti iró, szül. Oldenburgban 1856 aug. 15. 1883. a tübingai egyetemen a középkori és újabb műtörténet magántanára, 1888. pedig rendkivüli tanára lett. 1891. a hannoveri műegyetem rendes tanárává

nevezték ki. Kutatásai főleg az ókereszténység, a középkor és a renaissance építészetére vonatkoznak, melynek emlékeit Olaszországban, Görögországban és Észak-Afrikában tanulmányozta. Művei: Über den Ursprung und die Bedeutung der Doppelchöre (Lipcse 1882); Kunsthistorische Studien (Tübinga 1886); Handbuch der altchristlichen Architektur (Stuttgart 1889); kiadta Santi művét: Federigo di Montefeltro (1893); Burckhardt Geschichte der Renaissance in Italien c. munkájának harmadik kiadását H. dolgozta át.

Hólyagféreg, l. *Hólyagfark* (IX. k.) és *Borsóka* (III. k.).

Hólyagos szájfájás, l. *Szájfájás* (XV. k.).

Holywood (ejtsd: holivúd), irországi kikötőváros Down grófságban, hajógyárral, tengeri fürdővel, (1891) 3389 lak. H. a down-i protestáns püspök székhelye.

Holz *Arno*, német író, szül. Rastenburgban (Kelet-Poroszország) 1863 ápr. 26. 1875. Berlinbe ment és már 1881. egy napilap szerkesztőségének tagja volt. Miután 1882. és 1884. verses könyveket adott ki (Klinginsherz, Berlin 1882, mely megnyerte az augsburgi Schiller-díjat és Deutsche Weisen, u. o. 1884), egyik megindítója lett a legújabb német irodalmi mozgalomnak, melyre több tekintetben termékenyítőleg hatott. Buch der Zeit, Lieder eines Modernen c. verskötetében (Zürich 1885; bővített kiadása Berlin 1892), melylyel szintén megnyerte az augsburgi Schiller-díjat, a lirai költészetnek modern tartalmat akart adni. *Schlaf* Johannes-szel együtt kiadott Neue Gleise (Berlin 1892) c. kötetben irta Papa Hamlet (eredetileg Bjarne P. Holmsen álnévvel, Lipcse 1889); Familie Selicke (három felvonásos dráma, előadták a berlini Freie Bühne szinpadán). H. arra törekszik, hogy a gondosan összegyűjtött aprólékos megfigyelésekkel és a mindennapos társalgás nyelvének hű visszaadásával a valóság és élethűség legnagyobb illúzióját keltse föl. Elméleti felfogását Die Kunst, ihr Wesen und ihre Gesetze c. munkájában (Berlin 1891) fejtette ki. 1896. jelent meg Socialaristokraten c. vígjátéka, mely egy Berlin, Das Ende einer Zeit in Dramen c. nagyszabásunak tervezett ciklus első része. Legújabban kiadott verseiben (Phantasus, Berlin 1898 és 1899) elveti a rímet és az eddig szokásos ritmust s helyette a gondolatok, érzések és hangulatok ritmusára törekszik. Irányának több követője akadt.

Holzer *József*, osztrák festő, szül. Bécsben 1824., megh. u. o. 1876. A bécsi műv. akadémián, Ender Tamásnál és Steinfeldnél tanult, beutazta Németországot, Belgiumot és Svájcot, majd 3 évig Münchenben tartózkodott. Hosszabb ideig tartózkodott Magyarországon Pálffy gróf birtokán a Kis-Kárpátok között. A hegyes, erdős táj mély hatást gyakorolt reá. Legsikerültebb képei: Csöndes zúg az erdőben; Szarvasvadászat; Részlet a bécsi erdőből; Részlet Ramsauból és a Kis-Kárpátokból; 5 nagy kép a Montenuovo hercegi vadászterületekből.

Holzminden, braunschweigi város, (1895) 9071 lakossal.

Holzwart *Ferdinánd*, álnév, l. *Ferenc Ferdinánd*.

Homalopsidae (állat), l. *Kigyók* (X. k.).

Hóman *Ottót* 1897. kinevezték a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban miniszteri tanácsossá s a középiskolai ügyosztály élére állították.

Homberg, város a düsseldorfi porosz kerületben, (1895) 5859 lak.

Homburg, 1. város a wiesbadeni porosz kerületben, (1895) 9274 lak. — 2. *H.*, város a pfalzi bajor kerületben, (1895) 4531 lak.

Homel v. *Gomel*, orosz város, l. *Gomel* (VIII. k.).

Home-rulers (IX. k.). Az 1895 jul. lefolyt parlamenti választásokon 70 antiparnellitát és 12 parnellitát választottak meg. 1896 febr. MacCarthy lemondott az antiparnelliták vezetéséről s utódjául Dillont ajánlotta, kit a párt el is fogadott. Az ir Home Rule mozgalom élénkítése s a párt újból való egyesítése céljából 1896 szept. Dublinban nagy népgyülést rendeztek, mely azonban nem hozta meg a várt fuziót. Az 1899 ápr. 5. Dublinben tartott pártgyülésen a Dillon-párt elfogadá a vezérnek a párt újjászervezésére vonatkozó indítványát, még pedig a parnelliták által is elfogadott alapon, a fuziót azonban ez alkalommal sem tartotta kivihetőnek s időszerűnek. A párt 1899 okt. a legerélyesebben ellenezte a transzváli háborut és gyüjtéseket rendezett a búrok javára. O. J.

Homeyer *Pál Gusztáv Elek*, német államférfiu, megh. Luzernben 1894 okt. 1.

Homlokfekvés, l. *Magzatfekvések* (XII. k.).

Homolka *József*, az államnyomda térképészeti osztályának vezetője, 1898. nyugdíjba ment s megkapta a koronás arany érdemkeresztet. Újabban megjelent tőle: *Magyarország földmívelési térképe* (1 : 900,000); *Magyarország hegy- és vizrajzi térképe* (1 : 900,000); *Magyarország hegy- és vizrajzi térk. iskolai használatra* (1 : 2.160,000).

Homolle (ejtsd: omol) *J. Teofil*, francia régész, szül. Párisban 1848 dec. 19. Tanulmányait az École normale-on végezte. Ezután Agrégé d'histoire, majd az athéni francia régészeti intézet tagja lett és 1877—87. a Delosz szigetén történt ásatásokat vezette, miközben értékes szobormüveket és fontos föliratokat fedezett föl. 1887. Les archives de l'intendance sacrée 315—166 a. C. és De antiquissimis Dianae simulacris deliacis c. értekezéseivel doktori címet nyert. Franciaországba visszatérvén, Nancyban, majd a Collège de France-on tanár lett. 1891. az athéni École française igazgatójának választották meg. 1892 óta a francia akadémia tagja. Újabban Delfi romjain vezeti az ásatásokat. V. ö. Le temple d'Apollon; Inscriptions à Delphes; Histoire du temple de Delphes c. cikksorozat a francia akadémia és a Bulletin de Correspondance Hellénique utolsó évfolyamaiban.

Homologia (gör.) a. m. egyértékűség, egyértékü (organum homologum) két olyan növényszerv, amely a tipusnak megfelelően megegyező alapterv szerint ugyanazon részekből s kezdetben ugyanolyan módon alakul ki, fejlődik, de azután a használat szerint más s más alaku lesz. Homolog p. a koronafa (akác) tövise meg a borsó nagy melléklevele, a rügy meg a bimbó, a szőllő kacskaringója meg a fürtje, a rendes levél meg a gyümölcsöt alkotó apróbb levelek stb. A H.

ellenkezője a növénytani analogia vagyis egycéluság. Egycélu vagy analog növényszervek (organa analoga) az olyanok, melyek alaktanilag alkotó részöket meg a fejlődést tekintve nagyon különböznek, de külsőleg egymáshoz többé-kevésbbé hasonlítanak és egy célra szolgálnak. Egycélu sokszor a tövis és tüske, a kacskaringó meg a paszuly tekergődző szára v. az iszalag csavargós levélnyele, a hársfa virágzászlója (hegyelevél) meg a juharfa gyümölcs-zászlója. BORB.

Homomyaria (állat), mindazok a lemezkopoltyús lágytestüek (Lamellibranchiata) vagy kagylók, amelyeknek záróizompárjai egyforma fejlettségüek.

Homonna (IX. k.). Trefort Ágost szülőházát emléktáblával jelölték meg, melyet 1899 jun. 29. lepleztek le ünnepélyesen.

Homo regius, l. *Királyi ember* (X. k.).

Homorogi főesperesség, a váradi püspökség részét tette. A Sebes-Kőrös balpartján a Sebes-Kőröstől a Kölesérig, N.-Váradtól Békésmegye határáig nyult. 1566. megszünt. Nevét a Nagy-Szalonta mellett eső Oláh-Homorogtól vette. V. ö. *Bunyitay*, Váradi püsp. köre (III. k.). KAR.

Hompesch *Károly* báró, politikus, szül. 1740 körül, megh. Windsor mellett levő birtokán (Angliában) 1812. Előbb az osztrák hadseregben szolgált mint tiszt s érdemei fejében utóbb a magyar indigenátust kapta. De 1788. otthagyta a katonai pályát és szülei akaratának ellenére Magyarországba költözött, ahol oly buzgó hazafinak vallotta magát, mintha életét akarná feláldozni a II. József által elkobzott ősi alkotmány megmentéséért. Ugyanakkor a magyar kereskedés fellendítése érdekében 1788. Angliába utazott, ahonnan azonban (állítólag) annak a hirére, hogy II. József Katalin cárnő társaságában a törököt meg fogja támadni, hazasietett és Semlyénbe készült, hogy az ott időző királynak felajánlja szolgálatát. II. József azonban gyanuból visszautasította az ellenzéki urat és H. most már teljesen a magyar elégületlenek táborába ment át. Csak most lett az ártatlan «raisonneur»-ből valóságos összeesküvő. Az összeesküvő nemesek titka azonban nemsokára kipattant. 1788 okt. 3-án II. József egy württembergi ifjutól, *Stoll* Kristóftól (aki *Orczy* József báró hevesvármegyei birtokos házánál mint nevelő tartózkodott s kit József és László báró a magyar elégületlenek forradalmi terveibe beavattak) titkos jelentést kapott, melyből azt olvasta ki, hogy H. többedmagával koronájától, sőt életétől akarja megfosztani. József erre Pergen bécsi rendőrminisztert és Beer rendőrigazgatót Pestre hivatta, Barcs tábornokot pedig utasította, hogy segélyükre legyen. Beer Pesten érintkezésbe lépett Stollal, aki most terjedelmes iratban ismertette Orczyék terveit, melyekbe a többi között Podmaniczky báró és más mágnások is be voltak avatva. Stoll elmondta, hogy Podmaniczky a felkelés érdekében Angliába készül; H.-ről pedig azt irta (s a bécsi rendőrség ezt biztosra vette), hogy Herzberg gróf porosz miniszter kéme és eszköze. H. éppen Weimarba készült utazni, hogy (alkalmasint) a nagyhercceggel a magyar korona elfogadása iránt alkudozzon, midőn egy névtelen angol levél irója azonnal való szökésre akarta rávenni, mert különben elfogják. Igy is történt. Midőn H. 1789 jan. 4. Bécsbe ért, hogy ott (mint a kormány sejté) Jakobi porosz követtel érintkezésbe lépjen, a vámsorompónál, ahol Radvojovics kapitánynak jelentette magát, tüstént letartóztatták, de podgyásza között gyanus levelek helyett mindössze a Pozsonyban (1788) nyomtatott: Hazafias felterjesztés az uralkodóhoz, Magyarország előbbi kormányformájának helyreállítása ügyében c. füzetet találtak. Csak később tudta meg a rendőrség, hogy H. iratait Fekete grófnál Pesten hagyta. Mindamellett igyekezett őt vallomásra birni, de ő tagadott. Később, hogy helyzetén segítsen, bevallotta ugyan, hogy megfontolatlan nyilatkozatokat tett, de hogy felségáruló tervekbe keveredett volna, váltig tagadta. Elvégül siralmas hangon bűnbánó levelet irt Józsefnek és magát Pergen grófot (rokonát) is közvetítésre kérte fel. Pergen felhivására pedig kegyelem reményében arra kötelezte magát, hogy számkivetésbe fog távozni. József császár csakugyan szabadlábra helyezte, de előbb oly reverzális aláirására kényszerítette, melyben H. megfogadta, hogy ezentúl külföldön fog élni. Később, különösen családja ösztönzésére, engedélyt kért ugyan Józseftől, hogy Ausztriába visszatérhessen, de hasztalan. Erre azután II. Frigyes Vilmos porosz király szolgálatába lépett, aki őt egyúttal hadsegédének fogadta. Uj állásában nagy tevékenységet fejtett ki a magyar felkelés előkészítése körül és a porosz udvart is segélyadásra ösztökélte. II. Lipót trónralépése és megkoronázása folytán azonban az összeesküvés tárgytalanná vált és igy porosz udvar is elejtette a terhére levő bárót; sőt Herzberg miniszter a reichenbergi kongresszuson késznek nyilatkozott H.-t az osztrákoknak kiadni, mely veszély elől H. Angliába menekült, ahol katonai szolgálatba lépvén, a yorki herceg oldalán a harctéren kitüntette magát és nagy vagyont szerzett. De még ezután is visszavágyódott Magyarországba és midőn kérelme sikertelen maradt, 1800-ban mint angol tábornok utazott Bécsbe. Ámde Nussdorfban letartóztatták és Ausztriából kiutasitották, ugy hogy még leánya esküvőjén sem lehetett jelen. Visszatért tehát Angliába, ahol tizenkét év multán meghalt. V. ö. *Wertheimer* Ede, Egy szabadsághős II. József korából (Budapesti Szemle 1896 jan.); Pester Lloyd (1897 máj. 21.). M. L.

Homran, v. *hamran* (a. m. a vörösek), afrikai nomád néptörzs a legkeletibb Szudánban és Abisszinia északnyugati részében a felső Szetit és a felső Mareb között. Arcuk szine vöröses-barnára hajlik s innen vették nevüket. Hajukat különös módon fésülik. Néhány rokon törzszsel együtt a hires kardvadászokhoz (agagir) tartoznak, kik hosszu, egyenes kardjukkal gyalog vagy lóháton antilopokat, bivalyokat, zsiráfokat, elefántokat vagy orrszarvuakat ejtenek el.

Hon., az angol *honourable* (IX. k.) szokásos rövidítése.

Hónaljozás, l. *Szőllőtő* (XV. k. 816.).

Honegger *János Jakab,* svájci művelődéstörténetiró, megh. Stäfában, a zürichi tó mellett 1896 nov. 7.

Honesta vallis, l. *Gotó.*

Honfiság (állampolgárság, honosság) tekintetében a magyar jog szerint az egyéni személyek v. *honfiak* (incolae Regni, indigenae, regnicolae, membra Regni, Regni cives, veri Hungari) v. *nem honfiak* s ezek ismét vagy *idegenek*, akiket, ha ideiglenesen ügyeik miatt az országban tartózkodnak, törvényeink *forensesnek* nevezik, v. pusztán *honlakosok* (accolae). Honlakosok voltak sok deig vallásuk miatt a zsidók, miglen az 1867. XVII. t. c. az ország izraelita lakosait a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánította s minden ezzel ellenkező törvényt, szokást, v. rendeletet megszüntetett. A honfiak ismét kétfélék, u. m.: *a) született gyökeres magyarok* (nativi Hungari), akik ha törvényes születésüek magyar apától, ha törvénytelenek magyar anyától születtek és pedig mindkét esetben akkor is, ha a születés helye a külföldön van. Ide számították törvényeink, Magyarország és Erdély törvényes egyesítése előtt, az erdélyieket. Ide tartoznak horvát-szlavonországi hazánkfiai is, mert a magyar korona összes országaiban az állampolgárság egy és ugyanaz (1879. L. t.-c. 1. §), de már az 1740. LXI. t.-c. rendelte: «ut regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Regno Hungariae annexorum Filii Nativi sub Denominatione Hungarorum etiam comprehensi intelligantur»; *b) honfiusított magyarok*, fogadott honfiak (Hungari recepti), kik utólag a magyar honfiságot nyerték. L. *Honfiusítás*.

A honfiak és az idegenek közötti jogi különbséget illetőleg, régente az idegenek az ipar, kereskedés és forgalom tekintetében is számos megszorításnak voltak alávetve. A céhrendszer az idegen iparosokat egyenesen kizárta, a kereskedésre nézve részint a kölcsönösség elve, részint államszerződések voltak irányadók. Igy az 1715. XCIX. t.-c. (De negotiatoribus Extraneis), hogy a külföldi kereskedők, ha vásáron kivül (extra publicas nundinas) a városok s a városi polgárok privilegiumainak hátrányára kereskedést űznek, a városok által kiutasíthatók. Kivételt tesznek a török kereskedők, akik a karlovici békekötésben szabad kereskedési jogot nyertek (a görög, örmény és rác kereskedőkről 1741. XXIX.). Az országos évi és heti vásároknak árukkal látogatását az idegeneknek már az 1659. LXXVII. t.-c. megengedte s háborgatásukat hatalmaskodás büntetésének terhe alatt(sub poena violentiae)megtiltotta. Az idegenek továbbá ingatlan javakat nem birhattak. A birtokképtelenséget az 1715. XXIII. állapította meg (nec possessionis Bonorum sint capaces). Ezek a megszorítások most már megszüntek. A birtokképtelenséget jelesül az 1857 nov. 29-iki ősiségi nyilt parancsnak (az országb. ért. 20. § által az országgyülés intézkedéseig ideiglenesen érvényben hagyott) 14. § szüntette meg. De azért az idegenek most is bizonyos megszorításoknak alávetvék, melyek azonban mind közjogi természetüek. Igy kizárvák a nemességből, a — különösen nagyobb — egyházi javadalmakból, politikai jogok gyakorlásából. Állami v. törvényhatósági közhivatalnok az 1883. I. t.-c. szerint csak magyar állampolgár lehet, éppen ugy nemzeti kereskedelmi hajó parancsnoka az 1879. XVI. t.-c. 3. § szerint magyar állampolgár kell hogy legyen; hosszujáratu hajón a parancsnokon kivül egy hajóhadnagynak (tenente) belföldinek kell lennie. Az 1879. L. t.-c. 15. §-a szerint a nem királyi levél által honosított a törvényhozásnak tagja csak a honosítás után 10 év mulva lehet.

Honfiusítás, az a mód, melylyel a nem született magyarok a magyar honfiságot (állampolgárságot) megszerezhetik. A H. a magyar állampolgárság megszerzését és elvesztését szabályozó 1879. L. t.-c. előtt kétféle volt, *egyszerü* (incolatus; v. indigenatus simplex) és *ünnepélyes* (ind. solennis); amaz által a honfiusított csak a honpolgári jogot, az utóbbi által a magyar nemességet is nyerte. Az ünnepélyes H.-t az 1550. LXXVII. t.-c. szabályozta. A H. az ország körül szerzett érdemeknek megjutalmazására a Felség jogaihoz tartozott, ki azonban a jogot országgyülés idején annak tudtával és hozzájárulásával (cum scitu et partecipatione Regni), országgyülés idején kivül magyar tanácsosainak tanácsával gyakorolta. Az ünnepélyes H.-nak kellékei: *a)* Ünnepélyes hüségi eskü, melyet a honfiusított az országgyülésen v. a m. kir. udv. kancellária előtt letenni tartozott s melyet szóról-szóra az u. n. kir. könyvbe bejegyeztek. *b)* A m. kir. udv. kancellária útján kiadott H.-i okmány. *c)* A H.-i díj. Eleinte 1000, később világiakra nézve 2000, kisebb javadalmu egyházi javaknál 200 db. arany. A díj az országos pénztárt illette, természetben kellett lefizetni. Egészen, v. annak felét az országgyülés engedhette el. *d)* Az ország törvényeibe becikkelyezés. A H.-i okmányon kivül, mely csak pro majori robore (nagyobb megerősítés végett) szükséges, a többi három kellék lényeges, jelesül az el nem engedett díjnak lefizetése is annyira, hogy a nélkül a kiadott H.-i okmány erejét veszté, a becikkelyezés nem történhetett s ha megtörtént, kicikkelyezés által megsemmisíttetett. Az ünnepélyes H. hatása, hogy a honfiusított magyar állampolgár lett s külhoni polgári állásának és rangjának megfelelő jogokat nyert. A nem nemesek 1840 óta azonban a magyar nemességet is nyerték; viszont arra is van eset, hogy néhány külföldi gróf és báró országgyülési ülés- és szavazatjogot nem kapott. Erdélyben az ünnepélyes H.-t az Approbatae Constitutiones III. R. 41. c. 1. lényegileg egyenlően szabályozta. Az ünnepélyes H.-ra vonatkoznak még az 1687. XXVI., 1715. XXIII., 1741. XVII. s XLI., 1790—91. LXIX., 1827. XXXVII. t.-c.-ek. Az egyszerü H.-nak két neme volt: 1. A *közönséges* H., mely két feltételhez volt kötve, u. m. *a)* hogy az illető megszünt előbbi hazájának tagja lenni és *b)* hogy állandó itt letelepedési szándékát az illető szóval és tettel bebizonyította. (quod omnium fortunarum sedem hic figere velit). Ez nem országos, hanem helyhatósági alakszerüségekhez volt kötve. 2. *Nőszemélyeknél* a házasság. A nőszemély ugyanis, aki magyar honpolgárral házasságra lépett, férjének polgári állását és rangját s nemességét is nyerte. A H.-nak az 1879. L. t.-c. által történt újabb szabályozásáról l. *Állampolgárság* (I. k.).

Hongkong-lúd vagy *Honolulu-lúd*, a Khinában és Japánban honos púposcsőrü hattyulúdnak a neve.

Honigmann-féle lokomotiv, lásd *Lokomotiv* (XI. k. 628.).

Honlakosok, l. *Honfiság.*

Hont (IX. k.) *vármegye* területe a legújabb adatok szerint 2650 km², lakóinak számát (1898) 131,100 lélekre becsülik. A legújabb közigazgatási beosztás szerint van benne 1 sz. kir. város, 1 rendes tanácsu város, 4 nagy- és 181 kisközség. A szolgabirói járások száma 5, a körjegyzőségeké 44. Puszta, telep és major van 275. A vármegye (és a területén fekvő sz. kir. város) területén van 3 kórház 81 ágygyal; egész területén működik 27 orvos, 47 okleveles bába és 17 gyógyszerész. Van 79·9 km. állami és 385·9 km. törvényhatósági út, utóbbiak közül azonban 18·6 km. kiépitetlen. A vasúti vonalak hossza 85·5 km. állami vasút; a vasúti állomások száma 19. Van 60 posta- és 24 táviróhivatal, továbbá 29 távbeszélő-hivatal, illetve állomás. A vármegye területén fennáll 2 bank, 4 takarékpénztár s 1 szövetkezet, összesen 689,800 forint tőkével. Az összes tanintézetek száma 222, köztük 2 gimnázium, 9 különféle szakiskola, 1 tanitóképző intézet, 189 népiskola, 19 kisdedóvó és 2 börtöniskola. Mindezen intézeteket összesen 21,174 tanuló látogatta. TH—V.

Honter *Jánosnak* (Honterus), Brassó reformátorának, 1898 aug. 21-én emlékszobrot emeltek Brassóban. Az ünnepen Virchow is megjelent. V. ö. *Jekel* Frigyes, J. Honterus der grosse Reformator und Humanist (Brassó 1898); Századok (1898. 666. old.); *Höchsmann,* J. Honterus (Bécs 1896); H. ausgewählte Schriften (kiadta Netolicka Jenő, Bécs—Nagy-Szeben 1898); *Netolicka,* Joh. H. (Brassó 1898).

Honvéd felső tiszti tanfolyam, a m. kir. honvéd szakképző intézetek közé tartozik, Budapesten évenkint okt. 15. alakul s a következő év végeig tart. A H. a honvéd törzstiszti tanfolyam parancsnoksága alatt áll s az a rendeltetése, hogy kiváló tehetségü s a csapatszolgálatban jártas és szilárd jellemü hivatásos tiszteket a hadi tudományokban megfelelő oktatás által egyrészt a cs. és kir. hadiskolába lépéshez, másrészt különleges alkalmazásokra (segédtiszti szolgálatra, tanári alkalmazásra stb.) előkészitsen. A tanárok honvédtisztek. A hallgatók tényleges állományu főtisztek, kiknek száma a felvételre alkalmas pályázók számától függ, de 30-nál több nem lehet. A felvétel feltételei: legalább két évi a századnál teljesített alantos tiszti szolgálat, igen jó minősítés a minősitvényi táblázat szerint, a német nyelvnek birása oly mértékben, mely az előadások megértésére s a gondolatoknak szóval és irásban való kifejezésére képesit, kitartást igérő testalkat, nőtlen állapot s a felvételi vizsgálat megállása. G. T.

Honvéd főreáliskola, a m. kir. honvéd nevelő- és képzőintézetek I. csoportjába tartozik. Sopronban van felállítva s a m. kir. honvéd Ludovika-akadémiának előkészítő iskolája. 3 évfolyamból áll, a növendékek létszáma 150. A felvételre nézve megállapított feltételek: magyar állampolgárság, testi alkalmasság, 4 középiskolai osztály elvégzése, a katonai nevelésre megkivánt előismereteknek felvételi vizsga útján való igazolása, betöltött 14, de túl nem haladott 16 éves életkor. A fizetéses növendékek ellátási díja 400 frt. A H.-t az 1898. XXIII. t.-c. alapította. G. T.

Honvéd hadapródiskolák, a m. kir. honvéd nevelő- és képzőintézeteknek II. csoportját alkotják. Ez idő szerint két hadapródiskola áll fenn, melyek kiválóan a gyalogságnak vannak szánva és pedig Nagyváradon és Pécsett. Rendeltetésök az, hogy oly ifjakat, kik a hadi pályát élethivatásukul választották, hadapródokká képezzenek ki, s ezáltal a m. kir. honvédség, valamint a törvényszabta feltételek alatt a cs. és kir. közös hadsereg hivatásszerü tiszteiben beálló fogyatékok pótlására a szükséges sarjadékot nevelje. A hadapródiskolák ennélfogva növendékeiket az alantos tiszti állásban teljesítendő csapatszolgálatra készitik elő. Azok a növendékek, kik a lovasság állományában óhajtják a hadapródi rangot elnyerni, a IV. évfolyam kezdetével a nagyváradi hadapródiskolában egyesíttetnek. A hadapródiskolák 4 évfolyamuak, mindegyik évfolyam 2—2 párhuzamos osztályból áll. A felveendő növendékek száma évenkint 100—100. A felvétel feltételei: magyar állampolgárság, testi alkalmasság, valamely nyilvános középiskola 4 alsó osztályának eredménynyel való elvégzése, a szükséges előismereteknek felvételi vizsga útján való igazolása, kifogástalan erkölcsi magaviselet, betöltött 14 éves, de túl nem haladott 16 éves életkor. A növendékek eltartásának és kiképzésének költségei az állami költségvetést, illetőleg a honvédelmi tárcát terhelik. A honvéd hadapródiskolákban tehát valamennyi hely díjmentes, s a növendékekért csakis tandíj fizetendő, mely a következőképp van megszabva: *a)* tényleges állománybeli katonák fiai számára évenkint 24 korona; *b)* tartalékos és szolgálaton kivüli viszonybeli tisztek, továbbá udvari és polgári állami tisztviselők és alkalmazottak fiai után 160 korona; *c)* minden egyéb magyar állampolgár fiai számára 400 korona. A lovassághoz törekvő IV. évfolyamu növendékek részéről a lovagló-oktatáshoz megkivánt szükségletek beszerzésére a lovagló-alaphoz 400 korona fizetendő. A növendékek kiképzése szabály szerint a IV. évfolyam elvégzése után történik, mely alkalommal besoroztatnak és elvileg a m. kir. honvédséghez osztatnak be. A kilépő növendékek közül azok, kik erre önként jelentkeznek, és a közös hadseregben támasztott szolgálati követelményeknek is megfelelnek, a honvédség és közös hadsereg állományviszonyainak mérvéhez képest a cs. és kir. közös hadseregbe is beoszthatók. A beosztott növendékek a hadapród-tiszthelyettesi rendfokozatot nyerik. A H.-at az 1898. XXIII. t.-c. alapította. G. T.

Honvéd lovasiskola (m. kir. központi), a lovassági csapatiskolákat kiegészítő tanintézet Budapesten, melyben évenként a következő tanfolyamok állíttatnak fel: *a)* a lovas tiszti tanfolyam; *b)* a lovas egyévi önkéntes iskola; *c)* a lovas táviró-tanfolyam; *d)* a patkoló-iskola. Az iskola parancsnoka huszár törzstiszt. Az intézet a honvéd lovassági felügyelő és a honvéd főparancsnokság útján a honvédelmi miniszternek van alárendelve. G. T.

Honvéd lovastiszti tanfolyam, a m. kir. központi honvéd lovasiskolában évenkint 4 hónapra

alakuló lovas tiszti tanfolyamban a m. kir. honvéd lovasság amaz idősebb rangu alantos tisztjei nyernek elméleti és gyakorlati továbbképzést, kik előbb már valamely lovas dandártiszti iskolát elvégeztek, s a csapatnál legalább négy évig tényleg szolgáltak. A hallgatók számát a honvédelmi miniszter állapítja meg. G. T.

Honvéd Ludovika-akadémia, l. *Ludovika-akadémia* (XI. és XVIII. k.).

Honvédség (IX. k.). A honvéd lovasság fokozatos fejlődése 1897. a 4. lovasdandár felállítását vonta maga után. Az új dandárparancsnokság felállítása után a H. a következő beosztást nyerte: 1. honvéd lovasdandár Szegeden (a szegedi 3. és a kecskeméti honvéd huszárezredek); 2. honvéd lovasdandár Budapesten (a budapesti 1. és a váci 6. honvéd huszárezredek); 3. honvéd lovasdandár Pécsen (a pápai 7., pécsi 8. és a varasdi 10. honvéd huszárezredek); 4. lovasdandár Debrecenben (a debreceni 2., a kassai 5. és a marosvásárhelyi 9. honvéd huszárezredek). V. ö. *Szurmay* Sándor, A H. fejlődésének története annak felállításától napjainkig (Budapest 1898); A m. kir. honvédelmi miniszter felügyelete alatt álló neveltetési alapok és alapítványok története (u. o., a minisztérium megbízásából, 1899). M. I.

Honvéd törzstiszti tanfolyam, Budapesten van elhelyezve, s abban olyan idősebb rangu gyalog és lovas századosokat készítenek elő az osztályparancsnoki állásra, akik a törzstiszttévaló előléptetésre törekednek. A törzstiszti tanfolyam a honvéd főparancsnokság útján a honvédelmi miniszternek van alárendelve. A tanfolyam 8 hónapig tart és évenként nov. 1-én kezdődik s jun. 30-án végződik. A felvétel feltételei: A tanfolyamba csak előléptetésre alkalmas s a gyakorlati kipróbálás alkalmával megfelelően minősített századosokat vezényelnek be. A tanfolyam parancsnoka tábornok, tanárok: törzstisztek. G. T.

Honvéd zenekarok. 1896. a m. kir. honvédség hét kerületének mindegyikében egy-egy zenekart állítottak fel. A zenekar létszáma: 1 karmester és 43 különféle rendfokozatban lévő zenészből áll. A H. szervezése a közös hadsereg ezredzenekarainak mintájára történt, mig egyenruhája a honvéd gyalogságéval azonos. M. I.

Hooge, sziget, l. *Halligen* (VIII. k.).

Hook (ejtsd: huk) *James Clarke*, angol festő, szül. Londonban 1819 nov. 21. Tanulmányait az odavaló festészeti akadémián végezte és eleinte történeti képeket festett. 1846. Olaszországba ment és különösen a velencei történelemből vett tárgyakat dolgozott fel. Angliába visszatérése után tájképeket, népies jeleneteket, a skótországi, norvégiai és hollandiai halász- és hajóséletből való képeket festett természetes felfogással és dús színezéssel. 1859 óta a londoni akadémia tagja.

Hóolvasztó gép, nagy városok használatára szolgáló készülék, melynek rendeltetése a hó megolvasztása tüzelés avagy bizonyos só-oldat segélyével. Első estben a havat hengerkefével összekotorják s veder-szerkezettel egy tartóba emelik, amelyben tüzön megolvasztják, a vizet pedig csatornába eresztik. Ez eljárással megtakarítják a hó kifuvarozási költségét. A szerkezet még javításra szorul. A másik eljárási mód szerint egy nagyobb viztartóból a hóra só-oldatot bocsátanak, mely azt meglágyítja.

Hoor *Mór* (Tempis), elektrotechnikus, a budapesti Ganz és társa részvénytársaság műszaki tanácsosa, részt vett 1899. a bécsi elektrotechnikai kongresszuson, hol az állandó, 12 tagu bizottság tagjának választották meg. H. nagyobb bel- és külföldi elektromos telepek létesítése, az elektromos mérő praxis fejlesztése körül élénk tevékenységet fejt ki. A millenniumi kiállítás juryje tudományos működését a millenniumi nagy éremmel tüntette ki. Újabban irta: *Az elektromótor* alkalmazása (Mérnökegyesület Közl., XXIX. köt., 1899); *Adatok Auer és Nernst izzólámpáiról* (u. o., XXXIII. köt., 1899); Die Elektrotechnik auf der Millenniumsausstellung zu Budapest (Zeitschrift des Vereines deutscher Ingenieure, 1896—1897. évf.); *Újabb módszer váltakozó áramu indukciós mótorok csuszamlásának meghatározására* (Matem. és Természettud. Értesítő, XVII. köt., 1899).

Hópenész (növ.), l. *Pehelypenész*.

Hopfgarten *gost*, német festő, megh. Berlinben 1896 jul. 27.

Hopkins-egyetem, l. *Baltimore* (II. k.).

Hopp. A «hipp, hopp» és «hop hirével» mesebeli szólásmódnak alapján Ipolyi (Magy. myth. 420) a H.-ban valami elhomályosult ördögnevet sejt. Ugyanezt gyanítja a *hopciher* vagy *hopcihere* (i. h. 45.) szókban is, anélkül, hogy e feltevés mellett puszta találgatásnál egyebet fel tudna hozni. A fenti szólásmódok s a velük rokon «hipp, hopp, ott legyek, ahol akarom» különben még ilyen találgatásra is alig adnak elégséges alapot. KAT.

Hopp, 1. *Frigyes*, bécsi szinműiró, szül. Brünnben 1789 aug. 23., megh. Bécsben 1869 jun. 23. Könyvvivőnek készült egy brünni posztógyárban, de csakhamar pályát cserélt és elment szinésznek. Több szinműve van, melyek közül néhányat ma is adnak, igy a Hutmacher und Strumpfwirker-t, Doctor Faust's Hauskäppchent és másokat.

2. *H. Gyula*, az előbbinek fia, szül. Grazban 1819 máj. 19., megh. Bécsben 1885 aug. 28-án. 40 éven át mint karmester működött bécsi szinházaknál. Tőle származott Offenbach operettjeinek bécsi átdolgozása; ő irta Berg egykor közkedveltségü darabjaihoz a kuplet-zenét s végre maga is irt paródiás operetteket, mint: Fäustling und Margarethl, Morilla stb., melyeket a vidéki szinpadokon ma is adnak. 1897 ápr. mindkettőnek hamvait a bécsi központi temetőben diszsirban helyezték nyugalomra. M. L.

Hoppegarten, Németország legnagyobb verseny- és idomitópályája, Berlintől 10 km.-re, a berlin—küstrini vasútvonal mellett, az Union-klub telivérméntelepével.

Hoppe-Seyler *Ernő Felix Immánuel*, német fiziologus és kémikus, megh. Wasserburgban, a Boden-tó mellett 1895 aug. 11.

Hora (lat.), eredetileg minden meghatározott, kimért idő, tehát az évszakok általában, különösen pedig a tavasz; azonkivül a napszaka, végül az óra. H. a katolikus egyházban l. *Horae canonicae* (XI. k.).

Horánszky *Nándor*, az egyházpolitikai harcok idején a felekezeti béke és nyugalom érdekében, melyet állami szempontból fő célnak tekintett, törhetetlen kitartással küzdött a nemzeti párt felfogásának érvényesülése mellett, az ide vonatkozó törvények megalkotása után pedig Apponyi Albert gróffal, a párt vezérével együtt a békének szükségét hangsúlyozta, valamint azt, hogy az ország összes erejét a kiszöbön álló, az Ausztriával való kiegyezési tárgyalások alkalmára együtt kell tartani. Ez okból az ezredévi ünnepek idejére hozzájárult Apponyi grófnak ama javaslatához, hogy a politikai pártok közt a gyűlölködő harc szüneteljen, azt az egyet kötvén ki a nemzeti párt vezérével Apponyi gróffal együtt Bánffy bárótól, hogy az 1892—97. országgyülés eloszlatása előtt a választási törvényt a kuriai biráskodás elvének keresztülvitelével reformálni fogja. E felfogás és törekvés vezette őt abban is, hogy a millenniumi ünnepélyek megállapítására szolgáló törvényhozási működésben tevékeny részt vett és e célból a kiküldött bizottságban tagságot vállalt s itt a törvény megalkotását hozta javaslatba s a később megalkotott törvényt megszerkesztette. A törvény szövegét l. a *Millennium* (XII. k.) cikkhez csatolt *Ezredéves emlékünnep* külön mellékleten. Midőn azonban az országgyülést 1896 őszén a választási törvény megalkotása nélkül feloszlatták s az új választásokon a nemzeti párt felényire törve került vissza a képviselőházba, H. csüggedten szemlélte egy ideig az eseményeket, csupán a közgazdasági kiegyezés dolgában hallatta szavát. Megirta a quota-kérdésre vonatkozó tanulmányát, melyben a quota megállapításának alapjául a két állam erőviszonyainak megfelelő teljesítési képességet jelölte meg s a magyarországi quota felemelését az ország anyagi érdekein ejtett súlyos merényletnek minősítette. 1898 őszén pedig, midőn a Bánffy-kormány a kiegyezést napi rendre tűzte, anélkül, hogy az u. n. ischli klauzulát a képviselőházzal megismertette volna, jogosultnak mondta a kiméletlen harc felvételét a kormány ellen. Az ellenzéki pártok által készített felirati javaslatot aláirta, a Lex Tisza alkalmából pedig 1898 dec. 23. a politikai élet minden kérdésére kiterjedő beszédében fejtette ki álláspontját s ugy világította meg Bánffy politikai viselkedését, hogy Bánffy sértő levélben válaszolt neki, minek párbaj lett a vége (1899 jan. 3.). Bánffy bukása után az elnöklete alatt álló nemzeti párttal együtt fentartás nélkül belépett a szabadelvü pártba s Szepsiben 1899 szept. 11. választói előtt tartott beszédében teljes bizalmát fejezte ki a Széll-kormány iránt.

Hordképesség vagy *teherbirás*, valamely terhet tartó gerendának belső ellentálló képessége, melylyel a külső erő terhelésének ellenállni képes.

Horeczky *Ferenc* báró, címzetes prépost és pozsonyi olvasó-kanonok, 1898 jun. 15. megkapta a pozsonyi társaskáptalanban megüresedett nagyprépositi javadalmat.

Horn *Emil*, bankár és iró, *H. Ede* (IX. k.) fia, szül. Párisban 1858 jan. 31-én. 1869. szüleivel együtt Magyarországba jött. 1870—71. a francia-német háboru és a commune alatt anyjával és testvéreivel Párisban élt, de 1871-ben visszatért Budapestre, honnan csak atyja halála után, 1875 végén költözött családjával ismét Párisba. 1874. osztrák-magyar szabadalmat nyert egy általa föltalált füreszelő gépre. 1877. bankhivatalnok lett, 1885 óta pedig egy párisi bankház társtulajdonosa. Miután több találmányára francia szabadalmat nyert, a párisi Société des Ingénieurs tagjának választotta. 1883—89. a Journal de St.-Pétersbourgba cikkeket irt a technologia haladásáról s újabb fölfedezésekről. Dolgozott a Le Temps, Le Siècle, Le Paris, La Nouvelle Revue, La Revue Hebdomadaire stb. c. lapokba is. Művei: La grande nation 1870—71. Préface de Jules Simon (Páris 1891, atyjának H. Edének a Neuer Freier Lloydban megjelent cikkeinek francia fordítása); Kálmán de Mikszáth, Scènes hongroises. Traduit par . . . Préface de François Coppée de l'Académie Française (u. o. 1890, Mikszáth Jó palócok c. műve díszkiadásban); Jókai, Préface de Gaston Boissier (u. o. 1895, Jókai Sárga rózsája és három elbeszélése); Victor Rákosi, Mon village (u. o. 1895, Rákosi Viktor, Az én falum, ford.); Szent István, Magyarország apostoli királya (francia nyelvü életrajz, u. o. 1898).

Horncastle (ejtsd: hornkászl), angol mezőváros Lindsey grófságban (Lincolnshire), szép templommal, római erődítések romjaival s híres lóvásárral, búza- és gyapotkereskedéssel, (1891) 4374 lak.

Hornig *Károly* báró, veszprémi püspök, 1898 márc. 23. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. Kiadja a Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis c. nagy művét (I. köt., Budapest 1897, II. köt. 1899).

Hornsch., természetrajzi nevek mellett *Hornschuh* Keresztély Frigyes német tanár (1793—1850) nevének rövidítése. Müve: Bryologia germanica (Nees v. Esenbeckkel és Sturmmal együtt, Nürnberg 1823—31, 2 köt.).

Horogselyem, l. *Selyembél*.

Horovitz *Lipót* (IX. k.), jelenleg a bécsi előkelő körök kedvelt arcképfestője. A király őt bizta meg néhai Erzsébet királyné életnagyságu hasonmásának elkészítésével. 1896. a III. oszt. vaskorona-rendet, 1899. a Pro litteris et artibus érdemjelvényt kapta.

Horrea Caelia, l. *Hergla*.

Horse power, l. *H. P.* (IX. k.).

Horsetzky *Károly* (hornthali), cs. és kir. altábornagy, a zágrábi 36. gyaloghadosztály parancsnoka, szül. Prágában 1844 máj. 15. A hainburgi hadapródintézet elvégzése után 1859. a bécsújhelyi katonai akadémiába lépett. 1863. a 14. gyalogezredben II. osztályu hadnagygyá nevezték ki. 1866. pedig I. osztályu hadnagygyá lépett elő. Részt vett 1864. a Dánia elleni hadjáratban, két évvel később pedig az osztrák-porosz háboruban. A hadi iskola elvégzése után 1867 nov. 1. főhadnagygyá nevezték ki a 26. gyalogezred állományában s egyidejüleg a vezérkarhoz osztották be. 1870 máj. 1-én II. osztályu százados lett a brünni főhadparancsnokságnál. 1871 máj. 1. mint vezérkari tisztet az 56. gyalogezred állományába helyezték át. 1875 máj. 1-én I. osztályu századossá lépett elő s 1876 febr. 1. az újjászervezett vezérkarba vették át, melyet 1878

szept. 15. őrnagygyá történt kineveztetése követett. Bosznia és Hercegovina megszállásában tevékeny részt vett s itt szerzett érdemeiért 1878 dec. 3. a katonai érdemkeresztet kapta. 1880 okt. 6. a 16. gyaloghadosztály vezérkari főnöke, 1881 nov. 1. pedig alezredes lett s egyidejűleg hasonló minőségben a 32. gyaloghadosztályhoz helyezték át. 1884 márc. 27. a 4. gyalogezredhez vonult be szolgálattételre, ahol 1885 nov. 1. ezredessé lépett elő. 1886 ápr. 14. a 9. hadtest vezérkari főnöke lett. 1891 febr. 21. a vaskoronarend III. oszt.-ával tüntették ki. 1891 márc. 29. a 10. gyalogdandár parancsnokává nevezték ki és még ugyanazon év nov. vezérőrnagygyá lépett elő. 1894. a zágrábi 36. gyaloghadosztály élére állították, melyet 1895 máj. altábornagygyá történt kineveztetése követett. 1899 okt. 24. a zágrábi 13. hadtestparancsnoksághoz osztották be.

Horsf., természetrajzi nevek mellett *Horsfield* Tamás angol zoologus (1773—1859) nevének rövidítése. Műve: Zoological researches in Java and the neighbouring islands (1822—24); Plantae javanicae rariores (1838—52, 3 köt.).

Horst (H. an der Emscher), falu Münster porosz kerület recklinghauseni j.-ban, (1895) 5063 lak., kőszénbányászattal.

Horstmann *Ágost*, német kémikus, szül. Mannheimban 1842 nov. 20-án. 1867. a heidelbergai egyetem magántanára, 1872. pedig rendes tanára lett. Az elméleti kémia terén először ő alkalmazta a hőelmélet alapelveit a vegyi folyamatokra és ezáltal eljutott a kémiai egyensúly általános megformulázásához. Graham Otto Lehrbuch der Chemie című munkájának harmadik kiadásában az elméleti és a termokémiáról szóló rész (Braunschweig 1885) az ő tollából való.

Hortis *Attilio*, olasz irodalomtörténetiró, szül. Trieszten 1850. A padovai egyetemen jogot és filologiát hallgatott. Tanulmányainak befejezése után beutazta Franciaországot, Németországot, Angliát és Hollandiát s 1873. trieszti városi könyvtáros lett. Főképen a régibb olasz irodalomra vonatkozó munkái közül a legkiválóbbak: Scritti inediti di Fr. Petrarca, pubblicati ed illustrati (Trieszt 1874); G. Boccacci, ambasciatore in Avignone (1875); Cenni di G. Boccacci intorno a T. Livio (1877); Le donne famose, descritta da G. Boccacci (1877); Accenni alle scienze naturali nelle opere del Petrarca e del Boccaccio (1878). Fő műve: Studj sopra le opere latine din. G. Boccaccio (1879). H. kiadásában jelenik meg az Archeografico Triestino, melyben több jeles értekezést tett közé.

Horvát 1. *Árpád* négyezer kötetből álló becses könyvtárát megvette Mészáros Károly s 1896 jan. 30-án a nemzeti muzeumnak ajándékozta.

2. *H. Boldizsár* megh. Bpesten 1898 okt. 28.

Horváth, 1. *Béla*, főispán, szül. Felső-Túron (Hont) 1859. Miután a budapesti egyetemen elvégezte jogi tanulmányait, 1882. Hontvármegye főispánjának, Majthényi László bárónak titkára lett. 1884. az ipolysági járás főszolgabirájává, 1887. pedig szabadelvű programmal az ipolysági kerület országgyülési képviselőjévé választották meg. Mint képviselő 1895 dec. 29-ig működött, amikor a király Hont vármegye, valamint Selmec- és Bélabánya szabad királyi városok főispánjává nevezte ki.

2. *H. Cyrill* 1895. a budapesti egyetemen a régi magyar irodalom történetének magántanára lett. 1896 közepén kilépett a ciszterci ta-rendből s egy évig különböző intézeteknél tanított. 1897 jun. a ref. egyházba tért át és a budapesti ref. főgimnáziumnál nyert tanszéket, hol jelenleg is működik. Újabban megjelent tőle: *A magyar nemzeti irodalom története* (Budapest 1892, 2. kiadás 1896); *A magyar irodalom történetének vázlata* s ehhez *Olvasókönyv* (u. o. 1897); *Magyar nyelvtan és olvasókönyv* (u. o. 1898); *Rendszeres magyar nyelvtan* (u. o. 1899); *A magyar irodalom története* (A régi magyar irodalom, u. o. 1899).

3. *H. Döme* megh. Kecskeméten 1899 febr. 14.

4. *H. Elemér*, a magyar folyam- és tengerhajózási részvénytársaság üzletvezető igazgatóságának elnöke (a gradeci Stansith *Horváth* családnak [IX. k.] utolsó férfitagja; atyja gradeci Stansith *H. Ágoston* volt, anyja szinyei Merse Ottilia), szül. Klopodián (Temes) 1858. Középiskoláit Eperjesen, jogtanulmányait Kassán végezte. 1880. lépett állami szolgálatba mint fogalmazógyakornok a kassai pénzügyigazgatóságnál. 1881. kinevezték pénzügyminiszteri segédfogalmazóvá, 1889. átvette a minisztérium hitel- és vasúti osztályának vezetését s miniszteri titkár, 1892. pedig miniszteri osztálytanácsos lett. 1895 elején az államszolgálatból kilépett, mely alkalommal a III. osztályu vaskorona-rendet kapta. Államszolgálata ideje alatt számos évig tagja volt — a pénzügyminisztérium képviseletében — a földtehermentesítési pénzalap igazgatóságának, a m. kir. postatakarékpénztári tanácsnak, valamint a tiszavölgyi társulatok központi bizottságának. 1895. a magyar folyam- és tengerhajózási részvénytársaság igazgatóságának tagjává s egyúttal az üzletvezető igazgatóság elnökévé választották, mely állást ez idő szerint is betölti. 1896 végén miniszteri tanácsosi címet kapott.

5. *H. Ferenc*, biró, szül. Mura-Szerdahelyen (Zala) 1845 ápr. 1. A középiskolát Nagy-Kanizsán, Varasdon és Zágrábban; az egyetemi tanulmányokat Budapesten és Bécsben végezte. A jogdoktorságot a budapesti egyetemen nyerte el, a köz- és váltóügyvédi vizsgát a budapesti kir. itélőtáblánál tette le. 1871 máj. 9. a m. kir. pénzügyminisztériumba segédfogalmazónak; 1872 nov. 29. a horvát-szlavon minisztériumba II. oszt. fogalmazónak; 1873 jul. 1. a pénzügyminisztériumba I. oszt. fogalmazónak; 1876 jan. 1. törvényszéki birónak Nagy-Kanizsára; 1888 máj. 19. törvényszéki elnöknek Nagy-Kikindára; 1891 máj. 8. a budapesi kir. itélőtáblához birónak nevezték ki. 1896 aug. 12. a m. kir. Kuriához kisegítő birónak rendelték be s innen 1897 jan. 2. a budapesti kir. törvényszék elnökévé nevezték ki.

6. *H. Géza* zoologust 1895 nov. 29. kinevezték a nemzeti muzeum állattárának igazgatóőrévé. Nagybecsü Hemiptera-gyüjteményét ugyanakkor a nemzeti muzeum állattárának ajándékozta. Újabban megjelent tőle: *Frivaldszky János* (életrajzi vázlat, Természetrajzi Füzetek 1897); *A magyar birodalom állatvilága* (Fauna

Regni Hungariae: Hemiptera, kiadta a magyar természettudományi társaság 1897); *A magyar birodalom Hemiptera-faunája* (Akad. Ért. 1898) s több francia nyelvü értekezés.

7. *H. Gyula* megh. Budapesten 1897 aug. 19.

8. *H. Jakab*, régi pesti ügyvéd és buzgó szabadkőmüves, szül. Toporcon (Szepes) 1738., megh. Pesten 1806 dec. Pestnek egyik legelső ügyvéde volt és Grassalkovich Antal hercegnek is fiskálisa. Hires volt egyszerü életéről és szabad gondolkozásáról. Mint agglegény halt meg és 10,000 forintot hagyott többnyire ág. evang. célokra. Kétszáz forintot rendelt temetőhelyének megvásárlására, azzal a kikötéssel, hogy a sir kertben legyen és a sirkőre csak ezt a szót véssék: *Fuit.* Pest városa saját kertjében, a városerdőben adott helyet «temetőboltjának», hova 1806 dec. 14. temették el. Ugyancsak a város tétette fölébe a ma is álló vörös márvány sirkövet, a kivánt fölirattal. V. ö. *Karacs* Teréz cikkét (Fővárosi Lapok 1874, 272. sz.); *Szinnyei* József tárcacikkét (Budapesti Hirlap 1885 junius 14. sz.); *Tóth* Béla, Szájrulszájra (Budapest 1895).

9. *H. Janka*, iróno, H. Gyula testvére, l. *Horváth* (9., IX. k.).

10. *H. János* (szalabéri), honvédezredes, szül. Zavaron (Pozsony) 1815., megh. Budapesten 1876 máj. 1832. mint hadapród belépett a Frimond- (később 9. sz. Miklós-huszár) ezredbe. 1848. százados lett. Ezredét Morvaországból a horvát határszélre rendelték, majd pedig Görgei táborába osztották be. H. 1848 nov. őrnagy, 1849 jan. alezredes és a Sándor-huszárezred parancsnoka, ápr. 19-én, a nagysarlói ütközet után, dandárparancsnok, jul. 10. pedig ezredes lett. A világosi fegyverletétel után Aradon halálra itélték, de az itéletet kegyelem útján 18 évi várfogságra enyhitették. Ezután Olmützbe vitték, de onnan már hat év mulva szabadon bocsátották. A honvédegyesületek megalakulásakor a központi honvédegyesület bizottsága alelnökké, később elnökké választotta. 1869. a pozsonykerületi honvéd parancsnoksághoz ezredesnek nevezték ki. Miután 1872. a külföldi ménesek tanulmányozása végett hosszabb utazást tett, mezőhegyesi ménesparancsnok lett.

11. *H. János*, jogtudós, szül. Kecskeméten 1853 jun. 13. Tanulmányait az ottani ev. ref. gimnáziumban és a budapesti egyetemen végezte. 1877. doktorrá avatták, 1878. ügyvédi vizsgát tett. Nagyobb munkái: *A magyar királyság közjoga* (Budapest 1894); *Az 1722—23. I., II., III. t.-cikkek által elfogadott pragmatica sanctio lényege és annak helyzete a magyar közjogban* (megjelent a magyar jogászegyesület értekezései közt, XVI. köt. 4. füz.); *A közösügyek előzményei 1526—1848: Az 1867. évi kiegyezés* (Budapest 1895); *Kossuth Lajos, mint Pestmegye követe és mint miniszter* (u. o. 1895). Irodalmi működésének főiránya az 1687—1867. közti kor alkotmányi és közjogi fejlődésének ismertetése, Deák Ferenc álláspontja alapján. v.

12. *H. Jenő* (rónai), katonai iró, 1894. a honvéd törzstiszti tanfolyam tanárává, 1895 máj. 1. soron kivül alezredessé nevezték ki. 1897 ápr. 16. a budapesti 1. honvéd gyalogezred parancsnoka s 1897 nov. 1. ezredes lett. Ezredparancsnokká történt kineveztetése után megvált a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségétől. A Ludovika Akadémia Közlönyének két évtizeden át volt munkatársa s mint ilyen különböző irányu s nagy számu munkálatokat tett közzé. Tiz éven át szerkesztője volt a Hadtörténelmi Közleményeknek, továbbá a Századokban, a Történelmi Tárban, valamint a német és francia folyóiratokban több százra menő katonai és hadtörténelmi közleményt irt. A millenniumi kiállítás idején tagja volt a hadtörténelmi csoport bizottságának és a nemzetközi jurynak. 1897. megkapta a III. oszt. vaskorona-rendet. Újabban megjelentek tőle: *Magyar hadi krónika* (a magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. Első rész: A honfoglalástól a mohácsi vészig, Budapest 1895; második rész: A mohácsi vésztől a legújabb korig, u. o. 1897); *Az alkalmazó harcászat kézikönyve* (2. átdolgozott kiadás, u. o. 1896). M. I.

13. *H. Lajos* jogtudós és politikust 1898 ápr. 21. a főrendiház élethossziglani tagjává kinevezték.

14. *H. Ödön*, jogi szakiró, az eperjesi jogakadémia dékánja, 1899 aug. 11. királyi tanácsosi cimet kapott.

15. *H. Pál*, alezredes a szabadságharcban, szül. Irsán (Pest) 1823 jan. 10., megh. Budapesten 1877 jul. 22. 1840. belépett a hadseregbe, mint hadapród, 1844. kinevezték hadnagygyá s egyidejüleg a testőrséghez osztották be. Az 1848-iki események őt is haza szólitották. A honvédelmi bizottmány századossá nevezte ki s mindvégig a komáromi hadseregnél szolgált. Leginkább kitünt az 1849 jun. 20-iki nyárasdi ütközetben, hol vitézsége által a visszavonuló magyar hadsereget nagy veszélytől mentette meg. Az aug. 3-iki kirohanás alkalmával újra kitünt s Klapka alezredessé nevezte ki. A kapituláció után kisebb hivatalt kapott, 1852. azonban alaptalan gyanu miatt elfogták, de rövid idő multán visszanyerte szabadságát. Később biztositó-intézeti hivatalnok, majd pedig 1861. Pest vármegye várnagya lett. A honvédség felállításakor az 59-ik zászlóalj őrnagyává nevezték ki.

16. *H. Sándor* főerdőtanácsos 1898 jul. 21. megkapta a harmadosztályu vaskorona-rendet.

Horváth-Tholdy *Lajos* gróf megh. Dicső-Szent-Márton melletti ádámosi birtokán 1899 jul. 6.

Horvát-Szlavonország (IX. k.). *Népesség.* A népesség számát 1897 végére 2.325,281-re becsülik, tehát 139,871 lélekkel többre, mint 1891-ben. E népesség törvényhatóságonként következőleg oszlott meg:

	Népesség	1 km²-re
Belovár-Körös vármegye	282,409	55·9
Lika-Krbava «	209,803	33·8
Modrus-Fiume «	236,369	48·4
Pozsega «	212,966	43·2
Szerém «	351,220	51·6
Zimony szab. kir. város	12,625	225·4
Varasd vármegye	269,162	109·7
Varasd szab. kir. város	11,154	166·5
Veröce vármegye	210,783	43·8
Eszék szab. kir. város	19,268	338·1
Zágráb vármegye	472,389	65·8
Zágráb szab. kir. város	38,133	1,156·2

A népmozgalom főbb adatai a következők: élve született 1897-ben 89,850 törvényes és 6580 (6·83%) törvénytelen gyermek, mindössze 96,430, vagyis ezer lakóra 41·6. Az újszülöttek közt volt 49,915 fiu és 46,515 leány. Halva született 1887 törvényes és 228 törvénytelen gyermek, köztük 1203 fiu és 912 leány. A születések leggyakoriabbak Lika-Krbava (46·5‰), Szerém (55·0) és Modrus-Fiume vármegyében (44·0), legritkábbak Belovár-Kőrös (34·1) és Pozsega vármegyében (38·7). A halálesetek száma volt 75,305 (köztük 37,890 férfi és 37,415 nő), vagyis ezer lakóra 32·5. Az elhaltak közt volt 40,902 öt éven aluli gyermek (54·3%); ezer élve szülöttre 424 gyermekhaláleset jut. A halálozás Pozsega (39·6‰) és Veröce vármegyében (38·3) volt legnagyobb, Belovár-Kőrösben (25·0) és Varasd vármegyében (30·4) legkisebb. A természetes szaporodás 21,125 lélek volt, vagyis ezer lakóra 9·1, tehát jóval kevesebb, mint Magyarországon (12·2). A házasságkötések száma 20,131 volt, ezer lakóra 8·7.

Közegészségügy. H. területén 1897-ben 287 orvos, 51 sebész, 686 okleveles bába és 120 gyógyszerész működött. Van 31 reál- és 79 személyjogu s 59 kézi gyógyszertár. A halottkémek közt 158 orvos és 2893 nem orvos volt. A himlőojtások száma 110,148 volt, közte 41,266 ismételt ojtás. A kórházak száma 36, közte 1 orsz. tébolyda, 1 orsz. kórház, 11 vármegyei és kerületi, 12 városi, 5 magán, 3 irgalmasrendi és 3 fegyintézeti kórház; ezekben összesen 3841 ágy s betegforgalmuk 1897-ben 34,286 volt, 962,241 ápolási nappal. A halálokok közül igen gyakoriak a roncsoló toroklob (1897-ben 3773), hökhurut (3544), kanyaró (2255), vérhas (1723) és hagymáz (1370). Az erőszakos halálesetek száma volt 1207, a nem fertőző betegségek közül gümőkór (9235), aggkori végkimerülés (5837), veleszületett gyengeség (8707), görcsök (5400), tüdő- s mellhártyagyuladás (3708), gyermekaszály (2452) stb.

Őstermelés. Az 1895. évi mezőgazdasági felvétel szerint H. gazdasági területe következőleg oszlik meg művelési ágak szerint: szántóföld 1.364,591 ha, kert 55,204, rét 445,122, szőllő beültetve 26,508, szőllő parlag vagy kiirtva 23,945, legelő 593,494, erdő 1.511,779, nádas 3207, nem termő terület 205,628 ha. Ezen felvétel szerint a szántóföld és kert területe 1885 óta emelkedett, míg a többi művelési ágak területe, a legelő kivételével, csökkent. Az új felvétel szerint a termőterületből 32·3% szántóföld, 1·3 kert, 10·5 rét, 1·2 szőllő, 14·0 legelő, 35·7 erdő, 0·1 nádas és 4·9% nem termő. A gazdaságok összes száma 579,884; a gazdasági területnek 95·2%-a (u. m. 4.027,032 ha.) tulajdonbirtok; 1·5% haszonélvezeti és 3·3% haszonbéres birtok. A gazdaságoknak azonban csak elenyésző csekély része van tűz ellen biztosítva; igy épületbiztosítása csak a gazdaságok 4·7%-ának van, gabona- és takarmánybiztosítása 0·3, átalánybiztosítása 0·3 és jégkárbiztosítása 0·6%-nak. 5085 gazdaság (0·88%) iparvállalattal van kapcsolatban és 82 használt műtrágyát. A kulturmérnöki hivatal 1897-ben 3880 ha. területet lecsapolt és 6 ha. területen eszközölt öntözést. A szőllőterület 1897-ben 41,916 ha.-t tett, miből 5697 új ültetésü, 16,928 teljes termésben levő és 19,291 ha. filloxeralepett szőllő volt. Ezen területen összesen 176.793 hl. bor termett, minek közel fele (86,439 hl. vagyis 48·9%) fehér, 29,340 hl. vörös, 60,972 hl. siller és 42 hl. aszúbor. Az összes szőllészeti termelés értéke 3.718,000 frtra rúgott. A filloxera által elpusztított szőllők felújítására 1897-ben 24 állami amerikai szőllőtelep és 46 egyéb szőllőtelep áll fenn, összesen 244 ha. területtel; az állami szőllőtelepeken 5½ millió darab szőllővessző állott rendelkezésre és 2.943,000 drb szőllővessző árusíttatott el. A filloxeralepte községek száma immár 997. A hasznos házi állatok tekintetében az 1895. évi összeirás kiderítette, hogy az, a kecskék kivételével, melyeknek száma erősen csökkent, és a juhok kivételével, melyeknek száma alig változott, az elmult tiz év alatt erősen emelkedett; összeiratott ugyanis 309,098 ló, 3485 öszvér és szamár, 908,774 szarvasmarha, 595,898 juh, 882,957 sertés, 22,418 kecske, 3.411,175 db. baromfi és 103,930 méhcsalád. A szarvasmarha közt legtöbb (517,881) a mokány vagy riska faj, kevesebb a magyar-erdélyi, piros-tarka és egyéb szines faj.

Közlekedési viszonyai évről-évre fejlődnek; az összes közutak hossza 1897-ben 18,986 km. volt, miből állami út 1164, törvényhatósági 4543 és községi 13,279 km. A városi vasutak hossza 18·9 km. volt, szállított személyek száma 2.042,222. A nyilvános forgalmu vasutak hossza 1649 km. volt, miből 850 km. államvasút és 538 km. állami kezelésben levő magánvasút; a vasúti állomások száma 222 volt. H.-ban összesen 358 posta-, 287 táviró- és 522 távbeszélő-hivatal és állomás áll fenn.

Közoktatásügyi viszonyok. H.-ban 1897. összesen 1526 tanintézet állott fönn, u. m.:

1	egyetem	436	tanulóval
3	hittani intézet	131	«
9	gimnázium	3,131	«
10	reáliskola	2,435	«
7	gazdasági szakiskola	205	«
67	ipar- és keresk. iskola	6,626	«
9	művészeti «	598	«
2	katonai «	239	«
1	bábaképző «	62	«
2	kisdedóvónőképző iskola	35	«
4	tanítóképző intézet	347	«
2	tanítónőképző iskola	453	«
1370	népiskola	198,607	«
22	kisdedóvó	1,360	«
14	emberbaráti intézet	681	«
3	börtöniskola	178	«
	Összesen	215,524	tanulóval

A haladás az előző évekhez képest jelentékeny, de a viszonyok még most sem kielégítők. A tanköteles gyermekek közül még mindig csak 62% jár iskolába, sőt egyes vármegyékben csak elenyésző kevés, igy Lika-Krbava vármegyében csak 32%, Zágráb vármegyében csak 46%. A kisdedóvás ügye még majdnem teljesen ismeretlen H.-ban, 5 vármegyében egyáltalában nincs kisdedóvó. Jótékony intézetek is alig vannak Zágrábon és Eszéken kivül. TH—V.

A zágrábi Ferenc-József-egyetemnek az orvosi karral való kiegészitésén és egy műegyetemi főiskolának szervezésén dolgoznak, de a munka szerfölött lassu. A képzőművészetekben való haladással a horvát művészek, különösen a festők meglepetést keltettek a budapesti ezredéves ki-

állításon, melynek horvát osztályán számos képpel szerepeltek.

A közelmult évek legfontosabb *történeti eseménye* a király látogatása volt. Alkalmat e látogatásra a horvát nemzeti színház új palotájának megnyitása szolgáltatott. Zavarólag hatottak a szerb és magyar zászlók elleni heves utcai tüntetések, melyek első sorban a szerb zászlónak szólottak és másodsorban a magyar zászlóknak, mert a szerbek a bán politikájának hű támogatói. A szerbek a bán támogatására számítván, pár év óta izgalomban tartják a horvátságot szeparatisztikus törekvéseikkel, külön szerb pénzintézetek alapításával, a ciril írás országos használatának sürgetésével és főkép a szerb trikolor használati jogosultságának állhatatos követelésével, miben a horvátok nemzeti sérelmet látnak.

A szocializmus, különösen az agrár-szocializmus Szlavoniában, de H.-ban is véres zendülésekre vezetett, melyeket fegyver és bírói megtorlások némítottak el. A betegség azonban nem gyógyult meg, hanem lappang; az orvoslás a nép érdekeinek felkarolását, anyagi helyzetének jobbítását igényli. A nép elhagyatottságának és szomoru megélhetési viszonyainak kiáltó bizonysága a mult években szokatlan nagy mérveket öltött kivándorlás. MARG.

Irodalom. Margalits Ede, Horvát történ. repertorium, Századok 1896—99. évf.; Stojanovics M., Horvát népszokások, u. o. 1898, 82. old.; Pap Dávid, A horvát pénzügyi kiegyezésről, Budapesti Szemle 1898 márc.; Kukuljević de Saccis, Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII., Zágráb 1897, hátrahagyott munka; Bojničić Iván, Der Adel von Kroatien; Siebmacher, Grosses allgem. Wappenbuch, 1897, 2—3. füz.; Die Königreiche Kroatien und Slavonien auf der Landes-Ausstellung in Budapest, Zágráb 1896.

Horvát-szlavonországi protestánsok. A vallási újítások jó korán behatottak Horvát-Szlavonországba. A középkor utolsó századaiban Franciaés É.-Olaszországban különböző nevü eretnek- s reformáló felekezetek keletkeztek, mint p. a kataросok, valdensek felekezetei, melyek terjeszkedési iránya rendesen Lombardia, Velence, Dalmácia s innen Horvátország felé haladt; másrészt a keleti császárok által időnként üldözött keleti eretnekek, mint a pauliciánusok, bogomilek stb. Tráciából, Bulgáriából legtöbbször Magyarország déli tartományaiba, Szlavoniába s környékére menekültek. Ezért már Nagy Lajos és Zsigmond királyok idejében többször fordultak elő u. n. eretneküldözések H.-ban. A mondottakból következett, hogy a XVI. sz.-beli reformáció visszhangra talált ezen országokban is; különösen Baranya nagy reformátora, Sztárai Mihály, számos gyülekezetet alapított Valpó, Vukovár környékén. Később azonban a reformáció ezen országokból mindinkább kiszoríttatott, kivált az 1687-iki országgyülés után, amelyben kimondatott, hogy ezen országokban a protestánsok sem földbirtokot nem szerezhetnek, sem polgárjogot nem élvezhetnek. Alig maradt néhány gyülekezet Eszék környékén. II. József türelmi rendelete következtében a szomszédos vármegyékből bevándorolt református jobbágyokból, avagy a különböző országokból bevándorolt német lutheránus iparosokból és kereskedőkből alakultak részint kálvinista, részint lutheránus gyülekezetek. Az 1790—91-iki országgyülés úgy intézkedett, hogy amely protestáns gyülekezetek ekkor már megalakultak, azok tovább is megmaradhatnak, de újabbak nem keletkezhetnek. Az 1860 okt. császári nyilt parancs ismét teljes vallásszabadságot biztosított ezen országokban is a protestánsoknak s ezen idő után újabb református és evangélikus gyülekezetek alakultak és folyvást alakulnak, reszint mivel a betelepülők között protestánsok is jelentékeny számmal vannak, részint mivel a szomszédos magyar prot.egyházkerületekben u. n. horvát-szlavon v. szlavon-szerémségi misszió-bizottságok s pénztárak alakultak az ezen országokban szétszórtan, egyházi tekintetben szervezetlenül élő protestánsok vallási gondozása és szervezése céljából.

A Horvátországban levő református egyházak és missziói telepek a dunántúli, a Szlavoniában levők a dunamelléki, az evangélikus egyházak pedig a bányakerületi evangélikus egyházkerületek kötelékébe s fenhatósága alá tartoznak. Azonban az e két országban levő 12 ágostai hitv. evangélikus szervezett egyház közül a bács-szerémi egyházmegyébe kebelezve levő 10 egyház lelkészei 1894 őszén a zágrábi evangélikus templomban gyülést tartottak Hurbán Vladimir ó-pazuai lelkész elnöklete alatt és ott kimondották az autonom, minden más egyházközségtől független *Horvát-Szlavonországi evangélikus egyház* megalakítását, az 1790—91. XXVI. t.-c., az 1859. császári pátens s az 1868. kiegyezési törvén 1. cikke alapján, mely Horvát-Szlavonországnak vallási és közoktatási ügyekben teljes autonomiát biztosit. Ezután bizottságot küldtek ki, mely az egyház alkotmánytervezetét elkészíti s megszerkeszti az emlékiratot, mely a konferencia határozatáról a horvát kormányt értesiti s fölkéri azt, hogy a horvát evangélikusoknak kiválását tudassa az illetékes magyar esperességgel. A horvátok nagy egyesülése különben szakadással kezdődött: a zágrábi egyház, amely a reformátusok bevonását indítványozta, javaslatának elvetése után nyomban kilépett az új országos egyházból. Kilépési nyilatkozatát belefoglalták a jegyzőkönyvbe, melyet horvát, tót és német nyelven vezettek.

Ezen ügyet a magyarországi evangélikus egyetemes egyház konventje 1894 nov. 8—10. tartott ülésében tárgyalta s hosszabb vita után Győry Elek indítványára a következő határozatot hozta: 1. kerestessék meg az országos kormány a miniszterelnök útján, hogy lépjen közbe az evangélikus egyház törvényes jogainak védelmére; 2. a bányakerületet kérjék fel, hogy a fenforgó ügynek előzményeit alapos vizsgálat alá vegye; 3. a bács-szerémi esperesség felhatalmaztatik, hogy minden oly politikai községben lakó evangélikus híveket, kik eddig egy egyházközség kötelékébe sem tartoznak, valamely egyházközségbe bevonja. A magyarországi református egyetemes konventje hasonlóképen többször tett felterjesztést ez ügyben az ország kormányához; de különösen az 1897-iki konvent a zágrábi reformátusok és evangélikusok közt fenforgott egyenetlenségek ügyében a horvátországi világi hatóságok által kiadott rendeleteket sérelmeseknek találván s úgy ezen ügyből, mint több más körülményből azon meggyőződést meritvén, hogy a horvát-szlavon

misszió ügye a ref. felekezet érdekeinek megfelelőleg s békésen csak az esetben fejleszthető, ha a horvát-szlavon ev. ref. egyháznak a magyarországi ref. egyházhoz való viszonya véglegesen megállapíttatik s az ezen viszony megállapításával együttjáró kérdések rendeztetnek: felterjesztést tett Magyarország kormányához annak kieszközlése céljából, hogy a horvát-szlavon országos kormány tegyen mielőbb a protestánsok felekezetközi helyzetét szabályozó olynemű törvényhozói intézkedést, mely a ref. egyház szentesített törvényeinek Horvát-Szlavonországban leendő kihirdetését ismagában foglalandja s a ref. felekezet részére a többi felekezetek által élvezett állami segélynek számarány szerint megfelelő évi avadalmazásban való részesítését biztosítja.

Ezen okok és körülmények folytán a horvát-szlavon országos kormány 1898 elején a horvát tartománygyülés elé egy törvényjavaslatot nyujtott be ily címen: «Törvényjavaslat a Horvát- és Szlavon királyságokban levő ág. és helv. hitv. evangélikus egyházak külső jogviszonyainak rendezéséről.» A törvényjavaslatot a tartománygyülés febr. 23—25. üléseiben csekély módosítással általánosságban és részleteiben elfogadta s a következő t.-cikket alkotta: 1. §. A Horvát- és Szlavon királyságokban levő ág. és helvét hitvallásu evangélikus egyházak a Szent István koronája alatti országok ág. és helvét hitvallásu egyetemes egyházainak kiegészítő alkotó részeit képezik. 2. §. A megelőző §-ban megjelölt helyzetnek megfelelőleg az ág. és helvét hitv. egyházak kötelesek a vallási, egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben való igazgatás, kormányzás és rendezés tekintetében mindama törvényekhez alkalmazkodni, amelyeket a zsinatok már meghoztak s amelyek Ő Felsége által szentesíttettek, valamint azokhoz is, amelyeket a zsinatok ezután hoznak s amelyeket Ő Felsége a bán alkotmányos hozzájárulása mellett szentesíteni fog, — de úgy az egyik, mint a másik esetben Horvát-Szlavonország törvényeinek határai közt, azaz teljes megóvása mellett annak az államjogi helyzetnek, amelyet e királyságok Szent István koronája keretében elfoglalnak. 3. §. A mindkét evangélikus egyház felett Ő Felségét illető legfőbb felügyeleti jogot Horvát-Szlavonország területén a bán gyakorolja, eme királyságok országos törvényeinek megfelelőleg. 4. §. A mindkét hitvallásu evangélikus egyházhoz tartozók Horvát-Szlavonországban, a viszonosság alapján, kultuszcélokra aránylagos segélyben részesíttetnek az országos vagyonból. 5.§. A törvény végrehajtásával a bán bízatik meg.

Az új törvény az eddig sok tekintetben bizonytalan és méltánytalan helyzeten segített s nagy nyereség ez mind a horvát-szlavon prot. egyházakra, mind az anyaországi egyetemes egyházakra nézve. Szabályozza a külső jogviszonyokat; kimondja a Szent István koronája alatti prot. egyházak egységét; útját vágja a pangermán és panszláv szeparatisztikus törekvéseknek; a legfőbb felügyeleti jogot kiveszi az országos kormány ügyosztályainak kezéből s a király a magyar kormány képviselőjének adja át, s a viszonosság alapján aránylagos államsegélyt biztosít. Az ezen két országban lakó ágostai evangélikusok száma mintegy 25,000, kik közül 10,000-en egyházi szervezeten kivül állanak; a reformátusok száma a 10,000-et megközelíti. F—S.

Horwich (ejtsd: horrids), város Lancaster angol grófságban, Manchestertől 27 km.-nyire északnyugatra (1891) 12,850 lak., pamutiparral, kőszénbányászattal. Közelében van Liverpool vizvezetékének egyik gyüjtőmedencéje.

Hosszufarku rákok, l. *Rákok* (XIV. k.).

Hosszufülü róka, l. *Fennek* (VII. k.).

Hostein, hegy, l. *Bistritz* (III. k.).

Hosteria (spanyol) a. m. vendéglő, fogadó.

Hostinsky *Oszkár*, német esztetikus, szül. Martinovecben 1847 jan. 2. Hosszabb ideig élt Olaszországban, jelenleg a prágai egyetemen s a zenekonzevatoriumban a zenetörténet tanára. Művei: Richard Wagner (1871); Das Musikalisch-Schöne (Lipcse 1877); Abriss über einige Fragen der Aesthetik und Kunstgeschichte (1877); Die Lehre von den musikalischen Klängen (1879); Über die Bedeutung der praktischen Ideen Herbarts für die allgemeine Aesthetik (1883); Herbart's Aesthetik in ihren grundlegenden Teilen (Hamburg 1891).

Hótalp, *hókorcsolya* (ski), az északi vidékeken a nagy hóban közlekedési eszközül és sportmulatságra használt, könnyü fából készült deszkalap, melynek orra felfelé kanyarodik és hegyben végződik. Hossza 1·50—2 m., szélessége 3—5 cm. A lábhoz szijjal erősítik.

Hot cast porcelain, l. *Kriolitüveg* (XI. k.).

Hotvort, Magyarország középkori földrajzában a. m. Udvard (Komárom).

Houdan (ejtsd: udañ), város Seine-et-Oise francia départementben, az Eure mellékfolyója s Vègre partján, vasút mellett, 1970 lak., gyapju- és pamutszövéssel, a XII. sz.-ból való kerek toronynyal (Montfort grófok kastélyának maradványa) és a XI. sz.-ból való gót templommal.

Hourvari (franc., ejtsd: urvari), a parforce-vadászatoknál szokásos kürtjel, amelylyel a falkászok a vadászatban résztvevőknek tudtul adják, hogy a falka, vagy a falkának egyes kutyái hamis nyomra tévedtek.

Houssaye *Arsène*, francia iró, megh. Párisban 1896 febr. 26.

Houston *Sámuel*, Texas első köztársasági elnöke, szül. Virginiában 1793., megh. Austinban 1863 jul. 23. Kereskedelmi pályára lépett, de azután 5 éven át a creek-indusok között élt, majd (1813) Jackson tábornokhoz csatlakozott az angolok elleni háboruban. Csak most végezte be a jogot és lett ügyvéd. 1823. a kongresszusban képviselte Texast, 1827. pedig Tennessee állam kormányzójának választották. 1833. Texasba költözött, ahol mint a texasi sereg parancsnoka sikerrel harcolt (1836) Mexikó ellen. Ez évben elnökké választották s ezen hivatalt az 1841—44. években is viselte. 1845-től fogva újra a kongresszusnak volt tagja; 1852. az unio elnökének kandidálták, de ekkor kisebbségben maradt. P. P.

Houten (ejtsd: hauten) *Sámuel*, hollandiai államférfi és iró, szül. Groningenben 1837 febr. 17-én. 1869—94. szülővárosát képviselte a második kamarában, ahol sokáig a liberálisok pártján volt és a demokrata liberalizmus legjelentékenyebb, Vragen des tijds c. lapját szerkesztette. Ő kezde-

ményezte az első hollandiai szociál-politikai törvényt a gyermekmunka korlátozásáról (1874 szept. 19-én). 1893. azonban Tak liberális miniszternek szerinte túlságosan messzire menő választási törvényjavaslata miatt szakított előbbi párthiveivel. Amikor a kamarát 1894 márc. feloszlatták, Groningenben már nem választották meg képviselőnek, de mint belügyminiszter belépett az új Roëll-kabinetbe. Mint miniszter választási törvényjavaslatot terjesztett be. Jelentékenyebb művei: De Staatsleer van Mr. Thorbecke (2. kiad. Haarlem 1888); Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie (u. o. 1878); Staatskundige Brieven (u. o. 1885).

Houtte, *van* vagy *L. v. H.*, növénynevek után van *Houtte* L. B. jegye. Szül. Ypernben 1810., megh. Genfben mint kereskedő kertész 1876. Flore des Serres c. munkája csinos képekkel nevezetes mű.

Hovelacque *Sándor Abel*, francia antropologus és nyelvész, megh. Párisban 1896 febr. 22.

Howard-féle kazán, l. *Gőzkazán* (VIII. k. 228. old.).

Howe, 1. *Rikárd*, gróf és viscount, angol tengernagy, szül. 1725., megh. 1799 aug. 5-én. 1736. lépett szolgálatba s 1746. kapitány lett. 1757. egy hajóhad élén szétrombolta a cherbourgi kikötő erődítéseit. 1770. a középtengeri angol hajóhad fővezérévé neveztetett ki, 1776. pedig az É.-amerikai vizeken vezényelte az angol hajóhadat. 1782. a franciák által ostromolt Gibraltart élelmiszerekkel látta el, amiért az admiralitás első lordjává és viscounttá, 1788. pedig gróffá nevezték ki. 1794 jun. 1. Quessantnál legyőzte a francia hajóhadat s hat elfogott sorhajóval tért vissza Portsmouthba. 1795. a tengeri csapatok fővezére lett s nagy erélylyel fojtotta el a portsmouthi és plymouthi hajóslegények lázadását. V. ö. *Barrow*, Life of Lord H. (London 1837). M. S.

2. *H. Sámuel Gridley*, szül. Bostonban 1801., megh. 1876 jan. 9. Orvosi pályát végzett s részt vett mint orvos a görög forradalomban. Filantropikus hajlamainak engedve meglátogatta Európának nevezetesebb siketnéma-intézeteit s tanulmányozta a vakok oktatását. 1832. a bostoni u. n. Perkins Institution for the Blind igazgatójának nevezték ki, amely minőségben nagy munkásságot fejtett ki. Bridgemann Laurát, aki minden érzékét elvesztette a tapintáson kivül, annyira kiképezte, hogy általános feltünést keltett. Müve: Reader for the Blind (1839), emlékiratai pedig Historical sketch of the Greek revolution (1828). V. ö. *Howe*, Memoir of S. G. H. (Boston 1876). P. P.

Hoyer *Egbert*, német technologus, szül. Oldersumban (Keleti Frizföld) 1836 szept. 9. Miután elsajátította a gyógyszerészetet, 1858. beiratkozott a hannoveri műegyetemre, ahol 1862. tanársegéd lett. 1868. a rigai műegyetemen, 1875. a müncheni technikai főiskolán a mekanikai technologia tanára. 1887. a szabadalmi törvények reviziójára kiküldött birodalmi bizottság tagja lett, 1888. megkapta a bajor királyi nemességet. Munkái: Die medizinischen Geheimmittel (Hannover 1866); Skizzen aus der Maschinenkunde (Riga 1874); Karl Karmarsch, ein Lebensbild (Hannover 1880); Lehrbuch der vergleichenden mechanischen Technologie (Wiesbaden 1875—78, 2. kiad. 1888); Das Papier, seine Beschaffenheit und deren Prüfung (München 1882); Die Fabrikation des Papiers (Braunschweig 1887); Technologisches Lexikon (Lipcse 1883); Kurzes Handbuch der Maschinenkunde (München 1892). Résztvett több enciklopédia és a Technologisches Wörterbuch in deutscher, englischer und französischer Sprache (Wiesbaden) szerkesztésében. 1868—75. a Riga'sches Industrieblatt, nyolc évig pedig a Bayrisches Industrie- und Gewerbeblatt szerkesztője volt.

Hoyos-Sprinzenstein, 1. *Ernő* gróf, osztrák politikus, szül. Bécsben 1830 jun. 18., mint *H. Henrik* és neje, Zichy Felicia elsőszülött fia. Jogot végzett, azután egy dsidás-ezredben szolgált. Miután a kapitányi rangot elérte, nyugalomba lépett. Politikai téren az alkotmányhű ellenzékhez csatlakozott az urak házában, melynek örökös tagja s jelenleg alelnöke. Az aranygyapjasrend lovagja s v. b. t. tanácsos.

2. *H. József* gróf, szül. Bécsben 1839 nov. 9., megh. Edlachban 1899 máj. 19. Rudolf trónörökös bizalmas barátjai közé tartozott, akit vadászataira is mindenhová elkisért és szemtanuja volt a mayerlingi tragédiának. Ő vitte a trónörökös halálának hirét a bécsi burgba. A katasztrófa után kegyvesztetté lett s külföldi utazásokra indult. Visszatérése után a császár a belső titkos tanácsosi rangot adományozta neki. A politikai élettől teljesen elzárkozott. M. L.

Hozadékszázalék (erdészet). Az a viszonyszám, melyet nyerünk, ha a 100-zal szorzott szabályos növedéket a szabályos fakészlettel (l. o.) elosztjuk. A 100-zal való szorzás azonban fölösleges, mert az egyszerü *viszonyszámot*

$$\frac{^{sz}N}{^{sz}K}$$

a hozadékszámításnál kényelmesebben lehet használni. A hozadékszámítás e módja *Hundeshagentől* ered, aki azt állította, hogy aminő viszonyban áll a szab. növedék (^{sz}N) a szab. készlethez (^{sz}K), olyan viszonyban kell állnia az évenként nyerendő hozadéknak (^{v}H) a jelenleg meglévő élő fakészlethez (^{v}K), azaz hogy

$$\frac{^{sz}N}{^{sz}K} = \frac{^{v}H}{^{v}K}, \text{ s ebből } {}^{v}H = {}^{v}K\frac{^{sz}N}{^{sz}K}.$$

Minthogy egy bizonyos fanemnél minden termőhelynek valamely meghatározott vágásforduló mellett, számítás útján megállapítható ^{sz}N és ^{sz}K felel meg a téregységre vonatkoztatva, némely fatermési táblában e mennyiségek, valamint azok *viszonyszáma:* $\frac{^{sz}N}{^{sz}L}$ ki vannak számítva, s ezt csak az illető egy üzemosztályt képező erdőterület valódi fatömegével kell szoroznunk, hogy az évi hozadékot a Hundeshagen módja szerint kiszámítsuk. F. L.

Höchst, porosz város, (1895) 10,781 lak. Bismarck Ottó hercegnek 1899 máj. 30. emlékszobrot állítottak.

Höcker *Pál*, német festő, szül. Oberlangenauban (Glatz grófság) 1854 aug. 11. A müncheni akadémián Diez Vilmos tanítványa volt, de utóbb a

hollandi mesterek és Uhde hatása alá került és mig eleinte jelmezképeket festett első mestere modorában, utóbb hollandi jellegü genreképeket alkotott. Legérettebb művei: Hollandi leányka képmása; Szemlélődés; Vasárnap; Halászkunyhó Holsteinban; A kandalló mellett; Emlék Zeelandból; Leány és macska; Alkonyatkor; A kelengye; Fegyvertisztítás a «Deutschland» hajón; Lövöldözés a páncélos hajón.

Hőeffektus. Valamely fűtőanyag megitélésénél figyelembe kell venni először, mennyi meleget fejleszt a fütőanyag egyáltalában (specifikus és abszolut H. v. melleghatás), másodszor mily hőfokot képes előidézni, ha a kezdetleges hőfok 0° volt (pirometikus H. vagy fütőképesség). A kettő együtt állapitja meg a fütőanyag értékét. Mivel a hőre vonatkozólag nincs határozott mértékünk, a viszonylagos melegmennyiségeket kell megtudnunk, tehát azt, hogy mennyivel mulja fölül a bizonyos fütőanyag által előidézett meleg azt a meleget, melyet más fütőanyag képes előidézni. Ha az elért eredményeket a fütőanyag bizonyos térfogatu mennyiségére vonatkoztatjuk, a specifikus H.-t nyerjük, ha ellenben a fütőanyag bizonyos súlyára, p. 1 kg.-ra vonatkoztatjuk, az abszolut H.-t nyerjük. Mindkét effektus a fütőanyag kémiai összetételétől, nedvességi fokától, hamutartalmától és külső állapotától, valamint az égési termékek fajmelegétől függ. A következő táblázat egyes fontos fütőanyagok abszolut H.-át adja, egységül azt a melegmennyiséget véve, mely a fütőanyaggal egyenlő tömegü vizet 1 C°-kal melegit.

Anyag	Abszolut hőeffektus	Anyag	Abszolut hőeffektus
Hidrogén	34,464	Faszén	7,640
Mocsárgáz	13,063	Alkohol	7,183
Etilén	11,857	Metilalkohol	5,307
Nyers petroleum	11,773	Fa	3,600
Terpentinolaj	10,852	Turfa	3,000
Éter	9,027	Szén, szénoxiddá	
Zsir	9,000	égve	2,474
Szén, midőn szén-		Szénoxid	2,403
dioxiddá ég	8,080	Kén	2,220
Kőszén	6—8,000		

Valamely fütőanyag specifikus H.-át ugy nyerjük, ha az abszolut H.-t a fütőanyag fajsúlyával szorozzuk. A pirometrikus H.-t ugy nyerjük, hogy az égésnél keletkező összes termékek súlymennyiségeit a megfelelő fajmeleggel szorozzuk és a nyert abszolut H.-t a termékek összegével osztjuk. P. tiszta oxigénben elégetve, 1 g. szén, 3·67 g. széndioxidot ad, a pirometrikus H. tehát:

$$\frac{8080}{3{\cdot}67 \times 0{\cdot}216} = 10{\cdot}187^{\circ}.$$

(0·216 a széndioxid fajmelege). Levegőben elégetve, még 8·88 g. nitrogén jön számításba, amelylyel az oxigén higitva van. Mivel a nitrogén fajmelege 0·244, az elégési temperatura =

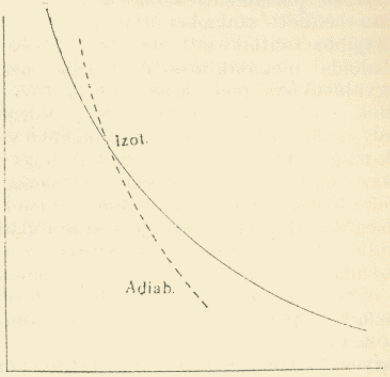
$$\frac{8080}{3{\cdot}67 \times 0{\cdot}216 + 8{\cdot}888 \times 0{\cdot}244} = 2731^{\circ}.$$

Mivel a gyakorlatban kétszer annyi levegő kell, mint amennyi számítás szerint szükséges, még 11·55 g. levegőt is kell figyelembe venni. Mivel a levegő fajmelege 0·238, a temperatura:

$$\frac{8080}{3{\cdot}67 \times 0{\cdot}216 + 8{\cdot}88 \times 0{\cdot}244 + 11{\cdot}55 \times 0{\cdot}238} = 1415^{\circ};$$

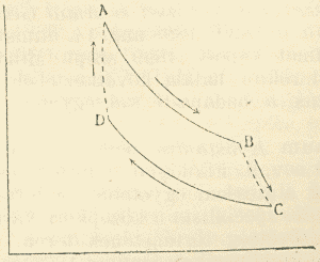
ez tehát a szén pirometrikus H.-a a levegőben égetve. L. még *Fűtés* (VII. k.).

Hőelmélet (IX. k.). A testek állapotának változásait igen szemlélhető módon lehet rajzban előtüntetni. Ha p. valamely gáz állandó hőmérsékletnél, azaz izotermikusan terjed ki, akkor változik a nyomása. Ha a térfogatot, mint abszcisszát, a nyomást, mint ordinatát rakjuk fel, akkor a gáz állapotát egy ponttal jellemezhetjük. Ezen pontokat folytonos görbével köthetjük össze; eme görbét *izotermikus görbének* nevezzük. Ha a gáz szigoruan követi Boyle-Mariotte törvényét, akkor az izotermikus görbe egyenoldalu hiperbola. Ha a gáz állapota adiabatikusan változik, a nyomása gyorsabban növekszik, mint az előbbi esetben, a megfelelő görbe meredekebb lesz; a görbe neve *adiabatikus görbe (1. ábra).*

1. ábra.

A Carnot-féle körfolyamatot szintén előtüntethetjük rajzban; könnyen belátható, hogy az két izotermikus és két adiabatikus görbedarabból rakódik össze *(2. ábra)*, *AB* és *DC* az izotermikus,

2. ábra.

BC és *DA* az adiabatikus darabok. A számítás azt mutatja, hogy az a terület, melyet a négy görbedarab határol, arányos azzal a munkával, melyet a gáz az egész körfolyamat alatt végzett. TANGL.

Höfler *Károly Adolf Konstantin* lovag, német történetiró, megh. Prágában 1897 dec. 29.

Höger *József*, osztrák festő, szül. Bécsben 1801., megh. u. o. 1877. Az ottani akadémián Mössmer tanitványa volt, utóbb Rebell és Gauermann hatása alatt állott. Rendkivüli gonddal tanulmányozta és ábrázolta Stájerország, Felső-Ausztria, Tirol és Felső-Olaszország hegyes vidékeit. Legjobb olajfestményei: Kápolna Ramsauban;

Lundenburgi részlet; Ramsaui részlet; Vadon stb. Még jobbak aquarellképei. 1843 óta a bécsi művészeti akadémia tanára volt.

Högsbro *Sophus Magdalus*, dán politikus, szül. Röddingben 1822 jul. 18. 1839 óta Kopenhágában teologiát, történetet és filozofiát hallgatott. 1850. a röddingi felső népiskola igazgatója lett és az intézetet 1862-ig radikális szellemben vezette. 1858. beválasztották a folkething-be, ahol a baloldalhoz csatlakozott. 1864. a dán-porosz-osztrák békekötés ellen szavazott. 1868. a dán alaptörvény revíziója után a nemzeti baloldal vezetője lett és 1865—83. a Dansk Folketidende c. pártlapot adta ki, mely előkelő helyet foglalt el a dán sajtóban. Befolyásának tetőpontjára azonban H. csak az egyesült baloldalnak 1870. történt megalakulása után jutott. Évek során át a párt legkitünőbb parlamenti szónoka volt. 1878. a pártban beállott szakadás után a mérsékeltek csoportjához csatlakozott, de 1884. résztvett a dán baloldal megalakításában és 1886. azokban a tárgyalásokban, melyek az ellenzék fuziójához vezettek. Az ellenzéki pártok 1887. Bergs Keresztély halála után a folkething elnökévé választották meg. Amikor 1894 dec. kitünt, hogy a választási reform dolgában való felfogása elüt pártfelei többségének véleményétől, lemondott az elnökségről. Az újonnan megválasztott folkething radikális többsége 1895. ismét rábizta az elnökséget, melyről 1897 ápr. rövid időre lemondott, mert a vezetése alatt levő baloldali reformpárt a pénzügyi törvényekkel szemben más álláspon-ton volt, mint ő.

Hőgyes *Endre* a budapesti tud.-egyetem orvosi karának megbizásából, Magyarország ezredéves fennállásának ünnepe alkalmából szerkesztette és irta: *Emlékkönyv a budapesti tud.-egyetem orvosi karának multja és jelene* c. könyvet (Budapest 1897). Irta még: *Emlékbeszéd Markusovszky Lajos akad. tiszt. tagról* (u. o. 1896); *Emlékbeszéd Török József és Antal Géza akad. tagokról* (u. o. 1899). 1898 aug. 14. miniszteri tanácsos címet kapott. 1899 szept. Mihalkovics Géza, volt rektor halála következtében megválasztották a budapesti tud.-egyetem prorektorává.

Höhlbaum *Konstantin*, német történetbuvár, szül. 1849 nov. 9. Filologiát és történetet tanult és jelenleg a giesseni egyetemen a történet tanára. Kiváló specialista a középkori városok és a Hanza-szövetség történetének terén. Kiadta Renner livoniai krónikairó művét(1876)és Weinsbergnek kölni emlékiratait (2 köt.). Továbbá: Hansisches Urkundenbuch (1876—96, 4 köt.) és számos értekezés a kölni történeti társulat folyóiratában; Kölner Inventare (Keussen közreműködésével, I. köt. 1531—71, Lipcse 1896); Londoner Urkunden über d. Stahlhof (Hansische Geschichtsblätter 1895).; Regesten der Erzbischöfe von Mainz (1897). M. I.

Höhn *György*, német festő, szül. Új-Strelitzben (Mecklenburg) 1812., megh. Dessauban 1879. A berlini akadémián, majd Blechen tanárnál képezte ki magát, 1837 óta Dessauban élt. Legsikerültebbek a Dessau vidékéről való tájképei, rendesen tölgyfaerdők vadászati jelenetekkel. Egy «Tölgyfaerdő Dessau mellett télen» a berlini nemzeti képtárban van.

Höhnel *Lajos* lovagot 1899. korvetta-kapitánynyá és egyidejüleg a király szárnysegédjévé nevezték ki.

Höhscheid, község Düsseldorf porosz-kerület solingeni járásában, 2067 hektárnyi területen szétszórtan fekvő s külön-külön névvel biró 132 házhelylyel, melyeknek központja H. nevet visel. Van 2 evang. s egy kat. temploma, sok gyára, vasöntödéje, 1 ólombányája és (1895) 12,841 lak.

Höjer, 1. *Magnus Móric*, svéd történetiró és politikus, szül. Dalekarlienben 1840 márc. 1. Tanulmányait Upsalában végezte s azután tanári pályára lépve, 1879 óta a stockholmi gimnáziumnál működik. Mint a második kamara tagja (1891 óta) és a radikális ellenzéknek egyik vezére jelentékeny szerepet visz. Művei közül megemlitendők: Carl XII's myndighetsförklaring vid 1697 års riksdag (Stockholm 1866); Öfversigt af Sveriges yttre politik under åren 1676—80, ett bidrag till Joh. Gyllenstiernas historia (1875); Konungariket Sverige, en topografisk-statistisk beskrifning med historiska anmärkningar (Stockholm 1872—84). Björlinnel egyetemben kiadta a Gustaf II. Adolf några minnesblad cimü müvet (u. o. 1882). A Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar c. illusztrált mű számára megirta az 1654—1718-iki korszakot (u. o. 1881); a Wallis szerkesztette Illustrerad Verldshistoria számára pedig az 1555—1618. katolikus reakciót (u. o. 1875—79). 1876—79. szerkesztette az Ur folkens häfder c. folyóiratot. Politikai álláspontját a Från franska revolutionens dagar (u. o. 1893) c. művében fejtette ki. TH. GY.

2. *H. Nils Jakab*, svéd történetiró, az előbbinek mostohatestvére, szül. Dalekarlienben 1853 aug. 17. Tanulmányait 1872—76. Upsalában végezte, mire 1882. az államtudományok docense lett. 1884 óta a wisbyi gimnáziumnál működik. Művei közül megemlitendők: Norges storting (Stockholm 1882); Statsförbundet mellan Sverige och Norge (Wisby 1885); Norsk nationel historieskrifning és Bidrag till Varägerfrågan, mely utóbbiak a Svensk Historisk Tidskrift c. folyóiratban jelentek meg. Legújabb műve: Dalarne och Dalkarlarne (Historisk Tidskrift 1897. évf.). TH. GY.

Höms v. *Hems*, város Sziria török vilajetben, termékeny síkságon, közel a Nahr el Asi (Orontesz) jobb partjához, Hamától 50 km.-nyire D-re, a körülötte lakó törzsek főpiaca, mintegy 20—25,000 lak. H. a régiek *Emesa*-ja (VI. k.). 1831 jul. 7. Ibrahim pasa itt verte meg Aleppo helytartóját.

Hönig *Frigyes*, l. *Hoenig*.

Hönigvár, régi váromladék Sáros vármegyében, másképen Hennighvár, l. *Péch-Ujvár* (XIII. k.).

Höntrop, falu Arnsberg porosz kerület gelsenkircheni j.-ban, (1895) 4165 lak., vasúttal, kőszénbányászattal.

Höpfner *Ernő*, német pedagogus, szül. Ravitschban 1836 jun. 3. Halleben és Bonnban filologiát hallgatott. 1859. neuruppini főtanító, 1868. boroszlói reáliskolai igazgató, 1873. koblenzi tartományi iskolatanácsos, 1888. porosz kultuszminiszteriumi előadó tanácsos, 1891. titkos főkormánytanácsos és 1894. a göttingai egyetem gondnoka,

1890 óta a Gesellschaft für Deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte elnöke. Művei: Wekherlins Oden und Gesänge (Berlin 1865); Reformbestrebungen auf dem Gebiete der deutschen Dichtung des 16. und 17. Jahrhunderts (u. o. 1866).

Hörberg *Péter*, svéd festő, szül. Öfra-Öben (Smaaland) 1746., megh. Ölstorpban (Ny.-Gottland) 1816. Eredetileg paraszt volt, de már mint ilyen elkezdett a festészettel foglalkozni, végre a stockholmi akadémiára került, csakhamar nagy hírnévre tett szert és Károly János svéd trónörökös udvari festője lett. Nagyon termékeny festő volt; oltárképeinek száma 87, egyéb festményeié több mint 600. Sok rajzot és rézmetszetet is készített. Tőle valók a titanomachiát ábrázoló freskóképek a finspaangi kastélyban. Mekanikával is foglalkozott és zeneszerző is volt. Megirta önéletrajzát.

Hörde, porosz város, (1895) 18,638 lak.

Höritz, község Krumau cseh kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1890) 1094 lak. 1893 óta passzió-játékokat adnak elő.

Hörk *Józseftől* újabban megjelentek: *Kossuth Lajos Eperjesen* (Eperjes 1894); *Farkasok a juhok között* (történeti elbeszélés, Budapest 1896); *Az eperjesi ev. ker. Collegium története* (1. füzet, Eperjes 1896, 2. füzet u. o. 1897).

Hörmann, 1. *Angelika*, osztrák költőnő, 1863 óta *H. Lajos* felesége, szül. Innsbruckban 1848 ápr. 28., mint Geiger Mátyás egyetemi tanár leánya. Művei: Grüsse aus Tirol, Gedichte (Gera 1869); Das Nähmädchen (novella, 1872); Die Saligen, Erzählung in Versen (1876); Oswald von Wolkenstein (Drezda 1890); Neue Gedichte (Lipcse 1892); Auf stillen Wegen (1898).

2. *H. Lajos*, osztrák iró, szül. Feldkirchben 1837 okt. 12. Az innsbrucki állami gimnázium tanára, később a grazi egyetemi könyvtár őre 1878. pedig az innsbrucki egyetemi könyvtár igazgatójává nevezték ki. Művei: Frühblumen aus Tirol (Innsbruck 1863); Tiroler Volkstypen (Bécs 1877); Tirolisches Volksleben (1879); Schnaderhüpfel aus den Alpen (Innsbruck 1881, 3. kiad. 1894); Durch den Arlberg (Zürich 1884); Hausprüche aus d. Alpen (Lipcse 1890); Grabsprüche u. Marterlen (u. o. 1891); Die Jahreszeiten in den Alpen (Innsbruck 1889); Volkstümliche Sprichwörter und Redensarten aus den Alpenlanden (Lipcse 1891); Wanderungen in Vorarlberg (2. kiadás 1898); Wanderungen in Tirol (1897).

Hörnecke *Gusztáv Lebrecht*, német gyarmatosító Afrikában, szül. Kroppenstedtben 1856 jan. 13. Eleinte építészettel foglalkozott, majd Peters Afrika-utazóval lépett összeköttetésbe és 1885. kelet-afrikai expedíciót szervezett, melynek költségeit jórészt ő maga fedezte. Miután hasztalan tett kisérletet, hogy Vituból a Tana folyón előrehaladjon, beutazta a szomáli partvidéket, ahol Oszmán szultánnal szerződést is kötött. Amikor azonban hazatért Németországba, szomáli tervei számára nem talált anyagi és erkölcsi támogatást. Nemsokára újból K.-Afrikába utazott s Zanzibáron át eljutott Szambodje szultán országába, ahol Baragué telepet alapitotta, majd üdülés céljából Madagaszkárba ment. 1886—87. Zanzibárban a német kelet-afrikai társaság főképviselője volt. 1888 jan. visszatért Németországba.

Hörnle *Ágoston Frigyes*, angol orientálista, szül. az Agra közelében fekvő Secandrában (Kelet-India) 1841. Atyja német eredetü hittérítő volt angol szolgálatban. Szanszkrit és bölcsészeti tanulmányait Baselben és Londonban elvégezve Indiába tért vissza, hol a kalkuttai mohammedán egyetem (Government Madrasah) igazgatója és a hindi nyelv vizsgáló tanára. Tiszteletbeli titkára az ázsiai társaságnak és fellowja a kalkuttai angol egyetemnek. H. egyik legalaposabb ismerője az árja eredetü élő indiai nyelveknek. Főbb művei: A comparative grammar of the Gaudian languages (London 1880); A comparative Bihari dictionary (Griersonnal, még nincs befejezve, Kalkutta 1885). A Bibliotheca indica kiadványainak sorát egy középkori hindi nyelvü éposszal: Prithirāj Rāsau, s két prakrit művel: a Prakrita-Lakshanam saz Uvāsagādasao-val gazdagította. Ezenkivül több cikket irt ind pénzek, föliratok és kéziratokról a Journal of the Asiatic Society of Bengal és az Indian Antiquarybe.

Höxter, porosz város, (1895) 7246 lak.

Hpp., l. *Hopp.* (1., IX. k.).

Hradszky *József*, szepesi kanonok, történetiró, szül. Krompachon (Szepes) 1827 febr. 20-án. 1843. a szepesi püspöki egyházmegye papnövendékei közé lépett. Miután 1850. Rozsnyón miséspappá szentelték föl, egy ideig Liptó-Szent-Miklóson és Szepesváralján mint segédlelkész működött, 1855. plébános Izsákfalván, 1876. szepesváraljai lelkész, 1884. szentszéki ülnök, 1891. iglói plébános és 1893 óta szepesi kanonok. Különböző vidéki lapokban megjelent gazdasági, történelmi és társadalmi cikkein kivül önállóan megjelent főbb művei: *A gyakorlati méhészet rövid vázlata, különös tekintettel Dzierzon módszerére* (Pest 1861); *Vándorlások a Szepességen, Szepesvár és annak környéke* (Igló 1884); *Marcell-vár és Márkus-vár a Szepességen* (Lőcse 1885); *Szepes vármegye helységnevei* (u. o. 1887); *Szepes vármegye a mohácsi vész előtt* (Szepesváralja 1888); Schmauch Michael, Supplementum Analectorum Terrae Saepusiensis Pars II. (u. o. 1889); *A XXIV királyi plébános testvérülete és a reformatio a Szepességen* (Miskolc 1895); *A szepesi tiz-lándsások széke, vagy a «kis vármegye» története* (Kassa 1898).

Hranilović (ejtsd: —vics) *János*, horvát költő, szül. Kricskában (Dalmácia) 1855. Apja, H. *Miklós* gör. egyesült püspöki vikárius is költő volt s családjával 1862. a sombereki (Zumberak) Szosicébe költözött. H. Horvát-Kőrösön és Zágrábban mint papnövendék a gör. egyesült szemináriumban tanult, végre Bécsben, hol Miklosicsot hallgatta. 1878. püspöki titkár Kőrösön, azután 9 évig lelkészkedett, 1886. a püspöki iroda igazgatója. 1887. lelkészkedett Kucurán és Kereszturon, 1889 óta újvidéki plébános és esperes. Fordított: Hugo, Moore, Platen, Theuriet, Homljakov, Lamartine, Longfellow stb. műveiből. Önálló költői műveinek koronája a Zumberačke elegie (Sombereki elegiák) és a Pjesme svakidanke (Mindennapos, közönséges dalok), melyek a horvát lirai költészetnek valódi gyöngyei. Ódái sorában a Bogu (Istennek) kiválóan szép, egyéb dalai nagy sokaságából pedig a Brdjanci djevojci (A hegyvidék leánykája, 1875),

a Hercegovka (1877), Hrvatskom domu (A horvát hazának, 1876), a Kreposti (Az erénynek, 1880), a Kod Plevne (Plevnánál, 1882), az Aj ti plačeš! (Hát te sírsz, 1884), a Na grobu Andrije Palmovića (Palmovics András sírjánál, 1884), az Ivanu Mažuraniću (Mazsuranics Iványnak, 1890) stb. Elbeszélő költeményei gyengébbek, ezek: Vitez Vladislav (1875), Ljudevit Posavski (Szávamelléki Lajos, 1876). Kisérletet tett a novellában is: Lucieta (1874), Jedna noć (Egy éjszaka, 1880), O Martinju (1882), Reformatori (1884), Svjetlo, Na badnjak, Nesretno čistilo stb., de ezek is, valamint értekezései is gyengébb alkotások. MARG.

Hrapa aqua, Magyarország középkori vizrajzában a *Rába* folyónak elnevezése.

Hrjenov (Chrjänow), falu Voronezs orosz kormányzóság Bobrov kerületében, 5000 lak. Itt van Oroszország legnagyobb állami ménese, melyet Orlov Elek gróf alapított.

Hruschau, falu Freistadt osztrák-sziléziai kerületi kapitányságban, (1890) 2534 lak., vasúttal, kőszénbányászattal.

H. Sm., természetrajzi nevek mellett *Smith* Hamilton nevének rövidítése.

Hst., természetrajzi nevek mellett *Herbst* János Frigyes Vilmos (IX. k.) német zoologus nevének rövidítése.

Hu, *Hugadran* melléknévvel, a régi britek főistene, aki az embereket földmívelésre, jó erkölcsökre és a költészetre tanította.

Huai hegység, Khina egyik legismeretlenebb hegyvidéke, a Jang-ce-kiangtól É-ra, Jang-ce völgye és a khinai nagy alföld között. Cholnoky Jenő tanulmányozta először ezt a hegységet 1898. s tanulmányainak eredménye az, hogy a hegység a Kuen-lun rendszerébe tartozik és pedig a Közép-Kuen-lun folytatása, amely ÉNy-DK-i irányban harántosan vágja át az alföldet és Jang-ce-kiang nankingi kanyarulatánál elvégződik. Granit, gnájsz és erősen összegyűrt, quarcitpados fillit építik fel a keskeny hegységet, amelynek legmagasabb csúcsa alig haladja meg az 1000 métert. Ugy É-i, mint D-i oldalán hatalmas abráziós platók szegélyzik a hegyláncot fiatalkoru abrázióval. A hegyláncot a Közép-Kuen-luntól egy tektonikus, jelentékeny süllyedés választja el.

Huamachuco (ejtsd: —csúko), város Libertad perui departamentóban a D. sz. 7° 45′ alatt, (1889) 4000 lak., ezüstbányászattal. Tőle ÉK-re négy különálló hegycsúcson régi város hatalmas romjai vannak.

Huamanga, város, l. *Ayacucho* (II. k.).

Huanta (San Pedro de H.), város Ayacucho perui departamentóban, Ayacuchótól 44 km. ÉNy-ra, (1889) 4000 lak. Régen jövedelmező ezüstbányászata volt.

Hubay, 1. *Jenő*, *A falu rossza* cimü operáját (Tóth Ede népszinművéből Váradi Antal szövegével) a m. kir. operaház 1896 márc. 20. mutatta be. Kisebb szerzeményei közül néhány újabb Csárdajelenet és külföldi kiadóknál apróságok, hegedüre zongorakisérettel, jelentek meg. 1898 nyarán a nemzeti zenedétől megvált, ugyanekkor (ápr. 21.) megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét.

2. *H. Károly* megh. Budapesten 1896 máj. 28.

Huber, 1. *Alfonz*, osztrák történetiró, megh. Bécsben 1898 nov. 23. Utolsó munkái közül említendők: a Geschichte Österreichs folytatása (IV. és V. köt.), mely nagybecsü munkát már nem fejezhette be; Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte. 1658—64. (előtanulmány a nagy munka VI. kötetéhez és nevezetesen a vasvári békéhez, Bécs 1898, akad.). V. ö. *Acsády* cikkét a Századokban (1899. 727. old.).

2. *H. Rudolf*, osztrák állatfestő, szül. 1839., megh. Bécsben 1896 aug. 28. A bécsi akadémián működködött mint (dijtalan) tanár és Gauermann halála óta ő volt a legkitünőbb állatfestő. Halála után kiállítást rendeztek a korán elhalt művész képeiből, melyen 118 műve volt látható. Jelesebb állatképei: Birkanyírás és Tevék a pusztában. Értett különben a tájkép- és arcképfestészethez is; tanuskodnak erről H.-nak Ebers egyiptomi regényei számára készült rajzai és képei, melyeket a Keleten készitett, ahol *Lenbach* társaságában tanulmányutat tett. Legszebb tájképén egy vágvölgyi motivumot örökitett meg. 1899 okt. a matzleinsdorfi temetőben levő sirja fölött Charlemont szobrásztól alkotott emléket (hatalmas sziklatömböt) emeltek. M. L.

3. *H. Hans*, sváji német zeneköltő, szül. Schönewerdben (Olten mellett) 1852 jun. 28. A lipcsei konzervatoriumot végezte; Baselban él, melynek egyeteme 1892. tiszteletbeli bölcsészeti doktorrá emelte. Egészséges érzékü, nagy tehetségü modern zeneszerző, ügyszólván minden műfajban alkotott, sokat és kiválót (preludiumok zongorán 4 kézre; Tell-szinfónia; Weltfrühling c. opera).

Hubermann Broniszláv, lengyel hegedümüvész, szül. Varsóban 1885 dec. 9. Csodálatos tehetségét még egészen zsenge korában atyja (ügyvéd) müvelte ki; 9 éves kora óta Joachim tanítványa. 1895 elején a legnagyobb bámulatot keltett első hangversenyein: Berlinben, Bécsben; itt Zamoyski János gróf nagyértékü Stradivarius-hegedüvel ajándékozta meg a kis művészt, aki máristökéletes technikával, gyermektől alig várható erővel és az érzés melegének szinte hihetetlenül finoman árnyaló kifejezésével játszik. Budapesten 1896 febr. 1. nagy tetszést aratott a Vigadó kistermében tartott hangversenyén.

Hudavendikiar, l. *Khodavendikjar* (X. k.).

Hudson *Vilmos*, l. *Huds.* (IX. k.).

Hudson-öböl-társulat (Company of Adventurers trading in Hudson's Bay). E kereskedelmi társulat alapitását Rupert hercegnek köszöni, s szabadságlevelét, mely neki a kereskedelem kizárólagos jogát a Hudson-öböl mellet elterülő tartományokban és bizonyos felségjogokat biztositott, II. Károly királytól 1670. kapta. Kezdetben a társulatnak sokat kellett küzdenie a kanadai francia bőrkereskedőkkel, mignem az utrechti békében (1713) Franciaország minden igényeiről a Hudson-öbölre lemondott. 1783. új versenytársa akadt a társulatnak a kanadai északnyugati társulatban, mely vállalatait a Csendes-oceán partjáig terjesztette ki. Mivel a Hudson-öböl-társulat területének határai biztosan megállapitva nem voltak, a két társulat között nem egyszer véres összeütközések történtek s e surlódások csak 1821. a két társulat egyesülésével szüntek meg. Ez időtől fogva a

szőrmekereskedés e tartományokban nagy lendületet vett. 1838. a társulat régi kiváltságai 21 évre megújíttattak, de 1846. területe Oregon átengedésével az Egyesült-Államoknak nagy csorbát szenvedett. Az újabb 21 év lejártával a kanadai közvélemény erélyesen ellenezte a társulat kiváltságainak meghosszabbítását s hosszas tárgyalások után 1869. a társulat a Kanada részéről fizetendő 300,000 sterling font fejében elővogairól lemondott. A szőrmekereskedést a társulat jelenleg is folytatja. Igazgató-tanácsa Londonban székel, hivatalnokai többnyire skótok, mig utazói és vadászai francia származásuak. A hivatalnokoknak a legszigorubban tiltva van az indusokkal magánkereskedést folytatni. A kereskedelem csere-kereskedés; egységül a hódszőrmét használják. Az egyes állomásokon összegyüjtött szőrméket a négy departmentra osztott terület főhelyeire szállitják s ez utóbbiakból látják el az állomásokat a csere-kereskedésre szánt árucikkekkel. Az összeköttetést Európával a társulat saját gőzösei eszközlik s ugyancsak a társulat gőzösei járnak a Red River és Szaszkacsevan folyón. A részvényesek száma 2500. A kanadai kormánytól szerződésileg kapott földbirtokokat egyes vállalkozók már nagyrészt megvették a társulattól. M. S.

Huejutla (ejtsd: uehútla), város Hidalgo mexikói államban, a veracruzi határhoz közel, (1880) 19,664 lak.

Hugenius, *Huygens* Keresztély (IX. h.) fizikus latinizált neve.

Hugenotta-stilus, az építészetnek az az iránya, melyet a Franciaországból kiűzött hugenották honosítottak meg Hollandiában és Németországban s mely a XVII. sz.-ban a hugenották alapította egyes városoknak és városrészeknek megadta különös karakterét. Az olasz barok- és jezsuita-stilussal szemben a H.-t az egyházi és a világi építészetben úgy az alaprajzban, mint a fölépítésben egyszerüség és világosság jellemzik, az egyházi építészetben pedig különös tekintettel van a protestáns kultusz követelményeire.

Hughes *Tamás*, angol iró és politikus, megh. Brightonban 1896 márc. 22.

Hugo *Gusztáv*, lovag, német jogtudós, szül. a badeni Lörrachban 1764 nov. 23., megh. Göttingában 1844 szept. 15. Göttingában tanult jogot s 1788. u. o. rendkivüli, 1792. rendes jogtanár lett; 1819. titkos igazságügyi tanácsossá nevezték ki. Savigny és Haubold mellett ő a történeti jogiskolának megalapítója Németországban. Kitünt mint római jogász is. Művei: Lehrbuch eines civilistischen Kursus (7 köt., Berlin 1792—1821); Civilistisches Magazin (6 köt., u. o. 1814—37); Beiträge zur civilistischen Bücherkenntniss der letzten 40 Jahre (2 kötet, u. o. 1828—29, 3 kötet 1845). V. ö. *Eyssenhardt*, Zur Erinnerung an G. H. (Berlin 1845).

Hugonnai (szentgyörgyi) grófi *család*, a vasvármegyei szentgyörgyi Horváth-családdal közös eredetü. Horváth Zsigmond aranysarkantyus vitéz, Hugonna helységére királyi adományt nyerve, 1822 jun. 14. grófi rangot nyert s nevét H.-ra változtatta át. E családba tartozik *H. Vilma*, Wartha Vince műegyetemi tanár neje (l. *Wartha*, XVI.k.); továbbá *H. Béla*, szül. 1852 máj. 16., előbb az első magyar biztositó társaság osztályfőnöke volt, 1897 nov. 30. óta Szatmár vármegye főispánja.

Huguenots (ejtsd: ügnó), a hugenották (IX. k.) francia neve.

Huitfeldt-Kaas *Henrik Jörgen*, norvég történetiró, szül. Kristianiában 1834 febr. 2. Tanulmányai végeztével 1858. az országos levéltárba került, melynek 1896. igazgatója lett. Nagyszámu értekezésein kivül megemlítendők: Christiania theaterhistorie (Kopenhága 1876—77); Biskop Eysteins jordebog (den röde bog); Fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedömme omkring aar 1400 (Kristiania 1873—80). Unger C. R.-rel egyetemben kiadja az okmánytárt: Diplomatorium Norvegicum címen, amelyből eddig 14 kötet jelent meg (Kristiania 1861—95). TH. GY.

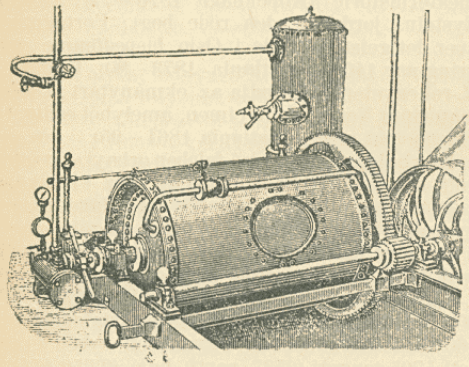
Hukbald, a X. sz. első felében orbayi szerzetes volt, kit Hodvard, a rheimsi egyház krónikása szerint (*Pertz*, Monum. III. 384.) a kalandozó magyarok több izben hiában akartak megölni, mert a meztelen barátról a nyilak lepattogtak s még csak bőrét sem karcolták meg. M.

Hull, angol város. Kereskedelmi flottája (1896) 809 hajóból (490 gőzös) 226,913 t. tartalommal és 460 halászbárkából áll. Ugyanazon évben érkezett 5705 tengeri (2537 parti) hajó (2.752,474 t.) és távozott 5606 (2.752,474 t.). A behozatal értéke volt 26.686,090, a kivitt brit áruké 14.627,640, a külföldi és gyarmatáruké 5.590,360 sterling font. A behozatalban az első helyet foglalja el a gabona (6·1 millió sterling font) és e tekintetben Angliában csak Liverpool mulja felül. (A gabona $^1/_3$-a Amerikából, $^1/_3$-a Oroszországból és kisebb részben hazánkból jő.) Ezenkivül említésre méltó a vaj (2·8 millió), len és lenmag (1·5 millió), cukor 0·9 millió sterling font), gyapju, vas és vasáruk, kender stb. Kivitelre kerülnek főképen gépek (2·7 millió), pamutfonalak (1·4), pamutáruk (1·4), gyapjufonalak (1·6) és szén.

Hullaboncolás (IX. k.) foganatosítását rendeli a büntető perrendtartás, ha gyanu támad, hogy valakinek halálát büntett vagy vétség okozta, sőt az esetleg már eltemetett holttestet is ki kell ásni és boncolás alá venni, ha a H.-tól az adott körülmények között még eredmény várható. A H.-ra két orvos-szakértőt kell alkalmazni, de az az orvos, ki az elhunytat halálát megelőző betegségben kezelte, nem alkalmazható, a vizsgálóbiró rendeletére azonban köteles megjelenni s a betegség lefolyására nézve felvilágositásokat adni. A szakértők véleményeiben kimondandó, hogy mi volt a halálnak közvetlen oka és ezt az okot mi idézte elő. Ha a holttesten sérülés észlelhető, megállapitandó, hogy ezt más okozta-e és ha igen: vajjon a sértés mily eszközzel, mily módon, mennyivel a halál bekövetkezése előtt volt ejtve és hogy a sérülés okozta-e a halált. Több sérülés esetén az is megállapitandó, hogy mindegyiket ugyanazzal az eszközzel ejtették-e és melyik idézte elő a halált; ha pedig több sérülés okozta, hogy ezek közül melyek voltak, v. melyeknek összhatása volt a halálnak oka. V.

Hulladék (IX. k.). A technikában a nyers anyagok feldolgozása alkalmával adódó H. többnyire az illető nyers anyag változatlan része, igy a

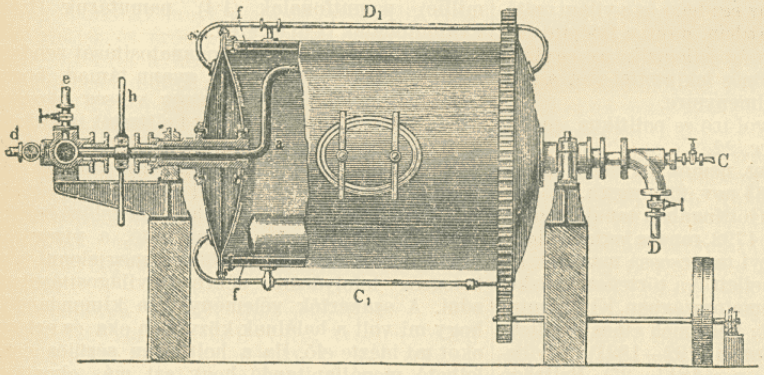
gyaluforgácsok, a fürész- és reszelőhulladékok a fa- és fémiparban; máskor ismét oly anyag, amelyet a hasznos anyagból el kell választani, avagy olyan, amely kémiai processzus útján keletkezik a feldolgozott nyers anyagból. A H. gyakran igen jelentékeny részét teszi a nyers anyagnak. Így p. 100 kg. nyers vasból 70—80 kg. rúdvasat, 100 kg. acéldrótból 60 kg. varrótűt, 100 kg. rúdvasból 45—60 kg. vaspléhet, 1 m³ fából gyakran csak 0·5 m³ furnirt, 100 kg. nyers gyapotból 70—80 kg.

1. ábra. Podewil-féle készülék állati hullák értékesítésére.

pamutot, 100 kg. nyers lenszárból csak 9—15 kg. fonható lent nyerünk. Az ipar arra törekszik, hogy a H.-ot, amennyire lehet, kevesbítse, a kikerülhetetlen H.-ot pedig a lehető legjobban értékesítse.

A H.-ok értékesítése a kultura emelkedésével ugy közgazdasági, mint közegészségügyi tekintetben mind nagyobb fontosságra emelkedik; korunk vívmánya, hogy az árnyékszéktrágya s a szennyvizek nagyobb városok közelében (Berlin, München stb.) trágyázási célokra fordíttatnak, az azelőtt teljesen értéktelen vassalak pedig, Thomassalak-liszt alakjában, mint nagyon kedvelt műtrágya kerül forgalomba, mi által sok érték megmentetik. Közegészségügyi szempontból pedig különösen az *állati hullák* értékesítését kell fontosnak tekintenünk, mely célra az *1. ábrában* bemutatott *Podewil*-féle készülék nagyon alkalmas. Lényeges alkatrésze egy kettős falu dob, mely tengelye körül forgatható s melybe a feldolgozandó hullát a *2. ábrában* látható buvólyuk útján juttatják. A *D* cső segélyével a kettős fenék közé jut a gőz, mely innét D_1 cső útján a fűtőköpenybe *f* ereszthető; az alsó csővel C_1 a köpenyben összegyülemlő sűrített viz kiereszthető. A dob belsejében szabadon mozgó vashenger látható, mely a hullák aprítására szolgál. A dobba egyszerre mintegy 2600 kg. hulla rakható be, melyet a beeresztett gőzzel 160°-ra hevítenek, mi által a hullában foglalt mikroorganizmusok mind tönkre mennek; a gőz hatása s a dob forgatása következtében a hullarészek teljesen szétmállanak, mire az azokból kivált zsiradék az *a* cső segélyével az *e* csapnál kibocsáttatik. A visszamaradt hullarészek aztán teljesen kiszáríttatnak, ami 8—10 órát vesz igénybe, s az így nyert hullapor, mely 5—8% foszforsavat, 7—9% nitrogént és mintegy 1% kálit tartalmaz, nagyon értékes trágya, a nyert zsiradék pedig szappan- s gyertyakészítésre szolgál. 100 súlyrész hullából 30 rész trágyapor és 6 rész zsiradék nyerhető. Ezen készülék több vágóhidnál áll már alkalmazásban. V. ö. *Vogel*, Die Verwertung der städtischen Abfallstoffe (Berlin 1896). H—H.

2. ábra. A Podewil-féle készülék dobja.

Hulladéksó, l. *Só* (XV. k.).

Hullaszállítás (IX. k.). A H.-ra, mely az illető lelkésznél is bejelentendő, általános szabály, hogy annak a legrövidebb útvonalon kell történnie. A szállítás csak az e célra kiállított H.-i levéllel történhetik s a hullával kisérő egyénnek is kell utaznia. A H.-ra nézve fennálló szabályok megszegése az 1879. XL. t.-c. 123. §-a szerint 50 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Az újabb idevágó rendeletek közül az 1895. évi 12,668. és 34,438. sz. belügyminiszteri rendeletek a csontszállítmányokról szólanak s megtiltják embercsontoknak az országba szállítását. Az emberi hullarészek és testválladékok postai szállításáról szól legújabban az 1896. évi 66,838. sz. belügyminiszteri rendelet. V.

Hullóhártya, lásd *Decidua* (V. k.).

Hultzsch, *Jenő*, német orientalista, szül. Drezdában 1857 márc. 29. Klasszika-filologiát és keleti nyelveket, különösen szanszkritot tanult a lipcsei egyetemen. Két izbeni hosszasabb londoni tartózkodás után mint magántanára a keleti nyelveknek, működött a bécsi egyetemen, hol Bühler őt az ind felirattanba bevezette. Ebből az időből származik Baudhajána törvénykönyvének szövegkiadása (Lipcse 1884). Legtöbb cikke az Indian Antiquary hasábjain látott napvilágot. 1884—1885-ig Indiában utazgatott, hat hónapig kéziratokat gyüjtve és feliratokat másolva. 1886. Burgess tanácsára Madrasz kormányzóság epigrafistájává neveztetett ki, egyúttal a szanszkrit vizsgáló tanárságával is megbizatott a madraszi

egyetemen. Szanszkrit és tamil nyelvü feliratgyüjteményének közlését a South Indian Inscriptions (Madrasz 1890) cimü müvében kezdette meg. Kiadja az Epigraphia Indica vállalatot (Kalkutta, 1894—94-ig 5 köt.). Jelenleg mint szabadságolt tanár a Drezda melletti Striesen faluban lakik.

Humann *Károly*, német archeologus, megh. Szmirnában 1896 ápr. 12.

Humbert *Gusztáv Amadeus*, francia jogtudós, megh. Beauzelleben (Haute-Garonne) 1894 szept. 24-én.

Hummel, 1. *Ferdinánd*, német zeneszerző, zongoravirtuóz, szül. Berlinben 1855 szept. 6. Már 9—12. évében atyjával mint hárfavirtuóz tett hangversenykörutakat; a Kullak-féle és a kir. zeneiskolákat később járta. A verisztikus Mascagni-stilusban irt Mara c. és az Ein treuer Schelm c. operákon kivül szinfóniát és apróságokat szerzett; legsikerültebbek a 3 női szólamra irt karénekes regéi: Frau Holle, Hänsel und Grethel; Die Najaden stb.

2. *H. Frigyes*, német festő, szül. Berlinben 1822. Miután Berlinben és Drezdában befejezte tanulmányait, 1858. beutazta déli Franciaországot és Spanyolországot. Eleinte a történeti festészettel foglalkozott, később kizárólag az arcképfestésre adta magát. Arcképeit a jellemzés ereje és előkelő, Holbeinra emlékeztető szinezés teszi becsessé.

3. *H. János Nepomuk* zeneköltőnek 1895. Weimarban emléket állitottak (mintázta Pönninger).

Hummer *Nándortól* újabban megjelent: *A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt* (Budapest 1896).

Humperdinck *Engelbert* (IX. k.) német zeneszerző vezette az ifjuvá serdült *Wagner* Siegfriednek, W. Rikárd egyetlen fiának, zenei nevelését, még pedig a legmagasabb fokig. A Rosmer Ernő Die Königskinder c. drámai regéjéhez irt melodramatikus zenéje csak hangszerkarra szól, de a szinészek szavalása (magasabb vagy mélyebb hanglejtés, valamint az előadás gyorsasága tekintetében) szigoruan elő van szabva, hogy a zenekarral párhuzamosan folyjék. Egyetlen új, nagyobb szabásu műve: Maurische Symphonie. Átdolgozta Aubernak Cheval de bronze c. dalművét és kiadta Bach Sebestyénnek preludiumait és fugáit; ugyszintén Haydnnek Es-dur-szinfóniáját (Frankfurt 1894). 1897 ápr. 12. a budapesti kir. operaházban vezényelte Jancsi és Juliskáját. K—Y.

Humphry-szigetek, l. *Roggeveen-szigettenger* (XIV. k.).

Humusover, Magyarország középkori földrajzában az *Ér* folyó neve, mely Szilágy, Szatmár és Bihar vármegyék területét hasitja és Pocsajnál egyesül a Berettyóval.

Humusznövény a. m. televénynövény, l. *Televénylakó* (XVI. k.).

Hungaria-bolygó, l. *Apró bolygók*.

Hunn mondák. A krónikáinkban fentartott H. részben közösek ugyan a külföldi H.-kal, de részben el is térnek tőlük, s irodalmunkban nagy vita folyt arról, vajjon lehet-e egyáltalán beszélni magyar H.-ról, s a krónikáinkban felhordott mondai anyag csakugyan magyar hagyományokon alapul-e. Újabb iróink közül *Wenzel* Gusztáv szólt először e kérdéshez (Eszmetöredékek a magyar hősmonda történettudományi méltatására, a Regulyalbumban 1850); abból a föltevésből indul ki, hogy a krónikáinkban fentartott mondai anyag tisztán magyar eredetü. *Toldy* Ferenc (Irod.-tört., 1852) egybeállitotta a hunn mondakör tagjait és (Költ. tört., 1854) azt a nézetet nyilvánitotta, hogy krónikásaink a H.-at a nép énekeiből vették, de prózára oldva, s idegen krónikákból, tudós és keresztény felfogással toldották meg. *Ipolyi* Arnold is (Magyar mythologia, 1854) azt tartja, hogy a krónikai anyag törzse magyar elem, melybe azonban idegen elemek is vegyültek. *Thierrynek* magyar fordításban 1864. megjelent munkája megerősitette e mondák alaprészének eredetiségében való hitet. Az első, aki e nézetet a hunn-magyar rokonság kérdésével kapcsolatban kritikai revizió alá vetette, *Hunfalvy* Pál volt (Magyarország ethnographiája, 1876), ki lehetetlenségnek nyilvánitá, hogy a hunnokról nemzeti hagyományaink lehettek volna s hangoztatta, hogy a hunn mondáink német forrásra mutatnak. *Riedl* Frigyes (Budapesti Szemle 27. k. 1881) ugy formulázta e nézetet, hogy a magyar H. csak könyvmonda, krónikásaink anyagukat külföldi krónikákból meritették, részint készen véve át, részint önkényesen kombinálva a német hősmondák hatása alatt. *Marczali* Henrik (Budapesti Szemle 25. 1881. és A magyar történet kútfői, Budapest 1880) szerint a magyar H. alaprésze német eredetü, de járultak hozzá később magyar elemek is, igy a Csaba-monda, melyet «az ősi magyar mítosz egy megbecsülhetetlen töredéke gyanánt kell tisztelnünk». Ezekkel szemben *Gyulai* Pál (Budapesti Szemle 25. és 27. k.) tagadja, hogy a magyar H. csak a német Attila-monda magyarositása, mert a magyar H.-nak mind felfogása, mind költői alapeszméje más, mint a germán mondáké. Könyvmonda el sem terjedhetett volna annyira, mert semmiféle monda nem terjedhet el, ha nem köti magát valamely élő emlékhez, bármily csekély legyen az. Az idegen mondák hatása kétségtelenül meglátszik. *Szász* Károly sem hiszi, hogy latin krónikákból átmehetett volna egy monda a nép tudatába (Világirodalom eposzai, 1882. II.). *Heinrich* Gusztáv (Etzelburg és a magyar hunnmonda, akad. székfoglaló 1882) szerint a magyarok nem ugyan régibb hazájukból, de e földre érkezve, az itt talált népektől, melyek közt fenmaradt a pár száz év előtt élt hatalmas hunn király emléke, bizonnyal ismertek hunn hagyományokat, s krónikásaink egyik forrása bizonnyal a magyar nép ajkán élt hagyományok voltak. Mind e sokféle nézet után legbehatóbban és módszeresebben *Petz Gedeon* (A magyar hunnmonda, Budapest 1885) tette vizsgálat tárgyává a kérdést, s azt az eredményt hozza ki, hogy népünknek *volt* hunnmondája, még pedig már ittléte első idejében; mind a hunn néppel való rokonságának tudatát, mind a hunnokra vonatkozó mondai hagyományokat itt ez országban vette át a hunnok után itt lakó népektől. E mondák krónikairóink korában még éltek. Krónikásaink azonban nem tartották fenn mind, mert ők történetet akartak irni s inkább a történeti forrásokat használták, de ahol forrásaik megszüntek, mindig a mondá-

ból kértek kölcsön adatokat. Ilyen elemek a dunamenti csatákról szóló hagyományok, az utolsó küzdelem helye, Csaba mondája (mitikus maggal), Attila székvárosának helye, a székely-hunn rokonság hite. A H. azon alakja pedig, melyet a krónikásoknál találunk, a következő forrásokból került össze: 1. külföldi tudós krónikákból; 2. a magyar néphagyományokból; 3. az országban élő német eredetű mondákból (Detre, Kriemhild szerepe), melyek egyrésze a magyar mondakincsbe is átment; 4. a krónikások önkényes változtatásaiból és toldásaiból. Néphagyományunkban egykor nem abban a terjedelemben és alakban élt a hunn monda, minőben a krónikákból ismerjük. De ebben az alakban vált újabb epikánk forrásává (Arany). N. L.

Hunnok Svájcban, l. *Svájci hunnok* (XV. k.).

Hunt (ejtsd: hönt), 1. *Alfréd Vilmos*, angol festő, megh. Londonban 1896 máj. 3.

2. *H. János*, angol pap és író, szül. Perthben (Skótország) 1827. Szülővárosának egyetemén végezte tanulmányait, azután a presbiteriánus egyháztól az angol államegyházhoz pártolt és most mint pap Seven Oaks mellett Otfordban él. Lefordította Luther vallásos énekeit (1847), Goethe, Schiller, Bürger verseit (1861). Egyéb művei: Essay on the pantheism (1866), mely Rómában az indexre került; Religious thought in England (2. kiad. 1884); Contemporary essays (1873); Pantheism and christianity (1884). Részt vett az ókatolikus mozgalomban is és Döllinger, Reinkens s Schulte műveit lefordította angolra. — Felesége, *Sheppard Meadows Eliza*, tevékeny részt vett férje törekvésében és nevét különösen The wards of Plotinus c. (1881) a harmadik századból vett történeti regényével tette ismertté.

Hunter (ejtsd: hönt'r) *Archibald*, angol vezérőrnagy, szül. 1856. A katonai pályára lépett s harcolt Egyiptomban (a máhdi ellen) és Dél-Afrikában. 1899. kinevezték Buller főparancsnok táborkari főnökévé a Transzvál elleni háborúban.

Hunter-szigetek, szigetcsoport Tasmania (XV. k.) ÉNy-i csúcsánál, köztük Robins, Three Hummock és Hunter. Mindössze 303 km² a terjedelmük, valamennyi puszta s majdnem lakatlan.

Hunyad (IX. k.) *vármegye* területe a legújabb adatok szerint 6932 km², lakóinak számát (1898) 280,400 lélekre becsülik. A legújabb közigazgatási beosztás szerint van benne 4 rend. tanácsu város, 10 nagy- és 418 kisközség. A szolgabirói járások száma 10, a körjegyzőségeké 80. Puszta, telep és major van 47. A vármegye területén van 4 kórház 224 ágygyal; egész területén működik 43 orvos, 74 okl. bába és 23 gyógyszerész. Van 287·1 km. állami és 497·5 km. törvényhatósági út, utóbbiak közül azonban 39·1 km. kiépítetlen. A vasúti vonalak hossza 220·3 km., miből 180·7 km. állami vasút; a vasúti állomások száma 39. Van 31 posta- és 38 táviróhivatal, továbbá 39 távbeszélő hivatal, ill. állomás. A vármegye területén fennáll 4 bank, 6 takarékpénztár és 9 szövetkezet, összesen 1.245,800 forint tőkével. A tanintézetek száma 410, köztük 1 hittani intézet, 3 gimnázium, 1 reáliskola, 12 különféle szakiskola, 1 tanítóképző intézet, 334 népiskola és 58 kisdedóvó. Ez intézeteket 28,755 tanuló látogatta. TH—V.

Hunyadi *Jánosnak* a fővárosban felállítandó szobrát (a király költségén készülő tiz szobor egyike) *Tóth* István készíti.

Hunyadi-levéltár. Előbb a bajor királyi állami levéltárban, jelenleg a magyar királyi országos levéltárban őriztetik. A levéltár megszerzése végett, mely 584 db. lajstromozott és nagyszámu lajstromozatlan oklevélből állott, már 1877. indultak meg a tárgyalások a magyar nemzeti muzeum részéről, mely kézirat- és levéltárából nagyszámu bajor vonatkozásu kéziratot és oklevelet ajánlott fel a bajor kormánynak. Akkoriban a tárgyalások eredményre nem vezettek, mert a bajor kormány keveselte a felajánlott anyagot. 1888. Thallóczy Lajos újra kezébe vette a tárgyalásokat. A bajor kormány hajlandónak nyilatkozott a cserét eszközölni a magyar nemzeti muzeum említett anyagáért (229 db. kézirat és 266 db. oklevél), továbbá a közös pénzügyminisztérium és a cs. és kir. udvari és állami titkos levéltár bajor anyagáért. 1895. megtörtént a csere, s az 584 db.-ból álló lajstromozott része a H.-nak az országos levéltár tulajdonába ment át, mely viszont a magyar nemzeti muzeumot a saját anyaga egy részének a kettős példányok átengedésével kárpótolta.

Hunyady *László* gróf megh. Budapesten 1898 dec. 30.

Hunziker *Ottó*, svájci történetiró és pedagogus, szül. Hottingenben (Zürich) 1841 aug. 13. A lelkészi pályára lépett, melyen 1867 óta működött is, jelenleg pedig a pedagogia magántanára a zürichi műegyetemen és a Pestalozzianum igazgatója. Munkái: Die Christenverfolgung des Kaisers Diocletianus u. seiner Nachfolger (Lipcse 1868); Pestalozzi u. Fellenberg (Langensalza 1879); Gesch. der schweizer Volksschule (2. kiad. Zürich 1886, 3. köt.); Bilder zur neueren Gesch. der schweizer Volksschule (Zürich 1889). Szerkeszti a Schweizerisches Schul-Archivot és a Pestalozzi-Blätter c. folyóiratokat. Újabb művei: Geschichte der schweizer. Unruhen in der Landschaft Zürich 1794—98. (Zürich 1897) és Gesch. der schweizer gemeinnützigen Gesellschaft (u. o. 1897). M. L.

Hupa, az atabaszkokhoz tartozó indus törzs Észak-Kaliforniában, (1890) 468 emberből állott.

Hurutos szájgyuladás, lásd *Szájbetegségek* (XV. k.).

Hurwitz *Adolf*, német matematikus, szül. Hildesheimban (Hannover) 1859 márc. 26-án. 1882. a göttingai egyetemen magántanárrá, 1884-ben Königsbergben rendkivüli tanárrá lett, 1892. pedig a zürichi műegyetem rendes tanárává. Dolgozatai, melyek a matematika legkülönbözőbb ágaira vonatkoznak, a Mathematische Annalen, Crelle-féle Journal, Acta mathematica és Göttinger Nachrichten-ben jelentek meg.

Húskimérés, l. *Húsmérési jog* (IX. k.).

Húsos növények, l. *Kövér növények* (X. k.).

Hustings (ejtsd: hösztingsz), az angol parlamenti választásokon az az emelvény vagy szószék, melyen a jelöltek megjelennek és elmondják a választókhoz intézett beszédeiket.

Husum, porosz város, (1895) 7470 lak.

Huszár *Károly* báró, idősb, megh. Kolozsváron 1895 aug. 30.

Huszár, 1. *Imre*, műfordító és hirlapiró, szül. Tatán 1838 nov. 2. Miután elvégezte jogi tanulmányait, 1861. Komárom vármegye második, majd első aljegyzőjének választották, de a provizórium beálltával lemondott. 1866. Torontál vármegye törvényszéki ülnöke, 1867. pedig főjegyzője lett. 1869. a zsombolyai, 1872. és 1875. a billéti kerület választotta meg országgyülési képviselőnek. 1880-ban Párisba költözött és ott 1885-ig főleg publicisztikai tevékenységet folytatott. 1886 óta Bécsben lakik, hol a közös belügyminisztérium sajtóosztályában dolgozik. 1853-tól kezdve a legtöbb magyar lapba politikai s tárcacikkeket irt, több újságnak (Pesti Hirlap, Budapest stb.) alapításában vett részt és főmunkatársa vagy szerkesztője is volt. Németből, franciából, angolból, olaszból és oroszból ötvennél több regényt és harmincnál több szinművet fordított magyarra.

2. *H. Vilmos*, iró és tanár, szül. Munkácson 1872 nov. 15. A középiskolát Munkácson kezdte és Ungváron folytatta. A IV. osztályból szegénysége miatt kilépett és egy nyomdába állt be tanulónak. Három évig tanulta a betüszedést, felszabadulása után pedig 2 éven át az Athenaeumban s a Franklin-társulatnál működött mint szedő és korrektor. Öt évi nyomdászkodás után a középiskola öt felsőbb osztályát magánúton végezte, azután bölcsészethallgatónak iratkozott be a budapesti egyetemre, ahol román filologiát, esztetikát és filozofiát hallgatott. Egyetemi tanulmányait a közoktatási minisztérium támogatásával utóbb Párisban folytatta, ahol a Collège de Franceban, a Sorbonneban hallgatott előadásokat. Miután még előbb a minisztérium támogatásával tanulmányutat tett Spanyol- és Olaszországban, visszatért Budapestre és letette a doktori szigorlatot és a tanári vizsgálatot. 1898. helyettes tanárrá nevezték ki az V. ker. főreáliskolához, 1899. ugyanoda rendes tanárrá, azzal a kikötéssel, hogy e minőségben a budapesti műegyetemen a francia irodalomból előadásokat tartson. H. már egyetemi tanuló korában is foglalkozott hirlapirással, melyet máig is folytat. 1897—99. a Nemzet szini kritikusa volt és amellett sűrün irt tárcacikkeket, esztetikai értekezéseket és novellákat a fővárosi napi- és hetilapokba. Tudományos dolgozatok jelentek meg tőle a Philologiai Közlönyben, a Pauer-féle Athenaeumban s a párisi Société Linguistique Mémoires-jaiban (1896). Önálló művei: La litteratura hungara (Madrid 1895, spanyolul és magyarul); Castelar: A művészet, vallás és természet Olaszországban (ford. spanyolból, Budapest 1895); Rousseau és iskolája a regényirodalomban (u. o. 1897); Cervantes: Az elmés nemes don Quijote (átdolgozta és bevezetéssel látta el, u. o. 1900). Szindarabokat és regényeket is fordított spanyolból. H. főleg román filologiával foglalkozik és e lexikonba is ő irta az idevágó cikkeket.

Huszka *Józseftől* újabban megjelent: *Magyar ornamentika* (Budapest 1898); *Tárgyi etnográfiánk östörténeti vonatkozással* (u. o. 1898).

Hutton (ejtsd: höt'n) *Károly*, angol matematikus, szül. Newcastle upon Tyneben 1737 aug. 14-én, megh. Londonban 1823 jan. 27-én. 1772. a hidépitésről irt munkát adott ki, mely munkája által hirnévre tett szert. 1772—1807. a woolwichi katona-akadémiában a mennyiségtant tanította, később pedig az adiscombei angol-keletindiai társaság kollegiumán examinátor volt. A Royal society tagjai közé választotta és ezen akadémiának néhány évig titkára is volt. A tüzérségi és hadmérnöki tudományokban nagy érdemeket szerzett. 1774—76. Maskelynevel együtt megfigyeléseket tett Perthshireben a Shehallien-hegyen, mely megfigyelésekből lett a Föld közepes sűrűsége először meghatározva. Iratai közül említésre méltók: The principles of bridge (New-Castle 1772); Mathematical tables, containing the common hyperbolic and logistic logarithms (London 1785); Elements of conic sections (u. o. 1787); A mathematical and philosophical dictionary (u. o. 1795—96); Course of mathematics (u. o. 1798—1801); An abridgement of the Philosophical Transactions (u. o. 1803—09, 18 köt.); Survey of the Shehallien to ascertain the earth's mean density (u. o.); The point of greatest attraction of a hill (u. o. 1780); On the mean density of the earth (u. o. 1821). H. Á.

Hutyra *Ferencet* 1897 ápr. 2. az állatorvosi akadémia igazgatójává, 1899 jun. 21. az új szervezés következtében u. o. főiskolai igazgatóvá nevezték ki. 1898 máj. 15. megkapta a III. oszt. vaskorona-rendet, 1899 ápr. 2. az egyetemi ny. rendkiv. tanári cimet. Újabban megjelent tőle: *Állatorvosi belgyógyászat* (I. köt.: Fertőző betegségek, Budapest 1894; II. köt.: A vér, az anyagforgalom, az idegrendszer, a mozgatószervek, a lélekzőszervek és a vérkeringési szervek betegségei, u. o. 1896; III. köt.: Az emésztő szervek, a hüsszervek és a bőr betegségei. Mérgezések, u. o. 1898); *A szavatosság az állatkereskedésben* (tekintettel a hazai joggyakorlatra, u. o. 1895).

Hutzler *Sára*, l. *Kainz* (X. k.).

Huxley *Tamás Henrik*, angol természettudós, megh. Londonban 1895 jun. 29.

Huyn *Lujza*, német novellairónő, szül. 1843 nov. 6. Koblenzben, ahol most is tartózkodik. Nagyobbrészt *M. Ludolff* név alatt megjelent elbeszélései a katolikus irányu újabb irodalom jobb termékeihez tartoznak; p.: Erzählungen (1876), Der Talisman (1877), Die Tochter des Spielers (1877), Verschiedene Wege (1879), Beata (1880), Felicitas (1883), Verschollen (1884), Sein letzter Wille (1886), In sturmbewegter Zeit (Bonn 1893), Novellenkranz (3 köt., 1895), Zu spät (1895), Das stille Schloss (1896).

Huysmans (ejtsd: hajzmansz) *Cornelis*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1648., megh. Mechelnben 1727. De Witte Gáspár és D'Arthois Jakab tanítványa, kitünő szinezésü, dekorativ hatásu, többnyire olaszos jellegü tájképeket festett. Gyönyörü tájképi háttere van a mechelni Boldogasszony-templomban levő oltárképének (Krisztus és tanítványai Emmauszban). Képei a legtöbb gyüjteményben találhatók; legjobban van képviselve Augsburgban, Drezdában, Berlinben, Münchenben, Párisban, Londonban, Szt-Pétervárott, Bécsben. — Öcscse, *János*, szül. Antwerpenben 1654., megh. u. o. 1716., az ő tanítványa volt. Képei a brüsszeli muzeumban, a müncheni és stockholmi képtárban vannak.

Hüb. v. *Hübn.*, természetrajzi nevek mellett *Hübner* Jakab (megh. Augsburgban 1826.) nevének rövidítése.

Hübn., l. *Hüb.*

Hüls, község Düsseldorf porosz kerületben, a Rajna és vasút mellett, (1895) 6109 lak., selyem- és bársonyszövéssel, agyagárukészítéssel, ásványvizforrással.

Hülsen *Keresztély*, német filologus, szül. Charlottenburgban 1858 nov. 29. Tanulmányait Berlinben végezte, majd 1882—85. a német archeologiai intézet támogatásával Olaszországban bujárkodott. 1885—87. gimnáziumi tanár volt Berlinben és Grosslichterfeldében, 1887 óta a római német archeologiai intézet második titkára. 1880 óta Henzen W.-val és Rossi G. B.-vel együtt kiadja Róma városának latin föliratait (Corpus inscriptionum Latinarum VI., 2. rész 1882; 3. rész 1886; 4. rész 1894; 5. rész 1895). A Mitteilungen des römischen Instituts és a Bolletino della commissione archeologica comunale c. folyóiratokban megjelent értekezésein kivül önállóan kibocsátott művei: Varronianae doctrinae quaenam in Ovidi fastis vestigia extent (Berlin 1880); Das Septizonium des Septimius Severus (u. o. 1886); Die Alliaschlacht, eine topographische Studie (Lindner P.-vel, Róma 1890); Das Forum Romanorum (u. o. 1893); Formae urbis Romae Antiquae (Kieperttel, Berlin 1896).

Hültl *József* bányász. Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után a selmecbányai bányászati akadémiát hallgatta. 1855. akadémiai tanársegéddé, 1856. helyettes tanárrá, 1858-ban pedig ugyancsak a selmeci bányászati akadémia segédtanárává neveztetett ki. 1859. az üzem terére lépett át, s gyors haladással zúzóművezetővé és gép- s építészeti segédfelügyelővé (1859), zúzóműfelügyelővé (1866), gépészeti felügyelővé (1870) lépett elő. 1873. kir. bányatanácsossá neveztetvén ki, a nagyági m. kir. és társulati aranybányamű vezetésével bizatott meg. 1881. e bányamű igazgatója lett, főbányatanácsosi ranggal; 1888. osztálytanácsosi minőségben a pénzügyminisztérium bányászati osztályának vezetését vette át; ez állását 1889. mint miniszteri tanácsos a selmecbányai m. kir. bányaigazgatóság elnökségével váltotta fel. 1896 ápr. nyugalomba lépett. 1878. megkapta a Ferenc József-rend, 1895. pedig a Lipót-rend lovagkeresztjét. LITSCHAUER L.

Hűtlen elhagyás, a házassági törvény szerint a házasság felbontásának egyik oka s abban áll, ha az egyik házastárs a másikat jogos ok nélkül szándékosan elhagyja és a házassági életközösség visszaállítására fölhivó birói határozatnak igazolatlanul nem tesz eleget. A H.-nak két esete lehetséges: 1. az, melyben a házassági életközösséget megbontó házastárs ismert helyen tartózkodik. Ebben az esetben, ha már hat hónap óta külön él s ezen hat hónap elteltével az életközösség visszaállítására kötelező birói határozatnak nem tett eleget, ami bíróilag megállapítandó, a házasság felbontása kérhető. 2. Ha a házassági közösséget megbontó házastárs egy év óta ismeretlen helyen tartózkodik s az ezen egy év lefolyása után kibocsátható birói hirdetményben foglalt azon felhivásnak, hogy az életközösséget egy év alatt állítsa vissza, nem tett eleget, a házasfél, akit elhagyott, ugyancsak kérheti a házasság felbontását. V.

Hűtőkutató, l. *Pszichrofór* (XIV. k.).

Hüvös *József* (botfai), ügyvéd, a városi villamos vasút vezérigazgatója, szül. Nagy-Kanizsán 1848 aug. 5. A gimnáziumot részben Nagy-Kanizsán, részben Sopronban, az egyetemet Budapesten végezte; az ügyvédi oklevelet 1872. Budapesten nyerte el, ahol 1872. letelepedett. 1887 augusztusig az ügyvédséget gyakorolta; ezen évben a budapesti városi villamos vasút vezérigazgatói állására hivatott meg. Igazgatója a Ferenc József földalatti vasútnak is. 1879 óta tagja a fővárosi törvényhatósági bizottságnak, 1895. királyi tanácsosi címet, 1897. pedig magyar nemességet kapott. PÁRTÉNYI.

Hvanghieng, város Csekiang khinai tartományban, 120,000 lak.

Hvar, l. *Lesina* (XI. k.).

Hvoscsinszkájá *Dmitrijevna Nadjezsda*, orosz írónő, l. *Kresztovszkij* (2., XI. k.).

Hyalos, a görög ὕαλος (üveg) latinos leirása. A belőle képződött szókat, valamint összetételeit l. *Hial* . . . (IX. k.).

Hybbe (IX. k.) község kat. templomában van eltemetve Balassa Bálint báró, kinek nyugvóhelyét Liptó vármegye közönsége s a m. tud. akadémia 1898. emléktáblával jelölte meg.

Hydria, l. *Hidria* (IX. k.).

Hydrocephalus (gör.-lat.) a. m. agyvelővizkór, l. *Agyvelő* (I. k. 206. old.).

Hydromedusae, l. *Hidromeduzák* (IX. k.).

Hydrometra *Fabr.* (állat), a vizen járó poloskák (Hydrodromici) egyik neme, melynek megnyult testü és hosszulábu fajai a mi vizeinken is futkároznak.

Hydropterides (növ.), l. *Vizi harasztok* (XVI. k.).

Hydrotropismus, l. *Vizvonzás*.

Hygros, a görög ὑγρός (nedves) latinos leirása. Összetételeit l. *Higro* . . . (IX. k.).

Hylaea, Braziliának az egyenlitő táján levő erdővidéke.

Hylocomium *Schimp.* (növ.), lombos, kétlaki nagyobb moha. Szára két-kétágu, ága szárnyas levélhez hasonló. A *H. triquetrum* Schimp. levele minden oldalra berzed, széles háromszögletü. Síkon, hegyi erdőkben gyakori. Puhasága és rugalmassága kedvéért párnázásra, üveg- és porcellánáruk elpakolására, ablak közé stb. használják. Ez a legkedveltebb moha, melyet koszoruba kötnek. Hazánkban még hat más faja is terem. BORB.

Hymenodyction *Wall.* (növ., a. m. hártyaháló), a khinafanemüek génusza hat fajjal Ázsia és Afrika tropusi részein. A *H. Horsfieldii* Miq. keletindiai fa (blend-reng), fája a mahagonifához hasonlit s mint butorfát nagyra becsülik. Kérge a rokon fajokéval együtt olyan keserü s erőltetőizü, mint a kinakéreg; Kelet-Indiában e helyett orvosságnak használatos. BORB.

Hymenolichenes (növ.), l. *Zuzmók* (XVI. k.).

Hymettos, l. *Himettosz* (IX. k.).

Hymnos, l. *Himnus* (IX. k.).

Hypata, az ókorban az aenianok fővárosa az Oeta hegy alján, egy időben az etoliai szövetség-

gyülés székhelye, most *Neopatra* vagy *Hypati* város Ftiotisz és Fókisz görög kerületben, (1889) 1891 lak., meleg kénes forrással s ókori romokkal.

Hyperaemia, l. *Bővérüség* (III. k.).

Hyperbolos, hirhedett athéni demagóg, akit a görög komikusok, de különösen Aristophanes kedvteléssel használtak céltáblául. Alacsony eredetből származván, ügyes kereskedelmi üzérkedéssel (mécsesekkel kereskedett) gazdag emberré küzdötte fel magát, akkor Kleon példáján indulva, minden nagy embert lerántott, s igy csakhamar kedveltje lett a nagy tömegnek, melynek hizelgett. Befolyása egyre nőtt. Megválasztották fővezérnek és az amfiktionok gyülésére hieromnemonnak (l. o.) őt küldötték ki. De ekkor aztán kitünt hasznavehetetlensége, melyhez egyre növekvő dölyf járult. Midőn 417. kenyértörésre került a pártharc Nikias és Alkibiades közt, H. annyira sértegette mindkettőt, hogy a pártok kibékültek és H.-t számüzték. 411. aztán meg is gyilkolták Szamoszban. L. M.

Hyrare (állat), l. *Galictis.*

Hysterophyta, l. *Hiszterofiták* (IX. k.).

I.

Ialemos, Apollon és Kalliope muzsa fia, Hymennek testvére és föltalálója a róla elnevezett panaszdaloknak.

Iamos, az Iamidák papi családjának (madárjósok) törzsatyja Olimpiában, Apollon és Euadne (Poseidon leánya) fia.

Iapodok, l. *Japyges* (IX. k.).

Iapygia, l. *Japigia* (IX. k.).

Iatros (a görög ἰατρός a. m. gyógyító szóból) az athéni Aristomachos orvos mellékneve. A szó összetételeit l. *Jatro ...* (IX. k.).

Ibabao, sziget, l. *Samar* (XIV. k.).

Ibadan, kereskedelmi hely Joruba nyugatafrikai tartományban (Felső-Guinea), Abeokutától északra 53 km.-nyi távolságban, 100,000 jórészt mohammedán lak. Több faluból áll, melyeknek külön-külön közigazgatásuk van, bár közös fallal vannak körülvéve.

Ibea (ejtsd: ájbie), az angolok brit Kelet-Afrikát jelölik e szóval, mely *Imperial British East-Africa* kezdőbetüiből van csinálva.

Ibericum Mare, a Földközi-tenger legnyugatibb részének latin neve.

Ibi, az angol Niger-társaság fő kereskedelmi állomása a középső Binue partján, Adamaua Ny-i határán.

Ibicui (ejtsd: —kui), falu Paraguajban, a D. sz. 26° 1′ alatt, a Sierra Tatuqua tövénél, Villaricatól délnyugatra. Közelében 74—100%-nyi fémtartalmu vasbányák és Lopez alapitotta vaskohók vannak.

Ibn Esra, l. *Aben Ezrâ* (I. k.).

Ibo (Varibo), a keletafrikai portugál birtokokhoz tartozó kis sziget a Delgado-fok és Mozambik közt, mintegy középen. A Kelet-Afrikát meglátogató hajók mind fölkeresik.

Ibolyka, név, l. *Magyar személynevek.*

Ibolyka, álnév, l. *Harmath* Lujza.

Ibsen *Szigurd,* norvég politikus, *I. Henrik* (IX. k.) fia, szül. Kristianiában 1859 dec. 23-án. 6 éves korától szüleivel külföldön tartózkodott s Münchenben és Rómában végezte jogi tanulmányait. Doktor-diplomával tért vissza 1884. hazájába, hol négy évig a svéd-norvég külügyminisztérium szolgálatában állott, 1889 óta azonban Kristianiában mint politikus szóval és tettel a norvég nemzeti propagandának egyik előharcosaként működik. Az egyetemen is tartott politikai és szociális kérdésekről előadásokat. 1898 óta a Ringeren ultraradikális lap szerkesztője, amelyben a saját és apósának, a hires Björnsonnak elveit juttatja kifejezésre. Politikai röpiratai közül említendők: Unionen (Kristiania 1891) és Maend og magter (u. o. 1894). M. L.

Ibycter crotophagus *M. Wied* (állat), l. *Csimango.*

Ichoa, Magyarország középkori vizrajzában a. m. az *Ikva* (IX. k.).

Ichthyologia, l. *Ichtiologia* (IX. k.).

Icsóglan v. *izoglan,* jelentette a török hódoltság idejében az apródot, házi inast. Többnyire a nem mohammedán szüléktől elrabolt gyermekek és ifjak neve is volt, akiket a szultán udvarában állami hivatalokra és udvari szolgálatokra neveltek fel. Az egykoru magyar iratokban *izoglan,* Mikesnél *isoglan* névvel fordul elő. K—C.

Idaho (IX. k.). 1894. a bányászat 90,000 uncia aranyat (1·8 millió dollár), 3·9 millió uncia ezüstöt (2·3 millió dollár) és 54 millió font ólmot termelt. Az aratás eredménye volt 1·5 millió bushel búza, 0·7 millió bushel zab, 0·6 millió bushel burgonya. A juhok száma (1894) 779,000 db., a szarvasmarháké 460,000 és a lovaké 144,000. 1893-ban Moscowban állami egyetemet állitottak föl.

Idegenforgalom. A nemzetek világsokadalmában, mint minden téren, ugy az «idegenfogás» tekintetében is verseny fejlődött ki, hogy az egyes országok egymás faji és helyrajzi különlegességeit, ipari és szellemi életjelenségeit, turistasági, illetve közlekedési vívmányait, nemkülönben szórakoztató és gyógyító intézményeit az idegenség odavonzásával túllicitálni igyekezzenek. Igy váltak Hamburg a világkereskedelem, Lipcse a világkönyvpiac és prémvásár, München a sörfőzés, Bécs és Drezda a zenei élet, Meiningen a drámai színészet, továbbá Olaszország a művészetek és Svájc a turistaság kiemelkedő gócpontjává. Wö-

virshofent a gyógyulás, Lourdes-ot és Mária-Cellt a vallásosság, Monte-Carlót a játékszenvedély vonzó ereje ragadták ki a homályból és tették látogatottá.

Az I. fokozására irányuló minden eddigi törekvések azt a kettős célt szolgálják, hogy az idegen utasokat valamely országba édesgessék, illetve az átutazókat megállásra késztessék, továbbá az idegenekre nézve az ott tartózkodást olyan kellemessé tegyék, hogy az időzés lehetőleg hosszura nyuljék, az utas minél több pénzt hagyjon ott, jó emlékkel távozzék és szívesen térjen ismét vissza.

Berlinben 1897-ben 517,000 idegen fordult meg (1884-ben 268,000), ami 13 év alatt 93% szaporulatnak felel meg, miért is e tekintetben első helyen áll: *Párisban* 890,000, *Bécsben* 364,000, vagyis 1888 óta a francia fővárosban $8^1/_2$, a németben $4^1/_2$, az osztrákban pedig 3 millió idegen járt összesen. Az u. n. idegenforgalmi indusztria, illetve *vendégipar* tiz millió éjjeli szállást igénybe vevő 2.300,000 utas után az átlagos tartózkodási időt napi 12 frankjával számítva *Svájcnak* évi 120 millió frankot hajt. Ezzel szemben *Tirol* 100,000, *Budapest* alig 150,000-nyi idegenforgalmat mutat, utóbbinál ez is 65% bel- és 35% külföldi között oszlik meg. *Svájc* óriási látogatottságára nézve közel 100,000 ágyat lehet alapul venni, melyet 1897-ben 34% német, 16% angol, 8% amerikai, 12% francia, 12% más nemzetiségü és csak 18% svájci polgár vett igénybe. 1898. *Svájc* alpesi szorosait 160,000 utas kereste fel és ennek révén az alpesi postajáratok személyforgalmi összes bevétele a 900,000 frankot jóval túlhaladta.

Az I. emelése ma már egyik legfontosabb fejezete a helyes közgazdasági politikának, melyet oly távol eső, de sajátos földrajzi konfigurációval biró országok, mint *Norvégia* és *Egyiptom* szintén felismertek és melegen ápolnak. Hiszen csak az amerikai I. (amerikai becslés szerint) évi 75 millió dollárt jövedelmez Európának. A helyes reklámozás mellett egy nagyszabásu és európai szempontokat felölelő magyar vasúti politika, továbbá a mi utazó közönségünkre háramló előnyök, városaink nemzetiesebb karaktere és saját hazai turistaforgalmunk mintegy házilag leendő előmozditása, valamint egy a külföld számára idegen nyelven szerkesztendő idegenforgalmi folyóirat mind arra hivatvák, hogy a külföldi körutasok jövőben magyar vidékeket is válaszszanak kéjutazásuk végcéljává. Természetes dolog, hogy a történelmi emlékek vagy tájszépségek vonzó ereje, az utazási kedv és a jól megválasztott reklám kölcsönhatásának minél messzebbmenő kiaknázásából állapithatja meg a statisztika az I. áldásainak biztos fokmérőjét. V. ö. Erdély (1899, 5—7. sz.).

Idegenyv, l. *Kötőszövet* (X. k.).

Ideghártya gyuladása, l. *Retinitisz.*

Ideghártya leválása (ablatio retinae), l. *Szemhártyaleválás* (XV. k.).

Idézés (IX. k.). A büntető perrendtartás egyik alaptétele az, hogy senkit meghallgatása nélkül felelősségre vonni nem lehet. A terheltet megjelenésre rendszerint pecséttel lezárt *idézőlevéllel* szólítják fel. Ennek kellékei: *a)* az idéző és megidézett neve; *b)* a kihallgatás helye és ideje; *c)* a meg nem jelenés következményei (elővezetés); *d)* a bűncselekmény megjelölése, de csak akkor, ha a vizsgálat vagy főtárgyalás már elrendeltetett; *e)* annak megemlítése, hogy a megidézett mint terhelt fog kihallgattatni; *f)* hivatalos pecsét és aláirás. Katona, csendőr, pénzügyőr, ha a késedelem veszélylyel nem jár, felettes hatósága útján, más közérdeket szolgáló alkalmazott, a feljebbvaló egyidejü értesítése mellett közvetlenül idézendő. Ha a szabályszerüen idézett terhelt meg nem jelen és elmaradását figyelemre méltó okkal ki nem menti, *elővezető parancsot* kell kiadni. Kivételesen idézés helyett adandó ki az elővezető parancs, ha az előzetes letartóztatásra törvényes ok forog fenn. V.

Idimus, l. *Szvilajinoc.*

Idjebu, l. *Jebu.*

Idő, *egységes*, l. *Zónaidő* (XVI. k.).

Időjárás, meteorologiai havi folyóirat, a m. kir. meteorologiai intézet tisztviselőkarának közreműködésével és az intézet támogatásával szerkeszti és kiadja *Héjas* Endre meteorologiai intézeti adjunktus, megindult 1897. Az egyetlen magyar nyelvü meteorologiai szaklap; célja szakismeretek terjesztése által az érdeklődést a meteorologiai tudomány iránt szélesebb körökben felkelteni. RÓNA.

Időszaki forrás, l. *Forrás* (VII. k. 383.) és *Gejzir* (VII. k.).

Időszakos mozgás, bizonyos növénynek az a sajátsága, hogy a napnak különböző idejében mozgást végez (l. *Desmodium*), v. tagjainak állását változtatja. Ilyen sok hüvelyes növény és sósdi faj *fölberzedése* és *lelankadása*. Ágas levelöknek közös nyele v. levélkéi éjszaka lelankadnak, a levélkék összecsapódnak. A *Hemerocallis* virága este rendszerint behúzódik, reggelre újra kinyilik. A *Calendula pluvialis* virágfészke esős v. felhős időben zárva marad. BORB.

Időverseny, l. *Time race* (XVI. k.).

Idria columnaris (növ.), l. *Fouqueria.*

Iffezheim, falu Baden nagyhercegség rastatti j.-ban, a Rajna közelében, (1895) 1749 lak. Az itt tartott nagy őszi lóversenyek kedvéért 1895 óta I. és Baden meg Oos közt vasúti összeköttetést létesitettek.

Igali *Svetozár*, gazdasági iró, szül. Somberekben (Baranya) 1859 ápr. 13. A reáliskolákat Pécsen, Temesváron s Nagyváradon végezte. 1878. a József-müegyetemre iratkozott be, de egy év mulva Magyar-Óvárt a gazdasági akadémia hallgatására ment s ott 1881. gazdasági akadémiai oklevelet nyert. Ezután a dunaszekcsői báró Bésán-féle uradalomban vállalt gazdasági segédi állást. Két évi szolgálat után a grignoni (Seine-et-Oise), majd a montpellieri francia gazdasági tanintézetek hallgatójának iratkozott be s ott vizsgát is tett. Visszatérve a székelyhidi gróf Stubenberg-, majd a dolnji-miholjáci Majláth-féle uradalmakban vállalt gazdatiszti állást s viselte azt hét éven keresztül. Ekkor a Dapsy László-féle Magyar Föld-be irt köz- és mezőgazdasági cikkeket. 1892-ben a Gazdasági Lapok szerkesztését s 1895 márc. *A Kert* szerkesztőségét vette át.

Ugyanakkor átvette a Porzsolt Kálmán szerkesztésében megjelent Fővárosi Lapok mezőgazdasági rovatának vezetését is. 1898. a Köztelek s a Hazánk belmunkatársa lett. 1894. alapította Ordódy Vilmos s Lajossal a *Szőllőszeti Lapokat*. Az I. orsz. mezőgazdasági szegedi kiállítás rendezésében 1899. tevékeny részt vett és ott a kertészeti csoport biztosa volt. Gazdasági szak- s a kerékpársportot érdeklő cikkei, tárcái a saját és *Jankó Szilárd* s *Pascalon* név alatt jelentek meg a Földmívelési Érdekeinkben, Herkulesben, Egyetértésben, Magyar Gazdák Lapjában s a Borászati Lapokban. Önálló munkái: *Montpelliertől Budapestig velocipéden* (Budapest 1885, Herkules-könyvtár V.); *Budapesttől Belgrádig velocipéden* (Thomas Stevens az Outing Illustrated Magazine tudósítója társaságában (u. o. 1886).

Igazító vas, l. *Cserzővargaság* (IV. k. 694.).

Igazi vörös (rocellin). Az u. n. azo-vegyületek csoportjába tartozó kátrányfesték, amelyet az orseille és cochenille nevü festékek pótszeréül használnak.

Igazolás (IX. k.). A büntető perrendtartás az I.-t a felek és az eljárás érdekében felvette ugyan, de rendelkezéseiben arra törekszik, hogy az I.-sal elkövethető visszaéléseket megnehezitse. I.-sal az a fél és az a sértett élhet, aki valamely határidőt vagy határnapot a maga vagy képviselője hibáján kivül tudomás hiánya vagy más elháríthatatlan akadály miatt elmulasztott, amennyiben a törvény az I.-t ki nem zárja s a mulasztás az ügy elintézésére lényeges befolyással volt. Az I.-ra irányuló kérelmet az akadály megszünte után legkésőbben 8 nap alatt ama bíróságnál kell jegyzőkönyvbe mondani, vagy irásban benyujtani, melynél a határnap el volt mulasztva, illetőleg melynél az elmulasztott cselekmény teljesitendő lett volna. A kérelem felett az a bíróság határoz, mely az elmulasztott cselekmények kellő időben való teljesítése esetén az ügy érdemében eljárt volna. A kir. itélő tábla előtt tartott felebbviteli főtárgyalás határnapjának elmulasztása miatt I.-nak nincs helye. v.

Igazságügyi Közlöny, a m. kir. igazságügyminisztérium hivatalos lapja, mely közli az igazságügyminiszteri rendeleteket, teljes ülési döntvényeket, kir. itélőtáblai határozattárakba felvett határozatokat, az igazságügyi személyi hireket és pályázatokat. Az I.-t, mely 1892 jan. 1. óta jelenik meg, kezdettől fogva *Töry* Gusztáv miniszteri tanácsos szerkeszti. v.

Igazságügyi orvosi tanács (IX. k.). Az I. hatáskörét illetőleg 1897. az a változás történt, hogy az igazságügyminiszternek 10,496. sz. a. kiadott rendelete szerint a honvédkerületi és csendőrbíróságok is igénybe vehetik véleményeiket. v.

Igel, falu a trieri porosz kerületben, a Mosel folyó mellett, (1895) 458 lak. Mellette van az *igeli oszlop*, a Secundinusok családjának $21^1/_2$ m. magas, vöröses homokkőből épült és sok domborművel díszített ó-római siremléke, a legszebb római emlék az Alpokon innen.

Igénybevétel. Szilárdságtani műszó, jelenti azt a belső feszültséget, illetve annak a mértékét, amely valamely szerkezet (híd-, gép-, épület-szerkezet) bizonyos alkotó részében az illető szerkezetre működő külső erők hatása következtében egy bizonyos pillanatban keletkezik. Az I., a szerint, amint a külső erők különbözőképen támadják meg az igénybe vett szerkezeti részt, szintén különféle lehet (l. *Szilárdság*, XV. k.). Van e szerint az *általános* vagy *visszaható* szilárdságnak megfelelően *húzási* és *nyomási* I., továbbá a *torziós* és *nyirási* szilárdságnak megfelelően *csavarási* és *nyirási* I. *Hajlítás* (relativ szilárdság) esetében a tartó keresztmetszetének egy részében *húzási*, más részében *nyomási I.* keletkezik. Kombinált esetekben ugyanazon keresztmetszetben mindegyik I. fölléphet. Mindezen esetekben az igénybe vett alkotórész atomjaia külső erők megnyujtó, összenyomó, elnyiró stb. törekvései ellen bizonyos, az ő anyaguk természetének megfelelő ellentállást fejtenek ki. Ezen ellentállás bizonyos esetben való nagyságának, vagyis az illető alkotórész ezen esetben való I.-ének *mértékéül* a belső erőnek a szerkezetrész keresztmetszete egységére jutó mennyisége szolgál. Igy szoktuk mondani p., hogy egy bizonyos esetben valamely vastartónak I.-e a tartó keresztmetszetének minden cm^2-re 900 kg., ami annyit jelent, hogy az illető vastartóra rakott súlyok (vagy reá ható egyéb külső erők) következtében e pillanatban a tartónak illető keresztmetszetében annyiszor 900 kg. belső erő (feszültség) keletkezik, ahány négyszög cm.-t tesz a tartó keresztmetszetének területe. Ha a külső erők által okozott hatás nagyobb, mint amekkorát az ekként igénybe vett alkotórész keresztmetszetének nagyságánál és anyagának természeténél fogva elbir, akkor tényleg bekövetkezik első sorban az illető alkotó rész állandó alakváltozása, majd annak *elszakadása*, *összenyomatása*, *eltörése*, *elnyirása* stb., a szerint, amint az illető alkotórész húzásra, nyomásra, hajlításra, nyirásra stb. volt igénybe véve.

A szerkezetek alkotórészeit oly erősre kell tehát készíteni, hogy azok ilyen eshetőség ellen kellőleg biztosítva legyenek. Ehhez képest nem engedhető meg, hogy valamely szerkezet alkotórészben oly nagy I. keletkezzék, amelynél az illető rész elszakadása, összenyomatása, eltörése stb. bekövetkezik; hanem ennek az I.-nek csak egy bizonyos hányadrésze. A hányadrésze ez a *megengedett I.* annak, amelynél a szakadás, összenyomatás, törés stb. bekövetkezik, *annyiszoros biztosságra* van az illető tartórész szerkesztve. Igy, föltéve, hogy valamely vasszerkezeti rész elszakadása cm^2-ként 3600 kg. I.-nél következnék be, s e szerkezeti részben *négyszeres biztosságot* akarunk biztosítani, akkor e szerkezeti részben cm^2-ként 900 kg. lesz a *megengedhető legnagyobb I.*, ami által egyszersmind adott keresztmetszet mellett bizonyos határ van szabva az ezen szerkezeti részre ható külső erők nagyságának (p. a szerkezeti rész megterheltetésének) is; viszont azonban adott terhelés mellett a keresztszelvény nagyságát kell e körülményre tekintettel megállapitani.

A *megengedett legnagyobb I.* különböző anyagoknál az anyag természetéhez képest igen különböző értéket mutat. Igy az épületek alapjául szolgáló földnek, annak minősége szerint cm^2-ként

2—5 kg. nyomásra való I.-ét szokták megengedni, a jó téglafal megengedett I.-e cm²-ként 7—12 kg.; műköveké 12 kg., faragott köveké 20—75 kg., tölgyfáé húzásra 100, nyomásra 80 kg., öntött vasé nyomásra 500 kg., hegesztett v. folyasztott vasé 600—1000 kg. ugy húzásra, mint nyomásra, vasdróté (húzásra) 1200 kg., acéldróté (húzásra) 2500—3500 kg. BUDAY BÉLA.

Igilium, sziget, l. *Giglio* (VIII. k.).

Iglau (IX. k.) morvaországi város 1899. ülte meg fennállásának 1100-ik évfordulóját s egyúttal az ottani lövész-egyesületnek 400 éves fennállását.

Iglesias *Ráfáel,* l. *Costa-Rica* (tört.).

Igló, város (IX. k.). 1899 szept. fa-faragászati szakiskola nyilt meg; a kassa—oderbergi vasúttársulat pedig alumneumot nyitott munkásgyermekek számára. V. ö. *Illésy* János, Igló kir. korona- és bányaváros levéltára (Igló 1899.).

Ignis sacer (lat. a. m. szent tűz) v. *Ignis st. Antonii* (szt. Antal tüze), anyarozstartalmu eledelek élvezete után keletkező krónikus betegség középkori neve. L. *Anyarozs* (I. k.).

Ignjatovics *Jakab,* szerb regényiró, szül. Szent-Endrén 1824. Tanult Vácon és Pesten, hol jogot végzett. Első költeménye 1838. jelent meg. 1849. Szerbiában volt, azután Párisba ment, belépett az idegenek legiójába és Algeriában harcolt, azután nagy utazásokat tett s 1854. visszatért Magyarországba, hol két éven át a Matica Srpska folyóiratát a Letopist szerkesztette. 1861. és 1864-ben magyar országgyülési képviselő volt, azután Dáljába vonult, hol tuskulánumában kizárólag az irodalomnak élt. Regényei közül kiválóbbak: Brankovics György (1859); Manzor és Dsemila (1860); Ljuba Csekmegyics (1862); Čudan svet (Csodás világ, 1868); Krv za rod (Vér a fajért); Hervadt levél (1878); Večiti mladoženja (1885); Knez u kupatilu (1885). Két politikai röpiratot is irt: Ein christliches Wort über die Lösung der orientalischen Frage (Pest 1855) és ugyane tárgyban O istočnom pitanju (A keleti kérdésről, 1875).

Ignoratio elenchi, l. *Bizonyítás* (III. köt. 342. old.).

Igrec, l. *Igricek* (IX. k.) és *Lantosok* (XI. k.)

Iguanidae (állat), a vastagnyelvü gyíkok alrendjébe tartozó gyíkcsalád, melynek fajai kivétel nélkül a forró övet lakják. Ide tartozik a keletindiai és délamerikai *leguan* (Iguana Laur.); a *repülő gyíksárkány* (Basiliscus Laur.), melynek hazája Gujana. D. J.

Iguassu (Iguaçu), 1300 km. hosszu mellékfolyója a Paranának Braziliában. A Serra do Mareban ered; számos sellője és vizesése miatt nem hajózható.

IHVH, l. *Adónáj* (I. k.).

Ikonotípia (gör. a. m. képnyomat), a mannheimi *Hentschel* J.-től föltalált eljárás könyvnyomdai alnyomatlemezek előállítására s a klisék meg nagyobb betük készítésére, mindenféle maratásnak, vésésnek stb. elkerülésével. Az I.-hoz szükséges anyagok előállítása azonban még a föltaláló titka.

Ikos, l. *Halonezosz* (VIII. k.).

Ikrek (Gemini), 1. az állatöv 3-ik jegye. — 2. Csillagkép 6 ó.—8 ó. 20 p. rektaszcenzió és 14°—36° északi deklináció között; 54 szabad szemmel látható csillag. Két első (másodrendü) főcsillaga a Castor és Pollux, előbbi az ég egyik legszebb, jó távcsővel nappal is szétválasztható kettős csillaga. R-Geminorum hetedrendü érdekes változó csillaga az I.-nek, ugyanazon spektrummal bir, mint az új csillagok. A csillagzat a Dioskurokat örökíti meg; midőn Castor a harcban elesett, az atyjától Zeustól halhatatlanságot öröklött testvére, Pollux, halhatatlanságának jelével megajándékozá, ugy hogy közösen fél napot a sirban, fél napot az Olimpuson töltenek (kelet és nyugvás). KÖV.

Ilefeld másként *Ilfeld* (l. o., IX. k.).

Ileum, l. *Bél* (III. k.).

Ilford (Great I.), város Essex angol grófságban, Londontól ÉK-re 11 km.-nyire, (1891) 10,913 lak.

Ilg *Albert,* osztrák müvtörténeti iró, megh. Bécsben 1896 nov. 29.

Ilhavo, spanyol város, (1890) 10,762 lak.

Ilhéos (ejtsd: iljéosz, *São Jorgé dos I.*), kikötőváros Bahia braziliai államban, a Cacheiora folyó torkolatánál, 3000 lak. Az 1530. alapított város a jezsuiták uralma idején gyorsan fölvirágzott, de amikor a hollandusok elűzték a jezsuitákat, hanyatlásnak indult. Csak újabban, miután gyapotot, rizst, kávét, cukrot termelő telep alakult meg, kezd ismét emelkedni.

Ilidse, l. *Coury-les-Bains.*

Ilik (török) a. m. első. I. vagy *Ellák* volt Attila legidősb fia.

Illano, néptörzs, l. *Ilánun* (IX. k.).

Illawarra, Uj-Dél-Walesnek természeti szépségekben gazdag és termékeny vidéke, Sydneytől D-re, (1891) 12,660 lak. Benne van a gyönyörü környékü, 14 km. hosszu és 5 km. széles I.-tó, a melyet csatorna köt össze a tengerrel. A vidék főhelyei: Wollongong és Kiama.

Ille-et-Vilaine, francia département, (1896) 622,039 lak. 1897-iki termés 1.875,000 hl. búza, 136,000 hl. rozs, 570 000 hl. árpa, 1.404,000 hl. zab, 1.002,964 hl. gyümölcsbor.

Illés, 1. *Aladártól* újabban megjelent: *A középkor vasművessége* (I. rész: Román stilus, Budapest 1896, 2. kiad. 1898); *A reneszánsz korszakának vasművessége* (u. o. 1897); *A XVII—XIX. század vasművessége* (u. o. 1897).

2. *I. József,* jogtörténetiró, szül. Huszton (Máramaros) 1871 nov. 10. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Doktorrá avatása után (1894) az egyetem ajánlatára a vallás- és közoktatásügyi miniszter ösztöndijjal külföldi tanulmányútra küldte ki, hogy a jogtörténet tudománykörében magát tovább képezze. Külföldi tanulmányait 1894—95. a berlini, lipcsei és párisi egyetemeken és Londonban folytatta. Visszatérve az igazságügyminisztériumhoz fogalmazónak nevezték ki és a magyar általános polgári törvénykönyv szerkesztő bizottságának segédtagja lett. Önálló nagyobb munkája: *Az újkori alkotmányfejlődés elemei; A XV. sz. második fele és a XVI. sz.* (egyet. európai jogtörténeti tanulmány, Budapest 1898); *Az Anjou-kori társadalom és az adózás* (u. o. 1900). Kisebb értekezései: *Az ethnologiai comparativ módszer és a jogtörténet* (Jogt. Közl. 1895, 11., 21., 27. old.); *Jogtörténeti irányok* (u. o. 1896); *Az istenitéletekről* (1899). v.

3. *I. Károly*, Erdély Sándor volt igazságügyminiszter megbízásából 1898. elkészítette a büntető törvény novellájának tervezetét. A büntető törvénykönyv magyarázata c. műve 1895. második kiadásban jelent meg. Balogh Jenő és Vargha Ferenccel együtt megírta a büntető perrendtartás magyarázatát (4 kötet) és részt vett e törvény életbeléptetési munkálataiban is. 1895 óta a m. tud. akadémia lev. tagja. v.

4. *I. Sándor* (Edvi), államvasúti tisztviselő, *I. László* (IX. k.) orvosdoktor fia, szül. Jászberényben 1859. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, hol gyógyszerészi oklevelet nyert, majd közgazdasági és nyelvészeti tanulmányokkal foglalkozott. Jászberényben 1883—84. a Jászkürt című hetilapot szerkesztette, melyben főleg az iparfejlesztés és ipari szakoktatás érdekében szállt síkra. Ez időben fordította le a nemzeti színház részére Poole J. Stilton Timót és a népszínház részére Mathews Ch. Furcsa atyafiság c. angol vígjátékát. 1884. Budapesten telepedett le s azóta a m. kir. államvasutak kereskedelmi osztályában a gyakorlati közgazdaság terén működik. *A magyar kir. államvasutak és az üzemükben levő helyi érdekü vasutak áruforgalmi viszonyai, kereskedelmi monográfia* (1896, 2 köt.) c. munkáját a kiállítási jury kitüntetésben részesítette. Kisebb dolgozatai a napilapok közgazdasági rovatában s a *Vasuti Szemlében* jelennek meg.

Illeték (IX. k.), a peres eljárásban lerovandó bélyegekre és illetékekre vonatkozólag érvényes törvényeket az 1894. XXVI. t.-c. módosította és kiegészítette. Jelzálogos kölcsönkövetelések bizonyos átruházásánál adandó bélyeg- és illetékkedvezményekről az 1895. L. t.-c. intézkedik.

Bélyegek, jogilletékek és díjak címén a magyar állam bevételei voltak:

1891—95-ig átlag évenként	...	34.817,000 frt.
1896-ban tényleg	... ...	38.313,000 «
1897-ben «	... ...	39.283,000 «

Illetőség, valamely község kötelékébe való tartozás, l. *Község* (XI. k. 23. old.).

Illinois É.-amerikai egyesült állam lakóinak számát (1895) 4·5 millióra becsülték. Újabban az évi aratás eredménye: 160 millió bushel kukorica (50 millió dollár értékben), 83 millió bushel zab (22 millió dollár), 15 millió bushel búza (8 millió dollár), 1·7 millió bushel rozs, 2 millió font dohány, 8 millió bushel burgonya. 1894. az állatállomány volt 1·3 millió ló, 1 millió fejős tehén, 1·6 millió egyéb szarvasmarha, 3·4 millió sertés és 1 millió juh. A bányászat szolgáltatott 17·1 millió t. szenet, 29,000 t. cinket. Az elnökválasztásnál az állam szavazatainak számát 24-re és a kongresszusi képviselőkét 22-re emelték.

Illkirch-Grafenstaden, alsó-elzászi falu, (1895) 5549 lak.

Illuminata, l. *Miniatur* (XII. k.).

Illustrated London News, angol képes hetilap, melyet 1842. alapított Ingram Herbert nyomdász. 1860. az alapító fiai, Vilmos és Károly tulajdonába jutott. A lap művészeti munkatársai közt voltak sir John Gilbert, Millet, Herkomer, Fildes stb. Szenzációs események alkalmával körülbelül 150,000 példányban szokott megjelenni.

Illustrierte Zeitung, a legrégibb német illusztrált hetilap, melyet 1843. alapított Weber J. Az I. nagy hatással volt a német fametszetek művészeti reprodukálásának fejlesztésére. Legjobb képei 1879-től fogva évenként összegyűjtve is megjelennek Meisterwerke der Holzschneidekunst címmel.

Ilmarinen, finn istenség. A finnek nemzeti éposza, a Kalevala, számtalanszor említi ezekkel a jelzőkkel: főkovács, fővasverő mindétiglen. Ez a foglalkozás azonban csak újabb időben tapadt I. nevéhez. Agricola, aki először sorolja fel a finn istenek neveit, még nem ismeri mint kovácsot. Szerinte I. a nyugoti finnek istene, a béke és az időjárás szerzője és az utazók gyámolítója. Tökéletesen azonos vele névszerint a lapp *Ilmarače* vagy *Ilmaris*, amely kétségkivül a finnből mint kölcsön került a lapp nyelvbe. Pontosan megfelel neki továbbá mind a szótőt, mind pedig a képzőt tekintve, a votják *Inmar*, amely név ott már a keresztény vagy mohammedán értelemben vett felsőbb istenséget jelenti. A zürjéneknél *Jem* (eredetibb alakjában *Jevm*) szintén azonos vele. Munkácsi Bernát szerint a szó töve és a benne rejlő mitoszi képzet van meg a magyar *ember* szóban is, mely eredetileg összetett szó és a. m. a levegő fia. Ehhez a származtatáshoz azonban több okból szó fér. Az a körülmény, hogy a finn-ugor nyelvcsalád egymástól távoleső tagjainál is megtaláljuk, arra vall, hogy I. a nyelvcsalád népeinél egyik legrégibb isten-nevezet. A finn ráolvasók I.-t gyakran emlegetik, igy az a régi finn tengerész-imádság, melyet Topelius közölt és ahol igy kérik I.-t: duzzaszd fel orcáidat, fuvalj vidám időt, számomra kedvező szelet. Istennek említik a tűz eredetéről szóló runók is. Ő csiszolja ki az égi tüzet (igy még a Régi Kal. 26 : 36), ellenben a Kalevala itt már nem I.-ről, hanem a népköltészetben is jól ismert *Levegő öregéről* beszélt. A Kalevala egyéb helyen való szereplése többnyire újabb keletü. Igy a *Tűz eredetéből* I.átment az *Aranyleány kovácsolásába* és igy alakult ki belőle csodálatos, de már mégis emberi *főkovács*. Ingermanland területén a Kojonen Iván háztűznézéséről szóló ballada is emlegeti és ennek felel meg a Kalevala 38 : 1—249. Az Arany menyasszony kovácsolásából viszont a finn Karjala területén a *vas eredetébe* is belevegyült (Kalevala 9. r. 107—306). Ugyanott a *verseny-hőslésbe* is átment (Kalevala 18—19. rr. és 38 : 257—279), továbbá a *szampo elrablásába* és a *Kannel eredetébe* (38 : 287—301 és 39—44 rr.), valamint újra a Tűz eredetébe (47 : 112—314). A Dvina-részen a szampo kovácsolásában is jutott neki szerep (Kalevala 7 : 328. és 10 r.), valamint a *Vipunen*-ről szóló énekekben is (17 : 29 és 41 : 609). A Kalevala több helyén előfordulása nem népköltési eredetü, hanem a hőskölteméný szerkesztőjétől, Lönrottól származik. VIKÁR.

Ilmatar, finn istenség. A finn mitologiának egyik újabb eredetü személye. A néphagyomány szerint csak a *Tűz eredete* egy változatának feljegyzéséből ismeretes, ahol a párhuzamos sor igy van: Legvénebb az asszonyok közt; ugyanazon néphagyománynak, a Tűz eredetének egy másik feljegyzése mint a *Levegőég leányát* említi és szeretett, irgalmas anyának mondja. Ebből két-

ségtelen, hogy I. tulajdonkép Szűz Máriát jelenti, mert ugyanazon ráolvasásnak egyéb feljegyzéseiben erről van szó, őt is ugyanazon jelzőkkel illetik és lakását is a levegőbe helyezték. I. szerepe mint Viz anyáé s közreműködése a világ teremtésében nem alapszik a néphagyományon, mert itt a teremtés munkáját mindig Väjnämöjnen végzi, ez a Viz anya szerep tehát Lönrot hozzáköltése. VIKÁR.

Ilmenau, szász-weimari város, (1895) 7958 lak.

Ilméri *család*, l. *Ürményi* (XVI k.).

Ilona, név, l. *Magyar személynevek*.

Ilopango (Cojutepec), tó Salvador délamerikai államban, San Salvador városától keletre, 9·2 km. hosszu, 7·3 km. széles, több mint 200 m. mély. Meredek hegyek veszik körül, több sziget van rajta, köztük egy 1880 jan. 20. egy földrengés után föl bukkant tűzhányó hegy. Vize keserűsós, helyenként kénes. Környéke termékeny és marhában bővelkedő.

Ilosvay *Lajostól* újabban megjelent: *A torjai büdösbarlang levegőjének kémiai és fizikai vizsgálata* (Budapest 1895); irta továbbá: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei c. mű I. kötetének 6. részét: *A Balaton vizének kémiai viszonyai* (u. o. 1898).

Ilovlja (Ilavlja), folyó Szaratov orosz kormányzóságban, a Volga partjától 15 km.-nyi távolságban ered, 267 km.-nyi távolságra a Volga-magaslatok nyugati oldalának mentén párhuzamosan folyik a Volgával és Kacsalinszkaján fölül a Donba ömlik.

Ilsing-tó, kis tó Livonia orosz kormányzóság Venden járásában. A tó arról ismeretes, hogy felszinén nyaranta vagy őszszel egy kis sziget jelenik meg, mely azután hirtelen ismét eltünik. 1849. egyáltalán nem volt látható. E sajátságos jelenség magyarázatául azt adják, hogy a turfa-anyagból álló sziget alapját tevő növényi anyagokban a melegebb időjárásban szénhidrátok fejlődnek ki, amelyek fölemelik, hideg időben pedig részben abszorbeálódik és a sziget ismét elsülyed.

Iltizám mukáta. A török hódoltság idejében nagyon sokféle természetü adóból, jövedékből, illetékből és haszonbérből kellett volna a török kincstárnak magyarországi jövedelmét kapnia; e jövedelmek azonban a hűtlen kezelés és a lanyha ellenőrzés folytán nevetségesen csekély összegekre olvadtak le. A magyarországi területeken tehát azt rendelte el a török kincstár, hogy az összes jövedelmek adassanak ki: 1. egy-egy évre szabott áron bérbe, ez volt az I.; 2. bizományba a beszedendő jövedelemnek bizonyos százaléka fejében, ez volt az *emanet* és 3. életfogytiglan való bérbe az arra vállalkozónak, ez volt a *málikjáne*. Az I.-t és az emanetet megkaphatta egy-egy hitetlen is; voltak is a vállalkozók között a török zsoldos csapatok tisztjein kivül gyakran magyarok, szerbek és zsidók is. A málikjánét azonban csak elöregedett katonák és tisztviselők kapták érdemeik jutalmául. Z. Z.

Ilversgehofen, porosz falu, (1895) 6279 lak.

Ilyédi vár, Krassó vármegyében a mai Oravicától délre esett. Az alatta terülő falut ma *Illadia*nak (IX. k.) hivják. A XIII. sz.-ban épült. Az 1428-iki hadjáratot Zsigmond király egy ideig innen intézte. A XVI. sz.-ban a jeles *Ilyédi Palatics* család birta. 1551. a török foglalta el. 1595. a magyarok visszavették. 1658. újra a törökökké lett s csak 1717. szabadult fel. V. ö. *Pesty*, Krassó vármegye tört. (II. 224.) KAR.

Imaos (a szanszkrit *Himavat* elrontása, a. m. hóban gazdag), a régieknél a Himálaja nyugati felének neve, mig a keleti felét *Emodusnak* nevezték. *I. Scythicus* a mai Thian-san.

Imbricatus (lat.) a. m. zsindelyszerü; oly növényszervekről, p. a rügyről v. pikkelyek helyzetéről mondják, melyeknek széle meg a csúcsa egymást háztető zsindelye v. halpénz módjára borítja.

Imbrisimovics de Posega, *Fra Luca*, l. *Lukács atya* (XI. k.).

Imeretinszkij *Konstantinovics Sándor* herceg orosz tábornokot 1897 januárban kinevezték Suvalov helyébe varsói főkormányzóvá.

Immenstaad, falu Überlingen badeni kerületben, a Boden-tó partján, katolikus plébániatemplommal, bor- és komlótermeléssel, gőzhajózással és (1890) 838 lak. Közelében sok sírhalom van a római kort megelőző időből.

Immota fides (lat.) a m. rendületlen hűség, a braunschweigi Oroszlán Henrik-rend jelmondata, mely Valerius Flaccus Argonautica című hőskölteménye III. énekének 589. verssorában fordul elő.

Imperial Federation League, l. *British Empire League*.

Implacentalia (lat.), mindazok az emlős állatok, amelyek méhlepény (placenta) nélkül fejlődnek. Ilyenek az *erszényesek* (Marsupialia) s a *csőrös emlősök* (Monotremata) vagy a *kloakás emlősök*. D. J.

Impregnálás (lat. a m. telítés), valamely tárgynak beitatása részint tartósság kedvéért, részint azért, hogy a tűznek lehetőleg ellenálljon. Telítenek fát (l. *Fatelítés*, VI. k.), szöveteket, különösen olyan helyeken, ahol a meggyuladás nagy veszedelmet idézhetne elő, p. szinházakban, gyárakban stb.

Imre *Sándortól* újabban megjelent: *Irodalmi tanulmányok* (2 köt., Budapest 1897); *Alvinczi Péter kassai magyar pap élete* (1899).

Imrédy *Béla* (ó-moravitzai), orvos, szül. Mosonban 1865 szept. 20. Középiskolát Pozsonyban végzett. 1883. a budapesti egyetem orvosi karára iratkozott be és 1888. elnyerte az orvosi oklevelet. Ugyanezen évben a II. számu egyetemi belgyógyászati klinikához nevezték ki gyakornokká, hol két év mulva tanársegéd lett. 1895. elhagyva a klinikát, a magyar vöröskereszt-egyesület Erzsébet-kórháza belgyógyászati osztályának főorvosává választották meg. 1896. a budapesti egyetemen a hasüri szervek betegségeinek tanából magántanári képesítést nyert. 1898. a magyar vöröskereszt-egyesület egészségügyi tanácsának tagja; az egyesület Erzsébet-kórháza új laboratoriumának vezetésével is megbizták.

Imrosz, sziget, l. *Imbrosz* (IX. k.).

Incendio (olasz, ejtsd: incsendio) a. m. tűzvész. Stanza dell'I. a Vatikánban a Ráfael és részben tanítványai által falfestményekkel díszített négy szoba közül a harmadik. Igy neveztetik, mert egyik falán a Borgo városrész égése ábrázoltatik.

Incselkedő, l. *Magyar táncok* (XII. k.).

Inczédi *László* 1899 máj. megvált a Magyarország szerkesztői állásától, amelyben hatodfél év alatt több politikai párbajra, sajtópörre és ismét 4 havi fogságra tett szert, s visszatért az Egyetértéshez, amelynek szivesen olvasott, élestollu vezercikkirója. Emellett költői munkásságot is folytat; versei leginkább a Hétben jelennek meg.

Inczédy *Ágoston Dénes*, pedagogus, szül. Egerben (Heves) 1843 aug. 27. Középiskoláit Egerben, a teologiát Veszprémben végezte. A ciszterci-rendbe 1859 szept. 17. lépett, áldozópappá Pécsett 1866 okt. 8. szentelték. 1865—68. főgimnáziumi helyettes, 1868—89. a mennyiségtanból és természettanból okleveles rendes tanár Pécsett, 1889-től házfőnök és igazgató ugyanott. 1895. a Ferenc-József-rend lovagkeresztjét kapta, volt tanitványai pedig ugyanezen évben nevét viselő, 1600 frtos ösztöndíj-alapítványt tettek. 1896 óta az orsz. közokt. tanács tagja. Művei: *A csillagászat elemei* (Pécs 1888); *A lánctörtekről* (A pécsi r. k. főgimnázium Értesítője, 1878); *A mennyiségtan módszeres kezelése a gimnáziumban* (u. o. 1885); Jubileumi ünnepségén tartott beszédei (u. o. 1895); *A ciszterci rend kat. főgimnáziuma* (Ágh T. dr.: Emléklapok Pécs szabad kir. város multjából és jelenéből, 1894. c. munkában); *A pécsi gimnázium története* (Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend 1896. c. műben). Ezeken kívül néhány tanügyi és természettudományi cikk a lapokban és folyóiratokban. V. ö. *Szinnyei*, Magyar irók élete és munkái (Budapest 1897, V. k.).

Indeciduata (lat.),azok az emlős állatok,amelyeknek méhéről szülés alkalmával nem válik le a nyálkahártya. Ilyenek pl. a *páros ujjuak* (Artiodactyla), a *páratlan ujjuak* (Perissodactyla); az *úszó emlősök* (Cetacea) s a *foghijasok* (Edentata). D. J.

Indépendance Belge, belga hirlap, 1831. alapitották *L'Indépendant* címmel. Brüsszelben jelenik meg francia nyelven, jelenleg naponként háromszor. Berardi alatt, aki 1856—84. kiadója és szerkesztője volt, nagyon emelkedett és III. Napoleon uralkodása idején a legfélelmetesebb ellenzéki ujságok egyike volt. Újabb időben az orosz politika érdekeit képviseli.

Independent Order of Good Templars, l. *Good Templars*.

Index-hiba, l. *Sextans*.

Index librorum prohibitorum (IX. k.). XIII. Leo 1897 jan. 25. a könyvek tilalmára és birálatára nézve «Officiorum ac munerum» constitucijával kapcsolatosan újabb szabályzatot alkotott «Decreta generalia de prohibitione et censura librorum» cimen. Az e szabályzatban foglalt elveket törvényerővel ruházta fel és eltörülte a tridenti zsinat és elődeinek összes erre vonatkozó intézkedéseit, kivéve egyedül XIV. Benedek «Sollicita et provida» konstitucióját. XIII. Leo szabályzata pontosan határoza meg a tilalmas könyvek kongregációjának személyzetét és ennek tulajdonságait, valamint ez egyházi intézménynek sajátos ügymenetét. A személyzet jelenleg a bibornok-prefektus, 24 bibornok, 34 konzultor (14 érsek, püspök, a többi 20 világi és szerzetes pap a világ minden nemzetségéből), 5 relátor és 2 hivatalnok. A kongregációnak székhelye a Cancellaria Apostolica. A személyzet minden egyes tagjától megkivántatik, hogy a jámborságban és a tudományban kiválóak legyenek, hogy se gyülölet, se kegyelem ne vezesse őket, hanem minden emberi tekintetet félretéve, egyedül Isten dicsőségét és a hivő nép javát tekintsék. Különösen pedig alapos teologiai vagy kánonjogi tudással tünjenek ki. A személyzet a művek különfélesége miatt különféle szakférfiakból áll.

Az ügymenetre vonatkozólag: 1. A kongregáció csak olyan könyveket vesz birálat alá, amelyek nála feljelentettek. A feljelentésnek magában kell foglalnia az okokat, amelyek alapján a könyv tilalma kéretik. Azután a titkár gondosan átnézi a könyvet és két konzultornak adja át, akiket e célra a pápa vagy a prefektus erősít meg. 2. Ha olyannak kezébe kerülne a könyv, aki annak tartalmára nézve nem szakférfiu, lelkiismeretben kötelezve van ezt megjelenteni, amikor helyébe szakférfiu lép. 3. A konzultoroknak és relátoroknak nem az a feladatuk, hogy a birálatra kapott könyvet minden áron elitéljék, hanem szorgalmasan és nyugalommal tanulmányozzák, hogy megjegyzéseiket hűen és igazán előadhassák, hogy helyes itéletet lehessen hozni. Nemzetük, a család, az iskola stb. iránt való előszeretetük ne befolyásolja őket. A könyvet teljesen olvassák el, az egyes pontokat egymással összehasonlitsák. Általában kötelességük, tisztük teljesítésénél lelkiismeretüket, a szerzők hirnevét, az egyház és a hivek javát szem előtt tartani. 4. A relátor irásban adja be birálatát, mindenkor pontosan megjelölve a lapszámot, amelyen kifogásolt helyek vannak. Ezután előkészítő bizottság, végül az egész kongregáció elé kerül a könyv, amelyen fontosabb esetekben maga a pápa elnököl. A bibornokoknak előzetesen módot nyujtanak, hogy a kérdéses könyvet megismerjék és felőle itéletet alkothassanak maguknak. Ha valamely könyvnek tilalmát elhatározzák, ugy a határozatot, az eddigi eljárás előadásával, a pápa elé terjesztik megerősítés végett. Megerősítés után jön ennek nyilvánosságra hozatala. Ez a szokásos helyeken (S. Maria sopra Minerva, Szt.-Péter-templom, Curia Innocentiana stb. kapuján) való kiföggesztés által történik. Végül a hiteles, alfabetikus névjegyzékbe, az I.-ba vezetik be. V. ö. Theologisch-praktische Quartalschrift (1899, III. 512—524.), ahol az idevágó irodalom is fel van sorolva. Z—R.

India, *Brit-Elő-I.*, lakosai (a brit birtokokon, a benszülött államokban és Birmában) az 1891-iki népszámlálás szerint a főbb nyelvjárások közt a következőképen oszlottak meg: volt hindi 85·68, bengáli 41·34, telugu 19·89, mahratt 18·89, pandsabi 17·72, tamil 15·23, gudsarati 10·62, kanari 9·75, urija 9·01, birmai 5·56, maláji 5·43, urdu 3·67, szindi 2·59, szantáli 1·71, Ny.-pahari 1·52, asszámi 1·43, gondi 1·38, közép-pahari 1·15, marvadi 1·15, pustu 1·08, karen 0·67, kol 0·65, tulu 0·49, kashi 0·44, cigány 0·40, oraon 0·37 és kond 0·32 millió.

Foglalkozás szerint volt ezrekben:

Állami és helyi közigazgatás szolgálatában álló	5,600
Védelem szolgálatában álló	664
Külföldi államok szolgálatában álló	500
Állattenyésztő és gondozó	3,646
Mezőgazda	171,735
Személyes és házi szolga	11,220
Élelmezési és élvezeti iparral foglalkozó	14,576
Világító, fűtőiparral foglalkozó	3,522
Építőiparral foglalkozó	1,438
Kocsi- és hajóiparral foglalkozó	147
Szerszámiparral foglalkozó	1,155
Szövő- és ruházati iparral foglalkozó	12,611
Fém- és ékszeriparral foglalkozó	3,821
Üveg-, agyag- és kőiparral foglalkozó	2,361
Fa-, gyékényiparral foglalkozó	4,293
Droguista és kémiai iparral foglalkozó	392
Bőr- és szaruiparral foglalkozó	3,285
Kereskedő	4,686
Áruszállítással és raktározással foglalkozó	3,953
Értelmiséghez tartozó	5,672
Sporttal és mulattatással foglalkozó	141
Földmunkás és napszámos	25,468
Foglalkozás nélküli	1,563
Magánzó	4,774
Összesen	287,223

Vallás szerint volt 207.731,727 hindu, 1.907,833 szikh, 1.416,638 dsain, 7.131,361 buddhista, 89,904 parszi, 57.321,164 mohammedánus, 2.284,380 keresztény, 17,194 zsidó, 9.280,467 animista, 42,763 egyéb. A keresztények közt volt 1.315,263 r. kat., 295,016 anglikán, 40,407 preszbiteriánus, 296,938 disszenter, egyéb protestáns 63,967, sziriai, örmény és görög 201,684. A népmozgalom 1896-iki adatai: 1000 lakosra esett:

	Születés	Haláleset
Bengáliában	38·03	34·17
Északnyugati tartományokban	35·04	33·32
Pandsabban	43	31·05
A középső tartományokban	31·72	49·31
Alsó-Birmában	32·27	23·63
Asszamban	33·69	36·33
Madraszban	29·09	20·06
Bombayban	36·76	31·69

Az összes angol tartományokban 1896—97. be volt vetve, illetőleg ültetve rizszsel: 66.234,485 acre, búzával 16.183,987, egyéb gabonafélével 78.237,544, cukornáddal 2.651,721, teával 423,932, pamuttal 9.458,842, olajos magokkal 10.531,864, indigóval 1.583,808, dohánynyal 1.000,230, jutával 2.215,105, kávéval 147,158 acre. Az állami erdők 40,425 angol négyszögmérföld területet borítanak. 1896—97-ben volt: 154 pamutgyár 3.975,719 orsóval, amelyek átlag naponként 148,997 munkást foglalkoztattak; 31 jutagyár 258,154 orsóval, 5 gyapjugyár 19,586 orsóval és 8 papirosmalom. Az 1897. gyártott sör 5.428,383 gallonra rúgott. A külkereskedelmi forgalom értéke a behozatalban (1897) 94.191,077 és a kivitelben 104.781,428 tiz-rupiást tett ki. E forgalom az egyes országok közt a következőképen oszlott meg (1898):

Az ország neve	Behozatal onnan	Kivitel oda
Anglia	46.608,323	29,196,201
Khina	1.691,012	12.082,642
Franciaország	882,796	5.627,199
Olaszország	499,163	2.674,166
Straits Settlement	2.409,828	4.313,238
Amerikai Egyesült-Államok	1.431,075	5.855,069
Egyiptom	190,628	3.947,339
Belgium	2.284,839	3.027,958
Osztrák-magyar monárkia	2.146,793	2.101,259
Cejlon	1.071,142	3.997,789
Ausztrália	334,430	1.235,866
Japán	534,519	4.157,981
Németország	2.434,519	7.181,595
Mauritius-sziget	1.683,071	1.124,202
Arábia	499,471	864,313
Hollandia	289,088	298,934
Brit-Kelet-Afrika	199,903	755,290
Persia	691,912	541,956
Spanyolország	14,020	250,908
Oroszország	2.080,756	109,057
Dél-Amerika	554	1.712,047

A forgalomba hozott fontosabb árucikkek értéke 10-rupiásokban a következő volt:

A behozatalban:

Pamutiparcikkek	26.395,008
Fém- és vasáruk	7.667,722
Selyem (nyers és feldolgozott)	1.819,032
Cukor	4.784,479
Gyapjuáruk	1.148,427
Italok	1.588,494
Vasúti sínek és kerekek	2.876,451
Olajok	4.146,566
Gépek és géprészek	2.861,108
Szén	537,352
Húskonzervek	1.705,721
Ruhaneműek	1.226,629
Só	868,718
Fűszerek	744,773
Üveg és üvegáruk	576,671
Drogeriák	1.292,938
Papiros és papirosnemüek	332,047
Ernyők	335,374
Gabona és hüvelyesek	767,606
Festék és eszerzőanyagok	

A kivitelben:

Rizs	11.705,842
Búza	1.341,151
Nyers pamut	8.871,313
Feldolgozott pamut	8.151,338
Opium	6.097,568
Olajos magvak	8.594,100
Bőrök	8.317,534
Nyers juta	10.129,992
Feldolgozott juta	5.930,856
Tea	8.058,623
Indigó	3.057,402
Egyéb festékek	482,047
Kávé	1.519,130
Nyers gyapju	1.356,537
Fűszerek	471,628
Lakk (kivéve festéklakkot	1.070,920
Cukor	292,453
Nyers selyem	514,850
Feldolgozott selyem	126,041
Olajok	651,675
Fa és faáruk	1.079,061
Gyapjukelmék	223,899
Húskonzervek	531,667
Salétrom	398,745

1897—98. a hajóforgalomban érkezett 91,522 (10.479,527 t.) és távozott 86,660 (10.523,910 t.) hajó. Ugyanezen évben 21,157 angol mérföld volt a vasúti vonalak hosszusága. 1898—99-re a bevételek 99.085,500, a kiadások 98.194,000 tiz-rupiásra voltak előirányozva. —zik.

Története. Elő-I.-t az utolsó három évben nagy elemi csapások érték. Bombayban és környékén a pestis jóformán meg sem szünt, az ország más részeiben rettenetes éhhalál szedte áldozatait. Külső háborut az angolok *Csitral* (l. o.) hegyvidéknek 1895. történt megszállása folytán a Hindukus vadregényes zugaiban, szomszéd szabadságszerető törzsek ellen viseltek. A fölkelő törzsek sorában különösen az Afganisztánba átvezető Khaibar-szoros vidékén élő *afridi* (l. o.) törzs

vált ki, mely majdnem három évig dacolt az angolokkal. Több ízben legyőztek egyes hadosztályokat és 1897 végén Lockhart tábornokot is visszavonulásra kényszerítették. Dec. pedig egy afridi törzsbeli *Havelock-Allan* tábornokot meggyilkolta. 1898 aug. 11. *Curzon* (l. o.) vette át az alkirályi teendőket, aki az említett elemi katasztrófák következményeit enyhíteni igyekezett. 1899 jun. Dél-I.-ban is felkelésre került, melyet azonban rövid idő alatt elnyomtak. 1899 őszén pedig az afridik is megadásra kényszerültek; ki kellett szolgáltatniok fegyvereiket s a Khaibar-szoroson való átjárást megengedni. 1899 őszén a kormány több I.-ban állomásozó ezredet, tüzérséget és könnyebb segédcsapatokat Dél-Afrikába küldött Transzvál ellen. M. L.

Irodalom. Adye, Indian frontier policy, London 1897; Crooke, The tribes and castes of the North-West Provinces and Oudh, Kalkutta 1896; u. a., The popular religion and folk-lore of Northern India, London 1897; u. a., The North-West Provinces of India, their history, ethnology and administration, u. o. 1897; Eckenstein, The Karakorum and Kashmir, u. o. 1896; Johnston, My experiences in Manipur and the Noga Hills, u. o. 1896; Murray's Handbook for Travellers in India, Ceylon and Burma, u. o. 1895; Padfield, The Hindu at home, u. o. 1896; Roberts, Forty-one years in India, u. o. 1897; Aubin E., Les Anglais aux Indes et en Egypte, Páris 1899; Duff C. M., Chronology of India, London 1899; Karageorgevitch B., Enchanted India, u. o. 1899; Johnson, Imperial Britain, u. o. 1898; Zimmermann, Die Kolonial-Politik Grossbritanniens, 1898—99, 2 köt.; Robertson, Chitral, The story of a minor siege, 2. kiad. u. o. 1899.

India Council Bills, l. *Council Bill.*

Indiai galamb, *ciprusi* v. *berber galamb*, egész Európában elterjedt díszgalamb, melynek 3 faja van: a nagy francia, középnagy angol és apró német. Tollazata egyszínű, fekete, piros, sárga vagy fehér, fémes zománccal a nyaktájon. Feje rövid, koponyája vastag lapos, csőre rövid vastag, fehér vagy hússzínű, nagy kerek szeme gyöngyszínű, széles szemölcsökkel körítve, orrdudora közepén szétváló. Igen szelid, bizalmas fajta, melyet dajkálni kell, mert a rövid csőrű öregek nem táplálhatják jól az első vedlésnél különösen érzékeny fiókákat. ROD.

Indiai kender, l. *Kákaó-mályva* (X. k.).

Indiai posta, l. *Nemzetközi postaügy* (XIII. k.).

Indiai szegfű, l. *Borsola.*

Indiana, észak-amerikai egyesült állam, újabb időben az évi termés volt: 85 millió bushel kukorica, 35 millió bushel buza, 32 millió bushel zab, 1 millió bushel rozs, 5 millió bushel burgonya és 4·5 millió font dohány. Az állatállomány: 0·7 millió fejős tehén, 0·9 millió egyéb szarvasmarha, 1 millió juh és 1·8 millió sertés. A bányászat termelt (1893) 3·8 t. szenet (4 milió dollár értékben), 2·3 millió hordó petroleumot.

India néprajza. India lakossága, mely számára nézve egyötödét teszi földünk összes népességének, igen különböző elemekből ered. Régente egyeredetű (homogén) fajnak tartották, felületesen itélve, az indiai félsziget lakóit. Pedig ugy fajra, mint nyelvre nézve élesen elváló népcsoportokat találunk ott.

A mult században vallásuk szerint *hindukra* és *mohammedánokra* osztották az európai földrajz-irók Elő-India népeit. Jelenleg négy különálló népfaj valamelyike alá sorozzák a Gangesz-félszigeten élő nemzeteket. Ezek az *indek*, *tibetiek*, *kolariak* és a *dravidák*. Az árja-indek legrégibb irodalmi emléke a *Rigvéda* (XIV. k.), mely 4500—2000 évvel időszámításunk előtt keletkezhetett, csak két népet ismer, az *árját* a. m. urat és *dasziut* a. m. rablót v. ellenséget. Szinre az egyik, az árja nép, fehér; a másik, a daszju nemzetség, fekete bőrű. Valószinüleg a kolari félvad népséget és nem a különféle dravidákat kell a *fekete daszjuk* alatt értenünk. Bizonyos, bár ideje közelebbről meg nem határozható, az árja törzsek Indiába való bevándorlása. Az indo-germán nyelvcsaládhoz tartozó indek iráni testvéreiktől elválva, fegyverrel hódították meg mai hazájokat. India lakosságának csaknem háromnegyedét teszik az árja népek, de ugy összekeveredtek az őslakókkal, hogy keveredésök kisebb-nagyobb foka szerint testi tulajdonságaik más-más jelleggel birnak. Leghivebben megőrizték az árja tipust a félvad állapotban élő kafirek (l. *Kaffer*, X. k.) és Dardisztán egyes néptörzsei.

A tulajdonképeni Indiában legtisztább árja fajok északnyugaton Pandsab és Radsputana lakói. Minél távolabb megyünk Kelet felé, annál sötétebb árnyalatu lesz az árja indek bőrszine. Legfeketébb ez a Doab és Hugli közt. Az Indiába bevándorló indek nem tettek egységes nemzetet; rokon, de különböző nyelvü törzsekből alakultak a hódító seregek. Északnyugaton Kafirisztánban, India határain laknak az u. n. kafirek. Igen kevéssé ismerik őket, mert ez a nép minden európai utazónak, ki nem jön valamelyik honfitársukkal, útját állja. *Mc. Nair* volt az első európai, ki hindu orvosnak öltözve, két hónapot tölthetett Kafirisztánban. Ő kétszázezer lélekre becsüli a kafir nemzetet. Különböző szójárásokat beszélnek. Vallásuk a szellemek imádásában áll. Legfőbb istenük Indra köré nagyszámu istenség csoportosul. Isteneiknek teheneket áldoznak. Életmódjuk az indusokra emlékeztető vadászat és rablóhadjárat. Földmíveléssel, ahol ez lehetséges, csak a nők foglalkoznak. Fekete kecskebőr-ruházatukról nyerték *szijahpos* (persául a. m. fekete ruhás) elnevezésüket. Többnyire szép, arányos testalkatu, szép arcu, de különböző bőrszinü emberek.

Keletre Kafirisztántól, Dardisztánban a *dardu* népek élnek. A darduk igen eltérő dialektusokat beszélő törzsekre oszlanak. Vallásra nézve mohammedánok, de régi hitükből sok babonás szokást meg tudtak őrizni. Nagy divatja van náluk a jövendölésnek és varázslásnak. Különös, hogy a többi indekkel ellenkezően tisztátlan állatnak tartják az indek által annyira tisztelt tehenet. A darduk különben a romlásnak induló, kihaló népek számát szaporítják. Munkára lusták és nem tudnak ellentállni az éghajlati változásoknak és járványos betegségeknek s alig szaporodnak. Mongol és dardu keveréknép lakja a Dardisztántól keletre eső Baltisztánt és Ladakhot. A *baltik* tibeti és dardu fajok vegyüléséből keletkeztek. Egy törzsük, a *sin*, magát — mint a cigányok — römnak nevezi. Részben mohammedán, részben buddhista vallásuak. A többi árja népek nyelvei közt Indiában különös kiejtése által, mely a többi ind dialektusokban elő nem jövő ö, ü, ű hangokat is ismeri, sajátos helyet foglal el a *kasmiri*

nyelv. A tibeti eredetü törzsek a tibetivel nem azonos, hanem csak rokon szójárásokat beszélnek. Számukat nem tudjuk, mert 1891. egyes országok, mint Nepalban, Bhotanban és Szikkimben élő tibeti fajokat nem vették tekintetbe. Bengaliában 41.343,672 ember az ó-indből származó bengáli nyelvvel él. Egész Közép-Indiában a különböző szójárások közös nevéül szolgáló hindi nyelv 86.966,573 léleknek az anyanyelve. Délen *Dekanban* egészen a nyugaton fekvő Goáig a marathi nyelvü árja nép lakik, számra nézve 18.892,875. Gudseratban a hasonnevü nyelvet 10.619,789 ember beszéli. Északra ettől a szindhi 3.032,038 és a pandsabi 17,724,610 lélekkel az uralkodó idioma. A vándor törzseket nem számítva, 195.426,069-re rug az árja nyelvü indek száma.

India őslakosságát az u. n. *kolariak* alkotják. Földrajzilag három csoportra oszlanak. A keleti csoporthoz tartoznak a *kol*, helyesebben *kolhok*, mely név a szanszkrit kola-ha (a. m. disznóölő) szónak dialektikus alakja. Csúfnév ez, melyet disznóhús-evésükért kaptak a sertéshust utáló hinduktól. Számos törzsből állnak a kolhok. Ilyenek a *mundari-kolhok*, kik magukat horónak (a. m. emberek) nevezik, a *larku-kolhok*, a *bhumidsik*, a *szantálok*, ez utóbbi a legnépesebb kolh törzs, mely Bengáliában és Asszámban is el van terjedve. Mint szorgalmas munkások nagy keresetnek örvendenek. A nyugati *kolari*-csoporthoz számítják a *baiga* és mindenekelőtt a *bhil* törzseket. Szétszórtan élnek ez utóbbiak, t. i. a bhilek, Mevar, Gudserát, Khandes, Malva tartományokban, egészen Puna és Damanig. Legeredetibb törzseik Vindhjában élnek és mint hegyi lakók a Szatpura- és az Adsanta-hegységben. Csaknem néger jellegü, fekete bőrü, kiálló pofacsontu, szélesre nyilt orrlyuku, kis, de szép termetü emberek. A síkon lakó bhilek egészen összevegyültek a hindu lakossággal s ezek sokszor alig különböznek testalkatra az alsóbb osztályu hinduktól. Valószinüleg a *bhilek* voltak a legnépesebb kolari néptörzs. Jelenleg a bhilek, mint a többi kolari törzsek, jobbára elfeledték anyanyelvöket és annak a népnek anyanyelvét fogadták el, mely nép közt élnek. A déli csoportba soroztatnak a *dsuangok* Orisszában, a *gadabak* és a *szavarak* Madrasz tartományban; ez utóbbiakat *szabarak* név alatt jól ismerik a szanszkrit irók. Az 1891-iki népszámlálás szerint 2.959,006-ra rug a kolari népek száma.

India egész déli részét, a szórványosan lakó kolari törzsek és a marathi árja nép kivételével, a negyedik indiai nép, a dravidák lakják. Cadwell óta két csoportba osztják az összes dravida nyelveket; az elsőbe hat müvelt, a másodikba ugyanannyi müveletlen dravida nyelv tartozik. Müvelt nyelvek a *tamil*, *malajalam*, *telugu*, *kanari*, *tulu*, *kudagu* v. *kurg*. A müveletlen, irodalom nélküli hat nyelv közül csak a *toda* és a *kota* nyelv kétségtelenül dravida, a másik négy: a *gond*, *ku*, *oraon* és *radsmahal* annyira a kolari nyelvcsalád felé hajlanak, hogy dravidaságuk legalább is kétséges. A legnagyobb számu ezek közül a gond törzs, mely fekete bőrü, lapos orru, vastag, fekete haju, izmos, de alacsony termetü egyénekből áll. Közelebb állnak ezek testalkatra nézve a négerekhez, mint India bármely más őslakója. 1891. 1.379,580-an voltak. Valami 300,000-re megy az oraonok száma. Jól megtermett emberek ezek. Nőik tetovirozzák testüket, mint a kolari szépségek. Különös szokásuk, hogy a nőtlen férfiak egy közös házban együtt alszanak. A kondhok a legbarbárabbak a négy törzs között, azelőtt napirenden volt náluk az emberáldozat és a leánygyermekek megölése. A hasonnevü halmokon laknak a radsmahalok, kiknek számát 30,838-ra becsülik. Halottaikat eltemetik s csak elhalt papjaik testét teszik ki árnyas fák alá az erdőben. Külsejükre a dravidákhoz hasonlítanak, mi onnan magyarázható, hogy ezelőtt a dravida népektől rabolták feleségeiket. A dravida népek közül csak a hegyi lakók őrizték meg régi szokásaikat, mert a síkságon lakók a hindu müveltséget egészen elsajátították.

Legnevezetesebb dravida hegyi nép a *toda*. Állattenyésztésből élnek és a sokférjüség uralkodik náluk. Ugy veszik nejeiket és a megvásárolt nő közös felesége lesz a férj testvéreinek. Leánygyermekeik közül csak a legidősebbet hagyják életben. Ez okból egyre csökken a számuk, 1891. csak 736-an voltak s igy mihamar ki fognak halni. Első hely illeti meg a müvelt dravidák közt a *tamil* népet. Indiában 15.229,759 lelket számlálnak. Saját, grantha névü betüirásukat szanszkrit szövegek leirására is használják. Népességre nézve a *telugu* az első dravida nemzet, mert 19.885,137-en vannak az 1891-iki népszámlálás szerint. A telugu irással közel rokon a kanari, melyet a kanari nép használ. Ez utóbbi Maiszur és Kanara tartományokat lakja. Kanari nyelven beszélő dravida van 9.751,885. A legzárkózottabb és legügyefogyottabb dravida nép a *malajalam*, ugy hogy náluk az egész kereskedés a telugu bevándorlottak kezében van. Lélekszámuk 5.428,250. Az összes dravida népek száma ötven millióra rug.

A dravidák ugy, mint az árják kasztrendszerben élnek. Az eredeti négy kasztból (l. *Kasztok*, X. k.) egész serege a mellékkasztoknak támadt. Ezek külön házassági és étkezési szabályokkal vannak egymástól szorosan elzárt testületekké alakítva. Különösen az étkezési törvények hatnak bomlasztólag a mai ind társadalomra. Senkinek sem szabad olyan ételt elfogadnia, melyet más kasztbeli készített. India nagy részében két fő kategoriába osztják az óriási számu kasztokat; az elsőbe azok tartoznak, melyek kezéből el lehet fogadni az ivóvizet, a másikba az olyanok, melyekéből még italt sem szabad más kasztbelinek elvenni. A négy u. n. ind kaszt közül, melyek valóságban nem kasztok, hanem társadalmi osztályok voltak, legtisztábban fentartották magukat a brahmánok v. panditok Kasmirban. Számuk 40—50,000-re tehető. India egyéb részeiben mindenféle mesterséget követnek a brahmánok; vannak köztük kereskedők, katonák, hivatalnokok. Csaknem mindenütt ők alkotják a legmüveltebb osztályt. Nagy befolyásu az irnokok (kájaszth) kasztja, kik a régi hadi kasztból származtatják magukat. Különösen sokan vannak Bengáliában. Más nevezetesebb kasztok a banjan, bhat, dsat és radsputoké.

Irodalom. Steele, The law and custom of Hindoo castes within the Dekhan Provinces, London 1868; Sherring, Hindu tribes and castes, Kalkutta 1879, 3 köt.; Kitts, Compendium of castes and tribes found in India, Bombay 1883; Ibbetson, Report on the census of the Panjáb, Kalkutta 1883; Nesfield, Brief view of the caste system of the North-Western Provinces and Oudh, Allahabad 1885; Risley, The tribes and castes of Bengal, Kalkutta 1891; Baines, Census of India, u. o. 1891; Sénart, Les castes dans l'Inde. Les faits et le système, Páris 1896; Hopkins, The religions of India, Boston és London 1895; Kern, Manual of Indian Buddhism, Strassburg 1896; Hardy Edm., Indische Religions-Geschichte, Lipcse 1898. KÉGL.

Indifferens, l. *Indifferentizmus* (IX. k.).

Indiga (Indega), folyó Arhangel orosz kormányzóságban, a szamojédek *Pai-Jaga* néven ismerik, az indigi v. paijagando tundrákból ered s 90 km. folyás után az Északi-jegestengerbe ömlik. Mellette régi csúd város maradványai vannak.

Indigenatus, l. *Honfiusítás.*

Indigó-áruk. Legfontosabbak a tarkázott pamut-I. Ilyen áruk háromféle módon nyerhetők: 1. A fehér szövetre olyan pépet nyomnak, mely a kifestésnél az indigónak a szövetre való lerakódását megakadályozza (hagyakozó, reservage). Azok az anyagok, melyeket a hagyakozó pépbe kevernek, részben mekanikailag, részben kémiailag hatnak, részben mindkét tulajdonságot egyesítik magukban. Az elsőkhöz tartoznak az agyag, az ólomszulfát stb.; az utóbbiakhoz sorolják p. az ólomnitrátot, a rézsókat és higanyoxidsókat, melyek az indigót oxidálják, mielőtt még indigófehér alakjában a szövetbe hatolhatott volna. Egy ilyen hagyakozó pép áll rézsókból, ólomsókból, agyagból és sűrű gummioldatból. A szövetet, melyre a pépet rányomják, előbb meszes vizbe mártogatják, azután a csávában kifestik, végül híg kénsavon keresztül vonszolják és kimossák. Azokon a helyeken, ahol a pép van, a szöveten fehér pecsétek, minták látszanak. Ha a szövetet nyomtatás előtt világoskék szinüre festették, akkor ezek az alakzatok is világoskék szinüek. Ólomsókat tartalmazó hagyakozó péppel sárga, narancs és zöld mintákat állíthatunk elő, ha t. i. az ólomsókat tartalmazó hagyakozó pépet fehér vagy világoskék szinüre festett portékára nyomtatjuk, a csávában kifestjük, azután savítjuk s végül meleg káliumbikromát-oldaton áthúzva mossuk, akkor a sötétkék szöveten, ha nyomtatás előtt fehér volt, sárga, ha pediglen világoskékre volt festve, zöld szinü minták fognak mutatkozni. A sárgából narancsszin lesz, ha a festett és nyomtatott szövetet, miután a kromátfürdőt elhagyta, forró mészoldaton keresztülhúzzuk. 2. A kékre festett szövetre olyan pépet (étető, fosztó szer, enlevage) alkalmazunk, mely az indigót a nyomtatott helyeken kimarja. A folyamat oxidáción alapszik, melynél az indigókék izatinné alakul át. Ilyen oxidáció-szer gyanánt leggyakrabban a kromsavat használják. Az első ilyen eljárás *Thompsontól* származik (1826), ki az indigóval festett szövetet káliumbikromát-oldatba mártogatta, sötét helyen szárította és erre olyan étetőt nyomtatott, mely oxálsavat tartalmazott. *Koechlin* Camille ezt az eljárást következőleg javította (1869). A kék szövetre olyan festéket nyomtatunk, melynek fő alkotórésze káliumkromát és a nyomtatott szövetet meleg kénsavat és oxálsavat tartalmazó oldatba hozzuk. Ezen eljárás gyenge oldala az, hogy a keletkező kromsav, mely az indigót kimarja, a szövetrostra behat, az oxicellulóza képződik s a szövet szilárdsága csökken. Koechlin (1873) ezt az eljárást még abban az irányban is tökéletesítette, hogy indigóval festett portékán ételtéssel szines alakzatokat, mintákat is nyomtathatnak. Az étetőpéphez ugyanis, mely valamely alkalikus krómsavas vegyületet és tojásfehérjét tartalmaz, olyan ásványi festékeket vagy lakkokat kevernek (cinóbert, kromsárgát, Guignet-zöldet, kormot, természetes vasoxidot, kátrányfesték-lakkokat), melyek erősebb savak hatásának ellenállanak. A nyomtatott szöveteket szárítják és az oxálsavkénsavfürdőn áthúzzák. A kiszabaduló sav az indigót kiéteti és megalvasztja a fehérjét, mely a belékevert oldhatatlan festékeket a szövet felületéhez tapasztja. Egy másik eljárás a ferridciankálium (vörös vérlúgsó) lúgos hatásu anyagok jelenlétében való oxidáló hatásán alapszik. A szövetet vörös vérlúgsóval nyomtatják s marólúgot tartalmazó fürdőbe hozzák. Azon eljárások közül, melyeket még ezeken kivül is az indigó étetésére kidolgoztak, még *Brandt* eljárása fontos. Brandt aluminiumklorátot, bromnátriumot, rézszulfidot, jódkáliumot és citromsavat kever össze, ezt a keveréket a szövetre nyomtatja, rövid gőzölésnél beáll a hatás. 3. Ide tartoznak azok az eljárások, melyeknél az indigót a fehér szövetre nyomtatják. P. a szövetre nyomtatnak egy olyan pépet, mely az indigófehérnek ónvegyületét tartalmazza. Hasonló ehhez az u. n. *faïence-kék.* A fehér szövetre vasgálicból és indigóból álló pépet nyomtattak. Ezt a portékát felváltva majd lúgba, majd vasgálicoldatba mártogatták. Az indigókék indigófehérré redukálódott, behúzódott a rostokba és ott a levegőn ismét oxidálódott. Ezeket a szöveteket végül híg kénsavval és vizzel kimosták. Igy fehér alapon kék alakzatot nyertek. Jobban célhoz vezet a *Schlieper* és *Baum*-féle eljárás, melynél az indigót nátronlúggal péppé őrlik s ezt a pépet olyan szövetre nyomtatják, melyet előbb szőllőcukorral preparáltak. Gőzölésnél az indigó indigófehérré redukálódik, mely a szövetbe behatol és ott a szövet mosása és szárítása alatt ismét indigókékké oxidálódik. Ezt az eljárást nagyon jól át lehet alakítani, ugy hogy a kék mellett más szinü alakzatokat is nyerünk. 4. A mesterséges indigónak a szöveten való előállítására az o-nitrofenilpropiolsavat és a *Kalle*-féle sót használják. Az utóbbinál az eljárás az, hogy a szövetet az indigósó oldatába mártogatják és nátronlúggal nyomtatják, vagy pedig az indigósót nyomtatják a szövetre és ezt lúgon keresztül húzzák. KLEMP.

Indítás után, l. *Postai bélyegző* (XIV. k.).

Indokelták, az indogermánoknak Lassen, Lagarde és Spiegel által használt elnevezése, mely még teljesebben fejezi ki ennek a népcsoportnak vagy nyelvének kelettől nyugatig való elterjedését.

Indo-Khina. Mig 1883. a franciák hátsóindiai birtokai 143,317 km² területet foglaltak el 2·4 millió lak., 1898-ban a terület megnövekedett 935,000 km²-re 28.434,453 lak. Ebből az egyes részekre esett és pedig:

	Terület km²-ben	Lakos	Esik 1 km²-re
Kokhinkhinára	59,500	2.934,453	49
Kambodsára	110,000	2.000,000	18
Annamra	230,000	6.000,000	26
Tonkingra	111,000	8.500,000	77
Felső-Laoszra } Alsó-Laoszra }	141,000	4.000,000	29
A semleges francia zónára	57,500	1.000,000	17
Összesen	709,000	24.434,453	34
A francia fenhatóság alá vonható részek	226,000	4.000,000	17
Együttesen	935,000	28.434,453	30

A lakosok fő foglalkozása mindenütt a földmívelés, különösen a rizstermelés. Kokhinkhinában s Kambodsában 650,000 ha.-on évenként mintegy 1208 millió kg.-ot, Annamban 200,000 ha.-on és Tonkingban 1.100,000 ha.-on összesen 2658 millió kg.-ot termelnek. Ezenkivül még nagy területek vannak, amelyek a rizstermelésre alkalmasak és lassanként ily célból mívelés alá is kerülnek. A selyemhernyó-tenyésztés fő helyei: Hanoi, Bacninh, Namdinh, Vinh és Quinhone. Nyers selymet és gubókat (1895-ben 27,315 kg.-ot) Svájcba, Angliába s Németországba Szajgonon át visznek ki. Szénbányákat csak Annamban és Tonkingban mívelnek, de termékeik csekély értékűek. A legnagyobbak Tonkingban Hongai és Kebro körül vannak. Az ipar lassan fejlődik; legjelentősebb iparágak a rizshántás, a mekanikai pamutfonás (Hanoiban 11,000 orsóval), a gyufagyártás (Hanoiban és Haifongban), a hajóépítés (Haifongban), a papiros- és sörgyártás (Hanoiban), szappangyártás (Haifong, Hanoi és Szajgonban), rizspálinkafőzés (Szajgonban), likőrgyártás (Haifong, Hanoi és Szajgonban) és lámpaüveg-készítés. A közlekedés főképen a vizi utakon történik. Vasúti vonalak: a 77 km. hosszu szajgon—mithói, a 7 km. hosszu szajgon—choloni, az 1894-ben megnyitott 103 km. hosszu fulongthuong—langszoni, amelyet egyrészt Hanoi felé (45 km.), másrészt a khinai határig Nachanig (16 km.) akarnak tovább építeni. Ez utóbbi szárnyvonalat az 1896. Pekingben megkötött szerződés értelmében folytatni fogják Kiang-szi khinai tartomány belsejébe, egyelőre a Lang-csou nevü kikötőig, később pedig Nanningtuig és Piszéig, a Jükiangon folytatott hajózás végső pontjáig. Egyéb vasútépítési tervei a francia gyarmatkormánynak még a következő vonalak kiépítésére vonatkoznak; ezek: Haifong—Hanoi, Hanoi—Laokai, Hanoi—Namdinh—Vinh, Szajgon—Pnompenh, Szajgon—Nhatrang, Szajgon—Felső-Mekong és Laosz. I. külkereskedelme (Laoszt nem számítva) 1896-ban 255.098,751 frankra rúgott; ebből esett Kokhinkhinára s Kambodsára 138.436,775 (behozatal 55.828,290, kivitel 82.608,485), Annamra s Tonkingra 77.343,294 (behozatal 29.064,695, kivitel 9.959,508, tranzito 9.438,915, parti forgalom 28.532,390). A behozatal fontosabb cikkei: pamutfonal és pamutáru, kötött és gyapjuáru, vas és acél, papiros, különösen pedig szivarkapapiros, mosó- s főzőedények, nikoláruk, kőedény és porcellán, üvegáruk, esernyők, szivar, petroleum, cement, cukor, bor, sör, szesz, sonka, kondenzált tej, gummiáruk, zongorák stb. Legnagyobb mennyiségben visznek ki rizst (1896. 12, 1894-ben 24 millió frank értékben), azután borsot, koprát, nyers selymet, böröket, olajokat, esszenciákat stb.

1897. a közigazgatást reformálták. A nagy tanács tagjainak számát 29-re emelték, akik közt 2 benszülött is van. 1898. pedig elhatározták, hogy Kokhinkhinának, Annamnak, Kambodsának és Laosznak, amelyek közös vámterületet alkotnak, közös költségvetésük is legyen. Csakis a helyi ügyek elintézésére marad az egyes tartományoknak külön költségvetésük. E szerint tehát a vámok, a monopoliumok bevételei és a közvetett adók a közös pénztárba folynak be. I. jövedelmei nemcsak a polgári közigazgatás költségeit fedezi a saját jövedelméből, hanem a katonai költségeknek egy részét (mintegy 8 millió frankot) is maga viseli. Az anyaország 1899-re mégis 20.360,000 frankot fizet rá a katonai költségekre.

Irodalom. Billet, Deux ans dans le Haut-Tonkin. Páris 1898; Denjoy, Indo-Chine française, u. o. 1894; Jammes, Au pays annamite, u. o. 1898; Lefèvre, Un voyage au Laos, u. o. 1898; Orléans (Prince H. d'), Autour du Tonkin, u. o. 1896; u. a., Du Tonkin aux Indes, u. o. 1897; Barthelémy de, En Indo-Chine, u. o. 1899; Gallieni tábornok, Trois colonnes au Tonkin 1894—95, u. o. 1899; Jolleaud-Barral, La colonisation française au Tonkin et en Annam, u. o. 1899. —zik.

Indre, francia département, (1896) 289,206 lak. 1897-iki termés: 1.456,110 hl. búza, 137,860 hl. rozs, 236,080 hl. árpa, 1.441,920 hl. zab, 27,819 hl. bor és 15,568 hl. gyümölcsbor.

Indre-et-Loire, francia département, (1896) 337,064 lak. 1897-iki termés: 815,680 hl. búza, 79,950 hl. rozs, 125,000 hl. árpa, 1.576,000 hl. zab, 172,980 hl. bor, 18,770 hl. gyümölcsbor.

Indsir-Szu, ásványvizes források Baku orosz tartományban, a persa határ közelében. E források kizárólag savanyuvizet szolgáltatnak és az a tulajdonságuk, hogy a beléjük dobott gyümölcs azonnal megkövül. Nevüket a közelükben levő függefáktól (persa nyelven *indsur*) vették.

Indulási pénz, l. *Meeting-alap.*

Indulin, gyüjtőneve többféle kátrányfestéknek, amelyeket főképen selyemfestésre az indigó pótszeréül használnak.

Indurit, északamerikai füstnélküli lőpor, melyet Munroe állított elő. Ugy gyártják, hogy a száraz lőgyapotot metilalkohollal megtisztítják, a hátramaradt oldhatatlan cellulóz-nitrátot megszárítják és megfelelő mennyiségü mononitrobenzollal keverik, mely robbanó tulajdonságát csökkenti. Azután a port erősen összenyomják és ezáltal kaucsukhoz hasonló anyaggá alakítják, melyet szalagokra vágnak v. szemcséssé változtatnak, majd ismét összesajtolják és még egyszer szemekre osztják. Végül az igy nyert anyagot vizbe teszik, hogy a nitrobenzolt kivonják belőle és a cellulóz-nitrátot megkeményítsék. Az anyag ilyenformán sárgaszinü lesz, elefántcsont módjára megkeményedik és lassan elégő porrá válik. Hatása egyenletességéért dicsérik.

Indusok (IX. k.). Azzal az eddigi föltevéssel szemben, hogy az Egyesült-Államok indusainak száma mind jobban csökken, Powell, a washingtoni Bureau of Ethnology igazgatója nagy statisztikai anyag alapján azt állítja, hogy az indus lakosság ma épp oly nagy, mint kétszáz évvel ezelőtt, sőt az utóbbi időben még meg is szaporodott. Amikor az irokézek 1600. a jezsuitákkal

összeköttetésbe léptek, számuk 11,000 volt, ma pedig 13,000. A csiroki-I., kik egészen a civilizált fehérbőrűek módjára élnek, 1782-ben 3000-en, 1892-ben 26,256-an voltak, a csokták száma 1782-ben 6000, 1892-ben 18,000, a krik-I.-é 1782-ben 3000, 1892-ben 15,000. Valószínű azonban, hogy ez a három törzs más törzseket olvasztott magába, mert az összes I. száma újabb időben nem emelkedett. A Commissioner of Indian Affairs adatai szerint 1852-ben az Union indusainak száma több mint 400,000, 1892-ben pedig 248,340, ami 40 év alatt 151,000 emberrel való csökkenés. Ugy látszik tehát, hogy — ha nem is minden törzsnél, de általánosságban — lassu, de állandó csökkenés mutatkozik, még akkor is, ha a félvért az I.-hoz számítják. A hivatalos statisztika szerint az I. száma 1850-ben 400,764, 1860-ban 339,421, 1870-ben 313,712, 1880-ban 306,543, 1892-ben 248,258. Az utolsó tizenkét évben tehát az I. száma 58,285 emberrel csökkent. Az Egyesült-Államok kormánya 1789 óta 1250 millió dollárt költött az I. meghódítására, fékentartására és nevelésére. Az I. ellen viselt 40 háboruban 14,000 fehér és 30,000 indus esett el. Az utolsó felkelés 1898. történt, midőn a Misszisszippi forrásvidékén élő pillagi törzs felkelt, akiket a fehérek tanyáikról elűztek ; 10,000 delaware-törzsbeli indus pedig ugyancsak 1898. arra határozta el magát, hogy Mexikóba kivándorol.

Indus-territorium (IX. k.). A szénbányák terméke 1893-ban 1.252,000 t., de 1894. a sztrájk miatt csak 969,000 t. volt.

Ineffabilis Deus (lat.), ama bulla neve (illetőleg kezdő szavai), amelylyel IX. Pius pápa a Boldogságos Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának dogmáját 1854 dec. 8. kihirdette.

Inessa, város, l. *Biancavilla* (III. k.).

Infantado (spanyol), igy nevezték a mult század vége s e század elején, tehát midőn nálunk a merinos juhot meghonosították, a leghiresebb spanyol nyájak egyikét; továbbá igy nevezték egy ideig nálunk a merinost, de később a negretti elnevezés terjedt el, mert Magyarország több magnak való állatot vásárolt a negretti nevezetü spanyol nyájból, mint az I. nyájból és ezen jelleg lett keresetté. cs—ó.

Infantado *de Silva* herceg, spanyol grand, Salm-Salm hercegnő fia, szül. 1773., megh. Madridban 1841 nov. 28. Franciaországban nevelkedett, de 1793. a spanyol háboru kitörésekor visszatért hazájába, saját költségén felszerelt egy ezredet, melylyel részt vett a kataloniai hadjáratban, azonban megsebesülvén, kénytelen volt a harctérről visszavonulni. Ellenszenvvel viseltetvén Godoy miniszter iránt, szorosabb baráti viszonyba lépett az aszturiai herceggel, a trónörökössel (a későbbi VII. Ferdinanddal). Midőn a mindenható Godoy Ferdinándot elfogatta, I. ellen is főbenjáró pört indított. Midőn később a herceg atyjával kibékült, I. is felmentetett a vád alól és VII. Ferdinánd trónra lépte után 1808. a gárda ezredesévé s a kasztiliai tanács elnökévé neveztetett ki. Még ugyanazon évben Bayonneba kisérte a királyt, ahol ez Napoleon felszólításának engedve, trónjáról lemondott és ekkor I. is József királyhoz csatlakozott, kit azonban a bayleu-i kapituláció után (juliusban) szintén cserben hagyott s részt vett a franciák elleni felkelésben. 1809. egy spanyol hadtestet vezetett, de két ízben tönkreveretvén, a főjunta által állásától megfosztatott. Ezután mint magánzó élt addig, mig 1811. a cortes az ujonnan felállított spanyol és indiai kormánytanács elnökévé nevezte ki. 1812. rendkivüli küldetésben az angol udvarban járt, honnan visszatérve VII. Ferdinánd régi hivatalába helyezte vissza, mely állásáról a reakcionárius és abszolitisztikus érzelmü herceg a forradalom után (1820) visszalépett. Azzal vádolva, hogy résztvett a gárda összeesküvésében, elfogták s Mallorca szigetére küldötték. Innen Angliába menekült, de hajója tengeri vihar elől a galiciai öbölben vetett horgonyt, hol felismerték s Madridba szállitották. A király azonban megkegyelmezett neki. A liberálisok bukása és az abszolutizmusnak a franciák által történt visszaállítása után 1823. a gárda parancsnoka, 1824. a hadsereg főkapitánya, majd pedig mint a reakcionárius párt feje első államtitkárrá s a minisztertanács elnöke lett. 1826. visszalépett s ezentúl kevés részt vett a politikai ügyekben. VII. Ferdinánd elhunyta után Párisba költözött, honnan később ismét újra visszatért hazájába. v. s.

In fide salus (lat. a. m. hűségben van az üdv), a Románia csillaga (XIV. k.) nevü rend jelmondata.

Infiltrációs anesztézia, Schleich által legelőször 1891. alkalmazott és ajánlott, s azóta szépen kidolgozott és felkapott módszere a helybeli érzéstelenitésnek, szemben a veszedelmes altatással. A helybeli érzéstelenitést Schleich szerint nem a rendes és sokszor mérgezést okozó 2—5% kokainoldattal, hanem egy sokkal gyengébbel végezik, amelylyel mérgezések még eddig nem fordultak elő. Az eljárás azon alapszik, hogy az egyszeri desztillált viz által felduzzasztott szövetek, előrement csekély fájdalom után, érzéstelenekké lesznek. Egyrészt ezen fájdalmat elkerülendő, másrészt az érzéstelenséget hosszabb időre biztosítandó, Schleich a desztillált vizhez 0·2% kokaint, ugyanannyi morfint tesz. Csodálatosképen kimarad az érzéstelenség, ha a Schleich-féle oldatot fiziologikus konyhasó-oldattá teszszük. Ebből következik, hogy az érzéstelenités céljára olyan folyadékot kell választanunk, amely vegyileg a szövetnedvtől különbözik, mert csak ilyen módon tehetők az idegapparatusok rossz vezetőkké: a fiziologikus konyhasó-oldat a szövetnedvtől nem sokban különbözik, ezért mellette az idegek vezetőképessége ép marad, s nem áll be érzéstelenség. A Schleich-féle oldat sokféle recipe szerint készül, aszerint amint bőrt, mélyebb szöveteket vagy p. csonthártyát kell vele érzéstelenïteni. Ez az eljárás ugy a kicsiny, mint a nagy sebészetben számos követőre talált és valóban megbecsülhetetlen, mert a teljes érzéstelenség mellett semmi veszélynek sem teszi ki a beteget. Mai nap végeznek I.-val hasmetszéseket, amputációkat, plasztikus műtéteket is, de természetesen ilyenkor nem elegendő egy befecskendést tenni, hanem a késmetszés előtt mindig fecskendezünk a szövetekbe, s ez bizonyos jártasságot és technikát kiván. V. ö. *Schleich*.

Schmerzlose Operationen, örtliche Betäubung etc. (Berlin 1898, III. kiad.). VÁMOSSY.

Inga *Willd.* (növ.), l. *Szappancser.*

Ingadozás, l. *Nutatio* (XIII. k.).

Ingatlan hagyaték. Az örökösödési eljárásról szóló 1894. XVI. t.-c. szerint minden oly esetben, melyben a hagyatékhoz ingatlan is tartozik, az örökösödési eljárásnak hivatalból helye van, ha az örökösök az eljárást három hó alatt nem kérelmezték. Amennyiben a hagyaték tárgyalása alkalmával kiderül, hogy a hagyatéki leltárba olyan ingatlanok vannak felvéve, melyek telekkönyvileg nem állanak az örökhagyó nevén, vagy ha oly ingatlan telekkönyvi birtokában volt az örökhagyó, mely nem az ő tulajdona: e kérdések a hagyatéki tárgyalás folyamán intézendők el s a telekkönyvi bejegyzések megfelelően helyesbítendők. Ez intézkedésekre főleg azért volt szükség, mert a különösen vidéken divott gyakorlat szerint az ingatlan néha 3—4 ízben átszállott apáról fiura anélkül, hogy az átszállás telekkönyvileg bejegyeztetett volna, ami az esetleges eladás alkalmával a legnagyobb zavaroknak vált kútforrásává. V.

Ingelow *Janka,* angol költőnő, megh. Londonban 1897 jul. 20.

Ingena, város, l. *Avranches* (II. k.).

Inglis, 1. *Róbert Henrik,* sir, brit államférfiu, szül. 1786 jan. 12., megh. Londonban 1855 máj. 5. Jogi pályára készült s 1818. ügyvéd lett. 1826. képviselővé választották, mely pályán az antikatolikus táborban küzdött Peel ellen, mignem 1829. egy oxfordi egyetemi tanszéket nyert. Mint az ortodox egyetem képviselője a parlamentben, továbbra is ellenezte a katolikus és zsidó emancipációt, nemkülönben a gabonavám eltörlését s a parlament reformját. 1847. a brit társaság elnöke, 1850. mint Walter Scott utóda, a régiségtan tanárának címét kapta. 1854. megrongált egészsége folytán képviselői mandátumát letette.

2. *I. János Eardley Wilmot,* brit tábornok, szül. Új-Skóciában 1812., hol atyja evang. püspök volt, megh. Homburgban 1862 szept. 27-én. 1833 óta mint zászlótartó szolgált egy angol gyalogezredben; később Kelet-Indiába helyeztetett át, hol több ütközetben kitünvén, ezredesi rangra emelkedett. 1855. Lakhnauban állomásozott, mely város Delhi elesése után a felkelés központja volt. Miután a vitéz Lawrence tábornok kirohanás alkalmával súlyosan megsebesült, I. vette át a citadellába szorult maroknyi angol őrség vezényletét s kirohanást kockáztatva, szétverte a várost körülzáró ellenséges tömeget. A 87 napig tartó veszélyes helyzetből Outram és Havelock tábornokok szabadították ki. Ezután részt vett a Khanpur mellett vívott csatában és e városban térparancsnok lett. 1885. Kalpi mellett harcolt a felkelők ellen, és a Bath-rendet kapta jutalmul. Egyúttal tábornokká s a jón szigeteken állomásozó angol csapatok főparancsnokává nevezték ki. V. S.

Ingluvies, l. *Begy* (II. k.).

Ingolf-expedició, l. *Tengeri tudományos expedíciók* (XVI. k. 91.).

Ingolstadt, bajor város, (1895) 20,656 lak.

Ingouville (ejtsd: eñguvil), régebben önálló község, 1854 óta egyesítve van Havre-ral.

Ingoványfű (növ., Cladium Patr.), l. *Lápszövő.*

Inhüvely, l. *Kötőszövet* (X. k.).

Iniciálék (lat.), a Gutenberg föltalálta könyvnyomtatás az I.-at is felölelte. Eleintén ugyan kézzel festették azokat a mozgatható betükkel nyomtatott könyvben e célra üresen hagyott helyekre, de később már fa- és rézmetszetü I.-at is csináltak, s a könyv szövegbetüivel egyszerre nyomták, legfölebb utólagosan szinezve ki azt. A modern könyvnyomdászatban nagyon föllendült az I. használata, s a korábbi századok gót- és renaissance-stilü diszítményei nyomán meglepően szép I.-at csinálnak. V. ö. *Faulmann,* Die Initialen (Bécs 1886). I., még *Kezdő betü* (X. k.). PU.

In incavo (olasz) a. m. belül homoru. Igy neveztetik a kristály vagy az üveg, amelynek alsó vagy belső lapjára van homoruan vésve valamely diszítmény vagy alakos ábrázolás, s a diszítmény vagy az ábrázolás az üveg másik lapján domborunak látszik.

Inkey *Bélától* újabban megjelent: *Mezőhegyes és vidéke agronomgeologiai szempontból* (Budapest 1896).

Inkey, 1. *József* (palini) báró, főrend, szül. Iharos-Berényben (Somogy) 1813 jan. 22. 1845. táblabiró; 1848. nemzetőr-kapitány; a 67-es ciklusban országgyülési képviselő; Deák és a kiegyezés lelkes hive. 1838 nov. 4. feleségül vette németujvári gróf Batthyány Gabriellát. 1895 nov. 17. a bárói méltóságot s egyúttal a főrendiházi tagságot kapta. Mindenkor élénk részt vett ugy a közügyekben, mint a megyei gazdasági egyesületekben s a Csurgó-vidéki gazdakörnek alapitója s szakadatlanul elnöke.

2. *I. István* báró, főrend, az előbbinek fia, szül. Polgárdiban (Fejér) 1842 jan. 24. Jogi tanulmányokat végzett. 1870 jul. 19. feleségül vette vásárosnaményi Eötvös Jolánta bárónőt, néhai Eötvös József báró volt kultuszminiszter leányát. A báróságot s a főrendiházi tagságot atyjával együtt nyerte. Mindenkor lelkes hive volt a sportok mindenféle nemének, egyike a mai nap nagy lendületnek örvendő úrlovasok szövetkezete megalapitójának. A balatonfüredi Stefánia vitorlásegylet alelnöke és a Balaton szépészeti társaság elnöke. Házasságából 3 gyermek származott, kik közül első szülött: *József,* szül. Budapesten 1871 máj. 15. A 8-ik cs. és k. huszárezred tart. hadnagya és a csurgói járás tiszteletbeli főszolgabirája. Élénk részt vesz a közügyekben és lelkes hive a mai nap oly nagy felvirágzásnak örvendő községi hitel- és fogyasztási szövetkezetek alapításának. *Ágnes,* szül. Iharos-Berényben 1872 okt. 2., nőül ment 1899 máj. 3. Hoyos Miksa gróf cs. és kir. kamarás, tart. huszárhadnagy, németladi (Somogy) nagybirtokoshoz. *Pál,* szül. Iharos-Berényben 1876 jun. 3., jogi s gazdasági tanulmányokat végzett.

Inlet (ang.), a kisebb öblöket hivják igy, kivált Észak-Amerikában.

Inn (angol) a. m. korcsma, vendégfogadó; *inn-keeper,* fogadós, korcsmáros.

Innung, az iparosok testületeinek, valamint a régi céheknek is német neve.

Inn-völgyi marha, Tirolban, az Inn (IX. k.) völgyében tenyésztett legvilágosabb szőrü borzderes marha; a tehenek átlag 300—350 kg. nehe-

zek, évenként 1600—2000 l. tejet adnak, igen jó hegymászók, tehát meredekebb havasi legelőkre is hajthatók, könnyen honosulnak s nálunk több uradalomban jó eredménynyel tartatnak. Tenyésztési kerületük Bereg és Máramaros vármegye hegylepte vidéke. CS—Ó.

Inoue Kaoru (IX. k., helyesebben *Inonye Kaoru*), japán államférfiu, Koreából való visszatérése óta Japán kereskedelmi érdekeire fordította figyelmét. 1898 jan.-tól jun.-ig a pénzügyminiszteri tárcát kezelte, 1898 nov. pedig (az első parlamentáris minisztérium bukása után) Ito gróf (régi barátja) kabinetjében újra pénzügyminiszter lett. M. L.

Inowrazlaw, porosz város, (1895) 20,689 lak.

Inozinsav $C_{10}H_{14}N_4O_{11}$, húslé-ízű, sűrü folyadék, mely a hús nedvében, főleg pedig a tyúkhúsban fordul elő. Vizben oldódik és főzéskor szétbomlik. Előállítási módja a következő: a kreatinnak a húsból való előállításánál keletkezett szürletet borszeszszel kezelik; ekkor csapadék keletkezik, melyet forró vízben fel kell oldani. Az oldathoz báriumkloridot öntenek, miáltal inozinsavas bárium keletkezik. Ha ehhez kénsavat öntenek, akkor kénsavas bárium csapódik le és az I. visszamarad. VÉRT.

Inséggyökér (növ., Helmia Kunth., a Dioscoraceák génusza. Az *I. esurientium* Fenzl. levele szívforma lándsás, gyökérgumója néha egész lábnyi hosszu, 10—15 dm. vastag, sőt néha nagyobb is és egész 15 kg. súlyu; íze, alakja, valamint a tápláló ereje is olyan mint a batátaszé. Eredetileg Kelet-Indiában honos, de a déli szigeteken, Közép-Afrikában és Közép-Amerikában is bőven termesztik. 1854. a közép-amerikai inség alkalmával Guatemalában állítólag egész helységek kizárólag az I. gyökerével táplálkoztak. BORB.

Inség-kölcsön, a közigazgatási gyakorlat során megállapodott fogalom s azokat a kölcsönöket nevezik igy, amelyeket általános terméketlenség v. nagy elemi csapások esetén az állam kamat nélkül, v. igen alacsony kamatláb mellett ad kölcsön a szegényebb rendü lakosságnak. A kölcsönt apró részletekben, rendesen az adóval együtt szedi be az állam Z. Z.

In solutum datio, l. *Datio* (V. k.).

Inspirál (lat.) a. m. sugal, tanácsol, lelkesít.

Instál, a latin *insto* után, melynek egyik jelentése a. m. kér, sürget, a magyar nyelvbe átment szó, tehát a. m. valakit valamire kér.

Insterburg, porosz város, (1895) 23,544 lak.

Insua, sziget, l. *Caminha.*

Insula leporum, l. *Nyulak szigete*

Insula Ráckeviensis non datur Jesuitis (lat. a. m. Ráckeve szigetét nem adják a jezsuitáknak). Máig emlegetett anekdota szerint, mikor a jezsuiták káposztáskertnek kérték Mária Teréziától a Csepelszigetet, a királynő azt felelte: «Megkapjátok, ha megmondjátok, mit jelent ez a négy betü: I. N. R. I.» A jezsuiták megörültek, hogy ilyen könnyü a kérdés; hiszen erről a négy betüről a gyermek is tudja, hogy a Krisztus keresztjére tüzött felirat: *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum.* A királynő elmés kálvinista diákja azonban eleve más értelmét sütötte ki: és a jezsuiták csakugyan nem kapták meg Csepel szigetét. V. ö. *Tóth* Béla, Szájrul szájra (Budapest 1895).

Intaphernes, persa oligárka, egyike azoknak, akik Kr. e. 521. az ál-Smerdist megbuktatták és székébe Dariust emelték, aki azonban kénytelen volt őket társuralkodókká, illetőleg titkos tanácsosokká tenni, egyebek közt azzal a joggal, hogy a királyhoz bármikor bejelentés nélkül beléphetnek, kivéve, mikor a király feleségei közt időzik. I. nem törődve a kivétellel, elbizakodottságában olyankor is be akart hatolni s az őröket, kik ellenkeztek, büntetésül megcsonkíttatta. Darius fogságra vettette I.-t s midőn az egyenkint megkérdett tanácsosok ezt helyeselték, ki is végeztette; ezzel egyszer és mindenkorra megalapítván egyeduralmát a persa trónon. Figyelemre méltó, hogy I. felesége, midőn rokonai és férje közül csak egy embert ajánlhatott a királyi kegyelemre, fitestvérét ajánlotta azon indokolással, hogy férjet mindig kaphat, de testvért nem.

Intarsiatore (olasz), aki intarsiát (IX. k.) készít.

Intellectualismus (új-lat.), ama filozofiai nézet jelzésére használatos, mely szerint a világ dolgainak ismerete nem a dolgoktól ránk való hatásából származik, hanem értelmünk veleszületett fogalmából és törvényeiből. Az I. rokon az idealizmussal.

Intencionista, rokon értelmü az impresszionistával (IX. k.), ama festői stilus követője, ki azt tartja, hogy nem kell a részletekbe mélyednie, nem kell a falevél és a ruha minden csipkéjét kifestenie, hanem ugy szólván csak a világ felszinét, a tárgyak lelkét vászonra vetni, miután a közéletben is csak összbenyomások után járunk és csak kiváló pontokra figyelünk.

Intentio, l. *Misedíj* (XII. k.).

Intercidona, itáliai istenség, Picumnus és Deverra (l. o.) istenségekkel együtt megvédi a betegágyas asszonyok házát Silvanus erdei isten ellen.

Intercisa, ókori helység Pannoniában, a Duna mentén; ez idő szerint *Duna-Pentele.*

Interju, l. *Interview* (IX. k.).

Intermedium (lat.) a. m. két határidő közti időköz.

Interparlamentáris konferencia és *kongresszus,* l. *Örök béke* (XIII. k.).

Intertrigo (lat.), a bőrgyógyászatban használt kifejezés, mely a bőr mély ráncaiban, az összefekvő felületeken, különösen kövér, izzadó egyéneknél néha keletkező, fájdalmas bőrgyuladást jelenti. Elhanyagolás esetében elterjedhet és ép részeket is megtámad; gyakran más bajok is járulnak hozzá. Gyógyításának legelső kelléke az összetapadó részeket széjjel vonni, tisztán tartani és az izzadást megakadályozni.

Interusurium (lat.), *commodum repraesentationis*-nak is nevezik (Sconto, Disconto, Rabatt), a. m. időközi kamat. Az az előny, melyben a hitelező az által részesül, hogy követelését annak esedékessége, lejárta előtt fizetik ki. Ha az adós 100 frtos váltóját, mely csak máj. 1. esedékes, febr. 1. fizeti ki, a hitelező kézzelfoghatóan előnyben részesül s az adós veszít. A hitelező a pénzt nyomban kamatoztathatja s igy kamatot élvez oly tőke után, melyre a lejárat napjáig ka-

mat nélkül kellett volna járnia; az adós pedig veszíti a kamatokat, melyeket kaphatott volna, ha a pénzt a lejárat napjáig kamatra kiadja. A le nem járt követelés tehát lejárat előtt kevesebbet ér. Ez a különbség a követelésnek lejárat előtti és lejárat napján való értéke között, ez az I. Az I. kiszámítási módja vitás. A *Carpzov-féle* rendszer szerint az I. egyenlő a tőke után a fizetés napjától a lejárat napjáig járó törvényes v. szokásos kamatjával. Kis összegeknél s rövid időközöknél az I.-nak ezt a kiszámítási módját szokás alkalmazni. De számtani helytelensége kézzelfogható. 1000 frt tőkénél 10%-os kamatláb mellett az I. egy évre 100 frt. De ha az adós I. címén 100 frtot von le, a hitelező tényleg kevesebbet kap, mint amennyi neki jár, mert 900 frtot kap, melynek egy évi 10%-os kamata csak 90 frt s így a lejárat napján 990 frtja van, holott 1000 frtot követelhet. A helyes elv tehát az, hogy lejárat előtt a követelésért annyit kell fizetni, hogy a fizetett összeg a lejárat napjáig járó kamataival egyenlő legyen azzal az összeggel, melyet a követelés a lejárat napján képvisel. Az előbbi példában tehát az 1000 forintért annyit kell fizetni, hogy a fizetett összeg a lejárat napjáig járó kamataival együtt 1000 frtot tegyen ki. Itt azonban ismét vitás, vajjon csak az egyszerű kamatok veendők tekintetbe — *Hoffmann-féle* módszer — vagy pedig a kamat-kamat is, mint a *Leibnitz*-módszer teszi, mely Poroszországban törvényesen el van ismerve. Ezeknek a kérdéseknek törvényes szabályozása után az I. kiszámítása egyszerű számtani feladvány. A hitelező egyébiránt valamint lejárat előtt a fizetést az I. átengedésével sem követelheti, ugy viszont nem kényszeríthető arra, hogy lejárat előtt a fizetést az I. levonásával elfogadja. Az adós tehát az I.-ot csak a hitelező beleegyezésével vonhatja le.

Intéző v. *intéző gazda*, tiszti kezelés alatt álló birtokoknál, egyes gazdaságok vagy gazdasági kerületek önálló kezelésével megbizott kezelési közeg, tehát a. m. *rendelkező ispán, kasznár* és *tiszttartó*. Rendezett gazdaságokban ügyköréhez tartozik a gazdaság üzemtervének a megállapítása, a kezelés vezetése, a munkák kiosztása és ellenőrzése, a gazdasági szükségletek beszerzése, a termények eladása s a számadások vezetése. Azonkivül az I. felelős a gazdasághoz tartozó összes vagyon fentartásáért, a szavatossági kezelési rendszernél pedig a gazdaság jövedelméért is ő a felelős. V. ö. *Hensch* Á., Jószágberendezés és kezeléstan (Magyar-Óvár 1895).

Intim (IX. k.), a modern művészet egyik jelszava, mely a természetbe való legnagyobb foku elmerülést jelenti. *Paysage intime* a. m. bensőséges érzéssel és hangulattal teli táj; *roman intimiste*, oly regény, melynek tárgya a lelki élet.

Intramolekuláris lélekzés, a növények ama tulajdonsága, midőn zárt helyen az oxigént már felemésztették, a szénsav-kiválasztást egyideig még folytatják, miközben a szükséges oxigént saját testük anyagából veszik. Az állatoknál, nevezetesen a békáknál is tapasztalható, ha olyan helyen vannak, hol hiányzik az oxigén.

Intra muros peccatur et extra (lat.) a m. Vétkeznek a (trójai) falak közt is, a falakon kivül is. Horatius episztoláiból (1, 2, 16) vett idézet.

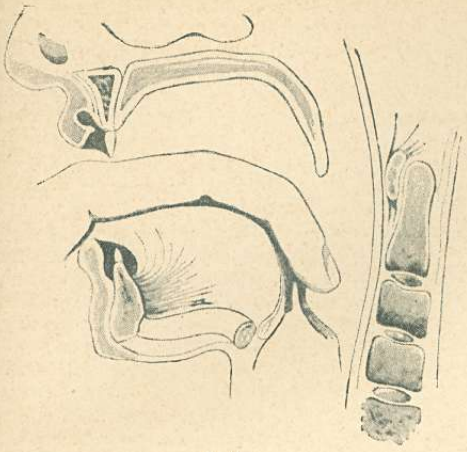
Introrsus (lat.) a. m. befelé levő vagy forduló; *antherae introrsae* a botanikában belső oldalán nyiló himfej.

Intrusio (lat.), az ásványtanban az olyan eruptiv jellegü ér, fekvet vagy telep, mely szedimentkőzetek közé látszik beékelve, illetőleg települve. Elégszer találni lávát, bazaltot vagy egyéb eruptiv kőzetet konglomerát, tufa és egyéb szediment kőzet között; ilyenkor nem erupcióról, hanem I.-ról szólunk. Némelyek az erupciótól való megkülönböztetésül nem I. kifejezést, hanem az *irrupciót* használják, mi azonos az I.-val. Tulajdonképen nem egyéb mint eruptiv anyagnak behatolása szediment kőzet közé, de persze vagy csak keskeny ér, vagy pedig aránylag csekély átmérőjü telep alapjában. SZT. H.

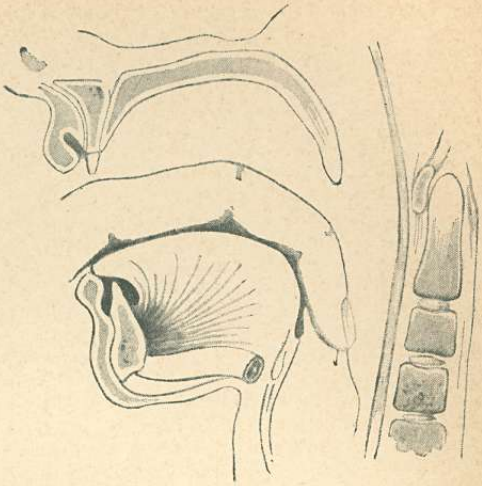
Intubáció (franc., tubage, l. a *mellékelt képet*). A lélekző szerveknek számos oly megbetegedése ismeretes, melyeknek lényege a felső légutak megszükülése és az igy előidézett fuladási veszély. Mig ezelőtt hasonló megbetegedések minden esetében a légcsőmetszés volt az egyedül célra vezető eljárás, addig az utolsó évtizedben majdnem kiküszöbölte azt a gyakorlatból az I., mely lényegére nézve nem egyéb, mint egy fémcső bevezetése a szájon át a gégébe, vérnélküli, néhány másodperc alatt elvégezhető, veszélylyel alig járó eljárás. Mig a légcsőmetszésnél (mint a név is mutatja) kivülről, a szövetek, gége, illetőleg a légcsövön át nyitunk utat a levegőnek, addig az I.-nál a tubus bevezetése által a rendes, gégebeli lélekzést állítjuk helyre, anélkül, hogy valamit sértenénk. Ha a fuladás veszélye megszünik, ugy légcsőmetszésnél a légcsőbe helyezett fémcső eltávolítása nem könnyü dolog és az ejtett seb gyógyítása is nehézkes lehet, I.-nál ellenben a cső kihúzása a szájon át nem ütközik semmi nehézségbe és ugyancsak néhány másodperc müve. Olyan gégemegbetegedések, amelyek hosszu ideig, hónapokig, évekig járnak a megfulás veszélyével, inkább légcsőmetszést, olyan betegségek, melyek rövid ideig tartanak, inkább I.-t igényelnek. Miután a megfulás veszélyét előidéző gége- és légcső-betegségek óriási nagy többsége rövid ideig tartó heveny megbetegedés, érthető, hogy az I. menynyivel inkább felel meg ezek kezelésére, mint a légcsőmetszés. Az I. főleg a gyermekgyógyászat vívmánya. A gége difteriája (croup) ugyanis ama veszedelmes betegség, mely alkalmazását legtöbbször szükségessé teszi; e betegség pedig főleg a gyermekkorban fordul elő.

Bouchut párisi orvostanár jött először azon gondolatra, hogy gége-croupnál kerek csövet vezet a difteriás álhártya által bélelt és azáltal szükített gégébe és igy elkerüli a légcsőmetszés veszélyeit, melyek gyermeknél aránytalanul nagyobbak még, mint felnőttnél. Eljárását nem koszorúzta meg a párisi Académie de médecine, de a gyakorlatban sem vált be. Az ő tubusai (kerek csövei) párhuzamos falu, egyenletesen vastag, a gége boncolástani viszonyaihoz egyáltalán nem alkalmazkodó csövek, melyek bevezetése nehéz, a hangszalagok sértésével jár és amelyek ben-

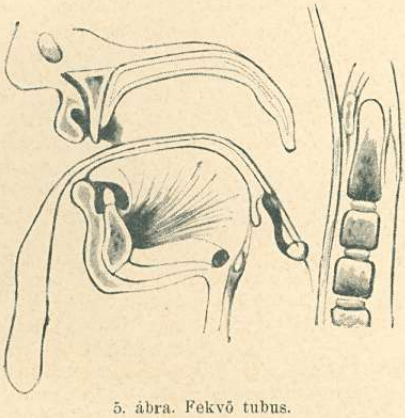
AZ INTUBÁCIÓ MŰTÉTÉNEK MOZZANATAI.

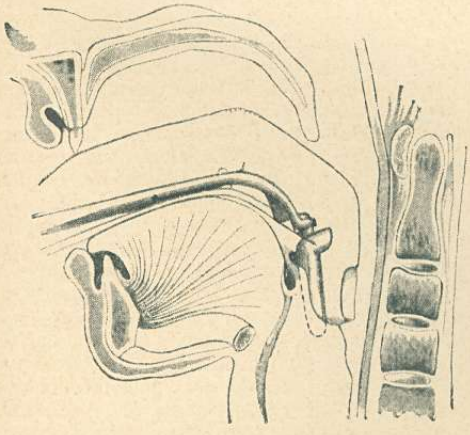
1. ábra.

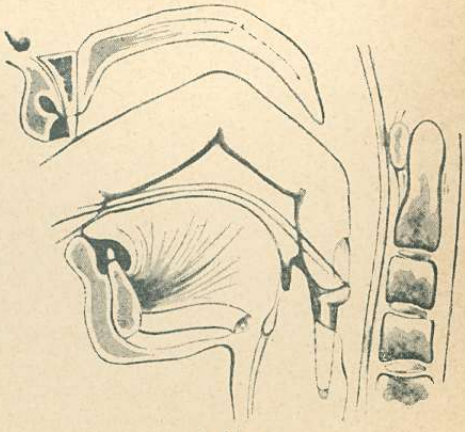
2. ábra.

5. ábra. Fekvő tubus.

3. ábra.

4. ábra.

fekvése azon gégerészletek elhalását idézheti elő, amelyek vele érintkeznek. *O-Dwyer* new-yorki orvos érdeme, hogy fáradhatatlan munkássággal kidolgozta a mai I.-s eljárást, amely az egész világon mindenütt alkalmazásban és elismerésben részesült. O-Dwyer azon helyes elvből indult ki, hogy csak oly csövek jöhetnek használatba, amelyek alakja a gége belső ürterének megfelel, mert ezek nem sérthetik a gégét, továbbá, hogy oly bevezető eszközre van szükség, amely megengedje a gégerészek óvatos szétválasztását a cső bevezetése alatt és a lágy részek zuzása nélkül. Mindezen követelményeknek megfelelő műszerével 1888. lépett a nyilvánosság elé. A műszert azóta sokan módosították *(Bayeux, Ferroud* stb.), de a tubus alakja lényegében ma is olyan mint azt O-Dwyer megállapította. Európában *Bókay* János tanár Budapesten volt a legelsők egyike, aki az új eljárás óriási jelentőségét belátva, azzal kisérletezni kezdett és tanulmánya tárgyává tette. A német gyermekorvosok is hamar belátták az új találmány előnyeit, csak Franciaországban nyert az aránylag későn (1894) polgárjogot. Óriási fellendülést nyert az I. kérdése 1894., a diftéria-ellenes vérsavókezelés föltalálásakor. A vérsavógyógymód ugyanis megrövidíti a croup lefolyását s igy még inkább szükséges volt azon eljárás elfogadása, amely a gége tágítását bármely rövid, tetszés szerinti időre engedi meg. 1894 óta a croup azon eseteiben, amelyek súlyos nehéz lélekzést idéznek elő, egyedül az I. használatos.

Az I.-s készülék a következő részekből áll: 5 db., a gyermek korának megfelelő tubusból, melyek közül a legkisebb, az egy éves gyermek számára való és körülbelül 2 cm. hosszu; a legnagyobb pedig 14—15 éves koru gyermeknek való s körülbelül 8 cm. hosszu. A tubusok aranyozott bronzmasszából készülnek, elég masszivak és súlyosak. Felső részükön széles nyak van (cravatte); alsó végük elvékonyodik, míg a középrészük hasas kidomborodást mutat. Újabban ebonitmasszából is állítanak elő tubusokat, melyeknek csak középső részük áll egy fémcsőből; ezek előnye, hogy sokkal könnyebbek és kevésbbé nyomják az odafekvő gégerészeket. Rájöttek ugyanis, hogy nem annyira a tubus súlya okozza azt, hogy a gyermek azt ki nem köhögi, mint azt O-Dwyer gondolta, hanem annak alakja, különösen pedig a hasas kidomborodás, melyet a gége porc- és izomképletei erősen körülfognak. A bevezető készülék (introductor, intubator) két részből áll. A tulajdonképeni intubátor alakja az egyes szerzők által konstruált műszereknél igen különböző, de mind megegyeznek abban, hogy egy fémrúdból állanak, melyre egy rúgós készülék van ráerősítve, ez utóbbi a tubus leszabadítására szolgál a már bevégzett műtét után. E fémrúdra vagy rúgóval vagy más fixáló szerkezettel van erősítve a *mandrin*, a bevezető rudacska, melynek nagysága az egyes tubusoknak megfelelőleg váltakozik; éppen oly nagy mint a tubus ürtere, csakhogy túlemelkedik alsó, legömbölyített végével a tubus végén, közepén pedig izülete van, melynél fogva hajlítható. Ha a tubust ráillesztjük a mandrinre, ugy a mandrin kiálló vége szolgál éppen arra, hogy a hangszalagokat sértés nélkül válaszsza szét. Egy szájterpesztő készülék egészíti ki a műszert, melynek használata harapás elkerülése miatt szükséges.

Az I. műtétének megértésére meg kell emlitenünk, hogy a gégefő, mely a nyelv gyöke mögött és a nyelőcső előtt fekszik, a nyakon, az u. n. gégefedő (epiglottis) által van fedve; e gégefedő mozgásai megengedik a levegő akadálytalan ki- és beáramlását a gégébe, de megakadályozzák folyadék vagy szilárd táplálékrészek behatolását. A gége felső nyilása a gégefedő alatt 1—2 cm.-re a hangszalagok magasságában van. Ezen kifeszitett, szalagszerü képletek vannak hivatva arra, hogy a bevezetett tubust megtartsák. A hangszalagok alatt közvetlenül kis szükületet mutat a gége, majd újra tágulatot, mely a légcsőbe megy át. Az I. műtéte csak ugy vihető keresztül, ha a gége mozgásait megakadályozzuk, mert különben a lélekzési s öklöndöző mozgatók által fel s alá mozgatott gége bemenetét, mely a hangszalagok közt, a test középvonalaban fekszik, nem tudnánk a tubussal megtalálni. A műtét keresztülvitele elég egyszerü. Kikeresve a gyermek korának megfelelő tubust, azt mandrinjával együtt az intubátorra erősitjük és fonallal látjuk el. A tubus nyaki részén ugyanis egy kis nyilás van, amelyen a fonál átfüzhető. A fonálnak 30—50 cm. hosszunak kell lenni, rajta két csomót kötünk, az egyiket a tubustól körülbelül 3 cm. távolságban, a másikat a fonál kiálló végén. Az első csomó arra való, hogy ha a gyermek a fonál egyik szárát elrágná is, a másik ki ne csúszszék a tubusból. (A tubus ugy lóg tehát a kettős fonalon, mint a varrótü a cérnán.) A beteget, karjait törzséhez szorítva, a vállakig lepedőbe burkoljuk, most egy ápolónő leül, a gyermeket ugy veszi ölébe, hogy annak alsó végtagjait térdei közé szorítja és ha jobb combjára ültette, ugy jobb karjával a gyermek törzsét fogja körül, balkezével pedig a gyermek fejét homlokánál fogva a maga vállához szorítja. Ha az ápolónő bal combjára ültette a gyermeket, ugy kezeinek használata is fordított lesz. Egy kanállal vagy nyelvfogóval eltávolitva egymástól a gyermek fogsorait, a bal szájzugba, a fogak mögé helyezzük a szájterpesztőt, jól ügyelve arra, hogy az ráilleszkedjék a fogakra, nehogy a lágy részek megsértessenek. Ezután végezhető az I. a következő módon: jobb kezünkbe revolverfogással veszszük a felszerelt intubátort, a lazán hagyott fonalat együtt fogjuk az eszköz nyelével. A balkéz mutatóujjával a garatba nyulunk, közvetlenül a nyelv hátán lemenve, annak gyökénél felkeressük a gégefedőt (epiglottis, *1. ábra)*; azt, ha kissé lefelé kunkorodott volna, kiegyenesitjük, ujjunk hegyével jobb felét az alsó felszinén rögzitve a nyelvhez jól odaszorítjuk *(2. ábra)*, ezután pedig a készüléket a szájba és bal mutató ujjunk mellett a gége bemenetbe vezetjük. Mihelyt a tubus a gége magasságába jutott (vagyis az ujjunkhoz támasztott alsó vége az ujjunk körömpercéig) erősen felemeljük az intubátor nyelét, ugy hogy az a vizszintes vonalon is túlemelkedjék. E mozdulat által a tubus a gégebemenet fölé kerül és óvatos sülyesztés által a hangszalagok közé jut *(3. ábra)*. Ekkor leveszszük bal mutatóujjunkat a

gégefedőről, de már ezelőtt megnyomjuk azon rúgót, amely a tubust a mandrinjáról leszabadítja. Szabaddá lett bal mutatóujjunkkal most betoljuk a tubust a gégébe *(4. ábra)*, egyidejüleg kiemeljük a szájból az intubátort. Az intubátor kivétele után a bal mutatóujjunkkal még meggyőződünk arról, hogy a tubus jól benn van-e a gégében s aztán kiemeljük azt is. Kiveszszük a szájterpesztőt, a tubus selyemfonalát *(5. ábra)* a nyakhoz kötjük. Ügyes műtő az egész eljárást befejezi 8—10 másodperc alatt.

Aki látott crouptól fuldokló gyermeket, az egyenesen csodásnak nevezheti a lélekzés hirtelen megváltozását. Mihelyt a tubus a gégébe jutott, sajátságos csőhang áll elő, melyről az I. sikeres volta azonnal megismerhető. Erős köhögési inger követi rendesen a műtétet, sok váladék és esetleg álhártyarészletek is távolodnak el, ezután azonban rohamosan szünik a nehéz lélekzés, a gyermek kinos vergődése, esetleg halálkűzdelme néhány perc alatt csendes, szabályos lélekzésnek enged helyet; a kimerült gyermekek rendesen gyorsan elalusznak. Ha a gégében volt a nehéz lélekzés oka, ugy csak két oly eshetőség van, amely az I.-t ellenjavalja. Ezek egyike a garatképletek nagyfoku szűkülete (torokdifteria egyes súlyos eseteiben), másika pedig a gégebemenet erősebb vizenyője. Utóbbi esetben ugyanis megtörténhetik, hogy a tubus felső végét annyira befedi a vizenyős gégebemenet, hogy a lélekzés föl nem szabadul. Ezen eseteken kivül is van azonban lehetőség arra, hogy I. által a lélekzés föl nem szabadul, sőt momentán fuladás veszélye is fenyegetheti a beteget. Olyan croup-esetekben ugyanis, amelyeknél a nehéz lélekzés már napok óta tart és kimerítette a beteget, megtörténhetik, hogy az I. alatt a gége faláról leszakadó álhártyarészletet a gyermek nem tudja kiköhögni s az akkor a gégében harántul feküdve, elzárja a levegő útját. Ezen, álhártyaletolásnak nevezett eshetőség azonban csak igen elhanyagolt esetekben jön elő, mikor már a gyermek annyira elgyengült, hogy az I. sem képes nála erősebb köhögési ingert kiváltani. Ha ugyanis az álhártyaleválasztás egy még el nem gyöngült gyermeknél állana be, a bekövetkező heves köhögés folytán az álhártya a tubus ürterén át kiköhögtetik, vagy kiköhögi a gyermek a tubust az álhártyával együtt. Mindenesetre kötelessége a műtőnek, ha az I. után a lélekzés rosszabbodnék, rögtön eltávolítani a tubust, mire a levált álhártyát a gyermek rendesen kiköhögi. Ha a lélekzés a műtét 2—3-szori ismétlése dacára sem válik szabaddá, ez igen rossz kórjóslati jel; ilyenkor biztosra vehetjük ugyanis, hogy a croupos folyamat nemcsak a gégében székel, de a tüdőbe is leterjedt. Ilyen esetekben mélyebben lévén a nehéz lélekzés oka, mint ahova műszereink elérnek, a gyógyulásra alig marad remény. Egyes szerzők ilyenkor légcsőmetszést ajánlanak, de a mi tapasztalatunk szerint ennek csak akkor van helye, ha álhártyaletolódás konstatálható anélkül, hogy a megbetegedés a hörgökre terjedne.

A sikeres műtét után a gyermek kezeit az ágy széléhez szoktuk kötni, nehogy a tubust a kilógó fonalon át kiránthassa. A fonál arra való, hogy annak segélyével a tubus eltávolítása (extubatio) minden pillanatban megtörténhessék az ápoló személyzet által is. Az extubátort, vagyis azon műszert, melynek segélyével a tubust el lehet távolítani a gégéből, csakis akkor kell alkalmaznunk, ha a gyermek a fonalat lerágta, ami egynéhányszor megesik. Ha extubátorhoz nyulni nem akarunk, megkisérhetjük hasonló esetben a tubus kiugratását a gégéből, ami ugy történik, hogy az elibénk ültetett gyermeknek gégéjét alulról felfelé hirtelen összenyomjuk bal kezünk hüvelykujjával, mig ugyanekkor jobb kézzel a gyermek fejét hajlítjuk előre. Ha ez sikerre nem vezetne, az extubátort kell elővennünk. Ez egy hosszu görbe csipő, melyet ugyanolyan helyzetben vezetünk ujjunk segítsége mellett a gégébe, mint a műtétnél az intubátort. Az extubátor végét a tubus nyilásába illesztjük, ugyanekkor megnyomjuk a külső végét a műszernek, miáltal a csipő szárai belekapaszkodnak a tubusba és kihúzzák azt a gégéből. Az ilyen művi extubáció még nehezebb műtét mint az I.

Addig, amig a tubus a gégében van, a gyermek csak suttogva képes beszélni, hangtalan. A táplálék felvételét rendesen kissé zavarja a fonál és a tubus benfekvése; miért is csak folyékony táplálékot engedünk meg, melynek nyelését rendesen már néhány óra alatt megtanulják a betegek. Rendesen 24 órával a műtét után kiséreljük meg az első extubációt és igen sok esetben már lefolyt ez idő alatt a nehéz lélekzés, újabb I.-ra nincsen szükség. Ha azonban a nehéz lélekzés újra előáll, ugy ismételjük a műtétet; esetről-esetre 24—48 óra időközökben végezve az újabb extubációt. Vannak könnyebb croup-esetek, mikor még 24 óráig sem hagyjuk a tubust a gégében, hanem, ha okunk van hinni, hogy a nehéz lélekzés nem annyira az álhártyás fölrakódás mint inkább a gége görcse által van feltételezve, ugy félórai benfekvés után már eltávolítjuk azt. Ezen idő alatt ugyanis a görcs megszünik s a beteg, noha az álhártyák még benmaradtak a gégében, nyugodtan lélekzik, sőt sok esetben ennyi elég lehet a végleges gyógyulásig. Máskor alig néhány percig hagyjuk a gégében a tubust, aztán kiveszszük, azon reményben, hogy ilyenkor a beteg a fölhalmozódott nyálkát, álhártyákat kiköhögi *(écouvillonage)*. Ha egyszeri écouvillonage nem vezet sikerre, ugy az meg is ismételhető.

Vannak végre esetek, mikor a tubus rövid idei benfekvése elég ugyan arra, hogy a gyermek órákon át jól lélekzik, de nem elég a végleges gyógyuláshoz; 4—5 óra mulva, esetleg már hamarabb is újra jelentkezik a nehéz, fürészelő lélekzetvétel. Ilyenkor 2—3 órára újra visszahelyezzük a tubust (tubage intermittent). Az elmondottakból látható, hogy az I. és az intubált beteg helyes kezelése a nehezebb orvosi feladatok egyike, annál is inkább, mert az I. megtanulása sok gyakorlatot igényel. Az orvosnak pedig az intubált beteget alig szabad magára hagyni, mert a gyermek esetleg kiköhögheti a tubust és megfulhat, amig az orvos előkerül.

Meg kell még említenünk, hogy a tubus hosszabb ideig fekvése a gégében nem közömbös dolog; ugyanis néha már 24, máskor 48 óra alatt nyomása által fekélyeket okozhat a nyálkahár-

tyán, amelyek porchártyalobra is vezethetnek, máskor pedig a gége falának ellágyulását eredményezik. Ilyen esetekben az extubáció nem vihető keresztül, még ha lefolyt is már a croupos folyamat; a gyermek ugyanis aspirálja a gége mellső elpuhult falát. A tubus eltávolítása ilyenkor alig történhetik meg másképen, mint utólagos légcsőmetszés által. Ilyen esetek azonban ritkák. Használjuk az I.-t a légcsőmetszés megkönnyítésére is. Ha ugyanis a tubus a gégében van, nem fuldoklik annyira a gyermek a műtét alatt, azt nem kell elsietni, ami a műtét sikerének legjobb biztosítéka.

Meg kell végre említenünk *O-Dwyer* lélekzőkészülékét is, mely ugyancsak az I.-n alapul. Egy üres fémhengerből áll a készülék, melynek intubátor-alakja van és végén módosított tubus-alakban végződik. A henger külső része szükség szerint fujtatóval is összekapcsolható. A nyakon vagy a szájban végzett súlyos műtéteknél eddig annak megakadályozására, hogy az ömlő vért a beteg ne aspirálja, légcsőmetszést végeztek a sebészek, ez sok esetben e készülék által elkerülhető. Másrészt sok mérgezésnél (p. morfiummérgezésnél) vagy kloroform-altatás közben beállt tetszhalálnál is lehet vele szép eredményt elérni. Látható az elmondottakból, hogy az I. a modern orvosi tudomány egyik legszebb vívmánya. Mi magyarok büszkék lehetünk arra, hogy az I. tanának egész Európában legismertebb és legeredményesebb buvára magyar ember (Bókay János egyet. tanár). BEREND MIKLÓS.

Intussusceptio, l. *Intus* (IX. k.).

Invertcukor, egyenlő súlyu szőllő- és gyümölcscukor elegye, mely a nádcukorból híg savak behatására, viz felvétele folytán, képződik:

$$C_{12}H_{22}O_{11} + H_2O = 2C_6H_{12}O_6.$$

Sürü szirupállományu; idővel belőle a szőllőcukor kikristályosodik. A poláros fény síkját balra fordítja.

Involventia, l. *Bevonó szerek* (III. k.).

Íny *megbetegedései* közül felemlítendő az *ínylob*, melynek többféleségei ismeretesek. Igy: az *egyszerü ínylob*, midőn az megvörösödik, megduzzad, érintésre, igy evéskor is, fájdalmas és könnyen vérző. Hacsak az inyszegélyre korlátolt, *inyszegélylobnak* neveztetik. Az ínylob huzamos fennállása esetén az inyszegélyen kievődések támadhatnak, midőn *fekélyesedő ínylobnák* hivják. Ha az íny egy részén székel, ugy *részleges ínylob*, ha az egészre elharapózott, *kiterjedt ínylob* a neve. Gyakran az ínylob a fogkő által történt izgatás következménye, ezt *fogköves ínylobnak* nevezik. Sápkóros, vérszegény egyéneknél gyakrabban, másoknál ritkábban fordul elő, meleg eledel vagy ital élvezése folytán néha egyébként is előálló felhámfosztottság az íny en s a szájpad nyákhártyáján. A halovány íny igen érzékeny, tapadós, aprón szemcsézettnek látszik az inyszemölcsök lemeztelenítése folytán, ezért *lemeztelenített ínylobnak* neveztetett el. Néha ínylobnál aránylag nagy a genyedés, ilyenkor *genyedő ínylob* a neve, néha aktinomikózissal kapcsolatban lép föl, de nem tévesztendő össze a *fogmedri szú* kórképével, hol nagyobb mennyiségü geny gyülemlik össze a fog nyaki és gyöki része, valamint az ezt takaró íny által képződött tasakban; ilyen esetben az ínyre gyakorlott nyomás által bő geny ürül ki a fogszegély alól.

Szájmegbetegedéssel összefüggőleg léphet fel az iny megbetegedése. Ilyen a *zsébrés ínylob*. Kis fehér foltokkal az ínyen s a száj nyákhártyáján. Evés közben, néha máskor is, heves fájdalommal jár. *A gombás szájpenész, szájlob* szintén gyakran a foghúsra terjed. Első sorban leggyakrabban a foghúsról indul ki a *szájsüly* (szájrothadás), fogatlanoknál nem fordul elő. Rosszul táplált, rossz viszonyok közt élő embereknél gyakori. A földuzzadt foghúson gyakran mélyebb fekélyesedés, sőt üszkösödés is támad. A száj nagyon bűzös. A *roncsoló lobos ínylob* vagy a torok roncsoló lobjának átterjedése folytán vagy néha foghúzás után keletkezik, a seb fertőzése következtében. *A hurutos ínylob* a hurutos szájlobbal közösen dohányt, szeszes italokat, ásványsavakat, sós és nagyon fűszerezett eledeleket dúsan élvezőknél, néha csecsemőknél is a szopás mekanikus izgalma folytán áll elő. A szennyes szinü nyálkahártyát sűrü, rossz szagu nyál borítja. Izlés csökkent, a szájíz kellemetlen, rossz, pépes, a száj kellemetlen szagu, főleg a fölkeléskor. Más betegségek *következményes* bántalmaiként is keletkezhetnek *ínymegbetegedések*. Igy indirekt összefüggésben az ápolás elhanyagolása miatt hagymáz, himlő stb.-nél az ínylobok legtöbbször hurutos természetüek; direkt összefüggésben mint másodlagos betegség hagymáz és vörheny után vagy arcorbáncnak a szájba hatolásával *kötőszöveti és terimbeles inylob* mint hasonnevü szájmegbetegedésnek az inyre terjedése. Ritkán önállóan, vegyi hatás folytán is keletkezik. Magas láz, nyálfolyás, a megbetegedett s dagadt részek deszkakeménynyé válása, genyes beszürődés és tályogképződés jár vele. *Gümőkóros ínylob* néha mint lupuszos képződmény, gyakrabban mint gümőkóros kievődés, egyedül a foghúsra szorítkozva is, mutatkozik. *Bujakóros ínylob* apró göbök alakjában a foghúson és az átmeneti redőben. Lokális kellemetlenséget keveset okoz. *Vérömlenyes tarjagos ínylob*. A némely duzzadt kékesvörös ínyen véralafutásos foltok láthatók; a tarjagnál fordul elő. *A süly ös ínylob* rágásnál fellépő fájdalmakkal s bővebb nyálelválasztással kezdődik. Az ínyszegély kékesvörössé lesz, nagy mértékben megduzzad, ugy hogy a fogak koronáit is elfödi, rajta vérömlenyek, taplós alapu fekélyesedések támadnak s az igy elroncsolódott íny véres, bűzös nyák által tartatik. Ide tartoznak még a toxikus ínybántalmak, milyenek: A *kénesős ínylob*. Akár gyógycélból, akár ipari foglalkozás folytán a szervezetbe jutott kéneső által keletkezik. Fémíz és szárazság a szájban, első tünetei. Majd a fogak meghosszabbodnak. Az íny duzzadt, vörös, vérdús, könnyen vérző, vérömlenyes és fekélyes lesz. Nyálfolyás és a fájdalmak fokozódnak; átterjed a nyelvre is, mely megdagad, fogak kihullanak stb. *Ólmos ínylob*, bányamunkásoknál s betüszedőknél fordul elő. A szederjes szinü foghus genyedővé, fekélyessé válik. *Foszforos ínylob*, leginkább gyufagyárakban dolgozó munkások betegsége. Az ínyszegély, majd az íny egészben duzzadt, vörösödött, a fogak harapásra érzékenyek, az ínyre nyomást gyako-

rolva, az ínyszegélynél geny mutatkozik. A fogak ingókká válnak s kihullanak. Legtöbbször csontelhalás követi.

Terimenagyobbodással jár a fogak közti *ínyszemölcs túltengése*, sokszor könnyebben vérző s harapáskor érzékeny. Az *íny részleges túltengésével* nagyobb ínyrészlet van túltengve, az iny *kiterjedt túltengésénél* a megbetegedés kiterjedt az egész ínyre, mindenütt vastagabb, kidudorodó lett, annyira, hogy a fogakat nagy részben eltakarja, a fogközök tágabbak lesznek, a fogak kicsinyeknek látszanak. Legtöbbször egyes fogak kihúzása után, elősegíttetvén a fogmeder sorvadása által is, előáll a *részleges ínysorvadás*, mely gyakran a szomszéd fogak ínyére is átterjed, s nyaki részük mezteleníné válik. A *kiterjedt ínysorvadás* öregeknél gyakori, de sokszor már középkoruaknál is bekövetkezik. A sorvadás következtében a fogak hosszabbaknak, megnyultaknak látszanak. Szomszédos lobok folytán előidézve, gyakori az ínyen a *genyedő ínysipoly* s a *hólyagos sipoly*, továbbá az *ínytályog*, valamint az *ínyfekélyek* is. Mekanikus erő folytán előáll a *zuzódásos ínylob*, leggyakrabban helytelen, vagy ósdi műszerrel végzett foghúzás következtében. Ugyancsak foghúzás után látható néha az *íny repedése* vagy *szakitása*, mely avatatlanoknál nagymérvü, majdnem az állcsont felére terjedő lehet. A *feltöréses ínylob* fogművek hordásának első idejében leginkább a fogmeder egyenetlensége s a fogmű nyomása következtében.

Végül az ínydaganatok említendők fel, igy az *ínyhabarc* keskeny nyaki részen ül; ha koronátlan fogba nyulik, a húsdaganatos fogbéllel cserélhető össze. Az *egyszerü* v. kötőszöveti *ínydaganat* mogyoró-diónagyságu lehet, huzamos fennállás mellett a szomszédos fogakat tönkre teszi. *Hüsos ínydaganat* gyorsabban fejlődik, sokkal nagyobbra nő, az előbbinél is ártalmasabb, kiújulásra inkább hajlamos. Az itt felsorolt sokféle természetü ínybetegségnél a gyógykezelés igen szétágazó. Majd összehúzó szerek alkalmazása, majd bevonó elegyek segitenek; sokszor edző, égető szerek segitenek, máskor műtéti beavatkozás szükséges. Gyakran általános kezelés nélkül siker nem érhető el s néha egyes eljárások változtatásával áll csak be a gyógyulás. HATTYASY.

Iobates, l. *Bellerophón* (III. k.).

Ionok vándorlása. Faraday nyomán a fizikusok felveszik, hogy az elektromos áramnak kémiai hatása onnan ered, hogy az áram megváltoztatja a kémiai affinitást, egyik irányban utóbbinak hatását túlnyomóvá teszi, ugy hogy az ionok (l. *Elektrolizis*) kényszerülnek folytonos bomlások és újra egyesülések közepette ellenkező irányokban vándorolni. Az elektrolizis tartama alatt a két ion az egész folyadékon át egymással ellenkező irányban vándorol. Az elektrolit belsejében tehát az elektrolit változatlan marad, azaz p. 100 g. oldatban változatlan mennyiség foglaltatik a két ionból. Az elektródok közelében másképen áll a dolog. A katoda felé vándorol a kation, az anion onnan elvándorol s megfordítva az anodánál. A katoda közelében a folyadék kationban gazdagodik, az anod közelében anionban (beleszámitva a kiválasztott alkatrészeket). Ha a két ion egyforma sebességgel vándorolna, a két oldalon a gyarapodás az *egyenértéksúly* (l. o.) ugyanannyiszorosa volna; tényleg azonban a kisérlet azt mutatja, hogy a gyarapodás, illetve fogyás a két elektródnál nem egyforma, hogy tehát az ionok különböző sebességgel vándorolnak. Az első pontos méréseket Hittorf (1853) végezte. Lásd még *Elektrokémia*. TANGL.

Iotacizmus, a régieknél az i betü erős kiejtése, különösen két hangzó közt, úgy hogy egyes szókban, p. Troia, Maia az i kettőzve hangzott. Néha az *itacizmust* (IX. k.) jelenti.

Iowa északamerikai egyesült államban 1894. a 174 bánya főképen Mahoska és Appanose countykben 4 millió t. szenet szolgáltatott 5 millió dollár értékben. A kukorica- és zabtermelés terén I. az unióban az első helyet foglalja el. Újabban egy évben termelt 252 millió bushel kukoricát (68 millió dollár értékben) és 95 millió bushel zabot; azonkivül 6·7 millió bushel búzát, 11 millió bushel árpát, 1·1 millió bushel rozsot, 9·7 millió bushel burgonyát. A sertések (6 millió), lovak (1·4 millió) és fejős tehenek számát (1·3 millió) tekintve I. szintén az első helyet foglalja el.

Iparegyesület. Az *országos I.* keletkezése ama mozgalomra vezethető vissza, melyet almási *Balogh* Pál 1841 elején az akkori Pesti Hirlapban egy hasznos ismereteket terjesztő társaság létesitése érdekében megindított. Ebben a mozgalomban a közélet sok jelese vett részt s alapos megfontolás után azt határozták, hogy az alapitandó társaság I. legyen. Az előkészitő társaság Kossuth Lajost bizta meg az I. előrajzának kidolgozásával. Ez előrajz szerint az I. célja: hasznos ismereteket terjeszteni a nép minden osztályában, kivált pedig a müiparos-osztályban. Az egyesület ezt a célt könnyen érthető, népszerü nyelven irt, tanulságos és a gyakorlati élet szükségleteinek lehetőleg megfelelő munkák kiadása, az előadott tárgyak könnyebb felfogását és használhatását elősegitő rajzok s az ipar és kézmüvek haladását és tökéletesitését lehetőleg előmozditó egyéb módok által kivánja elérni. Az első felhivás aláirói voltak: *Luka* Lajos ideiglenes elnök, *Vajda* Péter titoknok, továbbá *Lukács* Móric, *Trefort* Ágoston, *Eötvös* József, *Kossuth* Lajos, *Schedel* Ferenc, *Benyovszky* Péter, *Zsivora* György, *Császár* Ferenc, *Balogh* Pál, *Simon* Flórent, *Almásy* Pál, *Eötvös* Dénes, *Antal* Mihály, *Ráday* Gedeon. Az első munkálati tervet Kossuth, Balogh Pál, Szentkirályi és Eötvös József dolgozták ki. Ennek főbb pontjai a következők: ismereteket terjeszteni szóval (előadások) és irásban (folyóirat, szakkönyvek), fiókegyletek alakitása, iparstatisztika, évkönyv, kiállitások, olvasóterem, szerszám- és gépminta-gyüjtemény, szakiskolák. Érdemes fölemliteni, hogy Kossuth a fogságából való kiszabadulása alkalmából Wesselényi Miklóstól és barátaitól kapott 5000 frtos adományt az I. céljaira ajánlotta föl. Az első közgyülésen, mely 1841 nov. 13—14. tartatott meg, 9400 frt tőkealapitványt, 404 frt adományt és 1260 pengő frt biztositott évi díjat jelentettek be. Ugyanekkor elnökké *Batthyány* Lajos grófot választották meg, igazgató *Luka* Lajos, aligazgató *Kossuth* Lajos lett.

Az egyesület csakhamar létesítette az első kiállításokat (l. *Kiállítások*, X. k.) s a céhek támogatásával megkezdette a mesterinas-iskolákat; ezekre nézve részletes tervezeteket és tanterveket dolgozott ki. 1845. nyilt meg az első ilyen iskola, melynek 124 növendéke volt, a második évben 127, a harmadikban 144 növendék volt; a látogatottság évről-évre csak csekély emelkedést mutat. Az említett kiállításokból folyt a védegylet eszméje (l. *Honiparvédegylet*, IX. k.), mely éveken keresztül foglalkoztatta az egész ország társadalmát. Egyidejüleg létesítette az I. a *magyar kereskedelmi részvénytársaságot* és a *gyáralapító részvénytársaságot;* egyikkel az exportot akarta rendszeresíteni, a másikkal új ipartelepeket létesíteni. Mind a kettő biztatóan indult meg, de részben személyes okok miatt, részben a bekövetkezett politikai mozgalmak miatt nagy eredményeket biztosítani nem tudott; ugyanigy járt az *iparmű-tár* (árucsarnok) is, melylyel a raktárszövetkezetek első mozgalma volt kapcsolatban. A *magyar tengerhajózási társaság* eszméje is az I.-ből indult ki, de ez sem tudott kellőképen érvényesülni.

De rendkivül szép sikert ért el az egyesület a közszellem felébresztése, az iparpártolási eszme érvényesítése, az iparosok önérzetének felébresztése terén, továbbá az ipari szakirodalom megalapításában. 1845. megindította és 1848 végéig fentartotta a *Hetilapot*, népszerü könyvtár létesítését kezdeményezte, iparos-naptárt adott ki, megkezdte a mesterszavak magyarosítását, ipariskolai tankönyveket bocsátott közre, megkezdte az iparstatisztika szervezését, létesített egy technologiai gyüjteményt, megkezdte az iparosok gyakorlati segélyezését pénzáldozatokkal, a technikai pályára lépő fiatalokat ösztöndíjakkal küldötte külföldre, rendezett ismeretterjesztő szakfelolvasásokat, megvetette egy szabadalmi törvény alapját s igen szép messzeható programmot állapított meg ugy a törvényhozás által az ipar érdekében teendő intézkedésekre, mint a társadalmi tevékenységre nézve. Mindezeknek kifejlését azonban megakasztották a szabadságharc nagy eseményei. Az igazgatói állást csakhamar Kossuth vette át s egész miniszterségéig nagy buzgalommal vezette az egyesületi ügyeket, majd minden héten irt buzdító és gyakorlati vezércikkeket az egyesület hetilapjába s egy késői levelében irja: «az I. viszontagságos életem kevés kedves emlékei között a legislegkedvesebbek közé tartozik». Utódai az igazgatói állásban *Wargha* István és *Fényes* Elek voltak, jobb keze a munkában *Csanády* Ferenc jegyző, később miniszteri tanácsos a kereskedelmi minisztériumban. Az elnöki tisztet végig Batthyány Lajos igen nagy ügyszeretettel töltötte be.

A szabadságharc után egy-két évig pihent az egyesület, mig 1850 nov. 30. politikai biztos jelenlétében megtartotta föloszlató ülését s megmaradt iratait, nyomtatványait, jegyzőkönyveit átadta a nemzeti muzeumnak, a feltámadás kiolthatlan reményében. Ez a feltámadás csak jó másfél évtized mulva következett be. Az alkotmányos korszak elején a hazafiak ismét elérkezettnek látták az időt az I. reaktiválására, ami 1867 szept. 15. tartott közgyülésén sikerült is.

Első feladatul az egyesület az iparos-osztály értelmi szinvonalának emelését tartotta. Az iparoktatás és képzés mezeje teljesen parlagon hevert. Egyetlen egy ipartanoda, egyetlen egy iparfejlesztési intézet sem létezett az országban. E hiányon segiteni volt az I. első feladata. Az állam, a főváros és némely magántestületeknek támogatása mellett létrehozta az egyesület (1869) a fővárosban az első *tanonciskolákat*, melyeket idővel egész hálózattá fejlesztett és 18 évig vezetett, mindaddig, mig ezt a törvényhozás a helyhatóság feladatává tette. Létrehozott egy szerszám- és kézműminta-gyüjteményt, melyet utóbb a középipartanoda létrejövetele alkalmával ennek, illetve az ezzel kapcsolatos technologiai iparmuzeumnak engedett át. Továbbá tervbe vette már 1869. egy állandó kézműkiállítással kapcsolatos iparmuzeum, s ennek valamint az egyesület egyéb szükségleteinek megfelelő épület létrehozatalát. Ez épület számára sikerült a főváros közönségétől egy 704 négyszögölnyi telket kieszközölni, mely később a műszaki iparmuzeum létesülésekor a fővárosnak, a muzeum segélyezésére megszavazott járulék fejében visszabocsáttatott; ezenkivül kieszközölte az egyesület a kormánytól és az országgyülléstől, hogy az 1873-iki bécsi világkiállítás alkalmával iparmuzeumi tárgyak vásárlására 50,000 frt szavaztassék meg, miáltal megvettetett a műipari muzeum alapja. Ipari szaklapot is alapított, mely magyar nyelven kezdetben *Anyagi Érdekeink*, később (1880 óta) *Magyar Ipar* (egyidejüleg németül Industrie-Zeitung f. Ungarn) cím alatt a tagoknak ingyen jár. A lap 1897 óta hetilap lett. Szervezőleg működött az egyesület kiállítások terén stb., szakkönyvtárt gyüjtött és nagyszámu szakosztályainak élénk működése által a hazai ipar fejlesztésének szellemi központjává lett. Mindezt az egyesület aránylag igen csekély pénzeszközökkel érte el. Az egyesület alapitványi tőkéje működésének első éveiben névleg mintegy 26,000 forintot tett, mely összegből azonban tetemes rész behajthatatlannak bizonyult; a rendes tagok száma kezdetben mintegy 1200 volt 5 frt évi tagdíjjal.

Az első hat évi ciklus lejártával az egyesületet komoly válság fenyegette. Miután ugyanis az alakuláskor nem a közvetlenül érdekelt iparos-osztály önsegélyző ereje, hanem a minden nemzeti ügyért áldozni kész hazafiui buzgalom volt a döntő tényező, attól lehetett tartani, hogy a változott viszonyok közt a tagok tömeges kilépése folytán nagy visszaesés fog bekövetkezni. E veszélyen az egyesület szerencsésen áthaladt, noha az 1873. bekövetkezett nagy válság rendkivül súlyositotta a helyzetet. Az egyesület akkor már mély gyökeret vert magában az iparos-osztályban, különösen ennek azon részében, mely másfél évtized előtt ugyszólván egyedül volt számottevő, a kézművességben. A hetvenharmadiki válságra következő időszakban, midőn a börzei alapon létrejött nagy gyári alkotások egymásután rombadőltek, ismét a kézművesség kultiválása lépett előtérbe. Ez osztályban mindinkább sikerült felébreszteni a haladási vágyat és a dolgok természetében feküdt, hogy az egyesület ekkoriban első sorban ezen osztály érdekeinek előmozdításában

kereste főfeladatát. A közgazdasági depresszió ezen éveiben nagyobb alkotásokról ugyan nem lehetett szó, de az iparfejlesztés megindult áramlata egy pillanatig sem akadt meg. A hazai viszonyoknak megfelelő ipari szervezet létrehozatala, a közszükségleteknek a hazai ipar által való fedezése, a hazai iparnak a fogyasztó közönséggel való megismertetése és megkedveltetése, az iparnak művészeti irányu fejlesztése, amellett az országosan megindúló társulati szervezkedés támogatása, az ipari ismereteknek irodalmi úton és felolvasások által való előmozdítása, az ipar terén felmerülő újítások, javítások ismertetése és terjesztése, a kiváló ipartelepeknek felkutatása, ismertetése és jutalmazása, az ipariskolák terjesztése és szinvonaluknak fokozatos emelése, ipariskolai tankönyvek kiadása stb., mindezek száz meg száz alkalmat nyujtottak a csendes, de talán annál mélyebbre ható működésre. Élénk országos mozgalmat fejtett ki az egyesület több ízben is az önálló vámterület érdekében.

Eredmények tekintetében nagy fontosságra emelkedett az egyesület kezdeményezése és vezetése alatt létrehozott 1879-iki II. országos iparosgyülés, továbbá az 1881 tavaszán megtartott országos gyáripari értekezlet és mindenekfelett az 1879-iki székesfehérvári kiállítás, mely az egyesület vezetése alatt szervezkedett fővárosi kiállítók tömeges részvéte folytán országos jellegüvé vált s iparunk fejlődésének újabb lendületet adott. E működés külső eredményekben sem maradt meddő. Az egyesület kezdeményezése folytán létrejött (1879) a budapesti közép-ipartanoda; a bécsi világkiállításon vásárolt tárgyak az egyesület kezdeményezésére létrejött műipari muzeummá szerveztettek; az egyesület kezdeményezésére és részben közreműködésével létrejött a technologiai iparmuzeum, később a kereskedelmi muzeum, az országos ipartanács, az országos iparoktatási tanács stb.

Hogy az egyesület működésének milyen hatása volt közgazdasági kormányzatunkra és törvényhozásunkra, elég annyit megemlíteni, hogy p. a közszükségletek fedezésének és az állami ipartelepeknek nehéz kérdéseiben, továbbá a közlekedési eszközök tarifapolitikájában s az iparra kiható több hasonló közgazdasági politikai kérdésekben majdnem minden irányban uralkodókká váltak azon elvek, melyeket az egyesület évek hosszu során át vallott és sürgetett. Az egyesület kezdeményezésének eredménye volt a hazai iparnak adandó állami kedvezményekről szóló törvény is (1881. XLIV. t.-c.) és végre az új ipartörvény, mely ugyan csak 1884. jött létre, de melynek alapelveit az I. nagyjában már ez időszakban állapította meg. Éppen az ipartörvény alapelvei iránti tanácskozások az iparoskörökben több irányban félreértésekre adtak alkalmat, melyek az ellentéteket mindinkább kiélesítvén, szakadásra vezettek. Az iparosság két táborra szakadt s ez abban is nyilvánult, hogy a volt országos magyar I.-tel szemben *általános magyar iparegylet* címen egy másik országos jellegü egyesület jött létre.

A régi I. vezetőinek törekvése ez időtől fogva oda irányult, hogy a szétvált törekvések egységes mederbe tereltessenek s ez mintegy másfél évi működés után sikerült is. A két egyesület egyesítése az 1882 ápr. 16. tartott egyesítő közgyülésén *országos I.* címen be is következett; s az igy újonnan szervezett egyesület szerencsés volt fő védnökül néhai Rudolf trónörököst, védnökül József főherceget megnyerhetni. Az újjászervezett egyesület törzsvagyona alapítványi tőkében 51,382 frt 5 krt tett ki, mihez alapítványokban még 22,000 frt járul. A tagok száma 2253-at tett (501 alapító és 1752 rendes tag). A fuzió idejétől kezdve az egyesület életének harmadik időszaka kezdődött, mely a rendes kerékvágásban fejlődött tovább. Kiemelkedő mozzanatai voltak az 1885. országos kiállítás kezdeményezése és előkészítése, az ipari szervezet megteremtése (ipartanács kezdeményezése, testületi szervezet stb.), a balesetbiztosítás, betegsegélyezés stb. előkészítése. Ez időszakban az egyesület elnöke (1880-tól maig) *Zichy* Jenő gróf és igazgatója, lelke *Mudrony* Soma volt, kinek 1897. bekövetkezett halála után az egyesület igazgatójává e sorok irója választatott meg, aki 1880 óta titkára, majd 1894 óta aligazgatója volt.

Az ezredéves országos kiállítás után az I. teljes erővel vetette magát a nemzeti ünnep előkészítése és lefolyása alatti években kissé parlagon hevert ipari köztevékenység mívelésére. Az egyesület végrehajtó bizottságának élén *Matlekovits* Sándor erélyesen fölkarolta az iparfejlesztés összes aktuális kérdéseit; a szakosztályok újjászerveztettek, szakelőadók választattak, az egyesület kapcsolatba lépett a kereskedelmi és iparkamarákkal és az országos rokon egyesületekkel. Fölkarolta a nálunk még hiányzó iparágak pontos méreteinek megállapítását, tüzetesen foglalkozott az ezredéves kiállítási főjelentés tanuságainak értékesítésével; az iparfejlesztés rendszeres programmját állapította meg s iparpártolási szakosztálya útján a társadalom minden rétegét érdekbe vonta az iparpártolás aktuális kérdései iránt. Kidolgozta az autonom vámtarifa tervezetét. Irásos enquête-et rendezett az állami kedvezményekre vonatkozó törvény mikénti megújítása tárgyában, a magyar stílus terjesztését és érvényesítését is programmjába vette, a segélypénztári ügyek egyöntetü intézéséről segélypénztári szakosztálya révén gondoskodik; az új ipari szabadalmakat és újdonságokat rendszeresen ismerteti, javaslatot készített a kisiparos versenyének hathatósabb biztosításáról, közműhelyek létesítéséről, minden kérdést fölkarol, mely akár aktuálisan az ipar érdekébe vág, akár az illetékes körök kezdeményezésére kerül felszinre és kétségtelen, hogy tervszerü, céltudatos munkásságával az iparoskörök s a különböző társadalmi rétegek becsülését és bizalmát egyaránt kivívta s tekintélyét magas fokra emelte.

Az egyesületi vagyon 1898 végén 69,508 frtot tett ki, a tagok száma 574 alapító és 1587 rendes, összesen 2161. A működő szakosztályok száma 14, u. m. kisipari, gyáripari, épitő- és műipari, ipartestületi, házi ipari, nemzetgazdasági, bútor- és rokon ipari, bőripari, kiállítási, szeszes itali, iparpártolási, segélypénztári, mészáros- és hentesszövetség, papiripari szakelőadók. Kelet-

kezőben vannak az iparfejlesztési, a fényképészeti, az ipari jogvédelmi osztályok és a bőripari szakosztály több alosztálya. GELLÉRI MÓR.

Iparfejlesztés, az iparpolitika gyakorlati része, melynek célja az ország iparának megteremtése és fejlesztése. A legelemibb nemzetgazdagazdasági elv, hogy csak többoldalu gazdasági rendszer biztosíthat egészséges közgazdasági helyzetet. Sem az *ipar*, sem a *mezőgazdaság* egymagában nem elégítheti ki egyetlen állam gazdasági igényeit sem. Legkevésbbé a túlnyomó mezőgazdasági termelés, mely nem tekintve azt, hogy nagy mértékben függ az idegen fogyasztástól és piaci viszonyoktól, veszélyt rejt magában az államháztartásra nézve is. Egy-két gazdaságilag rossz esztendő és alapjában van megingatva az államfentartó elem adózóképessége, ez által pedig az államháztartás egyensúlya. Az egészséges gazdasági irány egyik fontos kelléke még a *városok* fejlődése, mert csak ezek révén fejlődhetik kellő középosztály, a népesség azon fontos része, amely egyúttal legbiztosabb eszköze nemcsak a müveltség terjesztésének, hanem egyúttal a fogyasztás állandóságának is. Magyarországot az I.-sel való komoly foglalkozásra az ország túlnyomó mezőgazdasági jellege utalja. Az I. leghatásosabb eszköze az önálló vámpolitika. Ezzel Magyarország önállóan nem rendelkezvén, más eszközöket kell igénybe vennie, melyek segélyével szintén lehet eredményeket elérni, ha nem is oly nagy arányban, mint az önálló vámpolitikával.

Ezeket általánosságban előrebocsátva, áttérünk Magyarország I.-ére, illetőleg azon irányelvek ismertetésére, melyek e tekintetben fennállanak s azokra az eszközökre, melyek ezeknek érvényesülésére rendelkezésre állanak. A kormány tevékenysége természetesen nem a közvetetlen iparűzésben nyilvánul, hanem egyrészt a már meglévő ipar érdekeinek gondozásában, másrészt új ipar teremtésében és általában az ipari fejlődés irányításában. Különösen ez utóbbit tartották szem előtt a különböző kormányok, nem tévesztve szem elől, hogy a tulajdonképeni iparűzés a magánvállalkozás feladata, melyre az állam ily arányu tevékenysége csak zsibbasztólag hatna. Az állam közvetlen részvétele az iparűzésben csak a vas- és gépiparnál jelentkezett, ami eleintén, amig egyes iparágak fejlesztéséről lehetett szó, jogosult és indokolt volt, de később alapjában elhibázottnak volt tekintendő s ez ma is, mert semmivel sem indokolható, hogy az állam maga, mint iparűző, versenytársa legyen az ország magániparának, mely verseny az eszközök egyenlőtlen volta következtében veszélyt rejt magában a magániparra nézve. Nem tekintve azonban ezeket, az állam nem lépte át az ipar tulajdonképeni protegeálásának határát, mely erősebben csak 1881. vette kezdetét az iparnak nyujtandó állami kedvezményekről, nevezetesen adómentesség adományozásáról szóló 1881. XLIV. t.-c. megalkotása által. Ezen állami protekció mellett a kormány a közvetlen anyagi támogatás eszközét is igénybe vette, de csaknem kizárólag a házi ipar fejlesztése érdekében.

Nagyobb arányu állami tevékenység csak 1890. indult meg, midőn külön kereskedelemügyi minisztérium alkottatott, éppen abból a célból, hogy az ipar és kereskedelem hathatósabb istápolása lehetségessé váljék. Az akkori kormány első feladatának tekintette a gyáriparnak nyujtandó állami támogatásról új törvényt alkotni, az 1890. XIII. t.-cikket, minthogy az 1881. XLIV. t.-c. hatálya lejáróban volt. Majd — javulván az államháztartás — fokozott mértékben vette igénybe a közvetlen anyagi támogatást, de most már nem első sorban a házi ipar, hanem a gyáripar s különösen új iparágak meghonosítása érdekében, nem hanyagolva el azonban az előbbit sem. A helyes I.-i politika megkivánta, hogy mindenekelőtt gondoskodás történjék azon segédeszközökről, amelyek az egészséges ipari fejlődés legfőbb kellékei: rendezett hitelviszonyok, olcsó és gyors közlekedés, kifogástalan úthálózat, gyors és megbizható posta-távirda-szolgálat, valamint a viszonyokhoz mért jó ipari közigazgatás. Ezen segédeszközök gondozása igen nagy segitségére volt a magyar ipari és kereskedelmi élet fellendülésének.

Ezen fellendítésben — amennyiben állami akció kifolyása volt — következő irányelvek érvényesültek, illetőleg érvényesülnek: Magyarország őstermelő állam lévén, ipari termelésében mindenekfölött az őstermelésre kell támaszkodnia, vagyis első sorban oly ipart teremteni, mely a mezőgazdaság s vele szorosan összefüggő állattenyésztés, az erdészet, a bányászat és kohászat termékeit dolgozza fel, másodsorban pedig olyant, mely ezek szolgálatában áll. Míg az első esetben az ország túlnyomó termelését képező nyers anyag kerül közvetetlen értékesítésre és az országban ipari feldolgozásra, a második esetben az illető iparágak közvetetlen és állandó fogyasztóval birnak, melyet csak ki kell elégíteni, hogy teljesen biztos is legyen. Az iparpolitika második alapelve nálunk azon iparágak fejlesztése, melyek az őstermelés szolgálatában állanak. Ezek közé tartoznak: a mezőgazdasági gépek, a gazdaság, erdészet és bányászat szerszámai és eszközei, mind a vas-, mind a faipar terén, valamint a vegyészeti iparcsoportba tartozó azon iparágak, melyek a gazdaság érdekeit szolgálják. Egy harmadik szempont, mely újabban érvényesül, a tömegfogyasztás iparágainak fejlesztése. Végül a negyedik szempont, azon iparágak meghonosítása és fejlesztése, melyek a hazai főbb iparágak által igényelt gépeket és eszközöket, nemkülönben félgyártmányokat készítik.

Ezen elvek érvényesítésére következő eszközök állanak rendelkezésre és alkalmaztatnak: A *gyáriparban* tarifális kedvezmények, adókedvezmények, közszállítások, műszaki személyzet és munkástörzs nevelése, kikészítési eljárás és végső fokon közvetetlen anyagi támogatás. Leglényegesebbek ezek között a *tarifális kedvezmények* és *közszállítások*. Az ipari és kereskedelmi élet igényeivel számoló, a versenyviszonyokra kellő tekintettel lévő tarifa-politika, jó vizi utaknak rendelkezésre bocsátása és ezeknek a vasutakénál jóval olcsóbb tarifái rendkivül fontos hatással lehetnek az ipari fejlődésre. Az idegen verseny legyőzésének mind az ország saját piacain, mind a kiviteli piacokon ez a leghathatósabb

eszköze. A termelés helye és a fogyasztási piacok közötti távolságok a hazai ipar javára csak olcsó tarifákkal egyenlíthetők ki. Ami a közszállításokat illeti, ez közvetetlen I.-i eszköz. Ennek felhasználásával Magyarországon igen figyelemre méltó eredmények érettek el, sok új iparág honosíttatott meg. A közszállításokra nézve külön szabályzat áll érvényben, mely kötelező minden állami beszerzésre nézve. Ezen szabályzatban ki van mondva, hogy minden beszerzés versenytárgyalás útján eszközlendő, amit azután kiegészített az 1897. XX. t.-c., mely 38 – 40. §-aiban szabályozza az állami beszerzések ügyét, kimondva, hogy 300 frton felüli szükségletre — természetesen egynemü cikkeket értve — versenytárgyalás hirdetendő. Azonban már ezen szabályzat alkotása előtt is alkalmaztattak az abban lefektetett elvek, melyeknek eredményei legszembeszökőbben a közlekedési vállalatok szükségleteinek beszerzésénél nyilvánultak, illetőleg ott mutathatók ki legbiztosabban, minthogy azoknál a legrendszeresebb ellenőrzés és nyilvántartás áll fenn.

A közlekedési vállalatok ezen beszerzési eredményeit az alábbi adatok tüntetik fel, melyekkel csak 1887 óta rendelkezünk, minthogy a jelzett ellenőrzés csak akkor lépett életbe. E szerint volt:

Év	A beszerzés összes értéke összesen	Ebből hazai	Ebből külföldi
1887 ...	16.593,688	13.688,725 = 83 %	2.904,963 = 17 %
1888 ...	22.882.318	19.863,473 = 87 %	3.018,845 = 13 %
1889 ...	24.828,042	21.075,279 = 85 %	3.752,736 = 15 %
1890 ...	30.764,866	25.608,111 = 84 %	5.156,755 = 16 %
1891 ...	34.951,678	30.466,386 = 87 %	4.485,192 = 13 %
1892 ...	31.222,668	25.262,141 = 80·7%	5.960,527 = 19·1%
1893 ...	40.595,227	36.085,043 = 88·9%	4.510,184 = 11·1%
1894 ...	41.363,110	36.418,098 = 88·0%	4.845,002 = 12·0%
1895 ...	44.122,340	39.296,8·9 = 89·1%	4.825,501 = 10·9%
1896 ...	54.350,248	48.031,155 = 88·4%	6.319,093 = 11·6%
1897 ...	50.121,952	45.154,516 = 90·1%	4.967,436 = 9·9%

Még kedvezőbb alakban tünnek fel azonban a jelzett eredmények, illetőleg a belföldi ipar fejlődése a szállítások révén, ha tekintetbe veszszük, hogy az 1897. évben — és ehhez kell viszonyítani a többi évet is — a külföldről behozott 4.967,436 frt értékü beszerzésben 2.809,443 frttal szerepel a külföldi, nevezetesen porosz kőszén, ami az összes 1897. évi beszerzésnek 4·3%-át teszi, vagyis ezt a 4.967,436 forintból, illetőleg 9·9%-ból levonva, az összes 1897. évi külföldi behozatal az 50.121,952 frt értékü összes szükséglettel szemben csupán 2.809,443 frtot, azaz 5·6%-ot tesz. Ez eredmény bizonyára igen figyelemreméltó s mutatja ezen eszköz erőteljes voltát az I.-ben, mely még hatályosabban tünik fel, ha egyrészt csak a m. kir. államvasutakat tekintjük, melyeknek 33·52 millió frtnyi szükségletében 1896. már csak 1·53 millió = 4·55% volt külföldi, másrészt, ha figyelembe veszszük, hogy a kimutatott összegekben két nagy állami gépgyárnak 10·5 millió frtnyi szükséglete is szerepel, melyből 20·66% külföldi — t. i. speciális gépek és eszközök — mely nagy százalék természetesen igen nagy mértékben rontja a többi kedvező százalékszámot.

Az állam egyik eszköze továbbá az *adó- és illetékkedvezmények*. Ezeknek alkalmazása nálunk az 1881. XLIV. t.-cikkel vette kezdetét, melyet követett az 1890. XIII. t.-c. és minthogy ez 1899 végével lejár, az az új törvényjavaslat, melyet *Hegedüs* Sándor kereskedelmi miniszter 1899 nov. 14-én terjesztett a törvényhozás elé (l. *Ipari kedvezmények*). Ugyanakkor — midőn a törvényhozás az 1890. XIII. t.-cikket megalkotta — az ország gyáriparának nagyobb arányu fejlesztésére szükségét látta oly nagyobb intézetek alapításának, melyeknek speciális feladatuk volna iparvállalatokat létesíteni, esetleg ilyenek létesítését előmozdítani. Megalkotta tehát a hazai ipart támogató pénzintézeteknek adható állami kedvezményekről szóló 1890. XIV. t.-cikket. Ezen törvény alapján létesült is a székes fővárosban külön pénzintézet tiz millió forint alaptőkével, mely azonban már az első üzleti évben oly eredménynyel zárta le mérlegét, hogy a törvényben biztosított adómentességet nem vehette igénybe.

Egyik további eszköze az I.-nek a *műszaki személyzet és munkástörzs nevelése*, melytől az I.-i politika eredményei legnagyobb mértékben függnek. Amig megfelelően képzett munkástörzs nem áll rendelkezésre, addig meddő minden törekvés, mert hiába van meg a tőke, hiába a szakértelem a vezetésben és hiába a vállalkozási szellem: a képzett munkásosztály nélkül ez mind nem értékesíthető. Mig a tőke megszerzése a magánvállalkozás feladata, addig a munkástörzs képzése kétségkivül állami feladat. Egyrészt abból a szempontból, hogy alapját vesse egészséges ipari fejlődésnek, másrészt növelje a keresetre utalt szegényebb néposztály megélhetési forrásainak számát, végül előmozdítsa közvetve a nemzeti vagyon gyarapodását. A munkásképzésnek két módja van. Egyrészt a gyakorlati irányban szervezett, rendszeres iparoktatás van hivatva erre, mely Magyarországon az utolsó évtizedben rohamosan fejlődött s melyre az állam ma már közel egy millió forintot fordít évenkint, másrészt alkalmas egyéneknek hosszabb időre külföldi tanulmányutakra való kiküldése, végül ami a leggyorsabban vezet célhoz, de bizonyos ideig mindig az egyes vállalatok közvetlen érdekeit mozdítja elő, gyáraknak és nagyobb iparteleppeknek megfelelő segélyezése abból a célból, hogy állandó munkástörzset alkossanak. Az állam az utolsó tiz év alatt közvetlenül gyakorlati munkásképzésre fordított:

1889. évben	13,782 frtot	1894. évben	49,823 frtot
1890. «	15,976 «	1895. «	22.674 «
1891. «	23,110 «	1896. «	28,470 «
1892. «	32,031 «	1897. «	47,193 «
1893. «	38,502 «	1898. «	31,585 «

összesen tehát 303,146 frtot.

Végül van még egy eszköz, a közvetlen *anyagi támogatás*. Az állami támogatásnak ezen módja tekintetében eltérők a nézetek. Ha tisztán elméleti szempontból tekintjük a kérdést, kétségtelenül áll az, hogy az állam ilyetén beavatkozása nem célszerü. Ámde gyakorlatilag és a speciális magyarországi viszonyokat véve alapul, egészen másképen alakul a helyzet. A nálunk létesítendő új gyárak kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint a velünk vámközösségben levő ausztriai régi hasonló gyárak. Ottani új gyáraknál ez —

a munkástörzset kivéve — már nem áll. A mi gyárainknak, amennyiben olyanokról van szó, amelyek leginkább Ausztriával versenyeznek, le kell küzdeniök a régi osztrák gyárak versenyét; munkásokat kell maguknak nevelniök, holott az osztrák gyárak ezen már rég túl vannak; amortizálniok kell a befektetett tőkét, amit amazok már rég megtettek; szóval a kezdetnek némely oly nehézségei vannak, melyeket a legritkább új vállalat akar saját erejéből leküzdeni és igy ha gyáripart akarunk, amint hogy ezt nem akarnunk nem lehet, közvetlenül kell támogatnunk azt a kezdet nehézségeinek leküzdésében. Ez azonban csak a kezdetre vonatkozhatik..

Igy fordított az állam ipari célokra:

1889.	55.570 frtot,	ebből	gyáripari	segélyekre	31,522	frtot
1890.	75,000	«	«	«	49,023	«
1891.	165.901	«	«	«	104,351	«
1892.	137,451	«	«	«	82,875	«
1893.	500,371	«	«	«	340,029	«
1894.	516,899	«	«	«	235,686	«
1895.	356,820	«	«	«	194,638	«
1896.	564,409	«	«	«	459,851	«
1897.	435,528	«	«	«	291,796	«
1898.	379,370	«	«	«	202,600	«

Összesen tehát fordított az állam az utolsó tiz év alatt iparfejlesztésre 3.187,319 frtot, melyből a gyáripar támogatására 1.992,371 frt esik.

Ezen támogatás nagyobb részben évi segélyekből, kisebb részben kölcsönökből áll, mely utóbbiakkal azonban a kormány utóbbi időben teljesen szakított, azt a helyes elvet vallván, hogy aki gyárat alapít, az rendelkezzék a szükséges tőkével. Ez elvtől csak nagyon kivételes esetben tér el, ahol ezt igen fontos iparpolitikai okok kivánják. Különösen a textilipar az, mely a segélyezéseknél fő szerepet játszik, mire nézve nem érdektelen, ha felemlítjük, hogy az összes gyáripari segélyek közül egyedül textiliparra fordíttatott:

1889. évben	4,000	forint	1894. évben	40,000	forint
1890. «	7,926	«	1895. «	79,000	«
1891. «	29,000	«	1896. «	151,000	«
1892. «	15,000	«	1897. «	106,000	«
1893. «	34,000	«	1898. «	103,000	«

Összesen tehát fordított az állam az utolsó tiz évben csak a textilipar fejlesztésére kerek összegben 568,926 frtot. Ugyanezen idő alatt részben kölcsönök, részben évi segélyek alakjában fordított az

üvegipar támogatására	309,000	frtot
varrógépipar létesítésére	170,000	«
agyagipar támogatására	133,000	«
vasipar támogatására	56,000	«
fa- és gyermekjátékipar támogatására	16,000	«
gépipar támogatására	15,000	«
óraipar létesítésére	20,000	«
vegyes iparágakra	92,000	«

Áttérve *a kézmű- (kis-) iparra*, itt sokkal kevesebb eszköz áll rendelkezésre. Egyes kisipari ágakon vajmi nehezen lehet segíteni. Van ugyan egész sorozata ezeknek, melyek a fejlődésképesség csiráit magukban hordják, amelyeknél az első tekintetre szembeötlik, hogy a segédszemélyzet és önálló vállalatok száma kedvező arányban áll, az illető iparág tehát fejlődésben van. Az előbbiek tekintetében az állam feladata nem terjedhet másra, mint lehetőleg megmenteni az egyént s biztosítani megélhetését, mert sem önállóságát, sem termelését nem mentheti meg. A fejlődő gyáripar lehet csak az az eszköz, melylyel e cél elérhető: az egykor önálló kisiparosnak alkalmazkodnia kell a változott viszonyokhoz s benne többé-kevésbbé képzett szakmunkást nyer a gyáripar. Ellenben azok az iparágak, melyekre mint megmenthetőkre fentebb utaltunk, azon a két módon, melyet jeleztünk, meggyőződésünk szerint tényleg megmenthetők, ha túlnyomó részben nem is tarthatják meg kisipari jellegüket. Nem is ez a cél, hanem megmenteni a kisiparost és a termelést. E cél biztosításának leghathatósabb eszközei: előmozdítani a szakképzettséget; felszerelni a kisipart a megfelelő minőségben való termeléshez szükséges gépekkel és szerszámokkal és ennek révén biztosítani számára legalább részben a gyáripar előnyeit; szervezni a hitelt, illetőleg tőkét nyujtani az üzlet folytathatásához; végül támogatni a termelés értékesítését, mint amely tekintetben a kisipar leginkább szorul hathatós istápolásra.

A szakképzettség terjesztésének leghathatósabb eszköze a helyes irányu iparoktatás (l. *Iparoktatás*). A rendszeres iskolai képzés mellett igen hathatós eszköz még az u. n. *műhelyoktatás* is. A szakképzettség terjesztésének eszközei továbbá a különböző gyakorlati szaktanfolyamok felnőttek számára, a gépek és szerszámok ismeretének rendszeres terjesztése, amint azt a külföldön, s nálunk is rendszeresen folytatják. Az ily tanfolyamokkal kapcsolatban rendezett speciális szakkiállítások is igen alkalmas módjai a kisipar technikai javításának, ezekkel kapcsolatban leginkább terjeszthető el az újabb gépek és szerszámok ismerete, aminek azonban nagyobb foku előnye csak akkor áll elő, ha a kisiparosok szövetkeznek és szövetkezetté alakulva biztosítják maguknak egyrészt a megfelelő hitelt, másrészt ennek révén is a gyáripar sok előnyét. A helyes alapokon nyugvó szövetkezetekkel lehet megszerezni a gyáripar előnyeit: az olcsó nyers- és segédanyagokat, az egyöntetü, gyors és olcsó termelést, végül a nagyobb arányu értékesítést.

A kisipar fejlesztésének minden egyes eszközét a kormány újabb időben fokozatosan alkalmazza, ami pénzügyileg is kifejezést nyer. Ugyanis az említett kisipari feladatokra fordított az állam:

1889. évben	810	forintot	1894. évben	60,400	forintot
1890. «	1,170	«	1895. «	50,465	«
1891. «	6,106	«	1896. «	34,080	«
1892. «	—	«	1897. «	67,204	«
1893. «	6,995	«	1898. «	23,328	«

vagyis összesen ezen tiz év alatt 250,588 frtot, nem véve itt számításba az 1892. évet, amelyre vonatkozó adatok nincsenek külön kimutatva. Mint a nagyiparban, a kisiparban is a legfontosabb tényező azonban maga az érdekeltség, a kisiparosság tömörülése, a megfelelő szervezetek megteremtése, az, ami iránt eddig nálunk még legkevesebb történt.

Hátra van még a *házi ipar*, mint az ipari termelés legalsó fokozata, mely határozott fontossággal bir mind általános nemzetgazdasági, mind lokális szempontokból, különösen Magyarországon, hol a lakosság 78·46%-ának oly foglalkozása van, melyet az év legnagyobb részében nem üz-

het, t. i. a mezőgazdaság. A mezőgazdáknak téli időben való foglalkoztatása igen lényeges befolyással van életviszonyaikra. A házi ipar fejlesztésében két irány domborodik ki: a gyárakkal kapcsolatos, tömeges termelésre berendezett házi ipar, valamint a népies motivumok értékesítését célzó népipar. Mind a kettő csak ugy tartható fenn, ha rendszeres szervezettel bir, ha a házi iparos nincs utalva az értékesítésre, hanem csak rendelésre és meghatározott munkabér fejében dolgozik. A házi ipar fejlesztésének eszközei a *vándortanítók, időleges tanfolyamok, alkalmas minták* s modern *munkaeszközök* terjesztése.

Az állami tevékenység e tekintetben is fokozatosan növekedő anyagi áldozatokat mutat nálunk, amennyiben házi iparra fordított az állam:

1889. évben	1,900 forintot	1894. évben	13,517 forintot
1890. «	2,300 «	1895. «	34,996 «
1891. «	18,314 «	1896. «	36,490 «
1892. «	5,090 «	1897. «	29,333 «
1893. «	9,245 «	1898. «	45,512 «

vagyis összesen ezen tiz év alatt 196,697 frtot.

Ezek az I. alapelvei és eszközei, melyek egyúttal a magyar I.-ben is kifejezésre jutnak. Ámde a komoly és rendszeres I. nem mellőzhet még egy fontos, az ipari élet minden részére, de leginkább a gyáriparra kiható tényezőt, a munkásügy megfelelő gondozását. Ez a legszorosabb kapcsolatban áll az iparfejlesztéssel, olyannyira, hogy az ipar fejlődésével növekedik fontossága is. A helyes és körültekintő iparpolitikának tehát kiegészítő része a helyes szociális politika, mely számolva az ipar érdekeivel, nem hagyja figyelmen kivül a munkás jogos igényeit sem s kielégítve ez utóbbiakat, szolgálja azzal az előbbit. SZT. J.

Iparfelügyelet. Magyarországon csak 1897. neveztetett ki egy *ipari főfelügyelő,* ki jelenleg a kerületi iparfelügyelők gyárfelügyeleti tevékenységét irányítani és ellenőrizni van hivatva, egyúttal pedig élén áll a kereskedelemügyi minisztérium iparfejlesztési főosztályában szervezett I.-i és munkásvédelmi ügyosztálynak. Az említett időpontig az 1893. XXVIII. t.-c. óta 7 felügyelőre és 3 segédfelügyelőre nőtt létszám a minisztériumban volt beosztva és onnan utazott ki időről-időre *gyárakat* vizsgálni. E szervezet mellett a felügyelők csak igen hézagosan ismerhették meg kerületük helyi viszonyait, ugy hogy az intézmény nem is állt hivatása magaslatán. Ezért hosszabb tárgyalások után a minisztérium 1898 máj. 10. az I.-et decentralizálta, a felügyelők számára egy-egy kerületet állapítván meg. Jelenleg 9 kerületre van osztva az ország területe; az iparfelügyelők székhelyei: Budapest, Győr, Pozsony, Kassa, Debrecen, Kolozsvár, Maros-Vásárhely, Arad és Szeged. E beosztás azonban nem végleges, mert a túlságos nagy kerületek a gyárvizsgálatok végzését még mindig nehezítik. Tervbe van véve, hogy minden kereskedelmi és iparkamarai kerület egyúttal iparfelügyelői kerület is legyen, amelyekben egy-egy felügyelő, segédfelügyelő és irnok látná el a külső és irodai teendőket. I.-ünk költségei az 1899-iki költségvetés alapján 67,216 frtra rúgnak, ebből a dologi kiadásokra 24,000 frt jut, mig a hátralevő összegből a VII. fizetési osztályba (2000 frt fizetés, 600 frt lakáspénz) sorozott főfelügyelő, a tizenkét miniszteri segédtitkári rangban (VIII. fizetési osztályban) levő felügyelő és a jelenleg a X. fizetési osztályban levő hat segédfelügyelő fizetése, továbbá egyéb segéderők illetményei kerülnek ki. SZT. J.

Ipari kedvezmények, rendesen *állami kedvezmények* néven ismeretesek. Az 1881. XLIV., majd az 1890. XIII. t.-cikkben foglalt, a hazai iparnak biztosított kedvezményeket szokás alatta érteni. Ezek a törvények az iparfejlesztési politika egyik eszközét teszik. Minthogy pedig az 1890. XIII. t.-c. hatálya 1899 végével lejár és a hazai ipar fejlesztése az adó-, illeték- s egyéb kedvezményeket még nem nélkülözheti: a kormány újabb törvényjavaslatot terjesztett elő, melyet *Hegedüs* Sándor kereskedelemügyi miniszter 1899 nov. 14. terjesztett be a képviselőházhoz Törvényjavaslat a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről cimen. A törvényjavaslat lényegesen eltér az előző ilyenczélu törvényektől, sokkal szélesebb alapokon mozog, felöleli nemcsak a gyár-, hanem a kézmű- és házi ipart is, módot ad a vidéki városok nagyobb arányu ipari fejlesztéséhez, bevonja az állam iparpolitikájába a helyi hatóságokat is, szóval oly nagy alapokon nyugszik, mint eddig egyetlen ipari irányu törvényünk sem. A törvényjavaslatot a képviselőház 1899 nov. 29. tárgyalta s elfogadta. SZT. J.

Iparművészeti muzeum, l. *Országos magyar iparművészeti muzeum* (XIII. k.).

Iparoktatás (IX. k.), azon hazai oktatási ágak egyike, mely a legrohamosabb fejlődést tünteti fel. A nyugati államok I.-ával szemben erre fokozott mértékben van szükségünk, hogy azok nagy arányait elérjük. Minőségileg ma már nem állunk azok mögött, mert a hazai I.-i intézetek e tekintetben a versenyt — különösen ami a gyakorlati oktatást illeti — ma már megbirják, sőt oda jutottak már, hogy a külföld figyelmét keltették fel, mely már a mi I.-unkat is tanulmányoztatja kiküldötteivel. Különösen az ezredéves kiállítás óta nyilvánul ez nagyobb mértékben, melyen az ipariskolák valósággal feltünést keltettek bemutatott eredményeikkel. Egyébként az 1896. év sok más tekintetben is nevezetes forduló pont I.-unk történetében. Az a bifurkáció, mely az iskolák hovatartozása tekintetében addig fennállott, ekkor megszünt: a tanonciskolák kivételével, melyeket az 1884. XVII. t.-c. a vallás- és közoktatásügyi miniszter ügykörébe utal, az összes ipari szakoktatás a kereskedelemügyi minisztérium ügykörébe került át, ugy hogy ebben a tekintetben most már végleges állapot áll fenn. Ebből a rendezésből kivétetett az iparművészeti iskola és muzeum, melyek — az ipar nagy kárára — nálunk nem ipari, hanem művészeti szempontból kezeltetnek, ugy hogy ezek tulajdonképen nem is tartoznak az I. keretébe.

Lényeges és az intézmény állandósága szempontjából fontos körülmény az is, hogy 1896 óta az I. szolgálatában álló személyzet állami tisztviselői jelleget nyert és állásában véglegesittetett, minek hiánya addig erősen volt érezhető. Azóta az I. nem átalányösszegben szerepel az ál-

lamköltségvetésben, hanem előbb külön rovatban, majd még tovább menve külön címen foglal helyet, aminek során tetemesen emelkednek a kereskedelmi tárcában az I. költségei is. Míg 1895. az összes költségek mindössze 289,692 forintot tettek, 1896. ezek már 351,000, 1897-ben 613,286, 1898-ban 672,530, 1899. pedig 879,118 frtra emelkedtek, sőt 1900-ra az előirányzat már 907,338 frt, vagyis öt év alatt a költségek megháromszorozódtak, ami bizonyára igen szép fejlődésre mutat. Összehasonlítva e pénzbeli fejlődést a hazai I. újabb fejlődési korszakával, mely 1891. kezdődik, ugy az akkor rendelkezésre állott 65,185 frttal szemben a tiz év utáni 907,338 frt oly fejlődést eredményez, minőt közéletünknek talán egyetlen ága sem mutathat fel. A vallás- és közoktatásügyi tárcánál az I. költségvetése alig mutat lényegesebb eltérést: 1895-ben 180,000, 1896-ban 191,000, 1897-ben 153,773, 1898-ban 176,715, 1899-ben 195,442 frt volt, az 1900-ra pedig egy 120,000 frtos kölcsön betudásával 339,181 frtot tesz, ami a tanonciskolák, az iparművészeti iskola és az iparművészeti muzeum költségeiből alakul.

1896 óta szervezték a felügyeletet is, mely célra mindkét minisztériumban külön I.-i főigazgatói állások kreáltattak. Azóta indultak meg következő vállalatok is az I. szolgálatában: *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára* (évenkint 12 füzet); *Magyar I.* c. kéthetes szakfolyóirat; a *Technologiai falitáblák* és az *Iparoktatási évkönyv*, melyek mind a kereskedelemügyi miniszter megbizásából adatnak ki.

Nevezetes momentum volt az I. történetében az 1896. tartott második egyetemes tanügyi kongresszus, illetőleg az ennek külön szakosztályaként az első *országos I.-i kongresszus*, mely sok igen fontos szakkérdést tárgyalt. Konkrét eredménye ennek a kongresszusnak ugyan nem volt, de jelentőségét elvitatni mégsem lehet, némely részletkérdésekre hivta fel ez a kormányzat és a szakkörök figyelmét. 1897. a hazai iparoskolák az első nemzetközi versenyen vettek részt, a brüsszeli világkiállításon, amelyen külön csoportot alkottak és teljes diadalt arattak, amennyiben a legnagyobb díjjal -- grand prix — lettek kitüntetve, minőt az egész kiállításon még csak a házi gazdák, a belgák adattak saját maguknak. Ezen kiállítás alapján előbb a belga, majd a svájci kormány külön közegeket küldöttek ki a magyar I. tanulmányozására. A kiállításon a magyar ipariskolák oly tetszést arattak, hogy a nemzetközi jury a kereskedelemügyi minisztériumnak külön itélte meg a legnagyobb díjat az I. szervezéséért.

Az I. szervezetében lényegesebb változás nem fordult elő. A régi *tanműhely* elnevezés, mely sok félreértésre adott alkalmat, megszünt s az ebbe a fokozatba tartozó iskolák jellegüknek inkább megfelelő *kézműves-iskolák* elnevezést nyertek s ezzel kapcsolatban az egyes fokozatok következőkép alakultak: 1. tanonc-(iparos és kereskedő) iskolák; 2. segédeket továbbképző tanfolyamok; 3. kézműves-iskolák; 4. ipari szakiskolák; 5. felső ipariskolák. Ezeken kivül állanak a nőipariskolák és az iparmuzeumok.

Változás állott be az iskolák számában is, melynek figyelembe vételével a most fennálló iskolák a következők: 1. *Tanonciskola* van 379 iparos és 79 kereskedői, az utolsó tanévben összesen 74,132 tanulóval. 2. *Segédeket továbbképző tanfolyam* rendesen 15—20 van az országban; számuk nagyon változó és pontosan meg sincs állapitva, összeirásuk most van folyamatban; tanulóik száma — kik az esti órákban nyerik oktatásukat — átlag ezerre tehető évenként. 3. Kézműves-iskola van 5 és pedig kosárfonásra 3 (Békés, Bellus és Tokaj), gyermekjáték-készitésre 1 (Hegybánya-Szélakna) s csipkeverésre 1 (Körmöcbánya). Ami e csoportban egyéb iskola (tanműhely) volt, azok átalakultak vállalatokká, illetőleg gyakorlati munkásképző tanműhelyekké, de ezek nem tartoznak már az I. keretébe. 4. *Ipari szakiskola* van 19 és pedig 16 állami és 3 államilag segélyezett; nevezetesen 3 faipari (Homonna, Igló és Újpest); 4 fa- és fémipari (Arad, Kolozsvár, Marosvásárhely és Szeged); 1 fa- és kőipari (Brassó); 2 fémipari (Gölnicbánya vasiparra és Budapest mekanikus és órásiparra); 1 agyagipari (Ungvár); 1 kőfaragó- és agyagipari (Székely-Udvarhely); 1 kőfaragó- és kőcsiszolóipari (Zalatna); 2 szövőipari (Késmárk és Nagy-Disznód) és 1 cipészipari (Nagy-Szeben). Ezen szakiskolák tanulóinak száma az 1898—99. tanévben 1074 volt és pedig a rendes tanfolyamokon 770, a rendkivülieken 304. 4. *Felső ipariskola* 3 van és pedig Budapesten 2, egyik a fa-, vas- és fém-, gép- és vegyészeti iparágakkal, a másik kizárólag az épitőipar számára, utóbbi 1898. önállósitva, addig az előbbinek szakosztályát képezte; Kassán egy a gépiparra. A tanulók száma volt ezen három intézeten 342 rendes és 1050 a különböző tanfolyamokon. 5. *Nőipariskola* sok van az országban, melyek most vannak összeirás alatt, ezek számát tehát most nem állapithatjuk meg. A kereskedelmi tárca alatt van 1 állami Budapesten (1 fiókintézettel a budai oldalon) és 12 vidéki államilag segélyezett. Ezek növendékeinek száma volt az utolsó tanévben 796. 6. *Iparmuzeum* van 1 nagyobb Budapesten, a technologiai iparmuzeum s 3 kisebb a vidéken: Kolozsvár, Marosvásárhely és Nagyszeben. Jelentőséggel ezek közül jelenleg még csak a budapesti bir, melyet a kereskedelmi minisztérium most bővittet ki nagyobb arányokban, hogy különösen iparfejlesztési célok szolgálatára tegye képessé. Ezeken kivül van még két ipariskolai tipus, mindegyik csak 1—1 képviselővel: a budapesti székesfővárosi iparrajziskola, mely jelen szervezetében nem egyéb, mint egyrészt ipari továbbképző iskola, másrészt működvelőket rajzra s festésre oktató intézet és a temesvári ipariskola, mely a tanonciskolák és szakiskolák között áll, kizárólag elméleti oktatással, de az 1900—1901. tanévvel már átalakul rendes ipari szakiskolává fa- és fémipari szakosztályokkal.

Az egyes iskolákon külön szaktanfolyamok is állanak fenn. Nevezetesen: *a) gőzgépkezelők és kazánfütők* számára Budapesten és Kassán a felső iparoskolákon, Aradon, Kolozsváron és Marosvásárhelyen a szakiskolákon, Pécsen egész külön, a kereskedelmi és iparkamara által fen-

tartva; *b) elektrotechnikusok* számára Budapesten (külön kezelői és szerelői tanfolyamok) a technologiai iparmuzeumon, Kolozsvárott a szakiskolán és Pécsen önállóan, a kereskedelmi és iparkamara által fentartva; *c) építőipari téli tanfolyamok:* Budapesten a felső építőipariskolán, Kassán a felső ipariskolán, Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Szegeden a szakiskolákon, lesz a jövő évtől kezdve Iglón és Temesváron az ottani szakiskolákon; *d) segédeket továbbképző tanfolyamok,* részben a rajzra csak, részben egyéb tárgyakra is: Budapesten a technologiai iparmuzeumon asztalosok, esztergályosok, lakatosok, bádogosok és kocsigyártók számára; Kassán a felső ipariskolán általános ipari rajzra; Aradon, Kolozsváron, Szegeden, Újpesten a fa- és fémiparosok számára; Késmárkon szövőiparosok és Nagy-Szebenben cipészek számára, mindenütt az illető szakiskolákon. Az I. intézése a kereskedelemügyi minisztérium ügykörébe tartozik, hol előbb 1895. az ipari közigazgatási főosztály keretében külön ügyosztály szerveztetett ezen ügyek intézésére, majd az iparfejlesztési főosztály újjászervezésével ez az ügyosztály ebbe kebeleztetett be, ahol az jelenleg is van, mig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban a tanoncoktatás ügyeit a népoktatási főosztály, az iparművészeti iskola és muzeum ügyeit a művészeti főosztály intézi.

A hazai I. nagy mértékben készül most részt venni az 1900. párisi világkiállításon, ahol külön csoportot fog alkotni. Mint igen figyelemre méltó momentum emelendő ki, ami magára az oktatásra is kétségkivül nagy befolyással van, hogy az egyes iskolák egymásután kapnak külön céljaiknak megfelelő épületeket, mely irányban különös érdeme van Hegedüs Sándor kereskedelemügyi miniszternek, akinek eddig alig háromnegyedévi minisztersége alatt épültek, illetve épülnek a kolozsvári, iglói, temesvári és ungvári szakiskolák, megkezdetett már a budapesti felső ipariskola és technologiai iparmuzeum nagy arányu kibővítése, továbbá biztosittatott az 1900. építési idényre a budapesti felső építőipariskola és budapesti mekanikus és órásipari szakiskola teljesen új építkezése s a kassai felső ipariskola kibővítése, építkezések, melyeknek költségei meghaladják az egy millió frtot, ami hazai viszonyaink között igen nagy eredményt jelent. SZT. J.

Iparoktatási tanács (IX. k.). 1898. új szervezetet nyert. Az 1892. megállapított szervezet hatályon kivül helyezését az a körülmény tette szükségessé, hogy a tanács szélesebb alapokon fejthessen ki tevékenységet és több arra hivatott elemet vonhasson körébe. Az új szervezet 1898. évi május hó 5-én kelt legfelsőbb elhatározással adatott ki. A tanács továbbra is a kereskedelemügyi és a vallás- és közoktatásügyi miniszterek véleményező közege maradt. A tanács az új szervezet szerint áll egy elnök-, másodelnök- és alelnökből, kiket a király nevez ki, a titkárból, kit a kereskedelmi miniszter, 2—4 előadóból és 36 tagból, kiket egyenlő számban a kereskedelemügyi és vallás- és közoktatásügyi miniszter nevez ki. A tagok megbizása hat évre terjed. A tanács ügykörébe a női kereskedelmi tanfolyamok is utaltattak ezen szervezet szerint. SZT. J.

Ipartanács, *országos* (IX. k.). Eredetileg 1890. Baross Gábor által alakított véleményező testület volt a kereskedelmi minisztérium kebelében. 1895. megszünt, mignem 1898. a minisztérium iparfejlesztési főosztályának újjászervezésével ez is újjá alakittatott, még pedig 1898 okt. 26-án kelt legfelsőbb elhatározással. A tanács elnöke a kereskedelemügyi miniszter, alelnöke a kereskedelmi államtitkár. A tagok száma 70, kik közül 1—1 tagot minden kereskedelmi és iparkamara, 24 tagot a kereskedelmi miniszter által kijelölt szaktestületek és egyletek választanak; 12 tagot a kereskedelmi, 2—2 tagot a pénzügyi és földmívelésügyi miniszterek neveznek ki, végül van 10 hivatalbóli tag, nevezetesen a kereskedelmi minisztérium három érdekelt főosztályának főnökei és ezek alatt álló három ügyosztályának vezetői, az ipari főfelügyelő, a közp. statisztikai hivatal, a technologiai iparmuzeum és a kereskedelmi muzeum igazgatói. A szaktestületek között három munkástestület is van, kik öt tagot küldenek ki. Az ügyet egy külön előkészítő bizottság készíti elő. Az I. összes ügyei a minisztérium iparfejlesztési, ipari s kereskedelmi oktatási és iparfelügyeleti főosztálya ügykörébe tartoznak. SZT. J.

Ipoly-Damasd, l. *Damasd.*

Ippri posztó, igy nevezték nálunk a XIV. sz.-ban a flandriai Ypres városban készült hires vörös skarlátot.

Ipsens Enke a. m. Ipsen özvegye, Kopenhágában agyagárugyár, mely antikizáló agyagedényeket készit; újabb időben antik edények másolataival ért el kiváló sikert.

Iránytű (IX. k.). Jelenleg a hadi tengerészetben is kezdenek visszatérni a fluid (úszó-) iránytűktől a könnyü *száraz* I.-höz a Thomson-félék módjára. Rájöttek ugyanis, hogy a nagyon hosszu mágnestűkkel ellátott úszó-iránytűknél a quadrantális deviáció (az I. deviációja nem más, mint az I. északi végének szögeltérése a mágneses meridiántól, amit a hajó vasrészei okoznak) ellensúlyozása nagyon nehéz s maga a deviáció emellett nem egyszer még komplikálódik is. Peichl Trieszt-ben 1894. egy új, lényegesen javított sokszorozó I.-t szerkesztett, amely a deviáció kompenzációját nagyon megkönnyíti; ezt az I.-t az osztrák-magyar hadi tengerészetben alkalmazták.

Irányzó dorong, l. *Lövegszerelék* (XI. k.).

Irbid, Szíria ázsiai-török vilajet Hauran szandsákbeli Adslun kerületének fővárosa, a Jordán és a Hauran-hegység közti 530 m. magas fensikon, (1894) 1200 lak. és hauraniai jellegü ókori romokkal. I. a biblia *Beth Arbelja* és Eusebius *Arbelánja.*

Ireland sziget, l. *Bermudas-szigetek* (III. k.).

Irhás bőr (IX. k.). A nyers bőr előmunkálatai olyanok, mint a timárságnál. A barkának eltávolítása azonban olyan müvelet, melyben az I. elkészítése a többi bőrfajokétól eltér. A bőröket a 35 C° meleg korpás csávába lökik; innen kivéve, kifacsarják, megtisztítják. Kicserzés, megitatás végett a bőröket asztallapra terítik s halzsirral bekenik, ezután gomolyába összegyürve, 2—3 óráig ványolják; a ványolt bőröket a levegőn felakasztják. Ezen müveleteket, t. i. az olajozást, ványolást és a levegőn volt felakasztást addig ismétlik, mig

elég zsiradékot felszittak. Ezek után a halzsir egy része a bőrrosttal egyesült. Hogy az irhát halzsirral tökéletesen telitsék, e végből a bőröket a szárító kamrában, ahol körülbelül 60 C°-nyi hőmérséklet uralkodik, egymás tetejébe rakják, miáltal az erjedés, füllesztés egy neme következik be. A folyamatot a bőröknek többszörös szellőztetése által szabályozzák. A zsir teljes behatását jelzi az a sárga szin, melyet a bőrök öltenek. A zsiradék egy része azonban a gyártás ezen szakaszában nincs lekötve. Ennek egy részét a szinelővassal, a legnagyobb részét azonban utókezeléssel távolitják el, amely abban áll, hogy a bőrt ismételten meleg szóda- vagy hamuzsiroldattal kezelik, géppel kifacsarják és nyujtják. Franciaországban ezt a zsirt a bőröknek hidraulikus sajtókkal való kisajtolása révén nyerik, amely eljárásnak egyik nehézsége az, hogy a zsiros bőr rendkivül csuszamlós. Azt a zsirt, melyet az emlitett eljárások révén nyernek, *dégras* (irhazsir) elnevezés alatt hozzák a forgalomba. A zsirtalanított bőröket szárítják, aztán a nyujtókaszán megmunkálják, hogy simulékonyságukat ismét visszanyerjék s befejezésül horzsakőporral dörzsölik le. Ezeket a bőröket meg is festik. A festést kétféleképen végzik: 1. a festéket (vasokrát, kromsárgát, krétát) vizzel péppé keverik s ezt a keveréket a bőrbe dörzsölik; 2. a bőrt a festék oldatába mártogatják. KLEMP.

Irinyi *János* megh. Vértesen (Bihar) 1895 dec. 17-én.

Irish bank (ang., ejtsd: ájris benk, a. m. ir földsánc, bástya); mint sport-műszó egy mesterséges akadály neve, melyet legelőször Irországban alkalmaztak az u. n. steeple-chasekben. Az I. alacsony, többnyire 1—1½ m. magas töltés vagy gát, amelyet mindkét oldalról árkok szegélyeznek. A versenyző lovaknak ezen olyképen kell áthaladni, hogy először az innenső árkot ugorják át, majd fölérve a földhányásra, ennek túlsó lejtőjén lehaladva, a másik árkon ugranak keresztül.

Irkutszk, *orosz kormányzóság,* (1897) 506,517 lak. — *I. város* ugyanakkor 51,434 lak.

Irmer *Károly,* német festő, szül. Babitzban 1834. Dessauban, majd Düsseldorfban képezte ki magát, hol Gude tanítványa volt. Sokat utazott Német- és Franciaországban, Ausztriában és Belgiumban. Jelesebb képei: Holdkölte; A Dick tó Gremsmühlen mellett Holsteinben (1876, Berlin, nemzeti képtár); Rügeni tájkép; Szénégetés az Ilse völgyben a Harzban; Holsteini tájkép; Est Rügenben; Sylti parasztudvar; Ilsenburgi út; Alkonyat; Bode-völgy Harzban; Borkum szigete.

Irodalmi egyezmény, l. *Berni egyezmény.*

Iron *Ralph,* álnév, l. *Schreiner.*

Irradiatio (lat.) a. m. szétsugárzás, l. *Látás* (XI. k., 273. old.)

Irreális (lat.), a reálisnak ellentéte, valótlan.

Irruptio, l. *Intruzio.*

Irsai *Artur* 1897 máj. 20. megkapta az egyetemi nyilv. rendkiv. tanári címet. 1897 okt. 30. a főpolgármester kinevezte az uj Szt.-Margitkórház főorvosává.

Is, Hit (IX. k.) antik neve.

Isbjörn-expedició, l. *Tengeri tudományos expedíciók* (XVI. k. 90.)

Ischiopagus, l. *Torzszülött.*

Ischli klauzula. E néven vált ismeretessé az 1898 aug. 5—14. közt részint Bécsben, részint Ischlben folytatott kiegyezési tárgyalások ama szakasza, mely az ausztriai és a magyar kormány közt létrejött stipulációk tartamát a törvényben (1867. XII. t.-c. 61. §) megszabott *tiz év helyett* a törvényhozás újabb intézkedésétől tette függővé. Lukács László pénzügyminiszter a képviselőház 1899 márc. 14-iki ülésében a klauzulát igy értelmezte: kimondatott, hogy amennyiben 1903 végéig törvényhozási, tehát mindkét államban parlamenti úton vámszövetség nem jöhetne létre, addig is, *mig a magyar törvényhozás máskép nem intézkedik,* ideiglenes kisegitő eszköz gyanánt a két kormány közt a fenti tárgyalásokon elfogadott stipulációk maradnak érvényben. Hozzátette egyúttal Lukács László, hogy ez az intézkedés *augusztusi* vagy *bécsi klauzulának* volna nevezhető, mert ő, a klauzula formulázója, a tárgyalások folyamata alatt Ischlben nem is volt.

Isenburg-*család* (IX. k.). *I. Birstein Károly* herceg (szül. 1838 jul. 29.), megh. a schlackenwerthi kastélyban (Karlsbad mellett) 1899 ápr. 5. Az I.-Birstein-ág feje *Lipót* herceg (szül. 1866 márc. 10.), az előbbi fia lett.

Isère, francia département, (1896) 568,933 lak. 1897-iki termés: 1.458,500 hl. búza, 263,200 hl. rozs, 73,980 hl. árpa, 645,000 hl. zab, 477,308 hl. bor, 242,833 t. szén.

Iserlohn, porosz város, (1895) 24,722 lak.

Is. Geoffr., természetrajzi nevek mellett *Geoffroy Saint-Hilaire* Izidor (VII. k.) nevének rövidítése.

Iskolai kirándulások, l. *Diákturistaság.*

Iskolai takarékpénztárak, l. *Takarékpénztár* (XV. k.).

Iskolatársak szövetkezete. Újabban Angliában és Németországban több rendbeli szövetkezet alakult egy-egy középiskola végzett növendékei sorából. A szövetkezés tagjai az intézethez való ragaszkodásukat azzal tanusítják, hogy kilépve az életbe, a köztéren is ápolják az iskolában kötött barátságot és az összetartozás érzetét, a köztük levő rang- és korkülönbség nélkül egy család tagjaiul tekintik egymást. Hogy pedig intézetük iránt érzett hálájuknak külsőleg is kifejezést adjanak, segélyegyesületet alapitottak I. néven, melynek célja: az iskola összes volt tanítványait egy társulatba gyüjteni és az iskolának szegény, de szorgalmas tanítványait, nemkülönben az intézetből kikerült főiskolai hallgatókat erkölcsileg és anyagilag támogatni. Magyarországon az első I.-t a budapesti V. ker. főreáliskola volt tanítványai alapitották, *Hofer* Károly (IX. k.) igazgató tiszteletére, akinek a neve díszíti is a szövetkezetet. Az 1890 elején megalakult I. alapszabályait a minisztérium 1891 máj. 31-én helybenhagyta; ezek értelmében vannak a szövetkezetnek tiszteletbeli, alapító, pártoló és rendes tagjai. A tagoktól begyült összegnek meghatározott részét segélyezésre és ösztöndíjakra fordítják és már az első évben is lehetett egy 100 és egy 50 forintos ösztöndíjra pályázatot hirdetni. A szövetkezetnek 1890. összesen 400 tagja volt, e szám, nemkülönben a szövetkezet rendelkezésére álló

tőke az I. 9 évi fennállása folyamában jóval emelkedett. V. ö. *Beke* Manó cikkeit a budapesti V. ker. reáliskola 1890—91. s köv. értesítőiben. Ugyanott az I. alapszabályai is megtalálhatók.

Ismétlési kör, l. *Repeticiós kör.*

Isocyclicus (gör.-lat.) a. m. egyező-körös; *Flos I.* az olyan virág, melynek minden örve, a termőleveleken kivül, egyező-tagu.

Isoglan v. *izoglan*, l. *Icsóglan.*

Isola Lunga, l. *Isola Grossa* (IX. k.).

Isparta, Konia ázsiai török vilajet egyik szandsákjának fővárosa, 920 m.-nyi magasságban, az Ak-Dagh északi tövénél, az Egherdir Göl és Buldur Göl tavak között, körülbelül 20,000 lak., sok modern mecsettel, több görög és örmény templommal. Kis-Ázsia belsejének egyik legjelentékenyebb kereskedelmi városa, a Dette Publique Ottomane egyik ügyvivőségének és egy dohánykezelőségnek székhelye. I. az ókori *Baris*, mely a bizánci uralom korában hires püspöki székhely volt.

Israëls *József*, hollandi festő, szül. Groningenben 1827. Eleinte rabbinus akart lenni, majd atyjának kis üzletébe lépett be, végre 1844. Amsterdamban Krusemann tengeri kép festő tanítványa lett. 1845. Párisba ment, hol először Picot, majd Delaroche tanítványa lett. 1848. visszatért Amsterdamba és eleinte divatos történeti képeket festett; ilyenek: Áron megtalálja flainak holttestét a sátorban; Hamlet és anyja; Hallgatag Vilmos és Parmai Margit; Nassaui Móric herceg atyjának holttesténél. Legismeretesebb közülök: Oraniai Vilmos először ellenszegül a spanyol király parancsainak. Egy súlyos betegsége után Zantwoorth falucskában keresett üdülést; ott nyilatkozott meg előtte a hollandi természet, a hollandi parasztok, tengerészek élete a maga egyszerü, keresetlen nagyszerüségében. Egyrészt a természet jelenségeit, a lég tüneményeit, a tengert kezdte ábrázolni, másrészt mély érzésü, költői és mégis egészen természethü képekben tüntette föl a nép életének egyes mozzanatait. Ilynemü első képei: Gyermekek a tengerparton; Est a tenger mellett (1857). Ezeket követték: Első szerelem; Az anya sírján; A bölcső; A hajótöröttek; Este a válás előtt; A tenger munkásai; Fáradtság; Anyai gondok; Elhagyatva; Visszatérés a munkáról. Fölfogása sok tekintetben emlékeztet a francia Millet művészetére, de műveiben, főleg rézkarcaiban sok olyan vonás is van, mely Rembrandt mellé emeli. V. ö.: Josef I., l'homme et l'artiste. Eaux-fortes par W. Strelink. Texte par F. *Netscher* et Ph. *Zilcken* (Amsterdam 1891).

Issekutz *Hugó* (marosvásárhelyi), gyógyszerész-doktor, egyetemi magántanár, szül. Székely-Udvarhelyen 1855 jun. 19., hol atyja *Adeodat* az időben törvényszéki elnök volt (mint marosvásárhelyi országos büntető törvényszéki elnök érdemei elismeréséül 1876 jan. 11. a magyar nemességet «marosvásárhelyi» előnévvel nyerte). Elemi iskoláit a Szt.-Ferenc-rendieknél Marosvásárhelyen, a gimnáziumot Segesváron és Marosvásárhelyen végezte. 1869. a gyógyszerészi pályára lépett s gyakorló éveit Szamosújváron töltötte. Egyetemi tanulmányokat Kolozsváron folytatott, ahol a gyógyszerész-magisteri oklevelet nyerte. 1879. mint egyéves önkéntes a budapesti katonai gyógyszertárban foglalatoskodott, de már 1881. újra a kolozsvári egyetemre iratkozott be s itt 1882 jun. 9. a gyógyszerészdoktori szigorlatot állotta ki s 1892 nov. 26. magántanári képesítést nyert. A kolozsvári tud.-egyetemen a gyógyszerészettanhallgatók és gyógyszerészgyakornokok vizsgáló bizottságának, az erdélyi muzeum-egylet orvos-természettudományi szakosztályának, a berlini Deutsche Chemische Gesellschaftnak, az 1896-iki ezredéves országos kiállítás IV. (egészségügy) csoportja juryjének s az 1900-iki párisi nemzetközi kiállítás XIV. csoportbizottságának tagja. Első önálló kémiai dolgozatát *Tanulmányok a naftalinnak többszörös helyettesítés által nyert származékairól* 1882. irta s e mű egyszersmind doktori értekezése is volt. A gyógyszerészeti kémia körébe vágó kisebb dolgozatai a Fabinyi Rudolf által szerkesztett Vegytani Lapokban (1882—84.) jelentek meg. 1892. a Budapesten megjelenő Gyógyszerészi Hetilap 37—46. számaiban *Tanulmányok az aqua amygdalarum amararum előállítása és vizsgálatára vonatkozólag* cimmel, u. o. 1892. évf. 51—52. számaiban *Adatok az aromatikus vizek előállításának kérdéséhez* c. műve jelent meg. Legnagyobb műve: *Gyógyszerisme* (magyarázó szöveggel a magyar gyógyszerkönyv 2. kiadásához, Kolozsvár 1895), melyet *Jakabházy* Zsigmonddal és *Nyiredi* Gézával együtt irt.

Istálló (IX. k.), állandóan használt rövidített neve a *verseny-I.-nak*; értjük pedig rajta kizárólag vagy *a)* az illető tulajdonos összes versenylovait, vagy *b)* azon versenylovakat, melyek egy trainer gondozására vannak bizva, bárha több is azoknak tulajdonosa. A lovaknak a versenypályán történő alkalmazását, illetőleg kihasználását véve tekintetbe, megkülönböztetünk: sík-, gát-, akadály- és vadász-, továbbá ügetőverseny- és vegyes I.-kat, aszerint t. i., amint az illető I. lovai csak vagy sík-, vagy gát-, akadály- és vadász-, vagy csak ügetőversenyekben szerepelnek, vagy pedig végül a galoppversenyekben résztvevő lovakon kivül ügetőversenylovakkal is rendelkezik. Igen gyakori az I.-knak ez a megkülönböztetése is: magyar, osztrák, német, francia, angol, orosz, amerikai stb., bárha a versenylovak legnagyobb, sőt majdnem domináló kontingense származásra nézve angol telivér és félvér, az ügetők pedig legtöbbnyire az orosz és amerikai fajokhoz tartoznak. Ezen megkülönböztetéseket, helyesebben felosztásokat kettős értelemben használják: 1. az illető országokban lévő verseny-I.-k megjelölésére; 2. amelyekben csupán magyar, osztrák, német, francia, angol stb. tenyésztésü, illetőleg nevelésü angol telivér és félvér versenylovak állanak, bárha maga az I. más országban van is, mert a versenyszabályok értelmében, ha a versenylovat $1^1/_2$ évesnél idősebb korában importálják, mindvégig az illető ország tenyésztéseként szerepel s a belföldiek kedvezményeiben nem részesülhet. Azért a magyar tulajdonosnak Magyarországban is lehet pl. angol, francia stb. verseny-I.-ja, ha t. i. az csupán ezen országokból importált versenylovakból áll. Az egyes tulajdonosok nagyobb, önálló, nemkülönben minden trainer

I.-jánál, annak gondozása és szakavatott sikeres vezetése és okszerű kihasználhatásának céljából külön személyzetet alkalmaznak. Ehhez tartozik: a *manager*, a *trainer*, az *istálló-*, az *abrak-* és *lovászmester*, továbbá a *jockeyk*, *lovászfiuk*, és *I.-gyerekek*.

Istállófogadás, az a totalisateur- (nem bookmaker-) fogadás, amelyet egy bizonyos (akár galopp-, akár ügető-) versenyben egy tulajdonos több induló lovának egyikére kötnek. Az I.-okra mindenhol külön s más-más tartalmu, de lényegileg legtöbbnyire egybehangzó szabályok érvényesek. Nálunk a következő az irányadó: Ha valamely futamban egy és ugyanazon istállótulajdonos több lovat indít és azoknak egyike győz, akkor tekintet nélkül arra, vajjon előzőleg a tulajdonos megjelölte-e vagy sem induló lovai közül az esetleges nyerőt, a nyereményhányad az ezen istállóból részt vett összes lovakra tett fogadások után számittatik s az ilyképen előálló nyereség-osztalékot az egy tulajdonos indult lovainak mindegyikére — tehát nemcsak a győztesre — külön-külön s egyenlő arányban fizetik ki az ezen lovak bármelyikének számát viselő ticketek ellenében. Ezen szabály a vezető lovakra is irányadó, még ha a más tulajdonos istállójából kerültek is ki, ugy hogy ha akár a vezető, akár a vezetett győz, ugy az egyik, mint a másikra elhelyezett tétek egyenlő győzelmi osztalékban részesülnek.

Istállógyerek az, aki valamelyik belföldi versenyistállóhoz van legalább is 4 évi tanulási időre szerződve, amelynek elteltével *lovászfiu* lesz s rendes lovaglási engedélyt kap. Az I.-ek részére fentartott versenyekben engedélylyel biró lovászfiuk nem vehetnek részt. Az I.-ek jogait és kötelezettségeit az irásbeli szerződésen kivül a versenyszabályok irják elő.

Istállótárs, gyakran használt sportkifejezés; azon versenylovak (sík-, gát-, akadály- és ügetőversenyló) gyüjtőneve: *a)* amelyeknek egy tulajdonosuk van, vagy hivatalosan bejegyzett társas tulajdonban állnak; *b)* amelyek egy és ugyanazon trainer gondozására vannak bizva, tehát szintén egy versenyistállóban vannak elhelyezve, bárha több is a tulajdonos.

Istállóverseny, gyakran használt turfkifejezés. I.-nek nevezik 1. azt a futamot, amelyben *csakis* egy tulajdonos lovai vesznek részt. Az ilyenben nincs fogadás, mert egy istálló lovainak erőpróbája. 2. Ha egy futamban több tulajdonos indít lovat, de mindegyik legalább kettőt, *istállók versenye* jön létre. 3. Tágabb értelemben a nyilványos versenyeket megelőzőleg tartott magán kisérleti futamokat, amelyekben a ló jóságát, futóképességét próbálják ki, szintén I.-nek nevezik (l. *Trial-stakes*, XVI. k.). 4. Külföldön divik, hogy egyes versenyistállók legjobb lovukkal magántétversenyekre (l. *Sweep-stakes*, XV. k.) hivják ki a többi tulajdonost, mely ha létesül, hasonlóképen I. vagy helyesebben *istállók versenye* a neve.

Istentisztelet, az egyén, vagy a hivő gyülekezet vallásos életének belső ösztönből eredő kinyilatkoztatása, vagyis az egyén, illetőleg a hivő gyülekezet Istennel való közösségének ünneplése, ami rendesen bizonyos jelképes cselekvényekkel történik. L. *Liturgika* (XI. k.). CS—Y.

Istros v. *Ister*, az ókorban előbb az egész Dunának, később csak az Al-Dunának neve. — I. továbbá a folyó megszemélyesitése, Okeanosnak és Tethysnek fia, akit ókori érmeken és a Traján-oszlop domborművein is ábrázolva találunk. Fürtös, leomló haju fejjel ábrázolják, amint egy földalatti barlangban ül és a vizeket hullámra keltve a hatalmas folyón uralkodik. L. M.

Istvánffi *Gyulát* 1897 febr. 15. kinevezték a kolozsvári egyetem nyilv. rendes tanárává. Újabban megjelent tőle: *A matyó nép élete* (Liptó-Szent-Miklós 1897); A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei c. mű II. kötetében a 2. rész 1. szakasza: *A Balaton moszatflórája* (Budapest 1897): *A magyar ehető és mérges gombák könyve* (42 szines nyomtatásu és 150 cinkografált képpel, u. o. 1899); Clusius Carolus Atrebatis. Icones fungorum in Pannoniis observatorium sive Codex Clusii Lugduno Batavensis cum commentariis mycologicis. In gratiam rei herbariae cultorum. Cura et sumptibus Dris Gy. de I. (I. füz., u. o. 1899).

Iswolski, l. *Iszvolszki*.

Iszkiopagusz, l. *Torzszülött*.

Iszmail, orosz város, (1897) 31,293 lak.

Isztamit (lat.: examitum, német: Samit, Sammt). A középkorban igy nevezték a bársonynak egy nemét, mely a XI. sz. vége felé kezdett elterjedni. Nálunk a név a XIII—XV. sz.-ban fordul elő.

Isztria (IX. k.). A lakosság foglalkozás szerint a következőképen oszlik meg: mező- és erdőgazdasággal foglalkozott 231,338 (72·8%), iparral és bányászattal 37,169 (11·7%), a kereskedés és forgalom szolgálatában állott 23,345 (7·6%), az értelmiséghez tartozott v. foglalkozás nélküli volt 24,758 (7·8%). A népmozgalom adatai 1895-ből: szül. 12,601, megh. 9341, a házasságkötések száma volt 2608. 1894. arattak I.-ban 140,690 hl. búzát, 25,790 hl. rozsot, 70,510 hl. árpát, 31,520 hl. zabot, 216,990 hl. kukoricát, 10,540 hl. szorgumot, 14,270 hl. hüvelyest, 9212 t. burgonyát, 1140 t. takarmányrépát, 1191 t. füget, 104 t. szőllőt, 600 t. gesztenyét, 2220 t. gyümölcsöt, 2215 t. olivaolajat és 396,264 hl. bort. A carpanói bánya szolgáltatott 85,584 t. barnaszenet; a capodistriai és piranói sófőzőkben pedig 42,000 t. tengeri és 3211 t. ipari sót termeltek. I. az új választási törvény szerint 5 képviselőt küld a bécsi birodalmi gyülésbe és pedig egyet a nagybirtokosság, egyet a városok és kereskedelmi kamarák, kettőt a községek és egyet az általános választói joggal birók.

Az olasz és a szlovén elem között évek óta dúló harc az utolsó években még elkeseredettebb lett. Midőn a kormány 1894 nov. Piranóban a két nyelvű feliratok alkalmazását elrendelte, ellentüntetésekre és vérontásra került. Az 1895-iki tartománygyülést a képviselők civakodása miatt fel kellett oszlatni. 1896. a kormány Pirano helyett Capo d'Istriába hivta össze a tartománygyülést, mi ellen az olaszok tiltakoztak. Az 1898-iki gyülés napirendjére pedig azt a javaslatot tűzték, hogy a tartománygyülésnek székhelye ezentúl *Pola* legyen; ezt a javaslatot azonban a képviselők nem fogadták el. A Piranóban megnyitott szlovén nyelvű gimnázium ügye az olasz értel-

miséget még jobban elkeserítette. — V. ö. *Benussi* B., Pagine di storia italiano. Parenzo 1896).

Iszvolszki (Iswolski) *Petrovics Sándor*, orosz kamarás s valóságos államtanácsos, szül. Moszkvában 1856 márc. 18-án. 1888. Oroszország félhivatalos képviselője, 1894. pedig, a diplomáciai érintkezés megújítása után, meghatalmazott miniszter lett a Vatikánnál. 1896. rendkivüli követ és meghatalmazott miniszter Belgrádban, 1897 óta pedig Münchenben.

Ita-baba, l. *Chapadas*.

Itagaki Taisuke (IX. k.), japán gróf és államférfiu. Tagja volt az Ito-kabinetnek, melyben a belügyi osztályt vezette; 1896 nyarán azonban otthagyta társait, sőt hozzájárult a kabinet megbuktatásához. 1898 tavaszán ellenfelével, Okuma gróffal kibékült s ők ketten alakították az első parlamentáris kormányt. Ámde az udvar attól tartott, hogy az új minisztérium a köztársasági eszméknek kedvezhetne s ezért 1898 okt. a kabinetet elbocsátotta. I. erre pártot cserélt, átment a kormánypárti táborba s a Yamagata-minisztériumot mindenképen támogatta. M. L.

Italia farà da sè (olasz) a. m. Olaszország maga elvégzi (t. i. nem vár külföldi segélyt); Mundt T. szerint (Italienische Zustände I. 58). Károly Albert szavójai királytól és Gioberti Vincétől származó jelszava az olasz szabadságharcnak 1849 óta.

Italmérési jövedék (IX. k.). Az 1899. XXV. t.-c., amely 1900 jan. 1. lép életbe, hatályon kivül helyezi az 1888. XXXV. és 1890. XXXVI. t.-cikkeket és azokkal megegyezően rendeli, hogy a bornak, bormustnak, gyümölcsbornak, sörnek és égetett szeszes italoknak kimérése és kis mértékben való elárusítása, valamint az égetett szeszes italoknak nagyban való eladása fölött kizárólag az állam rendelkezik. A kiméréssel és kicsinyben való árusítással csak az foglalkozhatik, aki erre a pénzügyi hatóságtól engedélyt nyer. A kimérés vagy *korlátlan*, amikor a szóban forgó italokat ülő vagy álló vendégek részére, az üzleti helyiségben vagy azon kivül való fogyasztásra, akár zárt, akár nyilt edényekben kicsinyben iparszerüen szabad szolgáltatni; vagy pedig *korlátolt*, amikor *a)* legfeljebb egy deciliteres poharakban az üzleti helyiségben való fogyasztásra szabad, a sör kizárásával, szeszes italokat kimérni; *b)* az üzleten kivül való fogyasztásra nyilt edényekben szabad, a sör kizárásával, szeszes italokat kicsinyben kimérni; *c)* palackban az üzleti helyiségben való fogyasztásra szabad bort és sört kiszolgáltatni. (A kis mértékben való árusítás alatt értendő szeszes italoknak zárt edényekben az üzlethelyiségeken kivüli fogyasztásra való eladása.) Minden kimérő és árusító tartozik az engedélyért az államkincstárnak állandó összegben megállapított évi italmérési illetéket fizetni; az engedély-illeték meghatározásánál az üzletek terjedelmükhöz képest Budapesten hét, másutt pedig öt osztályba soroztatnak s 20—1400 korona között váltakozó évi illetékösszegeket fizetnek. Az engedély-illetékek 3—3 évre terjedő időszakonként vettetnek ki.

Itapicuru (ejtsd: —kuru), 1. *folyó* Bahia braziliai államban, a Serra do Chapada keleti lejtőjén ered és 660 km. hosszu folyás után a D. sz. 11° 43′ alatt a tengerbe ömlik. A vizen fölfelé 100 km.-nyi távolságra, *I. Grande* helységig hajók is járják. Felső folyását 70 km.-nyi távolságra 35—41°-u hőforrások kisérik. — 2. *I. (Mirim)*, folyó Maranhão braziliai államban. A Serra do I.-ban ered, balfelül magába fogadja a nála jóval nagyobb Alpercatas-t és 1000 km. hosszu folyás után a S.-José-öbölbe ömlik. Gőzhajók a vizen fölfelé 70 km.-nyi távolságra járnak I. Mirimig, mely a belföldi termények fontos rakodóhelye.

Itô Hirubumi gróf (IX. k.), japán államférfiu. Az 1894—95-iki khinai háboru szerencsés befejezése után állásáról lemondott és három évig nem játszott szerepet. Érdekes, hogy I. lemondásakor arra kérte a császárt, hogy tekintettel csekély tehetségeire és miniszteri működésének meddő eredményeire: összes rendjeleiről és főúri rangjáról lemondhasson. Ebbeli kivánságát azonban a mikádó nem teljesítette. 1898 végén azonban a parlamentáris Matsukata-Okuma-kabinet lemondása után a mikádó újra őt szólítá fel a kabinetalakítás feladatával és Ito erre 1898 jan. új kormányt alakitott, melyben az elnökségen kivül a pénzügyi tárcát is megtartotta. Régi versenytársa *Saigo* miniszter (a háboru-párt feje) elvállalta a tengerészeti tárcát. A khinai és koreai eseményekkel szemben tartózkodóbb politikát követ, mint amilyent a nemzet zöme óhajt. A parlament elé terjesztett reformjavaslatokról l. *Japán* (tört.). M. L.

Itrol (argentum citricum), könnyü, iz- és szagnélküli por, vizben nem oldódik. Sebkezelésben antiszeptikum, torokvizre, idült kankónál és hólyagbajoknál, továbbá bőrgyógyászatban is rendelik. Adagja 1—5: 100,000. SCH—R.

Ittenbach *Ferenc*, német festő, szül. Königswinterben 1813 április 18., megh. Düsseldorfban 1879 dec. 1. Hildebrandt T. és Schadow alatt végezte tanulmányait, azután Olaszországban járt és végre Düsseldorfban telepedett le. Többnyire egyházi képeket festett, igy egy madonnát Lichtenstein herceg bécsi kápolnája és egy másikat Eugenia francia császárnő számára; Sz. Mária Egyiptomba fut (berlini muzeum). Amellett több fejedelemnőről készitett arcképet, igy Stefánia portugál királyné és Auguszta német császárnéról. V. ö. I.-Album (München 1894). M. L.

Ituri, l. *Aruvimi* (II. k.).

Itzehoe, porosz város, (1895) 13,903 lak.

Iulis, város, l. *Kea* (X. k.).

Ivadékkönyv, neve általában mindazon rendszeresen vezetett lajstromok és jegyzékeknek, amelyekbe az egyes, tiszta állatfajokat tenyésztők a nyert ivadékokat törzsek szerint nyilvántartani szokták. Az I.-ek különösen nagy szerepet játszanak a lótenyésztésben, ahol az angol és arab telivér, az orosz és amerikai ügetők stb. törzsfáinak összeállitása s a legfontosabb kellékek egyike, mert csakis a törzsfák révén lehet a különböző minőségü véráramlatokat megállapitani, amelyeknek helyes összeegyeztetése teszi az okszerü tenyésztés alapját. A ló- (főleg az angol telivér-) tenyésztés I.-einek hiteles gyüjteménye alkotja a méneskönyvet.

Iványi, álnév, l. *Greizinger*.

Ivánka *Imre* megh. Besnyőn (Pest vármegye) 1896 jul. 27.

Ivánkovits *János* 1895 aug. 2. megkapta a dulcignói püspöki címet; 1896 nov. 22. pedig kinevezték rozsnyói püspökké. 1896 dec. 1. óta a főrendiház tagja.

Ivanov-Voznjeszenszk, orosz város, (1897) 53,949 lak.

Ives-nyomás (ejtsd: ejvsz—), az amerikai Ives által föltalált eljárás nyomólemezeknek gelatinereliefről való készítésére. A gelatine-lemez képét szemcsés papirosra átnyomják, ezét pedig litográfiai sajtón való nyomás végett köre vagy cinklemezre viszik át. A cinklemezt maratással könyvnyomó sajtón nyomásra is alkalmassá tehetik. PU.

Ivo, 1. *(St. Yves)* szent, *Helori*, a jogászok védőszentje, szül. Bretagneban 1253 október 17., megh. 1304 máj. 19. Tanult Párisban és Orléansban. Belépett az egyházi rendbe és pappá szenteltetvén, a rennesi, később a treguieri egyházmegyének ügyvivője lett. Mint ilyen kiváló védője volt az árváknak, özvegyeknek és szegényeknek, nemcsak az egyházi, hanem a világi bíróság előtt is. Elöregedvén, letette hivatalát és lelkipásztorkodott Tresdertz és Losannec helységekben. Szentté avattatási pöre már 1330. kezdődött és VI. Kelemen alatt ért végett 1347. A jogászok és a nantesi egyetem patronusuknak választották. Emléknnnepe némely helyen máj. 22., másutt halálának napján máj. 19. tartatik. Z—R.

2. *I.*, szent, chartresi püspök, szül. Beauvais környékén 1040 körül, megh. legvalószínűbben 1117 dec. 23. A bec-i hires zárdaiskolában elvégezvén tanulmányait, a neslei társasegyháznál javadalmat nyert. Később a quentini zárda apátja; 15 esztendeig tanított itt és 1091. chartresi püspök lett. Szentté avattatásának ideje bizonytalan; V. Pius 1570. ünnepét máj. 20-ára tette. I. irodalmilag is működött. Eltekintve terjedelmes levelezésétől (287 levél, kiadták Párisban 1585. és 1610.), hátrahagyott két egyházjogi gyüjteményt. Az első *Decretum*, a második *Pannormia* v. Pannomia nevet visel. A gyüjtemények egymáshoz való viszonyára s szerzőjére nézve azonban elágaznak a jogtudósok véleményei. A Pannormiát határozottan neki tulajdonítják, mig a Decretum szerzőjeül csak sejtik. A Decretum nagyobbrészt Burchard-féle gyüjtemény (l. *Burchard dekrétuma*, III. k.) és 16 könyvre oszlik. A Pannormia 8 könyvből áll, anyaga: pápai ügylevelek, Collectio Anselmi és a luccai Anselm-féle gyüjtemény. Z—R.

Ivry (2., IX. k.) francia városban 1899 okt. 23. az új Szajna-kikötőt adták át rendeltetésének, nemkülönben azt a vasúti vonalat, mely a kikötőt Párissal köti össze.

Ixmiquilpan (ejtsd: iszmikilpa), város Hidalgo mexikói államban, 1750 m.-nyire a tenger fölött, a Rio de Tula mellett, nagy földmíveléssel és kertészettel, (1880) 13,116 lak.

Ixtaccihuatl (Iztaccihuatl), porfirhegy Mexikóban, 60 km.-nyire Mexikótól, a Popokatepetltől É-ra; magasságára vonatkozólag az adatok 4786 és 5420 m. közt váltakoznak. A toltekek Tlaloknak, az eső istenének székhelyét látták benne. Az örökös hó határa 4492 m.

Izabella-sziget (IX. k.), az ausztráliai Salamon-szigetek egyikét, valamint Choiseul szigetét s a szomszéd kisebb szigeteket 1899 nov. Németország végleg Angliának engedte át.

Izanaghi és Izanami, l. *Japáni mitologia és vallás.*

Izauria, l. *Isauria* (IX. k.).

Izoprén (isopren), C_5H_8, 37°-nál forró folyadék, melynek fajsúlya 0·68. 280°-nál átalakul diizoprénre, ez citromszagu s oxigént nyel el. Guttaperka és kaucsuk száraz lepárlásánál keletkezik, valamint terpentinolajból, is ha vörösizzáson levő vascsőben melegítjük. VÉRT.

Izsma, falu Archangelszk orosz kormányzóság pecsorszki kerületében, az I. folyó jobb partján, a Pecsorába való torkollásától 60 km.-nyire, 2463 lak., kik zürjén dialektust beszélnek, két templommal, több iskolával, csekély földmíveléssel, halászattal, vadászattal, rénszarvastenyésztéssel, két élénk országos vásárral.

Iztaccihuatl, l. *Ixtaccihuatl.*

J.

Jablánczy *Sándor* (szentgyörgyi), cs. és kir. altábornagy, a magyar korona országaihoz tartozó csendőrség felügyelője, szül. Nagy-Szombatban 1845. Katonai szolgálatát 1860. kezdte meg. Hosszabb ideig szolgált a cs. kir. testőrségnél. 1872 szept. 26. a magyar kir. honvédséghez lépett át. 1873—74. mint százados a 26. lovasszázad, 1874 okt. 1. pedig a pécsi 8. honvédhuszárezred I. osztályának volt parancsnoka. 1878 aug. 19-én hasonló minőségben a kassai 5. honvédhuszárezredhez helyezték át, melyet nemsokára őrnagyi kinevezése követett. Később alezredes, 1888 nov. 1. ezredes lett. E rendfokozatban hosszabb ideig a budapesti 1. honvédhuszárezred parancsnoka volt. 1891. a III. oszt. vaskorona-renddel tüntették ki. 1894 máj. 1. vezérőrnagygyá és a kassai 77. honvéd-gyalogdandár parancsnokává nevezték ki. 1897. a m. kir. csendőrség felügyelői teendőinek vezetésével bizták meg s röviddel azután a magyar korona országaihoz tartozó csendőrség felügyelőjévé nevezték ki. 1898 máj. 1-én altábornagygyá lépett elő. M. I.

Jablonowski *József*, zoologus, szül. Szepes-Olasziban (Szepes) 1863 febr. 16. Gimnáziumi tanulmányait Lőcsén végezte. Majd azután közbeközbe nevelősködve jogi tanulmányait a sárospataki ev. ref. kollégiumban folytatta. De már akkor is, jogi tanulmányai mellett, állattannal

foglalkozott. A jogi tanfolyamot a budapesti egyetemen végezte be; ugyanakkor hallgatta a bölcsészeti szakot is. A jogi vizsgálatok letétele után két évig vidéken nevelősködött s azután 1890. a m. kir. állami rovartani állomásra asszisztensnek került. Ebben az évben jelent meg első nagyobb dolgozata, amely egyúttal búcsu volt a tanítópályától; ez volt *A magyar közoktatás jelene és az egységes középiskola* (Budapest 1890). A rovartani állomáson új munkakörbe kerülve, összes idejét a mezőgazdasági rovartannak szentelte, noha egyéb tudományos állattani kérdéssel foglalkozott. 1894. megjelent tőle *A szőllő betegségei és ellenségei* (kir. term.-tud. társulat) c. nagyobb műve. 1895. kinevezte a földmívelésügyi m. kir. miniszter a rovartani állomásra adjunktussá, 1897. ugyanezen intézet főnökévé. 1899. befejezte *Emich* Káros rovarok c. könyvének első részét. Összes munkásságát a mezőgazdasági állattannak, nevezetesen a kártékony állatok tanulmányozásának szenteli. Ebbeli tanulmányai részben a Köztelek c. szaklapban, melynek rovatvezetője, részben újabban a földmívelésügyi m. kir. miniszter kiadásában megjelenő Kisérletügyi Közleményekben jelennek meg.

Jabvor, a német Marshall-szigetek főhelye, a Rali szigetláncban, Jaluit szigetén az É. sz. 5° 55′ és a K. h. 169° 40′ alatt, a laguna DK-i átjárójánál, 42 európai lak.

Jackson (ejtsd: dsekszn), 1. *Frigyes,* angol sarkvidéki utazó, az edinburgi egyetemen orvosi tanulmányokat végzett, 1888. beutazta Grönlandot, 1893. pedig Vajgács szigetét. 1893—94 telén szamojédekkel rénszarvas-szánkókon nagy utazásokat tett. 1894. egy Harmsworth nevü gazdag angol támogatásával északsarki expedíciót szervezett. A Windward jachton jul. 11. elvitorlázott Angliából és szept. 7. a Ferenc-József-föld partvidékéhez érkezett, hol a telet töltötte. 1895 tavaszán É. felé az É. sz. 81° 20′-éig szánutat tett, a Windwardot visszaküldte Angliába és Maria Harmsworth nevü csónakán átkutatta a szigettenger ÉNy-i részét. 1896 tavaszán szánútján elkészítette a Ferenc-József-föld Ny-i partvidékének térképét, jun. 18. pedig váratlanul Nansennel találkozott, aki az időközben Angliából élelemmel visszaérkezett Windwardon hazautazott. 1897 tavaszán J. bejárta a Ferenc-József-föld Ny-i részét s aug. 6. a Windwardon visszatért Angliába. Műve: The great frozen land: narrative of a winter journey across the Tundras (London 1895).

2. *J. János Adams,* amerikai szobrász, szül. Bathban (Maine) 1825. Első művészi ismerereteit Johnston-tól nyerte Bostonban, majd Párisba került, hol mellszobrok készítésével foglalkozott és 1858. New-Yorkban telepedett le. Midőn 1860. Kane sarkutazó szobrának elkészítésére nyert megbízást, modellje általános tetszésben részesült. A művész erre Firenzébe költözött s itt készítette el egyik legszebb szoborcsoportozatát (Éva és a megölt Ábel) márványból. Jelesebb művei még: Az ősz; A nyilat feszítő Amor; Amor a hattyun; A bűnös tündér. 1873. egyik szobormüve, Musidora (Thomson Évszakok-ja után) a bécsi világkiállításon általános feltünést keltett. 1874. leplezték le Lynnben (Massachusetts) a Harcos c. emlékszobrát, melynek talapzatán a jog és háboru allegorikus alakjai állanak, felettök a város nemtője borostyánkoszorut tart kezében.

3. *J. Vilmos,* angol politikus, szül. Leedsben 1840. Atyja oldalán egy nagy bőrgyárban dolgozott s 1871. a Greath Northern vasúttársaság igazgatója lett Leedsben. 1880. a parlamentbe választották, hol a konzervativekhez csatlakozott. 1886. Salisbury alatt a kincstárnál helyettes államtitkár lett. 1890. a titkos tanácsba hivták, 1891. pedig Balfour helyett rövid ideig Irország államtitkára volt. 1892 aug. Salisburyvel együtt visszalépett. M. L.

Jacobi *Hermann György,* német szanszkritista, szül. Kölnben 1850 febr. 11. Berlinben és Bonnban klasszika-filologiát és szanszkrit nyelvet tanult Gildemeister és Weber vezetése alatt. Miután egy évet Londonban töltött, tanulmányutat tett Indiába. 1875. magántanár lett Bonnban, 1876. rendkivüli tanárságot nyert Münsterben, 1885. rendes tanárnak hivatott Kielbe s 1889 óta mint rendes tanár működik a bonni egyetemen. Főbb művei, melyek a prakrit nyelvtanra, a dsainizmusra s a klasszikus szanszkritra vonatkoznak, a következők: The Kalpasutra of Bhadra bahu (Lipcse 1879); The Acaranga Sutra of the Çvetambara Jains (London 1882); Sthavirâvali charita by Hemachandra (Kalkutta 1891); Ausgewählte Erzählungen in Maharashtri (Lipcse 1886); Das Ramayana, Geschichte und Inhalt (Bonn 1893); Compositum und Nebensatz (1897). Értekezése Ueber das Alter des Rigveda (Stuttgart 1893) élénk vitára adott alkalmat Európában és Indiában.

Jacobina, város Bahia braziliai állam belsejében, termékeny hegyvidéken, az Itapicuru felső folyása mellett. Régebben aranymosóiról volt híres, most nagy állattenyésztése, gyapot-, kávé-, cukor- és narancstermelése van, 10,000 lak.

Jacobson *Eduard,* német bohózatiró, megh. Berlinben 1897 jan. 29.

Jacobsthal *Gusztáv,* német zenetörténetiró, szül. Pyritzben (Pomeránia) 1845 márc. 14-én. 1872. Die Mensuralnotenschrift des XII. u. XIII. Jahrhunderts (Berlin 1871) c. értekezése alapján a strassburgi egyetemen a zenetudomány magántanárának habilitáltatta magát. 1875. rendkivüli, 1897. rendes tanár lett. Művei: Über den Liedercodex von Montpellier (a Zeitschrift für romanische Philologie c. folyóiratban, Halle 1879—1880); Die chromatische Alteration im liturgischen Gesang der abendländischen Kirche (Berlin 1897).

Jacoby *Hermann,* német prot. teologus, szül. Berlinben 1836 dec. 30. Elvégezvén egyetemi tanulmányait, előbb a vittenbergai lelkész-szemináriumot látogatta, azután mint gimnáziumi tanár Landsbergben és Stendalban működött, 1866 Heldrungenben diakonus, 1868. Königsbergben a gyakorlati teologia rendes tanára s 1871 óta egyszersmind egyetemi hitszónok lett. Művei közül kiemelendők: Zwei evangelische Lebensbilder aus der katholischen Kirche (Galicin hercegnő és Sailer püspök, Bielefeld 1864); Liturgik der Reformatoren (Gotha 1871—76, 2 köt.); Die Ge-

stalt des evangelischen Hauptgottesdienstes (u. o. 1879); Allgemeine Pädagogik auf Grund der christlichen Ethik (u. o. 1883); Luthers vorreformatorische Predigt (Königsberg 1883); Das bischöfliche Amt in der evangelischen Kirche (Halle 1886); Der erste Brief Johannis in Predigten ausgelegt (Lipcse 1891); Die innere Mission (u. o. 1892). F—s.

Jacopo da Ponte, festő, l. *Bassano* (II. k.)

Jacque *Károly*, francia festő, megh. Párisban 1894 máj. 8.

Jacqueline (ejtsd: zsaklín), agyagkorsók, melyek különösen Desvresben (Pas-de-Calais), azonkivül Hollandiában, Németországban és Angliában készülnek. A korsók groteszk helyzetben virágos ruhában ülő asszonyt ábrázolnak. Angliában ezeket az edényeket *tobyfillpot*-nak hivják.

Jacquemart (ejtsd: zsakmár), 1. *Albert*, francia iró, szül. Párisban 1808., megh. u. o. 1875 okt. 14. Tanulmányainak befejezése után a pénzügyminisztériumba lépett és 1865. a vámkezelő osztályban irodaigazgató lett. Nagy ismeretei voltak a kerámikában. Művei: Histoire artistique, industrielle et commerciale de la porcelaine (1862); Notices sur les majoliques de l'ancienne collection Campana (1863); Les merveilles de la céramique (4. kiad. 1883); Histoire de la céramique (2. kiad. 1883); Histoire du mobilier (1876).

2. *J. Nélie*, francia festőnő, szül. Párisban 1845. Cogniet tanítványa volt, 1867. a St.-Jacques du Haut Pas templom számára megfestette Szent Eugént. 1868. állította ki első arcképét, melyet Duruy közoktatásügyi miniszter, Canrobert marsall, Thiers, Dufaure igazságügyminiszter, gróf Palicao, Montesquieu marquis, Decazes herceg és mások finoman jellemző arcképei követték.

Jacquot, francia iró, l. *Mirecourt*.

Jadoo, új trágyaszer, mely különböző ásványi anyagokkal impregnált tőzegből áll s Angliában és Amerikában különösen a konyhakertészetben, szőllő- és gyümölcskertekben és a dohánynál nyer alkalmazást. Palánták nevelésénél és duggatásnál állítólag nagyon jó szolgálatot tesz. A J. 100 kg.-os csomagokban jön forgalomba és a finomra széttépett anyagból egy kis marokra valót «fészkelve» adnak egy-egy növény tövéhez.

Jadsur-véda, l. *Szánszkrit nyelv és irodalom* (XV. k.).

Jaeschke *Pál*, Kiao-csou (l. o.) kormányzója, szül. 1851-ben. 17 éves korában lépett a német tengerészetbe, tanulmányai végeztével pedig körülhajózta a földet. 1881. a kieli tengerészeti akadémiához került mint annak igazgatója, 1888. az I. torpedóosztály parancsnoka lett, azután Berlinben a tengerészeti hivatal központi irodájának vezetője. 1898 okt. 10. kinevezték Kiao-csou kormányzójává. M. L.

Jafa, l. *Jaffa* (IX. k.).

Jaffa-jeruzsálemi vasút, hosszusága 87 km., vágányának szélessége 1·04 m. Építését 1890 márc. 31. kezdték meg és 1892 szept. 26. adták át a forgalomnak. A vasút Jaffából indul ki és Lyddán s Ramleh-en át vezet Jeruzsálembe. A vasútvonalat egy francia társaság építette 8.500,000 frankért és évi 600,000 frankért öt esztendőre bérbe adta. Az építő társaság 1894 tavaszán csődöt mondott, de a párisi kereskedelmi törvényszék előtt egyezségre lépett a hitelezőkkel. A társaság legújabban engedélyt kapott egy jaffai kikötői vasút építésére és azt tervezi, hogy a Holt-tengerhez szárnyvonalat épít.

Jaffé *Tódor Gyula*, német színész, meghalt Drezdában 1898 ápr. 11.

Jäger, 1. *Albert*, osztrák történetiró, született Schwazban (Tirol) 1801 dec. 8., megh. Innsbruckban 1891 dec. 10. Tanulmányainak végeztével a mariabergi bencések kolostorába lépett s 1845. Innsbruckban, 1851. pedig Bécsben lett a történelem tanára, ahol 1871-ig működött. Ekkor nyugalomba vonult. Művei közül megemlítendők: Tirol und der bayrisch-französische Einfall 1703 (Innsbruck 1844); Der Streit des Kardinals Nikolaus v. Cusa mit Herzog Sigismund von Österreich (u. o. 1861, 2 köt.); Kaiser Joseph II. und Leopold II. Reform und Gegenreform (Bécs 1867); Tirols Rückkehr unter Österreich (u. o. 1871) és Geschichte der landständischen Verfassung Tirols (u. o. 1881—85, 2 kötet); Ezeken kivül számos értekezést irt és nagyszámu okiratot adott ki, részben a bécsi akadémiának évkönyveiben, részben az Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen c. folyóiratban. A bécsi akadémia már 1847. megválasztotta tagjává.

2. *J. Ármin*, l. *Jaeger* (IX. k.).

3. *J. Ottó Henrik*, német pedagogus és tornaügyi iró, szül. Bürg am Kocherben (Württemberg) 1828 jun. 10. Tanulmányait Tübingában végezte, ahol Die Gymnastik der Hellenen c. munkájával (Esslingen 1850, új kiad. Stuttgart 1881) díjat nyert. 1850. Zürichben kantoni tornatanító s később a filozofia és pedagogia tanára lett. 1862—1880. a stuttgarti torna-tanítóképző igazgatója volt. Mint ilyen Württembergben különös iskolai tornászási rendszert honosított meg, mely főleg a hadi szolgálatra való nevelés szolgálatában áll. E rendszer az eszközök nélkül vagy legfölebb vasbottal végzendő rend- és szabadgyakorlatokra, valamint a járás, futás, ugrás, birkózás, súlydobás és mászás gyakorlására helyezi a fősúlyt. J. fő művei: Turnschule für die deutsche Jugend (Lipcse 1864); Neue Turnschule (Stuttgart 1876, 3. kiad. 1891).

Jagić *Vatroszláv* szláv nyelvészt a m. tud. akadémia 1896. külső tagjává választotta.

Jagics *József*, országgyülési képviselő, szül. Rác-Tötösön (Baranya) 1849. Jogi tanulmányainak befejezése után 1877. ügyvédi oklevelet szerzett. 1888 óta tagja a karlócai szerb egyházi kongresszusnak, 1890 óta ugyanannak választmányi tagja, 1892 óta pedig előadója.

Jagst, *württembergi kerület*, (1895) 398,887 lak.

Jaguarao, határszéli város Rio Grande do Sul braziliai államban, az ugyanazon nevü folyó mellett, melynek felső folyásánál értékes kőszénbányák vannak, 4000 lak.

Jaguaribe, parti folyó Ceara braziliai államban; a Serra Araripeben ered és 500 km. hosszu folyás után Aracatyn alul — ahol hajózhatóvá válik — 25 km.-nyi távolságban a tengerbe ömlik.

Jagustics *Pál*, horvát krónikairó, szül. Zagorjében 1578., megh. Zágrábban 1619. Tanult Bécsben, utóbb II. Rudolf törvénytelen fiának Julius

de Austriának nevelője, kivel Prágában és Bécsben időzött. 1604. zágrábi kanonok, 1607—1610-ig a bolognai magyar-horvát kollegium igazgatója, 1612. zágrábi éneklő kanonok, 1615. a báni tábla ülnöke, 1615. és 1617. horvát kiküldött a magyar országgyülésen. Mint a bolognai kollegium rektora, ezen intézet évkönyvében Chronologia collegii Illyro-Hungarici Bononiae, leirja Magyarország történeti eseményeit 1604—11-ig. MARG.

Jahn *Vilmos*, a bécsi udvari opera igazgatója, 1897. nyugalomba vonult. Utóda *Mahler* Gusztáv lett, a volt budapesti opera-igazgató.

Jahorina, hegylánc Boszniában, Sarajevótól délre. Legnagyobb, szintén J. nevü csúcsa 1872 méter magas.

Jaime (spanyol, ejtsd: haime) a. m. Jakab.

Jakab, 1. *Elek*, megh. Budapesten 1897 jul. 22. 2. *J. Ödöntől* újabban megjelent: *Falu* (elbeszélések, Kimnach László rajzaival, Budapest 1896); *Pásztortüzek* (költemények, u. o. 1896); *A két imposztor* (elbeszélés gyermekek számára, Nógrády Antal rajzaival, u. o. 1898); *Komédiák* (elbeszélések, Tull Ödön rajzaival, u. o. 1898); *Élet* (elbeszélések, u. o. 1899).

Jakabffy *Imre* (zaguzseni), belügyminiszteri államtitkár, szül. Pesten 1850 dec. 4. Gimnáziumi tanulmányait u. o. és Esztergomban végezte, jogot Pozsonyban hallgatott, ahol az államtudományi és birói vizsgát is letette. Ugyanott szolgálta le önkéntesi évét is, melynek letelte után hadnagygyá nevezték ki. Tanulmányai befejeztével Krassó-Szörény vármegyébe főispáni titkárrá nevezték ki. 1875. vármegyei aljegyző, 1877. tiszteletbeli főjegyző, 1880. pedig helyettes főjegyző lett. Még ez utóbbi esztendőben árvaszéki elnökké, 1883. pedig, az általános tisztújítás alkalmával, alispánná választották. 1886. kir. tanácsossá, 1887 szept. 29. Krassó-Szörény vármegye főispánjává nevezték ki. Az ezredéves ünnepek alkalmával megkapta a Szent-István-rend kiskeresztjét. Tiz évnél tovább tartó főispánsága alatt rendezte Krassó-Szörény vármegye zilált adminisztrativ viszonyait. 1898 jul. 9. főispáni állásától való felmentés mellett belügyminiszteri államtitkárrá nevezték ki.

Jakubu (Garo-n-Baucsi), a középső Szudánban elterülő Szokoto-országnak alárendelt Baucsi nevü vidék fővárosa, az É. sz. 10° 20′ és a K. h. 9° 30′ alatt, 750 m. magas köves fensíkon, egykoron 150,000, (1882) csak 50,000 lak., akik sok és keresett pamutkelmét, agyag- és fonott árut készítenek és élénk kereskedést üznek. A várost 20 km. hosszu és 12 kapuval ellátott fal fogja körül.

Jakutszk, orosz-szibériai territorium, (1897) 261,741 lak. — *J.* város (1897) 6197 lak.

Jalandhar, l. *Dsalandar* (V. k.).

Jalo, l. *Ajalon* (I. k.).

Jalsoviczky *Gézától* újabban megjelent: *A gőzgépek szerkezete és kezelése* (2. kiad. Budapest 1896); *A szilárdságtan alkalmazása egyszerübb géprészek számitásához* (u. o. 1896); *Gépelemek* (I. rész. Kötőelemek, ömlős testek vezetésére való elemek, forgó géprészek alátámasztására való elemek, u. o. 1896).

Jalu-kiang (Amnokgang), határfolyó Khina és Korea közt. A Csang-pai-san lejtőjén ered; egyesül az ugyanazon hegységben eredő Tung-csuikianggal és DNy-i irányu folyás után, nagy öblalakban torkollik a Koreai öblbe. Ismeretes azon tengeri csatáról, melyet 1894 szept. 17. khinaiak és japánok vívtak egymással és amelyben ez utóbbiak admirálisa, Ito, legyőzte Ting admirálist. Okt. 24. és 25. azután a japán sereg átkelt a J.-on és szétverte a Szung generális vezérlete alatt álló khinai sereget. V. ö. *Lephay*, La bataille navale du Yalu d'après les renseignements français et étrangers (Páris 1895).

Jamaika (IX. k.). Lakóinak számát, (1896) 670,000-re becsülik. 1896. 693,674 acre volt a termőföld; ebből esett 511,185 legelőre. A tettleg megmivelt földből 30,036 acre volt a cukor, 25,559 a kávé, 19,227 banána, 10,940 a kókuszdió-ültetvény és 328 a gabonaföld. Kereskedelmi flottája 127 (2 gőzös) hajóból állott 6968 t. tartalommal. 1897. volt a behozatal értéke 1.660,667, a kivitelé 1.448,443 sterling font. A kivitel fő cikkei: cukor (120,959 sterling font), rum (92,053), kávé (165,494); a behozatalé: pamutáruk (208,318 sterling font), halak (116,240), liszt (162,378) és rizs (148,777 sterling font). A sziget kiadása (1897) 766,534, bevétele 677,064 sterling font.

Jámbor *Pál* megh. Szabadkán 1897 ápr. 14.

James (ejtsd: dsemsz), 1. *Frank Linsly*, angol utazó, szül. Liverpoolban 1851 ápr. 21., megh. Nyugat-Afrikában 1890 ápr. 21. Vadászat céljából beutazta Afrikát, Ázsiát és Amerikát s 1884. a szomáliak földjének még ösmeretlen részeit, melyeket The unknown horn of Africa c. művében (London 1888) irt le.

2. *J. Henry* of Hereford, l. *Hereford*.

Jameson (ejtsd: dzsemszn) *Leander Sbarr*, az angol Foktartományban hivatalnok és politikai kalandor, szül. Edinburgban 1853. Miután szülővárosában s Londonban orvosi pályára készült, D.-Afrikába vette útját, ahol a gyémánt lelőhelyeiről hires Kimberleyben orvos lett (1878). Egyúttal a De Burs gyémántbánya-társulat szolgálatába állott. Miután 1888 óta a matabelek főnökével, Lobengula királylyal hosszadalmas tárgyalásokat folytatott, a délafrikai angol társulat kinevezte Masonaföld és 1893. a Matabeleföld helytartójává. Innét tört be 1895 dec. 31. vagy 800 fegyveressel *Rhodes* Cecil (XIV. k.) és a délafrikai társulat néhány tagjának, valamint több transzváli bányatulajdonos tudtával Transzvál köztársaság területére, hogy a johannesburgi angolok panaszait orvosolja, főleg azonban azért, hogy a gyülölt paraszt-köztársaságot Angliának alávesse. A betörésről jókor értesült és gyorsan összetoborzott boer nemzetőrség azonban csakhamar útját állotta és 1896 jan. 1. Krügersdorp mellett megverte, jan. 2. pedig őt csapatjával együtt elfogta. Krüger elnök a kalandorokat kiadta az angol hatóságnak, mely J.-t Angliába vitette, hol tüntető lelkesedéssel fogadták és nemzeti hősként ünnepelték. Az angol biróság jul. 28. 15 havi börtönre itélte, de már dec. egészségi okokból szabadon bocsátá. M. L.

Jamitzer, l. *Jamnitzer* (IX. k.).

Jana, folyó Jakutszk orosz-szibériai kormányzóságban, 1030 km.-nyi folyás után Lenától keletre ömlik a tengerbe.

Janauschek *Fanni (Romance* Franciska), színésznő, szül. Prágában 1830 jul. 20. 15 éves korában lépett Prágában a színpadra, melyen idővel szerelmes- és hős-szerepekben előkelő helyet vívott ki. De nyughatatlan természete nem engedte egy helyen pihenni, örökös vendégszereplései folyamában pedig játéka nagyon modorossá lett. 1863 óta többnyire Angliában és É.-Amerikában játszott. A színpadtól visszavonulva San-Franciscoban él. M. L.

Jancsi-bankó. Ha valaki készpénzzel tartozik fizetni, és a helyett az állam által kényszerforgalmunak el nem ismert papirokat ád, azzal a hozzáadással, hogy ő vagy más megjelölt személy a papirt ugyanolyan értékben készpénzfizetés gyanánt mindig elfogadja, az ilyen pénz helyett adott papir neve J., melylyel leginkább a munkaadók szoktak a munkásaiknak fizetni. L. *Truck-rendszer* (XVI. k.). A visszaélések megelőzése végett a mezőgazdasági munkásoknak s napszámosoknak most már nem lehet J.-val fizetni, mert a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1898. II. t.-c. 32. és 56. §-ai eltiltották, sőt 58. §-a kihágásnak minősítette és 30 napig terjedhető elzárással és 600 koronáig terjedő pénzbüntetéssel rendeli büntetni. TÖRÖK.

Jancsó, 1. *Benedek,* az utóbbi évek alatt összes munkásságát a nemzetiségi kérdés publicisztikai szolgálatának szentelte. 1895 febr. szolgálattételre a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályához helyeztetett át, mely szolgálata alól 1899 ápr. 5. felmentetett. E felmentést a félhivatalos lapok a *Bánffy Dezső nemzetiségi politikája* c. röpirattal hozták kapcsolatba, mely körülmény e röpirat tartalmát mintegy megerősítve, okozója lett annak, hogy Romániában a Sturdza-kormány e röpirat hatásaképen megbukott. 1899 szept. 1-től a budapesti VI. ker. állami gimnáziumban tanárkodik. Román politikai és történelmi tanulmányaiból megjelent: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota* (I. köt. Budapest 1896, II. köt. 1899).

2. *J. György,* jogtudós, szül. Tályán (Zemplén) 1853. A gimnáziumot Eperjesen, jogi tanulmányait az eperjesi jogakadémián és a budapesti egyetemen végezte. 1879. jogi doktori oklevelet, 1880. ügyvédi diplomát nyert. Már 1875. joggyakornok volt a pestvidéki királyi törvényszéknél. Onnan a budapesti királyi itélőtáblához helyezték át, hol 1880. segédfogalmazó, 1883. fogalmazó lett. 1887. a királyi kuriához tanácsjegyzőnek, 1889. a pestvidéki királyi törvényszékhez birónak nevezték ki. 1890 márc. a budapesti egyetemen a magyar magánjog magántanárává képesítették, 1890 nov. pedig mint kisegítő birót beosztották a budapesti királyi itélőtáblához; 1891 febr. a kassai királyi itélőtábla bírája lett, 1891 jul. 24. pedig a kolozsvári egyetemhez a polgári peres és perenkivüli törvénykezési jog rendes tanárának nevezték ki. Értekezései s cikkei a Jogtudományi Közlönyben, a Magyar Jogászgyülés Évkönyveiben, az Ügyvédek Lapjában s a Jogban jelentek meg. Művei: *A közszerzeményi jog* (Budapest 1882); *A magyar váltótörvény* (u. o. 1883, 2. kiad. 1887); *A magyar kereskedelmi törvény* (u. o. 1885); *A magyar házassági vagyonjog* (u. o. 1888, 2. kiad. 1890); *Magyar özvegyi jog* (u. o. 1896); *A magyar házassági jog* (u. o. 1896).

Jandus-lámpa, elektromos lámpa, Drake és Gorham találmánya Londonban, melynél az elektromos fényív egy, a külső levegőtől elzárt harangba záratik, miáltal a lámpa égési tartama jelentékenyen (egész 200 óráig) meghosszabbíttatik. Feszültség 105—110 volt; áramerősség $2^1/_2$—8 ampère. A lámpa ellenállás nélkül bármely izzólámpa-vezetékbe bekapcsolható.

Janet *Pál,* francia filozofus, megh. Párisban 1899 okt.

Jania, l. *Janina* (IX. k.).

Jankó, 1. *János,* festő, megh. Budapesten 1896 márc. 29. — Fia:

2. *J. János,* földrajzi iró, a nemzeti muzeum néprajzi osztályának vezetője, 1896-ban koronás arany érdemkeresztet kapott. Részt vett Zichy Jenő ázsiai útjában. Újabban megjelent tőle: *Adatok a Bács-Bodrog vármegyei sokácok néprajzához* (Budapest 1896).

Jankovich *László* gróf megh. Szőllős-Györökön (Somogy) 1895 nov. 26.

Jankovics *Gyula,* szobrász, szül. Pesten 1865. Művészeti tanulmányait három évig állami ösztöndíjjal Münchenben folytatta, majd a királyi ösztöndíjjal a bécsi képzőművészeti akadémián hat éven át Helmer és Zumbusch tanítványa volt, miközben ötször kapott akadémiai kitüntetést. A képzőművészeti társulat 1891-iki téli kiállításán állította ki első művét, a *Libatolvaj* c. szobrcsoportot, melyet a király vásárolt meg és márványban faragtatott ki a budai várpalota galeriája részére. Az 1894-iki budapesti műkiállításon *Özönviz* c. csoportja keltett feltünést. Újabban a brassói cenk-hegyi és a dévényi ezredéves emlékeket, a pannonhalmi Szent-Asztrik-szobrot és a budai várpalotának a szobrászatot és festészetet ábrázoló allegorikus szobrait készítette, azonkivül Szarvas Gábor nyelvtudós mellszobrát mintázta, melyet 1899 jul. 2. lepleztek le Budapesten. Jelenleg Salamon Ferenc történetiró szobrán és a királytól a nemzetnek felajánlott tiz szobor egyikén, szent Gellért szobrán dolgozik.

Janky *Lajos* (bulcsi), cs. és kir. altábornagy, szül. Maros-Újvárt (Alsó-Fehér) 1836 márc. 1. Hét gimnáziumi osztályt elvégezve, 1851 dec. 15. a szavójai Jenő herceg nevét viselő 5. (ma 13.) dragonyos-ezredbe lépett. 1851—52. az ezred lovaglóiskoláját elvégezve, hadapróddá nevezték ki. 1853. alhadnagygyá, 1856 jan. főhadnagygyá és 1859 ápr. századossá lépett elő. 1859. az 5. dragonyos-ezreddel részt vett az olaszországi háboruban, a magentai és a solferinói csatában kitüntette magát. 1862. a hadsereg kötelékéből kilépett és főszolgabiró lett Hunyad vármegyében. 1870. a honvédség felállítása után ismét katonai szolgálatba lépett s mint századost a honvéd lovassághoz osztották be, ahol mint század-, majd pedig mint osztályparancsnok teljesített szolgálatot. 1876. őrnagygyá, 1877. a 9. honvéd huszárezred parancsnokává, 1880 máj. alezredessé, 1884. ezredessé nevezték ki. 1886. az 1. honvéd lovasdandár parancsnoka, 1890 máj. vezérőrnagy, 1894. altábor-

nagy és a szegedi II. honvédkerület parancsnoka lett. 1896 szept. nyugalomba lépett s azóta Szegeden él. Tagja a törvényhatósági bizottságnak s az iskolaszéknek. 1893 óta tulajdonosa a III. oszt. vaskorona-rendnek. M. I.

Jannasch *Róbert*, német kereskedelmi politikus, szül. Cöthenben (Anhalt) 1845 ápr. 30. 1862—1864. Lipcsében természet- és államtudományokat, 1865—67. Heidelbergában és Berlinben jogot és államtudományokat tanult. 1868—69. beutazta Olaszországot, Franciaországot, Angliát. 1869—70. a baseli egyetemen a közgazdaságtan magántanára, 1871—74. a proskaui mezőgazdasági főiskolán a nemzetgazdaságtan és a mezőgazdasági jog tanára volt, 1874. a drezdai városi statisztikai hivatal vezetője, 1877. pedig a berlini statisztikai hivatal tagja lett. 1886. német kereskedelmi expedíciót vezetett a Marokkó és Szenegál közt levő országokba, miközben hajótörést szenvedett és rabszolgaságba jutott, melyből csak a marokkói szultán közbenjárására szabadult meg. 1878. a Centralverein für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interessen im Auslande, 1880. pedig a Deutscher Schulverein nevü egyesületeket alapította. Művei: Die Streiks, die Cooperation und die Industrial Partnerships (Berlin 1868); Statistik als wissenschaftliche Methodik (Basel 1868); Die Trades Unions oder Gewerkvereine (u. o. 1870); Vorschläge zur Einführung der Krankenversicherung unter den ländlichen Arbeitern (Boroszló 1872); Der Musterschutz und die Gewerbepolitik des Deutschen Reichs (Hamburg 1873); Der Markenschutz und die Gewerbepolitik des deutschen Reichs (u. o. 1873); Die europäische Baumwollindustrie und deren Produktionsbedingungen (Berlin 1882); Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung (Roscherrel együtt, Lipcse 1885); Die deutsche Handelsexpedition nach Marokko (Berlin 1887). 1879 óta kiadja az Export c. hetilapot.

Jannsen *Lidia*, l. *Észt nyelv és irodalom* (VI. k.).

Janny *Gyula* 1895 nov. 13. egyetemi nyilv. rendkivüli tanári címet kapott. 1898 nov. 30. megkapta a III. oszt. vaskorona-rendet.

János Albrecht herceg, Mecklenburg-Schwerin nagyhercegség régense, szül. Schwerinben 1857 dec. 8., mint II. Frigyes Ferenc nagyherceg harmadik, első házasságából származó fia. Porosz katonai szolgálatba lépett, hol őrnagy lett. 1886. nőül vette Erzsébet szász-weimari hercegnőt és ekkor otthagyta az aktiv szolgálatot. Újabban a gyarmat-politika kérdéseivel foglalkozik s első elnöke a német gyarmat-társulatnak és egyúttal tagja a birodalmi gyarmat-tanácsnak. Legidősebb bátyja, III. Frigyes Ferenc halála után (1897 ápr. 10.) ő reá szállott a régens-hatalom; unokaöccse, *IV. Frigyes Ferenc* nagyherceg ugyanis még kiskoru; másik bátyja, *Pál* herceg pedig azzal játszotta el igényeit, hogy a katolikus hitre tért át.

Jánoshajtás, a fáknak másodszori, János-nap (junius) körüli hajtása, mely különösen a tölgyeken észlelhető; a bükknél is többször látható, a többi fanemen pedig csak kivételes sajátságként tünik fel. Az új hajtásnak megfelelő fatömeggyarapodás néha az évgyürükön is meglátszik.

Jánosi, 1. *Béla*, esztetikai iró, szül. Brassóban 1857. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron végezve, hol bölcsészetdoktorrá avatták, tanár lett az aradi királyi főgimnáziumnál; 1893 óta a budapesti II. kerületi állami főreáliskolánál működik. *A görögök esztetikája* és *Az újkori esztetika története Kantig* c. műveit a m. tud. akadémia 1891. és 1897. a Gorove-díjjal jutalmazta. Az előbbi munka megjelent az akadémia könyvkiadó vállalatának új folyamában (39. kötet).

2. *J. Gusztávot* a Kisfaludy-társaság 1899. tagjává választotta.

Jánossi *Miklós*, matematikus, szül. Kolozsvárt 1701 jul. 28., megh. Károlyvárosban 1741márc.19. Jezsuita volt és Kolozsvárt a kollégiumon filozofiát adott elő. Említendő Trigonometria plana et sphaerica cum selectis ex geometria et astronomia problematis, sinuum canonibus etc. (Kolozsvár 1737) c. műve.

Jantyik *Mátyás* az új országház pályázatán két történelmi képvázlattal lett nyertes. Az egyik *II. András király*, amint az aranybullát kihirdetteti, a másik *Mária Terézia és a pozsonyi országgyülés*.

Janus-fej, l. *Torzszülött*.

Jaocsou, város Kiangszi khinai tartományban, a Csangkiangnak a Pojang-tó déli végébe való torkollásához közel, 360,000 lak. Mellette van a Kingtesin nevü nagy császári porcellángyár, mely egy milliónál több munkást foglalkoztat, és 500 külön gyár számtalan égető kemencével.

Japán (IX.k.). A lakosok száma (1895) 42.270,620 (21.345,750 férfi és 20.924,870 nő), az 1898-iki becslés szerint pedig 43.228,863. A népmozgalom adatai 1896-ról: szül. 1.282,178, elhalt 912,822, a házasságkötések száma pedig 501,777. A főbb mezőgazdasági termékek voltak 1896-ban 6.830,075 acreon 179.655,843 bushel rizs, 1.082,425 acreon 17.632,137 bushel buza, 1.594,189 a.-on 38.955,217 bushel árpa, 1.648,113 acreon 29.396,483 bushel rozs, 8.500,745 kvan (1 = 3·7 kg.) tea, 11.822,307 kvan cukor. A szarvasmarhák száma (1895) 1.136,278 és a lovaké 1.530,603. A fontosabb bányatermékek 1894—95-ben réz 5.308,840, vas 5.182,463, kén 5.001,147, antimon 418,968 kvan, szén 4.261,118 tonna. A termelt szövő-iparcikkek értéke 1895-ben 71.350,747 yen. A külkereskedelmi forgalom értéke 1897-ben a behozatalban 219.300,772, a kivitelben pedig 163.135,077 yen. E kereskedelem a különböző országok közt a következőképen oszlott meg:

Az ország neve	Kivitel oda	Behozatal onnan
	yenekben	
Amerikai Egyesült-Államok	27.030,537	52.436,404
Brit-Amerika	129,129	2.054,618
Nagy-Britannia	65.406,266	8.481,195
Khina	29.265,845	21.325,065
Franciaország	5.147,591	26.213,654
Kelet-India és Sziám	30.966,898	5.585,798
Németország	18.143,279	2.207,018
Korea	8.864,359	5.196,572
Hongkong	12.027,197	25.390,293
Oroszország	1.907,585	2.039,342
Svájc	2.555,904	897,046
Olaszország	213,266	2.981,889
Osztrák-magyar monárkia	85,943	258,371
Ausztrália	897,050	1.875,169
Hollandia	57,992	261,028
Belgium	3.173,218	109,311

A külkereskedelemre nézve fontosabb áruk forgalmát a következő tábla mutatja:

Kivitel	Yenekben	Behozatal	Yenekben
Rizs	6.141,21	Rizs	21.528,428
Zöld tea	7.728,966	Hüvelyesek	5.889,616
Tengeri fű	726,895	Cukor	19.799,090
Halak	1.413,646	Hamuzsír	497,650
Kámfor	1.318,291	Nyers pamut	43.122,262
Selyem	58.650,431	Pamutfonalak	9.625,258
Selyemáruk	13.229,476	Pamutáruk	4.247,440
Kender, len stb.	973,871	Gyapjufonalak	1.337,424
Ernyők	627,057	Flanel	1.187,654
Réz	1.075,945	Gyapju-muszlin	3.835,880
Feldolgozott réz	2.680,806	Takarók stb.	608,928
Belek	5.641,992	Vas- s acélkerekek	3.325,004
Szén	8.316,775	Vas, rúdvas stb.	3.046,131
Lakkozott tárgyak	767,400	Vasáruk és szegek	1.901,813
Porcellán- és cseréptárgyak	1.819,061	Órák	7.667,350
Padló-gyékények	3.232,738	Olajok	5.401,701
Pamutfonalak	13.490,196	Fonógépek	3.315,587
		Olajpogácsa	4.235,616
		Lokomotivok	1.724,497

A kikötőkbe 1897-ben érkezett összesen 3524 (3.770,889 t.) és távozott 3257 (3.146,557 t.) hajó. A vasúti vonalak hossza 1896-ban 631·6 angol mérföld állami s 1873·5 mf. magánvonal. A telegráfvonalak minden jelentékenyebb várost összeköttek egymással és Európával. A telefondrótnak 1897-ben 3232 előfizetője volt. 1895—96-ban a postatakarékpénztárba betettek 46.397,978 yent és kivettek 17.918,294-et. Az állami költségvetés régebben mindig fölösleggel záródott; 1897-ben azonban a bevétel csak 179.720,380, a kiadás pedig 193.425,717 yent tett ki, az 1899-iki előirányzat szerint pedig a bevétel 188.930,638 és a kiadás 218.807,147 yenre van előirányozva; a deficit tehát 149.882,545 frankra rug. V. ö. *Baxter*, In Bamboo Lands (London 1897); *Brandt*, Ostasiatische Fragen (Lipcse 1897); *Griffis*, The Religions of Japan (London 1895); *Hearne*, Kokoro, Hints of the Japanese inner life (u. o. 1896); *La Farge*, An artist's letters from Japan (u. o. 1897). —zik.

Története. Az 1894—95-iki győzedelmes khinai háboru, melynek befejeztével J. az 1895 ápr. 15-iki szimonoszeki békében Liau-tung félszigetét, Formoza szigetét, a Pescadores szigetcsoportot s 200 millió taelt mint hadi sarcot kapott, a szigetországot egy csapással nagyhatalmi állásra emelte a távol Keleten. A béke helyreállítása azonban akadályba ütközött. Khina és J. kormányai (máj. 8-án) ratifikálták ugyan a szerződést, ámde időközben Orosz-, Német- és Franciaország tiltakoztak Liau-tung félszigetének átengedése ellen, sőt háboruval fenyegetődztek. A J.-i kormány engedett s a közvélemény háborgása dacára a félszigetről lemondott. Formoza megszállását megnehezíték egy félévig a khinai «fekete zászlók». Okt. közepén pedig Koreában a helyzet újra bonyolódott, a királynét (állítólag) egy J.-i ember megölte. Ezóta J. befolyása Koreában hanyatlott s a rettegő koreai király az oroszok karjaiba vetette magát. J. ugyan megmozdított minden követ, hogy a «függetlennek» nyilvánított Koreában útját szegje az orosz befolyásnak; de ezt megtörni mégsem volt képes. 1897 elején békés módon próbálkozott az oroszokkal megegyezésre jutni s a febr. 24. aláírt szerződésben a két hatalom a Koreával való rendelkezés jogát nagyjában véve egymás közt megosztotta. De még ebben az évben jelent meg váratlanul Port Arthur kikötőben (állítólag telelés céljából) nyolc orosz hadi hajó s ezzel a merész lépéssel Oroszország ugyancsak megvetette a lábát a Pecsili-öböl partján. J. duzzogott, de háborut mégsem indított az oroszok ellen, miben első sorban az akkori pénzügyi válság akadályozta.

A belügy terén az ország lázas sietséggel haladt tovább a reformok útján. Reformálták a büntető törvényt, a hiteltörvényt s a perrendtartást, melyeket angol, francia meg német minták szerint újjá alkottak. Kiépítették a vasúthálózatot, erősbítették a hajóhadat, számos európai állammal és még az északamerikai Egyesült-Államokkal is kereskedelmi szerződéseket kötöttek. 1896 jun. 15. nagy elemi csapás érte az országot, a tenger áradata folytán sok város és falu mindenestül elpusztult.

Az 1896. év kabinetválságot hozott az országra. Az ó-japáni párt nem tudta megbocsátani Ito marquisnak, hogy a Liau-tung-kérdésben a külföld presszziójának engedett és ezért őt és kabinetjét szept. megbuktatta. Ito örököse a miniszterelnökségben és a pénzügy vezetésében *Matsukata* gróf lett, míg a külügyi tárcát *Okuma* gróf, a haladópárt elnöke vállalta magára. Az új kabinet egyúttal az első japán felelős és parlamentáris minisztérium, még nagyobb összegeket költött hadi hajókra és 1897. a Havaii-szigeteknek az északamerikai államok által tervezett annektálása ellen (bár eredménytelenül) tiltakozott. A parlament beleegyeztével behozták 1897 máj. az aranyértéket; az őszi ülésszak elején azonban a többség bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, mire a mikádó a képviselőházat feloszlatta s új választásokat rendelt el. Növelte a zavart a trónörökös herceg, a 18 éves *Yoshihito Harunomia* váratlan halála, melynek folytán a trón közel jövőben a dinasztia valamelyik oldalágára fog szállani. A parlamentáris válság 1897 végéig húzódott, mignem nov. a Matsukata-Okuma-minisztérium a mikádó bizalmatlanságának áldozataként lemondott. 1898 jan. a mikádó újra bizalmi emberére, *Ito Hirobumi* marquisra bizta a kormányt, *Inonye* lett a pénzügyminiszter, *Nisi* megmaradt a külügy, *Saigo* a tengerészet élén. Az új választásokban Ito és pártja, vagyis az u. n. liberális párt győzött, de vagy 50 képviselő pártonkivüli állást foglalt el s ezek szavazatától függ jelenleg a kabinet sorsa. Az új parlament 1898 márc. a Francia- s Ausztria-Magyarországgal kötött kereskedelmi szerződéseket elfogadta. Máj. 26. Ito a választói cenzust annyira alászállította, hogy a választó polgárok száma az eddiginek ötszörösére emelkedett; egyúttal azt indítványozta, hogy a képviselők száma 300-ról 472-re emeltessék. Kevésbbé kedvező fogadtatásban részesült az 1898 dec. benyujtott javaslat, melylyel a földadót akarták felemelni. Az ellenzék népgyülésekben tiltakozott ez ellen, melyeket e rendőrség feloszlatott, aminek hire a képviselőházban zajos jeleneteket idézett elő. 1899 jul. a császár külön rendeletben lelkére kötötte alattvalóinak, hogy külföldiek iránt lehetőleg udvariasak legyenek. Szept. pedig 22 kikötővárost nyitott meg a kormány idegen hajók előtt.

Amely szók a J betűben nincsenek meg, az I-ben keresendők!

Irodalom. Nippold, Wanderungen durch J., Jena 1893; Loonen, Le Japon moderne, Páris 1894; Naumann, Neue Beiträge zur Geologie und Geographie J.-s, Petermann, Geogr. Mittheilungen, pótfüzet 1893; Bertin, Les grandes guerres civiles de J., Páris 1894; Dalton, Auf Missionspfaden in J., Bréma 1895; Lindau R., Aus China und J., Berlin 1896; Münsterberg, J.-s ausländischer Handel von 1542 bis 1854, Stuttgart 1896; Wenckstern, A bibliography of the Japanese Empire 1859—93., London 1895; Tayui, Commercial guide of J., u. o. 1895; Weston, Mountaineering and exploration in the Japanese alps, u. o. 1896; Bolljahn, Japanisches Schulwesen, Berlin 1896; Inonye, Der japan.-chines. Krieg, németre ford. Birndt, Drezda 1895; Eastlake, Heroic J., history of the war, etc., London 1897; Sauvage, La guerre sino-japonaise, Páris 1897; Brandt M., Ostasiatische Fragen. China-J., Berlin 1897; Motono J. és Tomii M., Code civil de l'empire du Japon, 3 köt., Páris 1898; Martin F., Le Japon vrai, u. o. 1898; Knapp A. M., Feudal and modern J., 2 köt., London 1898; Fraser H., A diplomatist's life in J., u. o. 1899; De la Mazilière, Essai sur l'histoire du Japon, u. o. 1899. M. L.

Japáni érdemrend, l. *Érdemrend.*

Japáni mitologia és vallás. A japáni hitrege legrégibb eredeti forrásai a *Kodsiki* (Kr. u. 708., angolra fordította *Chamberlain*, Transactions of the Asiatic Society of Japan, X. köt.) és a *Nihonki* (Kr. u. 713). Két isteni lény *Izanaghi* és felesége *Izanami* volt a japánok Ádám és Évája. Ők teremtették a japán szigetcsoportot és az azt körülzáró oceánt. A nap, hold, szél és a hegységek mind tőlük erednek. Teremtésről a szó bibliai értelmében nem lehet szó a japán mitologiában. A semmiből alkotás ott ismeretlen fogalom. A sintoizmus legfőbb istene a *Naka-muszi* vagy más néven *Ame-no-kami* nem teremtett semmit, ő ezt a munkát a már említett isteni házaspárra *Izanaghi* és *Izanamira* bízta. Ezek halandó emberi módon szülőivé lettek az istenek és a halandók, valamint a természeti tüneményeknek. Különös, hogy első gyermekök *Hiru-ko* (a. m. pióca) volt, kit szülei mint hozzájok nem méltót, egy kámforfabárkácskába téve, a haboknak játékául oda dobtak. Ez a nadály-isten némelyek szerint Japán szőrös félvad őslakóit az *ainókat* jelképezné. Később a sinto vallás hét szerencseistenének élére állították *Hiru-kót*, a nadály-istent. Egyik legnevezetesebb szülöttük volt a japáni Ádám és Évának a természetfeletti szépségü nap-istennő, *Amateraszu-oho-kami* (a nagy istennő), ki az égen ragyog. Ez az istennő egyszer testvére *Szuszano*, az alvilág istene elől egy barlangba elrejtőzvén, áthatlan sötétség borította be az egész világot. Csak tánccal, zenével és egy elébe tartott tükörrel, melyben az istennő egy új napot vélt látni, tudták őt végre valahára buvóhelyéből kicsalni a szabadba. Egyik fia a nap-istennőnek a Kiuszin sziget Takakihiho hegyére alá szállt az égből. Unokája *Kamu-Jamato-Ivarebiko* lesz *Dsimmu Tenno* névvel Japán első császára.

Ezen a regén alapszik az uralkodó család istenítése és az ősök khinaias kultusza. A fejlődés különböző fokán ment át a *sintoizmus*. Egyes kiváló régészek kutatásai, mint *Motoori Norinagáé* századunkban megtisztították a bele vegyült buddhista elemektől Japán régi vallását. A számos istenség a természeti erők személyesítői a hegyek, folyók, az élelmiszerek istenei politeisztikus hitté teszik a sintoizmust. Mint a «menynyei birodalomban», ugy Japánban is isteni tisztelet tárgya a császár, mint a nap-istennő származéka. Ilyen istenítés jutott egy jeles miniszternek osztályrészül, *Szugavarának* (megh. Kr. u. 903.), kit *Tenjin*, ég istene név alatt a tudomány és az irás istenségekent imádnak. Rendkivül egyszerüek eredeti alakjukban a sinto templomok. Festetlen *hinoki*-fából faragott épitmények ezek, fakéreg tetővel. Rendesen kertben vannak épitve. Sajátságos alaku fakapun juthatni a templom és melléképületeihez. Papjaik csak áldozáskor viselnek a laikusokétól különböző öltözetet. Egynehány kerület lakosságát, honnét a buddhizmus kiirtatott és az udvart kivéve, a sinto papok az egyedüli igazi hivei a hazai vallásnak. Mert minden más japáni a sinto valláson kivül még valamelyik buddhista szektának is a hive. Igy mondhatni, két vallásnak szolgál egyszerre.

Ama két felekezet közül, melyre a buddhizmus idő folytán szétszakadt, a *Mahájana*, azaz északi buddhizmus volt az, mely Khina és Koreán át Japánba jöve, ott gyökeret vert. *Gautama*, a buddhista próféta istenített alakja helyett két elvont fogalom személyesítése lépett ebben a szekta tanában előtérbe. Az egyik az *Amidabut* (szanszkritül *Amitábha Buddha*), a véghetetlen fény személyesítője, a másik *Kannon* (ind alakjában Avalokitesvara), a végtelen kegyelem és könyörületesség megtestesülése. Van emellett a japáni buddhizmusban egész raja a hindu, sinto és egyéb vallásokból átvett kisebb-nagyobb hatalmu isteneknek. Bálványaik közt igazi műremekek is akadnak. A számos japáni buddhista felekezet közt legracionálisabb és legközelebb áll a monoteizmushoz az u. n. *Iodosinsu*, melyet buddhista protestantizmusnak kereszteltek el. Papjaik házasodnak, dogmáik lehetőleg egyszerüsítve, észszerüekké vannak téve. Mindössze 72,000 templomuk van a buddhistáknak. Papjuk van 140,000 és a nők mai helyzetére a buddhizmusban jellemzőleg csak vagy ezer apácájuk.

A kereszténység ez ideig nem tudott nagyobb tért foglalni, sőt újabban számuk csökkenést mutat. A mintegy százezer japáni keresztény közül 45,000 katolikus (1891. XIII. Leo pápa egy érsekséget [Tokió] és 3 püspökséget állított fel [Nagaszaki, Oszaka, Hakodate]), 20,000 óhitti, a többi a protestáns felekezetek valamelyikének hive.

Irodalom. Rosny Yo-no-Maki, Histoire des dynasties divines, Páris 1887, 3 köt.; Bunyn Nanjo, Short history of the 12 Japanese buddhist sects, Tokio 1887; Chamberlain, Things Japanese, London 1891; Chamberlain és Mason, Handbook for travellers in Japan, 4. kiad. u. o. 1894; Cobold, Religion in Japan, u. o. 1894. KÉGL.

Japáni viasz, l. *Szömörce* (XV. k.).

Járadék- és agrárbank, l. *Magyar agrár- és járadékbank részvénytársaság* (XII. k.).

Járásbirósági büntető eljárás. A J.-t a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. XXXIII. t.-c. szabályozza olyképen, hogy a különös rendelkezéseken felül a törvényszéki eljárás szabályai nyernek alkalmazást.

I. Az eljárás megindítása a közvádlóként szereplő ügyészségi megbizott, vagy a sértett indítványától függ. A járásbiróság a nála tett v. hozzá érkezett feljelentést v. vádindítványt haladéktalanul közli az ügyészségi megbizottal s egyszersmind megteszi a halaszthatatlan intézkedéseket a bűnjelek megőrzésére és terhelt szökésének akadályozására. Az ügyészségi megbizott, aki hi-

vatalból üldözendő cselekmény tárgyában feljelentés nélkül is vádat emelhet, a hozzá érkezett feljelentések v. indítványok alapján megfelelő indítványt tesz vagy arról értesíti a járásbíróságot, hogy a vád képviseletét el nem vállalja. Vizsgálatnak soha, nyomozásnak csak a mellőzhetlenül szükséges esetekben van helye. A terhelt ellen nyomozólevél, körözö személyleirás nem bocsátható ki, vizsgálati fogság nem rendelhető el. Az előzetes letartóztatásnak feltétele, hogy szabadságvesztéssel büntetendő cselekmény legyen a vádtárgya, a rendes okok valamelyike — kivéve a tettenkapást s összejátszás veszélyét — fenforogjon és ezen felül a terhelt ellen igen nyomatékos gyanu forogjon fenn vagy elitélve legyen. Az előzetes letartóztatás maximális tartama az itélet előtt: 48 óra kihágás, 8 nap vétség esetén. A terhelt nemcsak vagyoni, hanem személyi biztosíték mellett is szabadlábra helyezhető. A tárgyalás előkészítése a felek idézésében áll. Ha a terhelt csak kihágással vagy pénzbüntetéssel büntetendő vétséggel van vádolva, az idézőlevelében megemlítendő, hogy a tárgyalás távollétében is meg fog tartatni; ha ellenben szabadságvesztéssel büntetendő vétséggel, ugy arra kell figyelmeztetni, hogy kimentetlen meg nem jelenése esetén elő fog vezettetni. A főmagánvádló azzal idézendő, hogy meg nem jelenése esetén a vádtól elállottnak, a sértett azzal, hogy meg nem jelenése és a vád elejtése esetén a vád képviseletének átvételére nem hajlandónak fog tekintetni. Amennyiben azonban az anyagi igazság kiderítése megkivánja, a vádlott, magánvádló és sértett minden esetben személyes megjelenésre kötelezhetők. A polgári sommás eljárás megfelelő szabályának mintájára rendeli a büntető perrendtartás, hogy ha a felek a járásbiróságnál egyszerre megjelennek, vagy nyomban előhivhatók, a tárgyalás a terhelt beleegyezésével minden előző eljárás és idézés nélkül is megtartható.

II. A tárgyalást hivatalból üldözendő vétség v. kihágás miatt az ügyészségi megbizott nélkül — ha az ügyész kivánja — nélküle megtartani nem lehet, ha továbbá fő- vagy pótmagánvádló képviseli a vádat s a kitűzött órára meg nem jelen, az eljárás végzéssel megszüntetendő. Terhelt jelenléte csak szabadságvesztéssel büntetendő vétség esetén sztikséges, más ügyekben csak akkor, ha a tényállás felderítése végett személyes megjelenési kötelezettséggel idéztetett. Ellenesetben a távollevő terhelt ellen a biró a felmerült bizonyítékok alapján hoz itéletet. A tárgyalás, melynek nyilvánossága becsületsértési vagy rágalmazási ügyben felek egyező kérelme alapján mindig kizárandó, ugy folyik, mint a törvényszéki főtárgyalás, azzal az eltéréssel, hogy a tárgyalás kezdetén a vád képviselője a vádat élő szóval terjeszti elő. A bizonyítás mindig a tárgyaláson veendő fel s e végből a tett szinhelyén is megtartható, ha azonban más törvényszék területén lakó tanu kihallgatása szükséges, ugy megkeresés útján. A tárgyalásról felvett jegyzőkönyvet az itélet meghozatala előtt kell elkészíteni. Az itélet lehetőleg azonnal kihirdetendő s irásba foglalandó s csak nagyobb ügyben szabad az itélet kihirdetését legfeljebb 24 órára elhalasztani.

III. *A perorvoslatok:* a felebbezés, felfolyamodás, semmiségi panasz, újrafelvétel és a perorvoslat a jogegység érdekében. A *felfolyamodás* a törvényszéki eljárásban használttól csak annyiban különbözik, hogy nincs felfüggesztő hatálya, továbbá ha elkésett: maga a járásbiróság utasítja vissza és hogy a törvényszéknek másodfokban hozott végzése ellen további perorvoslat nincs. A *felebbezés* az eddigi eljárástól eltérően mindig a törvényszékhez megy. Korlátozva csupán a kiszabott büntetés kérdésében van. Nincs ugyanis helye felebbezésnek: 1. vádlott terhére általában, kivéve, ha a biró a büntető törvénykönyv 92. §-ának alkalmazásával (correctionalisatio) túlenyhe büntetést szabott; 2. vádlott javára sem, ha csupán 50 koronát meg nem haladó pénzbüntetésre itéltetett. A felebbezés bejelentése ugyanugy történik, mint a törvényszéknél. *Semmiségi panasznak* csak szabadságvesztéssel büntetendő vétség esetében és ez esetben is csak akkor van helye, ha a cselekmény vádlott szerint egyáltalán nem büntethető (beszámitást, bűnvádi eljárás megindítását kizáró ok forog fenn) v. ha a vádló azt állítja, hogy a cselekmény büntett és a törvényszék vétségnek v. kihágásnak minősítette A semmiségi panaszt, melynek bejelentése ugyan ugy történik, mint a törvényszéknél, a Kuria tanácsülésben vagy tárgyaláson intézi el, vissza utasítja, vagy az itéletet, mely ellen irányul megsemmisíti s ez esetben új itéletet hoz, v. a járásbiróságot megfelelő eljárásra utasítja. Újrafelvételnek ugyanazon feltételek mellett van helye mint a törvényszék előtti eljárásban. VÁMBÉRY.

Járás-orvos, l. *Orvos* (XIII. k.).

Járdánháza, kisközség Borsod vármegye ózdi jár., (1891) 617 lak. IV. Béla király a muhi csatából menekülvén, útközben állítólag ezen község határában is megpihent. E pihenőhelyet a község lakosai kőoszloppal jelölték meg, amelyet kegyelettel gondoznak.

Jarno *József* (igazi nevén *Kohner*), magyar származásu német szinész, szül. Budapesten 1866 aug. 24. Ischlben Wild igazgató alatt kezdé pályáját s ugyanott irta első szindarabjait is, melyek közül a Rabenvater (bohózat) s a Pillanatnyi felvételek és a Der Vielgeliebte említendők. Ischlből Budapestre került, ahol Lesser igazgatóságának utolsó éveiben működött. Majd a berlini Residenz-szinházhoz szerződtették, 1894-ben pedig a Német szinházhoz. Miután 1897—99-ig a Lessing-szinházban játszott, 1899 szept. igazgatója lett a bécsi józsefvárosi szinháznak (Wild helyett). Ugyancsak 1899 aug. nőül vette a bécsiek kedvelt soubrettejét, Niese Hansit. M. L.

Jaroszlavl, orosz kormányzóság, (1897) 1.072,478 lak. — *J.*, város, (1897) 70.610 lak.

Járőr, l. *Csendőrség* (XVII. k. 324. old.).

Járulékos sarj (növ.), l. *Járulékos rügy* (IX. k.).

Jast, l. *Zend Aveszta* (XVI. k.).

Jastrow, porosz város, (1895) 5311 lak.

Jastrow *Ignác*, német történetiró, szül. Nakelben 1856 szept. 13. Tanulmányait Boroszlóban, Berlinben és Göttingában végezte s jelenleg rendkivüli tanára a berlini egyetemnek. Művei közül megemlítendők: Zur strafrechtlichen Stellung der Sklaven bei Deutschen und Angelsachsen

(Boroszló 1878); Pufendorfs Lehre von der Monstrosität der Reichsverfassung (Berlin 1882); Geschichte des deutschen Einheitstraums und seine Erfüllung (u. o. 1884, 4. kiad. 1891, koszorúzott mű); Die Volkszahl deutscher Städte am Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit (u. o. 1886); Über Welthandelsstrassen in der Geschichte des Abendlandes (u. o. 1887); Kleines Urkundenbuch zur neueren Verfassungsgeschichte (u. o. 1886) stb. Egyszersmind 1878—95-ig főszerkesztője volt a Jahresberichte der Geschichtswissenschaft nagybecsü nemzetközi vállalatnak, melyben különösen a politika és nemzetgazdasági rovatot vezette. Szerkesztője a Historische Untersuchungen (Berlin 1886) cimü (tudományos) füzetes vállalatnak is. További művei: Handbuch zu litter. Berichten (1891); Selbsteinschätzung und geistige Arbeit (1891); Das 3 Klassen-System. Die preussische Wahlreform vom Standpunkt socialer Politik (1894); Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (Stuttgart 1894); Socialliberal (2. kiad. 1894). Kiadja a Sociale Praxis cimü folyóiratot. 1895. a porosz közoktatási miniszter, amiért J. mint egyetemi magántanár s iró a szocialismust méltatta s annak elveit részben vallotta is, fegyelmi vizsgálat alá vonta. A berlini egyetem bölcsészeti kara azonban pártjára kelt s igy megmaradt magántanárnak. A Jahresberichte szerkesztőségétől azonban vissza kellett lépnie, mert a minisztérium a folyóirat kiadóját (Gaertner berlini kiadót) azzal fenyegette, hogy beszünteti a vállalat segélyezésére szánt évi összeget, ha J.-ot el nem bocsátja. Önvédelmére irta ekkor: Die Stellung der Privatdocenten c. röpiratot (1896). TH. GY.

Jászay-kódex, l. *Müncheni kódex* (XII. k.).

Jaszna, l. *Zend Aveszta* (XVI. k.).

Jász-Nagy-Kún-Szolnok (IX. k.) *vármegye* területe a legújabb adatok szerint 5374 km², lakóinak számát (1898) 348,000 lélekre becsülik. A legújabb közigazgatási beosztás szerint van benne 6 rend. tanácsu város, 47 nagyközség. A szolgabirói járások száma 5. Puszta, telep és major van 183. A vármegye területén van 5 kórház 216 ágygyal; egész területén működik 79 orvos, 227 okl. bába és 43 gyógyszerész. Van 10·8 km. állami és 834·9 km. törvényhatósági út, utóbbiak közül azonban 698·9 km. kiépitetlen. A vasúti vonalak hossza 381·1 km., miből 175·8 km. állami vasút; a vasúti állomások száma 58. Van 64 posta- és 57 táviróhivatal, továbbá 45 távbeszélő-hivatal, ill. állomás. A vármegye területén fennáll 8 bank, 23 takarékpénztár és 8 szövetkezet, összesen 3.948,700 forint tőkével. Az összes tanintézetek száma 251, köztük 5 gimnázium, 17 különféle szakiskola, 184 népiskola, 43 kisdedóvó, 1 emberbaráti jellegü intézet és 1 börtöniskola. Mindezen intézeteket összesen 52,207 tanuló látogatta. TH—V.

Jásznigi *Sándor* (Oscar v. Krücken), hirlapiró és fordító, szül. Privigyén (Nyitra) 1861 jun. 14. A gimnáziumot Trencsénben, egyetemi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. 1891-ig Bécsben lakott, jelenleg fölváltva Budapesten és Berlinben él. Különböző ausztriai és németországi hirlapokban német fordításban a legjobb magyar szépirodalmi munkákat ismertette meg a külföldel. Legújabban a Budapest in Wort und Bild c. nagy díszmunkát adja ki.

Jateorhiza *Miers.* (növ.), l. *Jatrorhiza* (IX.k.).

Jaubert (ejtsd: zsober) *Péter Amadeus Emil*, francia orientálista, szül. Aixban 1779 jun. 3., megh. 1847 jan. 30. De Sacy Szilveszter tanitványa volt. Tizennyolc éves korában az egyiptomi expedició tolmácsa lett, később pedig Bonaparte Napoleon titkára és tolmácsa volt, aki Napoleon proklamációit s a törzsfőnökökkel való levelezését lefordította a benszülöttek nyelvére. 1802-től pár éven át tolmács volt Konstantinápolyban és Perzsiában, utóbb konstantinápolyi diplomáciai ügyvivő lett, de a Bourbonok visszatérése után a magánéletbe vonult vissza. 1818. újabb keleti utazást tett avégből, hogy a francia kormány megbizásából 400 tibeti kecskét vásároljon. Visszatérése után a Collège de Franceon a persa nyelv tanárává, 1841. pedig államtanácsossá és pairré nevezték ki. Művei: Voyage en Arménie et en Perse (Páris 1821, új kiad. 1860); Éléments de la grammaire turque (2. kiad. u. o. 1834); Vie de Djenghiz-Khan par Mirkhond (u. o. 1841) stb. Lefordította Edriszi földrajzát (u. o 1836—40, 2 köt.).

Jauer, porosz város, (1895) 11,978 lak.

Jaurinum, Győr latin neve.

Jáva (IX. k.). A lakosok számát (ide értve Madurát is) 1893-ban 24.652,819-re teszik. Ezek az egyes residentiek szerint a következőképen oszlanak meg:

Residentie	Lakóinak száma	Residentie	Lakóinak száma
Bantam	652,098	Japara	937,981
Batavia	1.162,644	Szurakarta	1.236,263
Kravang	399,501	Dsoksakarta	803,833
Preanger	2.033,118	Rembang	1.291,306
Csiribon	1.500,529	Madiun	1.082,763
Banjumasz	1.216,719	Szurabaja	2.114,004
Tegal	1.107,725	Kediri	1.176,004
Pekalongan	564,293	Paszuruan	988,781
Bagelin	1.370 823	Probolinggo	547,840
Kedu	748,665	Beszuki	711,371
Szamarang	1.451,414	Madura	1.554,889

1895. az összes lakosságot 25.697,701 főre becsülték. 1895. az európaiak és korcsok közt született 1886, elhalt 1410; a házasságkötés volt 493. 1895. a rizsföldek területe volt 5.126,400, a kukoricaföldeké 1.908,369, a cukornádültetvényeké 223,954, dohányültetvényeké 177,038, indigóültetvényeké 60,231, pamultültetvényeké 21,070 acre. A dohánytermés 1895-ben 9·8 mill. kg., a teatermés 1896-ban 4·3 mill. kg. és az indigótermés 0·6 kg. V. ö. *Verbeck*, Geologie von Java (Petermanns Geogr. Mitteilungen 1898, 44. köt.); *Worsfold* W. B., A visit to J. (London 1898); *Scidmore* E. R., Java (u. o. 1898); *Leclercq* J., Un séjour dans l'île de J. (Páris 1898); *Grashuis* G. J., De Javansche Folk (Lejda 1898).

Javító intézetek (IX. k.). Magyarországon eddig négy javító intézet áll fenn: az *aszódi* (1884 óta), *a kolozsvári* (1886 óta), a *székesfehérvári* (1895 óta) fiuk számára s a *rákospalotai* (1890 óta) leányok számára. Az aszódi intézet fennállásától kezdve 1897-ig bezárólag 699, a kolozsvári 239, a székesfehérvári 145, a rákospalotai 68 növendéket fogadott be. Az aszódi intézetből véglegesen kihelyezett 325 növendék

közül 168, Kolozsváron 32 közül 15, Székesfehérváron 10 közül 4 és Rákospalotán 18 közül 9 tanusított élete további folyamán jó magaviseletet. Az állam évenként körülbelül 120,000 forintot fordít a J. fentartására, mig a többi szükségletek a szülők vagy gyámok által fizetett ellátási összegből és a növendékek munkakeresményéből nyernek fedezetet. A J. száma, illetve azok befogadási képessége (Aszódon 180, Székesfehérváron 120, Kolozsváron 60, Rákos-Palotán 33 egyén) éppen nem áll arányban a 16 éven aluli fiatalkoru büntettesek számával, mely évenként 1400—1500-ra rúg. Épp ezért az igazságügyminisztérium több új J. felállítását tervezi. Miután a cél az, hogy a J. az ott elhelyezett ifju egyéneket megjavitsák, anélkül, hogy őket a letartóztatás megbélyegezze, az igazságügyminiszter minden előitélet távoltartása végett oly alapszabályokat bocsátott ki — legutóbb 1894. évi 13,964. sz. a. — a J. részére, amely alapszabályok szerint ott nemcsak elitélt, hanem oly fiuk és leányok is ingyenes fölvételre s neveltetésre találnak, kik, habár a törvényt még nem szegték meg, de erkölcsi romlásnak indult, vagyontalan és 18 évnél fiatalabb egyének. V. ö. A magyar kir. országos javító-intézetek ismertetése, kiadja a m. kir. igazságügyminisztérium (1899, szerkesztette *Kún* Béla a nemzetközi gyermekvédő kongresszus alkalmából). VÁMBÉRY.

Jaworski *Apollinar* lovag, osztrák politikus (IX. k.), tagja volt a Kielmansegg-minisztériumnak is, melylyel együtt 1895 szept. 30. visszalépett.

Jeanne d'Arc beatifikációja megindult 1894. Az orléansi püspök XIII. Leó által felhatalmazva, ad hoc törvényszéket állított a «de non cultu» megállapitása végett, s a francia kormány rendeletére évenként május második harmadában emléket megünneplik, melyet nemzeti ünnepnek tekintenek. 1896. Reimsban emléket állitottak neki.

Jeannette-expedició, l. *Delong* (V. k.).

Jebsen *Mihály*, német politikus, megh. Berlinben 1899 okt. 1.

Jebu (Idjebu), 1892-ig benszülött-ország Ny.-Afrikában a lagosi lagunáktól É-ra, Ode (13,000 lak.) fővárossal. A lagosi kormányzóval a kereskedelem szabaddá tétele végett megkötött szerződés dacára, J. lakói 1892. a partról Jorubába vezető karavánutat elzárták. Ennek következtében még ugyanazon évben az angolok Scott ezredes vezérlete alatt Odét bevették, J. királyát foglyul ejtették és az országot angol uralom alá vetették.

Jedburgh (ejtsd: dsedbörg), Roxburg skót grófság fővárosa, 60 km.-re Edinburgtól, a Jed partján, (1891) 3397 lak., posztószövéssel. A Jedworth néven 845. alapitott városnak érdekessége az 1118. alapitott apátságnak romjai.

Jedlicska *Páltól* újabban megjelent: *Társadalmi testvérharc a modern jogállam s a kat. egyház között* (2. kiad. Budapest 1896); *Adatok Érdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához, 1552—1600.* (u. o. 1898).

Jedlik *Anyos*, megh. Győrött 1895 dec. 12. A m. tud. akadémia 1897 máj. 11. nagygyülésén Eötvös Loránt b. mondott felette emlékbeszédet.

Jedrzejowicz *Ádám* lovag, osztrák politikus és miniszter, szül. Rzeżow közelében 1847 nov. 17-én. Krakóban és Bécsben végezte jogi tanulmányait és 1870. megszerezte ügyvédi diplomáját. Két évvel később a galiciai helytartó tanácshoz került, 1876. pedig a földmivelésügyi minisztériumba. 1878—83-ig birtokán élt. 1883. beválasztatta magát a galiciai tartománygyülésbe, 1891. a birodalmi gyülésbe. 1894 ápr. 8. a lengyel klub alelnöke, 1898 márc. 7. tárca nélküli (lengyel) miniszter lett a gróf Thun-féle minisztériumban, 1899 okt. 2. a Thun-kabinettel állásától fölmentetett és az I. oszt. vaskorona-rendet kapta. J. Badeni gróf volt miniszterelnök közeli rokona. M. L.

Jefferies (ejtsd: dséfferisz) *Rikárd*, angol iró, szül. Coateban (Wiltshire) 1848 nov. 6., megh. 1887 aug. 14. Regényeit és egyéb műveit a vidéki társadalmi viszonyok ismerete és élénk, mélyen érzett természeti leirások jellemzik. 1878. jelent meg Gamekeeper at home c. első műve, mely igen nagy hatást keltett s melyre gyors egymásutánban következtek ezek a regényei: Wild life in a Southern county (1879); Hodge and his masters (1880); Round about a great estate (1880); Green ferne farm (1880); The amateur poacher (1881); Wood magic (1881). Egyéb művei: The story of my heart, my autobiography (1883); The life of the fields (1884); Red deer (1884); After London (1885); The open air (1885); Amaryllis at the fair (1887).

Jégbarlang, olyan alacsony hőmérsékletü barlang, amelyben a leszivárgó viz jégtömegekké fagy és állandóan megmarad, majd hatalmas jégtömegek és csapok, majd csakis csapok alakjában. Vannak egyes barlangok, ahol csak télen át van jég, nyáron az egész elolvad, az ilyent az állandó J.-tól megkülönböztetendő, *időszakos* J.-nak szokták mondani. Újabb időben kétféle állandó J.-ot szoktak megkülönböztetni: *sztatikai* és *dinamikai* J.-ot. A dinamikai J. olyan kisebbszerü J., amelyben a jégképződést, a barlangba szivárgó viznek lehülését, az erős légáramlat okozza. Rendesen csakis fölfelé haladó csövek, amelyeknek felső részükön egy másik nyilás is van. A németek külön névvel is jelölik és Windröhrének mondják. A sztatikai J. az olyan, amelyben egyáltalában nincs légáramlat vagy csak annyira csekély, hogy számba sem jöhet. A legtöbb J. sztatikai. Képződésének okát egész biztosan ma sem tudjuk. Egész sora van az elméleteknek, amelyek 5 csoportba foglalhatók össze: 1. A jégképződés oka a barlangban felhalmozódó téli hideg levegő, melyet a barlang fekvésénél fogva a nyári meleg levegő ki nem szoríthat és igy a belé szivárgó viz jéggé fagy; 2. A kőzeten átszivárgó viz túlhűtteti és a barlangba szivárogva jégcsapok, jégtömegek alakjában halmozódik fel; 3. A barlangba szivárgott viz elpárolgása közben nagy mennyiségü meleget köt meg, a barlang levegőjét erősen lehűti, mig végre a jégképződés beáll. 4. A lehülést sóoldatok okozzák. 5. A jégkorszakból fenmaradt a hideg, mely a beszivárgó vizet jéggé fagyasztja. Egyéb barlangokhoz képest aránylag kevés a J. A világon mindössze 172 J. van, ezek közül 45 a dinamikai J., a többi sztatikai J. Hazánkban van a világ legnagyobb és leghiresebb J.-ja, a *dobsinai* J.

(V. k.). Nevezetes még hazánkban a *szilicei* J. ugyancsak Gömör vármegyében Pelsőc mellett a szilicei fensíkon, továbbá a *deményfalvi* J. Liptó vármegyében, Liptó-Szt.-Miklós közelében. Erdélyben a *skerisórai* érdemel csodás alakzataival figyelmet, mely Topánfalváról közelíthető meg. Újabban az E. K. E. részéről mozgalom indult további feltárása, illetve megtekintésének kényelmesebbé tétele érdekében. Az Alpokban a legnagyobb Alsó-Ausztriában van, az u. n. Geldloch; Stájerországban nevezetes a beilsteini s a Frauenmauerhöhle közel Eisenerzhez; Salzburg mellett van a Kolowratshöhle. V. ö. *Terlanday* E., A J.-okról (Természettudományi Közlöny 1891); u. a., A szilicei J.-ról (u. o. 1893); *Kraus*, Höhlenkunde (Bécs 1894); *Fugger*, Eishöhlen u. Windröhren (Salzburg 1893). SZT. H.

Jégkár, az erdőben akkor keletkezik, amikor erős hideg langyos időjárással váltakozik s az olvadásból származó viz az ágakra vagy tűlevelekre fagy s annyira megvastagszik, hogy az ágak a megterhelés következtében letörnek. Különösen a nyár, fűz és ákác szenvedhetnek ez által nagyobb károkat. VDS.

Jégkorszak (IX. k.). Újabban sokan foglalkoztak a J. időtartamának megállapításával. *Forel* svájci tudós 12,000 évet vél megállapíthatónak. Számításának alapjául a Rhône-glecsert vette. Kiszámította azt az iszapmennyiséget, amely a diluviális Rhône-glecser visszavonulása és a Rhône folyó képződése óta a Genfitóban lerakódott és összehasonlította azzal az iszaptömeggel, amelyet ma rak le a Rhône évről-évre. *Heim*, ugyancsak svájci geologus, a Muotta és Reuss iszaphordásából a Vierwaldstätti-tóba a J. tartamára nézve 16,000 évet kapott. *Steck* pedig a Kandernek azt a deltáját véve alapul, mely a Thuni- és a Brienzi-tavat egymástól elválasztja, 20,000 évre következtet. Megvizsgálván azt az iszapmennyiséget is, melyet az Aar visz Meiringen közelében a Brienzi-tóba, 14—15,000 év az eredmény. Tekintetbe véve azt, hogy egészen pontos számításokról szó sem lehet, Heim ugy állítja fel a J. időtartamára vonatkozó tételét, hogy a diluviális glecserek, vagyis a J. visszavonulása óta legalább is 10,000, legfeljebb pedig 50,000 év folyt le. Warren Upham az északamerikai J.-ot tévén tanulmánya tárgyává, annak tartamát 10—20,000 évre becsüli. Az összes tanulmányokból, vizsgálatokból az derül ki, hogy a diluviális J. tartama mindenesetre rövidebb lehetett, mint az előbbi geologiai korszakoké. Támogatja ezt a nézetet az a körülmény is, hogy az egész diluvium előtt az élő lényekben nagyon csekély változás, átalakulás történt. A J. *okaira vonatkozólag* újabban megint merültek fel egyes elméletek, noha igen sokan hajlanak a Croll-féle elmélethez, mely szerint az időszakos ingadozásokat a Föld hőmérsékleti viszonyaiban a Föld pályájának excentricitása a pályasík ferdeségével együtt okozta (l. *Jégkorszak*, IX. k.). Luigi de *Marchi* az okot abban keresi, hogy a légkörnek nagyon csekély volt az átlátszósága, mert tele volt vizpárákkal. Svante *Arrhenius* ugyancsak a meterologiai okok után kutat. Azt hiszi, hogy az egész Földön akkor, amikor a légkörben a szénsavmennyiség erősen megcsappant, hőmérsékletsülyedés következett be. A megcsappanás okául felveszi: a növények használtak el sokat, sok karbonát képződött kőzetek mállásakor, a tengerviz nyelt el sokat stb. A felszaporodást visszavezeti: szerves testek korhadására, vulkáni kiömlésekre, széntartalmu meteoritek elégésére stb. SZT. H.

Jégrepedés, l. *Fagyrepedés* (VI. k.).

Jégtörő hajó, l. *Gőzhajó*.

Jegy (IX. k.), az állat testén előforduló természetes jelezés (bélyegzés), mesterséges ismertető jel, mely által az más állatoktól könnyen megkülönböztethető. *Természetes* jegyek a sötétebb szinü állat fején vagy lábvégein előforduló fehér foltok, minők a csillag, hóka, kesely stb.; *mesterséges* jelezések (ide tartoznak a *bélyegek* is, III. k.), a fülbe tetovált számok vagy a fülön bizonyos kulcs szerint eszközölt kicsipések. A mesterséges jelezések rendeltetése az állatot könnyen felismerhetővé tenni, hogy azonossága bármikor kimutatható legyen. A *jegyezés*, vagyis az állatnak mesterséges jegygyel való ellátása azonban főleg csak oly tenyészetekben szokásos, ahol törzskönyvet vezetnek az állatokról. CS—Ó.

Jegyzői iroda, a sommás polgári eljárás életbeléptetésével kapcsolatban kiadott ügyviteli szabályzat értelmében minden törvényszéknél felállítandó. Célja az, hogy a törvényszék felebbezési tanácsa részére beérkező beadványokat gyüjtse és kezelje, a feleknek a kellő felvilágosításokat megadja s a felebbezési tanács elnökének hatáskörébe utalt ügyek elintézését előkészítse. A J.-t a felebbezési tanács jegyzője vezeti. L. még *Lajstromrendszer*. V.

Jejszk, orosz város, (1897) 35,446 lak.

Jekaterinburg, orosz város, (1897) 55,488 lak.

Jekaterinodar, orosz város, (1897) 65,697 lak.

Jekaterinopol (Kalniboloto), falu Kijev orosz kormányzóságban Szvenigorodka nevü járásában, a Gniloj Tikics partján, 6609 lak., közelében barnaszénbányákkal, amelyek évenként 700,000 pud szenet szolgáltatnak.

Jekaterinoszlav, orosz kormányzóság, (1897) 2.112,651 lak. — J. város (1897) 121,216 lak.

Jekelfalussy, 1. *József*, 1896 ápr. 13. megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét. Ugyanabban az évben szerkesztésében megjelent *Az ezredéves magyar állam és népe*, mint az országos kiállítás nagy katalogusának bevezető kötete.

2. *J. Lajos*, 1895 jun. 6. nyugalomba lépett, mely alkalommal államtitkári címet és jelleget adományoztak neki, megh. Budapesten 1899 okt. 10.

3. *J. Lajos*, cs. és kir. altábornagy, osztályfőnök a közös hadügyminisztériumban. Katonai szolgálatát a magyar honvédségnél kezdte meg, hol gyorsan haladt előre, ugy hogy már 1872 febr. 29. főhadnagygyá lett a 40. honvéd zászlóaljnál. 1877 máj. 1-én 1. oszt. századossá lépett elő, majd pedig a honvédelmi minisztérium 1-sö osztályához osztották be. 1882 nov. 1. ezen alkalmazásában megkapta az őrnagyi illetéket, melyet 1883 máj. 1. őrnagygyá történt kinevezetése követett, 1884—86-ig a budapesti 1. honvéd kerületnél mint segédtiszt teljesített szolgá-

latot. 1886. «jekel- és margitfalvi» előnevet kapta. Még ugyanazon évben a honvéd főparancsnokság második segédtisztje lett, 1887 nov. 1. alezredessé, 1890 máj. pedig ezredessé lépett elő. 1891—1892. években mint első segédtiszt szolgált a honvéd főparancsnokságnál. 1892. a szatmári 12. honvéd gyalogezred parancsnokává nevezték ki, egy évvel később pedig a III. oszt. vaskoronarendet kapta. 1894. a debreceni 80. honvéd gyalogdandár élére állították, 1896 máj. pedig vezérőrnagygyá nevezték ki. 1897 okt. 15. II. Vilmos német császár a porosz II. osztályu koronarenddel tüntette ki. Kitünő szolgálataiért pedig 1898 nov. 30. legfelsőbb elismerésben részesült. 1899 jan. 17-én ideiglenesen a székesfehérvári V. honvédkerület parancsnokává, ápr. 10. a közös hadügyminisztériumban osztályfőnökké, nov. 1. altábornagygyá nevezték ki. M. I.

Je l'ay empris, l. *Aranygyapjas rend* (II. k.).

Jelec, orosz város, (1897) 37,455 lak.

Jelennövedék (erdészet), az erdő vagy egyetlen fa fatömegének növekedése a jelen évben, mely a mult évivel egyenlőnek vehető. Minthogy azonban egy évi növekedést közvetetlen mérések útján pontosan meghatározni különböző okokból nem lehet, azért 5—10 évi vastagsági és magassági növekedés megmérése útján a fatömegnek 5—10 évi gyarapodása határoztatik meg, s ennek egy évi átlaga vétetik. F. L.

Jelentsik *Vince* (koronavári), cs. és kir. táborszernagy, szül. Sárváron (Vas) 1831 jan. 22. Gimnáziumi tanulmányait 1840—46-ig Sopronban, Magyar-Óvárott s Zágrábban végezte, azután pedig bölcsészetet hallgatott Szombathelyen. 1848 máj. 28. mint önkéntes a Pesten felállított 2-ik honvéd zászlóaljhoz lépett be. 1848 okt. a 33. honvéd zászlóaljnál hadnagy, 1849 febr. 5. főhadnagy és 1849 máj. 13. a 93. honvéd zászlóaljnál százados lett. Részt vett a szenttamási, szélaknai, branyiszkói stb. ütközetekben és a kápolnai csatában. A világosi fegyverletétel után 1849 aug. végén hazatért Pornóra, de már a következő hónapban besorozták a 48. gyalogezredhez. 1852. a 46. gyalogezredben hadnagy, 1856. főhadnagy lett. 1857-től kezdve két éven át mint tanár működött a hainburgi gyalogsági iskola századánál. 1859. századossá nevezték ki, még ugyanazon évben a győri önkéntes gyalogzászlóaljjal részt vett az olaszországi hadjáratban. Később a 60. gyalogezredhez helyezték át. Az 1866. háboruk alatt az északi hadseregben harcolt a poroszok ellen. Vitézségéért legfelsőbb elismerésben részesült. 1871. a magyar királyi honvédséghez helyezték át, és még ugyanazon év nov. 1-én őrnagygyá s a 19. honvéd zászlóalj parancsnokává nevezték ki. 1872. a honvédelmi minisztérium I. ügyosztályának főnökévé, 1875 máj. 1. alezredessé, 1876 szept. pedig a soproni 74. zászlóalj parancsnokává nevezték ki, amelyet 1878 máj. 1. ezredessé történt előléptetése követett. 1879. a 82-ik, 1882. pedig a 79. honvéd gyalogdandár parancsnoka, 1883 nov. 1. pedig vezérőrnagy lett. 1884. «koronavári» előnévvel a magyar nemességet kapta. 1885. a honvéd fő törvényszék elnökévé, 1887 jun. a székesfehérvári V. honvéd kerület parancsnokává, 1888 nov. 1. altábornagygyá, 1889. pedig a IV. (pozsonyi) honvéd kerület parancsnokává nevezték ki. 1896 máj. saját kérelmére nyugalomba vonult s ez alkalommal a táborszernagyi címet és a v. b. t. tanácsosi méltóságot kapta s azóta állandóan Pozsonyban tartózkodik. M. I.

Jelény (lat. singulae litterae), tulajdonkép a klasszika filologiában, diplomáciában és modern gyorsirásban szokásos megjegyzés, a szó állandó rövidítésére, egy v. több betü által, leginkább annak elején. Ilyszerü rövidítéseket majd minden irásmódnál találhatunk, még pedig a régi időktől fogva leginkább a hébereknél, legkevésbbé a görögöknél. A rómaiak kezdetleges irásánál Eunius (l. *Gyorsirás*, VIII. k.) használta leginkább. A J. száma idők folytán nagyon elterjedt, úgy hogy ma majdnem minden gyorsirási rendszernél megtaláljuk a J.-ek által való jelzést, anélkül hogy mindenütt a J. ugyanazon kifejezést szolgálná. G-A.

Jelfogó, *jeladó*, l. *Telegráf* (XVI. k. 31. old.).

Jelizavetgrad, orosz város, (1897) 61,841 lak.

Jelizavetpol, orosz kormányzóság, (1897) 871.557 lak. — J. város, (1897) 33,090 lak.

Jellačić (ejtsd: —sics) [buzimi] *József* gróf, cs. kir. táborszernagy, horvát bán, szül. Pétervárad on 1801 okt. 16., megh. Zágrábban 1859 máj. 19. Miután tanulmányait a bécsi Theresianumban elvégezte, 1819. alhadnagy lett a 3. dragonyos-ezredben. 1825. főhadnagygyá, 1830. pedig századossá lépett elő az ogulini határőr-ezredben. 1835 okt. 17. a bosnyák-török rabló betörés alkalmával a harmadik támadó oszlop tartalékát vezette s ügyessége és bátorsága által feltünt. 1837. a Gollner gyalog-ezrednél őrnagygyá és a dalmáciai katonai kormányzóság segédtisztjévé nevezték ki. 1841. alezredes, 1842. pedig ezredes és a bánáti határőrezred parancsnoka lett. Tulajdonképeni szereplése azonban csak az 1848-iki mozgalmak alatt kezdődött. J. már az előző években nagy népszerüségre tett szert ugy Horvátországban, Szlavoniában, mint a hadseregben. Megnyerő megjelenése és sima modora által az udvarnál is sok barátot szerzett, ugy hogy 1848., midőn a horvátok kivánságára Horvát-Szlavon- és Dalmátországok bánja lett, ugy az udvarnál mint a hadseregnél örömmel üdvözölték. *V. Ferdinánd* egyidejüleg v. b. t. tanácsossá és vezérőrnagygyá, majd pedig altábornagygyá nevezte ki. Röviddel kineveztetése után Bécsbe ment, hogy a titkos tanácsosi esküt a király kezébe letegye. A báni esküt azonban, tekintettel a megváltozott viszonyokra, megtagadta. J. sokban okozója volt a Magyarországgal való szakadásnak és a későbbi nyilt harcoknak a magyarok ellen. J. megtagadta a magyar kormánynak az engedelmességet s jun. 5. a Zágrábba egybehivott horvát országgyülés egyhangulag csatlakozott J. álláspontjához. V. Ferdinánd, miután a történtekről értesült, azonnal magához hivatta J.-ot. A király Innsbruckban nyilvános kihallgatáson fogadta a bánt s felháborodását fejezte ki a történtek felett. Jun. 10. pedig összes méltóságaitól megfosztotta. J.-ot Zágrábban nagy ovációkkal fogadták, aki nem törődve a király manifesztumával, szept. 11-én 45,000 emberből (nagyobb részint katonai határőrvidéki csapatokból) álló seregével átlépte a Drávát s betört Ma-

gyarországba. Ezalatt az udvarnál nagyot változott a helyzet; J. Siófokra érkezve már megkapta a király kéziratát, amelyben a jun. 10-iki manifesztumot megsemmisíti. A pákozdi véres csatában vereséget szenvedett s azután három napi fegyverszünetet kötött és ezalatt seregével Bécs felé ment, hol Auersperg csapataival egyesült. J. Bécs elfoglalásában részt vett és Schwechatnál is a magyarok ellen harcolt. Az 1848—49-iki téli hadjárat alatt J. Windischgrätz fővezérsége alatt állott és a jobb szárny parancsnoka volt; mint ilyen elfoglalta Magyar-Óvárt és Győrt és megverte a magyarokat Mórnál. 1849. Buda eleste után táborszernagy és a déli hadsereg parancsnoka lett. Kezdetben sikerrel harcolt Bem ellen, azt a római sáncon és a Ferenc-csatornán át visszaszorította, Újvidéket ostromolta és az egész Bácskát megszállotta és ezért a Mária-Terézia-renddel tüntették ki, de 1849 jul. 14. Hegyesnél a magyar hadsereg által teljesen megveretett és kénytelen volt seregével a Duna mögé visszavonulni. A későbbi válságos harcokban nem vett részt, hanem visszatért Zágrábba mint bán és Horvátország katonai parancsnoka. 1853. a Montenegro ellen felállított seregnek parancsnoka volt és 1854 ápr. 24. I. Ferenc József menyegzője alkalmával osztrák örökös gróf lett. A hatvanas években kivont karddal Magyarország felé mutató szobrot emeltek neki Zágrábban, de ma már a kijózanodott horvátok között kevés tisztelője van emlékének.

Jelleg, hivatalnoki, l. *Cím és jelleg.*

Jellinek *Henrik* 1896 jun. 6. megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét.

Jelling, dán falu a veilei kerületben (Jütland), tanítóképzővel; hajdanta királyi székhely volt. Temploma mellett még most is két hires rúnakő látható, az egyik Gorus királytól való és feleségére, Thyra királynéra vonatkozik, a másik Haraldtól való szülei tiszteletére. A régi templom mindkét oldalán a királynak és királynénak két nagyszerű sírdombja van, melyeket csak ebben a században bontottak fel és vizsgáltak meg.

Jelzés. A vonatok elindulására vonatkozó *harangjelzést* a kereskedelemügyi miniszter 1897. 16,203. számu rendelete megszüntette.

Jem, l. *Ilmarinen.*

Jena, német város, (1895) 15,499 lak.

Jendrássik 1. *Ernőt* 1898 máj. 6. az akadémia levelező tagjává választották. 1899 jun. 22. felfogositották a budapesti tud.-egyetemen az egész belorvostan előadására. Számos értekezése jelent meg bel- és külföldi szaklapokban. V. ö. M. tud. akadémiai almanach 1899-re (Budapest 1899, 153—156. old.).

2. *J. Jenő* festő 1896. megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét.

Jenibazár, l. *Novibazár* (XIII. k.).

Jenisszej, folyó. Egy 1894. kiküldött expedició megállapította, hogy a J. torkolatát zátony nem zárja el és ezért kisebb tengeri hajók kényelmesen mehetnek föl a termeszet által kényelmes kikötővé alakított Lukovoi Protokhoz.

Jenisszejszk, orosz-szibériai kormányzóság 1897-iki népszámlálás szerint lakóinak száma 567,807-re, fővárosáé Krasznojarszké 26,600-ra szaporodott. A benszülött tunguzok, osztyákok, szamojedek, kacsincok és karagaszok (1891. 45,035) száma szintén növekedett. A gabonatermés különösen Minusszinszk, Krasznojarszk, Acsinszk, Kanszk és J. járásokban, évenként átlag 507,000 csetvert búza és rozsból áll. Az aranytermelés csökkenőben van; mert mig régebben évenként átlag 814 pudra rúgott, újabban évenként csak 214 pudot tesz ki. J. esMinusszinszk városok közt a Jenisszej folyón nyáron át 4 gőzös közlekedik. A Jenisszej folyón újabban a Kari-tengeren keresztül angol vállalkozók jelennek meg és áruikkal az orosz kereskedőknek erős versenyt okoznak.

Jenkó *Davorin*, szerb zeneszerző, szül. Krajnában 1835 nov. 19-én. 1870 óta a belgrádi nemzeti szinház karmestere, Sztankovics Kornél szerb zeneszerző tanítványa. Szerzett több mint 300 szerb népdalt, a Bűvész operát, számos melodrámát és nyitányt, igy a Koszovót, a Három dicső napot, Markó kardját, a Leány átkát. Ő a szerb zene elsőrangu értelmezője. MARG.

Jennings *Sára*, Marlborough hercegnő, l. *Marlborough* (XIII. köt. 350. old.).

Jenő, személynév, l. *Magyar személynevek.*

Jenő főherceg, m. kir. herceget (IX. k.) 1896 febr. 14. a bécsi 25. gyalog-hadosztály parancsnokává és altábornagygyá nevezték ki. 1898 nov. 30-án a katonai érdemkereszttel tüntették ki. Főnöke a Wangel gróf nevét viselő 3. sz. porosz vértes-ezrednek és tulajdonosa a porosz fekete sas-rendnek.

Jensen *Jens Arnold Diedrich*, dán tengerészeti tiszt és utazó, szül. Flensburgban 1849 jul. 24-én. 1877. Steenstruppal, 1878. Korneruppal és Grothtal, 1879. Korneruppal és Hammerrel beutazta Grönland nyugati partját és 1878. tiz mérföldnyire jutott előre a belföldi jégben 1884. és 1885. tett újabb utazásain a nyugati partnak 60° 43′—68° 42′ terjedő részét kutatta föl. 1888. Grönland különböző kikötőibe tett utazásokon a Hvidbjörnen gőzhajó kapitánya volt. 1889. flottakapitány és a kopenhágai hajózási iskola igazgatója lett. A Heddelelser om Grönland c. folyóiratban közzétett útleirásain kivül önállóan megjelent: Om Inlandsisen i Grönland (Kopenhága 1888).

Jentsch *Károly Ede Gottlieb*, német publicista, szül. Landeshutban 1833 febr. 8. Teologiai tanulmányait Boroszlóban végezte, hol 1856. pappá szentelték. 1870. mint liegnitzi káplánt felettes egyházi hatósága a syllabus és a csalatkozhatatlanság ellen tett nyilatkozata miatt megdorgálta, 1875. az ókatolikusokhoz csatlakozott, de 1882. lemondott neissei ókatolikus plébániájáról s azóta kizárólag publicisztikával foglalkozik. Művei: Geschichtsphilosophische Gedanken (Lipcse 1892); Weder Kommunismus, noch Kapitalismus (u. o. 1893); Neue Ziele, neue Wege (u. o. 1894); Betrachtungen eines Laien über unsere Strafrechtspflege (u. o. 1894); Grundbegriffe und Grundsätze der Volkswirtschaft (u. o. 1895); Wandlungen. Lebenserinnerungen (u. o. 1896); Socialauslese (1898).

Jentzen *Frigyes*, német festő, szül. Schwerinben 1815. A berlini akadémián Gropius és Krause tanítványa volt, azután Münchenben és Rómában

tanult és ügyes táj- és építészeti festővé képezte ki magát. Sikerült művei: A római fórum; A steingadeni templom késő román stílű keresztfolyosója; A magdeburgi székesegyház; A schwerini várkastély; A schwerini várkastély belseje; A güstrowi székesegyház belseje; Keresztfolyosó fáklya- és holdfényben; Erdei táj Moselhorn mellett; A heidelbergai várkastély udvara; A lübecki városháza folyosója; A würzburgi várkastély lépcsőháza; Gerolstein az Eifel hegységben.

Jeřábek (ejtsd: jersábek) *Ferenc* (František), cseh költő, szül. Sobotkában 1836 jan. 25., megh. Prágában 1893 márc. végén. 1854—56. a leitmeritzi szemináriumban teologiát, majd a prágai egyetemen klasszika-filologiát hallgatott. Később a prágai felsőbb leányiskola tanára és a Pokrok társszerkesztője lett s több éven át mint tartománygyülési és reichsrathi képviselő tevékeny részt vett a közéletben is. J. lirai költeményekkel kezdte meg irói pályáját, de csakhamar a drámához fordult. Első drámája: Hána 1858., a második: Svatopluk 1859. került színre Prágában. Ezt követte (1860): Vesehlora (Egy vigjáték). Nagy haladásról tanuskodott a Cevty veřejného mínění (A közvélemény útjai) c. vigjáték (1866). A Služebnik sveho pana (Urának szolgája) c. megkapó hatású drámában (1870) a szegény és védtelen lángelmének a kizsákmányoló nagy tőkével való összeütközését festi. A Syn člověka (Az ember fia) c. történeti szomorujáték (1878) az önfeláldozó hazaszeretetnek a kozmopolita hazaárulással való konfliktusán alapul. A Závost (Irigység) c. Podjebrád György korában játszó szomorujátékban az irigység végzetes következéseit festi. Drámáin kivül kiadta A régi romantikus költészet története c. irodalomtörténeti művet (1884).

Jeremias Gotthelf, álnév, l. *Bitzius* (2., III. k.).

Jérémie (ejtsd: zseremi), város Haiti köztársaság délnyugati félszigetén, az É. sz. 18° 39′ alatt, vámhivatallal és 6000 lakossal.

Jerez-bor v. *Xerez-bor*, más neve a *sherry*-nek (XIV. k.).

Jermolov, 1. *Petrovics Elek*, orosz tábornok és diplomata, szül. Moszkvában 1772., megh. u. o. 1861 ápr. 23. Harcolt Szuvorov alatt 1794. Pragánál, 1796. a persa háboruban, de kegyvesztetté lévén, egész I. Sándor trónra léptéig Kosztromában élt internálva. Azután részt vett az 1805—1807-iki hadjáratokban s 1812. egy gárda-dandárt vezényelt. Az 1813—14-iki hadjárat alatt tábornokká lett s Barclay de Tolly alatt ő vezérelte az orosz hadsereg 2-ik hadtestét, mely 1815. a Rajna mellett a főhadsereget követte. 1817. a transzkaukázusi provinciák főkormányzója s az ottani hadak főparancsnoka lett; onnan Persiába küldetett, hol Oroszországra nézve előnyös kereskedelmi szerződést kötött. Kormányzóságába visszatérve igyekezett ott az európai kulturát terjeszteni. 1826. megverte a támadó persákat, 1827. leigázta a rabló csecsenceket, de 1827 nov. hirtelen kegyvesztessé lett s át kellett adnia a fővezérséget Paskjevicsnek. Attól kezdve Moszkvában a tudományoknak élt, de 1853. rövid időre átvette a moszkvai kormányzóság miliciájának főparancsnokságát. Az 1812-iki háboruról készített feljegyzéseit fia adta ki (Moszkva 1803).

2. *J. Szergijevics Elek*, orosz miniszter, 1867 okt. belépett a kincstári uradalmak minisztériumába, majd a pénzügyminisztériumba, hol a közvetett adók osztályának igazgatója lett. Több értékes pénzügyi munkát irt és hosszabb ideig a szabad gazdasági társaság alelnöke volt. 1892. a pénzügyminiszter tanácsosa lett. 1894 ápr. 5. a földmívelésügyi minisztérium vezetőjévé nevezték ki. 1896 máj. óta valóságos titkos tanácsos.

Jernberg *Ágost*, svéd festő, megh. Düsseldorfban 1896 jun.

Jernit, l. *Frijsenborg* (VII. k.).

Jeropiga, l. *Portugál borok* (XIV. k.).

Jersey-marha, sötétebb pirók színü; a tehenek 300—380 kg. nehezek és arról nevezetesek, hogy nemcsak sok, de zsiros tejet is adnak; az angolok állitása szerint egy tehén után évenként 130 kg. vaj biztosan számitható. Egy Jersey királynéja nevezetü tehén Amerikában legújabban oly kövér tejet adott, hogy állitólag csak 9·55 kg. tej kellett 1 kg. vajhoz, mi 9%-nál nagyobb zsirtartalomnak felelne meg. Eszerint a J. példát szolgáltat arra, hogy a szarvasmarhánál nagy tejmennyiség nagy zsirtartalommal egyesithető. Jelenleg sokat emlegetik az Egyesült-Államokban, mert ott már többen tenyésztik nagy vajhozama miatt, de újabban e tekintetben legyőzte a hollandiai marha (IX. k.), mely higabb, de hasonlithatatlanul több tejet ád, s emiatt több vajat termel, mint a J. cs—ó.

Jersitz (Jerzyce), község Posen porosz kerületben, Posentől Ny-ra, (1895) 15,829 lak., gép-, vasáru-, enyv-, téglagyártással.

Jerusalem *Vilmos*, osztrák bölcsész és pedagogus, szül. Drenicben (Csehország) 1854 okt. 11. Prágában végezte tanulmányait és jelenleg Bécsben működik mint gimnáziumi és egyetemi magántanár. Munkái: Alexanders des Grossen Leben (1885); Zur Reform des Unterrichts in der philosophischen Propädeutik (1885); Psychologische Sprachbetrachtung (1886); Lehrbuch der empirischen Psychologie (2. kiad. 1890); Laura Bridgman; Erziehung eines Taubstumm-Blinden (2. kiad. 1891); Grillparzers Weltanschauung (1891); Psychologie im Dienst der Grammatik und Interprätation (Bécs 1896). A Fechner- és Wundt-iskolának hive. M. L.

Jeruszlán, a Volga mellékfolyója Szaratov orosz kormányzóságban. Alsó folyása Asztrakan határán van.

Jeruzsálem (IX. k.). *J. mutesszariflik* (J., Jaffa, Gaza és Hebron járásokból) lakóinak száma (1896) 256,080, J. városé pedig 46,000. A város különösen É. és ÉNy. felé terjeszkedik. A régi Maria Latina templom helyén 1898 okt. 31. szentelték föl az Udvözitőről elnevezett német evangelikus templomot, amely alkalommal II. Vilmos német császár is meglátogatta nejével együtt a várost és ekkor a Dormitio Sanctae Mariae (Dormition de la Sainte Vierge) a katolikusok által különösen nagy tiszteletben tartott szent helyet a német katolikusoknak ajándékozta. Ez alkalommal Magyarország evangelikusait *Zelenka* Pál püspök képviselte, aki állandóan a császár kiséretében volt, V. ö. *Zelenka* Lajos, Egyes rajzok a szent földről (Miskolc 1899); *Wallace* E. S.,

Jerusalem the holy (London 1898); *Mirbach* E., Die Reise des deutschen Kaisers u. der Kaiserin nach Palästina (Berlin 1899).

A Palestine Exploration Fund megbizásából 1894—97. Bliss és Dickie építész a mai város déli részén, de a Hinnom-völgytől még északra ásatásokat végeztek, melyek megállapították, hogy Jóthám, Hiszkia és Manassze zsidó királyok uralma idején (Kr. e. 748—642.) merre vonult a déli fal. Nebi Dáudtól ĐDNy-ra kiástak egy tornyot és egy ÉNy. felé haladó sziklaárkot, mely valószinüleg Salamon király erődítéseihez tartozott, közelében pedig egy kaput, valószinüleg Nehemiás kapuját. Onnan a déli fal több szögletet alkotva, körülbelül keleti irányban a Sziloah-tó közeléig vonul, hol egy másik kaput, valószinüleg Nehemiás kútkapuját találták. Ez ásatások, melyeket 1898—99 telén is folytattak, a Herodes és Hadrian korabeli, valamint a bizánci és latin J. topográfiáját is érdekes adatokkal gyarapitották.

Irodalom. Schick, Karte der näheren (1 : 10,000) und der weiteren (1 : 63,360) Umgebung v. J., Lipcse 1896 és 1897; u. a., Die Stiftshütte, der Tempel in J., Berlin 1896; Mommert, Die heilige Grabeskirche zu J. in ihrem ursprünglichen Zustande, Lipcse 1898; Conder, The Latin kingdom of J., 1099—1291., London 1897; Röhricht, Geschichte des Königreichs J., Innsbruck 1897.

Jeszenei vár; Zemplén vármegyében Homonnától délre állott s a XIV—XVII. sz.-ban a Homonnai Drugeth családé volt.

Jeszenszky *Sándort* 1895 jan. a miniszterelnökségben felállított nemzetiségi ügyosztály élére állították. 1896 jun. 3. megkapta a miniszteri tanácsosi címet és jelleget s a Lipót-rend lovagkeresztjét; 1897 nov. 29. pedig a román koronarend 2-ik osztályát.

Jeune Belgique, *La*, l. *Ifju Belgium* (IX.k.).

Jevičko, l. *Gewitsch* (VIII. k.).

Jewett (ejtsd: dsuett) *Sarah Orne*, amerikai irónő, szül. South Berwickben 1849. Beutazta Európát, Kanadát és az Egyesült-Államokat. 1877 óta saját nevén és *Alice Eliot* álnéven cikkeket irt az amerikai lapokba. Elbeszélő művei, melyekben leginkább a falusi életet rajzolja, a következők: Country byways (1871); A country doctor (1884); A marsh island (1885); A white heron and other stories (1886); Strangers and wayfarers (1891); Deephaven (1893); Life of Nancy (1896); The country of the pointed firs (1896). Drámai kisérlete: The king of Folly Island (1888).

Jezsuita drámák, l. *Iskolai dráma* (IX. k.).

Jhelam, l. *Dselam* (V. k.).

Jibara, város Kuba szigetének ÉK-i partján, *Holguin* (IX. k.) kikötője (1887) 26,342 lak.

Jilemnice, l. *Starkenbach* (XV. k.).

Jilgarn, l. *Coolgardie*.

Jindřichův Hradec, l. *Neuhaus* (XIII. k.).

Jing-ce, l. *Niu-csang* (XIII. k.).

Jingo (ejtsd: dsingo), valószinüleg a Jézus szó megrontásából származott angol káromkodás. Az 1877—78-i orosz-török háboru alatt járta a következő angol utcai nóta:

> We do not want to fight,
> But by Jingo,
> If we do,
> We take the Russian bear
> And Constantinople too.

(Nem kivánunk harcolni, de Jingo uccse, ha megteszszük, akkor meghódítjuk az orosz medvét, s még Konstantinápolyt is hozzá.) Azóta a J. szónak politikai jelentősége is van. Fanatikus angol hazafit és sovinisztát értenek rajta. Beaconsfield lord kormányzása idején J.-nek csúfolták az angol konzervativokat. A szó továbbképzései közül a *jingoism* használatos, mely a torypárt különös sovinizmusát jelenti. A J. kifejezést újabban az északamerikai viszonyok jellemzésére is alkalmazták.

Jin-koa, l. *Niu-csang* (XIII. k.).

Jinrikisha (ejtsd: dsinrikizsa), kis, kétkerekü, 1870 óta Japánban használatos kocsi, melyet többnyire egy férfi szokott húzni. Mostanában a khinai szerződéses kikötőkben és Singaporeban is használnak ilyen kocsikat. Japáni nyelven *kuruma*-nak (kvai) nevezik.

Jinszen, város, l. *Csemulpo*.

Jipe-tó a. m. *Dsipe-tó* (l. o., V. k.).

Jireček *Konstantin* cseh történetirót 1898 máj. 6-án a m. tud. akadémia kültagjává választották. Az Archaeologiai Értesitőben (1897) egy budai ötvös hagyatékáról közölt cikket.

J. Müll., természetrajzi nevek mellett *Müller* János (14., XII. k.) nevének rövidítése.

Joachim *József* (IX. k.), hegedümüvész, Pesten játszott először nyilvánosan: a nemzeti kaszinó termében 1839 márc. 17. mesterével, Szervaczinszky Szaniszlóval (Eck Frigyes-féle kettős hegedü-hangversenydarabot, quintett-kisérettel); ennek 60 éves jubileumát nagy fénynyel ülték meg 1899 ápr. 22. Berlinben. Jókora könyvben irta meg életrajzát tanítványa, *Moser* András (Berlin 1898). — Felesége *J. Wein Amália*, megh. Berlinben 1899 febr. 4.

Jobbágyok örökösödése, l. *Törvényes öröklés*.

Jobi (Jappen), Holland Új-Guineához tartozó sziget a Gecloink-öbölben a D. sz. 1° 38′ és a K. h. 135° 40′—137° alatt, 3480 km² területtel, 7200 lak., akik a partokon papuák, az erdős, hegyes belsejében pedig egymással folytonos háboruságban élő emberevők.

Jockey-Club-Preis, a bécsi *derby* neve, mely az osztrák-magyar monárkia legnevezetesebb telivér-tenyészversenye. Alapittatott 1868. Mindig a tavaszi meeting alkalmával futják le. Értéke eredetileg 6000 frt volt, melyet 1876-ban 10,000, 1884-ben 2000 frt értékü tiszteletdij és 20,000, 1889-ben 32,000 frtra, végül 1894-ben 114,000 koronára emeltek föl. Feltételei: 100,000 korona a győztesnek, 10,000 korona a 2-ik, 4000 korona a 3-iknak. 3 éves kontinentális mének és kancák számára, francia lovak kivételével. Távolság 2400 m. Nevezési dij 100 korona. 1-sö törlés 150, 2-ik 300 korona. Teher: 56, kancára 54½ kg.

Jockey-klub-illatszer, rózsa-, tubarózsa- és acacia-virágesszenciák keveréke ibolyagyökér-, ambra- vagy néha cibét-kivonattal fixálva, melyhez rendesen még kevés bergamot- v. más illanó olajat is kevernek. GERS.

Jockeyship (ang., ejtsd: dsokisip), az a tudás, ügyesség s művészet, melyet a lovas valamely versenyben együttesen kifejteni s érvényre juttatni képes. Ehhez csak éles megfigyelés s finom érzékkel párosult több évi tapasztalat juttathatja.

A jó versenylovasnak ugyanis mindenekelőtt tisztában kell lennie az alkalmazandó taktikával, mely föltételezi, hogy nemcsak a saját lovának természetével, szokásaival s képességeivel van tisztában, hanem a többi résztvevőével is s mindezen körülmények szem előtt tartásával azt a lovaglási módot alkalmazza, mely lovát leginkább képesíti a győzelmi esélyek helyes kihasználására. Éppen azért nem egyszer a J. dönti el a verseny sorsát, amennyiben számtalanszor gyengébb ló viszi el a díjat a sokkal jobb elől, mely közepes ügyességü lovas alatt nem fejtheti ki teljesen képességeit.

Jockey training (ang., ejtsd: dsoki trening), általában: a versenylovasnak rendszeres és fokozatos előkészítése, mely tulajdonképen a folytonos gyakorlatból áll, hogy az u. n. *jockeyship* (l. o.) elsajátítható legyen. Szorosabb értelemben: *a)* azt az állandó életmódot nevezik igy, mely a hivatásos versenylovas átlagos testsúlyának emelkedését meggátolja (l. *Jockey*, IX. k.); *b)* neve azon eljárásnak, melynek a lovas nem ritkán alávetni kényszerül magát, hogy élősúlyát (l. *Jockey-weight*) rövid időn belül (1—2 nap) csökkentse.

Jockey weight (ang., ejtsd: dsoki vét), ismert sportkifejezés. 1. Azon súly jelzésére, melynek neve *stone* 14 ang. font = 6.350,207 kg.; 2. a versenylovas teljes élősúlyának (vagyis amennyit dressbe öltözve nyom) elnevezésére. A legkisebb J.-je, vagyis élősúlya volt *Kitchener* jockeynek, ki 1844., mikor a Chester-Cupöt megnyerte, 40 angol fontot, vagyis pontosan 18·144 kg.-ot nyomott. Az evezős és atléta versenyző élősúlyának neve is J., mert rendszerint ezekét is stoneokban fejezik ki.

Jocrisse (franc., ejtsd: zsokrisz), a francia falusi vigjáték furcsa alakja többnyire a vidékről szakadt, ügyetlen szolgát ábrázol, aki bűvész vagy szemfényvesztőfélét kisér és emellett a közönséget bohóságaival mulattatja; azután annyi mint tökfilkó, félkegyelmü fráter, végül olyan házas ember, aki otthon mindenbe beavatkozik, «minden lében kanál» (katuska).

Jódarzén, l. *Arzénjodid*.

Jodl *Frigyes* német bölcsészt 1896. a bécsi egyetemhez hivták meg tanárnak. Ugyanez évben megjelent tőle: Lehrbuch der Psychologie (Stuttgart).

Jódmetil, l. *Metiljodit* (XII. k.).

Jódnövények, *jódtermék*, a tengeri füvek, különösen a fukuszfélék. Bennük a tengerben levő jód úgy összehalmozódik, hogy a hamujukból lehet és szokás is előállítani. A nyersanyagot (tangszóda) a skótok *kelp*-nek, a normannok *varek*-nak mondják.

Jodoformpálcika, l. *Cereolus*.

Jodosinsu, japáni felekezet, l. *Japáni mitologia és vallás*.

Joest *Vilmos*, német utazó, szül. Kölnben 1852 márc. 15., megh. Santa Cruz ausztráliai szigeten 1897 nov. 25. Miután a bonni, heidelbergai és berlini egyetemeken természettudományokat és nyelveket tanult, 1874. beutazta Törökországot és az É.-afrikai partvidéket, 1876—79. egész Amerikát. Majd Ceylonba ment, beutazta Indiát a Himalajáig, az afgán háboruban az angol hadsereget követte, átkutatta Birmát és Sziámot, Borneóban, Celebeszben, Ceramban az ottani vad népek életét tanulmányozta, Acsinban a hollandusokkal a föllázadt bensülöttek ellen harcolt, beutazta Kambodsát és a Filippi-szigeteket s hosszabb ideig Formoza vad törzsei közt élt. Pekingből a mongolok földjére utazott, onnan Japánba ment, Jezóban az aino törzs közt élt és 1881. Vladivosztokból Mandsurián, a mongolok földjén és Szibérián át visszatért Németországba, ahol utazásainak eredményeképen a következő művei jelentek meg: Aus Japan nach Deutschland durch Sibirien (Köln 1882, 2. kiad. 1887); Das Holontalo, ein Beitrag zur Kenntniss der Sprachen von Celebes (Berlin 1883); Ein Besuch beim König von Birma (Köln 1882). 1883. Madeirából kiindulva, körülhajózta egész Afrikát és útját Um Afrika (Köln 1885) c. munkájában irta le. 1890. Gujanában etnologiai tanulmányokat tett, melyekről az Archiv für Etnographie 5. kötetének pótló kötetében (Lejda 1893) számolt be. 1892. újra beutazta Felső-Egyiptomot. Egyéb művei: Tättowieren, Narbenzeichnen und Körperbemalen (Berlin 1887); Die aussereuropäische deutsche Presse (Köln 1888); Spanische Tiergefechte (Berlin 1889); Weltfahrten (u. o. 1895). Nagybecsü gyüjteményeit németországi muzeumoknak ajándékozta.

Jofra a. m. *Dsofra* (l. o., V. k.).

Jogin, az indiai vezeklők egyik felekezete, mely a *jogá*-nak (leigázás, összekapcsolás, egyesülés) nevezett vallásos elmélkedés s vezeklés útján természet fölötti hatalomra kiván szert tenni. Nézetük szerint a joga gyakorlása által az istenséggel egyesülve hatalmukba kerítik a természet erőit. Saját tankönyveik vannak, ilyen az u. n. Joga-sásztra, melyet Patandsali irt, némelyek szerint Kr. e. kétszáz évvel. Körülményesen le van ebben irva az istennel egyesülés módja, melynek a vallásos elmélkedés és szemléleten kivül több fizikai segédeszköze is van, mint a lélekzet visszatartása, az orr hegyére irányzott merev nézés s különféle testtartások. Legnagyobb virágzását a Kr. u. első sz.-okban érte el a *Joga-bölcészet* és kétségtelenül nagy hatást gyakorolt a középázsiai népek vallásos fogalmaira, igy sokat köszönhet neki a szufik rajongó tana is. Albiruni a XI. sz.-ban arabra fordította Patandsali művét, de fordítása meglehetősen elüt a szanszkrit szövegtől. Jelenleg igen kevésre apadt le a J.-ok száma, kik mint népénekesek, kuruzslók, jósok s varázslók keresik kenyerüket. Siva istent tisztelik Bhairava (a. m. rettenetes, borzasztó) név alatt. Legfőbb templomaik Benáreszben vannak. V. ö. *Weber*, History of indian literature (2. kiad. London 1882). KÉGL.

Jogorvoslat, l. *Perorvoslat* (XIII. k.).

Jogszokások, ama népszokások, melyeknek jogi szempontból jelentőségük van. Hosszabb gyakorlat által válnak *szokásjoggá* (XV. k.).

Jogtudományi Közlöny, jog- és államtudományi hetilap, mely 1865 óta Budapesten jelenik meg, kapcsolatban a döntvények gyüjteményével. Főszerkesztője: *Dárday* Sándor, felelős szerkesztője: *Fayer* László.

Johannesburg, transzváli város, lakosainak száma (külvárosait is beleszámítva), (1896) 102,078;

ezekből a tulajdonképeni városra 48,331 esik. Az összes számból 50,907 fehér bőrű, 42,533 kaffer, 4807 hindu és khinai, 952 maláji és 2879 korcs. A fehérbőrűek közül brit nemzetségű 34,020 (16,265 a brit szigetekről és 15,162 a Fokföldről való), 6205 transzváli, 3335 oroszországi, 2262 német és 1734 oranje-köztársasági. Foglalkozásra nézve volt 32,439 iparos, 12,748 bányász, 11,988 a kereskedelem és forgalom szolgálatában álló, házi szolgálatot teljesít 17,176, értelmiséghez tartozó 2868 és földmívelő 1884.

Johanngeorgenstadt, szászországi város, (1895) 5315 lak.

Johannita-rend (IX. k.). A porosz királyi J. egyenruhája 1896-tól kezdve skarlátvörös atilla, két sor gombbal, elől fehér betéttel kihajtva, hajtókák fehér arany hímzéssel. Vállain aranyfonadékon a rendi kereszt. Nadrágja fehér, csizmái magasak, arany sarkantyúval. Kalapja fekete, aranyzsinórral, fekete-fehér tollal, fekete szalagon a rendi kereszt, kardkötője arany. A kisebb egyenruhánál a nadrág fekete, arany sávval. A tiszteletbeli lovagok vörös hajtókát viselnek, kalapjukon fekete tollal és acél sarkantyukat; a rendi magasabb állásuak vállaikon arany medvekörmöket viselnek, egyenruhájuk fekete.

Johansson *János,* svéd politikus és író, szül. a Ringshyttanban 1840 nov. 1. Saját erejéből lett gazdaggá és autodidakta létére történetiróvá. 1870. az országgyülésbe választották, ahol sokáig a szabad kereskedelem elvét vallotta. Művei közül megemlítendők: Om Noraskog. Äldre och nyare anteckningar (Stockholm 1875—82, 2 köt.) és Noraskogs Arkiv. Berghistoriska samlingar och anteckningar (u. o. 1889—95, eddig 3 köt.); Försvar och grundskatter (u. o. 1884); Sakregister till Rikets Ständers Protokoll, med bihang för 1809—66 (Stenfelt és Printzenskölddel együtt, u. o. 1891—93, 2 köt.); Svenskt Porträttgalleri. Riksdagen 1896 (u. o. 1896). TH. GY.

Jóhiszemü harmadik személy az, aki valamely jogot megszerez akármely jogcímen, ha a jog szerzése alkalmával abban a tudatban van, hogy a jog megszerzése által másnak meglevő jogát nem sérti. A J. kifejezés onnan származik, mert e fogalomban három személy szerepel: az egyik, aki jogsérelmet szenved; a másik, aki jogosultságot színlelve jogot átruház; a harmadik, akinek sem a jogosultság színleléséről, sem a jogsérelemről nincsen tudomása s a színlelőtől megszerzi a jogot. P. ha az ékszerésztől olyan ékszert vesz valaki, amelyhez az ékszerész lopás, csalás, sikkasztás, orgazdaság stb. útján jutott, akkor a vevő J., ha a lopásról vagy más büntetendő cselekményről nincs tudomása; vagy ha a telekkönyvi tulajdonos kényszernek vagy erőszaknak engedve, átiratja a vagyonát s az új tulajdonostól egy harmadik személy e vagyont ismét megszerzi, anélkül, hogy tudomása volna róla, hogy jogelődje erőszak vagy kényszer útján jutott e vagyonhoz, J. lesz. J.-ről beszélünk akkor is, ha a jogelőd az őt meg nem illető jogot nem gonosz szándékból, hanem tévedésből ruházta át. A J.-t a törvény különös oltalomban részesíti, azonban csak bizonyos feltételek mellett. Így ha a kereskedő üzlete körébe eső ügyletet köt, azt aki ez ügylet által jogokat szerez tőle, J.-nek tekintjük s ezzel a jogszerző mindig sikerrel védekezhetik, míg az ellenkezőt be nem bizonyítják. Bebizonyítás esetén J.-ről már szó sem lehet. Ingatlanokra vonatkozó dologi jogok szerzésénél a telekkönyvi elbirtoklás bekövetkezése esetén a J. minden támadást sikerrel visszautasít. Ellenben hiába hivatkozik a jóhiszeműségre, aki p. valamely csavargótól értékesebb aranyórát szerez, vagy az a dologbeli jogszerző, aki a telekkönyvi elbirtoklásra nem hivatkozhatik. Ilyen esetekben a J. is kénytelen tűrni, hogy a megsértett jog az ő szerzett jogának elvesztésével is orvoslást nyerjen, s neki csak kártérítési igénye marad fenn az ellen, akitől elvesztett jogát szerezte. TÖRÖK.

Johnson (ejtsd: dsonsz'n) *Eduárd Killingworth,* angol festő, szül. Stratfold le Bow-ban (London mellett) 1825. Tanító nélkül képezte ki magát festőnek és eleinte régibb képeket fára másolt. 1863. az aquarell-festésre adta magát. 1871-ig Londonban élt, azután Essex tartományban levő mezei birtokára vonult vissza. Művei közül, melyek felfogás dolgában Meissonier képeire emlékeztetnek, a legkiválóbbak: Az aggódó anya (1874); A Blumisták; Egy arany raj (Virágos kert); Pillantás a levélzacskóba; Lefekvéskor.

Johnston-kaptár, l. *Amerikai kaptárformák.*

Joinville *Ferenc* herceg felesége, *Franciska,* I. Dom Pedro leánya, megh. Párisban 1898 márc. 27-én.

Jókai *Mór* a politikától az 1896-iki képviselőválasztás óta visszavonult s nemsokára megkapta a Pro litteris et artibus érdemjelvényt. 1897 jan. 23. a főrendiház tagjává nevezték ki. 1899 szept. 16. nőül vette Nagy Bella kisasszonyt, a vígszínház tagját, ki ettől fogva lelépett a színi pályáról. Műveinek 100 kötetes díszkiadása 1898-ig teljesen megjelent a következő címmel: *Jókai Mór összes művei*; közrebocsátja a J. ötven éves írói jubileuma alkalmából alakult bizottság. Nemzeti díszkiadás. A vállalat záró kötete az 1894-iki J.-jubileum és a nemzeti díszkiadás történetét foglalja magában a 100 kötet tartalomjegyzékével, J. összes műveinek bibliográfiájával és az előfizetők névsorával, kiknek száma 4354 volt. Újabb önálló művei: *De kár megvénülni* (regény, 1896); *Ne hagyd magad és egyéb elbeszélések* (1897); *Ezernyolcszáznegyvennyolc* (1897); *A barátfalvi lévita* (regény, Pesti Hirlap, 1897); *Oreg ember nem vén ember* (képzelt regény, Magyar Hirlap, 1898; érdekes életrajzi kapcsolatban újabb házasságával, melynek mintegy költői magyarázatát adja); *Kathlánnet* (regény, Magyar Hirlap, 1899); *Keresd a szived* c. színműve 1896 ápr. 25. került szinre a fővárosi nyári színházban (Krisztinavárosi szinkör); *A Barangok* c. 3 felv. vígjátékával nyitották meg 1896 máj. 1. a vígszínházat; *Levente* (történelmi drámai költemény, Magyar Hirlap, 1898); *Helvila* (dráma 5 felv., előadták a budai szinkörben 1897., megj. a M. Könyvtárban 1898); *Melyiket a kilenc közül?* (szini móka 1 szakaszban, 1898 márc. 15. került szinre a vigszinházban); *Fekete vér* (dráma 5 felv., előadták a nemzeti szinházban 1898 nov. 25., megj. a M. Könyvtárban 1898); *Szép An-*

gyalka (kis képek, M. Könyvtár 1899); *Az én életem emlékei* (Nemzet 1899); *Budapestnek emlékül* (Budapest versekben. 1896). A napi sajtóban is állandóan működik, főszerkesztője a Magyar Nemzetnek; dolgozótársa 1897 óta a Magyar Hirlapnak, azelőtt a Pesti Hirlapnak. A lapokba sok aktuális politikai, társadalmi, irodalmi és művészeti cikket, valamint emlékezéseket irt (pl. a királyné halála alkalmával, a Petőfi-ünnep idején, amikor az ünnepi költeményt is ő irta). Svábhegyi szőllőjében nagy kedvvel űzi a kertészkedést és e szakban is számos cikket irt, önállóan is adott ki egy kötet *Kertészgazdászati jegyzeteket* (1896). A J.-ra vonatkozó újabb irodalomból nevezetes id. *Szinnyei* Józsefnek adatokban gazdag életrajzi és könyvészeti összeállítása a *Magyar irók élete és munkái* V. kötetében, ahol a J.-cikk 70 hasábnál többet foglal el. N. L.

Jokohama, japáni város, (1895) 170,252 lak. A behozatal erteke 1894-ben 49.467,400, a kivitel 73.015,680 yen. A főbb behozatali cikkek pamutfonalak és kelmék, gyapjukelmék, fémek, gőzhajók, cukor és petroleum; a kiviteliek: nyers selyem, selyemkelmék, tea és réz, továbbá agyag-, lakk-, fa-, bambusz-, fémiparcikkek és halászati termékek. A hajóforgalom 1785 gőz- és 246 vitorlás hajó (2.002,248 t.).

Jolly-féle mérleg, Jolly müncheni tanár szerkesztette készülék az ásványok fajsúlyának meghatározására; rugalmas mérlegnek is volna mondható. A készülék részei: vízszintes állványon levő, tükörüveggel beborított és millimeterbeosztással ellátott rúdról spirál-alakulag csavarodó rúgó (zongorahúr) csüng alá. A rúgón két egymás fölé akasztott serpenyőcske lóg, a kettő között egy jelző szálacska van, mely a rúgó helyzetének megitélésére való. A rúdon még egy le- és föltolható és bárhol megerősíthető asztallapocska van, az ásvány alámerítésére szükséges vizes pohár hordozására. Méréskor az alsó serpenyőcskét a vizbe merítjük és a fokozaton leolvassuk a rúgó helyzetét. A vizsgálandó ásványt azután a felső serpenyőbe teszszük, amikor a rúgó megnyúlik. Az asztallapocskát lejebb bocsátjuk, mig az alsó serpenyő annyira nem merül viz alá, mint mikor az ásvány nem volt a felső serpenyőn. A megnyult rúgó helyzetét megint leolvassuk. Most az ásványt az alsó serpenyőbe teszszük és az asztallapot megint úgy igazitjuk, hogy pontosan úgy merüljön a vizbe, mint az előbbi két esetben. A rúgó helyzetét leolvassuk. A két legalsó leolvasás értékének különbsége adja a vizsgálandó ásvány súlyát, a 2. és 3. közti különbség pedig a súlyveszteséget. A két értékből a fajsúly ismert módon kiszámítható. Pontosság tekintetében ugyan a J. nem egészen kifogástalan, de a mérés vele gyors és ha a 2. tizedest elhanyagolhatjuk, leggyorsabban vele érünk célt. SZT. H.

Jolo-szigetek, l. *Szulu-szigetek* (XV. k.).

Jomudok, l. *Turkmének* (XVI. k.).

Jónás *János* 1897. megkapta a Ferenc-József-rend lovagkeresztjét. Újabban megjelent tőle: *Közgazdaságtan* (felső kereskedelmi iskolák használatára, Budapest 1899).

Jones (ejtsd: dsonsz) *Henrik Artur*, angol drámairó, szül. Grandboroughban, tanulmányait Winslowban végezte. A garden party (1881.) c. vigjátékával és The Silver King (1882.) c. szinművével egy csapásra hiressé tette nevét. Pinero mellett jelenleg őt tartják az angol szinműirodalom főképviselőjének. Saint and sinners (1885); Heart of hearts (1887), Judah (1890); The Crusaders (2892); The case of rebellious Susan és Triumph ef the Philistines (1895) c. szinművei nagy sikert arattak, mig The Tempter (1893); Michael and his lost angel, The Rogue's comedy (u. o. 1896); The Physician, Liars (1897) és The manoeuvers of Jane (1898) c. szinműveit jelentékenyebb hatás nélkül adták. J. 1883 óta különböző folyóiratokba éles cikkeket irt a londoni szinházak mizériái ellen, melyeket 1895. The renascence of the drama cimmel gyüjtött össze.

Jonezava, Uzen japán tartomány fővárosa az Inavasiro-tótól É-ra, termékeny síkságon, (1896) 28.695 lak.

Jonicus a minori, l. *Galliambus*.

Jonkheer, Hollandiában a köznemesek címe.

Jonsson *Olof*, svéd politikus, szül. Arbrában 1839 nov. 17. Mint a második kamarának tagja (1878 óta) sokáig félelmetes ellenfele volt a kormánynak. Vezére volt a régi «gazdák» pártjának, mely a szabad kereskedelem mellett küzdött. Azonban 1890. hirtelen átpártolt a kormány táborába, ahová az új *védvámos* földmivelő-pártot is magával vitte. A kormány azzal jutalmazta meg, hogy 1895. az unió-bizottság tagjává nevezte ki, választói ellenben az 1896. választásnál megbuktatták és radikális ellenjelöltjét küldték a képviselőházba. Jelenleg a svéd bank igazgatósági tagja. TH. GY.

Jonval-turbina, l. *Vizikerék* (XVI. k.).

Joó *István* megh. Debrecenben 1898 jan. 22.

Joosia *Karst.* (növ.), l. *Ladenbergia*.

Jora, a Kura balparti mellékfolyója az oroszországi Transzkaukáziában. A Borbalo-hegy közelében ered, átfolyik a Karaja- és az Upadarpusztán, balfelől magába fogadja a jelentékeny Alasza folyót és kevéssel azután 315 km.-nyi folyás után a Kurába ömlik.

Jordan *Vilmos*, német geodéta, megh. Hannoverben 1899 ápr. 24.

Joret (ejtsd: zsoré) *Károly*, francia filologus és irodalomtörténetiró, szül. Formignyben 1839 okt. 14. Tanulmányait a párisi Sorbonne-on kezdte s Heidelbergában és Bonnban folytatta, ahol főleg német irodalommal és nyelvészettel foglalkozott. Jelenleg Aixben a Faculté des lettres c. felsőbb tanintézetben a külföldi irodalmak tanára. Irodalomtörténeti munkái: Herder et la renaissance littéraire en Allemagne au XVIII. siècle (1875); La littérature allemande au XVIII. siècle dans ses rapports avec la littérature française et avec la littérature anglaise (1876). J. a párisi Société linguistique tagja s e társaság kiadványai számára elkészitette Bessin tartomány normandiai nyelvjárásának etimologikus szótárát (Páris 1881). A normandiai nyelvjárásokról általában szólnak: Des caractères et de l'extension du patois normand (1883) és Mélanges de phonétique normande (1884) cimü munkái. Egyéb művei: Du C. dans les langues romaines (1874); Jean Baptiste Tavernier (1886); Flore populaire

de la Normandie (1887); La rose dans l'antiquité et au moyen-âge (1892). M. Gaston Paris (Páris 1896); Les plantes de l'antiquité et au moyen-âge (u. o. I. köt. 1. rész 1897).

Jorissen *Tivadar*, németalföldi történetiró, szül. Utrechtben 1833 febr. 23., megh. 1889 ápr. 4-én. 1865 óta a történelem tanára volt az amsterdami Athenaeum nevü főiskolán. Legfőbb művei: Abelard en Heloïse (Hága 1862); Charlotte de Cordai (Groningen 1864); Over het begrip van algemeene geschiedenis (Amsterdam 1865); De om wenteling van 1813 (1865—68., 2 rész); I. Napoléon et le roi de Hollande (Hága 1868); G. K. van Hogendorp en L. van Limburg-Stirum (Groningen 1869); De ondergang ven het koningrijk Holland (Arnheim (1871): Constantin Huygens (u. o. 1871); De eerste coalitie en de republiek der vereenigde Nederlande (Amsterdam (1877); Historische bladen (Haarlem 1889); Historische studiën (u. o. 1889). Irodalomtörténeti munkái közül a *Vondel*-ről irott tanulmánya válik ki. TH. GY.

Jósika 1. *Kálmán* bárótól újabban megjelent: *A grófi család titkai* (regény, Budapest 1899).

2. *J. Sámuel* (ifjabb) bárót 1898 jan. 20. fölmentették a király személye körüli miniszteri állásától, mely alkalomból az első osztályu vaskorona-rendet kapta. A titkos tanácsosi méltóságot már 1895. megkapta. A főrendiház élethossziglan megválasztott tagja.

Josipovich *Imrét* a horvát-szlavon-dalmát miniszterségtől 1898 dec. 10. felmentették.

Josselin (ejtsd: zsoszlẽ), város Morbihan francia départementban, a csatornázott Oust mellett, gyönyörü völgyben, (1891) 2448 lak., posztószövéssel, a Rohan család XIV. és XV. sz.-ból való kastélyával.

Jotapata, l. *Galilea* (VII. k.).

Jotunheim, l, *Jotunn* (IX. k.).

Jouan, öböl, l. *Cannes* (IV. k.).

Jouaust, francia ezredes, 1899. a rennesi hadi törvényszék elnöke, l. *Dreyfus-ügy*.

Joubert (ejtsd: zsuber) *Jakab Péter*, a transzváli hadak fővezére és a transzváli köztársaság alelnöke, egy Franciaországból kivándorolt hugenotta család sarja, szül. Kangiban (Fokföld) 1834. Nagy küzködés után kereskedéssel némi vagyont szerzett és Wakkerstrom transzváli kerületben tanyát alapított. Később ügyvéd lett és részt vett a közügyek intézésében. Egy ízben Krüger elnökkel Londonba utazott, hogy megvédje a boerok jogait. Az 1880—81-iki boer-angol háboruban a boer sereget, mint hadvezér — főkép ügyes gerilla-harccal — győzelemre vitte. 1888. a köztársaság alelnökének választották. Az 1899 őszén kiütött boer-angol háborubana boer sereg fővezére.

Jour fix, l. *Jour* (IX. k.).

Journal des Débats (ejtsd: zsurnál dé debá), a legrégibb párisi napilapok egyike, melyet 1789. a nemzeti konvent üléseiről való tudósítások közlése végett alapítottak. 1880. Bertin Lajos Ferenc tulajdonába ment át, aki haláláig (1841) szerkesztette és előkelő irodalmi szinvonalra emelte. A J., mely még ma is a *Bertin*-család (III. k.) tulajdona, 1871-ig Bertin Armand és György szerkesztésében jelent meg. Egyideig Patinot György szerkesztette, kinek halála után *de Nalèche* vette át s nagy estilappá alakította.

Journal de St.-Pétersbourg (ejtsd: zsurnál dö szeñ-péterszbúr), Pétervárott megjelenő francia nyelvü politikai napilap, mely az orosz külügyminisztérium közlönye. 1825 óta áll fönn.

Journal Officiel (ejtsd: zsurnál ofiszjel), a francia kormány hivatalos lapja, melyet a Moniteur helyébe Rouher alapított 1869. Az összes hivatalos hireken és hirdetéseken, törvényeken, rendeleteken s kinevezéseken kivül a szenátus és a képviselői kamara üléseinek gyorsirói jegyzőkönyveit, valamint egyéb irományait is közli.

Jóváhagyás, iskolakönyveké, l. *Approbáció*. Egyházi értelemben l. *Index librorum prohibitorum* (IX. k.). L. még *Utólagos jóváhagyás* (XVI. k.).

Jovanovics, 1. *János* (IX. k.), szerb költő, a Kisfaludy-társaság tagja, 1899 jun. 26. ülte meg Zágrábban irói munkásságának ötven éves fordulóját. A horvátok nem vettek részt az ünnepben, sőt az ünnep estéjén a horvát tanulók és munkások tüntettek a szerbek ellen.

2. *J. Jenő*, szerb püspök és iró, született Golubincén (Szerémség) 1802., megh. 1854 szept. 2. Tanult Karlócán, jogot Sárospatakon és Pesten végzett; 1829. teologiai tanár Karlócán, 1839. károlyvárosi püspök. Jelentékenyebb munkái: Az egyházi bíróságokról (Károlyváros 1844, O sudjeh cerkovnih); Az egyházi szláv nyelv nyelvtana (Bécs 1851, Gramatika crkveno slavjanskoga jezika); Karadsics bibliafordítása (Bécs 1850).

3. *J. Milán*, szerb iró, szül. Jarkovácon (Pancsova közelében) 1834 ápr. 12. Tanult Temesvárott és Bécsben. Élete igen mozgalmas, 1865. a belgrádi főiskola tanára, 1871. Újvidéken tanár, 1873. Herceg-Noviben, Hercegovinában orvos; a felkelés idejében a felszabadító bizottság tagja, 1875. a montenegrói trónörökös nevelője és a fejedelem házi orvosa, 1878. Triesztben telepedett le s a Lloyd szolgálatába lépett, melynek hajóin a világot bejárta, 1889 óta a belgrádi katonai akadémia tanára. Irt drámákat: Kraljeva seja (1865); San i java (1872); Demon (1872) és a Nesudjena vigjátékot (1880). Ezenkivül számos kémiai, természettani és orvostudományi szakmunkát.

4. *J. Pál*, szerb festő, szül. Versecen 1859 jan. 7. A szerb Matica támogatásával tanult Bécsben és Münchenben, motivumait a délszlávok életéből és történelméből veszi, festményei különösen Angliában keresettek. A megsebzett montenegróit a magyar nemzeti kaszinó vette meg. Legszebb alkotásai: Az öregapja tanítja unokáját a kardot forgatni és a Montenegróiak hazatérése a harctérről. A montenegrói fejedelem Barban házat ajándékozott neki, hogy az legyen otthona, ha tanulmányi útja arra vezeti. MARG.

Jovavum, *Juvavum*, l. *Salzburg* (2., XIV. k. 829).

Jovia, ókori város Pannoniában, a Peltovióból (Pettau) Mursába (Eszék) vezető útvonal mentén; most *Ludbreg*.

Joyau, l. *Juvel* (IX. k.).

Jozeffy *Pál*, ág. hitv. ev. szuperintendens, szül. Verbócon (Nyitra) 1775 jan. 31., megh. 1848 márc. 9-én. A középiskolát, valamint a hittani és filozofiai szakot Pozsonyban végezte, a bányai egyházke-

rület és a pozsonyi egyháztanács által ösztöndíjakkal ellátva Jenába utazott, meglátogatta a lipcsei, hallei, vittenbergai egyetemeket is. A két évi külföldi tanulmány után hazatérve, Tessedik Sámuel, a szarvasi tanítóképző s gazdászati intézet tanáraul s oldala melle segédlelkészül hivatta meg. 1799 febr. 7. pappá szentelték. Szarvason harmadfélévet töltött és ekkor Aszódra lelkésznek hívták meg. 1808. Cinkotára hívták meg papnak, hol 12 éven keresztül hirdette az Isten igéjét. 1820 szept. 25. tiszolci pap lett; idejében épültek a nagyszerű templom s az iskolai épületek. Kitűnt mint hires pomologus is. Iskolás gyermeket, fiatalságot s idősb férfiakat oktatott a gyümölcsfák oltására s nemesítésére. A tiszai kerület 1822. szuperintendensévé választotta. Az ágostai hitvallás 300 éves emléknünnepe alkalmával a jenai egyetem a teol. doktori címmel és ranggal ruházta fel. Kitartó erélylyel kormányozta és vezette a tiszai ág. ev. ker. ügyeit 25 éven át, minek következtében több megyének táblabirájává is megválasztatott. S habár az egyházak javát előmozdító törekvései a kerület által mindenkor hálás elismeréssel jutalmaztattak is, a kerület közszellemével s különösen az úri osztály irányával egy kérdésben mégis ellentétes állást foglalván, összeütközésbe jött. És ez a magyar nyelv kérdése volt. A ker. gyülésen ugyanis már 1831. magyar jegyzőkönyvet kivántak a latin helyett és ezen kérdésben az egyetemes gyüléssel is ellentétbe jött. 1845 jul. 9. Jolsván tartott kerületi gyülésen 70 évére és gyengülő szemeire hivatkozván, szuperintendensi hivataláról lemondott, de a közbizalomnak engedve, hivatalát tovább is megtartotta. Szeberényi János közreműködésével egy új tót (Zpewnik) énekes könyvet adott ki, melyet a legtöbb szláv ajku egyház maig használ. Ezzel kapcsolatban megvetette alapját az ugy. nevezett Zpewnik-alapítványnak. Műveit latin és tót nyelven irta. V. ö. *Hörk* J., Az ev. tiszai ker. püspökei (Kassa 1888) és a tiszai ev. ker. levéltár okmányait. HÖRK.

Józsa, 1. *István*, l. *Tállyai pap.*

2. *J. László*, mérnök, szül. Zsombolyán 1856 nov. 8. Középiskoláit Szegeden, a műegyetemet Budapesten járta, hol 1884. mérnöki oklevelet nyert. 1880. állami szolgálatba lépett, előbb a folyammérnökségnél volt alkalmazásban, 1882 óta a kulturmérnökségnél működik. Hivatali pályáján gyorsan haladt előre s 1893. műszaki tanácsos lett. Ő vezette a mezőhegyesi élővizcsatorna építését; tanulmányozta a cukorgyári szennyes vizek tisztításmódját s e célból külföldi utazást is tett. *A cukorgyári szennyvizek tisztításáról* szóló értekezése a magyar mérnök- és építészegylet Hollán-pályadíját nyerte el. BGD.

József *Károly Lajos* magyar királyi herceg, osztrák főhercegnek a budapesti tud.-egyetem 1896 nov. 11., a kolozsvári Ferenc-József-egyetem pedig 1897 jul. 6. díszdoktori oklevelet adott. A király 1898 nov. 30. a gyémántos katonai érdemkeresztet adományozta, másnap (dec. 1-én) pedig tényleges katonai szolgálatának 50, magyar királyi honvédségi főparancsnokságának 30 éves fordulója alkalmából sajátkezü levélben köszönetét fejezte ki neki. Jelentékeny része volt az ezredéves országos kiállításon, mely alkalomból uradalmainak rövid ismertetését megirta és kiadta a főhercegi uradalmak központi jószágigazgatósága Alcsuton (Budapest 1896). *A cigányokról* irt monográfiája megjelent Budapesten 1895. — Leánya *Mária Dorottya Amália* főhercegnő *Fülöp* orléansi herceghez ment nőül 1896 nov. 5. — Idősebbik fia *József Ágost* m. kir. herceg, osztrák főherceg feleségével Augusztával 1896. Egyiptomba utazott. 1899 nov. 1. kinevezték az Albrecht porosz herceg 6. sz. dragonyos-ezrednél I. oszt. századossá. Gyermekei: 1. *Ferenc József*, szül. Brünnben 1895 márc. 28.; 2. *Gizella*, szül. Kis-Tapolcsányban 1897 jul. 5.; 3. *Zsófia Klementina*, szül. Voloscában 1899 márc. 11-én. — Ifjabbik fia *László* megh. Budapesten 1895 szept. 6.

József Ferdinánd Szalvátor főherceget 1897 okt. a Milde 17. sz. gyalogezredhez I. oszt. századossá nevezték ki, 1899 okt. a Rainer főherceg 59. sz. gyalogezredhez osztották be.

Jörgensen *Adolf Ditlef*, dán történetiró, szül. Gravensteinban 1840 jun. 11. Előbb Flensburgban élt mint gimnáziumi tanár, majd Kopenhágába került az országos levéltárhoz, melynek 1883 óta igazgatója. Munkái: Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen (1871); Den nordiske Kirkes Grundlaeggelse og förste Udvikling (1874—1878, 2 köt.); 40 Fortällinger af Fädrelandets Historie (3. kiad. 1892); Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie (1884); Sönderjyllands Indlemmelse i den danske Krone (1885); Fortällinger af Nordens Historie (1893, 2 köt.); Georg Zoega (1881); Niels Stensen (1884); Hans Adolf Brorson (1887); Joh. Ewald (1888); Peter Schumacher Griffenfeld (1893—94, 2 köt.); Kong Christian VIII. og den danske Sag i Nordslesvig (1894 s köv.). M. L.

Jöttem, láttam, győztem, l. *Veni, vidi, vici* (XVI. k.).

Juan de Fuca-szoros, l. *San Juan de Fuca-szoros* (XIV. k.).

Juarez, város, régebben *El Paso del Norte*, l. *Paso* (XIII. k.).

Juba *Adolf*, orvosdoktor, szakbeli iró, szül. Újvidéken 1864 jun. 22. Elemi és középiskolai tanulmányait u. o. végezte. Orvosi oklevelét Budapesten 1887 febr. 5. kapta. Több éven át a klinikán mint segédorvos működött; jelenleg a VII. ker. állami főgimnázium iskolaorvosa és egészségtanára. 1895—96. és 1899. a közoktatásügyi miniszter támogatásával iskolaegészségügyi szempontból bejutazta Németországot, Svájcot, Dániát és Svédországot. Első útjáról készült jelentése: *Az iskolák építése és berendezése Németországban és Svájcban* (Budapest 1898) címen jelent meg; azonkivül számos értekezést irt orvosi és pedagogiai lapokban; a Magyar Nemzet orvosi munkatársa.

Jubileumi érem, alapította I. Ferenc József 1898. uralkodásának ötvenedik évfordulója emlékére. 1. *A haderő és a csendőrség* részére aug. 18-án alapított J. a *jubileumi emlékérem* nevet viseli. Az érem ágyu-ércből készült, előlapján a király domboru mellképével és a következő körirással: FRANC. IOS. I. D. G. IMP. AVSTR. REX.

BOH. ETC. AC. AP. REX. HVNG. A hátlapon cser- és borostyánkoszoruba foglalva: SIGNVM MEMORIAE felirás és:

MDCCCXLVIII—MDCCCXCVIII.

körirás látható. Az érmet a Ferenc József-rend vörös szalagján a balmellen viselik. Az alapszabályok értelmében az érmet mindazok megkapták, akik 1898 dec. 2. mint tényleges vagy nem tényleges állományu tisztek, katonai (tengerész, honvéd) lelkészek, tisztviselők vagy karmesterek, altisztek és tényleges szolgálatban lévő egy éves önkéntesek a hadsereg (hadi tengerészet, honvédség) kötelékébe tartoztak, tovább azok a katonák, akik a nevezett napon tényleges szolgálati kötelezettségüknek legalább harmadik (honvédségnél második) évében voltak s azok a póttartalékosok, akiket második (első) tényleges szolgálati évük befejezése után helyeztek át a póttartalékba. Továbbá azok a tartalékosok, akik tényleges szolgálati kötelezettségüknek eleget tettek. Megkapták továbbá mindazok, akik 1848 dec. 2-tól bezárólag 1898 dec. 2-ig terjedő időközben egy ideig mint tisztek (katona, honvéd), lelkészek, tisztviselők, altisztek vagy mint egy éves önkéntesek szolgáltak s továbbá azok a katonák, akik az 1858-iki védtörvények érvényben létele alatt legalább nyolc v. az 1867-iki törvények életbeléptetése óta legalább három évet szolgáltak. Oly katonák, akik ötven évet töltöttek tényleges szolgálatban, aranyból készült érmet (pereme fölött lebegő arany sassal) kaptak. — 2. *J. állami polgári alkalmazottak részére*, alapíttatott aug. 18., az előbbihez teljesen hasonló érem vörös-fehér szalagon a bal mellen a katonai érem után viselendő. Az érmet mindazok megkapták, akik 1898 dec. 2. állami v. közigazgatási szolgálatban állottak, továbbá azok, akik 1848 dec. 2-tól 1898 dec. 2-ig terjedő időközben valamikor legalább 10 évig szolgáltak. — 3. *Jubileumi udvari érem*, alapíttatott okt. 21. Az érem tojásdad alakban aranyból, ezüstből v. bronzból kétféle nagyságban van verve. Az előlap a király képmását viseli, a hátlapon pedig a következő felirás látható: *Franciscus Josephus I. Quinquagenarii Regni Diem festum Celebrans II. Decembris MDCCCXCVIII.* Az érmet a bal mellen a katonai J. előtt fehér szegélyü vörös szalagon viselik. Az érem szalagja a férfiak részére való nagyobb érmeknél sima szalagdarab; keresztben ércsattal, amely az 1848—1898 felirást viseli; a nők számára való kisebb érmeknél a keskeny szalag csokorba van kötve. A nov. 13. kihirdetett alapszabályok értelmében az érmet megkapták mindazok, akik 1848 dec. 2-tól 1898 dec. 2-ig terjedő időközben a király személye körül v. udvartartásában szolgáltak. Aranyérmet kaptak az udvari főméltóságok, a cs. és királyi ház minisztere, a főhadsegédek, a kabineti iroda igazgatója, a családi és magánalapok igazgatója; ezüstérmet kaptak: a testőrkapitányok, a magyarországi udvarnagy, az udvari szinházak főintendánsságának vezetői, a tisztek, hivatalnokok és segédhivatalnokok, az udvari papság, az orvosok, az udvari zenekar tagjai, az udvari báli zenekar-igazgató. A többi udvari tisztviselők és alkalmazottak bronz érmet kaptak. Az udvarhoz beosztott tisztviselők és a volt udvari alkalmazottak csak az esetben kapták meg az érmet, ha szolgálati minőségük szerint legalább is 3—10 évig szolgálatban állottak. — 4. *Az ezredtulajdonosi J.*, alapíttatott nov. 30. 200 arany súlyu, tojásdad alaku aranyérem, az előlapján a király domboru mellképével, felirással és címer paizszsal, a hátlapon egy babér- és egy tölgyfaág között az ajánlás, továbbá az illető ezred száma és az évszámok láthatók. Az érmet aranykapocscsal a Ferenc József-rend csokorba kötött szalagjára és ezzel a zászlóra, a lovasságnál pedig az e célra készített ezüst díszkürtre erősítik. Az érmet mindazok az ezredek megkapják, amelyeknek I. Ferenc József uralkodásának félszázados jubileumakor legalább is ötven évig volt tulajdonosa. — 5. *Jubileumi emlékérem* a király külföldi ezredei részére, előlapján a király mellképe az ezredtulajdonosi egyenruhában, a hátlapon pedig az évszámok láthatók. Az érmet a király orosz és német ezredeinek tisztikara és altiszteinek egy része kapta. L. még *Díszérem negyven évi hü szolgálatért.* M. I.

Jublains (ejtsd: zsüblen), falu Mayenne francia départementban, *Neodunum* gallo-római város romjaival (castrum, színház, templom, fürdők) és (1891) 461 lak.

Judge (ang., ejtsd: dsödsz) a. m. biró, szükebb értelemben a felsőbb törvényszékek birája, megkülönböztetésül a békebiráktól, kiknek neve *Justices* (of the peace). L. *Békebiróság* (III. k.).

Juga (szanszkrit) a. m. világkor, időszak. A brahmanizmus, a régi görögökhöz és rómaiakhoz hasonlóan, négy korszakot különböztetett meg. A *kritajuga* az a kor, amelyben az igazság uralkodott és minden kötelességet hűen teljesitettek. A *trétájuga* az az időszak, melyben negyedrészével csökkent az igazság s áldozatok megkezdődtek. A *dváparajuga* nevü korban az eredeti igazságnak már csak fele maradt meg. A *kalijuga* a mostani korszak, melyben az igazság egyre csökken, a védák parancsait már nem tartják meg s a bünök és csapások elszaporodnak. V. ö. *Roth*, Über den Mythus von den fünf Menschengeschlechtern bei Hesiod (Tübinga 1860).

Juhász *Aladár*, zongoraművész, zeneiró, szül. Pesten 1856. A zongorajátékban kiművelő első tanára Siposs Antal, a zeneszerzésben pedig id. Ábrányi Kornél volt, kinél tanulmányait az orsz. m. kir. zeneakadémiában is folytatta, ahová mindjárt megnyilásakor (1875) beiratkozott. Ábrányi mellett ott még *Volkmann* Róbert és *Liszt* Ferenc vezetése alá került, kinek összes magyarországi tanítványai közt a legkedvesebb s legkitüntetebb tanítványa lett. A nagy mester több izben nyilvánosan játszott vele négykézre és két zongorán s több izben kitüntette az ő jubiláris ösztöndijaival. A királydijak zenei pályázatán magyar ábrándját dicsérettel tüntették ki. A 90-es évek elején a budai ének- és zeneakadémia tanárává választotta, hol azóta a pedagogiai téren is eredményesen működik. Irt több magyar műdalt, ábrándot és zenekari művet. Á. K.

Julap (arab, lat. julapium), hüsitő ital, fűszeres vízben feloldott cukor. Mostanig főleg Angliában és Amerikában kedvelik, ahol borsos mentát és ananászt adnak hozzá.

Juliacum, a mai Jülich (IX. k.) latin neve.

Juliapan (ejtsd: huli—), Guatemala középamerikai állam departamentója, Salvador határán, (1885) 42,811 lak. Az ugyanily nevü fővárosnak 1287 lakosa van.

Juliflorae, l. *Barkás-virágúak* (II. k.).

Juliobona, *Lillebone* francia város (XI. k.) ó-kori neve.

Juliushall, sósfürdő, l. *Harzburg* (VIII. k.).

Jumrukcsal, l. *Gümrükcsal* (VIII. k).

Juncagineae (növ.), az egyszikü mocsáriak (Helobiae) rendjéhez tartozó, mintegy 20 fajt számláló növénycsalád; mocsári vagy vizi növények. Levelük keskeny, kétsoros, hüvelyező, viráguk hármastagu. Ide tartozik a *Scheuchzeria* L. a *Juncago* Moench meg a Triglochin. L. Egy faj a geologia harmadkorából is ismeretes. BORB.

Junctim (lat.) a. m. együtt.

Jundt, 1. *Gusztáv*, francia festő, szül. Strassburgban 1830 jun. 21., megh. Párisban 1884 máj. 14. Guérin és Drolling tanitványa, különösen az elzászi népéletből vett eleven, kedélyes, humoros ábrázolásokkal aratott sikert. Legjelesebb müvei: Ünnep a szomszéd faluban; Vasárnap reggel; A rajnai szigetek; A kecske; A libellák; A nagyherceg matinéeja; Meghivás az esküvőre; Az elsőszülött; A keresztelő; Vasárnap a nagyherceg muzeumában; A monacói filozofus-út; A májusi virág; Éljen Franciaország; A menyasszony visszatérése; A karácsonyfa. Nagyon csinosak képeskönyvei is: A baba története; A gyáva; Paprika Jancsi; A szörnyü bünök, stb.

2. *J. Károly Ágost*, francia ev. teologus, szül. Strassburgban 1848 jul. 18., megh. Párisban 1890 aug. 17. Szülővárosában teologiát végzett. 1872. tanár lett az ottani prot. gimnáziumban, 1883. a német nyelv és teologiai irodalom rendkivüli, 1884. pedig az egyháztörténet rendes tanára a párisi egyetem teologiai karán. Schmidt Károly tanárának ösztönzésére a német misztika tanulmányozására adta magát. Idevágó müvei: Essai sur le mysticisme spéculatif de Maître Eckhart (Strassburg 1871); Histoire du panthéisme populaire au moyen-âge et au XVI. siècle (Páris 1879); Les amis de Dieu au XVI. siècle (u. o. 1879); L'apocalypse mistique du moyen-âge et la Matelda de Dante (u. o. 1896); Rulman Mersvin et l'ami de Dieu de l'Oberland (u. o. 1890). Egyéb müvei: Argumentandi ratio, qua ad defendendam adversus gentes christianiam religionem Q. F. Tertullianus usus est (Strassburg (1881); Die dramatischen Aufführungen im Gymnasium (u. o. 1881); Les centuries de Magdeburg (Páris 1885).

Jungfer *Gyula* 1896. megkapta a III. oszt. vaskorona-rendet.

Jungfrau-pálya (l. *Jungfrau*, IX. k.) megépitésére a *Guyer-Zeller* zürichi mérnök és bankár által alakitott részvénytársaság kapott engedélyt. A vasút a Wengernalp-pályával összeköttetésben levő Scheidegg (2064 m. a tenger szine felett) állomástól indul ki s a legujabb megállapodások szerint hossza a Jungfraukulmig (4166 m.) 12 km. lesz, nyolc állomással. Az út száz perc alatt lesz megtehető. Mótorul villamos erő szolgál, melyet a lauterbrunni telepen fejlesztenek. Ha a pálya elkészül, a grindelwaldi völgyben uj áramfejlesztőé telepet készitenek s a két telep együtt nemcsak az üzemet tartja fönn, hanem egyúttal a Jungfraukulmon állitandó óriás reflektorokat is táplálja. Ezeknek a reflektoroknak a fénye terv szerint látható lesz a milanói domról, valamint a strassburgi Münsterről. Az épitkezés eddig többe került 10 millió franknál. Egy személyjegy Scheideggtől a csúcsig 40 frankba fog kerülni. A pálya első szakaszát 1898 szept. 19. megnyitották. E szakasz a Scheideggen át az Eiger-glecserig tart; Guyer-Zeller elhunytával a pálya tovább épitésére Bernben 1898 dec. 17. részvénytársaság alakult négy millió frank tőkével.

Jungius, l. *Jung* (4., IX. k.).

Jung-Woschitz (Mladá Vožice), város Tabor cseh kerületi kapitányságban Tabor közelében, (1890) 2157 lak., sörgyártással, szép kastélylyal.

Junius Brutus, l. *Languet*.

Jupati, l. *Rafia* (XIV. k.).

Jupiter (IV. k.) legbelső holdjának a Lick-obszervatoriumon tett megfigyelések szerint világos equatori sávolya és sötét poláris foltjai vannak, amelyekből következtetni lehet, hogy forgási tengelyének csekély hajlása van pályasikjához képest. A többi három, fényesebb hold egyöntetüen fényes köralaku korong. KÖV.

Jupon (franc., ejtsd: zsüpóñ), eredetileg rövid zubbony, most rövid női alsószoknya.

Jura, francia département (1896) 266,143 lak. 1897-iki termés; 513,500 hl. búza, 28,500 hl. rozs, 141,380 hl. árpa, 364,000 hl. zab, 34,239 hl. bor.

Jura-formáció a. m. *Jura-szisztéma* (IX. k.).

Jurançon-bor, l. *Pau* (XIII. k.).

Jurányi *Lajos* megh. Abbaziában 1897 febr. 27-én, eltemették Budapesten márc. 4.

Jure (lat.) a. m. joggal, jogosan.

Jurin *Jakab*, angol természetbuvár, szül. 1684., megh. Londonban 1750 márc. 22. Gyakorló orvos volt Londonban. A fizikának két, a hajcsövességről szóló értekezésével tett nagy szolgálatot. E két értekezés cime: An inquiry into the cause of the ascent and suspension of water in capillary tubes és New experiment on the action of glass tubes on water and quicksilver. Mind a kettő a Phil. Tr.-ban jelent meg, az első 1718., a második pedig 1719. J. érdemeit méltányolva, a Royal Society tagjává, és később titkárává választotta. A College of Physicians is tagjává választotta; később e társulat elnöke is lett. H. Á.

Juror (ang., ejtsd: dsurör) a. m. esküdt, az esküdtszék tagja.

Jus regium, l. *Királyi jog* (X. k.).

Justh-család (IX. k.), *J. György* (szül. 1856.) országgyülési képviselőt *J. Kálmán* lemondása után (ki 1898. megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét) 1898 ápr. 19. Turóc vármegye főispánjává nevezték ki. A stubnyai kerületben öcscsét *Ferencet* választották képviselővé 1898 máj. 16.

J. Gyula 1895 dec. az uj függetlenségi párt-kör elnökségéről Kossuth Ferenc javára lemondott. Az ezredéves ünnepek alkalmából tagja volt a korona és a koronázási jelvények vitelére kirendelt országgyülési küldöttségnek. 1896 őszén ismét képviselőnek választották, hol a függetlenségi párttal élénk részt vett a Bánffy-kormány llen folytatott par amenti küzdelemben. A bün-

vádi perrendtartást életbeléptető javaslatnak képviselőházi tárgyalásakor (1897 jun.) a vita főrendezője volt.

Justi *János Henrik Gottlob*, német pénzügyi iró, szül. Brückenben (Poroszország) 1702 körül, megh. Küstrin várában 1771 jul. 20. 1755. a bécsi Teréz-akadémián a pénzügyi tudomány és a német szónoklástan tanárának nevezték ki. 1755. Göttingában rendőrbiztos és a közgazdaságtan s a természettudományok magántanára, 1757. Kopenhágában gyarmatügyi felügyelő lett. 1762. Berlinbe hivták bányakapitánynak és a porosz kincstári bányaművek főfelügyelőjének. 1768. azzal a be nem bizonyított váddal illették, hogy állami pénzeket sikkasztott és a küstrini várba zárták, ahol három év mulva meghalt. J. Sonnenfels mellett a német kamarai tudomány legjelesebb művelője. Jelesebb művei: Staatswirtschaft, oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Kameralwissenschaften (Bécs 1755); Vollständige Abhandlung von den Manufakturen oder Fabriken (Kopenhága 1758–61); Abhandlung von den Steuern und Abgaben (Königsberg 1762); System des Finanzwesens (Halle 1766).

Justizmord, l. *Halálbüntetés* (VIII. k. 567. old.) és *Törvénykezési gyilkosság* (XVI. k.).

Juszúfcai, iráni néptörzs, melyet az afghánokhoz számítanak s mely Afghanisztán északkeleti sarkában, a Pandskora völgyeiben egészen a Szvatig s emellett és a Kabul mellett egészen Pesavarig (Kelet-India) lakik. A törzs tagjainak száma ismeretlen. Elphingstone 700,000-re becsüli, Roverty szerint a rokon mohmand és szvat-törzszsel együtt 150,000 fegyverfogható harcosa van. A J.-t gyakran hasonlították össze a régi zsidókkal s a mohammedán hagyomány alapján sok hittérítő bennük látja a babiloni fogságba került zsidók utódjait, az afghánokban pedig a Salamon-király korabeli Benjamin-törzs utódjait. Ennek az angol tudósok által is vallott föltevésnek csak az az alapja, hogy a J. szokásai és vallásos szertartásai a birák korabeli palesztiniai zsidókra emlékeztetnek. A J. három évezred óta a civilizációnak egyazon fokán maradt. Azelőtt kóborló nomádok voltak, most letelepült földmívelők. A vérboszu nemzetségről nemzetségre öröklődik át. Gyakran előfordul, hogy nemzeti ünnepeket rendeznek, melyeken nyilvános párviadallal intézik el viszálykodásaikat. Fanatikus szunniták és papjaiknak tizedet fizetnek. A papok a héber leviták módjára külön törzset alkotnak, melynek szent városai a menekülő bűntetteseknek azilumul szolgálnak. Bár szokásaik a régi zsidókéval azonosak, mégis tiszta afghánok s a pustu nyelvet beszélik, mely a szomszéd törzseknél is járatos. A J. körében három nagy törzs különböztethető meg: a *lavicai*, *muklecai* és *akhocai*. A J. közt enyhébb rabszolgaságban levő emberek (Deggan v. Dekhan, Hindhi) is laknak, kiket fakiroknak neveznek. Uruk (khavand) számára a földmívelésnél, az aratásnál, a törzsgyüléseknél robotmunkát kell végezniök. Az úrnak a fakirt meg kell védenie és jó bánásmódban kell részesítenie, mert különben más urat kereshet magának. Ha súlyos hibát követ el, abban az úr testileg megfenyítheti, sőt meg is ölheti. A fakir bármilyen foglalkozást választhat, mely gyakran jómódúvá teszi és nagyobb társadalmi állást ad neki, mint amilyen az uráé. Iparral is foglalkozik, melyet az afghánok megvetnek. A J. a szántóföldet minden 16, 20 vagy 30 esztendőben újra fölosztják, még pedig sors útján s az új fölosztás szerint lakást is változtatnak. Aki nem egyezik bele a fölosztásba, azt kirekesztik a törzsből. Városaik nincsenek, csak falvaik, melyek közül a legnagyobb Dir, 500 házzal, egy tornyos vár körül a felső Pandskora mellett és Alladand v. Allahdand a Szvat mellett. Minden falu negyedekre oszlik, melyekben saját mecsetükkel és gyülési csarnokukkal biró külön nemzetségek laknak. Minden negyed élén egy malik áll, akinek háza mellett torony van, mely a külső és belső ellenségekkel szemben mentsvárul szolgál.

Jutalom, l. *Díj*.

Juventius Coelius, l. *Calanus* (IV. k.).

Jülicher *Adolf*, német prot. teologus, szül. Falkenbergben (Berlin mellett) 1857 jan. 26-án. 1882. rummelsburgi prédikátor lett. 1887. a berlini egyetemen magántanárnak habilitáltatta magát. 1888. Marburgban rendkivüli, 1889. pedig rendes tanár lett. Művei: Die Quellen des Exodus 1—7 (Berlin 1880); Die Gleichnisreden Jesu (Freiburg 1889); Einleitung in das Neue Testament (u. o. 1894).

Jün-nan-fu, Jün-nan khinai tartomány fővárosa, Jün-nan és Kvei-csou tartományok főhelytartójának székhelye, az É. sz. 25° 4′ és a K. h. 102° 52′ alatt, a tenger szine felett 1960 m.-nyi magasban, mintegy 200,000 lak., 10 km. hosszú körfallal; selyem-, szőnyeg-, bőr- és fémárui egész Khinában nagyon el vannak terjedve. J.-ról már Marco Polo is Jacsi néven emlékezik meg nagy és nemes városnak nevezi.

Jürük (a. m. vándorok), nomád nép a nyugati Kis-Ázsiában, mely az egész éven át kecskegyapjuból készült sátrakban lakik. Főleg dromedárok, juhok, kecskék tenyésztésével és szőnyegek készítésével foglalkozik. Fő tápláléka tej és sajt. A mohammedán vallás hivei, tisztelik a koránt, ragaszkodnak a körülmetéléshez, hodsáik és imánjaik vannak, de sem a ramazánt, sem a bejrámot nem tartják meg és asszonyaik fátyol nélkül járnak. A katonai szolgálattól húzódoznak. A törökök megvetik őket s nem lépnek velük vegyes házasságra. Megőrizték régi nyelvüket, melyen akkor beszélnek, ha nem akarják, hogy idegenek megértsék őket s mely eddig a nyelvtudósok előtt ismeretlen. Némelyek szerint Indiából származnak s a cigányok közeli rokonai. A velük szomszédságban levő törzsektől az a szokás is megkülönbözteti őket, hogy az újszülött gyermekek fejének alakját szoros pólyákkal és kötőkkel mesterségesen megváltoztatják.

Jüterbog, porosz város, (1895) 8241 lak.

A XVII. kötet illusztrációi.

A) Képmellékletek és városi tervrajz.

	Lap
Allati ékitmények	36
Állatlakások	36
Amerikai régiségek	48
Bánya	133
Budapesti épületek (5 lap)	245
Budapesti szobrok	245
Cirkálóhajók	296
Diósgyőri munkásházak (2 lap)	375
Fecskendők	485
Fertőztelenítő készülékek (2 lap)	502
Glecser	595
Gőzgépek	609
Gőzkazánok	612
Hidak (2 lap)	722
Hódmezővásárhely tervrajza	731
Intubáció	776

B) Szövegrajzok.

Acetilénfejlesztő	7
Acetilénvilágitás: 1—2. ábra	8—9
Alaska (Klondikei)	26
Alsó-Fehér vármegye címere	41
Aquila János képe	75
Arapaima	80
Árpád-szobor Ráczkevén	85
Atoll	97
Automata-készülékek	103
Bánhidai turul-szobor	132
Budhizmus: 1. Koreai szerzetes; 2. Liu-kiu-szigetbeli szerzetes; 3. Birmai szerzetes; 4. Japáni szerzetes; 5. Japáni apáca	252
Bukranion	255
Cartonnage: 1. Hajlító gép; 2. Rézvágó; 3. Akla; 4. Aklázógép; 5. Kerek dobozok készitése	275
Cremona-ábra: 1—2. ábra	310
Diesel-féle mótor: 1. A Diesel-féle mótor elméleti munkaábrája; 2. A Diesel-féle mótor függőleges keresztmetszete; 3. Függőleges hosszanti metszete; 4. Oldalnézete; 5. Fölülnézete; 6. A Diesel-féle mótor munkaváltozatait feltüntető gyakorlati munkaábra	369—371
E. E. E. A magyar tornászok jeligéje	406
Ember: 1. Az auvernieri cölöpépítmények között talált koponya; 2. Egy auvernieri nő rekonstruált mellszobra	429—430
Emlékedési viszonyok	431
Ergográf	450
Erőpoligon: 1—6. ábra	454—455
Erzsébet-rend	459
Erzsébet-érem	459
Extincteur	476
Felhőtükör	492
F. F. F. F. A német tornászok jeligéje	504
Fonopór: 1—3. ábra	523—524
Fúrógép: 1. Revolverfurógép feje; 2. Elektromos fúrógép; 3. Kisebb elektromos furógép	560—561
Függő csepp	562
Gazdasági lokomotiv	577
Gázgyujtók: 1—2. ábra	579
Gejzir: 1. Izlandi gejzir; 2. Castle gejzir a Yellowstone Parkban	581—982
Gőzgép	609
Gőzhajó: 1. Cetgerinc-fedélzetü gőzhajó; 2. Toronyfedélzetü gőzhajó; 3. Teljes fedélzetü gyorsgőzös; 4. Viharfedélzetü gőzhajó; 5. Hullámfedélzetü gőzhajó; 6. Hátsó fedélzetü gőzhajó	611—612
Gőzvezeték: 1. Lethuillier- és Pinel-féle önműködő elzárásu szellentyűszerkezet; 2. Altmayer-féle önműködő védő szerkezet; 3. Dehne-féle tömitő-cső	613—614
Grafikus ábrázolás: 1. a hőmérő egy napi járásának grafikus ábrázolása; 2. A kör területének a sugár szerint való növekedése; 3. A vizmennyiségek ábrája a vizállások szerint; 4. Magyarország népessége az életkor és a családi állapot szerint	616—617
Gyíkok: 1. Galléros gyík felmeresztett gallérral; 2. Két lábon futó galléros gyík oldalról; 3. Két lábon futó galléros gyík hátulról	645

	Lap
Haloxylon	670
Házeltolás: 1. Az épület alátámasztása a pincefödém alatt; 2. Amerikai csavarokkal felemelt épület; 3. A csúsztató-pálya hosszanti metszete; 4. A tolószerkezet elrendezése; 5. Tolószerkezet kettős menetű csavarokkal	696—698
Hengerhajó: 1. Hengerhajó (hosszmetszet); 2. Hengerhajó (keresztmetszet) ...	708—709
Híd	723
Hőelmélet: 1—2. ábra	751
Hulladék: 1. Podewil-féle készülék állati hullák értékesítésére; 2. A Podewil-féle készülék dobja	756

Szakszerkesztők és munkatársak névsora.

(A lexikon cikkei alatt a szerzők teljes neve, vagy nevöknek jegye olvasható.)

I.

József főherceg.

Ábrányi Kornél idősb: Á. K.
Ágoston József: Á—F.
Áldássy Antal: ÁLD.
Antal Géza: A—A.
Antal János dr.: A. J.
Árkövy József dr.
Aujeszky Aladár dr.
Balás Árpád: BLS.
Balla Mihály: B. M.
Ballagi Aladár: B. A.
Balogh Ferenc.
Bánki Donát: B.
Bánóczi József dr.: —CZI.
Bariss Gyula.
Bartoniek Géza: B. G.
Beke Manó.
Béldy Mihály.
Beöthy Zsolt dr.
Berend Miklós dr.
Berkeszi István.
Bernát István dr.
Bita Dezső dr.
Bodola Lajos.
Bogdánfy Ödön: BGD.
Bókai Árpád dr.: B—D.
Bókai János dr.: B. J.
Bokor József dr.: B—F.
Borbás Vince dr.: BORB.
Boros György.
Breuer Szilárd: B. SZ.
Brózik Károly dr.: —ZIK.
Buday Béla: B. B.
Buday József dr.: B—Y.
Cholnoky Jenő: CH.
Costa János: C—A.
Csapodi István dr.: —DI.
Cselkó István: CS—Ó.
Csemez József.
Cserháti Sándor: CSR.
Csiby Lőrinc: CSY.
Csiky János dr.: CS.
Csiky Lajos: CS—Y.
Czakó Adolf.
Daday Jenő dr.: D. J.
Demény Károly.
Dézsi Lajos dr.: D. L.
Diamant Leo.
Dierner Gusztáv dr.: D. G.
Divald Kornél: D. K.
Dobiecki Sándor: D. S.
Dongó Gy. Géza: D. GY. G.
Dömötör Pál: D. P.
Edvi Illés Aladár.: E. I. A.
Entz Géza dr.: E. G.
Enyedi Lukács.
Eötvös Lóránt báró, dr.
Erdős József dr.: E—S.
Farkas József: F—S.
Fayer László dr.
Fejérpataky László dr.
Fekete Ignác dr.
Fekete Lajos: F. L.
Felbert Gyula: F—T.
Fenyvessy Béla dr.
Ferenczy Béla: F—Y.
Fialowski Lajos dr.: FIAL.
Findura Imre: F. I.
Fischer Ágoston.
Fischer József.
Fittler Kamill: F. K.
Fleischmann Sándor dr.: F.
Fodor Ármin dr.
Földes Béla dr.: —LD—
Francsics Lajos dr.
Frank Ödön dr.: F. Ö.
Frecskay János: FJ.
Friedrich Vilmos dr.: F—CH.
Földessy Gyula: F. GY.
Gaal Gaszton.
Gaal Jenő dr.
Gaár Vilmos dr.: G. V.
Gorzó Gyula.
Galgóczy Károly.
Gaul Károly: G. K.
Gebauer Miklós
Gelléri Mór: G. M.
Gerenday Tivadar: G. T.
Gerő Lajos dr.
Gerő Viktor.
Gerster Miklós: GERS.
Ghyczy Miklós: GH.
Goldziher Ignác dr.: G—R.
Gonda Béla.
Gopcsa László dr.: G—A.
Gothard Jenő: G. J.
Grubiczy Géza: G. G.
György Aladár: GY. A.
György Endre.
Gyulai Rudolf.
Hankó Vilmos.
Hanvay Zoltán.
Hattyasy Lajos dr.
Hattyuffy Dezső
Heinrich Gusztáv dr.: H. G.
Héjas Endre.
Heller Ágoston: H. Á.
Hennyey Vilmos dr.
Hensch Árpád: H—H.
Hentaller Lajos.
Herrmann Antal: H—N.
Hollós József: H. J.
Hoor Mór dr.
Horváth Géza dr.
Horváth Mihály dr.
Hörk József.
Huber Lipót: H—R.
Hummer Nándor.
Huszár Vilmos: H. V.
Huszka József.
Hutyra Ferenc dr.: HUT.
Imling Konrád: I—G.
Irsai Artur dr.: I. A.
Jablonowski József: J—Y.
Jalsoviczky Géza: JALS.
Jellinek Artur dr.: J.
Jendrassik Ernő dr.: —SS—
Jurkovich Emil.
Kacziány Géza: K. G.
Káldy Gyula.
Kálnoki Henrik.
Kálnoki Izidor.
Kanyaró Ferenc.
Karácsonyi János dr.: KAR
Karkoványi Ákos: K—NY.
Károly János.
Katona Lajos dr.: KAT.
Kautz Gyula dr.
Kazacsay Árpád: KAZ.
Kégl Sándor dr.
Kemény Ferenc.
Kenessey Kálmán: K—K
Kereszty István: K—Y.
Kertész Károly.
Kincs Gyula.
Kiss Áron dr.: K. Á.
Klemp Gusztáv.
Klimes Gyula.
Klug Nándor dr.: K. N.
Klúg Péter.
Kmety Károly dr.: KM.
Kohn Sámuel dr.: KN.
Kolosváry Bálint dr.
Kolozsváry Endre: K. E
Komor Marcel: K. M.
Konkoly-Thege Miklós.
Kónyi Manó.
Kopp Lajos.
Korányi Sándor dr.: K. S.
Koroda Pál.
Kossa Gyula dr.: K. GY.
Kosutány Tamás: KTY.
Kovács Zoltán: K. Z.
Kováts László: K. L.
Kozáry Gyula.
König Gusztáv.
König Gyula dr.
Kőrösi Henrik: K. H.
Kőrösy József dr.: —Ö—Ö.
Kövesligethy Radó: KÖV.
Kresmarik János: K—K.
Krepuska Géza dr.: KR. G

Križko Pál.
Krompecher Ödön dr.
Kubinyi Viktor.
Kun Gyula.
Kun Weber Mária: K. W. M.
Kunos Ignác dr.: K—G.
Kupecz Gyula.
Kurbel János dr.: K.
Kürschák József: KÜRSCH.
Lakits Ferenc.
Landgraf János: L—F.
Latkóczy Mihály: L. M.
Lázár L. Pál: LZR.
Lázár Gyula dr.: L. GY. és L—R.
Lencz Ödön: L. Ö.
Lévy Béla dr.
Litschauer Lajos.
Lőrinczy György: L. GY.
Mangold Lajos dr.: M. L.
Marczali Henrik dr.: MARCZ. és —LI.
Margalits Ede: MARG.
Márki Sándor dr.: M.
Márkus Dezső dr.
Marschalkó Tamás dr.: M. T.
Meissner Alajos.
Mezei Ernő.
Mezey Gyula: MZY.
Miálovich Mór: MI.
Michailovits István: M. I.
Mihalik József.
Mika Sándor dr.: M. S.
Nagy Dezső.
Nagy Ernő dr.: N.
Nagy Géza: N. G.
Nagy László.
Négyesy László: N. L.
Neményi Ambrus.
Neumann Ármin dr.: N—N.
Neumann I. dr.
Niedermayer Ádám.
Nuricsán József dr.: NU.
Ottó József: O. J.
Papánek Ferenc: P. F.
Párténi József.
Pasteiner Gyula dr.: PAST.
Pecsner Emil dr.
Pertik Ottó dr.: P. O.
Petrik Lajos: P. L.
Petz Gedeon dr.
Piszter Imre dr.
Ploskál Rezső: P—L.
Plósz Béla dr.
Plósz Sándor dr.
Porzsolt Benjámin: P. B.
Porzsolt Jenő: P—T.
Porzsolt Kálmán.
Pósta Béla dr.: P—A.
Preisz Hugó dr.
Pruzsinszky Pál: P. P.
Purt István dr.
Pusztai Ferenc: PU.
Radó Vilmos.
Rados Gusztáv: R. G.
Rados Ignác.
Rákosi Jenő.
Rakovszky István: R—KY.
Ráth Zoltán dr.: R. Z.
Rátz István dr.
Réczey Imre dr.: R—Y.
Reiner Ignác dr.
Reizner János.
Rejtő Sándor: R. S.
Rényi József dr.: R.
Réthy László dr.: R. L.
Rigler Gusztáv dr.
Robicsek Ferenc dr.: ROB.
Rodiczky Jenő dr.: ROD.
Róna Zsigmond.
Rothauser Miksa: R—A.
Rottenbiller Ödön dr.: R—R.
Sajó Aladár: —JÓ.
Sajó Károly: S. K.
Saláth Vitál.
Salgó Jakab dr.: S.
Schaffer Károly dr.: SCH. K.
Scheff László dr.
Scherer István.
Schmid Ödön: S. Ö.
Schmidlechner Kár. dr.: SCH—R.
Schmidt Ágoston.
Schreiner Márton dr.: SCHR.
Schuk József: SCHK.
Schuller Alajos.
Schullerus A. dr.: SCH.
Schvarcz Gyula dr.: S. G.
Schwarz Gusztáv dr.: SCHW. G.
Sebestyén Gyula: S. GY.
Sebestyén Gyula dr.
Sebesztha Károly: S—A.
Semayer Vilibáld.
Simonyi Zsigmond dr.: SIM.
Svábi Frigyes.
Szabó Endre: SZ. E.
S. Szabó József: S. SZ. J.
Szádeczky Lajos dr.: SZ. L.
Szana Tamás: SZ. T.
Szatmári Mór.
Szederkényi Nándor.
Székely István dr.
Szekeres Margit: SZ. M.
Szekrényi Lajos: SZ—I.
Szemnecz Emil: SZ. E.
Szilágyi Géza dr.: SZ. G.
Szilágyi Gyula dr.: SZ. GY.
Szilágyi Gyula ifj.
Szily Kálmán: SZ. K.
Szinnyei József: SZ. J.
Szladits Károly dr.
Szontágh Félix dr.: SZ.
Szterényi Hugó dr.: SZT. H.
Szterényi József: SZT. J.
Takáts Sándor dr.: T. S.
Tangl Károly.
Tarnai János dr.
Tauffer Emil dr.: T. E.
Tauszk Ferenc dr.: T. F.
Téglás Gábor: T. G.
Telek János.
Telkes Simon.
Temesváry János dr.
Terray Pál dr.
Teutsch Frigyes dr.: T.
Than Károly dr.
Thanhoffer Lajos dr.: TH.
Theisz Gyula dr.: TH. GY.
Thim József dr.
Thirring Gusztáv dr.: TH—V
Thuróczy Károly dr.
Timár Pál: T. P.
Tormay Béla.
Tóth Béla.
Tóth Lőrinc: T. L.
Tóth Mike.
Török István dr.
Tötössy Béla.
Unghváry Ede.
Vadas Jenő: VDS.
Vadnay Károly.
Vámbéry Ármin.
Vámbéry Rusztem dr.: V.
Vámossy Zoltán dr.: VÁM.
Vangel Jenő dr.: V. J.
Váradi Antal dr.: V. A.
Varga Pál.
Vécsey Tamás.
Verédy Károly dr.: VK
Veres Sámuel: V. S.
Vértess József: VÉRT.
Vikár Béla: V—R.
Weiner Emil.
Winkler Lajos dr.: W. L.
Wlassics Gyula.
Wlislocki Henrik: WL. H.
Zelliger Vilmos dr.: Z—R.
Zelovich Kornél.
Zhuk József.
Zigány Zoltán: Z. Z.
Zoványi Jenő: Z. J.

II.

A—A. Antal Géza.
Á—F. Ágoston József
A. J. Antal János
Á. K. Ábrányi Kornél id.
ÁLD. Áldássy Antal
B. Bánki Donát
B. A. Ballagi Aladár
B. B. Buday Béla
B—D. Bókai Árpád
BE. Beke Manó
B—F. Bokor József
B. G. Bartoniek Géza
BGD. Bogdánfy Ödön
B. J. Bókai János
BLS. Balás Árpád
B. M. Balla Mihály
BORB. Borbás Vince
B. SZ. Breuer Szilárd

B—Y.	Buday József
C—A.	Costa János
CH.	Cholnoky Jenő
CS.	Csiky János
CS—Ó.	Cselkó István
CSR.	Cserháti Sándor
CSY.	Csiby Lőrinc
CS—Y.	Csiky Lajos
—CZI.	Bánóczi József
CZ—Ó.	Czakó Adolf
D. G.	Dierner Gusztáv
D. GY. G.	Dongó Gy. Géza
—DI.	Csapodi István
D. J.	Daday Jenő
D. K.	Divald Kornél
D. L.	Dézsi Lajos
D. P.	Dömötör Pál
D. S.	Dobiecki Sándor
E. G.	Entz Géza
E. I. A.	Edvi Illés Aladár
E—S.	Erdős József
F.	Fleischmann Sándor
F—CH.	Friedrich Vilmos
F. GY.	Földessy Gyula
F. I.	Findura Imre
FIAL.	Fialowski Lajos
FJ.	Frecskay János
F. K.	Fittler Kamill
F. L.	Fekete Lajos
F. Ö.	Frank Ödön
F—S.	Farkas József
F—T.	Felbert Gyula
F—Y.	Ferenczy Béla
G—A.	Gopcsa László
GERS.	Gerster Miklós
G. G.	Grubiczy Géza
G. J.	Gothard Jenő
G. K.	Gaul Károly
G. M.	Gelléri Mór.
G—R.	Goldziher Ignác
G. T.	Gerenday Tivadar
G. V.	Gaár Vilmos
GY. A.	György Aladár
H. Á.	Heller Ágoston
H. J.	Hollós József
H. G.	Heinrich Gusztáv
H—H.	Hensch Árpád
H—N.	Hermann Antal
H—R.	Huber Lipót
HUT.	Hutyra Ferenc
H. V.	Huszár Vilmos
I. A.	Irsai Artur
I—G.	Imling Konrád
J.	Jellinek Artur
JALS.	Jalsoviczky Géza
—JÓ.	Sajó Aladár
J—Y.	Jablonovszky József
K.	Kurbel János
K. Á.	Kiss Áron
KAR.	Karácsonyi János
KAT.	Katona Lajos
KAZ.	Kazacsay Árpád
K—C.	Kunos Ignác
K. E.	Kolozsváry Endre
K. G.	Kacziány Géza
K. GY.	Kossa Gyula
K. H.	Kőrösi Henrik
K. K.	Kenessey Kálmán
K—K.	Krcsmarik János
K. L.	Kováts László
K. M.	Komor Marcel
KM.	Kmety Károly
K. N.	Klug Nándor
KN.	Kohn Sámuel
K—NY.	Karkovány Ákos
KÖV.	Kövesligethy Radó
KR. G.	Krepuska Géza
K. S.	Korányi Sándor
KTY.	Kosutány Tamás
KÜRSCH.	Kürschák József
K. V.	Kubinyi Viktor
K. W. M.	Kun Weber Mária
K—Y.	Kereszty István
K. Z.	Kovács Zoltán
—LD—	Földes Béla
L—F.	Landgraf János
L. GY.	Lázár Gyula
L—GY.	Lőrinczy György
—LI.	Marczali Henrik
L. M.	Latkóczy Mihály
L. Ö.	Lencz Ödön
L—R.	Lázár Gyula
LZR.	Lázár L. Pál
M.	Márki Sándor
MARCZ.	Marczali Henrik
MARG.	Margalits Ede
MI.	Miálovich Mór
M. I.	Michailovits István
M. L.	Mangold Lajos
M. S.	Mika Sándor
M. T.	Marsalkó Tamás
MZY.	Mezey Gyula
N.	Nagy Ernő
N. G.	Nagy Géza
N. L.	Négyesy László
N—N.	Neumann Ármin
NU.	Nuricsán József
O. J.	Ottó József
—Ő—Ö.	Kőrösy József
P—A.	Posta Béla
PAST.	Pasteiner Gyula
P. B.	Porzsolt Benjámin
P. F.	Papánek Ferenc
P. J.	Pártényi József
P. L.	Petrik Lajos
P—L.	Ploskál Rezső
P. O.	Pertik Ottó
P. P.	Pruzsinszky Pál
P—T.	Porzsolt Jenő
PU.	Pusztai Ferenc
R.	Rényi József
R—A.	Rothauser Miksa
R. G.	Rados Gusztáv
R—KY.	Rakovszky István
R. L.	Réthy László
ROB.	Robicsek Ferenc
ROD.	Rodiczky Jenő
R—R.	Rottenbiller Ödön
R. S.	Rejtő Sándor
R—Y.	Réczey Imre
R. Z.	Ráth Zoltán
S.	Salgó Jakab
S—A.	Sebesztha Károly
SCH.	Schullerus A.
SCHK.	Schuk József
SCH. K.	Schaffer Károly
SCHR.	Schreiner Márton
SCH—R.	Schmidlechner Károly.
SCHW. G.	Schwarz Gusztáv
S. G.	Schvarcz Gyula
S. GY.	Sebestyén Gyula
SIM.	Simonyi Zsigmond
S. K.	Sajó Károly
S. Ö.	Schmid Ödön
—SS—	Jendrassik Ernő
S. SZ. J.	S. Szabó József
SZ.	Szontágh Félix
SZ. E.	Szemnecz Emil
SZ. G.	Szilágyi Géza
SZ. GY.	Szilágyi Gyula
SZ—L.	Szekrényi L.
SZ. J.	Szinnyei József
SZ. K.	Szily Kálmán
SZ. L.	Szádeczky Lajos
SZ. M.	Szekeres Margit
SZ. T.	Szana Tamás
SZT. H.	Szterényi Hugó
SZT. J.	Szterényi József
SZ. ZS.	Szécsi Zsigmond
T.	Teutsch Frigyes
T. E.	Tauffer Emil
T. F.	Tauszk Ferenc
T. G.	Téglás Gábor
TH.	Thanhoffer Lajos
TH. GY.	Theisz Gyula
TH—V.	Thirring Gusztáv
T. L.	Tóth Lőrinc
T. P.	Timár Pál
T. S.	Takáts Sándor
V.	Vámbéry Rusztem
V. A.	Váradi Antal
VÁM.	Vámossy Zoltán
VDS.	Vadas Jenő
VÉRT.	Vértess József
V. J.	Vangel Jenő
VK.	Verédy Károly
V—R.	Vikár Béla
V. S.	Veres Sámuel
W. L.	Winkler Lajos
WL. H.	Wlislocki Henrik
—ZIK.	Brózik Károly
Z. J.	Zoványi Jenő
Z—R.	Zelliger Vilmos
Z. Z.	Zigány Zoltán

Központi szerkesztő: Bokor József dr.

SZTE Egyetemi Könyvtár Állományából törölve!

RÖVIDITÉSEK MAGYARÁZATA

a. = ár
alk. = alkohol
áll. orv. = állatorvostan
ált. = általános
a. m. = annyi mint
ang. = angol
ásv. = ásvány
bels. = belsőleg
bj. = büntető jog
bmyj. = bányajog
bört. = börtönügy
bp. = büntetőjogi perrendtartás
br. = báró
btő törv. = büntető törvény
C. = Celsius
c. = című
ca. = centiár
cg. = centigramm
cl. = centiliter
cm. = centiméter
cm^2 = négyzetcentiméter
cm^3 = köbcentiméter
cs. = császári
csj. = csődjog
D. = dél
da. = deciár
DDK. = dél-délkelet
dg. = decigramm
DK. = délkelet
dka. = dekár
dkg. = dekagramm
dkl. = dekaliter
dkm. = dekaméter
dl. = deciliter
dm. = deciméter
dm^2 = négyzetdeciméter
dm^3 = köbdeciméter
DNy. = délnyugat
É. = észak
ÉNy. = északnyugat
ej. = egyházjog
ÉK. = északkelet
eml. = említett
ÉÉNy. = észak-északnyugat
É. sz. = északi szélesség
e. ü. = emlékünnep
ev. = evangelikus
F. = felső
fhg. = főherceg
fp. = forráspont
fr. = frank
fs. fajsúly
fsziget = félsziget
g. = gramm
gazd. = gazdászat
gör. = görög
Gr. = Greenwich
gr. = gróf
h. = helyett
ha. = hektár
h. é. = helyi érdekű
hg. = hektogramm
hiv. = hivatalos
hl. = hektoliter
hm. = hektométer
h. ö. = hasonlítsd össze
ill. = illető
ill. hly. = illető helyen
j. = járás
jbiró = járásbiró
jbiróság = járásbiróság
jt. = jogtörténet
K. = kelet
kat. = katolikus
katon. = katonai
k. e. = koronázás előtti
képl. = képlet
K. h. = keleti hosszuság
k. ig. = közigazgatás
kir. = királyi
kisk. = kisközség
km. = kilométer
km^2 = négyszög kilométer
Kr. e. = Krisztus előtt
krj. = kereskedelmi jog
Kr. u. = Krisztus után
k. t. = kereskedelmi törvény
k. u. = koronázás utáni
kzj. = közjog
l. = lásd
l. = liter
lak. = lakos
lat. = latin
l. e. = lásd ezt
l. o. = lásd ott
m. = méter
m^2 = négyzetméter
m^3 = köbméter
megh. = meghalt
mf. = mérföld
mh. = meghalt
mj. = magánjog
mm. = milliméter
ml. = milliliter
mm^2 = négyzetmilliméter
mm^3 = köbmilliméter
mp. = másodperc
ngt. = nemzetgazdaságtan
nhdj. = nemzetközi hadi jog
növ. = növény
Ny. = nyugat
nzkj. = nemzetközi jog
o. gy. = országgyülés
ol. = olasz
o. m. = osztrák-magyar
op. = olvadáspont
orgb. ért. = országbirói értekezlet
orv. = orvosi
osztr. polg. tkv. = osztrák polgári törvénykönyv
p. = például
p. = perc
pol. = politika
p. t. = polgári törvénykezés
q. = métermázsa
r. = rész
R. = Réaumur
ref. = református
rj. = római jog
r. k. = róm. kat.
röv. = röviden
r. t. = rendezett tanácsu
s. e. = sajtóeljárás
sp. = spanyol
sr. = súlyrész
st. = sajtótörvény
sz. = század
szab. = szabad
szerk. = szerkesztő
szt. = szent
szül. = született
t. = tonna
t. i. = tudniillik
tj. = tengerjog
tkp. = tulajdonképen
tkv. = telekkönyv
tov. = továbbá
trjav. = törvényjavaslat
tvk. = törvénykezés
u. a. = ugyanaz
u. i. = ugyanis
u. n. = ugynevezett
v. = vagy
vj. = váltójog
vm. = valamely
vmi = valami
v. ö. = vesd össze.

A címszavakat tárgyalás közben rendesen a címszó első, nagy betüjével rövidítettük.